

Christen Democratische Verkenningen

KWARTAALTIJDSCHRIFT VAN HET WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VOOR HET CDA

*Op de vlucht...
En dan?*

Onder redactie van
FEMMY BAKKER, THEO BRINKEL,
PIETER JAN DIJKMAN & JOS WIENEN

Met bijdragen van
CAROLUS GRÜTTERS, ERNST HIRSCH BALLIN,
AB KLINK, HAN ENTZINGER, AART JAN DE GEUS,
ANTON HEMERIJCK, RENÉ GROTENHUIS,
SJAAK KOENIS & HANS DE BRUIJN

En interviews met
JONATHAN HOLSLAG, IGOR IVAKIC & ARAM HASAN

Christen Democratische Verkenningen

Lente 2016

Op de vlucht... En dan?

Boom Tijdschriften

Inhoud

7 Ter introductie

ACTUALITEIT

---

10 DWARS: JANNY BAKKER, RINGO OSSEWAARDE &
ROSHNEE OSSEWAARDE-LOWTOO
Iedereen orgaandonor, tenzij ...

14 ARIE OOSTLANDER
Vluchten voor boze kiezers kan niet meer

17 GERBERT VAN LOENEN
Hoe de wal uiteindelijk het schip keert

20 BINNENHOF BUITENOM: JAN DIRK SNEL
Schaf kieskringen niet af, maar breng ze tot leven

Op de vlucht... En dan?

---

24 FEMMY BAKKER, THEO BRINKEL, PIETER JAN DIJKMAN & JOS WIENEN
Deltaplan voor integratie van vluchtelingen vereist

DE ETHIEK VAN HET VLUCHTELINGENBELEID

---

36 CAROLUS GRÜTTERS
Feit en fictie in het vluchtelingendebat

48 INTERMEZZO: DZSINGISZ GABOR 'Ik was welkom in Nederland'

50 PAUL VAN TONGEREN
De tragische pervertering van het vluchtelingendebat

57 FRED VAN IERSEL
Een barmhartige overheid?

64	ERNST HIRSCH BALLIN	Migratiebeleid vergt nieuw Marshallplan
.....		
CULTUUR- EN RELIGIEPOLITIEK		
.....		
70	AB KLINK	Een <i>Leitkultur</i> : om dreigende schisma's te voorkomen
78	INTERMEZZO: IGOR IVAKIC	'Lift mee op de ambities en dromen van vluchtelingen'
80	SYBRAND BUMA & PIETER HEERMA	Gezonde vaderlandsliefde
87	HAN ENTZINGER	Zelfredzaamheid in de inburgering: voor vluchtelingen een brug te ver
.....		
SOCIAAL-ECONOMISCHE POLITIEK		
.....		
96	GODFRIED ENGBERSEN, JACO DAGEVOS & MEIKE BOKHORST	Van opvang naar integratie van asielmigranten
103	AART JAN DE GEUS	De integratie van vluchtelingen op de arbeidsmarkt in Duitsland
III	ANTON HEMERIJCK	Activerende verzorgingsstaat met de komst van vluchtelingen belangrijker dan ooit
120	INTERMEZZO: ARAM HASAN	'De psychische problemen zijn vaak groter dan je denkt'
.....		
INTERNATIONALE POLITIEK		
.....		
124	PIETER JAN DIJKMAN & JAN PRIJ	<i>In gesprek met Jonathan Holslag</i> 'Het wordt een dubbeltje op zijn kant'
133	JEROEN LENAERS	Naar een nieuwe grondslag voor het vluchtelingenbeleid

-
- 141 RENÉ GROTENHUIS
Lessen van ontwikkelingssamenwerking voor het
vluchtelingenvraagstuk
- .....
- DE POLARISATIE VOORBIJ
- .....
- 150 SJAAK KOENIS
Het verlangen naar een ‘thuis’
- 157 RIK TORFS
Vluchtelingen en het angstmanagement van politici
- 163 HANS DE BRUIJN
Gelukkig het land dat door gematigden wordt bestuurd
- 172 INTERMEZZO: GERDA VAN DIJK & RENÉ GROTENS
‘Een verantwoordelijk bestuur geeft burgers een stem’
- .....
- 174 RUDI TE VELDE De actualiteit van *Thomas van Aquino*
- .....
- BOEKEN
- .....
- 180 MICHAEL WEISS EN HASSAN HASSAN, PATRICK COCKBURN &
JUDIT NEURINK
Bespreking van Liesbeth van der Heide
*ISIS. Inside the army of terror, The Rise of Islamic State:
ISIS and the New Sunni Revolution & De oorlog van ISIS*
- 186 FRANS VERHAGEN
Bespreking van Jan Schinkelshoek
*Toen de katholieken Nederland veroverden.
Charles Ruijs de Beerenbrouck 1873-1936*
- .....
- BEZINNING
- .....
- 189 PETRA VAN DER BURG

Ter introductie

‘DIT ZIJN DE NAMEN VAN DE ZONEN VAN ISRAËL ...’ Zo begint het Bijbelboek Exodus. De vluchtelingen die Tommy Wieringa in zijn meeslepende roman *Dit zijn de namen* door een onbestemde steppe laat dwalen, zijn aanvankelijk naamloos. ‘De jongen’, ‘de vrouw’, ‘de Ethiopiër’, worden ze genoemd. Gedesoriënteerd en uitgehongerd dolen ze rond, op zoek naar een beter leven, een nieuw begin. Hoe kan in deze wereld, waaruit alle orde en betekenis is verdwenen, weer iets van betekenis en samenhang ontstaan?

Met het huidige vluchtelingenvraagstuk dringt de wereld van de wanorde zich op aan de wereld van de orde, schreef Thomas Friedman in *The New York Times*. En we hebben er geen antwoord op. De machteloosheid regeert. Omdat we in ons hoofd van onze eigen wereld een aangeharkte tuin geconstrueerd hadden, en die wereld ineens een wildernis blijkt te zijn? Omdat we zelf geen betekenis kunnen ontwaren in een wereld die op de vlucht is? Omdat we de gematigde, verbindende krachten missen?

* * *

Het vluchtelingenvraagstuk dreigt nieuwe scheidslijnen te trekken; tussen Nederlanders en nieuwkomers en tussen de voor- en tegenstanders van een ruimhartig vluchtelingenbeleid. Hoe kan de balans worden gevonden tussen enerzijds de morele eis om een veilige haven te bieden aan mensen in nood en anderzijds de noodzaak om rekening te houden met de draagkracht van en het draagvlak onder de Nederlandse bevolking? Dat is de hoofdvraag voor deze CDV-bundel.

Aan de hand van vijf delen worden antwoorden gezocht. Een eerste aanknopingspunt ligt in ‘De ethiek van het vluchtelingenbeleid’, zoals de titel van het eerste deel luidt. Barmhartigheid en rechtvaardigheid worden in het publieke debat dikwijls tegenover elkaar geplaatst, alsof de barmhartigheid er is voor degenen in nood en de rechtvaardigheid omwille van de Nederlandse

samenleving. Fred van Iersel laat zien dat barmhartigheid voorafgaat aan de rechtvaardigheid; ze kunnen niet zonder elkaar.

Het tweede deel, 'Cultuur- en religiepolitiek', laat zien hoe in de bronnen en waarden van de rechtsstaat aanknopingspunten liggen voor verbindingen over culturele en religieuze grenzen heen. Het is nodig om de kernwaarden van de rechtsstaat opnieuw te benoemen. Niet om, zoals Ab Klink stelt, lucht te geven aan superioriteitsgevoelens, maar juist om degenen die zich willen onttrekken aan een cultuur van haat en onverdraagzaamheid de hand te reiken. In het democratische burgerschap zou weleens een sleutel kunnen liggen voor die verzoening, zoals Sybrand Buma en Pieter Heerma stellen. Han Entzinger wijst erop dat het huidige inburgeringsbeleid, in de greep van een doorgeslagen zelfredzaamheidsgedachte, onvoldoende is toegesneden op de grote aantallen vluchtelingen. Het is van belang om hen intensiever te begeleiden.

Integratie moet niet alleen in culturele zin, maar ook in sociaal-economisch opzicht vorm krijgen. De gedachte dat een groot deel van de vluchtelingen graag teruggaat naar hun land van herkomst, mag geen vrijbrief zijn om niet te investeren in hun arbeidsmarktpositie, betoogt Anton Hemerijck in het derde deel, 'Sociaal-economische politiek'. Godfried Engbersen, Jaco Dagevos en Meike Bokhorst komen met werkbare voorstellen.

Het vluchtelingenbeleid kan noodzakelijkerwijs alleen in internationaal en Europees verband vorm krijgen. Jeroen Lenaers zoekt in het vierde deel, 'Internationale politiek', naar een nieuwe grondslag voor het vluchtelingenbeleid en ziet kansen voor een modernisering van het Vluchtelingenverdrag. René Grotenhuis wijst op het belang van het steken van meer energie in een waardig en perspectiefrijk terugkeerbeleid.

Kunnen we tegenstellingen overbruggen? Sjaak Koenis betoogt in het laatste deel, 'De polarisatie voorbij', dat we een gezonde vorm van nostalgische zouden moeten ontwikkelen; een waarin ons 'thuis' geen object van liefde of fobie is, maar een plek waar we ons thuis kunnen voelen zonder weg te vluchten voor de spanningen die democratie nu eenmaal met zich meebrengt. Hans de Bruijn pleit voor de heruitvinding van het gematigde midden, om de heilloze links-rechtsretoriek voorbij te komen. Het is een beetje zoals bij de barmhartige Samaritaan. Die was geen heilige maar een gewoon mens en die zocht naar een nuchter compromis tussen de zorg voor zichzelf en de zorg voor de ander.

* * *

De manier waarop we met het vluchtelingenvraagstuk omgaan, zegt iets over onszelf. We spreken van een 'vluchtelingencrisis' of 'vluchtelingenprobleem', en we hebben het over 'massale aantallen'. De noodsituatie wordt daarbij veroorzaakt door de aanwezigheid van een grote groep ont-

heemde vreemdelingen; de term is niet gemunt om hun tragische situatie te beschrijven. Het zicht op onze morele impulsen raakt erdoor versluisd en we vergeten dat de integratie, in zowel culturele als sociaal-economische zin, van het grootste belang is voor vluchtelingen en voor onszelf.

Naamloos trekken ze in Wieringa's *Dit zijn de namen* van de kale oosterse steppe naar het Westen: 'De dromen waarmee ieder van hen vertrokken was, waren gaandeweg verdord en afgestorven. Hun dromen verschilden in maat en gewicht, in sommigen leefden ze langer voort dan in anderen, maar verdwenen waren ze uiteindelijk bijna allemaal. De zon had ze verpulverd, de regen spoelde ze weg.'

Is er nog zicht op een nieuw begin, op die steppe, waar geen oriëntatie mogelijk is? De geschiedenis heeft geleerd dat alle geweldshaarden en oorlogen eens tot een einde komen. Dat we niet uitgepraat raken over het actuele vluchtelingenvraagstuk toont, behalve onze fundamentele verdeeldheid over de kwestie, dat we nog steeds gevoelig zijn voor recht en onrecht in de wereld, zonder dat precies duidelijk is wat nodig is om dat onrecht te bestrijden. Daarin alleen al schuilt hoop. 'De steppe zal bloeien', in de wildernis dient zich het nieuwe leven aan.

Natuurlijk, de te hoge migratiedruk zal een halt moeten worden toegeroepen en betere grenscontroles zijn noodzakelijk. Maar de mensen die in ons land aanwezig zijn en een status hebben, moeten we helpen te integreren en aan ons hart drukken. 'De mens in de massamens zien', is dat te veel gevraagd?

Pieter Jan Dijkman, hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*

ps Met ingang van deze jaargang verwelkomt de CDV-redactie de leden van de CDA Bestuurdersvereniging (alle gemeenteraadsleden, Statenleden en bestuurders namens het CDA) als abonnee. Daarmee stijgt de oplage van CDV met 2500 nieuwe lezers. Welkom!

Ons kwartaalblad heeft ten minste twee functies. Ten eerste heeft het een geheugen- en gewetensfunctie: we proberen dieper liggende motieven achter beleidskeuzen bloot te leggen en te bevragen. Ten tweede heeft CDV een agendazettende functie: we willen thema's en trends agenderen die misschien nu nog te weinig aandacht krijgen, maar die naar verwachting de komende jaren wel urgent worden. U begrijpt het: CDV probeert de waan van de dag te ontstijgen.

We hopen dat u CDV ervaart als een weldadig medicijn tegen de toenemende dominantie van soundbites, stereotypen en clichés in de politiek, en dat u er inspiratie aan zult ontleen bij de politiek van alledag!

Iedereen orgaandonor, tenzij ... [I]

Ja, liever betrokkenheid dan vrijblijvendheid

door *Janny Bakker*

De auteur was tot 2006 directeur van Nierstichting Nederland en is sindsdien wethouder in de gemeente Huizen namens het CDA. Zij is lid van het CDA-partijbestuur.

Als directeur van Nierstichting Nederland raakte ik persoonlijk betrokken bij het lijden van nierpatiënten, die soms jarenlang van dialysebehandeling afhankelijk waren en van wie de gezondheid steeds verder achteruitging. Deze mensen hoopten al die jaren op een donornier. Als dan eindelijk een transplantatie volgde, veranderde hun leven drastisch. Ze konden weer een gezinsleven hebben, ze konden weer aan het werk, ze konden weer genieten. Maar voor velen van hen kwam de donornier te laat. Zij stierven na een lange lijdensweg op de wachtlijst.

Nog steeds staan gemiddeld duizend mensen per jaar op de wachtlijst voor orgaandonatie en is het aantal organen dat beschikbaar komt voor donatie ontoereikend. Nog steeds sterven er daardoor onnodig mensen op de wachtlijst.

In ons land moeten mensen in een Donorregister laten registreren dat zij na hun over-

lijden organen willen afstaan. Slechts een kwart van de bevolking heeft dit gedaan. Heel veel mensen hebben dus nog geen keuze vastgelegd. Er is veel onderzoek gedaan naar de oorzaken daarvan. De registratie is vrijblijvend en dat leidt tot onverschilligheid. Ook zijn mensen bang om over hun eigen dood na te denken. Dat is dus iets anders dan dat ze het niet zouden willen. De meeste Nederlanders hebben geen principiële bezwaren tegen orgaandonatie. Ook islamitische organisaties en kerken in Nederland staan vanuit het gebod tot naastenliefde achter orgaandonatie. Uit recent onderzoek van Maurice de Hond (januari 2016) bleek dat 63% van de Nederlandse bevolking bereid is om na hun overlijden organen af te staan. Voor de CDA-achterban is dit zelfs 71%. Dat wordt dus niet zichtbaar in ons donorregister.

Als er geen registratie heeft plaatsgevonden, wordt het aan nabestaanden overgelaten of orgaandonatie mag plaatsvinden. De ervaring leert dat nabestaanden vaak op een onmogelijk tijdstip met die vraag worden geconfronteerd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij in deze verdrietige en verwarrende situatie meestal beslissen dat er geen donatie moet plaatsvinden. De nabestaanden weten immers niet wat de wens van de overledene was.

* * *

D66 heeft recent een wetsvoorstel ingediend bij de Tweede Kamer om het huidige, vrijblijvende beslissysteem te wijzigen naar een Actief Donorregistratiesysteem (ADR). In dit nieuwe systeem krijgen Nederlanders meerdere keren een oproep of ze hun keuze willen registreren in het Donorregister. Reageert men niet, dan wordt ervan uitgegaan dat men instemt met donatie. Maakt men bezwaar, dan wordt dit uiteraard ook vastgelegd in het Donorregister. Met het ADR-systeem wordt dus de eigen keuze van de overledene veel meer gerespecteerd dan in het huidige systeem, waarbij nabestaanden moeten beslissen.

Spanje, Oostenrijk, België, Frankrijk, Italië en Zweden hebben een zogenoemd 'geenbezwaarsysteem'. Dat gaat verder dan het ADR-systeem dat voor Nederland wordt voorgesteld, maar in die landen is het tekort aan orgaandonoren aanmerkelijk lager dan bij ons. Al jaren is er discussie of dit door het registratiesysteem komt. De meningen hierover zijn verdeeld, maar de meerderheid van de internationale vergelijkende onderzoeken ziet wel degelijk een verband tussen het registratiesysteem en de donoraantallen. Wat we in ieder geval wél zeker weten, is dat het intensiveren van voorlichting geen substantiële verbetering meer oplevert. We hebben dus geen alternatief. En durven we, gezien het lijden van de mensen die op een donororgaan wachten, alles maar te laten zoals het is?

* * *

In de visie van het CDA is ieder mens van waarde. Het is dan ook onze morele plicht om alles te doen wat in ons vermogen ligt om het lijden van mensen op de wachtlijst te beperken. De overheid moet de verantwoordelijkheid van ieder mens daarin aanmoedigen. Vanuit

die visie is een ADR-systeem zeker verdedigbaar.

In het huidige CDA-verkiezingsprogramma wordt ten aanzien van donorregistratie geen

.....
*Het is onze morele plicht
 om alles te doen wat in ons
 vermogen ligt om het lijden
 van mensen op de wachtlijst
 te beperken*
 .....

duidelijkheid gegeven. Wel is op het CDA-congres van 30 juni 2012 door de leden van het CDA een resolutie aangenomen vóór invoering van het Actief Donorregistratiesysteem. Uit de recente peiling van Maurice de Hond blijkt dat 61% van de CDA-achterban nog steeds voorstander is van dit systeem.

Ons christendemocratisch mensbeeld gaat uit van mensen die verantwoordelijkheid kunnen en willen dragen, maar ook van mensen die als dat nodig is voor elkaar willen zorgen. Uit dit mensbeeld komt de politieke vraag voort hoe we aan het goede in de mens kunnen appelleren.

Met het voorgestelde ADR-systeem wordt meerdere malen een appel op mensen gedaan, al was het alleen al door hen ervan bewust te maken dat hun beslissing (dus ook de beslissing om niet tegen een registratie te protesteren) niet vrijblijvend is.

Ik hoop van harte dat onze fractie zal instemmen met het Actief Donorregistratiesysteem, niet alleen omdat dit de huidige vrijblijvendheid van de donorregistratie wegneemt, maar ook omdat daardoor de betrokkenheid van veel meer Nederlanders zichtbaar wordt, wat de mensen op de wachtlijst tot steun zal zijn.

Iedereen orgaandonor, tenzij ... [2]

Nee, zo'n systeem bekrachtigt de medisch-technologische heerschappij

door *Ringo Ossewaarde & Roshnee Ossewaarde-Lowto*

Ossewaarde is als universitair hoofddocent sociologie verbonden aan de vakgroep bestuurskunde van de Universiteit Twente; Ossewaarde-Lowto is als postdoc verbonden aan Tilburg University, Tilburg School of Catholic Theology.

Met het wetsvoorstel om een actief donorregistratiesysteem (ADR-systeem) te organiseren wordt gepoogd om de nationale 'orgaantekorten' structureel te verminderen. Orgaandonatie wordt genormaliseerd met behoud van het recht om niet te participeren in het orgaan-aanbod. Het uitgangspunt van het ADR-systeem is dat alle burgers orgaandonoren *behoren* te zijn, tenzij zij in het Donorregister aangeven niet mee wensen te doen. De achterliggende redenering hierbij is dat van alle nieren, alvelesklieren, harten, longen en levers van Nederland een gemeenschappelijk bezit, een *meent* (of *commons*), wordt gemaakt, vergelijkbaar met de vrije natuur. In het wetsvoorstel wordt het ADR-systeem aangeboden als een antwoord op een schaarsteprobleem, waarbij tekorten aan organen vergelijkbaar zijn met voedseltekorten of krapte op de arbeidsmarkt. Van organen wordt gedacht dat deze zonder meer en onbetwistbaar middelen zijn die toegeëigend en gerecycled kunnen worden om het zogenoemde 'onheil', het 'on-

nodige' lijden en sterven van de wachtenden op een donororgaan (zo'n 0,0000765% van de Nederlandse bevolking per jaar) te overwinnen. Met andere woorden, het ADR-systeem berust op de oude en alomtegenwoordige utilistische uitgangspunten: organen worden gedefinieerd als uitruilbare of verhandelbare middelen waarmee doelen (zoals 'gezondheid' of overleven of het medische vooruitgangsideaal) gerealiseerd kunnen worden.

* * *

De intellectuele en morele fundamenteën van het ADR-systeem zijn buitengewoon zwak, juist vanwege (een banale versie van) het utilisme waarop het is gegrondvest. Het is een utilisme dat de lagere emoties – angst, woede, frustratie – legitimeert en normaliseert. Onder de mantel der liefde (in het wetsvoorstel wordt het begrip 'solidariteit' gehanteerd) verschuilen zich de angst voor de (vroegtijdige) dood en de woede om maar geen gezond orgaan te kunnen bemachtigen. Deze emoties geven uitdrukking aan het krachteloze onvermogen om het leven zoals het is gegeven (en weer teruggenomen kan worden) te accepteren en met de dood en het lijden om te gaan. De menselijke weerbaarheid en kracht die ontzag en bewondering oproepen – lichaamd door het voorbeeldige leven en sterven van Socrates, Christus en allen die de liefde, rechtvaardigheid en vrijheid boven 'gezondheid' en behoud van leven stellen –

worden uit het menselijke en culturele geheugen gewist. Maar ook niet onbelangrijk: het ADR-systeem geeft een vrijbrief voor het voortzetten van biotechnologische experimenten. Het moet echter benadrukt worden dat het ons niet gaat om het demoniseren van medisch-technologische ingrepen, en zeker niet om het verheerlijken van het lijden. Wij betwisten de vanzelfsprekendheid waarmee één visie op de mens, het menselijke lichaam en het leven tot een universele waarheid gemaakt wordt. Het ADR-systeem probeert namelijk een andere morele orde af te dwingen: het hedonisme met het bijbehorende materialisme, ten koste van het heroïsche menselijke levensbeeld. Zodoende worden Europese waarden, in het bijzonder de integriteit ('heiligheid') van het lichaam, genegeerd. Binnen het onderliggende utilisme van het ADR-systeem zijn personen en lichamen het bezit van de bureaucratische staat. Deze visie is in strijd met de christelijke visie op de staat, waarbij de individuele persoon van wie het lichaam onlosmakelijk is, boven elke collectiviteit dan ook staat.

Orgaandonatie kan als een vrije gift, ofwel naastenliefde, werkelijke liefde, worden opgevat. Door het weggeven van het eigen lichaam na de dood juridisch af te dwingen, deze te normaliseren, te economiseren als gemeenschappelijk bezit, en deze in te kaderen in een bureaucratisch bestel, wordt echter de donatie van haar oorspronkelijke intellectuele betekenis van vrije gift ontdaan. Hierbij gaat het enerzijds om het normaliseren van de culturele onbereidheid om de vroegtijdige dood te accepteren. En anderzijds gaat het om de onbetwistbare legitimiteit die wordt toegekend aan de vorming van een medisch-industriële 'beschaving'. In zo'n beschaving is er nauwelijks ruimte meer om het niet eens te

zijn met de medisch-technologische heerschappij met haar biotechnologische ingrepen (waar transplantatie een voorbeeld van is) en de bijbehorende biopolitiek. Met het ADR-systeem wordt het weghalen en transplanteren van organen zonder enige twijfel als iets goeds beschouwd. Met dit dogma is het ondenkbaar geworden dat iemand zich niet zou willen vastklampen aan 'gezondheid' of het leven.

* * *

Het ADR-systeem verwacht nu van alle burgers dat zij een bijdrage leveren in een biopolitieke strijd, waarbij de dood moet worden uitgesteld. Daarmee wordt de visie opgelegd waarin pijn, ziekte en dood niet langer de onderdelen, maar tegenstellingen van het leven zijn. 'Leven', of beter, een getechnologiseerd lichaam dat in leven blijft, verwordt met het nieuwe dogma tot een object van manipulatie dat *coûte que coûte* in stand gehouden moet worden. In plaats van een persoonlijke of familiale uitdaging wordt de dood een medisch-technisch probleem. De staat wordt binnen dit kader ingezet als instrument voor het verdere, dwangmatige, mobiliseren van medisch-technologische output. Jacques Ellul sprak in dit verband over 'technologische bluff': van technologie wordt verlossing verwacht. Het vanuit een innerlijke, intellectuele en morele kracht aanvaarden van de vroegtijdige dood en de kunst van het leren sterven verworden met het ADR-systeem tot een abnormaal en zelfs ongewenst verschijnsel, als ware Socrates en Christus een stel zotten. Het systeem suggereert dat actieve donorregistratie een kwestie van (contractuele) solidariteit met de wachtenden betreft, maar in werkelijkheid gaat het om angst, wanhoop en het legitimeren van de medisch-technologische heerschappij.

Vluchten voor boze kiezers kan niet meer

door *Arie Oostlander*

De auteur is oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en oud-lid van het Europees Parlement.

Het uitschrijven van het Oekraïne-referendum maakte opnieuw zichtbaar dat de EU fungeert als zondebok. Politieke partijen, ook het CDA, legden zich bij voorbaat al neer bij de uitslag. Maar, beste volksvertegenwoordigers, vluchten voor een boos electoraat zal zich op den duur alleen maar tegen u keren.

Eind 1989 gooide Oost-Europa zijn communistisch juk af. Blijdschap alom. Wat gisteren nog een mooie droom was, werd nu het gewone leven. De bevrijde volken lieten ons weten dat ze bij ons willen horen: terug naar de 'waardegemeenschap' Europa. Een aantal leden van het Europees Parlement, onder wie ikzelf, moest uitzoeken hoe het herenigingsbeleid het best kon worden aangepakt. Een lidmaatschap van de Europese Unie is niet zomaar te verkrijgen. Aan dat voorrecht is een reeks van voorwaarden verbonden, de 'criteria van Kopenhagen'. Kort gezegd: een land moet een echte rechtsstaat zijn met sta-

biele en goed functionerende instellingen, geen problemen met minderheden of met buurlanden hebben, een overtuigd voorstander van de mensenrechten zijn, economisch kunnen meedraaien in de scherp concurrerende Europese markt, de hele wetgeving van de Unie zonder morren overnemen, en dan nog was een land er niet.

We vroegen ons af: 'Waar liggen de grenzen van Europa?' Bij de Oeral? De Kaukasus? De Straat van Gibraltar? Hoort Klein-Azië erbij, zoals de Turken stellen? Betekenen de verdragen met Marokko dat dat land ook een kandidaat is? Het realisme was soms ver te zoeken. Commissaris Hans van den Broek werd op zijn reizen verrast met vragen als: 'Mag Oezbekistan lid worden van de EEG?' Het antwoord was 'nee'. Want de obstakels zijn niet van formele of geografische aard. Het gaat om verstrekkende en diepgaande inhoudelijke kwesties. Waar de waarden geïmplementeerd worden, daar is in principe sprake van Europese gemeenschap. Als de waardegemeenschap geen realiteit is, dan overleeft de EU niet.

Het Europees Parlement verdedigde deze stelling: eerst verdieping, dan verbreding. Dat wil zeggen: eerst een sterkere Europese integratie, met de nodige gemeenschaps-wetten en instituten, want de verplichtingen moeten wederzijds zijn. De voorstanders van Europese integratie (de grote meerderheid met als harde kern de christendemocraten) zagen in dat een premature uitbreiding

het functioneren van de Unie zou ondergraven. De tegenstanders van integratie (uiterst links en rechts plus een deel van de Britse conservatieven) waren gemakkelijk herkenbaar aan hun politiek van ondermijning door een ongenormeerde uitbreiding te bepleiten.

* * *

Een principiële Europapolitiek heeft zeer praktische implicaties. Er moet sprake zijn van politieke convergentie. Oekraïne brengt bijvoorbeeld veel te veel eigen binnenlandse en internationale problemen met zich. Met Turkije is dat nog acuter: het land toont minachting voor de rechtsstaat. Kunnen en willen we zulke kandidaten wel opnemen in de EU? Eerlijk gezegd zagen we het met Oekraïne en Turkije niet zitten. Neen dus, ook voor de lange termijn niet. Voor de Turken en Oekraïners is dat een bittere pil.

Hoe kom je uit dat dilemma? Hoe kunnen we de pil van de weigering vergulden? Enerzijds moeten we zulke landen duidelijkheid bieden, anderzijds is het niet wijs om deze burenen een trap na te geven. De EU ontwikkelde het begrip 'goed nabuurschap': niet trouwen, wel vriendjes blijven. Het komt er nu op aan dit eindspel zo af te ronden dat er geen onnodige *hard feelings* overblijven. Het aanbod om 'goede burenen' te blijven moet wel geloofwaardig zijn.

Met deze dubbele opdracht zijn de beste EU-diplomaten aan de slag gegaan. Het resultaat was een associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne, dat in juni 2014 is gesloten en op 1 januari 2016 gedeeltelijk en voorlopig in werking is getreden. Dit stuk toont respect voor het recht van de burenen om hun eigen lot te bepalen en veroordeelt hen niet tot vazal van Rusland. Er staan voorrechten in op het gebied van samenwerking,

markt en economie die onze vrienden op prijs stellen. Maar medezeggenschap en stemrecht over EU-beleid, nee, die zitten er niet in. Beide partijen konden met opgericht hoofd thuis komen. Als oud-Europarlementariër ben ik zeer tevreden over de stevige, maar ook respectvolle aanpak van de politiek van 'goed nabuurschap'.

* * *

Met het referendum, op 6 april, is wel iets opvallends gebeurd. De vraag werd gesteld: 'Bent u voor of tegen de wet tot goedkeuring van de associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne?' Let wel, het ging over een document met 486 artikelen plus bijlagen. De referendувraag bood alle ruimte voor manipulatie. Wie formuleerde de vraag? Waar ging het nu precies over: over een referendum tegen de associatieovereenkomst of, zoals GeenPeil wenste, tegen de Europese Unie als zodanig? Waarom werd de stem van hen die om een referendum vroegen zoveel zwaarder gewogen dan de stem van hen die daar nadrukkelijk niet om vroegen? Wat gebeurt er met de uitslag?

Voor initiatiefnemer GeenPeil bleek het een koud kunstje om de benodigde 300.000 handtekeningen te verzamelen. Het opvallende was dat het comité GeenPeil, bestaande uit lieden die wel in zijn voor een geintje, kennelijk de macht heeft om de politieke agenda naar zijn hand te zetten. Ik laat me liever regeren in een parlementaire democratie dan in een democratie van het niveau van GeenPeil. Politieke partijen, ook de beginselpartij CDA, merkwaardig genoeg, gaven van tevoren aan de uitslag van het referendum te zullen respecteren en zich neer te leggen bij een 'nee'. Daarmee verstopten politici zich achter GeenPeil en kreeg de uitslag bij voorbaat al iets van een dictaat.

De vraag of het wel fair is om te doen alsof Nederland kan beslissen over de belangen die 28 lidstaten aangaan, kwam nauwelijks aan de orde. Waarom zou bijvoorbeeld het kleine Malta met zijn traditioneel kleine meerderheden niet hetzelfde mogen doen? Een handvol burgers van zo'n lidstaat zou dan een veto toekomen. Gelukkig is er al veel gedaan om meerderheidsregels te definiëren die recht doen aan de positie van kleine en grotere lidstaten. Overal waar veto's dreigen, faalt de EU-besluitvorming.

In Nederland valt soms te beluisteren dat 'wij' in Brussel met de vuist op tafel moeten slaan en meer moeten handelen uit eigenbelang. Maar in de EU gaat het om het gemeenschappelijke, om het recht en niet om de macht. Wie voortdurend roept dat alles draait om het eigenbelang, zal terecht op wantrouwen stuiten.

* * *

De Unie is op christelijke fundamenten gebouwd. De motieven van de christendemocratische voorlieden van na de Tweede Wereldoorlog en de Europese kerken waren overtuigend: het Europese samenwerkingsverband was in de eerste plaats een beschavingsproject om vrede, gerechtigheid en solidariteit te bevorderen, en niet een belangproject. Als er sprake is van economische

stagnatie en grootschalig leed, zoals nu met het vluchtelingvraagstuk, dan heeft de mentaliteit van ieder voor zich kennelijk de overhand boven recht en solidariteit. De EU krijgt een slechte naam door de meedogenloze strijd om het eigenbelang tussen de lidstaatregeringen.

De huidige lidstatenpolitiek roept de vraag op of de lidstaten zelf de criteria die de waardegemeenschap karakteriseren, serieus nemen. Als de EU een akkoord met het onbeschaamd door realpolitik gedreven Turkije kan sluiten, had de Unie dan geen verdrag met Oekraïne mogen ondertekenen? Het referendum als zodanig was onder deze omstandigheden al volstrekt ongehoofwaardig. Dat, gevoegd bij het feit dat de Nederlandse regering, gedekt door het parlement, reeds akkoord is gegaan met het associatieverdrag en het verdrag zelfs al gedeeltelijk in werking is getreden, roept de vraag op wat er precies gebeurt met de uitslag van het referendum. Dit referendum was een pervers instrument.

Met enig sarcasme kan de volgende oude uitspraak worden geciteerd: 'De toestand is hopeloos maar niet ernstig.' Maar, beste volkstegenwoordigers, de verantwoordelijkheid voor politiek beleid berust uiteindelijk toch bij u. Vluchten voor de boze kiezer kan niet. Volgend jaar komt er weer een trein aan.

Politici verstopten zich achter GeenPeil

Hoe de wal uiteindelijk het schip keert

door Gerbert van Loenen

De auteur is journalist en auteur van *Lof der onvolmaaktheid. Waarom zelfbeschikking niet genoeg is om goed te leven en te sterven* (2015) en *Hij had beter dood kunnen zijn. Oordelen over andermans leven* (2009).

Nederland schuift al dertig jaar op naar een bredere toepassing van euthanasie en hulp bij zelfdoding. Maar nu is deze beweging op haar grens gestuit en klinkt terecht luid en duidelijk: tot hier en niet verder. Euthanasie en hulp bij zelfdoding als noodgreep blijven zien, beschermt ons tegen het idealiseren ervan.

‘Huppekee weg.’ Dat zijn de woorden waarmee we nog lang aan februari 2016 zullen terugdenken. Voor het eerst in ruim dertig jaar is de euthanasiebeweging op haar grenzen gestuit. Voor het eerst sinds de Hoge Raad in 1984 onder voorwaarden euthanasie gerechtsvaardigd achtte, ontstond een golf van kritiek vanuit de samenleving. Voor het eerst ook in dertig jaar bleek voor verdere verruiming van de Nederlandse euthanasiepraktijk geen draagvlak te bestaan.

Het was mevrouw Goudriaan die de woorden ‘huppekee weg’ uitsprak, in een tv-documentaire over de Levenseindekliniek.¹ Vol-

gens de arts van de Levenseindekliniek bevestigde haar ‘huppekee weg’ dat deze vrouw, die door een vorm van dementie nauwelijks meer kon spreken maar al eerder om euthanasie had verzocht, inderdaad wilde sterven. Daarop zagen de kijkers hoe hij haar leven beëindigde.

Maar ditmaal leek niet heel Nederland mee te willen doen. Een kritiek zoals niet eerder gezien kwam los, nota bene tijdens de Week van de Euthanasie, die de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde juist elk jaar organiseert om verruiming van de praktijk van euthanasie en hulp bij zelfdoding te bepleiten.

Er gebeurde nog iets opmerkelijks in februari 2016. Voor het eerst in de ruim dertig jaar dat Nederland de grenzen van euthanasie en hulp bij zelfdoding verkent, zei een commissie van experts: tot hier en niet verder. Onder leiding van de socioloog Paul Schnabel adviseerde een commissie van deskundigen de regering-Rutte om geen hulp bij zelfdoding voor mensen die hun leven voltooid achten mogelijk te maken.² Eerdere commissies die de frontlijn van de euthanasiepraktijk verkenden, pleitten altijd voor een ‘ja, onder voorwaarden’. Nu zei een commissie voor het eerst ronduit ‘nee’.

* * *

Ooit werd gewaarschuwd voor een hellend vlak: wie begint met euthanasie, zou deuren openen die maar beter dicht konden blijven. Het is belangrijk dit omstreden begrip te defi-

niëren voor het te gebruiken. Hier wordt met ‘hellend vlak’ bedoeld dat de ontwikkeling één richting opgaat waarbij de ene stap de volgende makkelijker maakt.

Zo bezien is in Nederland inderdaad de afgelopen dertig jaar sprake geweest van een hellend vlak. Aanvankelijk gaat het in de jaren tachtig alleen om euthanasie in de klassieke zin: iemand lijdt lichamelijk, is bij zijn volle bewustzijn, en vraagt een arts om zijn leven te beëindigen. Nadat in Nederland de hoogste rechter euthanasie in deze klassieke gevallen gerechtvaardigd achtte, wordt vervolgens ook psychisch lijden geschaard onder de categorie leed die vermeden mag worden door een eind te maken aan het leven. Wilsbekwamen, zoals baby’s, mensen die dement zijn, mensen in coma of mensen met psychiatrische aandoeningen, zijn sinds circa 1990 onderwerp van gesprek. Zeker is dat de rechter in Nederland levensbeëindiging heeft geaccepteerd bij pasgeborenen die ernstig gehandicapt zijn en bij wie de artsen besluiten af te zien van verdere behandeling omdat deze volgens hen medisch zinloos is. De dood is dan aanstaande, maar soms mag deze door levensbeëindiging worden bespoedigd als dat de beste methode is om leed te vermijden. Vervolgens wordt in 2005 ook levensbeëindiging gereguleerd bij ernstig gehandicapte of zieke baby’s die op eigen kracht zouden kunnen overleven maar van wie gedacht wordt dat ze ernstig lijden. Sindsdien hebben we de vreemde situatie dat levensbeëindiging wel bij baby’s, en vanaf het twaalfde levensjaar op basis van de euthanasiewet, mogelijk is, maar dat tussen het eerste en twaalfde levensjaar geen levensbeëindiging mogelijk is. De Nederlandse Vereniging voor Kindergeneeskunde noemt dit ‘niet juist’.³ De bekende kinderarts Paul

Brand schrijft in een discussiestuk voor zijn collega’s: ‘Als we actieve levensbeëindiging bij uitzichtloos en ondraaglijk lijden voor volwassenen, tieners vanaf 12 jaar en baby’s aanvaardbaar vinden, waarom dan niet voor kinderen tussen 1 en 12 jaar? Het lijden is bij hen net zo uitzichtloos en ondraaglijk als bij al die andere mensen. Waarom zou de euthanasiewet dan voor hen niet mogen gelden?’⁴ Het argument van Brand laat zien hoe regulering van levensbeëindiging bij de ene groep patiënten vanzelf de aandacht vestigt op een aanpalende groep patiënten, op wie dezelfde argumenten van toepassing kunnen worden verklaard.

* * *

Zo schuift Nederland al dertig jaar op naar een bredere toepassing van euthanasie en hulp bij zelfdoding. Je kunt van mening zijn dat dat erg is, en je kunt ook van mening zijn dat in al deze gevallen levensbeëindiging de minst slechte optie is. Maar wat in elk geval niet kan, is ontkennen dat er elke keer een stapje verder wordt gegaan en dat Nederland daardoor inmiddels is opgeschoven. Wie de grens ‘Gij zult niet doden’ opgeeft, vindt kennelijk niet zo makkelijk een nieuwe grens.

Ook bij psychisch lijden en bij dementie beginnen euthanasie en hulp bij zelfdoding intussen gebruikelijk te worden. In 2014 werd 41 maal gemeld dat een arts euthanasie of hulp bij zelfdoding had verleend aan iemand die aan een psychiatrische stoornis leed, en 81 keer wegens dementie. Enkele jaren eerder kwam bij deze vormen van lijden nog geen euthanasie of hulp bij zelfdoding voor, vaak omdat de arts twijfelde of de patiënt wel wilsbekwaam was.

De ethicus Theo Boer, die tot 2014 lid was van een regionale toetsingscommissie euthana-

sie, zag de praktijk breder worden. Zo steeg het aantal mensen met kanker dat om euthanasie of hulp bij zelfdoding vroeg snel. Nog sneller steeg het aantal mensen dat hierom vroeg omdat ze leden aan aandoeningen waaraan je niet doodgaat. ‘Ook de angst om naar het verpleeghuis te moeten, begint een serieuze categorie te worden’, aldus Boer. Verder werd eenzaamheid aangevoerd als een van de motieven: ‘In precies een op de tien dossiers die ik in het laatste jaar bekeek, wordt eenzaamheid genoemd.’

Juist daarom is het belangrijk dat in februari 2016 een grens lijkt te zijn bereikt. Een tegenbeweging van onderop lijkt te ontstaan die vindt dat de huidige euthanasiepraktijk goed is zoals ze is. Het gaat niet om voor of tegen euthanasie; dat is een discussie uit de jaren tachtig. De huidige euthanasiewet is een feit, wordt breed gesteund en hoort voor velen inmiddels zelfs bij de Nederlandse identiteit.

* * *

Het is nu zaak euthanasie en hulp bij zelfdoding beperkt te houden tot hoe ze waren bedoeld: als noodgreep. Soms is het de minst slechte oplossing in een noodsituatie. Zo legitimeerde de Hoge Raad in 1984 voor het eerst euthanasie, en zo kwam ook de latere euthanasiewet van 2001 tot stand. Zo moet het ook blijven.

Euthanasie en hulp bij zelfdoding als noodgreep zien, beschermt ons tegen het idealiseren ervan. Om mensen in kwetsbare posities te beschermen, moeten we zorgen dat euthanasie en hulp bij zelfdoding niet vanzelfsprekend geopperd worden zodra iemand ernstig

lijdt. Anders zou druk ontstaan om uit het leven te stappen, en die druk zou strijdig zijn met het principe van zelfbeschikking. Euthanasie en hulp bij zelfdoding moeten iets blijven waar mensen in een noodsituatie hun toevlucht toe kunnen nemen, en mogen geen standaardoptie worden die de samenleving suggereert bij zware tegenslag.

Nog altijd sterft 96 procent van de mensen in Nederland een natuurlijke dood. Hun levenseinde verdient meer aandacht. Ook de vele mensen die zo’n natuurlijk sterfbed begeleiden – de vrijwilligers in hospices, de professionals in de zorg, de familieleden die redderen en waken – verdienen aandacht. Als dat ten koste gaat van de onevenredig grote aandacht die in de afgelopen decennia werd geschonken aan euthanasie en hulp bij zelfdoding, des te beter.

Het gaat niet om voor of tegen euthanasie

Noten

- 1 Pieter van Huystee Film/NTR, *Levenseindekliniek*. Amsterdam/Hilversum: Pieter van Huystee Film/NTR, 2016. Uitgezonden op 15 februari 2016 onder de noemer 2Doc. Zie http://www.npo.nl/2doc-levenseindekliniek/15-02-2016/VPWON_1248719
- 2 Adviescommissie voltooid leven, *Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*. Den Haag: Adviescommissie voltooid leven, 2016.
- 3 A.P. Bos, A.A.E. Verhagen en M.C. de Vries, *Standpunt NVK Levensbeëindiging kinderen 1-12 jaar. Een pleidooi voor onderzoek*. Utrecht: Nederlandse Vereniging voor Kindergeneeskunde, 19 juni 2015.
- 4 Paul Brand, ‘Kinderen hebben recht op een waardig levenseinde’, *Kinderarts en samenleving*, mei 2014, pp. 12-13.

Schaf kieskringen niet af, maar breng ze tot leven

door *Jan Dirk Snel*

De auteur is historicus. In deze rubriek belicht hij de actualiteit vanuit parlementair-historisch perspectief.

Neem nu de eerste naoorlogse verkiezingen, die een jaar na de bevrijding, op donderdag 16 mei 1946, werden gehouden. Van de zeven partijen die de Tweede Kamer haalden, waren er drie nieuw of vernieuwd: de christendemocratische Katholieke Volkspartij (KVP), die 32 van de 100 zetels behaalde, de socialistische Partij van de Arbeid (PvdA), die 29 plaatsen in de groene bankjes mocht innemen, en de liberale Partij van de Vrijheid (PvdV), die zich met 6 afgevaardigden tevreden moest stellen. Weet u nog wie de lijsttrekkers van deze partijen waren? Vast niet. Dat wil zeggen: u herkent ongetwijfeld nog wel een aantal figuren, maar het lijkt me sterk dat u alle 21 namen nog kent onder wier leiding de drie groeperingen de stembusstrijd ingingen. De PvdA telde maar liefst negen lijststaandevoerders, de KVP en de PvdV hadden er ieder zes.

Toen Nederland in 1917 – via grondwetswijziging en een nieuwe kieswet – de mogelijkheid van algemeen kiesrecht invoerde, werd meteen het districtenstelsel vervangen door een systeem van evenredige vertegenwoordiging. De invoering daarvan was in feite onomstreden. Vanaf 1896 tot 1909 had de Nederlandsche Vereeniging voor Even-

redige Vertegenwoordiging, met als drijvende krachten de christelijk-historisch gezinde Cornelis Eliza van Koetsveld en de vrijzinnig-democraat Jan Albert van Gilse, de bodem toebereid. De staatscommissie-Oppenheim, ingesteld op 15 november 1913, met Van Gilse als lid, was er snel uit: op 25 mei 1914 adviseerde ze over te gaan op evenredige vertegenwoordiging. Aldus geschiedde.

Toch wilde men het regionale element niet volledig loslaten. Het land werd in achttien kieskringen verdeeld. Zeven provincies, te weten Drenthe, Friesland, Groningen, Limburg, Overijssel, Utrecht en Zeeland, vormden ieder een kieskring. Twee provincies, namelijk Gelderland en Noord-Brabant, werden gesplitst. Met Noord-Holland en Zuid-Holland gebeurde dat in feite ook, maar daarbinnen vormden de grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag nog weer afzonderlijke kieskringen. Die indeling bestaat tot op de dag van heden, alleen kwamen Flevoland en de BES-eilanden erbij.

* * *

Volgens de Kieswet van 1917 mocht een lijst niet meer dan tien namen tellen. Grotere partijen werden zo gedwongen om verschillende lijsten in te dienen. Ook in 2012 waren er nog enkele regionale verschillen, maar tegenwoordig gaat het dan om de staart van de lijsten. Lang varieerde men echter ook de top van de lijsten. Zo stond in 1946 voor de KVP pater J.G. Stokman in zes kieskringen bovenaan en namen ook Carl Romme, Jan Andries-

sen en Frans Mol ieder enkele kieskringen voor hun rekening. Maar W.J. Drosen leidde alleen in Maastricht en Chris Mol deed dat in Tilburg. Bij de liberalen behaalde overigens een van de zes lijsttrekkers, Roelof Zegering Hadders in de kieskring Assen, de kiesdeler niet. In 1971 volgde de Politieke Partij Radicalen (PPR) bij haar eerste verkiezingsdeelname de oude KVP-traditie door met vier lijsttrekkers de verkiezingsstrijd in te gaan en in hetzelfde en volgende jaar kwam de Communistische Partij Nederland (CPN) telkens met drie lijststaandevoerders. Daarna was het afgelopen met deze fraaie traditie.

Het regionale principe achter de kieskringen was voortreffelijk, maar de uitvoering gebrekkig. In 1923 werden er 20 namen op een lijst toegestaan en toen de Kamer in 1956 tot 150 leden werd uitgebreid, werden dat er 30. Sinds 2009 mag elke partij 50 kandidaten op de lijst zetten. Sedert 1989 bestond voor grotere partijen al de mogelijkheid om – soms, sinds 2009 altijd – tot 80 te gaan. De noodzaak voor regionale variatie is zo ondergraven.

Het Kamerlid Norbert Klein heeft daarom een wetsvoorstel ingediend om de kieskringen op te heffen. De Raad van State heeft er geen bezwaar tegen en de Kiesraad pleitte daar al eerder voor. Het voorstel maakt zeker kans. Tijdens een vergadering van de Kamercommissie voor Binnenlandse Zaken in februari liet de CDA-fractie echter weten te hechten aan ‘regionale spreiding van kandidaten’ en aan ‘het behoud van de mogelijkheid om in kieskringen verschillende lijsten of verschillende staartlijsten in te dienen’.

Terecht. Nog beter zou het zijn de oorspronkelijke gedachte achter de kieskringen effectiever uit te werken. De kieskringen waren te klein. Maak van elke provincie een kieskring

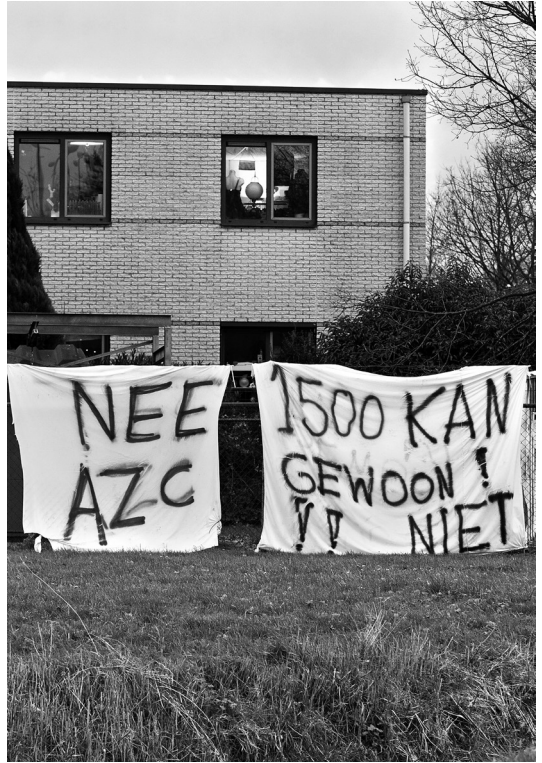
(met de BES-eilanden bij Zeeland). Of maak er zes of vier, met telkens twee of drie provincies samen. Sta niet toe dat een naam in alle kieskringen op de lijst figureert, zodat partijen wel weer met meerdere lijststaandevoerders moeten komen. Verminder het toegestane aantal namen sterk. Met enige inventiviteit is er een helder toewijzingssysteem van zetels te bedenken dat niet alleen rekening houdt met absolute aantallen – wie de kiesdeler haalt, is uiteraard verkozen – maar ook met het relatieve resultaat binnen een kieskring: dertigduizend stemmen in het kleine Zeeland is heel wat indrukwekkender dan hetzelfde aantal in het grote Zuid-Holland.

* * *

In *Neerland's geestesmerk* (1934) noemde Johan Huizinga de evenredige vertegenwoordiging de ‘doode mechanisering van het staatkundig leven’. Hij had ongelijk. Ze is het merg ervan, blijkt telkens weer. Volgens Huizinga leidde evenredig kiesrecht tot fossilisering van een ‘volstrekt verouderd partijstelsel’. Hij zag over het hoofd dat juist de opkomst van sterk gewortelde partijen noodzaakte tot het proportionele stelsel. Wel een fout was dat men in 1917 het feitelijk bestaan van partijen niet wilde erkennen. Nog steeds

.....
Dwing partijen tot sterke regionale autonomie
.....

beteugelt de Kieswet ze nauwelijks. Dwing partijen tot minimale interne democratisering en vrij sterke regionale autonomie (per kieskring). Een dergelijk kiesstelsel combineert het beste van evenredigheid en regionale representatie.

Foto's: Dirk Hol

Op de vlucht... En dan?

Deltaplan voor integratie van vluchtelingen vereist

Het vluchtelingenvraagstuk dreigt nieuwe scheidslijnen te trekken: tussen Nederlanders en nieuwkomers, en tussen de zogeheten voorstanders van een ruimhartig vluchtelingenbeleid en tegenstanders daarvan. Hoe kan de balans worden gevonden tussen enerzijds de noodzaak om een veilige haven te bieden aan mensen in nood en anderzijds de noodzaak om rekening te houden met de draagkracht van en het draagvlak onder de Nederlandse bevolking? Het is nodig om op zoek te gaan naar de verbindende krachten en werk te maken van de integratie. Voorkomen moet worden dat onze hoogcompetitieve westerse samenleving met haar harde selectie op prestaties van veel vluchtelingen mensen in de marge zal maken.

---

door Femmy Bakker, Theo Brinkel, Pieter Jan Dijkman
& Jos Wienen

Bakker is lid van de CDA-commissie Buitenland en strategisch adviseur bij ICCO Cooperation, Brinkel is lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*, Dijkman is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen* en Wienen is burgemeester van de gemeente Katwijk en voorzitter van de VNG-adviescommissie Asiel en integratie.

HET VLUCHTELINGENVRAAGSTUK IS VOOR DE POLITIEK het grootste ethische dilemma en de meest complexe opgave van deze tijd. Het is het grootste ethische dilemma omdat er een zekere spanning bestaat tussen barmhartigheid en gerechtigheid. We zien het beeld van een verdronken jongetje op het strand, en van ontredderde mensen die alles wagen om een veilig heenkomen te vinden, en dat spreekt ons aan op ons geweten en haalt het

humanitaire plichtsbefef van barmhartigheid en naastenliefde in ons naar boven. Tegelijkertijd bestaat bij velen het nuchtere besef dat de opvang van vluchtelingen niet eindeloos, niet grenzeloos kan zijn. Een onbeperkte toegang van miljoenen vluchtelingen bedreigt de publieke orde, het rechtsgevoel en het veiligheidsgevoel in de samenleving. De opvang en integratie van vluchtelingen is alleen reëel als er voldoende draagkracht is, en als de noodzakelijke maatschappelijke en sociaal-economische aanpassingen voldoende perspectief bieden voor hen die zich door de komst van vluchtelingen bedreigd voelen.

Het vluchtelingenvraagstuk is om verschillende redenen ook de meest complexe opgave van deze tijd. Het is complex omdat het vraagstuk met veel andere problemen samenhangt. Het beproeft niet alleen onze medemenselijkheid, maar stelt ook de westerse cultuur- en religiepolitiek ter discussie, het bevraagt onze ideeën over welvaartsdeling en de verzorgingsstaat, het bekritiseert onze opvattingen over internationale politiek en ontwikkelingssamenwerking. Het is ook complex omdat we het vraagstuk zelf niet goed overzien. We weten niet goed wie de vluchtelingen zijn, met hoeveel ze zijn en hoelang de stroom aanhoudt. We weten niet goed hoe we in dit omvangrijke vraagstuk kunnen sturen met behoud van rechtvaardigheid en barmhartigheid.

De complexiteit vergroot de onzekerheid en bezorgdheid. Hoe kan de balans worden gevonden tussen enerzijds de noodzaak om een veilige haven te bieden aan mensen in nood en anderzijds de noodzaak om rekening te houden met de draagkracht van en het draagvlak onder de Nederlandse bevolking? Dat is de hoofdvraag voor dit CDV-nummer.

BARMHARTIG OF RECHTVAARDIG?

De zoektocht naar die balans komt allereerst terug in de schijnbare tegenstelling tussen barmhartigheid en rechtvaardigheid. In het publieke debat wordt barmhartigheid nogal eens tegenover rechtvaardigheid geplaatst, alsof het twee elkaar uitsluitende begrippen zijn. De suggestie wordt dan gewekt dat voorstanders van een ruimhartig vluchtelingenbeleid zich beroepen op de barmhartigheid en dat de voorstanders van een stringenter beleid de rechtvaardigheid benadrukken. Het is een misverstand. De barmhartigheid gaat vooraf aan de rechtvaardigheid, zoals Fred van Iersel terecht stelt.¹ In die zin maakt de barmhartigheid er deel van uit.

Letterlijk betekent 'barmhartigheid', vertaald uit het Latijnse *miseri-cordia*: hart hebben voor de ongelukkigen, voor de zwakkeren, voor de armen. Daarmee is barmhartigheid de uitdrukking van een relatie tussen een gulle geveer en een hulpbehoevende ontvanger. In de vluchtelingen-

crisis raken veel mensen, niet-christenen en christenen, bewogen door en betrokken op vluchtelingen. Dat is barmhartigheid: reageren op het lijden van een ander alsof het jouw eigen lijden is. Zoals Thomas van Aquino het stelde: 'Barmhartig wordt iemand genoemd die een barmhartig hart heeft, omdat hij bij het zien van de ellende van anderen gegrepen wordt door droefheid alsof het om zijn eigen ellende gaat.'²

Aan het urgente en zelfs heilige belang van de notie van barmhartigheid moet niets worden afgedaan. Toch is barmhartigheid een problematische notie voor de overheid als ze geen rekening houdt met het recht, en wel om twee redenen. In de eerste plaats is barmhartigheid, net als de andere werken der barmhartigheid, in eerste instantie een notie die is bedoeld voor het persoonlijke verkeer tussen mensen onderling. Denk aan het Bijbelverhaal van de barmhartige Samaritaan. De crux van dat verhaal is dat Jezus mensen oproept zich als naaste te gedragen bij het zien van het leed van de ander. Zo bezien is barmhartigheid radicaal humaan. Ieder mens krijgt een verantwoordelijkheid tot handelen als hij of zij iemand ziet die in nood verkeert. Je kunt daar alleen aan voorbijgaan door je blik af te wenden of er met een grote boog omheen te lopen, zoals de priester en de Leviet deden. Barmhartigheid veroorzaakt dan ook een voortdurende onrustige bewogenheid in onszelf, waardoor we zo over het lot van de ander inzitten dat het lot van de ander letterlijk in ons komt te zitten.³ Het is de vraag of deze radicale humaniteit van de barmhartigheid door een overheid betracht of opgelegd kan worden. Barmhartigheid moet op vrijwillige basis gebeuren, of ze is niet.

In de tweede plaats is barmhartigheid een problematische notie voor de overheid omdat het christelijk handelen van de barmhartigheid zich niet eenvoudig laat omzetten in overheidshandelen, simpelweg omdat de overheid naar andere beginselen luistert dan naar die van barmhartigheid. Barmhartigheid is een notie met aanzien des persoons: je ziet de ander, de naaste, in het gelaat, en dan handel je. De overheid heeft echter in eerste instantie de taak om het recht en de orde te handhaven. Dat betekent dat de overheid dient te handelen zonder aanzien des persoons: ze dient te beslissen voor anderen over anderen, en kan daarbij dwang of zelfs geweld gebruiken.

Zonder barmhartigheid kan de rechtsstaat ontsporen en nodeloos verhard en verstarren. Maar die barmhartigheid kan niet zonder noties als rechtvaardigheid en gerechtigheid, want anders zou de barmhartigheid de samenleving uit het lood slaan.⁴ In het vluchtelingendebat lijkt het begrip 'rechtvaardigheid' een behulpzaam en bruikbaar begrip. Het heeft in twee opzichten een surplus boven de notie van barmhartigheid. Ten eerste overstijgt de rechtvaardigheid het persoonlijke, en is het een grondslag voor het recht en voor de politieke orde. Rechtvaardigheid is iemand iets toe-

kennen wat hem op grond van het recht en de mensenrechten toekomt. Met andere woorden: barmhartigheid is bij uitstek een notie met aanzien des persoons, maar rechtvaardigheid kan ook zonder aanzien des persoons een werkbaar begrip zijn.

Een tweede voordeel van het begrip rechtvaardigheid is dat het een wederkerig begrip is. Waar barmhartigheid een eenzijdige en afhankelijke relatie uitdrukt tussen een gulle gever en een hulpbehoevende ontvanger, rekent rechtvaardigheid in zekere zin juist af met die afhankelijkheid. Vaak wordt rechtvaardigheid uitgelegd als een kwestie van *krijgen*: mensen horen gelijke toegang tot publieke voorzieningen te krijgen. Dit is echter een te smalle definitie van rechtvaardigheid. In de christelijke traditie gaat rechtvaardigheid veel meer om *geven*: om de gelijke roeping die op ieder mens uitgaat om de schepping en de samenleving mede vorm te geven.⁵ Dus rechtvaardigheid is recht doen aan mensen, zodat ze daadwerkelijk mens kunnen zijn, dat wil zeggen de schepping en de samenleving mede vorm kunnen geven; dan is de mens pas echt mens.

Vanuit deze opvatting van rechtvaardigheid is het mogelijk om vluchtelingen in eerste instantie hulp te verlenen en hen te helpen hun leven weer een beetje op de rails te krijgen, en om ze vervolgens ook te vragen zich in te spannen om de Nederlandse samenleving vorm te geven en de regels van onze rechtsorde te eerbiedigen en zich deze toe te eigenen. In internationale verdragen en in onze wetgeving is de omgang met vluchtelingen (asielzoekers) in rechtsregels vastgelegd. Deze rechtsorde is ten diepste gericht op een vreedzaam en goed samenleven.

HET BELANG VAN HET GEMATIGDE MIDDEN

Precies daar ligt de grootste uitdaging van het vluchtelingenvraagstuk, om vanuit die opvatting van rechtvaardigheid, de verbindende krachten te zoeken en het vreedzame midden te houden. Veel politici beschouwen

De grootste uitdaging schuilt niet in het management van de vluchtelingen crisis, maar in de opdracht om de kloof tussen wij en zij te overbruggen

het immense vluchtelingenvraagstuk louter als een managementprobleem of als een logistiek probleem. In het politieke debat ligt de nadruk op de toestroom en de opvang van vluchtelingen. Het gaat over grensbewaking, over het indammen van de vluchtelingenstroom en over huisvesting. Zonder

twijfel zijn dat urgente uitdagingen. De grootste uitdaging voor de westerse politiek schuilt echter niet in het management van deze vluchte-

lingencrisis, maar in de opdracht om een verstandige cultuur- en religie-politiek te ontwikkelen en om de kloof tussen wij en zij te overbruggen.

Dat is bij uitstek een rol voor het politieke midden. Het gematigde midden zoekt – gedragen door geloof of een politieke overtuiging die sociale klassen oversteeg – altijd nuchter naar consensus, oplossingen en begaanbare wegen, ging uit van een veerkrachtige samenleving en stelde positieve voorbeelden. Dat midden was voor de christendemocratie niet een pragmatische positie tussen links en rechts in, maar was geworteld in het fundamentele idee dat mensen sociale wezens zijn en met elkaar verbonden zijn, en in het beeld van een werkelijkheid die niet uiteenvalt in tegenstellingen, maar waarin individu en gemeenschap, vrijheid en verantwoordelijkheid, overheid en samenleving samenhangen en elkaar wederzijds bepalen.⁶

Het probleem is dat het midden aan erosie onderhevig is geraakt. De ‘daadkrachtcultuur’ en de onderwaardering van het bestuur hebben als vanzelf geleid tot een leegloop van het midden, zo analyseert Hans de Bruijn.⁷ En volgens Jonathan Holslag zijn politici ‘speelbal van de bezorgdheid van burgers geworden, zonder dat ze een perspectief kunnen schetsen’. Het gevolg is een verzwakte samenwerking en een verzwakt vermogen van de verzorgingsstaat om waardigheid en zekerheid te verschaffen aan een meerderheid van de bevolking.⁸

Het vluchtelingendebat zoals dat thans gevoerd wordt, voedt voornamelijk de polarisatie. Alleen al de taal en de toon zijn illustratief: het is grenzen dicht of grenzen open, ‘ons belang’ of ‘hun belang’, voor of tegen vluchtelingen, wordt Nederland een ‘reddende ark’ of wordt het ‘fort Europa’? Achter deze heftige toon schuilt een op zichzelf begrijpelijke angst, een angst die voortkomt uit drie samenhangende ervaringen. In de eerste plaats worden we met de tragische toestroom van vluchtelingen geconfronteerd met ‘andersheid’ als zodanig: met andere culturen en religies. De culturele en religieuze diversiteit treedt letterlijk onze leefwereld binnen; de culturele en religieuze ander is niet een abstract figuur, maar een concrete ander die om de hoek woont. In de tweede plaats valt de angst te verklaren uit de perceptie van de cultuur van de herkomstlanden van de vluchtelingen. Verreweg de meeste vluchtelingen zijn afkomstig uit omgevingen van onverdraagzaamheid, intolerantie en haat, en dat leidt begrijpelijkerwijs tot bezorgdheid. In de derde plaats valt de angst te duiden als vrees voor het verlies van de eigen, vertrouwde gemeenschap, van wat burgers als hun gemeenschap zien. Deze gemeenschap staat, zo is de beleving van velen, onder druk, zowel in materiële zin (de woonomgeving, de koopwoning, het werk) als in immateriële zin (de democratische cultuur, waarden en gewoonten).⁹

Het zijn niet alleen de joelende racisten en de rabiate vreemdelingenhaters die angstig of bezorgd zijn; het zijn veelal doorsnee burgers met

minder uitgesproken opvattingen die zich bezorgd afvragen: ‘Kunnen we het wel aan?’ Misschien is het wel de tweeslachtigheid die in ons aller ziel huist: we voelen het appel dat vluchtelingen op ons gemoed doen, maar we zijn er niet gerust op dat we in alle gevallen met ‘echte’ vluchtelingen te maken hebben, we schrikken terug voor de grote aantallen die zich nu in Nederland melden, en we vrezen dat de samenleving niet veerkrachtig en draagkrachtig genoeg is om nog grotere aantallen vluchtelingen op te vangen. De heftige reacties op de komst van vluchtelingen illustreren dat we onze eigen herkenbare verdraagzame samenleving bedreigd zien door onvermijdelijke veranderingen en dat we in die reacties al niet meer zijn wie we dachten te zijn.

De politiek lijkt intussen machteloos. Het kabinet en politieke partijen blijven steken in de holle retoriek van de daadkracht en heilloze en polariserende links-rechtstegenstellingen. In zo’n cultuur willen politici vooral ‘duidelijk’ zijn, niet ‘met meel in de mond praten’,¹⁰ en dus wordt burgers voorgehouden dat ‘het vluchtelingenprobleem’ wel even binnen zes weken kan worden opgelost. Op die manier lijken de angstgevoelens en de bezorgdheid alleen nog maar te groeien en verschuift het probleem ingrijpend. Want, zoals Paul van Tongeren stelt: waren het aanvankelijk de vluchtelingen die in de problemen zaten, inmiddels zijn wijzelf degenen geworden die een probleem hebben. Het woord ‘vluchteling’ staat niet meer voor een ontheemde die hulp behoeft, maar heeft vooral de betekenis van een vreemdeling die ons bedreigt in ons bestaan.¹¹ Als de daadkracht-retoriek dan ook nog eens niet waargemaakt kan worden, belanden wijzelf welhaast in een sfeer van crisis of een staat van machteloze woede.

Dat we met deze situatie in onze maag zitten toont, behalve onze fundamentele verdeeldheid over de kwestie, dat we op de een of andere wijze gevoelig zijn voor recht en onrecht in de wereld, zonder dat precies duidelijk is wat nodig is om dat onrecht te bestrijden. De bestaande ordeningen lijken te zwaar geworden om ook maar een begin van een antwoord te formuleren. De standaardreacties voldoen niet meer. Als we een vreedzame en verdraagzame samenleving willen behouden, zullen we het over een andere boeg moeten gooien. Het lijkt nodig om anders te kijken en anders te handelen.

DELTAPLAN INTEGRATIE

Maar hoe? Een begin van een antwoord ligt in het gematigde, verzoenende midden: het is een nobele opdracht voor politici om de verbindende krachten te zoeken en tegelijkertijd een urgent belang toe te kennen aan de integratie en inburgering van vluchtelingen. Merkwaardig genoeg is het integratiebeleid van vluchtelingen met een status nauwelijks onderwerp van

discussie in politiek Den Haag. Maar deze opdracht is zo majeur, zo complex, dat een deltaplan voor integratie nodig lijkt te zijn. Zo'n plan zou alleen maar kunnen slagen als er sprake is van een wederzijdse inspanningsverplichting, zoals in de beste traditie van rechtvaardigheid, opgevat als een kwestie van geven: zowel de in Nederland gewortelde bevolking als de nieuwkomers zullen zich moeten inspannen om de maatschappelijke vrede en de sociale cohesie in stand te houden en te bevorderen. De volgende vijf vingerwijzingen kunnen helpen om deze agenda van sociale samenhang en integratie te ontwikkelen.

1. Benoem de waarden van de rechtsstaat

Het is nodig en wenselijk om onze culturele bronnen en waarden van de rechtsstaat te benoemen en hierover een discussie te voeren. Er is een bezinning nodig op wat Nederlanders deelt en op de kernwaarden voor goed samenleven, en op de plaats van culturele en religieuze identiteiten daarin. Als aan die vraag wordt voorbijgegaan, kunnen gemakkelijk nieuwe voedingsbodems voor politiek radicalisme ontstaan.

Een agenda gericht op het bevorderen van cultureel draagvlak voor de grondrechten zou over culturele en religieuze grenzen heen verbindend kunnen werken. Het unieke van de Europese cultuur ligt immers in het feit dat ze universele en grensoverschrijdende waarden heeft ontdekt en leidend gemaakt: gelijkwaardigheid tussen mensen, vrijheid, verdraagzaamheid.¹² Zo'n agenda, stelt Ab Klink, geeft geen lucht aan superioriteitsgevoelens van het Westen of van het eigen land, maar juist 'houvast aan diegenen die vinden dat geloof en dwang niet samengaan en die zich niet herkennen in de radicale islam, maar wel in de rechtsstaat en de grondrechten van de samenleving'.¹³

Een bezinning op de grondwaarden van de rechtsstaat werkt twee kanten uit. Van de Nederlandse samenleving mag de erkenning gevraagd worden van de ruimte van nieuwkomers om ten volle mens te zijn, met alles wat hun eigen is. Dat is eenvoudigweg de eis van een democratische politieke orde; een orde waarin burgers rechten en vrijheden genieten die het hun

Een discussie over identiteit en de grondwaarden mag mensen niet opsluiten in het verleden

mogelijk maken om te leven overeenkomstig hun levensovertuiging en die overtuiging ook in de publieke sfeer mogen inbrengen. Een discussie over identiteit en de grondwaarden mag mensen dan ook niet opsluiten in het verleden: identiteit

is pas vruchtbaar als ze ook een opdracht aan de drager omvat om zich op de toekomst te richten en hiervoor ook verantwoordelijkheid te dragen.

Van vluchtelingen mag geëist worden dat ze zich een ethos van medemenselijkheid, verdraagzaamheid en tolerantie toe-eigenen. De vraag is dan nog niet eens zozeer hoe zij meehelpen de rechtsstaat in stand te houden. Veel belangrijker is deze vraag: hoe helpen ze mee een rechtscultuur in stand te houden? De rechtsstaat mag niet ter discussie staan. Maar hoe zorgen we er gezamenlijk voor dat er daadwerkelijk sprake blijft van een rechtscultuur, met een rechtsgemeenschap die daadwerkelijk leeft naar universele waarden? In het democratisch burgerschap zou weleens een sleutel kunnen liggen, zoals Sybrand Buma en Pieter Heerma stellen.¹⁴

2. Benut de periode in de opvang beter

De overheid heeft de taak om de publieke voorwaarden te scheppen die nodig zijn om een rechtvaardige samenleving op te bouwen. Het vluchtelingenvraagstuk stelt precies deze rechtvaardigheidsvraag aan de orde: hoe kan vluchtelingen werkelijk recht worden gedaan, ook als ze na verloop van tijd weer terugkeren naar hun land van herkomst? In de periode van de asielpcedure kunnen veel meer activiteiten worden ondernomen die de betrokkenheid op en de interactie met Nederlanders bevorderen. Dat geeft vluchtelingen een gevoel van waardigheid en erkenning; het bevordert de sociale contacten met de Nederlandse bevolking; het kan ontsporingen helpen voorkomen; het geeft hun, indien ze terugkeren, de nodige bagage om het thuisland te helpen opbouwen; en het legt voor de lange termijn het fundament voor goede betrekkingen tussen het thuisland en het land van aankomst.

Vluchtelingen dwalen nu te lang doelloos en zielloos rond in opvangvoorzieningen. Zoals Igor Ivakic, die zelf jarenlang in een azc verbleef, zegt: 'Dat is voor niemand goed; niet voor henzelf, niet voor de Nederlandse samenleving. Vluchtelingen zijn veerkrachtige mensen die graag op eigen kracht een beter leven willen opbouwen. Lift mee op hun ambities en dromen.' Met een beetje creatief denken, buiten de vaste kaders om, moet al meer mogelijk zijn. Is er tekort aan woonruimte? Kan de komst van vluchtelingen een kans zijn om voorzieningen in de krimpregio's op peil te houden en werkgelegenheid te creëren?¹⁵

De inspanningen van minister Asscher van Sociale Zaken en Werkgelegenheid om vluchtelingen met een verblijfsvergunning op verschillende manieren sneller te betrekken bij de samenleving, zijn het waard gesteund te worden. Maar er zijn goede redenen om nog verder te gaan en de mogelijkheden te verruimen om al tijdens de asielpcedure de taal te leren, een opleiding te volgen en voorbereidingen te treffen voor het vinden van werk.¹⁶ Er zijn vele vrijwilligers die daarbij een rol willen en kunnen spelen.

3. Investeer in inburgering en taalcursussen

Het huidige inburgeringsbeleid is volstrekt niet toegesneden op de grote aantallen vluchtelingen die de laatste tijd Nederland binnenkomen. De overheid heeft zich, in de greep van een blind zelfredzaamheidsdenken, de laatste jaren totaal teruggetrokken uit het inburgeringsbeleid; in feite is de vluchteling zelf verantwoordelijk voor zijn inburgering, met alle kosten voor taal- en inburgeringscursussen die daarbij horen. Dit beleid heeft funeste gevolgen, zoals Han Entzinger vaststelt: steeds minder nieuwkomers integreren in Nederland. Het is van belang om vluchtelingen intensiever te begeleiden en meer te investeren in hun inburgering.¹⁷ Ook zou de inburgeringstijd verruimd moeten worden. De inburgeringscursus beslaat verplicht minimaal 600 uur, maar dat is veel te weinig om iemand daadwerkelijk toe te rusten voor deelname aan de samenleving en de arbeidsmarkt.¹⁸

4. Maak werk van integratie op de arbeidsmarkt

Momenteel heeft slechts een op de drie in Nederland verblijvende statushouders in de leeftijd van 15 tot 65 jaar een betaalde baan. Velen van hen zijn duurzaam afhankelijk van een bijstandsuitkering.¹⁹ In feite is er geen specifiek overheidsbeleid om vluchtelingen te ondersteunen bij het vinden van werk. Dat is een problematisch beeld. Deelname aan het arbeidsproces is van belang voor vluchtelingen: werk creëert een gevoel van eigenwaarde, genereert eigen inkomen, en biedt toegang tot allerlei aspecten van het maatschappelijke leven. Ook voor Nederland is economische participatie van vluchtelingen van groot belang: voor de samenleving en de economie is het per definitie beter om menselijk kapitaal zo veel mogelijk te benutten en bijstand zo veel mogelijk te voorkomen.²⁰

Anton Hemerijck werpt terecht de urgente vraag op of de Nederlandse verzorgingsstaat vluchtelingen voldoende activeert om te integreren en te socialiseren. De gedachte dat tachtig procent van de vluchtelingen graag teruggaat naar het land van herkomst mag geen vrijbrief zijn om niet in hen te investeren. Dan wordt goedkoop duurkoop. Het verstandigste beleid is om fors te investeren in een toerustingsagenda voor vluchtelingen en in hun arbeidsmarktpositie, opdat hun kinderen geen verloren generatie vormen. Op termijn zullen de investeringen zich dubbel en dwars terugbetalen.²¹ Nederland kan daarbij leren van de manier waarop Duitsland de arbeidsintegratie van vluchtelingen probeert te bevorderen, zo laat Aart Jan de Geus zien. Duitsland heeft de afgelopen maanden een ommezwaai gemaakt van een arbeidsverbod voor vluchtelingen naar de erkenning van het belang van arbeid.²² Het biedt een interessant inzichtje.

De periode in de opvang kan beter benut worden om het opleidings-

niveau en de werkervaring en -aspiraties in kaart te brengen. Ook is het de moeite waard om bij de spreiding van vluchtelingen over Nederland meer rekening te houden met de regionale of lokale arbeidsmarkt en met de arbeidskwalificaties van vluchtelingen.²³ Voor angst voor een verdringing van Nederlanders op de arbeidsmarkt door vluchtelingen lijkt weinig reden te zijn. Het aantal vluchtelingen mag dan fors gestegen zijn, in vergelijking met de hoeveelheid werkzoekende Nederlanders is het een gering aantal, nog los van de vraag of ze voldoende gekwalificeerd zijn.

5. Investeer in de landen van herkomst

De plots toegenomen migratiedruk is geen incident. Syrië werd vijf jaar geleden al verwoest. Ook de bevolkingsexplosie in Noord-Afrika en het Midden-Oosten, met een enorme *youth bulge*, een overschot aan jonge werkloze mannen, is reeds door velen geagendeerd en geanalyseerd. De komende decennia zal de migratiedruk alleen nog maar toenemen, zeker ook als de trek van het platteland naar de stad, pandemieën, droogte en klimaatcrises hun tol gaan eisen.²⁴

De enige mogelijkheid om de migratiedruk op termijn te verminderen, is een beëindiging van de geweldsconflicten in Afrika en het Midden-Oosten, in combinatie met een betere bewaking van de buitengrenzen van Europa, betere opvang in de regio en forse investeringen in de sociaal-economische opbouw van de regio.²⁵ Dit vergt niets minder dan een internationaal gecoördineerd plan van aanpak met de proporties van het Marshallplan, zoals Ernst Hirsch Ballin stelt.²⁶

Het is daarbij verstandig om afscheid te nemen van het vanzelfsprekende idee dat ons interventionisme de oplossing biedt voor politieke en sociale problemen elders. ‘We moeten ons meer laten leiden door de complexe lokale context in het Midden-Oosten en we moeten meer aandacht besteden aan de impact van het beleid dan aan het op peil brengen van voorzieningen als zodanig’, aldus René Grotenhuis. Hij introduceert het begrip *flourishing communities*: het gaat niet zozeer om het verstrekken van goederen of voorzieningen, maar veeleer om het tot stand brengen van gemeenschappen waarin mensen waardig en rechtvaardig kunnen leven, waarin sprake is van sociale cohesie en waarin mensen zorg hebben voor elkaar.²⁷

Dat schept ook een ander perspectief op terugkeer. Nog te vaak is terugkeer een perspectief voor verliezers en mislukkelingen. De verbondenheid met het land van herkomst blijft echter voor velen belangrijk. Het is de moeite waard om naast de mogelijkheid van deelname aan onze hoogcompetitieve westerse samenleving met haar harde selectie op prestaties, de mogelijkheid van een waardige en perspectiefrijke terugkeer als reële optie in beeld te houden.

Noten

- 1 Zie de bijdrage van Fred van Iersel in deze CDV-bundel.
- 2 Thomas van Aquino, *Summa Theologiae* 1, q. 21, a. 3.
- 3 Marcel ten Hooven, “‘Je hoeft vijanden niet aardig te vinden.’ Een nuchtere ethiek van de naastenliefde’ (interview met Roger Burggraave), *De Groene Amsterdammer* 139 (2015), nr. 51/52 (17 december), pp. 90-93; vgl. Roger Burggraave, *Ethiek en passie. Over de radicaliteit van het christelijk engagement*. Tiel: Lannoo, 2000.
- 4 Zie de bijdrage van Fred van Iersel in deze CDV-bundel.
- 5 Vgl. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Mens, waar ben je?* Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2006, pp. 79-95.
- 6 Piet Hein Donner, ‘De C van het CDA’ (toespraak van Piet Hein Donner tijdens de jubileumconferentie van het CDA ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan op 16 april 2005), in: CDA, *Jubileumbundel 25 jaar CDA*. Den Haag: CDA, 2005, p. 9.
- 7 Zie het artikel van Hans de Bruijn in deze CDV-bundel.
- 8 Zie het interview met Jonathan Holslag in deze CDV-bundel.
- 9 Zie de bijdrage van Sjaak Koenis in deze CDV-bundel.
- 10 Zie de bijdrage van Hans de Bruijn in deze CDV-bundel.
- 11 Zie de bijdrage van Paul van Tongeren in deze CDV-bundel.
- 12 Zie de bijdragen van Ab Klink en van Sybrand Buma en Pieter Heerma, en het interview met Jonathan Holslag in deze CDV-bundel.
- 13 Zie de bijdrage van Ab Klink in deze CDV-bundel.
- 14 Zie de bijdrage van Sybrand Buma en Pieter Heerma in deze CDV-bundel.
- 15 Zie het intermezzo met Igor Ivakic in deze CDV-bundel.
- 16 Zie de bijdrage van Godfried Engbersen, Jaco Dagevos en Meike Bokhorst in deze CDV-bundel.
- 17 Zie de bijdrage van Han Entzinger in deze CDV-bundel.
- 18 Zie de bijdrage van Anton Hemerijck in deze CDV-bundel.
- 19 Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Integratie en participatie van vergunninghouders (Kamerstukken II 2015-2016, 19 637, nr. 2085)*, 27 november 2015, p. 5.
- 20 Zie de bijdrage van Godfried Engbersen, Jaco Dagevos en Meike Bokhorst in deze CDV-bundel.
- 21 Zie de bijdrage van Anton Hemerijck in deze CDV-bundel.
- 22 Zie de bijdrage van Aart Jan de Geus in deze CDV-bundel.
- 23 Zie de bijdrage van Godfried Engbersen, Jaco Dagevos en Meike Bokhorst in deze CDV-bundel.
- 24 Zie het interview met Jonathan Holslag in deze CDV-bundel.
- 25 Zie de bijdrage van Jeroen Lenaers in deze CDV-bundel.
- 26 Zie de bijdrage van Ernst Hirsch Ballin in deze CDV-bundel.
- 27 Zie de bijdrage van René Grotenhuis in deze CDV-bundel.

*De ethiek van het
vluchtelingenbeleid*

Feit en fictie in het vluchtelingendebat

Het vluchtelingendebat wordt beheerst door oneliners. Veelal gebeurt dat ‘op verzoek’ van de media, die zelden interesse tonen in afgewogen betogen: die zijn te lang of passen niet in het ‘format’. Het aantal deskundigen dat zich (toch) laat verleiden tot een bijdrage neemt daarmee af: de nuance gaat immers verloren bij het knip- en plakwerk van de redactie. Het deelnemersveld beperkt zich daardoor hoofdzakelijk tot politici die geen belang hebben bij subtiliteiten. Het is van belang om enkele feiten in perspectief te plaatsen en misvattingen omtrent vluchtelingen uit de weg te ruimen: aantallen (‘veel te veel’), de opvang (‘in de regio’) en de redenen van hun komst (‘gelukzoekers’).

---

door Carolus Grütters

De auteur is senior onderzoeker bij het Centrum voor Migratierecht aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

DISCUSSIES OVER HET VLUCHTELINGENVRAAGSTUK ZIJN ZELDEN EENDUIDIG. Dat heeft niet alleen te maken met de complexiteit van het vraagstuk zelf of de gebruikte terminologie, maar vooral met de gehanteerde vooronderstellingen: die lopen nogal uiteen en worden zelden geëxpliciteerd of verantwoord.¹ Die context bepaalt echter wel de keuze voor een politiek relevante invalshoek ten aanzien van de feiten en hetgeen als probleem wordt gedefinieerd.² De constatering bijvoorbeeld dat er in de eerste week van maart 2016 zo’n vijfhonderd nieuwe asiolverzoeken zijn ingediend, zegt uitsluitend iets over het aantal en het tijdsbestek. Het zegt daarentegen niets over de vraag of dat aantal (te) groot – of (te) klein – is. Dat laatste is immers een subjectieve waardering van het gegeven en moet niet worden verward met de feitelijke kwalificatie dat iets groter of kleiner is dan iets anders.

In het huidige tijdsgewricht komt daar nog een aspect bij. Alhoewel de aanduiding ‘informatiemaatschappij’ doet vermoeden dat kennis omtrent de feiten binnen ieders handbereik ligt, is de praktijk er een van informatiele chaos. Op het internet kan – ogenschijnlijk – alles worden gevonden, maar daarbij is zelden duidelijk hoe betrouwbaar die gegevens zijn. Het gevolg daarvan is dat het erg lastig is om onderscheid te maken tussen feit en fictie, tussen waarheid en leugen. Het gevaar dat daarbij om de hoek loert, is dat wetenschap wordt gedegradeerd tot ‘ook maar een mening’. Een warboel dus.

Politici en beleidsmakers nemen in deze arena een bijzonder plaats in. Zij zijn immers niet op zoek naar de feiten maar naar manieren om een gewenste werkelijkheid te realiseren, of om hun werkelijkheid te vervormen tot politiek feit. Dit onderscheid is van belang omdat het de taak van de wetenschap is om feiten vast te stellen en van de politiek om de betekenis daarvan te duiden – en niet andersom.³

OVER WIE GAAT DE DISCUSSIE EIGENLIJK?

In de discussie worden verschillende categorieën mensen op een hoop gegooid (migranten, vluchtelingen, asielzoekers, illegalen, vreemdelingen), terwijl het onderscheid daartussen relevant is. Een migrant is simpelweg iemand die in een ander land gaat wonen (een toerist is dus geen migrant). Een migrant is daarmee niet per se een vreemdeling, oftewel iemand zonder een Nederlands paspoort. Een Nederlander die bijvoorbeeld in Australië woont en die naar Nederland verhuist, is ook een migrant.

De categorie migranten kan – formeel – worden opgedeeld in degenen die hier willen komen werken of studeren, en degenen die hier hun toevlucht zoeken. Deze tweedeling is echter niet voldoende om de praktijk adequaat te beschrijven. De impliciete veronderstelling is namelijk dat migranten altijd beschikken over documenten om te reizen. Dat lijkt een redelijke veronderstelling, maar dat is het niet. In het overgrote deel van de wereld is het ongebruikelijk om een paspoort te hebben. Zo heeft minder dan de helft van de Amerikanen een paspoort. En in veel landen, vooral die landen die vluchtelingen ‘creëren’, is het aanvragen van een reisdocument een uiterst verdachte bezigheid die eerder een risico veroorzaakt. Als je desalniettemin je land wilt ontvluchten, ben je dus aangewezen op valse documenten of mensensmokkelaars.

Mensen die toch op een dergelijke (niet-reguliere) wijze naar een ander land reizen, worden korthedshalve aangeduid als illegale migranten. Dat is echter een problematische aanduiding, omdat ze de indruk wekt dat het

crimineel gedrag is, terwijl juist in allerlei verdragen is afgesproken dat iemand die op de vlucht is geen papieren nodig heeft. Het is wel handig, maar niet noodzakelijk.

HET FENOMEEN BOOTVLUCHTELING IS GECREËERD DOOR EUROPESE REGELGEVING

De regelgeving van de EU verhindert dat een vluchteling zonder papieren het vliegtuig neemt, zoals vastgelegd in de ‘Carrier Sanctions’.⁴ Die Europese regeling legt forse boetes op aan vliegtuigmaatschappijen die niet (goed) gedocumenteerde migranten van buiten Europa naar een lidstaat brengen. Een van de effecten daarvan is dat de meeste asielzoekers niet per vliegtuig naar een ander land kunnen vluchten: ze worden zonder de juiste papieren eenvoudig niet aan boord van het toestel gelaten. Daarmee is het fenomeen bootvluchteling voor een belangrijk gedeelte door de EU zelf gecreëerd, met de bijkomende inkomstenbron voor de smokkelaars. Volgens nrc.next (21 maart 2016) is de prijs van een overtocht van het Turkse Izmir naar het Griekse Lesbos gedaald naar zo’n \$ 700 (€ 625), maar dat is nog altijd meer dan viermaal zo duur als een ‘gewoon’ retourtje met een lijnvlucht.

Een vluchteling is in het reguliere spraakgebruik iemand die op de vlucht is. Waarvoor en waarnaartoe is dan niet relevant, maar in juridische context is dat wel belangrijk. Een vluchteling is volgens het vluchtelingenrecht iemand die ‘gegronde vrees heeft voor vervolging in zijn land van herkomst’ en die ‘zich buiten dat land’ bevindt. Die juridische omschrijving zorgt ervoor dat de Syriër die in een ander land bescherming aanvraagt, slechts als vluchteling kan worden gekwalificeerd als hij of zij ‘gegronde vrees voor vervolging heeft’. Het betekent ook dat een Syriër die Aleppo bijvoorbeeld ontvlucht en elders binnen Syrië een veilig heenkomen tracht te vinden, formeel gezien geen vluchteling is omdat hij zich (nog) niet buiten zijn land van oorsprong bevindt. Voor zo’n persoon is de aanduiding ‘displaced person’ gereserveerd.

Om het nog verder te compliceren: de juridische kwalificatie van vluchteling is, zoals we hiervoor al zagen, beperkt tot degene die aannemelijk maakt persoonlijk ‘gegronde vrees voor vervolging te hebben’. Degenen die ‘alleen’ het oorlogsgeweld (in Syrië) ontvluchten, krijgen weliswaar ook in Nederland bescherming, maar formeel niet als vluchteling maar als ‘subsidiar beschermde’.⁵ Voor de mensen zelf zal het niet veel uitmaken: zij zijn immers op de vlucht en willen het vege lijf redden, ongeacht de juridische kwalificatie die daaraan wordt gegeven.

Iemand die om bescherming (asiel) verzoekt, is een asielzoeker zolang

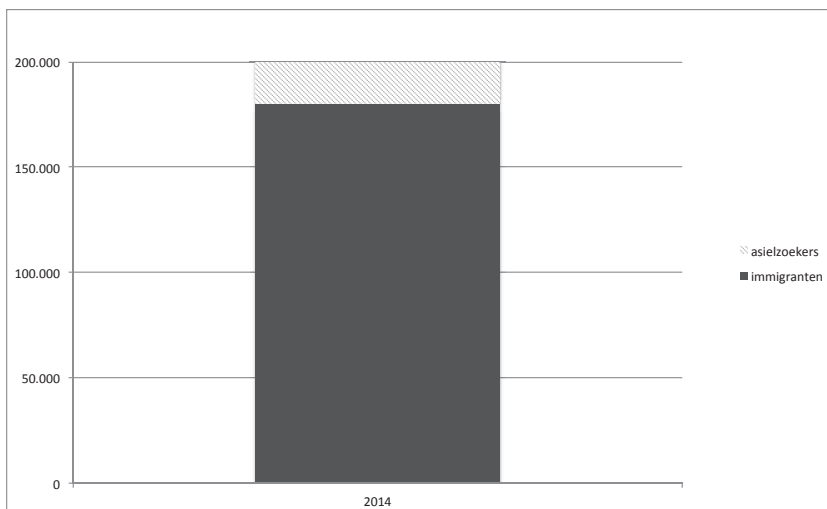
er nog niet definitief op het asielverzoek is beslist. Als die beslissing wel is genomen en positief uitvalt, is de vreemdeling geen asielzoeker meer maar een statushouder: een vreemdeling met een verblijfsvergunning. En andersom, als het verzoek van de vreemdeling wordt afgewezen, is de vreemdeling geen asielzoeker meer maar slechts een vreemdeling zonder verblijfsvergunning, op wie een ‘vertrekplicht’ rust.

Het onderscheid is dus van belang – zeker als we het over aantallen hebben. In 2014 kwamen ongeveer 14 miljoen toeristen naar Nederland.⁶ In datzelfde jaar vestigden zo’n 180.000 migranten zich in ons land. Daar staat dan tegenover dat in dat jaar 145.000 mensen emigreerden: de grootste groep daarbinnen wordt (in 2014) gevormd door uit Nederland vertrekkende Polen. Het aantal vreemde-

lingen dat in 2014 een asielverzoek indiende in Nederland was twintigduizend. Dat wil zeggen dat in dat jaar van alle nieuwe vreemdelingen zo’n tien procent via het asielloket is binnengekomen. Anders gezegd: op elke 1000 Nederlanders kwa-

Op elke 1000 Nederlanders kwamen er in 2014 ruim 800 toeristen, 11 immigranten en 1 asielzoeker naar Nederland

men er in 2014 ruim 800 toeristen, 11 immigranten en 1 asielzoeker naar Nederland; en een jaar later (2015) ging het per 1000 Nederlanders niet meer om 1 maar om ruim 2 asielzoekers.

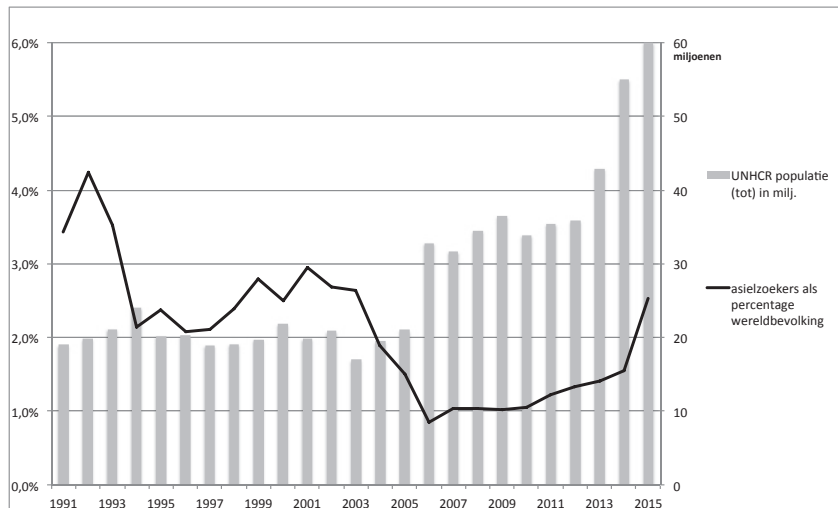
Figuur 1. De verhouding tussen het aantal immigranten en het aantal asielzoekers (2014).

HET AANTAL VLUCHTELINGEN IS EEN DIRECT GEVOLG VAN DE TOENAME VAN INSTABILITEIT IN DE WERELD

De UNHCR is in 1950 opgericht en kreeg destijds de taak om een groep van twee miljoen oorlogsslachtoffers te beschermen. Die klus zou naar verwachting in drie jaar geklaard kunnen worden, en vervolgens zou de UNHCR kunnen worden opgeheven. Dat is niet gelukt. Inmiddels zijn we 65 jaar verder en heeft de UNHCR de zorg voor zo'n zestig miljoen mensen, van wie ongeveer de helft zich nog in het 'eigen' land bevindt.⁷ Dat laatste kán een bewuste keuze zijn, omdat vluchtelingen (inclusief de *displaced persons*), als de situatie dat weer toelaat, meestal zo snel mogelijk terug naar huis willen gaan. Voor het merendeel is er echter gewoon geen andere mogelijkheid, fysiek of financieel, om daadwerkelijk naar elders te vertrekken.

De omvang van de wereldwijde populatie die onder de zorg van de UNHCR valt, is sinds 1950 gegroeid van bijna één promille van de wereldbevolking naar ruim drie promille in 1990. Dat wil zeggen dat in 1990 van elke miljard mensen er drie miljoen vluchteling (inclusief asielzoekers, *displaced persons* en staatlozen) zijn. Tussen 1990 en 2005 is de omvang van die groep vrij constant op ruim drie promille van de wereldbevolking blijven staan. Vanaf 2006 neemt de grootte van de groep die bescherming nodig heeft echter zeer sterk toe naar acht promille van de wereldbevolking in 2015.

Figuur 2. Het aantal asielzoekers per jaar als percentage van de wereldbevolking en de omvang van de UNHCR-populatie, het totale aantal mensen dat onder de zorg van de UNHCR valt (1991-2015).

Die groei (naar zestig miljoen mensen eind 2015) weerspiegelt de toegenomen instabiliteit in bepaalde regio's van de wereld. Het aanpakken van de oorzaak van die instabiliteit zou de hoogste prioriteit moeten hebben als het gaat om het beperken van het aantal vluchtelingen in de wereld.

De UNHCR heeft volstrekt onvoldoende middelen en mogelijkheden om haar taak te vervullen en dus moet worden volstaan met een beetje lapwerk. Als de UNHCR haar werk echt zou kunnen doen, zouden alle hiervoor genoemde mensen na verloop van tijd ofwel terug naar huis kunnen, dan wel ergens anders een plek kunnen krijgen via zogenoemde hervestigingsplannen. Het probleem is echter dat de UNHCR vrijwel geen aanbod krijgt van de rijke landen om via hervestiging vluchtelingen te verplaatsen. Het aanbod is zo beperkt dat voor elke vluchteling die na jaren wachten via een hervestiging ergens in het Westen een plek krijgt, zich honderd nieuwe vluchtelingen in de kampen melden. Bovendien loopt de gemiddelde verblijfsduur zodanig op dat sommige mensen hun hele werkzame leven in of

De zogenoemde 'opvang in de regio' is een eufemisme voor een semipermanent verblijf zonder voorzieningen en zonder reëel uitzicht op verbetering

bij een kamp in de regio verblijven.⁸

Daarnaast moet geconstateerd worden dat er lang niet voldoende opvangplekken zijn in vluchtelingenkampen. De zogenoemde 'opvang in de regio' is daarmee een eufemisme voor een semipermanent verblijf zonder voorzieningen en zonder reëel uitzicht op verbetering. Met het toenemende aantal

vluchtelingen en tegelijkertijd een afnemend beschikbaar budget van de UNHCR is er zelfs een tekort aan de elementaire voorzieningen.

98 PROCENT VAN ALLE VLUCHTELINGEN VERBLIJFT AL JAREN IN DE REGIO

Naast het zo dicht mogelijk bij huis blijven (de opvang in de regio) en de systematiek van de hervestiging via de UNHCR is er nog een derde optie: zelfstandig op reis gaan naar een veilig land en daar asiel aanvragen. Gemiddeld genomen gaat het om 1 à 2 procent van de UNHCR-populatie die op deze wijze ergens bescherming zoekt (veelal in Europa), en daarvan wordt dan slechts de helft toegelaten. Anders gezegd, op ruim zeven miljard wereldburgers zijn er zestig miljoen mensen die onder de hoede van de UNHCR vallen. Dat is minder dan 1 procent van de wereldbevolking. Van die zestig miljoen verblijven er zo'n 98 procent in de regio; krap 2 procent vlucht naar Europa, althans, slaagt erin om ergens in Europa asiel aan te vragen. Europa wordt derhalve met een fractie van een fractie geconfronteerd.

Is dat veel, één miljoen mensen? Dat hangt ervan af waarmee je vergelijkt. Tijdens de Eerste Wereldoorlog, honderd jaar geleden, meldden zich één miljoen Belgische vluchtelingen in Nederland, en destijds had Nederland nog ‘maar’ zes miljoen inwoners. Kort na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog stelde de Nederlandse regering nog, in de troonrede van 1914: ‘Diep begaan met het lot van alle volken, die in den krijg zijn medegesleept, draagt Nederland de buitengewone lasten die het worden opgelegd gewillig en ontvangt met open armen alle ongelukkigen die binnen zijne grenzen eene toevlucht zoeken.’ Die uitspraak staat op zijn minst op gespannen voet met de tekst uit de troonrede van een eeuw later (2015): ‘De huidige situatie creëert spanningen in Europa. Dit vraagt om scherpe keuzes voor beperking van de instroom en een betere verdeling over de lidstaten.’ Merkwaardig: in 1914 ging het om een verhouding van 1 vluchteling op 6 Nederlanders, in 2015 om een verhouding van 1 vluchteling op 400 Nederlanders. De open armen van Wilhelmina in 1914 versus de beperking van de instroom uit naam van Willem-Alexander in 2015; het kan verkeren.

Eén miljoen is tweemaal de omvang van de huidige bevolking van Luxemburg. Maar ten opzichte van de totale bevolking van de Europese Unie, een half miljard mensen, is het slechts twee promille. Als je alle asielzoekers die zich in 2015 in Europa hebben gemeld, evenredig over de landen van de Europese Unie zou verdelen, kwamen er per duizend inwoners dus slechts twee mensen bij. Het absolute aantal is daarmee niet het probleem; het echte probleem is dat niet alle landen in de EU hieraan willen meewerken.

Overigens hebben asielzoekers vaak wel voorkeuren voor bepaalde landen, bijvoorbeeld vanwege het collectieve voorzieningenniveau, het hebben van familiebanden, of de beeldvorming over een land. Die voorkeur is niet onbegrijpelijk, maar maakt evenredige verdeling wel moeilijker. Het collectieve probleem is dan ook de vraag van een evenredige verdeling te combineren met de bereidheid om solidariteit te tonen. Het ontbreekt echter aan die solidariteit, vooral op politiek niveau. Vrijwel alle lidstaten richten zich op het strenger zijn dan de burens. Het aanpakken van de werkelijke oorzaken die zorgen voor het creëren van vluchtelingen, blijft ondertussen onbesproken.

Ook het regelen van noodzakelijke opvang is iets waar al lang van tevoren door onder meer de UNHCR op is gewezen. De meeste lidstaten prefereerden echter een struisvogelpolitiek. In Nederland bijvoorbeeld is er bewust voor gekozen om jarenlang het aantal opvangplaatsen in asielzoekerscentra te verkleinen; dat was immers goedkoper. Hetzelfde gold voor het aantal behandelaars van asielverzoeken bij de IND. Op de korte termijn leverde dat een besparing op: centra konden dicht en personeel

vloaide af. Op de lange termijn blijkt het echter zeer duur: nieuwe onderhandelingen met gemeentes over locaties; werving van nieuw personeel; achterstanden en frustraties.

Daarbij komt ook nog de politiek verplichte verkleining van de voorraad sociale-huurwoningen. Het verkopen van relatief goedkope huurwoningen is niet gecompenseerd door de bouw van nieuwe sociale-huurwoningen, met als effect dat mensen die op de wachtlijst staan voor een sociale-huurwoning zich gepasseerd voelen als een statushouder een woning krijgt toegewezen. Maar ook hier zijn de werkelijke aantallen verhelderend. Het totale aantal sociale-huurwoningen in Nederland is 2,5 miljoen. Daarvan komen er elk jaar 200.000 vrij (als gevolg van verhuizing). Slechts zes procent van die woningen is gereserveerd voor statushouders: 1 op elke 16 beschikbaar komende woningen, in totaal dus 12.000 stuks.

Het is een taak van de overheid om te zorgen voor collectieve voorzieningen. Tevens is het een taak van de overheid om tegen te gaan dat sommige mensen, de zogenoemde freeriders, gebruikmaken van een collectieve voorziening zonder daarvoor te betalen. Sinds enkele jaren doet zich echter het fenomeen voor dat landen als geheel – althans de regeringen daarvan – zich gedragen als freerider. Zij willen wel de lusten, maar niet de lasten. Historisch is dat voor een aantal van die landen wellicht te verklaren: zo heeft het merendeel van de voormalige Oostbloklanden geen enkele ervaring met migranten en zijn deze landen daarnaast niet van zins om een dictaat vanuit Moskou te verwisselen voor een uit Brussel. Je zou ook kunnen zeggen dat de EU bij de laatste uitbreidingen bij de nieuwe lidstaten te weinig aandacht heeft gevraagd voor de internationale verplichtingen die het lidmaatschap van de EU ook met zich meebrengt.

Daartegenover moet gesteld worden dat de Europese Unie een project van de lange termijn is dat ooit begonnen is om oorlog te voorkomen. Wat dat betreft is het project vooralsnog geslaagd.

TOT 1967 KWAMEN ALLE ASIELZOEKERS IN EUROPA UIT DE
OOSTBLOKLANDEN, DIE NU BIJNA ALLEMAAL LID VAN DE EU ZIJN

In 1967 werd het Aanvullende Protocol bij het Vluchtelingenverdrag gesloten, waardoor de regels omtrent vluchtelingen niet meer beperkt waren tot Europa of slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Vanaf dat moment kwamen er ook vluchtelingen uit andere werelddelen naar Europa op zoek naar bescherming. (Turkije heeft dat protocol overigens nooit getekend. Formeel erkent de Turkse regering dus geen vluchtelingen van buiten Europa. Het is dan ook op zijn minst merkwaardig te noe-

men dat Turkije in de ‘deal’ van medio maart 2016 met de Europese Unie belooft vluchtelingen op te vangen, die volgens het Turkse rechtssysteem niet bestaan.)

Het is merkwaardig dat Turkije in de ‘deal’ met de EU belooft vluchtelingen op te vangen, die volgens het Turkse rechtssysteem niet bestaan

Bij alle aantallen die worden gepresenteerd, moet telkens worden bedacht dat het gaat om mensen voor zover ze geteld zijn. Het aantal vluchtelingen in het zuiden van Afrika is bijvoorbeeld slechts bij benadering bekend. De aantallen die wel de statistieken halen slaan vrijwel uitsluitend op asiel-

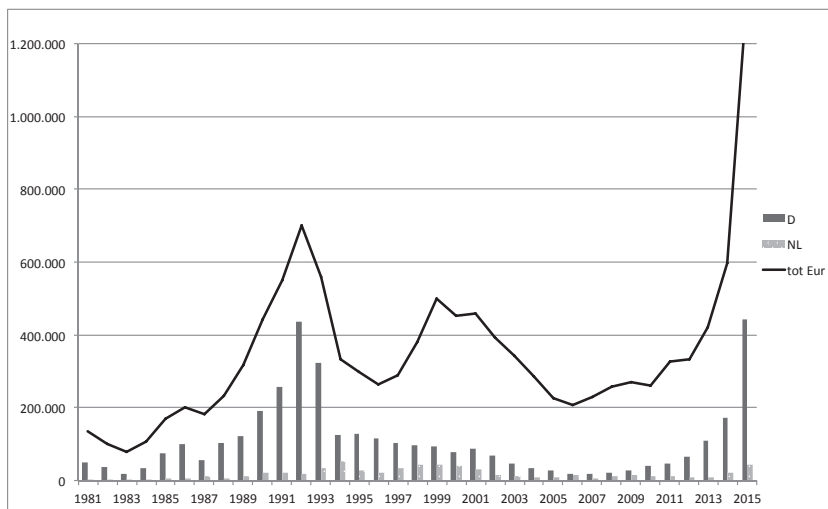
zoekers in westerse, geïndustrialiseerde landen. Punt is ook dat sommige landen allerlei motieven hanteren om migranten juist niet expliciet te registreren – want als je dat wel doet, impliceert dat een bepaalde verantwoordelijkheid om ze bijvoorbeeld toe te laten tot een asielprocedure, wat er zomaar toe kan leiden dat de migranten mogen blijven. Italië is zo’n land dat asielzoekers (tot voor kort) niet registreerde. De asielcijfers van Italië kwamen dan ook van de UNHCR. Griekenland is een ander problematisch voorbeeld. De Europese rechter heeft al in 2011 vastgesteld dat de opvang van asielzoekers in Griekenland dusdanig slecht is geregeld dat asielzoekers niet naar dat land mogen worden teruggestuurd.⁹ Het paradoxale aan deze situatie is dat Griekenland in het geheel niet werd gestimuleerd tot het verbeteren van de opvang. Als Griekenland dat namelijk wel zou doen, zou dat automatisch betekenen dat het ook (weer) asielverzoeken zou moeten behandelen en vervolgens de statushouders zou moeten opvangen (want daartoe is het land door het Europese ‘Dublinsysteem’ verplicht). Het ontbrak (en ontbreekt) de Grieken echter aan de middelen om dat te doen, en dus ontbrak het ook aan de politieke wil om dat te realiseren. Tegelijkertijd stelden de overige lidstaten – premier Rutte voorop – dat het een Grieks probleem was en niet een Europees probleem. De Europese lidstaten negeerden dus het probleem en toen dat niet meer kon, verklaarden zij zichzelf tot slachtoffer, terwijl het echte probleem in de oorlogszones is.

CIJFERS ZIJN NIET NEUTRAAL EN WORDEN VOOR POLITIEKE DOELEINDEN GEBRUIKT

Overheden hebben de neiging om hun nationale cijfers op zo’n manier te presenteren dat die cijfers beter aansluiten bij hun politieke doeleinden. Daar is op zich niets mis mee, maar als niet alle lidstaten van de EU dezelf-

de definities hanteren, is het lastig om landen onderling of in de tijd te vergelijken. Als het gaat om het aantal mensen dat om bescherming vraagt, dan betreft het asielzoekers. Het maakt dan echter uit of je telt in personen, gezinnen, volwassenen, mannen of vrouwen. De IND heeft daarbij eerder een dossier voor ogen waar één of meerdere personen in kunnen zitten. Voor het COA is dat minder relevant; dat wil juist weten hoeveel opvangplekken er gerealiseerd moeten worden. Zo zijn er meerdere invalshoeken, waarmee de cijfers op verschillende wijzen kunnen worden geordend en gepresenteerd.

Een belangrijk onderscheid dat sinds 2007 expliciet in de statistieken is terug te vinden, is het onderscheid tussen eerste asielverzoeken en vervolgaanvragen. Alleen de eerste asielverzoeken representeren namelijk mensen die pas zijn gearriveerd. Elke volgende aanvraag is afkomstig van iemand die er al is en die om wat voor reden dan ook een tweede asielverzoek indient. Als het gaat om de vraag hoeveel opvangplekken er moeten zijn, is slechts het aantal eerste asielverzoeken relevant. Gaat het echter om de werklust die de beslismedewerkers van de IND ervaren, dan telt elke aanvraag: eerste, tweede of welke dan ook. Een vergelijkbaar onderscheid wordt sinds enkele jaren gemaakt tussen asielverzoeken en de zogenoemde nareisverzoeken: verzoeken van familieleden van asielstatushouders om zich ook in Nederland te mogen vestigen.

Figuur 3. Het aantal asielverzoeken per jaar in Europa, Nederland en Duitsland (1981-2015).

Het genoemde onderscheid is voor 2015 substantieel. In Nederland werden weliswaar bijna 60.000 asielverzoeken ingediend, maar een kwart daarvan betrof vervolgaanvragen of verzoeken van nareizende familieleden. Er waren dus 45.000 eerste asielverzoeken. Dat is nog steeds tweemaal zo veel als in 2014, maar verbleekt bij het aantal asielzoekers in Duitsland: 450.000 in 2015 (dat is tienmaal zo veel als in Nederland).

Als je naar de herkomst van de asielzoekers kijkt, zie je een beperkte reeks van landen die in de afgelopen decennia het merendeel van alle asielzoekers hebben opgevangen. De belangrijkste landen van herkomst zijn Irak, Iran, Afghanistan, Somalië, Eritrea, Syrië en Soedan. Let wel: met uitzondering van Syrië kwamen er 25 jaar geleden ook al asielzoekers uit die landen.

De verdeling van alle asielzoekers over de landen in Europa is nu volkomen uit balans. Als je kijkt over de langere periode 1991-2015 (25 jaar), dan heeft zestig procent van de asielzoekers zich gemeld in Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Zweden. Nu zijn die landen onderling niet direct te vergelijken, omdat ze bijvoorbeeld niet even groot zijn of evenveel inwoners hebben. Het maakt nogal wat uit of Cyprus (met 800.000 inwoners) of Duitsland (met ruim tachtig miljoen inwoners, honderdmaal zo veel) wordt geconfronteerd met een specifiek aantal asielzoekers. Als je rekening houdt met die verschillen, dan vangen de zeer kleine landen als Malta en Cyprus relatief erg veel asielzoekers op. Tegelijkertijd is het wonderlijk dat een land als Portugal, dat net iets meer inwoners dan Zweden heeft, nauwelijks in de statistieken voorkomt: slechts 1 op de 1000 asielzoekers is daar geregistreerd (voor Zweden is dat 77).

NEDERLAND ALS MIDDENMOTER

Hoe doet Nederland het? Nederland doet 'keurig' mee in de middenmoot. We vangen niet opvallend weinig asielzoekers op – zoals Portugal of Kroatië – maar ook niet opvallend veel, zoals ons buurland Duitsland. Als je corrigeert naar bevolkingsomvang en allerlei economische factoren is Nederland geen uitschieter, maar doet het wel iets meer dan je zou mogen verwachten. Als het gaat om erkenningspercentages – dus om de vraag hoeveel asielzoekers nu uiteindelijk mogen blijven – dan doet Nederland het iets strikter (*restrictiever*) dan het gemiddelde.¹⁰

Op grond van de cijfers over het verleden valt weinig te zeggen over de toekomst. De situatie in het Midden-Oosten is dusdanig explosief dat er vele scenario's mogelijk zijn. Wat wel kan worden gezegd, is dat er veel te weinig aandacht is voor de bron van alle ellende. Zolang er oorlogen worden gevoerd en er vrijwel geen aandacht is voor de slachtoffers en vluchte-

lingen die deze met zich meebrengen, zullen er mensen trachten een veilig heenkomen te zoeken. Vanuit dat perspectief is het eigenlijk verbazingwekkend hoe weinig oorlogsverdrevenen we hier in Europa opvangen.

De cijfers voor Syrië spreken wat dat betreft boekdelen. Syrië heeft ongeveer 20 miljoen inwoners. Daarvan zijn er in Syrië zelf 8 miljoen op de vlucht (displaced persons), en buiten Syrië naar schatting 5 miljoen. Die 5 miljoen zijn verdeeld over onder andere Turkije (2.000.000), Libanon (1.200.000), Jordanië (650.000), Irak (250.000) en Egypte (150.000). En Europa? Daar zijn naar schatting 300.000 Syriërs, wat wil zeggen dat van alle Syrische vluchtelingen er ruim vijf procent in Europa verblijft.

Is dat veel? Dat weet ik niet. Het is in ieder geval zeer veel minder dan andere landen in de regio opvangen, en het merendeel van die landen moet dat met beduidend minder middelen doen dan wij in Nederland. Wil dat zeggen dat Nederland meer moet doen? Als je naar de cijfers kijkt, doet Nederland voldoende. Maar als je naar de rest van Europa kijkt, lijkt het erop dat Nederland best wat meer solidariteit kan laten zien en dus meer kan doen.

Noten

- 1 Zie over de mythes op het terrein van migratie onder meer: Hein de Haas, *Human migration. Myths, hysteria and facts* (oratie). Maastricht: Maastricht University, 2014.
- 2 Zie over het 'reconstrueren van de werkelijkheid': Jac Vennix, *Kennis. Geven en nemen. De rol van participatief onderzoek in organisaties* (oratie). Nijmegen: Louman & Friso, 1998.
- 3 Dick Houtman, *Op jacht naar de echte werkelijkheid. Dromen over authenticiteit in een wereld zonder fundamenten* (oratie). Amsterdam: Pallas, 2008.
- 4 Richtlijn 2001/51.
- 5 De verblijfsvergunning is dezelfde maar heeft een andere grondslag: art. 29(1)(a) Vw resp. art. 29(1)(b) Vw.
- 6 Een derde van het totaal komt met een zakelijk motief; twee derde komt met een vakantiemotief.
- 7 Het totaal van vluchtelingen, asielzoekers, displaced persons, staatlozen en overigen die onder de zorg van de UNHCR vallen.
- 8 In 2014 was de gemiddelde verblijfsduur in een vluchtelingenkamp zeven-tien jaar.
- 9 Europees Hof van de Rechten van de Mens, 21 januari 2011, nr. 30696/09 [M.S.S. tegen België en Griekenland].
- 10 Arjen Leerkes, *How (un)restrictive are we. Adjusted and expected asylum recognition rates in Europe*. Den Haag: WODC, 2015.

Dzsingisz Gabor

‘Ik was welkom in Nederland’

Zondag 4 november 1956. ‘Toen ik ’s ochtends, als 16-jarige scholier, met mijn vader naar de kerk ging, was ik helemaal niet van plan om te vluchten. Maar op weg terug naar huis, rond 11 uur, vertelde de luidspreker op het plein dat het Rode leger Hongarije met grof geweld was binnengevallen. Binnen enkele uren verloor ons vaderland zijn pasverworven vrijheid en nam het verafschuwde Sovjetbewind ons weer in de tang. De Hongaarse revolutie werd gesmoord in het bloed van de opstandelingen.’

‘Mijn vader zei onmiddellijk tegen mij dat ik samen met mijn moeder, mijn zus en nichtjes het land moest verlaten. “Ik blijf hier om te vechten en als we de Russen hebben verslagen komen jullie terug.” Jaren later schreef hij mij, toen hij vrijkwam na vele jaren gevangenschap, dat hij ons uit angst had weggestuurd. Hij was bang dat als het verzet zou falen, ook wij door de communisten vervolgd en gemarteld zouden worden. Nog diezelfde middag, rond halftwee, reden we met een vrachtwagen de grens over in de richting van een Oostenrijks vluchtelingenkamp en enkele dagen later waren we onderweg met de trein naar Nederland.’

Donderdag 15 november 1956. ‘Koningin Juliana heette ons hartelijk welkom in de Utrechtse Jaarbeurs, die als toegangspoort tot Nederland diende. Daar werden we verzorgd en geregistreerd. Na een paar dagen reisden we door naar het vakantiehuis van de PTT in Ootmarsum waar we even op adem mochten komen. Daarna werden we onder-

DZSINGISZ GABOR (1940)

Voorzitter van Vluchtelingen Organisaties Nederland, oud-Tweede Kamerlid en oud-staatssecretaris namens het CDA.

gebracht bij een Nederlands gezin in Nijmegen. Hun hartelijke en zorgzame ontvangst roert mij tot op de dag van vandaag: ik was welkom in Nederland!’

* * *

‘Hoe anders ziet de wereld er nu, zestig jaar later, uit. Gelukkig zijn er nog steeds mensen die hun huis en hart openstellen voor vluchtelingen, maar helaas horen we vaker over vechtpartijen, gegooi met eieren, bedreigingen en hatelijke spandoeken. Ook duurt de registratie van asielzoekers tegenwoordig

minimaal zes maanden en is er nóg een halfjaar nodig om te bekijken of er überhaupt een kans op asiel bestaat. Onlangs werd geschetst dat deze procedure weleens achttien maanden kan gaan duren.'

'Zo'n lange procedure is een periode van totale stilstand waarin je niet aan je toekomst mag werken; het is gedwongen stagnatie. Stel je eens voor: je moet anderhalf jaar doeleloos rondhangen in een azc. Je mag de taal niet leren of iets zinnigs doen met je kennis en capaciteiten. Kortom, je mag geen onderdeel zijn van de maatschappij. Je bent een soort overschot en voelt je nutteloos en het enige wat je mag doen is wachten, achttien maanden lang. Je moet geestelijk wel enorm sterk zijn om geen onherstelbare schade op te lopen tijdens deze verloren jaren van je leven. Deze gang van zaken is niet humaan, noch respectvol of menswaardig. Het is een technocratische, zielloze bejegening van mensen die alles kwijt zijn, behalve hun menswaardigheid.'

Maandag 26 november 1956. 'Het contrast is schrijnend: drie weken na mijn vlucht zat ik al weer in de schoolbanken van de paters jezuiten van het Nijmeegse Canisius College. Daar mocht ik beginnen aan een nieuwe fase van mijn leven. Ik werd omgeven door tientallen leeftijdsgenoten die allemaal hun best deden om mij Nederlands te leren. Uiteraard volgde ik de gebeurtenissen in Hongarije met grote spanning, want ik wilde natuurlijk zo snel mogelijk terug, terug naar mijn vader, terug naar vrienden, terug naar wat ik kende; mijn vaderland. Vluchten doe je niet voor de lol. Het verlies van je vertrouwde thuis, van vrienden en familie is pijnlijk en de toekomst is onzeker.'

Maandag 16 juni 1958. 'Anderhalf jaar na mijn vlucht kwam ik op een keerpunt in mijn

leven. Toen ik hoorde dat revolutieleider Imre Nagy door de Hongaarse regering wegens hoogverraad was opgehangen, wilde ik niets, maar dan ook helemaal niets meer met mijn geboorteland te maken hebben. Ik besloot Nederlander te worden. De hartelijke en efficiënte wijze waarop de Nederlandse samenleving niet alleen mij, maar alle vluchtelingen van toen, heeft verwelkomd stond aan de wieg van mijn succesvolle integratie.'

* * *

'Zijn wij echt niet in staat om de toestroom van vluchtelingen anders te organiseren? Onze ambassades in Turkije, Libanon en Jordanië kunnen ermee belast en ervoor uitgerust worden om asielaanvragen ter plekke te beoordelen en af te handelen. Dit zou het aantal procedures mogelijk halveren. Bovendien zou het menselijk leed voor al diegenen die geen recht op asiel hebben voorkomen. En het draagvlak voor het vluchtelingenbeleid zou ook niet verder eroderen.'

'Het integratieproces zou, op maat gesneden, al op de eerste dag in Nederland moeten beginnen. Maak daarbij gebruik van die uitstekend geïntegreerde vluchtelingen die al tientallen jaren in ons land zijn. Zij spreken de taal van de nieuwkomers, kennen hun cultuur en zijn geëngageerde mensenrechtenactivisten. Zij weten uit eigen ervaring wat discriminatie is. Zij weten hoe een levensbedreigende situatie voelt.'

'Het is niet makkelijk en er is uiteraard moed voor nodig om onszelf uit de tredmolen van de ingesleten en uitzichtloze, op zichzelf goed bedoelde, systematiek te bevrijden waarmee wij de vluchtelingen nu tegemoet treden. Maar zonder wrijving geen glans; laat de toekomst, voor eenieder, iets zijn wat mag blinken.'

De tragische pervertering van het vluchtelingendebat

De taak van de ethiek is niet om antwoord te geven op de vraag wat we moeten doen, maar eerder om te voorkomen dat we laten verdwijnen wat we daaromtrent eigenlijk al wel weten. Vluchtelingen, mensen in nood, maken ons onmiddellijk duidelijk wat ons te doen staat. Maar door het debat in termen van aantallen te voeren, wordt deze morele impuls verduisterd en verdraaid. Inmiddels zijn de problemen van de vluchtelingen zelfs vervangen door het probleem dat zij zijn geworden voor ons. Deze pervertering van het vluchtelingendebat heeft een tragisch karakter: ze versluiert onze hulpplicht en ontnemt ons de durf de echt belangrijke vragen te stellen.

---

door Paul van Tongeren

De auteur is emeritus hoogleraar wijsgerige ethiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen en buitengewoon hoogleraar ethiek aan de Katholieke Universiteit Leuven.

WAT ZOU DE ETHIEK KUNNEN BIJDRAGEN AAN DE DISCUSSIE OVER het zogenoemde vluchtelingenvraagstuk? Kan de ethiek ons zeggen wat we moeten doen? Er zijn *verschillende* ethische theorieën, en die geven lang niet altijd eensluidende antwoorden op deze dwingende praktische vraag: ‘Wat te doen?’ Maar ten aanzien van onze vraag hoeft dat ons geen zorgen te baren. Hier lijken die theorieën immers niet of nauwelijks verschil van mening te hebben. Een snelle rondgang langs de drie belangrijkste typen van ethiek kan dat laten zien.

DRIE TYPEN VAN ETHIEK, ÉÉN EENSLUIDEND ANTWOORD

De *kantiaanse ethiek* is duidelijk: ‘Weldoen, dat wil zeggen: zo veel men kan een mens die in nood is helpen, zonder daarvoor zelf op iets te rekenen of te hopen, is de plicht van elke mens.’¹ Het gaat hier om een ‘liefdesplicht’, een van de vormen die de ‘deugdplicht’ kan aannemen, en die als zodanig onderscheiden is van de nog strikter geldende ‘rechtsplichten’. Maar ook deze plicht is gefundeerd op de harde grondslag van de universaliseringseis: ‘Handel zo dat de maxime van je handelen tot algemene wet verheven kan worden.’ Iedereen die in nood is, wil door anderen geholpen worden, en wie het vervolgens niet ook voor zichzelf tot maxime of principe maakt om anderen in nood te helpen, zondigt tegen de eis van de redelijkheid. Weliswaar is deze plicht begrensd, maar op een manier die maakt dat onze hulp aan vluchtelingen die grens voorlopig niet zal bereiken. Volgens Kant ligt de grens namelijk daar waar die plicht zelf tegensprekelijk zou worden, dat wil zeggen: waar men door zijn weldoen zozeer behoeftig wordt dat men op de weldadigheid van anderen aangewezen raakt.² Daar blijven wij met de van ons gevraagde hulp nog ver van verwijderd.

Een *utilitaristische ethiek* komt naar alle waarschijnlijkheid tot dezelfde conclusie. Tussen enerzijds de mensen die door oorlog of onderdrukking van huis en haard verdreven zijn en anderzijds ons, die wellicht wat moeten interen op onze welvaart door hun komst, is het verschil zo groot dat het de keuze tussen de handelingsopties gemakkelijk kan bepalen. Een maximalisering van de netto-opbrengst is beslist eerder te verwachten van de bereidheid om te helpen dan van de bescherming van de eigen welvaart. Het is evident belangrijker om de minimale bestaansvoorwaarden voor iedereen te garanderen dan het welvaartsniveau van sommigen te beschermen. Ook als men de principes van Peter Singers beweging van ‘effective altruism’ volgt, en bereid is tien procent van zijn inkomen af te staan in reactie op het lijden dat we in onze wereld aantreffen,³ is de hulp aan vluchtelingen verzekerd. Ook bij de ruimste ramingen zal de opvang van vluchtelingen immers nog lang niet leiden tot een daling van tien procent van ons bruto nationaal product per hoofd van de bevolking.

De *deugdethiek* stelt eigenlijk een andere vraag dan ‘Wat te doen?’. Ze vraagt eerder naar een ideaal en schetst als antwoord een beeld van de houdingen of karaktertrekken van iemand wiens leven we gelukt of gelukkig zouden noemen en die we voorbeeldig achten. Welnu, het lijkt me duidelijk dat we meer bewondering zullen hebben voor iemand die op de nood van anderen reageert met hulp dan voor degene die de nood van een ander vooral als een bedreiging van zichzelf ziet. Zelfs voor Aristoteles, die van ‘altruïsme’ nog niet had gehoord, is de vrijgevigheid een van de kwalitei-

ten van de deugdzame mens – het is zelfs de eerste deugd die hij beschrijft na de kerndeugden van maat en moed.⁴

DE TAAK VAN DE ETHIEK

Wat is daarmee gezegd over de bijdrage die de ethiek kan leveren aan de discussie over de vluchtelingen? Alles en niets. ‘Alles’, want het antwoord op de vraag wat ons te doen staat is volstrekt duidelijk en eenduidig. Maar tegelijkertijd ‘niets’, want is dit inderdaad wat we nodig hadden? Wisten we dit niet al voordat we de vraag stelden? Het gemak of de vanzelfsprekendheid van het antwoord kan ons doen twifelen aan het nut van de ethiek – of ligt de bijdrage van de ethiek misschien elders? Is het wel de taak van de ethiek om antwoord te geven op de vraag wat we moeten doen?

Aan het eind van het eerste hoofdstuk van zijn *Fundering voor de metafysica van de zeden* schrijft Immanuel Kant: ‘Er bestaat dus geen behoefte aan wetenschap en filosofie om te weten wat men te doen heeft om eerlijk en goed, ja zelfs om wijs en deugdzaam te zijn.’⁵ Hij legt uit dat ons gewone mensenverstand niet alleen voldoende is om te weten wat we moeten doen, maar dat dit zelfs – precies door zijn eenvoud – ons het best beschermt tegen spitsvondige redeneringen, bijvoorbeeld van de filosoof, wiens ‘oordeel door tal van vreemde, niet ter zake doende overwegingen gemakkelijk verward en van de juiste richting afgebracht kan worden’.⁶

Er is echter één probleem: ook dat gewone mensenverstand heeft nu eenmaal de neiging ‘om tegen die strenge wetten van de plicht in te redeneren en om hun geldigheid, of tenminste hun zuiverheid en gestrengheid, in twijfel te trekken en ze waar mogelijk meer aan onze wensen en neigingen aan te passen, dat wil zeggen: ze in de grond te corrumperen en

van geheel hun waardigheid te beroven’.⁷ Dat komt doordat de morele plicht zich aan onze eigen behoeftes en verlangens niets gelegen laat liggen, zodat die verlangens ons aanzetten om redenen te gaan bedenken waardoor de plicht om-

*De morele plicht laat zich
aan onze eigen behoeftes en
verlangens niets gelegen liggen*

zeild kan worden. Daarom is een kritische reflectie nodig die ons daartegen beschermt. Kortom: de ethiek is nodig, niet om te weten wat we moeten doen, maar om dat weten te beveiligen tegen de neiging die we hebben om met behulp van ons verstand te ontkomen aan onze plicht.

VAN DE PROBLEMEN VAN VLUCHTELINGEN TOT DE MIGRATIECRISIS

De berichtgeving en de discussies over wat inmiddels ‘de migratiecrisis’ is gaan heten vormen een perfect voorbeeld van de vrees die Kant formuleert. Alleen al de woorden waarmee we erover spreken zijn wat dat betreft onthullend. ‘Vluchtelingen’ zijn ‘migranten’ geworden en vervolgens zijn ze als personen helemaal onzichtbaar geworden in het verschijnsel ‘migratie’.

Taal is niet onbelangrijk. De mensen die eerst ‘vluchtelingen’ waren omdat ze geweld of armoede ontvlucht zijn, of die ‘drenkelingen’ werden omdat ze nauwelijks levend de kust van Europa bereikten, blijven niet dezelfde mensen als ze ‘migranten’ gaan heten of wanneer ze via ‘economische vluchtelingen’ als ‘gelukzoekers’ worden bestempeld. Ze veranderen eerst voor *ons*, die zo over hen spreken. Hun betekenis voor ons, het beroep dat zij doen op ons verandert. Maar daardoor verandert vervolgens ook *hun* lot: het is anders om een vluchteling te zijn die opgevangen wordt dan om een migrant te zijn die gewantrouwd wordt.

Op die manier gaat bovendien het hele probleem verschuiven, en op een nogal dramatische manier. Want waren het aanvankelijk de vluchtelingen die in de problemen zaten, inmiddels zijn wijzelf geworden tot degenen die een probleem hebben. Wie kan, wanneer er gesproken wordt van ‘de migratiecrisis’ daarin nog de problemen herkennen van de mensen die hun land en gezin verlaten om via levensgevaarlijke routes een uiterst onzekere toekomst tegemoet te gaan? Hun problemen zijn vervangen door het probleem dat zij zijn geworden voor ons, bij wie ze aankloppen. Onze welvaart wordt bedreigd, onze sociale voorzieningen komen in gevaar; het lijkt er zelfs op dat we plots gaan ontdekken wat we allemaal willen behouden en bewaren – doordat het bedreigd wordt.

Onze politici reageren dan ook door te roepen om maatregelen ter bescherming tegen het dreigende gevaar; we moeten de vluchteling ‘ontmoedigen’, streng gaan selecteren, de gezinshereniging vertragen. We gaan proberen het probleem naar buiten de eigen grenzen te verplaatsen, we spreken over bovengrenzen voor wat betreft de aantallen, en ja – toegegeven – we zullen ook proberen iets te doen aan de ellende die deze massa’s in beweging brengt naar onze landen, dat wil zeggen: aan de oorzaken van de ramp ... die *ons* treft.

TRAGISCHE PERVERTERING

Het gaat me er niet om een beschuldigende vinger te heffen naar deze of gene – hoewel van politiek verantwoordelijken wel wat meer besef van wat hier gebeurt verwacht zou mogen worden. Gemakkelijk is dat niet, want

het gaat sluipenderwijs en steeds op dubbelzinnige wijze. Het zijn niet alleen de spitsvondige redeneringen van het verstand die ons hier parten spelen, zoals Kant meende, maar soms kunnen zelfs onze beste bedoelingen bijna ongemerkt – op tragische wijze – perverteren.

Een voorbeeld: om de nood van de vluchtelingen onder onze aandacht te brengen, doen journalisten en anderen moeite om ons een beeld voor te houden van de verschrikkingen waarvoor mensen vluchten en van de ellende die ze moeten doorstaan tijdens hun vlucht. Een van de manieren waarop ze hun verhalen kracht bijzetten is door te wijzen op de onwaarschijnlijke aantallen mensen die op de vlucht zijn, ontheemd zijn, in bootjes gepropt zitten, verdrinken, aanspoelen of – als ze ‘geluk’ hebben – in overvolle opvangkampen zitten te wachten. Maar vervolgens zijn het precies die aantallen die niet alleen de individuele verhalen verdrukken, maar ook een grote bedreiging gaan vormen voor ons. Want die beschrijving van de massa's, die bedoeld was om te laten zien hoe groot *hun* probleem is, verandert in een waarschuwing aan *ons*. Die verandering mag met recht een perversering worden genoemd. Opnieuw: het gaat er niet om schuldigen aan te wijzen, ook al zijn er mensen die van deze onbedoelde perversering misbruik maken. Waar het om gaat is dat we allemaal schuldig worden als we geen aandacht schenken aan wat er hierdoor met de vluchtelingen en met onszelf gebeurt.

ZELFMISVORMING

Ook met onszelf. De deugdethiek (om naast de kantiaanse en de utilitaristische ethiek ook die andere grote vorm van ethisch nadenken nog eens te hulp te roepen) maakt duidelijk dat we in alles wat we doen steeds ook onszelf (en anderen) vormen. Wie in een gevaarlijke situatie zijn moed verzamelt en optreedt, doet niet alleen

*Wie het leed van mensen
in termen van aantallen
beschrijft, zal minder zicht
krijgen op het lijden zelf, dat
altijd individueel is*

iets op dat moment, maar vormt zichzelf ook tot iemand die in dat soort situaties geneigd zal zijn moed te tonen. Elke keer dat we op een bepaalde wijze handelen maken we onszelf een beetje meer tot iemand voor wie zulk handelen karakteristiek wordt. Wie het leed

van mensen in termen van aantallen beschrijft, zal minder zicht krijgen op het lijden zelf, dat immers altijd individueel is. En op die manier (mis)vormen we niet alleen onszelf, maar ook anderen. Want wanneer de berichtgeving steeds meer over aantallen gaat, zullen degenen die van zulke

berichtgeving afhankelijk zijn, onvermijdelijk zien dat hun betrokkenheid op het leed van de vluchteling verandert in bezorgdheid over hun eigen lot.

Dat leidt tot wat op dit moment in de samenleving steeds duidelijker zichtbaar wordt: een groeiende kloof tussen de velen die zich inspinnen om met en voor vluchtelingen te werken enerzijds, en de grote groep die erover leest of hoort via de media.

Degene die werkt met vluchtelingen, Nederlandse les geeft, bezigheden organiseert, raad geeft, of ontmoetingen met buurtbewoners regelt, ziet individuen voor zich, reële personen die in nood zijn. Maar het is waarschijnlijk ook voor een belangrijk deel andersom: degene die reële personen in nood voor zich ziet, voelt zich uitgedaagd en opgeroepen om te helpen. Het morele appel dat uitgaat van concrete individuen die in nood zijn, vervaagt echter en verandert in op onszelf gerichte zorg en angst wanneer de individuen vervangen worden door aantallen. Terwijl duizend personen ons duizend keer kunnen aanspreken, wordt hun duizendtal een gevaar waartegen we ons willen beschermen. Het getal heeft de morele uitdaging die van de vluchteling uitgaat weggewerkt. En zo kan de vluchteling in nood bijna ongemerkt veranderen in een migrant die een risico vormt voor onszelf.⁸

VERSTANDIGHEID

Het lijkt niet zozeer de taak van de ethiek om te zeggen wat we moeten doen, maar eerder om te voorkomen dat we wat we daaromtrent eigenlijk al wel weten, laten verdwijnen of laten perverteren; ze moet helpen voorkomen dat we datgene wat ons kan herinneren aan wat we wel weten over het hoofd zien. Datgene? Nee, *diegenen*, de mensen in nood die ons onmiddellijk duidelijk maken wat ons te doen staat, maar die door hun aantallen – en door onze aandacht voor aantallen – onze blik verduisteren. Alsof we door de massa's de mensen niet meer zien; in plaats van de bomen, alleen nog maar het bos zien.

Maar is het niet gevaarlijk om de individuele nood zo op de voorgrond te plaatsen? Is dat niet wat we zagen gebeuren met de foto van het dode jongetje op de vloedlijn? Zulke beelden roepen weliswaar onmiddellijk emoties wakker, maar die emoties kunnen even gemakkelijk gemanipuleerd worden als de beelden zelf. Moeten we niet juist afstand nemen en ons verstand laten spreken in plaats van de emoties die ons tot speelbal maken van degenen die de beelden maken, redigeren en verspreiden?

Inderdaad, maar dat is precies wat de ethiek probeert te doen: rationeel nadenken, maar wel over de concrete werkelijkheid van reële personen, en over wat die ons te zeggen heeft, waartoe die ons oproept. Dat betekent niet

dat we onze emotionele impulsen onmiddellijk moeten volgen, maar nog minder dat we de werkelijkheid die ons die impulsen geeft mogen wegwerken. En wie die werkelijkheid onder ogen ziet, kan moeilijk anders concluderen dan dat hier geholpen moet worden.

Maar is daarmee alles gezegd? Wat weten we eigenlijk, als we weten dat we moeten helpen? Weten we dan ook hóe we moeten helpen? Welke hulp effectief is, of op z'n minst niet contraproductief? Heeft het zin om iedereen die aanbelt binnen te laten? Is het verstandig om dat te doen? Zijn trouwens veel van die bezwaren die opkomen door de berichten over de aantallen niet gewoon terecht? Er kan toch echt een moment komen dat de instroom ontwrichtend gaat werken! Er zullen tussen de vele duizenden die binnenkomen ongetwijfeld vooral veel jonge mannen zitten: zij durven en kunnen nu eenmaal het meest.⁹ En jonge mannen hebben behoeftes, waar ze ook vandaan komen. Als de deuren openstaan, zullen er ook lieden binnenkomen die kwalijke plannen hebben. De lijst met gevaren, problemen, risico's en nadelen kan zonder moeite worden uitgebreid. En verstandigheid vereist voorzichtigheid. Allemaal waar en belangrijk.

Een ethiek die deze en dergelijke zorgen vergeet of veronachtzaamt wordt moralistisch. Het gaat er dan ook niet om deze zorgen te vergeten, maar om ze in balans te houden met de nood die gelenigd moet worden. Durven we de vraag te stellen of ons recht op bescherming van onze welvaart opweegt tegen het recht van mensen op leven en elementaire veiligheid? Wie maakt de rekensom om te zien wat het betekent om tien procent in te leveren, voor degene die inlevert en voor degenen die de opbrengst krijgen? Wie durft het aan om de vraag naar overlast en gevaar te stellen in termen van wat wijzelf (niet 'de mensen in het land', maar ieder van ons voor zichzelf) aankunnen, wat we op ons kunnen nemen, wat we kunnen dragen?

Noten

- 1 Immanuel Kant, *Die Metaphysik der Sitten. Tugendlehre*, tweede deel, § 30. Editie *Werke in zehn Bänden* (Hrsg. W. Weischedel). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Band 7, 1975, p. 589 (Akademie Ausgabe A 124).
- 2 Kant 1975, § 31, 'Kasuistische Fragen', p. 590 (Akademie Ausgabe A 125).
- 3 Vgl. www.effectivealtruism.org, geraadpleegd op 3 maart 2016.
- 4 Vgl. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1999, Boek IV, § 1, pp. 113 e.v.

- 5 Immanuel Kant, *Fundering voor de metafysica van de zeden*. Amsterdam: Boom, 1997, p. 50.
- 6 Kant 1997, p. 51.
- 7 Kant 1997, p. 52.
- 8 Een bijzondere vorm van dat gevaar klonk door in een recente persconferentie van premier Rutte die sprak over 'de vreselijke beelden' die ons bereiken van de grens van Europa. Ook van die beelden hebben we last, en moeten we verlost worden.
- 9 *Trouw* meldt op 5 maart overigens dat inmiddels meer vrouwen en kinderen dan mannen zich als vluchteling melden.

Een barmhartige overheid?

Hoe barmhartig kunnen en moeten we zijn voor vluchtelingen? De in onze tijd gebruikelijke tegenstelling tussen gerechtigheid en barmhartigheid is onjuist. Veeleer staat barmhartigheid aan de oorsprong van gerechtigheid. Daarmee wordt een barmhartige overheid mogelijk en nodig, maar onder de randvoorwaarde dat zij rechtvaardig is en veiligheid bevordert; alleen dan komt het surplus van barmhartigheid tot zijn recht. Zonder gerechtigheid slaat het surplus van barmhartigheid een samenleving uit het lood en zonder barmhartigheid kan de rechtsstaat ontsporen enodeloos verhard en verstarren.

---

door *Fred van Iersel*

De auteur is docent katholieke sociale leer aan het International Institute Canon Triest in Gent en aan de Fontys Hogeschool voor Theologie en Levensbeschouwing te Utrecht.

PAUS FRANCISCUS HEEFT HET JAAR VAN BARMHARTIGHEID, beginnend op 8 december 2015, uitgeroepen: een moedig gebaar in een onbarmhartige wereld. Eerder bezocht de paus Lampedusa. Hoe barmhartig kunnen en moeten wij zijn voor vluchtelingen? In zijn encycliek *Laudato Si'* blijkt de paus onze tijd ver vooruit: hij pleit daarin namelijk voor een internationaalrechtelijke status voor milieuvluchtelingen; Europa worstelt nu met het uiteindelijk kleinere, maar actuelere probleem van vluchtelingen uit gebieden waar gewapende conflicten zijn.

Maar wat kunnen we politiek met barmhartigheid? Niet zelden is de gedachte dat de religieus geïnspireerde notie van barmhartigheid geen bruikbare maatstaf biedt voor politiek handelen. Het laat zich niet gebruiken als politiek begrip. Barmhartigheid is een persoonlijk gebod uit liefde. Maar overheidshandelen luistert naar andere regels dan die van deugd, geloof en ethiek. Want de overheid beslist voor anderen, over anderen en gebruikt daarbij zo nodig geweld.¹

Deze opvatting is volgens mij gebaseerd op een misverstand omtrent de gerechtigheid in haar verhouding tot barmhartigheid. Bij het vluchtelingenvraagstuk zijn drie politiek-ethische waarden en deugden in het geding: veiligheid als waarde, en gerechtigheid en barmhartigheid als deugden. Door deze in hun onderlinge verhouding te schetsen, leg ik een basis voor een andere visie op de overheid.

VEILIGHEID EN GERECHTIGHEID ALS POLITIEKE WAARDEN

In de vluchtelingencrisis is de veiligheid op verschillende wijzen aan de orde. Ten eerste is onveiligheid in een conflictgebied een mogelijk motief tot vluchten. Mensen verlaten huis en haard om een veilig heenkomen te zoeken. Voor deze ontheemden en vluchtelingen is de *human security* (menselijke veiligheid) in het geding. De door derden op zich genomen zorg voor deze human security is zeker niet alleen een kwestie van barmhartigheid. Het is allereerst een kwestie van bescherming van de mensenrechten van de betrokken ontheemden en vluchtelingen, en daarmee van gerechtigheid. Human security vertegenwoordigt aldus een verbinding tussen veiligheid als waarde enerzijds en gerechtigheid anderzijds.

Ten tweede betekent het grootschalige vluchten van mensen uit hun land van herkomst op zichzelf ook een factor van ontwrichting van de samenleving ter plaatse; het is een factor van instabiliteit in hun eigen land na het conflict waaruit ze vluchten. En omdat dit fenomeen grensoverschrijdend is, is in feite de internationale veiligheid in het geding. In de gebieden van herkomst worden de soevereiniteit en territoriale integriteit van staten bedreigd door de conflicten zelf en door de ontwrichting als gevolg van migratie. Aan de orde is hier vrede als *ordo tranquillitatis* – een thema dat door paus Johannes Paulus II in zijn Verklaring voor Wereldvredesdag 2002 opnieuw is geagendeerd na de aanslagen op de Twin Towers in 2001.

Ten derde vertegenwoordigt het toelaten van vluchtelingen een potentieel veiligheidsrisico voor de nationale veiligheid van het ontvangende land, omdat onder de vluchtelingen ook criminelen schuilgaan, en daarnaast mogelijk ook terroristen. Dit is geen verdachtmakende generalisatie: het gaat om werkelijke risico's, zoals in de afgelopen decennia is gebleken uit de gemengde populaties in vreemdelingendetentie in ons land, waar zowel eenvoudige ongedocumenteerden als zware criminelen zaten, en uit de populatie in extra beveiligde inrichtingen van Veiligheid en Justitie waar terroristen hun straf uitzitten. Het taboeïseren van de hiermee verbonden veiligheidsrisico's draagt mijns inziens nodeloos bij aan de polarisatie in de samenleving.

Het zijn mijns inziens deze internationale en nationale veiligheid die bij uitstek taken van een staat zijn. Staten kenmerken zich immers door een geweldsmonopolie over hun eigen grondgebied. Dat geweldsmonopolie is een manier om onbeperkt geweld door burgers te voorkomen. Het monopolie wordt het best zo ingevuld dat het niet gebruikt hoeft te worden. Daarom heeft internationale veiligheid zo'n hoge prioriteit: ze is in een geglobaliseerde wereld een voorwaarde voor nationale veiligheid. Ook de sociale leer van de kerk erkent het recht op verdediging van staten – wat de erkenning van veiligheid als waarde veronderstelt.

Ten vierde bestaat er een meer subjectief veiligheidsprobleem, namelijk de perceptie dat de eigen cultuur mogelijk bedreigd wordt door het aantal vluchtelingen in combinatie met hun religieuze en politieke identiteit en cultuur. Dit probleem confronteert met de spanning tussen assimilerende integratie enerzijds en participatie anderzijds. In de katholieke sociale leer wordt de optie voor participatie omhelsd in contrast met sociale uitsluiting. Maar er wordt ook gesteld dat mensen weliswaar het recht hebben te migreren, maar dat staten geen algemene opnameverplichting voor alle typen migranten hebben. Eisen stellen aan integratie is niet categorisch in strijd met de katholieke sociale optie voor participatie. Misschien heeft de Nederlandse samenleving baat bij een burgerschap in meerdere snelheden, afhankelijk van graden van integratie en van competentie tot participatie.

Behalve de waarde veiligheid is in de vluchtelingencrisis ook de waarde gerechtigheid aan de orde. Voor staten is zorg voor veiligheid een kerntaak – en natuurlijk een taak die niet geïsoleerd mag worden van gerechtigheid jegens de burgers. Augustinus zei het reeds in *De stad Gods*: zonder gerechtigheid is er geen verschil tussen een staat en een roversbende.² Modern gesteld: veiligheid is een hoge waarde in de politiek, maar zij mag geen alibi zijn om mensenrechten te schenden en de democratische rechtsstaat aan te tasten.

De weerstand onder een deel van de Nederlandse bevolking komt voort uit zorg om de verdelende gerechtigheid met betrekking tot huisvesting en toegang tot de arbeidsmarkt en de zorg. De vraag om *iustitia distributiva* (de verdelende gerechtigheid) vanuit de bevolking die vluchtelingen ontvangt, is mijns inziens ethisch gezien terecht – als vraag! Het antwoord op die vraag is hoe dan ook complex. Want de ontvangende bevolking heeft niet 'slechts' mensenrechten, ze heeft meer dan deze: namelijk burgerrechten krachtens staatsburgerschap. Op grond hiervan moeten alle migranten – ook, en juist zij die nog niet zijn erkend als vluchteling – weliswaar krachtens hun mensenrechten passend gehuisvest worden, maar mag er tegelijk ook verschil zijn in kwaliteit van huisvesting ten opzichte van staatsburgers, die meestal bovendien oudere

rechten hebben. De verontwaardiging van burgers die zich in hun rechten bedreigd voelen, wordt zeker niet altijd passend geformuleerd en te veel

De verontwaardiging van burgers heeft een zekere morele rationaliteit die gelegen is in de verdelende gerechtigheid

in morele emoties uitgedrukt. Maar toch is het niet juist om deze emoties *alleen* uit angst te verklaren. Hun verontwaardiging heeft ook een zekere morele rationaliteit. Die is gelegen in de verdelende gerechtigheid.

BARMHARTIGHEID ALS WORTEL VAN GERECHTIGHEID

Thomas van Aquino, een zeer belangrijke bron van de katholieke sociale leer, kwalificeerde barmhartigheid in zekere zin als een eigenschap van God. Hij zegt: ‘Barmhartig wordt iemand genoemd die een barmhartig hart heeft (*misericors dicitur aliquis habens miserum cors*), omdat hij bij het zien van de ellende van anderen gegrepen wordt door droefheid alsof het om zijn eigen ellende gaat.’³ Hij begint uiteraard bij de goddelijke barmhartigheid. Volgens Thomas gaat bij God barmhartigheid vooraf aan de goddelijke gerechtigheid. De gerechtigheid *veronderstelt* zelfs de barmhartigheid. Hij gaat in zijn commentaar op de brief van Paulus aan de Efeziërs zelfs nog verder, door te stellen dat de barmhartigheid in God zelfs de liefde overstijgt en de wortel (*radix*) is van de goddelijke liefde.⁴ De schepping zelf is een kwestie van goddelijke barmhartigheid, en niet van gerechtigheid. Want voor gerechtigheid is het element van retributie (de verplichting tot recht doen als teruggeven van wat ontvangen is) vereist. Om deze retributie te begrijpen, is het wezenlijk dat barmhartigheid een kwestie van generositeit is: het element van geschenk is er constitutief voor. De goddelijke barmhartigheid is een geschenk dat ontvangen mag worden.

Barmhartigheid is, zo bezien, dus niet een mechanisme om gerechtigheid te verzachten door het recht tijdelijk buiten werking te stellen en hierop uitzonderingen te maken. Het is veeleer zo dat barmhartigheid aan de oorsprong staat van gerechtigheid. De scheppingsdaad zelf was een daad van barmhartigheid, en impliceert dat mensen – op grond van de barmhartige genade – in staat zijn om gerechtigheid en een rechtvaardige ordening te bevorderen. De in onze tijd gebruikelijke tegenstelling tussen gerechtigheid en barmhartigheid wordt hierdoor fundamenteel gecorrigeerd. Barmhartigheid moet niet worden opgevat als uitzondering op gerechtigheid.

RECHTVAARDIGE OVERHEID

Er zijn stemmen die zeggen dat barmhartigheid aan de staat moet worden ontzegd. Zo stelde Piet Hein Donner in 2005: ‘Wie staatsmacht gebruikt om zijn geloof te belijden of een ideaal te realiseren, eindigt doorgaans met bloed aan zijn handen en verder dan ooit weg van de samenleving die hij beoogde. “Das hat gerade der Staat zur Hölle gemacht, dass ihn der Mensch zu seinem Himmel machen wollte”, zei Hölderlin. Want barmhartigheid is geen barmhartigheid meer, als het wordt verricht door de overheid op kosten van belastingbetalers die wat anders geloven. Dan leg ik anderen gedrag op dat ik uit geloof betracht. Het is als wanneer de overheid zijn macht gebruikt om mij tot een andere eredienst te dwingen, of om een hoofddeuk te dragen of de shari’a na te leven. Het heiligt niemand; de belastingbetaler niet, de wetgever niet en ook de kiezer niet die voor dat beleid gekozen heeft. Overheidsmacht verandert iets wat adelt als het uit liefde of geloof wordt gedaan, tot ziellose plicht en last als het op de wet berust.’⁵

Hiertegenover zou ik Augustinus willen citeren, een filosoof en theoloog die niet bepaald van blind idealisme of een romantische visie op de wereldgeschiedenis kan worden beticht. Integendeel: zijn zondeleer voorzag hem van een grondslag voor historisch, politiek en moreel realisme; een visie die lange tijd doorwerkte in de politieke filosofie, ook in die van de christendemocratie. Augustinus stelde: ‘Wanneer de gerechtigheid opzij geschoven is, wat zijn koninkrijken anders dan grote roversbenden?’⁶ Staten zijn wel degelijk gehouden aan het nastreven van normatieve doelen in termen van gerechtigheid – maar wel zonder de messianistische illusie het Rijk Gods op aarde te kunnen vestigen. Natuurlijk heeft de overheid juist bij Augustinus een taak de ‘ordo tranquillitatis’ te bevorderen, dus een stabiliteit op basis van veiligheid, en law-and-order. Dat onderschrijft Donner zonder enige twijfel. Maar anders dan Donner lijkt te denken, gaat dit niet ten koste van de liefde, barmhartigheid en gerechtigheid van de zijde van de staat. Want de overheid is, christelijk gesproken, een dienaar van Gods – ze is als zodanig een deel van de scheppingsorde – en wel tot in haar taak tot geweld toe. Want als het goed is houden liefde, gerechtigheid en barmhartigheid in diens visie niet halt voor de taak tot geweld.

Het is niet voor niets dat Thomas van Aquino zijn beschouwingen over de oorlog opgenomen heeft in zijn traktaat over de liefde. Dat heeft niets met romantiek te maken. Juist in de oorlog, juist in de context van vijandschap en bedreiging, moet de barmhartigheid gestalte krijgen in de gerechtigheid – bijvoorbeeld in de behandeling van krijgsgevangenen en behandeling van terreurverdachten. Wie gerechtigheid belangrijk vindt,

kan het niet buiten liefde en barmhartigheid stellen om te voorkomen dat de overheid verhardt en verstart. Hiermee wordt juist onbedoeld de weg geopend voor een ontgrensde dominantie door de staat.

BARMHARTIGE POLITIEK?

Waar het over beleid gaat, is het voor politici zaak aannemelijk te maken dat barmhartigheid jegens vluchtelingen niet in de plaats komt van gerechtigheid jegens vluchtelingen en de ontvangende bevolking. Barmhartigheid staat onder het voorteken van het geschenk. Maar het gaat ook, en op de eerste plaats, om recht doen. Ja, het kunnen doen van gerechtigheid is zelf een geschenk, als men beider verhouding beziet vanuit het katholieke perspectief van Thomas van Aquino. De rechten van vluchtelingen mogen niet opzij worden geschoven ten gunste van een cultuur van willekeur die als geschenk wordt gepresenteerd. Evenmin komt barmhartigheid in de plaats van onze verantwoordelijkheid voor veiligheid.

Een barmhartige overheid is wel degelijk mogelijk en nodig, maar onder

Zonder gerechtigheid slaat barmhartigheid een samenleving uit het lood

de randvoorwaarde dat zij rechtvaardig is en veiligheid bevordert: alleen dan komt het surplus van de barmhartigheid tot zijn recht. Zonder gerechtigheid slaat barmhartigheid een samenleving uit het lood.

Er kan geen goed samenleven be-

staan zonder dat de verdeling van goederen en diensten goed geordend is en zonder dat er bijvoorbeeld een strafrecht functioneert: straffeloosheid (*impunity*) is niet barmhartig, maar meedogenloos. Dat geldt internationaal, maar ook nationaal.

Zonder barmhartigheid kan een samenleving echter het mechanisme van *summum ius summum iniuria* (het hoogste recht is het hoogste onrecht) niet overwinnen: het recht zelf heeft de barmhartigheid nodig om niet nodeloos te verhard en verstarren. Bovenal is barmhartigheid nodig voor vrede en verzoening na conflicten – niet omdat schuld een illusie is, maar juist omdat ze werkelijk is.

Staten hebben een verantwoordelijkheid voor de veiligheid. Ze behoren aan conflictpreventie te doen, ze behoren de internationale veiligheid te bevorderen. En staten behoren ook de soevereiniteit en territoriale integriteit van de eigen staat te bevorderen, en daarmee de veiligheid van hun burgers – desnoods gewapend – te verdedigen. Daar horen maatregelen bij als screening van vluchtelingen op identiteit, crimineel verleden en terroristische intentie. Maar diezelfde overheid is gehouden aan mensen-

rechtenverdragen, aan het vluchtelingenverdrag, en aan de Grondwet. Ze zal dus de rechten van vluchtelingen moeten eerbiedigen en zich maximaal moeten inspannen om jegens hen gerechtigheid te beoefenen.

Tegelijkertijd vereist de verdelende gerechtigheid – met het element van vergelijking dat daarin vervat ligt – dat de eigen bevolking, in een reeds vóór de vluchtelingen crisis uit het lood geslagen woningmarkt en een oprabbelende en herstructureerende arbeidsmarkt waarin velen zijn uitgesloten, wordt bijgestaan haar burgerrechten te verwerklijken. Die verplichting had de overheid al voor de vluchtelingen crisis; ze wordt alleen versterkt door de noodzaak van flankerend beleid bij de vluchtelingenopvang.

Noten

1 Zie bijvoorbeeld Piet Hein Donner, 'De C van het CDA' (toespraak van Piet Hein Donner tijdens de jubileumconferentie van het CDA ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan op 16 april 2005), in: CDA, *Jubileumbundel 25 jaar CDA*. Den Haag: CDA, 2005, pp. 6-13; Ramon Schaaf, 'Barmhartigheid is geen bruikbaar begrip in het vluchtelingenvraagstuk. Eens, hoedt u voor de barmhartige

overheid', in: Pieter Jan Dijkman, Annemarie Hinten, Gerrit de Jong en Jan Prij (red.), *De belofte van het christelijk-sociaal denken* (CDV Herfst 2015). Amsterdam: Boom, 2015, pp. 10-11.

2 Augustinus, *De Civitate Dei*, IV, 4.

3 Thomas van Aquino, *Summa Theologiae* I, q. 21, a. 3.

4 Thomas van Aquino in Ep. Ad Eph. 2, lect. 2, nrs. 85 en 86.

5 Donner 2005, pp. 7-8.

6 Augustinus, *De Civitate Dei*, IV, 4.

Migratiebeleid vergt nieuw Marshallplan

Migratiebeleid mag geen kwestie zijn van een selectieve blik of het afschuiven van verantwoordelijkheden. Een dergelijke houding schiet niet alleen moreel tekort maar is ook onverstandig en zal als een boemerang naar ons terugkeren. Zowel het verminderen van de migratiedruk als de vergroting van de capaciteit zal investeringen vergen van Marshallplanproporties, en een hernieuwd commitment van overheid en burgers aan rechten en plichten die passen bij het perspectief van een goede samenleving.

---

door *Ernst Hirsch Ballin*

De auteur is hoogleraar aan Tilburg University en de Universiteit van Amsterdam en president van het interuniversitaire Asser Instituut voor Europees en Internationaal Recht.

IN ALLERLEI ORGANISATIES IS DE METHODIEK VAN DE 360 GRADENEVALUATIE in zwang gekomen. Men gaat niet alleen na hoe een medewerker functioneert in relatie tot zijn chef, of die chef tot haar directie, maar gaat alle relaties na waarin het functioneren relevant is, dus alle kanten op. Politieke standpunten over migratie en vluchtelingen worden vaak met een veel te nauw blikveld bepaald. Wie echter politiek ziet als dienst aan de medemensen mag niet bij voorbaat sommige mensen uit zijn gedachten bannen en het besef van verantwoordelijkheid laten varen. Vroeger of later zal de aanblik van mensen die zich verlaten voelen ons dat inscherpen.

GRENZEN

Grenzen zijn een manier om het leven te ordenen. Het is echter een illusie dat met het beter bewaken of 'sluiten' ervan – als dat al zou kunnen zonder een grimmig netwerk van muren, prikkeldraad en bewapende grens-

wachten – het ‘vluchtelingenvraagstuk’ is opgelost. Elke grens heeft een andere kant en dus blijft er altijd de vraag of men kan verwachten dat mensen daar blijven en eventueel afdwingen dat ze teruggaan. Het enkele feit dat er in Turkije, Libanon en Jordanië geen burgeroorlog gaande is zoals in Syrië, betekent niet dat vluchtelingen daar – werkloos en verstoken van onderwijs voor hun kinderen – een menswaardige toekomst kunnen opbouwen. Heel veel vluchtelingen worden gemotiveerd door het verlangen dat elders het leven weer perspectieven biedt voor hen en vooral voor hun kinderen. Die toekomst kan niet voor iedereen in Europa liggen, maar ze moet wel ergens zijn.

Duitsland, Nederland en verscheidene andere beschaafde staten onderkennen hun verantwoordelijkheid om wel aan opvang van een deel van de vluchtelingen bij te dragen en ze die toekomstperspectieven te bieden. Het chaotische verloop van de gebeurtenissen maakt dat echter moeilijk, ook in relatie tot de eigen bevolking.

Vaak wordt dit toegeschreven aan het feit dat de buitengrenzen van het Schengengebied (de meeste EU-landen, Noorwegen, IJsland en Zwitserland) niet goed worden bewaakt. Bovendien schiet de toepassing van de Dublinverordening (waardoor in de meeste gevallen de staat van binnenkomst zorgt voor de behandeling van het asielverzoek) ernstig tekort. Daarvoor is een goede registratie van binnenkomende asielzoekers nodig, maar die registratie blijft in Italië en Griekenland in de meeste gevallen achterwege. Die landen handelen daarmee in strijd met het EU-recht, maar een feit is dat de kusten van de Middellandse Zee nauwelijks te bewaken zijn en dat men ook niet kan verwachten dat die landen namens de hele EU de opvang van honderdduizenden asielzoekers op zich nemen. Terugsturen van asielzoekers naar die landen is geen optie. De landen waar zij uiteindelijke asiel vragen (Duitsland, Oostenrijk, Zweden en in mindere mate Nederland) kunnen niet aantonen waar ze zijn binnengekomen. Bovendien is de situatie in de opvang in Griekenland zo slecht dat mensen daarheen sturen volgens het Europese Hof voor de Rechten van de Mens ontoelaatbaar is. Vrij personenverkeer in de EU staat onder druk als er geen kwalitatief en kwantitatief toereikende behandeling van asielzoekers in het gehele relevante gebied is. Waar de grens ook wordt getrokken, de vraag of daarin voorzien is, komt als een boemerang terug.

In het bijzonder Duitsland heeft zich de afgelopen jaren niet aan de verantwoordelijkheid onttrokken die de binnenkomst van asielzoekers met zich meebrengt. Andere landen schoten daarin tekort. De Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) heeft in een advies van maart 2016 aangeraden de buitengrenzen gemeenschappelijk te bewaken, zodat een ordelijker behandeling van asielaanvragen mogelijk wordt.¹ Dat mensen het

liefst naar Duitsland en Zweden en – in mindere mate – Nederland doorreizen, heeft echter ook te maken met de grote verschillen in de kwaliteit van opvang, asielprocedures en integratie tussen de lidstaten. Het Schengenstelsel kan alleen naar behoren functioneren als het is ingebed in de ‘ruimte van vrijheid, veiligheid en recht’ die de Europese Unie volgens de verdragen moet worden. Een onderdeel daarvan zou een gemeenschappelijk asiel- en immigratiebeleid moeten zijn, inclusief een vergelijkbare, menswaardige opvang. De realiteit is echter nog ver weg. Omdat het niet te verwachten valt dat alle 28 lidstaten op dit punt tot een werkelijke eenheid van beleid zullen komen, heeft de AIV aangeraden een nauwere samenwerking tot stand te brengen tussen lidstaten die dat wel willen en kunnen.

VERMINDERING VAN DE DRUK OM TE MIGREREN

Dat dit allemaal een verrassing was, na vijf jaar vernietiging van Syrië en overbelasting van zijn buurlanden, is wel verbluffend. Dat geldt ook voor de allang voorzienbare gevolgen van de bevolkingsexplosie in Noord-Afrika, terwijl de interesse voor ontwikkelingsvraagstukken erodeerde. Er staat ons meer te wachten als pandemieën en klimaatcrises in onze omgeving hun tol gaan eisen.

Zolang mensen in uitzichtloze situaties komen, zullen ze uitwegen zoeken, soms tegen een hoge prijs en met grote risico's. Beëindiging van de meest verwoestende conflicten in de omgeving van Europa, in combinatie met sociaal-economische opbouw daar en in nu nog niet conflictueuze fragiele staten – in een plan van Marshallplanproporties –, is de enige mogelijkheid voor ‘preventie’. Het continueren van ondraaglijke verschillen in veiligheid en levensperspectieven is *penny wise, pound foolish* en

Wie ‘rechten van de mens’ voorstelt als een ‘westers’ concept dat tegen vreemde invloeden moet worden beschermd, heeft niet goed begrepen waar het om gaat

immoreel. Het meewerken met en steun geven aan de enorm omvangrijke en complexe taak van de UNHCR zouden een internationale verplichting moeten worden, neer te leggen in een nieuw aanvullend protocol bij het Geneefse vluchtelingenverdrag.

Wie ‘rechten van de mens’ voorstelt als een ‘westers’ concept dat

tegen vreemde invloeden moet worden beschermd, heeft niet goed begrepen waar het om gaat. Rechten van de mens maken een democratische staat mogelijk, en omgekeerd. Goede wetgeving en goed bestuur werken de beginselen uit die in grondwetten en verdragen als ‘rechten van de

mens' zijn verwoord. We mogen ons niet van de wijs laten brengen door de vele formuleringen van deze rechten, want er is wel degelijk een harde kern die geestelijke vrijheid en bescherming tegen foltering en willekeurig geweld omvat. Het opnemen van vluchtelingen door andere landen is de laatste redding als staten falen of zich tegen hun eigen burgers keren.

VERGROTING VAN DE CAPACITEIT OM TE INTEGREREN OF TE LATEN REMIGREREN

Onder de mensen die sinds een jaar of twee in veel grotere aantallen in de Europese Unie asiel vragen, bevinden zich ook mensen die daarop duidelijk geen recht hebben, onder wie mensen uit (veilige) Balkanstaten. Waar terugkeer mogelijk of vereist is, moet dat snel in gang worden gezet, bijvoorbeeld ten aanzien van mensen uit Balkanlanden en minder ontwrichte landen in Noord-Afrika. Het in stand laten van capaciteitstekorten bij de behandeling van asiolverzoeken bemoeilijkt dat en is tegelijk een extra kwelling voor echte vluchtelingen die onnodig vele maanden in onzekerheid verkeren over gezinshereniging. Rationaliteit en compassie staan ook hier niet tegenover elkaar.

Degenen die mogen blijven of vooralsnog moeten blijven, moeten zo snel mogelijk in een integratieproces worden betrokken. De WRR heeft in een recent, samen met het SCP en het WODC uitgebracht rapport, *Geen tijd verliezen*, aangetoond dat uitstel van onderwijs en arbeid de perspectieven op integratie enorm verslechtert.² Integratie moet niet worden ondermijnd door het aanjagen van angsten voor de vreemdeling, noch door laksheid ten opzichte van reële misdragingen en risico's. In de huidige situatie zitten asielzoekers noodgedwongen stil totdat ze een verblijfsvergunning hebben gekregen. Een *redesign* van de asielprocedure zou zo snel mogelijk medeverantwoordelijkheid voor de integratie bij de aanvragers kunnen leggen, wellicht door hun een tijdelijk verblijfscontract aan te bieden dat voorziet in participatie (werk, scholing) en medewerking aan de asielprocedure.

WIE ZIJN WIJ?

De apostel Paulus begon zijn reizen vanuit Damascus en bereikte, al was het na schipbreuk te hebben geleden, Rome. Het christendom heeft deze en nog veel grotere afstanden overbrugd. Hoe hebben we dan ooit kunnen denken dat we ons met een beroep op 'onze' christelijke cultuur zouden kunnen verschansen wanneer mensen op compassie rekenen? Een 360 gradenrondgang mag er zeker niet aan voorbijgaan dat veranderingen

mensen angstig kunnen maken, zelfs als ze beseffen dat die veranderingen qua ingrijpendheid in het niet verzinken bij die in het leven van de vluchtelingen. Een democratische samenleving kan ook niet vanzelf meer dragen dan een land waar de inrichting van megakampen van bovenaf wordt verordonneerd. Maar juist een democratische samenleving is gediend met politici die in staat zijn een problematische ontwikkeling van twee kanten te belichten, met argumenten en met gevoel.

Dat is meer dan het uitspreken van begrip voor ‘zorgen’. Begrip vergt inlevingsvermogen in de omstandigheden die mensen onzeker maken over hun toekomst. Ook daarom is het langdurig isoleren van immigranten onwijs: onbekend maakt nog steeds onbemind. Het behoort tot de realiteiten van onze Nederlandse samenleving dat hoop en teleurstelling in het leven zeer ongelijk zijn verdeeld. Er zijn krimpregio’s waar investeringen uitblijven en mensen wegtrekken, naast probleemwijken met veel inwoners die steeds minder aansluiting vinden bij de arbeidsmarkt. Overheidsbeleid dat het ophouden van de eigen broek tot ideaal heeft verheven, heeft de gevoelens van onzekerheid verder vergroot. Begrip voor de zorgen van mensen is pas van waarde als dat door handelen wordt gevolgd. Stagnerende woningbouw is een verklaring van weerstand tegen nieuwkomers; deze kan worden verminderd door alert ruimtelijk beleid en investeringen. Frustraties van werkloze immigrantenkinderen kunnen worden vermindert door de feitelijke segregatie (die al in het onderwijs begint) tegen te gaan. Het speelveld voor radicaliserende predikers moet worden verkleind, niet alleen door stevige reacties op normschendingen, maar ook door ze vóór te zijn. We zouden *deep equality* (Lori Beaman) moeten bevorderen, die ideële, sociale en economische drijfveren verbindt: samenwerking tussen gewone burgeres en immigranten op microniveau in alledaagse samenwerking is nodig om de perceptie van verscheidenheid als een probleem te laten plaatsmaken voor die perceptie als een kans.

Een politicus of bestuurder die naar alle kanten om zich heen kijkt, kan het verhaal daarvan doen en ernaar handelen. ‘Oplossingen’ voorwenden heeft geen zin; aan alle kanten proberen en blijven proberen op een ordelijke wijze perspectieven te bieden, heeft dat wel.

Noten

- 1 Adviesraad Internationale Vraagstukken, *De toekomst van Schengen* (Briefadvies 28). Den Haag: AIV, maart 2016.
- 2 Godfried Engbersen, Jaco Dagevos,

Roel Jennissen, Linda Bakker en Arjen Leerkes, m.m.v. Jeanine Klaver en Arend Odé, *Geen tijd verliezen. Van opvang naar integratie van asielmigranten* (WRR-Policy Brief 4). Den Haag: WRR, 2015.

*Cultuur- en
religiepolitiek*

Een *Leitkultur*: om dreigende schisma's te voorkomen

Het is nodig onze Leitkultur te benoemen en een discussie hierover aan te gaan. Niet om lucht te geven aan een superioriteitsgevoel van het Westen of dat van het eigen land. Onze Leitkultur baseert zich juist op waarden die zich verzetten tegen een misplaatst beroep op geschiedenis, nationaliteit of gewoonten; grondrechten zijn er voor alle groepen, meerderheden en minderheden. Een beleid gericht op cultureel draagvlak voor de grondrechten en -waarden zou verbindend kunnen werken over religieuze en culturele grenzen heen. Het geeft houvast aan diegenen die vinden dat geloof en dwang niet samengaan en die zich niet herkennen in de radicale islam, maar wel in de rechtsstaat en de grondregels van de samenleving, zoals vrijheid, respect en tolerantie voor de tolerantien.

---

door *Ab Klink*

De auteur is lid van de raad van bestuur van zorgverzekeraar VGZ, deeltijd-hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam, oud-minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

DE ÉÉN WORDT ER MOE VAN. DE ANDER MERKT HET NAUWELIJKS OP. Een collega bij coöperatie VGZ, jong en ingetogen gehuld in hoofddoek, begrijpt er eigenlijk niets van. Dat wij niet zien dat de islam een vrede-lievende godsdienst is. Misschien wel de barmhartigste van alle religies. De hoofddoek zit haar niet in de weg, integendeel: het is haar toonbeeld van dienstbaarheid. In navolging van de vrouwen van de profeet. Ze beweegt zich gemakkelijk tussen de collega's, als gelijke en gerespecteerd om haar werk. Moe is ze wel van de spiedende ogen van buitenstaanders. Ter verantwoording wordt ze geroepen, te pas en te onpas. Zij hoort zichtbaar tot die

islam in wiens naam velen terreur en verderf zaaien. Ze voelt zich beledigd als iemand, zoals ik, vraagt hoe ze daar tegenaan kijkt. Je kunt het ontkenning noemen. Ziet ze dan niet dat 'de' islam zich nogal moeizaam lijkt te verhouden tot democratie, vrijheid en rechtsstaat? Ik vraag het beleefd, en dus abstract.

De ander merkt het nauwelijks op. Een intelligente chauffeur van Turkse afkomst. Wat ze daar in het Midden-Oosten uitspoken, is hun zaak. Wel is hij moslim, zoals veel Nederlanders christen zijn: af en toe naar de moskee, maar zeker niet te veel. En in je dagelijks leven moet en hoeft je er niet te veel last van hebben. Het is in de verte zijn identiteit. Varkensvlees laat hij staan, maar voor het overige gaat hij luchtig met regels om. Geen sterke religieuze antenne, maar het cultuurgood is van huis uit meegegeven. Met die idioten een paar duizend kilometer verderop, daar heeft hij niets mee. Wel zegt hij, als hij hoort van de deal tussen de EU en Turkije: 'Wij hebben zes miljard binnen.' Ik zeg hem dat die zes miljard door hem en mij (en anderen) betaald wordt. Dat zij iets ontvangen en niet wij. Dan moet hij lachen. Daar zit wat in, ja. Maar Turkije, waar zijn ouders vandaan komen, is toch 'wij'. Zoals hij juichte toen Turkije Nederland weghield van het EK, deze zomer van 2016. Zoals hij Erdogan afkeurt als die kranten verbiedt of domweg annexeert. Het deugt niet, maar 'wij' zijn toch wel stoer.

Deze winter was ik in Irak, Libanon en Jordanië. Vanuit de Stichting Vluchteling bezocht ik samen met Tineke Ceelen vluchtelingenkampen. De dramatiek komt op tv vaak genoeg voorbij. In de stromende regen ontmoet ik een man die juist uit Raqqa komt. Met vrouw, zoon en dochter. Toen zijn burens willekeurig onthoofd werden, hield hij het voor gezien. Via de Turkse grens kwam hij in de Libanese Bakaavallei terecht. In een tent, in de regen. Tegen een heuvelwand geplakt. Hij wil niet op de foto. De idioten zitten overal. Even verderop: een jong meisje, strak voor zich uit kijkend. Alleen, bij de dokterspost. Gewapende blik en treurigheid tegelijk. Je wilt iedereen wel helpen. Wat een drama's. Even later een gesprek met drie dames. Twee met een boerka. Fel vertellen ze over het Assadregime. Ze zijn streng gelovig, zoals bijna alle vrouwen die we spreken. Ze hebben een soennitische achtergrond en kwamen met honderdduizenden uit het buurland. De sjjiitische moedjahedien van Libanon kijken het met argusogen aan. Soms is de spanning te snijden, zoals in Beiroet als het bericht via internet neerdaalt dat het soennitische Saoedi-Arabië zojuist de prominente sjjiitische geestelijke Nimr Baqr al-Nimr heeft geëxecuteerd, samen met 46 anderen. De vlam kan zomaar in de pan slaan, zo zeggen de autoriteiten; een ontwrichtende godsdienstoorlog dreigt permanent.

In het vliegtuig naar Irak zit ik naast een boom van een Amerikaan. Hij werkt zijdelings voor het leger. Trump gaat hij stemmen, dat lijkt geen

twijfel. Hij balt zijn vuist. Zegt tegen me: ‘Als ik deze hand vol met pinda’s heb en negentig procent is in orde maar tien procent is vergiftigd, dan leg ik het loodje. Dat is wat jullie in Europa doen. Jullie zijn naïef, en wij Amerikanen mogen het niet worden. Jullie importeren met je vluchtelingenpolitiek de vetes tussen sjiieten en soennieten. Ze haten het Westen. Ze zoeken er rust en vrijheid, maar weten niet hoe ze ermee moeten omgaan. Ze hebben een minderwaardigheidscomplex en dat moedigt alleen maar radicalisme aan, zodra ze in Europa zijn. Trump ziet dat en durft het als enige te zeggen. Daarom spreekt hij de bevolking aan.’

DE MACHT VAN DE GROEP EN HET BELANG VAN INNERLIJKHEID

Gesprekken met deze mensen boeien me. Ik zoek naar aanknopingspunten om knopen te ontwarren. Toch lukt me dat niet. De knoop komt vaak strakker te zitten. Misschien komt dat ook door mijn studie sociologie. Godsdienstsociologie boeide me in de jaren tachtig al, in een tijd waarin religie bij het oude vuil was gezet. Met name door sociologen overigens: wat ertoe deed was immers de onderbouw. De productiefactoren en verhoudingen, daar kwam alle ellende vandaan. Een gelijke toegang tot welvaart, kennis en macht, en klaar is Kees. Religie zou dan vanzelf verschrompelen tot een privézaak van de enkeling die er nog belangstelling voor heeft. Het overheersende discours had er geen beelden meer bij en geen jargon meer voor. Over de opvattingen van de Maya’s hoef je je toch ook niet meer druk te maken?

Daarom was het integratiebeleid ook lange tijd zo armoedig. Cultuur, godsdienst, waarden deden er niet toe. Zolang je zorgt dat mensen een dak

Cultuur, godsdienst, waarden deden er niet toe. Daarom was het integratiebeleid ook lange tijd zo armoedig

boven hun hoofd hebben en geld, opleiding en werk, zullen ze integreren en zich thuis voelen. De overdaad aan welvaart doet de rest, evenals de RTL4-cultuur hen qua opvattingen over de streep zal halen archaïsche opvattingen af te leggen.

Ik sluit niet uit dat de oorlog in Irak gepaard ging met eenzelfde verwachting. Is Saddam Hoessein eenmaal weg, dan zal de bevolking blij zijn met vrijheid, met democratie, en is het alleen nog een kwestie van goede instituties opbouwen van rechtspraak, openbaar bestuur en democratische controle. Zelfs een gerenommeerd politicoloog als Fareed Zakaria stelde in 2003 in zijn *The future of freedom* dat het vooral daarop aankwam.¹

Godsdienstsociologie had weinig status. Toch was en is dat vreemd. Juist

de grootsten onder de sociologen maakten het tot kern van hun wetenschappelijk werk. Max Weber natuurlijk met zijn prachtige essays over *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen*. Bekender is zijn *Die protestantische Ethik*, waarin hij vooral kijkt wat de predestinatie met het gevoelsleven doet van mensen. Hoe sta je in het leven als je de hemel niet met goede werken kunt verdienen? Hij meende dat puriteinen niet vervielen tot fatalisme, maar juist doelgericht, systematisch en sober gingen leven: de bakermat voor *der Geist des Kapitalismus*. Die verhouding tussen religieuze opvatting, mentale effecten en sociale implicaties keert terug in essays over de islam. Subtiel ontwaart hij het theologische verschil tussen de *predestinatie* van de calvinisten en de *predeterminatie* van veel moslims.² Tussen die predeterminatie en dat radicalisme ziet Weber een *Wahlverwandtschaft*: een affiniteit. Het één veroorzaakt niet het ander, maar er is wel een gemakkelijke fit. Een té gemakkelijke fit? Weber was een te groot socioloog en analyticus om zomaar aan zo'n akelige conclusie voorbij te gaan. Er zijn er die deze akelige conclusie kunnen negeren, mij lukt dat in elk geval niet op voorhand.

Emile Durkheim is de andere grootheid. *Les formes elementaires de la vie religieuse* las ik geboeid en geschokt. Ik was een jaar of 20, opgegroeid in reformatorische kringen. Een sfeer waarin talloze regels het leven beheersten. Kerkgang, zondagsrust, regels over psalmen en gezangen en deze al dan niet zingen in de kerk. Hele debatten gingen over de vraag of dames een lange broek (herenkleding!) mochten dragen, na het huwelijk mochten werken, enzovoort. Maar waar kwamen die regels vandaan? Waarom werden mensen buitengesloten en veracht als ze buiten de fijnmazige maar gevoelige krijtstreepjes leefden? Waar kwam dat fanatisme vandaan?

In de kerk werd ik overladen met preken over Jezus die vooral met sloebbers, armen, hoeren en handlangers van de bezettende macht (Romeinen) omging. Het 'uitschot' had een streep voor. Tegelijkertijd heerste er vaak een sfeer van be- en veroordeling. 'Met de moraal krabben ze elkaar de ogen uit', zei Nietzsche ooit. Zo was het inderdaad maar al te vaak. Ook al waren er andere voorbeelden: milde en oprechte mensen die het allerbeste met iedereen voorhadden, zoals mijn vader. Waar de regels vandaan kwamen? Durkheim liet overtuigende patronen zien.

De regels zijn symbolen. Symbolen van de groep. Van de groep die ons een identiteit verschaft, vaak van jongs af aan. Ik moest denken aan de Ajacieden die ik op mijn veertiende (Ajax-FC Bazel 1973) tijdens mijn eerste stadionbezoek zag. Voorafgaand aan de wedstrijd knielden ze neer voor de vlaggen met de beeltenis van de Griekse god Ajax. Wie de vlag zou hebben aangetast, had zijn 'doodvonnis' getekend. Wie de identiteitsbepalende symbolen aantast, bedreigt de groep en daarmee de identiteit van de ander. Vandaar de heftige reacties. 'We hebben zes miljard binnen', zei de chauffeur.

Identiteiten hebben een lang leven. In de tijd dat ik de boeken van Durkheim (her)las, gaf ik ook les. Aan een mo-opleiding theologie voor mensen uit reformatorische hoek. Ik hield hen de parallel voor: wat is het verschil tussen een getergde Ajacied die voor zijn club opkomt en een Feyenoordfan met petje van de F-side zou ranselen, en de kerkganger die er schande van spreekt als een ouderling in een te licht pak naar de kerk gaat? De vergelijking maken was al hachelijk en daarmee alleen al een impliciete bevestiging van het mechanisme. Tolerantie was een moeizaam fenomeen in de rechts-orthodoxe kringen.

In haar *The givenness of things* schrijft de christelijke Marilynne Robinson dat veel christenen in de vs haar verbijsteren. ‘Love your enemies. Yes. No sooner said than done. Throughout its history there have been many so moved by the beauty of its teachings that they have been willing even to murder those who seem to them to threaten it, whom they cast as Christianity’s enemies (...) Such thinking serves well to sanctify exactly the crudest instincts. To encourage them is, as Hamlet said, as easy as lying.’ Zijn het de durkheimiaanse mechanismen die hier werken?³

Toen Jezus in de fictie van Dostojewski ten tijde van de inquisitie terugkwam in Sevilla, werd hij direct ingesloten. In zijn kerker krijgt hij bezoek van de grootinquisiteur. De katholieke hoogwaardigheidsbekleder verwijt Jezus dat hij de orde wilde komen verstoren. Zoals hij vijftien eeuwen daarvoor ook al had gedaan, met zijn boodschap van vrijheid. Hij tartte toen de religieuze kaste en elite. ‘Jullie laten je erop voorstaan dat je kinderen van Abraham bent? Uit die stenen daar op de weg kan God nog kinderen van Abraham maken!’ ‘Jullie leggen mensen regels en geboden op die jezelf niet nakomt.’ ‘Wie zonder zonde is, mag de eerste steen werpen’, zei hij tegen de religieuze elite die op het punt stond een overspelige op het Tempelplein een doodvonnis te geven. Ze dropen af, en moesten daarmee spijtig genoeg erkennen dat ze geen haar beter waren dan de overspelige vrouw die ze hadden willen stenigen.

Ook al hadden ze misschien braaf geleefd, voor ieder mens geldt dat er slechts één manier is om mensen vrij te maken: door de vervolmaking van het innerlijk. ‘Spoel eerst de binnenkant van de beker om, zegt hij in Mattheus 23, dan wordt de buitenkant vanzelf ook schoon’, zo schrijft Sana Valiulina in haar recente aanrader *Winterse buien*.⁴ Een hele opgave, waar een mens (denk ik) nooit mee rondkomt. Maar zeker is wel dat hier iemand spreekt die het mechanisme van Durkheim heel goed in de gaten had. En er de vloer mee aanveegt. Je identiteit moet je juist *niet* ontleen aan uiterlijk gedrag, aan regels, aan voorschriften, aan de groep, maar aan oprechtheid, aan diepgang en innerlijkheid. Ondertussen werd Hij wel het slachtoffer van hetzelfde mechanisme: de gekwetste religieuze elite liet Hem veroordelen

en doden. Zo heftig werkte ook toen de inbreuk op de identiteiten. Ze maakten indruk en maakten mij en vele anderen bewust van de macht van de groep.

CHRISTENDOM EN ISLAM

Ik kan er daarom ook niet omheen: ik schrok toen ik in 2001 de gedachte-wisseling tussen Hans Küng en Josef van Ess (respectievelijk christen en moslim) las en Küng hem schreef dat in het Nieuwe Testament de kritiek op de regeldrift essentieel is. Inderdaad, de Koran erkent Jezus en zijn vermaning: 'Weh auch euch Gesetzeslehrern! Ihr ladet den Menschen Lasten auf, die sie kaum tragen können, selbst aber rührt Ihr keinen Finger dafür' (Lukas 11: 46). Hier moet, schrijft Küng echter tegelijk, 'einmal auf die Gesetzesproblematik in der Verkündigung Jesus eingegangen werden, die bei allem, was der Koran – durchaus positiv – zu Jesus zu sagen hat, wohl nicht zufällig ausgeblendet erscheint. (...) Die Jesus-Rezeption des Koran verkent [miskent, red.] gerade den Punkt der nach den Originalquellen für Jesu Verkündigung entscheidend war und der nach Jesu Tod für Paulus gar zum Angelpunkt seiner Theologie von der Rechtfertigung des Gesetzlosen wurde: die Freiheit vom Gesetz.'⁵ 'Die Bergrede ist beeindruckendes Zeugnis dafür, und dafür gibt es keine Parallele im Islam.'⁶

Dit wezenskenmerk van het christendom is enorm vaak bruut geweld aangedaan door christenen. Maar het veerde telkens weer op. Bij Marsiglio van Padua, die er in de dertiende eeuw het pausdom mee te lijf ging, tot aan Maarten Luther (zestiende eeuw) en recenter Martin Luther King. Het sluit aan bij een diepe menselijke behoefte aan erkenning en vrijheid, en het is ondanks alles een belangrijke pijler van de rechtsstaat. Daarom begrijp ik wel dat Bolkestein de verwijzing naar het christendom in het vvd-beginselprogramma wilde opnemen.

Ligt hier een essentieel verschil tussen islam en christendom? Ik zal er het laatste woord niet over kunnen en durven zeggen. Maar dat cultuur er meer toe doet dan sociologen (die van na de Tweede Wereldoorlog) en politici waar willen hebben, is wel zeker. Thomas Merton is één van de weinige sociologen die dat wel inzag. Hij wijst er niet voor niets op dat processen van culturele hechting en onthechting essentieel zijn voor de mate van integratie van mensen. Je kunt goed zijn opgeleid, een baan hebben enzovoort, maar als er geen identificatie met de samenleving en haar grondwaarden is, dan levert dat ongelukkige mensen op. *Retreatism* en *rebellion* zijn dan belangrijke copingstrategieën. In *Investeren in integratie*, een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, zijn Petra van der Burg en ik daarop uitvoerig ingegaan.⁷

Is er een inherente spanning tussen islam en rechtsstaat? De grote christendemocraat Jacques Maritain was ervan overtuigd dat de VN-mensenrechten door alle grote religieuze stromingen ondersteund konden worden. Hij werkte daar met volle kracht en overtuiging aan, zoals Merkel dat nu doet. Mensen die welwillend willen omgaan met vluchtelingen en met moslims wordt vaak naïviteit verweten: *ein Gutmensch* heet dat badinerend in Duitsland, op dit moment.

Ik vrees dat ik na het lezen van de godsdienstsociologen, na het zien van zoveel ogen die met de moraal zijn uitgekrabd door orthodoxe mensen (niet alleen zij: er zijn bedrijven die ervan leven), na ons aller ervaringen met *Charlie Hebdo*, met is en na de persoonlijke ervaringen in onder andere Libanon, nooit naïef kon en wilde zijn. Het christendom met daarin de Christus die werd gedood door mensen die het niet konden verkroppen dat hun status en identiteit op de proef werden gesteld, had daarvoor te veel indruk gemaakt.

Maar de feiten leren ons dat ook wij voor de verleiding staan onze identiteit tot maat der dingen te verklaren. Dat ook bij ons mechanismen van achterdocht, welvaartschauvinisme, selectieve waarneming en zondebokken zoeken werkzaam zijn. Dat ontkennen zou niet minder naïef zijn. Daarom kon ik me in het verleden vinden in wat de toenmalige fractievoorzitter van de CDU, Friedrich Merz, bepleitte: een *Verfassungspatriottismus*.⁸ Geen patriottisme rond nationaliteit, rond religies, ontleend aan groepskenmerken (hoe relatief belangrijk ook), maar aan de grondwet, of beter de grondregels van onze samenleving: zoals vrijheid en respect voor andere opvattingen, tolerantie voor de tolerantanten.

IDENTIFICATIE MET BRONNEN VAN DE RECHTSSTAAT ALS BINDMIDDEL

Is daarvoor, voor de identificatie met de grondrechten, (ook) een basis in de islam? De tijd zal veel leren. Wel weet ik dat er binnen de islamitische geloofsgemeenschap veel mensen hechten aan vrijheid en tolerantie. Waardering is er voor mensen als Abraham Soroush, die ‘een religieuze heerschappij over het hart wil onderscheiden van een wettelijk bewind over het lichaam’, in de wetenschap dat dwang en geloof niet samengaan. Veel moslims weten en ervaren dat, en ze hechten daaraan: niet ondanks, maar juist omdat ze moslim zijn. In mijn eerste artikel ten behoeve van het CDA over de islam schreef ik al over Mehdi, de man over wie de *Frankfurter Allgemeine* verhaalde op 2 juni 2001: de moskee waar hij vroeger graag kwam, wekte in het nieuw Iran afschuw en angst op, omdat geloof zich met dwang was gaan vermengen. Tijdens een diner waarvoor de Iraanse ambassadeur mij in 2010, na het vertrek uit de politiek, uitnodigde, heb ik hem daarop gewezen. Even-

als op de vraag of een eventuele God het nodig heeft naar dwang te grijpen. Geen enkele vader zou toch willen dat zijn kinderen uit angst voor represailles hem 'eerden'. Het blijft de essentiële vraag. Zou je, zelfs als je in de meerderheid bent, tolerantie toejuichen; en niet alleen omdat de Koran zegt dat je als minderheid je dient te voegen naar de regels en gebruiken van het land van aankomst?

Ik ben daarom erg voor een discussie over en het benoemen van onze *Leitkultur*; niet om daarmee lucht te geven aan een superioriteitsgevoel van het Westen. Maar juist omdat het houvast geeft aan de Mehdi's van deze wereld, aan de collega met het hoofddoekje bij vgz die zich niet herkent in de radicale islam, aan de tolerante chauffeur die best voor Turkije mag juichen tijdens een interland en een lange neus mag trekken naar het Nederlandse voetbal. Omdat het houvast geeft aan degenen die met het document van mensenrechten in de hand stellen dat nieuwkomers en vluchtelingen ook rechten hebben, zoals Soroush (voor zover ik zijn boeken ken). Omdat het ook houvast geeft als het gaat om de culturele bronnen van de rechtsstaat: bronnen die, tegen alle geweld in, respect hebben gevraagd voor eenvoudige mensen, voor degenen die het moeilijk hadden en verwaarloosd werden. Bronnen die ingingen tegen de grootinquisiteurs en vrijheidsontnemers: ook vanuit de islam en andere religies zelf.

Dan hoop ik dat er over geloofs- en culturele grenzen heen samengewerkt wordt aan het bestrijden van de pinda's die niet deugen willen. Want die samenwerking zal echt gevraagd worden: juist omdat die rotte appels in de mand veel kapot kunnen maken. Zoals Martin Luther King zei: 'Faith is taking the first step even when you can't see the whole.'

Noten

- 1 Fareed Zakaria, *The future of freedom. Illiberal democracy at home and abroad*. New York: Norton, 2003. De Nederlandse vertaling: Fareed Zakaria, *De toekomst van vrijheid. De paradoxen en schaduwzijden van democratie*. Amsterdam: Contact, 2004.
- 2 Toby E. Huff en Wolfgang Schluchter, *Max Weber & Islam*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1999, p. 77 e.v.
- 3 Marilynne Robinson, *The givenness of things. Essays*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 2015, p. 89.
- 4 Sana Valiulina, *Winterse buien, of: Ben ik wel geïntegreerd genoeg?* Amsterdam: Prometheus, 2016, p. 132.
- 5 Hans Küng en Josef van Ess, *Christentum und Weltreligionen. Islam*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1987, pp. 99-100; zie ook Weber in Huff & Schluchter 1999, p. 106.
- 6 Küng & Van Ess 1987, p. 102.
- 7 Wetenschappelijk Instituut voor het cda, *Investeren in integratie. Reflecties rondom diversiteit en gemeenschappelijkheid*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het cda, 2003.
- 8 Vgl. Friedrich Merz, 'Einwanderung und Identität', *Die Welt*, 25 oktober 2000. Zie <http://www.welt.de/print-welt/article540438/Einwanderung-und-Identitaet.html>

Igor Ivakic

‘Lift mee op de ambities en dromen van vluchtelingen’

‘Ik ben opgegroeid in het Bosnische stadje Brcko aan de rivier Sava. Een lange brug over de rivier brengt je van Bosnië naar Kroatië. Mijn vader besloot dat wij moesten vertrekken. Alles wat weg kon in de stad, was al weg. Ik ging al maanden niet meer naar school. Hele wijken waren leeg, het leger had de straten al bezet. Mijn vader schatte in dat we niet heel lang meer hadden om de brug naar Kroatië over te steken. Hij kreeg gelijk. Enkele dagen na ons vertrek werd de brug opgeblazen.’

‘Op 30 april 1992 ben ik samen met mijn moeder en broertje hier aangekomen. We keken onze ogen uit: de Nederlanders vierden feest en als ze praatten, hoorde ik alleen: gga gge ggi. Na vier maanden te hebben genoten van de gastvrijheid van familie vertrokken we naar een azc in het Drentse dorpje Hooghalen. Weer vier maanden later kwamen er drie bussen voorrijden. We gingen op “transit”, zoals dat heette. Wij zaten in de derde bus. De eerste twee bussen sloegen linksaf en mijn bus rechtsaf. Die kwam uit in Zuidlaren.’

‘Daar werden we ondergebracht in zo’n ouderwetse, voormalige legerkazerne met van die grote slaapzalen. In die grote zaal hadden wij een eigen hoek, afgeschermd door enkele lakens. Ik heb me daar leren concentreren met heel veel omgevingsgeluid. De een keek televisie, een volgende had zijn radio hard aanstaan. Ik heb er nog steeds baat bij dat ik me kan afsluiten van mijn om-

IGOR IVAKIC (1974)

In 1992 vanuit Bosnië naar Nederland gevlucht. Directeur van het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid.

geving als ik een boek wil lezen.’

‘Zo’n azc is een afschuwelijke plek om te zijn. Het is er ongezond vanwege de onzekerheid en de stress: Hoelang moet ik hier blijven? Krijg ik een status? Hoe gaat het met mijn familie? Het is er onveilig vanwege het alcoholgebruik. En gestreste mensen kunnen weinig van elkaar hebben. Voor die kazerne lag een rotonde en ik zie nog voor me hoe mensen hun tijd doodden door eindeloos rondjes te lopen.’

‘Het was een verschrikkelijke tijd, maar tegelijk heb ik er ook mooie herinneringen

aan. Met een groep leeftijdsgenoten leefden we grotendeels 's nachts. We voerden lange gesprekken over onze dromen en wat we zouden doen als we terug konden naar Bosnië. Op een gegeven moment heb ik de knop omgezet en besloot ik iets van het leven te gaan maken. Bij de bibliotheek haalde ik boekjes om de Nederlandse taal te leren.'

'In april 1994 kregen we een huis toegewezen. Ik heb nog nooit zo van de stilte genoten als die eerste maanden in ons eenvoudige en kale huis. Ik sliep nog steeds op een legerbed, maar het was nu wel *mijn* legerbed.'

* * *

'Kort nadat we een status en een huis hadden gekregen kwam mijn vader naar Nederland. Hij arriveerde op 4 mei 1994 in het Friese dorp waar wij sinds kort woonden: overdag hingen de vlaggen nog halfstok, toen hij 's avonds eindelijk weer bij ons was hingen de vlaggen weer in top. Ik had hem vreselijk gemist. Hij had moeten achterblijven om in het leger te dienen. Ik was blij dat hij weer de verantwoordelijkheid voor het gezin kon dragen. Die had ik sterk gevoeld: voor mijn broertje en voor mijn moeder, die ongerust en verdrietig was.'

'Binnen een week klopte mijn vader aan bij de gemeente omdat hij aan het werk wilde. Hij wilde niet afhankelijk zijn van een uitkering, maar zelf het geld verdienen. Hij kreeg verbaasde blikken. Werken? Dat was niet de bedoeling. Hij kreeg toch een uitkering? Mijn vader bracht daar nog tegen in dat hij dankbaar was dat hij in Nederland werd opgevangen en dat hij iets terug wilde doen en niet werkloos thuiszitten. Maar hij moest eerst maar eens de taal leren.'

'Eigenwijs besloot hij het anders aan te pakken. In Bosnië had hij als slager gewerkt.

Hij stapte op de fiets en is langs alle slagers in de Friese dorpen gereden. Na een paar weken was er een slager die wel een hulp kon gebruiken.'

* * *

'Ik kijk met gemengde gevoelens naar het debat over de opvang van vluchtelingen. Veel herhaalt zich, het lerend vermogen blijkt gering. Het belang van mensen in nood dreigt een bijzaak te worden in het debat. Wanneer mensen in gevaar zijn, heeft géén mens het recht om de andere kant op te kijken. Op basis van mijn persoonlijke ervaringen zeg ik in de eerste plaats: zorg dat vluchtelingen niet te lang in een azc hoeven te verblijven. Dat is voor niemand goed; niet voor henzelf, niet voor de Nederlandse samenleving. Vluchtelingen zijn veerkrachtige mensen die graag op eigen kracht een beter leven willen opbouwen. Lift mee op hun ambities en dromen. En: wees een beetje creatief. Een tekort aan woonruimte? Maar we hebben toch krimpregio's! De komst van vluchtelingen zou een enorme kans zijn om de voorzieningen in de krimpregio's op peil te houden en daar werkgelegenheid te creëren.'

'Ik ben zelf de hbo-opleiding voor maatschappelijk werk gaan doen. En daarna een universitaire opleiding. Ik heb altijd het gevoel gehad dat ik tijd moest inhalen. Die vier jaar wachten en het gevoel dat je niks nuttigs kunt doen voelen als verloren tijd. Ik zie dat ook bij andere vluchtelingen: een enorme gedrevenheid en wilskracht om zelfstandig een nieuw bestaan op te bouwen. De onrust ben ik pas kwijtgeraakt na de geboorte van mijn kinderen.'

door Rien Fraanje

Gezonde vaderlandsliefde

Een samenleving is meer dan een optelsom van individuen met elk hun eigen kijk op de werkelijkheid en de waarheid. Zonder een cultureel fundament van waarden en gedeelde normen kan een samenleving niet goed functioneren; een samenleving die haar eigen waarden en normen niet onderhoudt, is niet weerbaar en raakt verweesd. De komst van grote aantallen vluchtelingen maakt de vraag ‘Wat bindt onze samenleving?’ zeer urgent. Willen we dit vraagstuk samen kunnen oplossen, dan zal cultuurrelativisme moeten plaatsmaken voor gezonde vaderlandsliefde en de onderkenning van het belang van de dominante joods-christelijke cultuur.

---

door *Sybrand Buma & Pieter Heerma*

Buma is fractievoorzitter en lid van de Tweede Kamer namens het CDA en Heerma is lid van de Tweede Kamer namens het CDA.

DE GROTE TOESTROOM VAN VLUCHTELINGEN in de afgelopen anderhalf jaar roept allerlei vraagstukken op. Voor bestuurders en politici vergen kortetermijnvraagstukken in eerste instantie vanzelfsprekend de meeste aandacht. Het ordelijk huisvesten van grote aantallen vluchtelingen vergt immers bestuurlijk en logistiek veel van gemeenten en overheidsdiensten.¹ Temeer omdat de emoties onder (getraumatiseerde) vluchtelingen onderling hoog kunnen oplopen, en het afgelopen jaar bleek dat het draagvlak onder de lokale bevolking bij de komst van een opvangcentrum nadrukkelijk zijn grenzen heeft.

Naast de uitdagingen voor de korte termijn, speelt onder de oppervlakte de zorg over het absorptievermogen van de samenleving op de langere termijn. Ten minste een deel van de weerstand en de zorgen is niet gericht tegen de opvang van ontheemden in het hier en nu, maar een uiting van ongemak over mogelijke ontwrichting van onze samenleving op de langere

termijn. Een groot deel van de huidige vluchtelingen zal moeten terugkeren naar hun land van oorsprong, om daar na de oorlog, met westerse hulp, samen te werken aan wederopbouw. Maar we weten ook allemaal dat een flink deel van de vluchtelingen ons land nooit meer zal verlaten, en dat roept grote vragen op. De strijd van IS voor een islamitisch kalifaat, en de mogelijke komst van IS-sympathisanten onder deze vluchtelingen, maken de emotionele lading van dit soort vragen alleen maar groter.

Want hoe beschermen we onze samenleving tegen radicale ideeën? Wat is het effect van de komst van zoveel mensen van buitenaf voor onze manier van samenleven? Hoe verhouden zij zich tot hoe wij hier met elkaar omgaan, tot onze vrijheden, en onze waarden en normen? Met dit soort vragen richt de bezorgde bevolking zich tot de politiek. Pogingen van de politiek om een antwoord te formuleren geven vooral blijk van onmacht en ongemak. Veel verder dan 'Laten we ze zo snel mogelijk de taal leren' lijken veel politici niet te komen. Alsof het dan allemaal vanzelf wel goed komt.

Natuurlijk zijn het spreken van de taal en het hebben van een woonplek en een baan basisvoorwaarden voor meedoen in een samenleving. Maar het zijn zeker niet afdoende voorwaarden voor integratie. Al helemaal niet omdat bij het huidige vluchtelingenvraagstuk dé twee factoren spelen die integratie het meest bemoeilijken: nadrukkelijk botsende waarden én bijzonder grote aantallen.

We kunnen er echt niet als vanzelfsprekend van uitgaan dat grote voor-

Het probleem van botsende waarden los je niet op met een informatiefolder of wat voorlichting over gelijke rechten

liefde voor onze westerse manier van leven de motivatie voor alle vluchtelingen vormde om zich hier te vestigen. En het probleem van botsende waarden los je niet op met een informatiefolder of wat voorlichting over gelijke rechten. Integratie kost tijd en moeite en zal gepaard gaan met veel spanningen

en strijd. Zeker wanneer het om zulke grote aantallen gaat als waarover we het nu hebben, lijkt dat problematisch.

Want helaas wordt de onder vluchtelingen en migranten ervaren noodzaak tot aanpassing aan Nederlandse waarden kleiner wanneer de eigen groep groter is en steeds groter wordt.² Iedereen begreep daarom dat de komst van 1400 asielzoekers in het dorpje Oranje van 140 inwoners onbegonnen werk was. Het aantal was simpelweg te groot. Diezelfde cijfermatige logica gaat ook op voor integratie. Hoe groter de aantallen, hoe moeilijker het wordt. De gettovorming in diverse Franse voorsteden maakt dit pijnlijk duidelijk. Hoe voorkom je dat in een samenleving naast elkaar

parallele waardestructuren gaan ontstaan? Om deze uitdaging aan te kunnen moeten we een laag dieper graven, en deze vraag stellen: wat bindt een samenleving?

DE EROSIE DOOR HET CULTUURRELATIVISME

Die dieper liggende vraag blijft meestal onbeantwoord. Wat is dan onze manier van leven? Wat bindt onze samenleving? Na het stellen van deze en vergelijkbare vragen volgt vaak eerst een wat ongemakkelijke stilte, waarna bijvoorbeeld 'vrijheid van meningsuiting' wordt gepreveld. Nu is vrijheid van meningsuiting (net als veel andere vrijheidsrechten) zonder enige twijfel een belangrijke verworvenheid van onze westerse samenleving. Maar vrijheid opgevat als 'Ik zeg wat ik denk' is zeker niet de bron van onze samenleving, en ook niet dé dragende pijler. Een gebrekkig antwoord dus.

Hoe komt het toch dat de zorg over het behoud van onze manier van leven zo groot is, terwijl tegelijkertijd het besef van wat dit dan is zo weinig doorleefd lijkt? Jaren van ongeremd cultuurrelativisme, gecombineerd met een liberale individualistische alles-moet-maar-kunnenmentaliteit, lijken hun tol te hebben geëist. Slechts weinigen kunnen onderhand nog de waarden die aan onze cultuur ten grondslag liggen benoemen, laat staan overdragen.

Eigenlijk weten we dit al vele jaren. Aan het begin van deze eeuw werd door politici als Pim Fortuyn en Jan Peter Balkenende het ideaalbeeld van de multiculturele samenleving, als 'optelsom van naast elkaar bestaande culturen', ter discussie gesteld. Balkenende hield in *Anders en beter* een pleidooi tegen cultuurrelativisme, en voor 'aanpassing aan wezenlijke onderdelen van de Nederlandse cultuur'.³ Hoewel deze tekst zowel intellectueel als electoraal aansloeg, moeten we constateren dat het cultuurrelativisme de afgelopen vijftien jaar dominant is gebleven in het publieke en politieke debat. Net zoals de dertig jaar ervoor ook al het geval was.

Het cultuurrelativisme was de grote ideologische overwinnaar van de 'revolutie' van de jaren zestig. De kiem voor het verabsolueren van vrijheid en gelijkheid als enige relevante waarden was echter al honderdvijftig jaar eerder gelegd. De Franse revolutie en de romantiek mondden in de tweede helft van de twintigste eeuw uit in een samenleving waarin alles relatief werd, en de subjectieve menselijke beleving de maat van alle dingen zou zijn. Dé waarheid bestaat niet, en is al helemaal niet absoluut.⁴

Maar een samenleving is meer dan een optelsom van individuen met elk hun eigen kijk op de werkelijkheid en de waarheid. Zonder een cultureel fundament van waarden en gedeelde normen kan een samenleving niet goed functioneren. De almacht én de onwaarheid van het cultuurrelativis-

me hebben echter in amper een halve eeuw tijd tot erosie van deze fundamente van de samenleving geleid. Dit is in zichzelf al een groot probleem. Maar de komst van grote aantallen vluchtelingen en de dreiging die uitgaat van terreurorganisaties als IS maken het adresseren van dit probleem des te urgenter. De vraag die zich opdringt is of we als samenleving wel voldoende weerstand kunnen bieden tegen het indoctrinerende wereldbeeld dat vanuit organisaties als IS op agressieve wijze in delen van onze samenleving wordt geïnjecteerd. En of we wel in staat zijn grote groepen nieuwkomers te integreren en actief deelgenoot te maken van onze samenleving.

De tolerantie waar Nederland om bekendstond, is verworpen tot ‘Zoek het zelf maar uit, als je mij er maar niet mee lastigvalt’. Iedereen moet in onze samenleving zelf maar weten hoe men zich wenst te gedragen en eigenlijk moet alles maar kunnen. Dat wordt ook nieuwkomers meegegeven als ze zich in Nederland vestigen. Hieruit valt noch een wenkend perspectief, noch een dwingende imperatief voor integratie uit op te maken.

Een groter absorptievermogen voor nieuwkomers valt of staat met een grondige herbeleving en herwaardering van de morele fundamente waarop onze samenleving is gebouwd. Want alleen een zelfbewuste samenleving kan een weerbare samenleving zijn. En een zelfbewuste weerbare samenleving bestaat bij de gratie van een leidende cultuur en gezonde vaderlandsliefde. Volgens Montesquieu en vele andere denkers vormen de deugden, zeden en gewoonten van een natie en de gevestigde godsdienst belangrijke fundamente onder elke democratische samenleving.⁵ Zelfs de hedendaagse liberale denker Martha Nussbaum zette in haar boek *Politieke emoties* uiteen hoe groot het belang van liefde voor het vaderland is voor een rechtvaardige democratische samenleving. Zij pleit daarbij onder meer voor het bijbrengen van patriottisme in het onderwijs.⁶

FUNDAMENTEN VAN DE SAMENLEVING

Om in deze tijd de stap te zetten richting meer vaderlandsliefde en het uitdragen van een dominante Europese joods-christelijke cultuur is geen gemakkelijke opgave. Verworvenheden uit de lange Europese geschiedenis, zoals vrijheid, democratie en welvaart, zijn in de moderne tijd zo vanzelfsprekend geworden dat we ze zijn gaan veronachtzamen. De moderne mens heeft een niveau van beschaving geërfd waar zij niets voor heeft hoeven doen, en die zij als vanzelfsprekend en universeel is gaan ervaren. De Spaanse filosoof Ortega y Gasset omschrijft dit proces treffend en overtuigend in zijn meesterwerk *De opstand van de massamens*.⁷ Precies in de

veronachtzaming schuilt het risico dit als vanzelfsprekend geachte niveau van beschaving wel degelijk te verliezen.

Onze samenleving is gebouwd op de waarden van onze eeuwenoude joods-christelijke traditie. Aan de basis van onze Europese democratieën ligt zo'n tweeënhalfduizend jaar filosofische waardeleer die voortkomt uit zowel de klassieke oudheid als het jodendom en het christendom. We staan in een rijke traditie die zowel terugvoert op het Athene van Plato en Aristoteles als op de leer vanuit Jeruzalem. Europa heeft daarmee, zoals Rémi Brague het stelt, een excentrische cultuur. Als enige cultuur zocht de Europese cultuur haar centrum buiten zichzelf; ze eist geen originaliteit voor zichzelf op, maar is zich ervan bewust voort te bouwen op bronnen in Athene en Jeruzalem.⁸ Beide pijlers raakten via Rome vervlochten in de traditie van de rooms-katholieke kerk en vormden zo de basis van de West-Europese samenlevingen.

Wat is dan precies de erfenis van de Europese joods-christelijke traditie? Over welke waarden of waardepatronen hebben we het? In de eerste plaats ligt die erfenis in de volstreekte gelijkwaardigheid tussen mensen, ongeacht hun overtuiging of achtergrond. Deze fundamentele gelijkwaardigheid wortelt in het besef dat ieder mens een schepsel Gods is, geschapen naar zijn beeld, en dat ieder mens daarom ook intrinsiek van waarde is; de waardigheid van de mens is niet afhankelijk van zijn geslacht, huidskleur, prestaties of functies, maar alleen van het simpele feit dat hij er is. Deze gelijkwaardigheid is uniek voor de joods-christelijke cultuur; de dominante culturen in Azië en het Midden-Oosten kennen naar hun strekking en betekenis veel meer hiërarchie. De latere mensenrechten zijn gebaseerd op de gelijkwaardigheid tussen mensen.

Daarnaast heeft de joods-christelijke traditie bijgedragen aan de ontwikkeling van het begrip 'vrijheid', een kernbegrip in deze denktraditie. Vrijheid is in deze traditie niet 'Ik zeg wat ik denk' of 'Ik doe wat ik wil', maar het recht om te doen wat ik behoort te doen. In die zin kent de vrijheid een morele begrenzing: vrijheid veronderstelt een idee waartoe je die vrijheid wilt aanwenden; om werkelijk vrij te zijn moet de mens zich verbinden met een idee van goed en kwaad. Deze opvatting van vrijheid leidde ertoe dat de Europese samenlevingen ten diepste geworteld zijn in een balans tussen rechten en plichten en tussen vrijheden en verantwoordelijkheden.

In de derde plaats heeft de joods-christelijke traditie ook een set aan deugden opgeleverd. Allereerst waren er de vier Griekse deugden: wijsheid, rechtvaardigheid, gematigdheid en moed. Aan deze klassieke deugden werden drie christelijke deugden toegevoegd: geloof, hoop en liefde, of naastenliefde. Het zijn in de joods-christelijke traditie diep doorleefde deugden die het waard zijn om gekoesterd en uitgedragen te worden.

BURGERSCHAP EN FILOSOFIE

Maar hoe maken we die stap van cultuurrelativisme naar de herwaardering van ons waardefundament, gezonde vaderlandsliefde en de erkenning van het belang van een dominante cultuur? Het boek *De afschaffing van de mens* van schrijver en christelijk apologeet C.S. Lewis biedt een interessante denkrichting. Waar Nussbaum een belangrijke rol ziet weggelegd voor het onderwijs om patriottisme bij te brengen, diepte Lewis dit zo'n zeventig jaar eerder uit als het gaat om het overdragen van ons waardefundament.⁹

Lewis verzet zich in zijn boek tegen een vorm van onderwijs waarbij kinderen, om ze te beschermen tegen indoctrinatie en verkeerde denkbeelden (van de nazi's in dit geval), vooral wordt bijgebracht dat waarden en emoties altijd louter subjectief zijn. Gevoelsleven en verdieping werd, geheel in lijn met de moderne traditie, afgedaan als puur persoonlijk. Het gevolg van deze vorm van onderwijs wordt door Lewis prachtig omschreven: 'Wij maken mensen zonder hart, en verwachten dan deugd en dadendrang. Wij lachen om eergevoel, en schrikken wanneer blijkt dat er verraders in ons midden zijn.' Lewis stelt daartegenover dat de taak van de onderwijzer echter niet bestaat uit het 'kappen van jungles' maar uit het 'bevloeien van woestijnen'. En dus om de oefening in het omgaan met emoties, en de vorming van juiste denkbeelden. Want, zo stelt Lewis, wanneer de propagandist met zijn verkeerde denkbeelden langskomt, zijn harde harten geen bescherming tegen zachte hoofden.¹⁰

De boodschap van Lewis uit 1943 dat het beste verweer tegen verkeerde denkbeelden het kweken van goede denkbeelden is, is ook vandaag meer dan actueel als het gaat om indoctrinatie en radicalisering. Onderzoeker Margalith Kleijwegt stelde onlangs een flinke toename van radicale standpunten onder jongeren vast. Naar aanleiding van haar onderzoek betoogde zij begin februari eveneens dat het met de weerbaarheid van jongeren te-

Juist nu, als antwoord op de uitdagingen van immigratie, integratie en radicalisering, is een bezinning op onze joods-christelijke traditie zo relevant

gen radicalisering een stuk beter gaat op de scholen waar de aandacht voor burgerschap en filosofie meer is dan slechts één lesuurtje per week.¹¹

Maar dan moeten we wel de diepte in, en niet blijven steken in oppervlakkigheid. Juist nu, als antwoord op de uitdagingen van immi-

gratie, integratie en radicalisering, is een grondige bezinning op onze joods-christelijke traditie zo relevant. Het biedt een gezamenlijke basis,

ook om het gesprek aan te gaan. Zonder dat we vervallen in alles kan en alles mag. In het publieke debat en in het onderwijs mag die bezinning best meer samengaan met het uitdragen van gezonde vaderlandsliefde. Gezonde vaderlandsliefde en het doorleven van de waarden die aan de basis van onze samenleving staan, gaan hand in hand. De combinatie van beide voorkomt ook dat patriottisme doorslaat in een gevaarlijke vorm van nationalisme.¹² In samenhang vormen ze een bindmiddel dat we niet moeten veronachtzamen. Zo dragen het meer uitdragen van onze kernwaarden én gezonde vaderlandsliefde bij aan een weerbaarder samenleving, en het vinden van antwoorden voor de uitdagingen rond immigratie en integratie.

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld: Jan Hamming en Mark Buijs, 'Laat vluchteling direct meedoen', *de Volkskrant*, 22 februari 2016.
- 2 Onder meer de Amerikaanse schrijver en journalist Christopher Caldwell maakt dit punt; zie Kleis Jager, "Europa kan deze immigratie niet aan", *Trouw*, 22 februari 2016.
- 3 Jan Peter Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek*. Soesterberg: Aspect, 2002, pp. 61-62.
- 4 Dit terwijl er in de negentiende en twintigste eeuw tal van denkers zijn geweest die deze subjectivistische visie hebben bestreden en weerlegd, onder wie Irving Babbitt, Nicolai Hartman, Ortega y Gasset en C.S. Lewis.
- 5 Vgl. Montesquieu, *Over de geest van de wetten* (vertaald door Jeanne Holierhoek). Amsterdam: Boom, 2006, boeken XIX, XXIV en XXV.
- 6 Martha Nussbaum, *Politieke emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo, pp. 243-247.
- 7 Zie José Ortega y Gasset, *De opstand van de massamens* (vertaald door Diederik Boomsma). Rotterdam: Lemniscaat, 2015, p. 103.
- 8 Rémi Brague, *Europa, de Romeinse weg* (vertaald door J.M.M. de Valk). Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2013.
- 9 C.S. Lewis, *De afschaffing van de mens*. Kampen: Kok, 2011. Deze bundel bestaat uit drie lezingen van Lewis uit 1943 waarin hij een klassiek geworden uiteenzetting geeft van het natuurrecht. Het eerste hoofdstuk bevat een aanklacht tegen modern onderwijs.
- 10 C.S. Lewis, *De afschaffing van de mens*, pp. 27, 34-36.
- 11 Zie Wilfred van de Poll, 'Hoe de straat steeds verder de klas binnendringt', *Trouw*, 2 februari 2016.
- 12 Vgl. Hans Goslinga, 'Nieuw bindmiddel patriottisme is een gevaarlijke weg', *Trouw*, 6 december 2015.

Zelfredzaamheid in de inburgering: voor vluchtelingen een brug te ver

Het huidige inburgeringsbeleid is onvoldoende toegesneden op de grote aantallen recente vluchtelingen. In de greep van een neoliberal zelfredzaamheidsdenken heeft de overheid zich sinds 2013 totaal teruggetrokken uit het inburgeringsbeleid; de migrant is zelf verantwoordelijk voor zijn inburgering. Het gevolg is dat steeds minder nieuwkomers integreren. De overheid lijkt het niet te willen weten. Zo krijgt het inburgeringsbeleid vooral een symbolische betekenis: de retoriek wordt steeds strenger, maar in de uitvoeringspraktijk zijn maar weinigen geïnteresseerd. Het is van belang om vluchtelingen intensiever te begeleiden en meer te investeren in hun inburgering.

---

door *Han Entzinger*

De auteur is hoogleraar migratie- en integratiestudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

SINDS 1998 KENT NEDERLAND EEN INBURGERINGSPLICHT VOOR nieuw gearriveerde migranten tussen 18 en 65 jaar oud. Deze verplichting geldt voor alle nieuwkomers die geen staatsburger zijn van een van de landen van de Europese Economische Ruimte,¹ Zwitserland of Turkije. Zij geldt echter niet voor nieuwkomers die meteen bij aankomst over werk beschikken (bijvoorbeeld kennismigranten of werknemers van een multinational) en hun gezinsleden, al kunnen die na drie jaar alsnog inburgeringsplichtig worden verklaard. De inburgeringsplicht geldt ook niet voor internationale studenten; zij verblijven vaak maar zeer tijdelijk in Nederland.

Dit betekent dat de voornaamste categorieën nieuwkomers die wel

onder de inburgeringsplicht vallen de buitenlandse partners van Nederlandse ingezetenen zijn, alsmede vluchtelingen met een verblijfstitel, de zogenoemde statushouders. De meesten van hen blijken zich langdurig, zo niet voorgoed in Nederland te vestigen, en onderzoek laat zien dat het precies voor deze categorieën het lastigst is om werk te vinden dat hun een eigen inkomen oplevert.² Vanuit deze optiek is het niet onlogisch dat de wetgever juist deze mensen aanspoort, ja zelfs verplicht zich de Nederlandse taal eigen te maken en enige kennis van de Nederlandse samenleving op te doen. Dit verhoogt immers hun kansen op een succesvolle participatie. Onderzoek van het scp heeft bijvoorbeeld aangetoond dat een vluchteling die goed Nederlands spreekt twee tot drie keer zo veel kans maakt op een baan als een vluchteling die de taal slecht spreekt.³ Dit neemt trouwens niet weg dat ook onder goed Nederlands sprekende vluchtelingen de arbeidsdeelname nog altijd aanmerkelijk beneden het Nederlandse gemiddelde ligt.

VOORTDURENDE BELEIDSWIJZIGINGEN

In de achttien jaren die verstreken zijn sinds de invoering van de inburgeringsplicht in Nederland is de vorm ervan talloze malen gewijzigd. De belangrijkste wijziging dateert van 2007, toen de Wet inburgering nieuwkomers werd vervangen door de Wet inburgering. Tot 2007 was de inburgeraar uitsluitend verplicht zich aan te melden voor een cursus en verwachtte de overheid dat hij of zij die cursus ook daadwerkelijk ging volgen en voor het examen zou opgaan. De meeste inburgeringsplichtigen begonnen wel aan de cursus, maar velen maakten die niet af. De uitval lag op ongeveer 20 procent, maar van degenen die de cursus wel voltooiden haalde 65 procent niet het vereiste streefniveau.⁴ Sancties troffen alleen de inburgeringsplichtigen die verzuimden zich aan te melden, maar die sancties werden slechts zelden toegepast. Gebrek aan motivatie was overigens lang niet altijd de oorzaak van het relatief beperkte succes. De kwaliteit van veel cursussen en de organisatie ervan bleven onder de maat, er werd daarnaast ook onvoldoende rekening gehouden met de sterk gedifferentieerde vraag, en er waren te weinig aanvullende voorzieningen beschikbaar, zoals kinderopvang.

Vanaf 2007 werd de inburgering aanmerkelijk strenger, wat ook te verklaren is door het feit dat het tamelijk vrijblijvende ‘multicultidenken’ intussen was vervangen door een veel verplichtender assimilationistische beleidsaanpak, waarmee minister Verdonk destijds furore maakte.⁵ De inburgeraar werd verplicht binnen een bepaalde tijd (thans drie jaar) te slagen voor het inburgeringsexamen. Lukte dit niet, dan zou een boete

volgen en zou de betrokkene geen permanente verblijfstitel kunnen krijgen. Inburgering werd zo van een inspanningsverplichting tot een resultaatverplichting. Maar de wijzigingen hielden hiermee niet op. De rol van gemeenten als coördinator van het inburgeringstraject van nieuwkomers werd teruggedrongen en van de inburgeraars werd verwacht dat zij hun inburgering zelf zouden betalen. Daartoe konden zij desgewenst een lening afsluiten. Ten slotte werd vanaf 2007 ook aan een grote groep ‘oudkomers’, migranten die soms al dertig jaar in Nederland woonden, een inburgeringsplicht opgelegd. Die laatste regeling is in 2013 al weer afgeschaft, vooral omdat de kosten ervan hoog opliepen en al snel duidelijk werd dat de effectiviteit ervan vrijwel nihil was.⁶

De wijzigingen van 2007 pakten in eerste instantie rampzalig uit: de klaslokalen bleven leeg, vrijwel niemand wilde zelf de cursussen betalen en de gemeenten hadden onvoldoende middelen overgehouden om de zaak weer op de rails te krijgen. Dankzij een extra financiële injectie van minister Vogelaar (later voortgezet door minister Van der Laan) kon het ‘Deltaplan Inburgering’ worden uitgevoerd en raakten de klaslokalen weer enigszins gevuld.⁷

Ook meer recentelijk vonden nog diverse beleidswijzigingen plaats. Het lijkt wel alsof ieder nieuw aantredend kabinet – en dat zijn er heel wat geweest in de afgelopen periode – weer een geheel eigen filosofie wilde loslaten op de inburgering, zonder zich veel aan te trekken van de effectiviteit van het tot dan toe gevoerde beleid. Eigenlijk weten we, jammer genoeg, vrij weinig van de effecten van de inburgering. Bekend is hoeveel inburgeringsplichtigen ieder jaar in Nederland arriveren, hoe vaak een inburgeringsexamen wordt afgelegd en wat de slagingspercentages zijn. Omdat cohortstudies vrijwel ontbreken is nauwelijks bekend hoeveel inburgeraars na verloop van tijd zijn geslaagd voor het examen en hoeveel nooit slagen. Een van de weinige evaluaties biedt een studie van Regioplan, waarin onder meer valt te lezen dat van de nieuwkomers die tussen 2007 en 2010 aan een verplicht inburgeringstraject zijn begonnen, begin 2013 ruim 60 procent voor het examen was geslaagd.⁸ Onduidelijk is echter hoeveel vrijstellingen er worden verleend en om welke redenen. En, last but not least, wij weten ook maar heel weinig over hoe het geslaagde inburgeraars na hun examen vergaat. Degenen die binnen de gestelde tijd slagen, hebben vaker een baan dan degenen die niet of niet tijdig slagen, maar ook van de tijdig geslaagden heeft een meerderheid bij het afleggen van het examen (nog) geen betaald werk.⁹

Het lijkt erop dat de overheid liever niet wil weten hoe effectief het inburgeringsbeleid eigenlijk is. Op het moment dat een betrouwbare meting van de slagingspercentages zinvol wordt – ten minste drie jaar nadat de

betrokkenen inburgeringsplichtig zijn geworden – is er alweer een wetswijziging doorgevoerd, waardoor een meting van het resultaat minder zinvol is geworden: inmiddels gelden immers weer andere regels. Zo krijgt

Het inburgeringsbeleid krijgt een symbolische betekenis: de retoriek wordt steeds strenger, maar in de resultaten lijken maar weinigen geïnteresseerd

het inburgeringsbeleid vooral een symbolische betekenis: de retoriek wordt steeds strenger – en de wet zelf ook – maar in de uitvoeringspraktijk en in de resultaten lijken maar weinigen geïnteresseerd.

Het is vanuit dit perspectief dat ook de jongste wetswijziging moet worden begrepen. Deze is nog voor-

bereid onder minister Leers van het door de PVV gedoogde kabinet Rutte-I en is vervolgens geaccordeerd door het huidige kabinet Rutte-II bij zijn aantreden in oktober 2012. De wijziging komt erop neer dat de overheid zich sinds 1 januari 2013 totaal heeft teruggetrokken uit de inburgering, zowel op nationaal als op lokaal niveau. Haar enige overgebleven rol is dat zij nieuwkomers herinnert aan hun inburgeringsplicht en dat zij de examens organiseert en administreert. Dit is de ultieme uitdrukking van de opvatting dat de migrant zelf verantwoordelijk is voor zijn eigen inburgering. De kandidaat moet de voor het examen benodigde kennis op eigen kracht vergaren. Het volgen van een cursus is niet verplicht en het aanbieden van cursussen wordt volledig aan de markt overgelaten. De sancties zijn onverminderd stevig: bij niet tijdig slagen voor het examen volgt een boete, die ook nog elke twee jaar opnieuw kan worden opgelegd. Daarnaast komt de betrokkene niet in aanmerking voor permanent verblijf. Dit betekent dat de tijdelijke verblijfstitel waarover de niet-geslaagde kandidaat beschikt periodiek moet worden verlengd, hetgeen een kostbare zaak kan worden. In ultieme gevallen is uitzetting uit Nederland mogelijk, doch dit geldt niet voor vluchtelingen. Overigens is niet bekend hoe vaak boetes daadwerkelijk worden opgelegd en evenmin hoeveel uitzettingen hebben plaatsgevonden wegens het niet slagen voor de inburgeringstoets.

De neoliberale kentering in het inburgeringsbeleid komt er in feite op neer dat de nieuwkomer zelf geheel verantwoordelijk is voor zijn eigen inburgering. Anders dan vroeger biedt de overheid – als vertegenwoordiger van de ontvangende samenleving – de nieuwkomer niet meer de helpende hand. Dit valt in zekere zin nog te billijken voor een belangrijke categorie inburgeringsplichtigen, namelijk de partners van Nederlandse ingezetenen, ongeacht of die laatsten autochtoon dan wel allochtoon zijn. Zij komen vrijwel altijd terecht in een omgeving die al sterk op Nederland is georiënteerd en waarvan men ondersteuning en begeleiding kan ver-

wachten in het inburgeringsproces.¹⁰ Dit ligt echter geheel anders bij de vluchtelingen die naar Nederland komen, die eveneens inburgeringsplichtig zijn. Tot medio 2015 waren hun aantallen relatief gering. De recente komst van onverwacht grote aantallen heeft hierin echter drastisch verandering gebracht.

DE INBURGERINGSPLICHT VOOR VLUCHTELIJNGEN

Is het huidige inburgeringsbeleid op deze nieuwe ontwikkeling voldoende toegesneden? Het antwoord op deze welhaast retorische vraag luidt wat mij betreft: nee. In het jaar 2015 zijn in Nederland bijna zestigduizend asielaanvragen ingediend, meer dan twee keer zo veel als het jaar daarvoor. Gezien de herkomst van de asielzoekers valt te verwachten dat veruit de meesten van hen een verblijfstitel zullen krijgen. Daarna zal ook nog gezinshereniging op gang komen. Pas nadat de asielprocedure is afgewikkeld worden de vluchtelingen inburgeringsplichtig. Dat kan in sommige gevallen betekenen dat zij anderhalf, misschien wel twee jaar in ledigheid moeten wachten totdat zij een cursus kunnen gaan volgen. Weliswaar wordt op sommige opvanglocaties en in sommige asielzoekerscentra oogluikend toegestaan dat vrijwilligers cursussen Nederlands geven, maar zolang onzekerheid over het al dan niet mogen blijven aanhoudt, hebben die cursussen lang niet altijd het beoogde effect. Bespoediging van de asielprocedure, zeker voor die groepen waarvan vrijwel zeker is dat zij kunnen blijven (met name voor de Syriërs), zou hun integratiekansen aanmerkelijk verbeteren. Het lijkt er vooralsnog niet in te zitten; soms wordt de indruk gewekt dat het lange wachten ook dient ter ontmoediging van nieuwe asielzoekers.

En als de asielzoekers dan een verblijfstitel hebben gekregen, en dus inburgeringsplichtig zijn geworden, worden zij plotseling geconfronteerd met allerlei nieuwe uitdagingen. Velen hebben enkele jaren van hun leven vergooid door oorlogsgeweld, door verblijf in vluchtelingenkampen en door eindeloos wachten op de uitslag van een asielprocedure. En dan opeens wordt alles anders: zij moeten een woning vinden, die er helaas maar al te vaak niet blijkt te zijn, omdat er een tekort is aan betaalbare sociale woningen. Als ze dan toch huisvesting hebben gevonden dan wel toegewezen hebben gekregen, moeten ze vaak een lening afsluiten om de inrichting van hun onderkomen te kunnen bekostigen. Vaak moeten zij daarnaast regelen dat hun gezin eindelijk kan overkomen en dat hun kinderen naar school kunnen gaan. Idealiter zouden ze ook werk moeten kunnen vinden, maar dat lukt helaas maar zeer weinig. En naast dat alles moeten ze dan ook nog binnen drie jaar het inburgeringsexamen halen, waarbij ze

hooguit minimale begeleiding krijgen vanuit de gemeente waar zij zich hebben gevestigd. En ook voor die inburgeringscursus kunnen ze weer leningen afsluiten, die ze alleen kwijtgescholden krijgen als ze binnen drie jaar het examen hebben behaald.

WELBEGREPEN EIGENBELANG

Het zal duidelijk zijn dat het neoliberale zelfredzaamheidsdenken voorbijgaat aan de realiteit zoals veel vluchtelingen die ervaren. De gemiddelde vluchteling staat veel verder van de Nederlandse samenleving dan de ge-

Het neoliberale zelfredzaamheidsdenken gaat voorbij aan de realiteit zoals veel vluchtelingen die ervaren

middelde gezinshereniger die zich bij een al in Nederland woonachtige partner voegt. De gemiddelde vluchteling beschikt over veel minder financiële middelen dan de meeste andere nieuwkomers en heeft daarnaast ook veel vaker psychische of gezondheidsproblemen.

Men kan nauwelijks verwachten dat vluchtelingen onder die omstandigheden binnen drie jaar op eigen kracht het inburgeringsexamen halen. Ik pleit daarom voor een veel intensievere begeleiding en voor een genereuzere financiële tegemoetkoming voor deze categorie nieuwe medeburgers.

Natuurlijk spelen gevoelens van solidariteit hierbij een rol, maar het gaat ook om welbegrepen eigenbelang. Immers, uit onderzoek is bekend dat de arbeidsparticipatie onder volwassen vluchtelingen nauwelijks boven de 40 procent uitkomt. Dat is nog genereus geteld, want veel vluchtelingen die werken, hebben ‘kleine’ en/of tijdelijke baantjes van soms minder dan twaalf uur per week.¹¹ Als men hen eerder en op een wat genereuzere manier in staat zou stellen Nederlands te leren en zichzelf vertrouwd te maken met de Nederlandse samenleving zou dat zeker de arbeidsparticipatie ten goede komen. Natuurlijk is daarvoor nog meer vereist, zoals goede scholingsmogelijkheden die aansluiten bij de kennis en ervaring waarover de vluchtelingen al beschikken, betere faciliteiten op het gebied van diploma-erkenning, en creatievere mogelijkheden om het volgen van een inburgeringscursus te combineren met werk of een stage, zo nodig met gedeeltelijk behoud van een uitkering.

Een samenleving die hiervan het belang niet inziet, doet zichzelf op termijn tekort. Niet alleen worden zo bij duizenden nieuwe landgenoten diepe desillusies en frustraties opgebouwd, maar denk ook aan de maatschappelijke kosten van jarenlange afhankelijkheid van uitkeringen onder een grote groep mensen. En ten slotte is er het risico dat een slecht gelukte

integratie van vluchtelingen de populistische roep om een hardere aanpak en om het sluiten van de grenzen nog verder zal aanwakkeren. Meer en betere voorzieningen voor inburgering ten behoeve van vluchtelingen zullen al deze risico's natuurlijk niet volledig wegnemen, maar zij zullen wel betere kansen bieden aan hen die hier graag een nieuw leven willen opbouwen.

Noten

- 1 De 28 EU-landen plus Noorwegen, IJsland en Liechtenstein.
- 2 Godfried Engbersen, Jaco Dagevos, Roel Jennissen, Linda Bakker en Arjen Leerkes, m.m.v. Jeanine Klaver en Arend Odé, *Geen tijd verliezen. Van opvang naar integratie van asielmigranten* (WRR-Policy Brief 4). Den Haag: WRR, 2015.
- 3 Jaco Dagevos, 'Positie op de arbeidsmarkt', in: Edith Dourleijn en Jaco Dagevos (red.), *Vluchtelingengroepen in Nederland. Over de integratie van Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische migranten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011, pp. 108-125, i.h.b. tabel B5.3.
- 4 Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid, *Bruggen bouwen; Kamerstukken II 2003-2004, 28 689, nrs. 8-9*, p. 139.
- 5 Jeanine Klaver en Arend Odé, 'Inburgering'; in: Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009, pp. 68-92.
- 6 Jeanine Klaver, Arend Odé, Jaco Dagevos en Linda Bakker, 'Inburgering in Nederland'; in: Mérove Gijsberts, Willem Huijnk en Jaco Dagevos, *Jaarrapport Integratie 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2012, pp. 56-75.
- 7 Klaver & Odé 2009, pp. 68-92.
- 8 Miranda Witvliet, Marja Paulussen-Hoogeboom en Arend Odé, *Inburgering en participatie. De bijdrage van inburgering aan de participatie van migranten in de Nederlandse samenleving*. Amsterdam: RegioPlan, 2013, p. 13.
- 9 Witvliet e.a. 2013, p. 66.
- 10 Han Entzinger, Carolina Ivanescu, Peter Scholten en Semin Suvarierol, *The impact of restrictions and entitlements on the integration of family migrants. National Report Netherlands of IMPACIM Project*. Rotterdam: Erasmus University Rotterdam, 2013.
- 11 VluchtelingenWerk, *Integratiebarometer 2014*. Amsterdam: VluchtelingenWerk Nederland, 2014.

*Sociaal-economische
politiek*

Van opvang naar integratie van asielmigranten

Integratiebeleid voor statushouders op de arbeidsmarkt is amper onderwerp van politiek debat. Het recente verleden leert dat er geen tijd te verliezen is om de integratie van statushouders te realiseren, omdat anders een grote mate van bijstandsafhankelijkheid dreigt. Er zijn belangrijke lessen te trekken uit lokale praktijken. Zo kan de opvangperiode benut worden om vroegtijdig het opleidingsniveau en de werkervaring in kaart te brengen. Ook kan bij de spreiding van statushouders beter rekening gehouden worden met de behoefte van de regionale arbeidsmarkt. Hierbij ligt een grotere regierol van de gemeente voor de hand.

---

door *Godfried Engbersen, Jaco Dagevos & Meike Bokhorst*

Engbersen is hoogleraar sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam en lid van de WRR; Dagevos is bijzonder hoogleraar integratie en migratie van de Erasmus Universiteit en hoofd van de sector Onderwijs, Minderheden en Methodologie van het SCP; Bokhorst is senior stafmedewerker van de WRR.

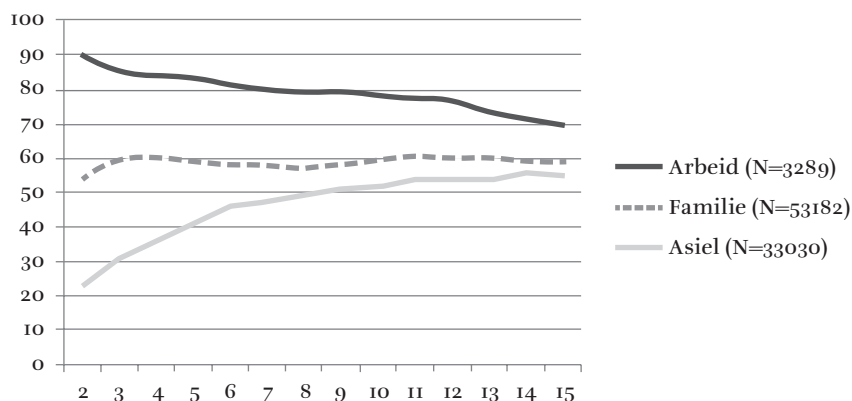
HET JAAR 2015 IS IN DIVERSE MEDIA UITGEROEPEN TOT HET JAAR VAN DE VLUCHTELING. De eindeloze rijen van vluchtelingen die soms te voet – vaak na een risicovolle reis per boot – door Europa trokken, hebben maandenlang de media beheerst. Het is niet denkbeeldig dat ook het jaar 2016 zal worden uitgeroepen tot het jaar van de vluchteling. Het is te verwachten dat de aantallen asielaanvragers op de korte termijn op een hoog niveau blijven. In Syrië, het land waaruit de meeste asielzoekers komen, woedt de oorlog nog voort. Ook hebben de spanningen in de rest van de Arabische wereld en in delen van Afrika en Centraal-Azië een structureel karakter, waardoor migratiestromen ontstaan en voortduren. Ook naar Europa en

Nederland. In Nederland hebben in 2015 bijna zestigduizend personen (inclusief nareizigers) asiel aangevraagd. Ongeveer driekwart van de aanvragen wordt ingewilligd.

Kenmerkend voor de huidige asielinstroom is dus dat velen een voorlopige verblijfsvergunning krijgen en dat zij voor langere tijd in Nederland blijven. Daarom is het van belang om snel werk te maken van de *integratie* van deze *statushouders*. Daar is ook alle reden toe als we naar het recente verleden kijken. Een analyse van een unieke cohortstudie naar de positie van 33.000 in Nederland geregistreerde asielmigranten¹ die tussen 1995 en 1999 een verblijfsvergunning kregen en minimaal tot 2011 in Nederland verbleven, liet sombere resultaten zien over hun arbeidspositie.² Na een verblijf van twee jaar in Nederland heeft slechts een kwart van de asielmigranten een betaalde baan van meer dan acht uur per week. En na vijf jaar heeft nog niet de helft van de asielmigranten een baan van meer dan acht uur per week (zie figuur 1). Ook ander onderzoek wijst op een ongunstige arbeidsmarktpositie. Het aandeel werkenden is laag, de bijstandsafhankelijkheid groot.³ De grote mate van bijstandsafhankelijkheid van statushouders ondergraaft het maatschappelijk draagvlak van asielmigratie.

VAN OPVANG NAAR INTEGRATIE

Het is opvallend dat het vluchtelingenvraagstuk sterk in het teken is blijven staan van de *toestroom* en *opvang* van asielmigranten. Dat komt tot

Figuur 1. Werkzaam (meer dan acht uur per week) per migratiemotief, cohort 1995-1999 in %, naar verblijfsjaren in Nederland (bron: Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden; SSB4).

uitdrukking in het volgende overzicht van moties en Kamerbrieven in het kader van het overleg van de vaste Kamercommissie van Veiligheid en Justitie met staatssecretaris Dijkhoff over Vreemdelingenbeleid (Kamerstuknummer 19 637). In die Kamercommissie is er ook aandacht voor terugkeer en vertrek en voor de incidenten en omgang met asielzoekers in vreemdelingendetentie. Onder dit Kamerstuknummer worden ook brieven uitgebracht van minister Blok (Wonen en Rijksdienst) over huisvesting en van minister Asscher (Sociale Zaken en Werkgelegenheid) over de integratie van statushouders. Maar het aantal moties en Kamerbrieven over huisvesting (respectievelijk 1 en 2) en integratie (7 en 2) is beperkt. Pas op 3 maart van dit jaar is de vaste Kamercommissie Sociale Zaken en Werkgelegenheid voor het eerst met minister Asscher in gesprek gegaan over de integratie van statushouders. Aanleiding was onder meer de kritiek van oud-ministers voor Integratie in een uitzending van *Nieuwsuur* over het ontbreken van integratiebeleid in relatie tot de vluchtelingen crisis. Die kritiek deed overigens onvoldoende recht aan de beleidsvoornemens van de minister, zoals verwoord in de Kamerbrief *Integratie en participatie van vergunninghouders* van 27 november 2015.⁵ Maar wat vooral typerend is, is dat het integratiebeleid voor statushouders amper onderwerp is van politiek debat.

TABEL 1. Aantallen moties en Kamerbrieven in de Kamerstukken over Vreemdelingenbeleid (19 637) van 1 september 2015 tot en met 4 maart 2016

Document	Toe- stroom	Opvang	Huis- vesting	Integratie	Vertrek
Moties	37	13	1	7	4
Kamerbrieven	33	9	2	2	10

Het is begrijpelijk dat de eerste aandacht uitgaat naar vraagstukken van toestroom en opvang. Tegelijkertijd leert het recente verleden dat er geen tijd te verliezen is om de integratie van statushouders te bespoedigen. Gemeenten zijn zich daarvan bewust. Op lokaal niveau worden op dit moment talloze initiatieven ontwikkeld en geïmplementeerd op het gebied van het realiseren van (tijdelijke) huisvestingsvormen, inburgering, opleiding, werk en de inzet van vrijwilligers.⁶ Deze praktijken van integratie zijn het waard om in Den Haag onderwerp van debat te zijn. Een vruchtbare interactie tussen lokale en nationale beleidsniveaus is van belang voor een effectief integratiebeleid. Er is ook behoefte aan het benoemen en bundelen van initiatieven die veelbelovend, of, beter nog, bewezen

effectief zijn. Uitwisseling daarvan zou eveneens onderdeel van de discussie tussen lokale en nationale beleidsniveaus kunnen zijn.

AANBEVELINGEN VOOR HET BESPOEDIGEN VAN DE INTEGRATIE VAN STATUSHOUDERS

In de vorig jaar verschenen ‘WRR-Policy Brief’ *Geen tijd verliezen* zijn diverse aanbevelingen geformuleerd die onderwerp zouden moeten zijn van nader debat en beleid op zowel nationaal als lokaal niveau.⁷ Die aanbevelingen vloeien voort uit de analyse van het recente verleden, maar ook uit nader onderzoek in elf gemeenten in Nederland. Het betreft Alkmaar, Amersfoort, Amsterdam, Den Haag, Deventer, Eindhoven, Goes, Heerenveen, Nijmegen, Rotterdam en Zwolle.⁸ We stippen de belangrijkste aanbevelingen hierna kort aan.

Geen tijd verliezen

Er is weinig inzicht in het opleidingsniveau en de beroepservaring van de huidige statushouders. In de media circuleren al enige tijd berichten over het hoge opleidingsniveau van de Syriërs, maar onduidelijk is wat hiervan de bron is. Het is veiliger om niet uit te gaan van al te veel optimisme over de hoogte van het opleidingsniveau van Syriërs en Eritreërs en snelle inzetbaarheid op de arbeidsmarkt.⁹ Veel asielmigranten zullen gemiddeld gesproken een grote afstand tot de arbeidsmarkt hebben, vanwege onder andere een kwetsbare mentale gezondheid, het niet beheersen van het Nederlands, buitenlandse diploma’s en het ontbreken van functionele netwerken. Extra inspanningen zijn dus nodig om ervoor te zorgen dat zij het beter zullen doen dan de eerdere groepen statushouders.¹⁰

Betere benutting van de periode in de opvang

Het overgrote deel van de huidige asielaanvragen wordt ingewilligd, wat vroegtijdige investeringen rechtvaardigt. Er zijn dus goede redenen om de mogelijkheden te verruimen om al tijdens de asielprocedure de taal te leren en te mogen werken. Dit bevordert ook het aangaan van sociale contacten met de bevolking. Die periode zou tevens benut kunnen worden om vroegtijdig het opleidingsniveau, de mentale gezondheid en de werkervaring en -aspiraties in kaart te brengen. Dergelijke informatie is voor gemeenten relevant om vast te stellen welk traject (bijvoorbeeld directe bemiddeling, scholing en/of investeringen in taal) het passendst is.

Aansluiting kenmerken statushouders en regionale arbeidsmarkt

Statushouders worden in principe over Nederland gespreid, zonder rekening te houden met de mate waarin er lokaal al dan niet werk beschikbaar is en de aard van de gevraagde kwalificaties (bijvoorbeeld veel vacatures in de techniek). Het is het overwegen waard om een betere koppeling tot stand te brengen tussen de arbeidskwalificaties van statushouders – zoals vastgesteld in de opvang – en regionale arbeidsmarkten.

Snelle uitplaatsing

Integratie begint met huisvesting. Op dit moment verblijven vijftienduizend statushouders nog in de opvang. Als statushouders een eigen woning hebben kunnen zij zich beter concentreren op onderwijs, werk en inburgering. De opgave is dan ook om de woningvoorraad zo snel mogelijk te vergroten. Hiervoor is het nodig dat innovatieve oplossingen worden bedacht. Naast vormen van zelfstandige huisvesting gaat het om allerlei vormen van tijdelijke en niet-zelfstandige bewoning. Voor een goede integratie in de buurt zijn beginselen van kleinschaligheid, spreiding en een goede mix van bewoners van belang.

Parallel, niet sequentieel

Een andere manier om het integratieproces op tempo te houden is om aanpakken te bedenken waarin het leren van de taal, het volgen van een opleiding en (het vinden van) werk niet na elkaar, maar op hetzelfde moment plaatsvinden. Een parallelle aanpak heeft nadrukkelijk de voorkeur boven een sequentiële. Er zijn gemeenten die het mogelijk maken inburgering en het opdoen van arbeidservaring te combineren. Het tegelijkertijd studeren en inburgeren past ook in deze gedachte. Het mes snijdt aan twee kanten: de taal wordt sneller geleerd en het integratieproces wordt versneld. Onderwijsinstellingen hebben initiatieven genomen om de aansluiting tussen het onderwijs en de achtergrond van de statushouder te verbeteren. Dit neemt de vorm aan van een voorbereidend jaar waarin aandacht wordt besteed aan verbetering van de kennis van de Nederlandse taal en aan de voorbereiding op de opleiding die de student in het jaar erna gaat volgen.

Gemeentelijke rol versterken

Met het nieuwe inburgeringsbeleid (vanaf 1 januari 2013) is de gemeentelijke regierol verdwenen. Gemeenten hebben hun integratiebeleid omgevormd tot algemeen beleid en integratiebudgetten voor specifieke groepen zijn verdwenen.¹¹ Gemeenten constateren dat statushouders pas laat beginnen met hun inburgering en dat er nauwelijks nog wordt geïnvesteerd in duale of gecombineerde trajecten van leren en werken. Om te komen tot

een effectievere en efficiëntere integratie is het gewenst dat de rol van de gemeenten wordt versterkt.

Die grotere rol zal op een aantal manieren gestalte moeten krijgen. Ten eerste: een belangrijke stap is dat gemeenten inzicht krijgen in de kenmerken en aspiraties van statushouders. Dat inzicht zouden gemeenten kunnen benutten om statushouders gericht advies te geven over inburgering en over het te volgen taaltraject. De gemeente monitort vervolgens periodiek de voortgang. Ten tweede: het participatieverklaringstraject gaat verplicht deel uitmaken van het inburgeringsexamen in de Wet inburgering. Dit biedt aanknopingspunten om in contact te komen met statushouders die in de gemeente zijn komen wonen. Ten derde: voor gemeenten worden de komende jaren extra middelen beschikbaar gesteld voor maatschappelijke begeleiding van statushouders. Ook dit kan bijdragen aan de versterking van de gemeentelijke rol. Ten vierde kunnen gemeenten een rol spelen bij de vormgeving van duale trajecten van leren en werken door inschakeling van werkgevers in hun gemeente. En ten slotte kunnen gemeenten een actievere rol vervullen als het gaat om de arbeidstoeleiding van groepen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt.

Een actievere rol van de gemeenten past in de tendens tot decentralisatie en onderkent dat het de gemeenten zijn waar de gevolgen van het huidige asielvraagstuk het indringendst tot uiting komen. Een grotere rol ligt daarom voor de hand. Dat betekent niet dat de eigen verantwoordelijkheid van statushouders wordt gereduceerd. Zij hebben dezelfde plichten als andere burgers om te pogen in hun eigen onderhoud te voorzien.

Noten

- 1 Deze asielmigranten kwamen vooral uit het voormalige Joegoslavië, Afghanistan, Iran, Irak, Somalië en overig Sub-Sahara-Afrika.
- 2 Linda Bakker, *Seeking sanctuary in the Netherlands. Opportunities and obstacles to refugee integration*. Rotterdam: Erasmus University Rotterdam, 2016.
- 3 Edith Dourleijn en Jaco Dagevos (red.), *Vluchtelingengroepen in Nederland. Over de integratie van Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische migranten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011; Willem Huijnk, Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos, *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en

Cultureel Planbureau, 2014; CBS, *Jaarrapport Integratie 2014*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2014.

- 4 Het ssv bevat microdata die betrekking hebben op de totale legaal in Nederland verblijvende bevolking. Het ssv bevat onder andere gegevens over herkomst, sociaaleconomische indicatoren, leeftijd en geslacht. Onder arbeidsmigranten verstaat het CBS personen die als doel hebben in Nederland te gaan werken (zie www.statline.cbs.nl). Het kan hierbij bijvoorbeeld gaan om arbeid in loondienst of arbeid als zelfstandige. Het motief 'familie' heeft betrekking op gezinshereniging, meemigrerende gezinsleden en gezinsvorming. Onder gezinshereniging wordt de vestiging in Nederland verstaan van personen uit

- gezinnen die al vóór de immigratie bestonden, waarbij één of meer gezinsleden bij gezinsleden gaan wonen die eerder naar Nederland zijn gekomen. Meemigrerende gezinsleden zijn gezinsleden van een migrant met een ander migratiemotief dan 'familie' die in hetzelfde jaar immigreren als de migrant. Gezinsvorming betreft de vestiging in Nederland van personen die hier komen om te trouwen, een partnerschap af te sluiten, of te gaan samenwonen met een al in Nederland wonende partner met wie betrokkene nooit eerder heeft samengewoond.
- 5 Zie de brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 27 november 2015 waarin het streven naar snelle integratie en actieve participatie van vergunninghouders nadrukkelijk als inzet van kabinetsbeleid wordt geformuleerd (*Kamerstukken II 2015-2016*, 19 637, nr. 2085). Zie voor een overzicht van maatregelen op het terrein van huisvesting de brief van de minister voor Wonen en Rijksdienst van 2 oktober 2015 (*Kamerstukken II 2015-2016*, 19 637, nr. 2053) en de Beleidsregel experiment huisvesting vergunninghouders van de minister voor Wonen en Rijksdienst van 27 november 2015 (kenmerk: 2015-0000708166). Zie ook de brief van de staatssecretaris van Veiligheid en Justitie, mede namens de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 27 oktober 2015 met een reactie op moties over integratie (*Kamerstukken II 2015-2016*, 19 637, nr. 2073).
- 6 Regioplan, *De integratie van statushouders op lokaal niveau. Belemmeringen en oplossingen*. Amsterdam: Regioplan, 2015; Godfried Engbersen, Jaco Dagevos, Roel Jennissen, Linda Bakker en Arjen Leerkes, m.m.v. Jeanine Klaver en Arend Odé, *Geen tijd verliezen. Van opvang naar integratie van asielmigranten* (WRR-Policy Brief 4). Den Haag: WRR, 2015.
- 7 Engbersen e.a. 2015.
- 8 Regioplan 2015.
- 9 Arjan Leerkes en Peter Scholten, *Landen in Nederland. De vluchtelingenstroom in integratieperspectief*. Rotterdam: Erasmus University Rotterdam, 2016.
- 10 Jaco Dagevos, 'Zonder hulp lukt integratie nooit', *de Volkskrant*, vrijdag 2 oktober 2015, p. 20.
- 11 Peter Scholten, 'De integratie van vluchtelingen wordt enorme lokale uitdaging', *Binnenlands Bestuur* 36 (2015), nr. 41.

De integratie van vluchtelingen op de arbeidsmarkt in Duitsland

De sleutel tot duurzame integratie van vluchtelingen ligt in de economie. Deelname aan het arbeidsproces creëert een gevoel van eigenwaarde, genereert eigen inkomen en biedt toegang tot talloze aspecten van het maatschappelijke en persoonlijke leven. Ook voor het gastland is economische participatie van vluchtelingen van het grootste belang. Duitsland heeft de afgelopen maanden een ommezwaaai gemaakt van een arbeidsverbod voor vluchtelingen naar de erkenning van het belang van arbeid. Nederland kan leren van de wijze waarop de Duitsers de arbeidsintegratie van vluchtelingen proberen te bevorderen.

---

door *Aart Jan de Geus*

De auteur is bestuursvoorzitter van de Bertelsmann Stiftung, oud-plaatsvervangend secretaris-generaal van de OESO en oud-minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

BIJ DE REFLECTIE OP DE VRAAG WAT ARBEIDSMARKTINTEGRATIE VOOR vluchtelingen betekent en of vluchtelingen in het algemeen recht zouden moeten hebben op opleiding en werk, kunnen we een en ander leren van Duitsland. Onze oosterburen hebben sinds twee jaar te kampen met een ongekend grote toestroom van vluchtelingen uit de crisisgebieden in het Midden-Oosten en Afrika. Alleen al in 2015 kwamen er meer dan een miljoen asielzoekers naar Duitsland.

Om de context te duiden zijn drie aspecten van belang.

Ten eerste: ondanks miljoenen migratiebewegingen heeft Duitsland zich tot het begin van deze eeuw niet expliciet opgesteld als immigratie-

land. Vanwege het wirtschafswunder werden tot begin jaren zeventig talloze arbeidsmigranten als gastarbeiders geworven in Zuid- en Zuidoost-Europa en Turkije. Daarbij gold tientallen jaren het ongeschreven principe dat deze mensen slechts tijdelijk in Duitsland zouden blijven, om vervolgens weer terug te keren naar het land van herkomst. Integratie stond in die tijd nauwelijks op de politieke agenda. Pas na de Duitse en de Europese eenwording begon men daar langzaam anders over te denken. De gemarginaliseerde politieke en maatschappelijke rol die deze mensen kregen toebedeeld, is funest geweest, zo zien we vandaag de dag nog steeds. Immigranten nemen in beperkte mate deel aan het onderwijssysteem en het arbeidsproces. Nog altijd halen scholieren uit families met een migrantenachtergrond, zelfs in de tweede en derde generatie, benedengemiddelde schoolresultaten en zijn de werkloosheidscijfers in migrantenfamilies aanzienlijk hoger. Deze fouten in het migratie- en integratiebeleid moeten in de toekomst in elk geval worden voorkomen, zo was het breed gedeelde gevoel de afgelopen jaren, al voorafgaand aan de grote stroom vluchtelingen.

Ten tweede merkt Duitsland als geen ander Europees land de gevolgen van de demografische veranderingen. In een aantal sectoren van de Duitse economie is nu al sprake van een gebrek aan vaklieden. Ook het aantal mensen die een beroepsopleiding volgen loopt terug, en daarvan heeft vooral de ambachtssector last. Voor zover we op dit moment kunnen nagaan, zal deze trend de komende jaren sterker worden en zich uitbreiden naar steeds meer sectoren en bedrijven. Het debat over oorzaken en mogelijke oplossingen wordt in Duitsland al jaren intensief en breed gevoerd, in alle openheid. Het potentieel van migratie speelt daarbij een grote rol.

En ten derde is de Duitse arbeidsmarkt de afgelopen jaren structureel en ook conjunctureel uiterst sterk gebleken. De arbeidsmarkthervormingen van de regering-Schröder en een economische structuur die zich voegt naar de wereldwijde vraag naar goederen en diensten, met name vanuit opkomende economieën, hebben de afgelopen tien jaar extra arbeidsplaatsen opgeleverd, waardoor nu 3,5 miljoen mensen méér een baan hebben. Het werkloosheidscijfer daalde van een kleine 12 naar 4,6 procent, ofwel van ruim 4,8 miljoen werklozen naar minder dan 2,6 miljoen op dit moment. Momenteel komen er in Duitsland jaarlijks circa 700.000 nieuwe arbeidsplaatsen bij. De Duitse Bundesagentur für Arbeit (BA; federaal arbeidsbureau) schat de behoefte zodanig hoog dat van de stroom vluchtelingen in het lopende jaar er in theorie en zuiver kwantitatief zo'n 350.000 in de Duitse arbeidsmarkt zouden kunnen worden geïntegreerd.

INZICHT EN SOLIDARITEIT VULLEN ELKAAR AAN

Duitsland bevindt zich dus in de gelukkige positie dat de huidige arbeidsmarkt zeer goed in staat is om geïmmigreerde arbeidskrachten op te nemen. Daarmee onderscheidt het land zich van de meeste andere landen in Europa. Vluchtelingen, die op humanitaire gronden worden toegelaten, zijn welkom in de Duitse arbeidsmarkt, zo hebben ook werkgevers- en werknemersorganisaties openlijk verklaard.

Bovendien zijn de christelijke en sociaaldemocratische grondbeginselen van menselijke waardigheid, met onvervreembare grondrechten, traditioneel sterk verankerd en nog altijd actueel in de autochtone Duitse samenleving. Opleiding en werk zijn daarmee niet alleen voorwaarden voor het economische succes van het individu en van de maatschappij, maar ook belangrijk voor een zelfstandig leven. Ze zijn belangrijk voor de sociale cohesie en bovendien zorgt de deelname aan het arbeidsproces voor nieuwe perspectieven en zekerheid. Daarnaast kunnen opleiding en

Arbeidsparticipatie is een belangrijke leidraad voor politiek inzicht, menselijkheid en concrete naastenliefde

werk vluchtelingen helpen bij de verwerking van traumatische ervaringen en zorgen rond hun vlucht. Arbeidsparticipatie is dan ook een belangrijke leidraad voor politiek inzicht, menselijkheid en concrete naastenliefde.

Deze basisprincipes moeten in Duitsland in de huidige crisissituatie een zware vuurproef doorstaan. Het tot op heden ongekende aantal vluchtelingen en de verwerking daarvan vormen een grote uitdaging. De structuren en processen in politiek, bestuur en maatschappelijk middenveld zijn vooralsnog niet voldoende toegerust op de nieuwe proporties en op de benodigde kwalificaties van vluchtelingen.

Als gevolg van de Europese economische crisis kwamen de afgelopen jaren voornamelijk mensen uit de zuidelijke EU-lidstaten naar Duitsland, onder wie talloze vaklieden die relatief makkelijk in de arbeidsmarkt konden integreren en ook niet zelden goede kwalificaties meebrachten. De mensen die nu bescherming zoeken, komen echter vooralsnog zonder concrete werkgelegenheidsperspectieven. En voor vluchtelingen komt daar nog eens een extra belasting bij: oorlogs- en onderdrukkingservaringen, traumatische vluchtsituaties, ontbrekende sociale netwerken, geen in Duitsland erkende kwalificaties en lastig aan te tonen verworven competenties. Het vaststellen en het omzetten van wat vluchtelingen willen en kunnen, en het aansluiten hiervan op de economie en arbeidsmarkt staat in Duitsland nog in de kinderschoenen.

OVERBELASTE STRUCTUREN BIJ DE OPNAME

De voorwaarde voor integratie is in Duitsland het verkrijgen van een asiels-status of bescherming conform het Verdrag van Genève. Volgens gegevens van het Duitse Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (BAMF; federaal instituut voor migratie en vluchtelingen) van begin februari 2016 zijn 670.000 tot 770.000 asielgevallen nog niet afgehandeld. Zo konden tot op heden 370.000 openstaande asielaanvragen uit het verleden nog niet worden verwerkt, en konden nog eens 300.000 tot 400.000 mensen die het afgelopen jaar in Duitsland zijn aangekomen niet eens een asielaanvraag indienen. Dit komt enerzijds doordat alleen al het indienen van een aanvraag inmiddels al maanden vertraging heeft opgelopen, en anderzijds doordat talloze aanvragers dubbel werden geregistreerd of na registratie zijn doorgereisd naar een andere EU-lidstaat. De verantwoordelijke federale instantie moet het aantal medewerkers dat hiervoor nodig is dan ook steeds verder vergroten. Het personeelsbestand moet medio dit jaar van de oorspronkelijke 2000 zijn uitgebreid tot 6300. Desondanks zal het nog een tijd duren voordat de achterstand merkbaar is ingelopen. Dit betekent dat asielaanvragers vaak heel lang moeten wachten voordat duidelijk wordt of ze in Duitsland een beschermde status krijgen of dat ze het land moeten verlaten. De integratie op de arbeidsmarkt en in de maatschappij verloopt in die onzekere toestand moeizaam.

De Duitse arbeidsmarkt mag dan solide zijn en de werkgelegenheids-situatie gunstig, de groep vluchtelingen zal, anders dan gehoopt, pas op langere termijn in de arbeidsmarkt kunnen integreren. Tot dusver blijkt dat van de al langer in Duitsland verblijvende vluchtelingen slechts 8 procent erin geslaagd is om in het eerste verblijfsjaar werk te vinden. Na vijf jaar stijgt dat aandeel tot een kleine 50 procent, na tien jaar tot 60 procent en na vijftien jaar tot 70 procent. In vergelijking met andere migrantengroepen integreren vluchtelingen beduidend langzamer op de arbeidsmarkt.

GEÏNTEGREERDE VLUCHTELINGEN ZIJN ECONOMISCH EEN AANWINST

Op de lange termijn zijn daarbij echter de vooruitzichten voor zowel de betrokken personen als de Duitse economie positief. Het Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (Duits instituut voor economisch onderzoek) gaat er bijvoorbeeld van uit dat de positieve effecten van de vluchtelingen-toestroom op de totale economie in het gunstigste geval na drie jaar, maar op zijn laatst na tien jaar doorwerken.¹ Dat betekent dat als op dit moment in Duitsland de juiste koers wordt uitgezet, op de middellange en lange

termijn niet alleen de werkloosheid onder vluchtelingen daalt, maar ook de positieve effecten van de arbeidsmarktintegratie op de totale economie zullen doorwerken.

Overigens leveren nu al de 6,6 miljoen buitenlanders die in Duitsland een verblijfsstatus hebben een positieve bijdrage aan de staatshuishouding. Elke buitenlander betaalt per jaar gemiddeld 3.300 euro meer belasting en sociale lasten dan hij aan overheidsuitkeringen ontvangt. Dit blijkt uit onderzoek uit 2014 door het Zentrum für Europäische Wirtschaftsforschung (centrum voor Europees economisch onderzoek) en de Bertelsmann Stiftung.² De 6,6 miljoen mensen zonder Duits paspoort waren in 2012 goed voor een batig saldo van in totaal 22 miljard euro.

MOGELIJKE OPLOSSINGEN VOOR DUITSLAND

Om de vluchtelingenstroom in goede banen te leiden, is het belangrijkste punt op de Duitse agenda momenteel de verkorting van de asielprocedure. Vooral vanwege het lange wachten op een besluit over hun verzoek worden asielaanvragers in feite gedwongen tot nietsdoen. De lange beslisduur heeft bovendien op zichzelf een aanzuigende werking. Ondanks het voorstellen van de grote coalitie van CDU/CSU en SPD uit 2013 om asielaanvragen binnen drie maanden af te handelen, is de wachttijd tot op heden om genoemde redenen alleen maar toegenomen. Momenteel wordt daarom gezocht naar effectievere en snellere methodes, ook in Europees verband. Volgens een vergelijkend onderzoek door de Bertelsmann Stiftung lijkt daarbij op dit moment het voorbeeld van Zwitserland veelbelovend. Dat combineert een snelle en tegelijkertijd gekwalificeerde erkenningsprocedure met een grote mate van rechtszekerheid.

Ook als de asielprocedure effectief verkort kan worden, vormt de integratie van enkele honderdduizenden gevluchte mensen een grote uitdaging voor instanties die vanuit de federale overheid, deelstaten en gemeenten bij de arbeidsmarkt zijn betrokken, maar ook voor bedrijven en samenleving. Met veel juridische en politieke hervormingen vond de afgelopen maanden in Duitsland een principiële ommezwaai plaats van een arbeidsverbod naar de erkenning van het belang van arbeid. De Duitse regering bracht bijvoorbeeld het arbeidsverbod voor erkende asielzoekers terug naar drie maanden. Toch zijn er nog andere obstakels. Zo kunnen asielaanvragers met een lopende procedure in feite pas na vijftien maanden als uitzendkracht aan de slag, terwijl juist deze branche mensen met beperkte kwalificaties of lastig te bemiddelen competenties een goede toegangsmogelijkheid tot de arbeidsmarkt biedt.

 TAAL IS DE SLEUTELCOMPETENTIE

Voor een snelle en succesvolle toegang tot de arbeidsmarkt is het beheersen van de taal van essentiële betekenis. Daarbij moet met taalbevordering

Voor een zo snel en succesvol mogelijke toegang tot de arbeidsmarkt is het beheersen van de taal van essentiële betekenis

zo vroeg mogelijk worden begonnen, omdat dat ook belangrijk is voor de motivatie en de verdere leerresultaten. Bij een zinvol systeem voor taalbevordering horen ook een vroegtijdige registratie van het niveau van de talenkennis van de vluchtelingen en het aanbod aan taalcursussen dat past bij het pres-

tationiveau van de deelnemers. Voor het verwerven van de Duitse taal tot op het beroepsmatig toepasbare competentieniveau moet rekening worden gehouden met een periode van minimaal een jaar intensieve taaltraining. Een combinatie van 's ochtends taalverwerving en 's middags stage kan zorgen voor een effectieve toegang tot het arbeidsproces. Zo kan de pas verworven taalkennis direct in praktijk worden gebracht. Mentorprogramma's kunnen een nuttige aanvulling vormen op het professioneel beroepsmatig adviseren en begeleiden van vluchtelingen. Dergelijke programma's kunnen zowel door bedrijven als door maatschappelijke organisaties worden aangeboden. Taalverwerving in combinatie met de dagelijkse activiteiten op de werkvloer is uiterst doeltreffend. Hierbij draait alles om de flexibele omgang met afzonderlijke modules voor taal en opleiding die nauw met elkaar moeten samenhangen. De rigide volgorde van eerst een algemene taalcursus, dan een werkgerelateerde taalcursus en pas daarna instromen in het arbeidsproces is een weinig effectieve optie die veel tijd kost en die de motivatie van veel vluchtelingen die graag snel geld willen verdienen negatief kan beïnvloeden.

COMPETENTIE- EN KWALIFICATIEBEOORDELING

Voor succesvolle integratie op de arbeidsmarkt vormen naast het overkomen van de taalbarrière het vaststellen en het erkennen van formele of daadwerkelijk toepasbare kwalificaties voor de arbeidsmarkt een enorme uitdaging. De landen van herkomst van de vluchtelingen kennen doorgaans geen formeel opleidingssysteem dat vergelijkbaar is met dat in Duitsland. Vaak worden in het thuisland kwalificaties verworven door mee te werken in een bedrijf, zonder dat hiervoor certificaten worden afgegeven. Bovendien moeten we ervan uitgaan dat een deel van de vluchtelingen

tot op heden over geen enkele op de Duitse arbeidsmarkt inzetbare beroepservaring beschikt. Met een nieuwe beroepserkenningswet heeft de Duitse regering een wettelijke en institutionele basis gecreëerd die het ook voor vluchtelingen mogelijk maakt om formele opleidings- en beroepscertificaten als gelijkwaardig voor de Duitse arbeidsmarkt te laten erkennen – mits het bewijs hiervoor daadwerkelijk beschikbaar is. De grote uitdaging voor de arbeidsmarktintegratie is dan ook het ontwikkelen en inzetten van toetsingsprocedures, waarmee formeel en informeel verworven competenties kunnen worden vastgesteld en gecertificeerd. Samen met partners spant het Bundesagentur für Arbeit zich ervoor in om bestaande methodes, die te complex en te tijdrovend zijn, door nieuwe instrumenten te vervangen. Deze moeten snel uitvoerbaar zijn en voor een groot aantal vluchtelingen vergelijkbare en duidelijke resultaten opleveren. Verder moeten ze vroegtijdig – en dat wil vooral zeggen taalafhankelijk – inzetbaar zijn. Bij mensen met beperkte competenties moeten mogelijkheden om opnieuw een schooldiploma te halen of om een beroepsopleiding te gaan volgen worden vastgesteld.

SAMENWERKING OP LOKAAL NIVEAU

Een effectieve arbeidsmarktintegratie van vluchtelingen vraagt om zorgvuldige coördinatie van maatregelen in een evenwichtig totaalproces: de afzonderlijke maatregelen voor taalverwerving, het vaststellen van competenties en de beroepsoriëntatie moeten zinvol in elkaar grijpen. Bovendien moeten de maatregelen van verschillende instanties flexibel op de individuele behoefte worden afgestemd. Momenteel wordt in Duitsland gesproken over het opzetten van gemeentelijke arbeidsbureaus, waar het Arbeitsagentur, het Jobcenter, vluchtelingenorganisaties en andere instanties die bij het vluchtelingenwerk zijn betrokken, kunnen samenwerken. De arbeidsmarktintegratie van vluchtelingen moet worden benaderd in samenhang met de vele andere uitdagingen waar mensen die bescherming zoeken aan worden blootgesteld: ze moeten duidelijkheid krijgen over hun verblijfsstatus en een asielprocedure laten uitvoeren, achterhalen waar ze worden ondergebracht, integreren in de samenleving en vragen over gezinshereniging beantwoorden. Daarnaast hebben vluchtelingen te kampen met de traumatische gevolgen van oorlog en vlucht. Om de voor al deze aspecten benodigde deskundigheid te organiseren en op de juiste wijze aan te bieden, is samenwerking tussen verschillende instanties cruciaal.

SUCCESVOLLER DOOR INTERNATIONAAL ONDERRICHT EN WEDERZIJD
LEREN

De omvangrijke integratie van vluchtelingen is in hoge mate afhankelijk van het maatschappelijke klimaat en het publieke debat. Dat wordt in Duitsland momenteel sterk gekenmerkt door onzekerheid en polarisatie, en niet in de laatste plaats door de vraag of het lukt om de toestroom van vluchtelingen te sturen en te beperken tot diegenen die daadwerkelijk bescherming nodig hebben, en om gezamenlijk de noodzakelijke acceptatie in de Duitse samenleving en politiek te waarborgen.

De ‘Wilkommenskultur’ berust primair op humanitaire argumenten. Vervolgens is integratie van vluchtelingen ook om economische redenen meer dan geboden. En ze biedt naast grote uitdagingen ook kansen voor meer rechtvaardigheid, welvaart en participatie voor iedereen, zowel voor vluchtelingen als voor gastlanden. Of en hoe deze snelle integratie slaagt is niet in de laatste plaats een kwestie van flexibiliteit, bereidheid tot leren en creativiteit, en van de juiste oplossingsmogelijkheden. Daarbij mogen we de ervaringen en de inzichten van andere landen die zich in een vergelijkbare situatie bevinden niet uit het oog verliezen.

Noten

1 Marcel Fratzscher en Simon Juncker, ‘Integration von Flüchtlingen. Eine langfristig lohnende Investition’, *DIW Wochenbericht*, nr. 45, 5 november 2015, pp. 1083-1088.

2 Holger Bonin, *Der Beitrag von Ausländern und künftiger Zuwanderung zum deutschen Staatshaushalt*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, 2014.

Activerende verzorgingsstaat met de komst van vluchtelingen belangrijker dan ooit

De transformatie van de verzorgingsstaat de afgelopen decennia, van ‘verzekeren’ en ‘verdelen’ naar ‘activeren’ en ‘toerusten’, kent verliezers en winnaars. Vooral migranten profiteren het minst van de bescherming van de verzorgingsstaat. Dit werpt de vraag op of Nederland en andere EU-landen voldoende in staat zijn om de vluchtelingen te integreren en te socialiseren. Laat de gedachte dat tachtig procent van de vluchtelingen graag teruggaat naar het land van herkomst geen vrijbrief zijn om niet in hen te investeren. Dan wordt goedkoop duurkoop. Het verstandigste beleid is om gericht in de arbeidsmarktpositie en gezinnen van deze nieuwkomers te investeren, opdat ze snel de vaardigheden leren die nodig zijn om te kunnen werken, en opdat hun kinderen geen verloren generatie vormen.

---

door Anton Hemerijck

De auteur is hoogleraar institutionele beleidsanalyse aan de Vrije Universiteit Amsterdam en Centennial professor sociaal beleid aan de London School of Economics and Political Science.

DE VERZORGINGSSTAAT IS IN EEN PERIODE VAN VEERTIG JAAR *FUNDAMENTEEL* VERANDERD.¹ Sinds de oliecrises van de jaren zeventig is veel gesproken en geschreven over crisis, afbraak en stagnatie in de verzorgingsstaat. Onderzoek geeft echter een totaal ander beeld.² In termen van uitgaven geven we *meer* uit aan sociaal beleid dan ooit tevoren, en niet zonder succes voor wat betreft werkgelegenheid. Maar belangrijker is dat de verzorgingsstaat vooral *harder* en ook *anders* is gaan werken.³ Na de opkomst van de

neoliberale ‘versoberingsagenda’ in sociaal beleid in de jaren tachtig, verlegde de ‘activerende’ verzorgingsstaat vanaf de tweede helft van de jaren negentig de focus van passieve verzekeringen naar een actief arbeidsmarktbeleid. Meer recent heeft de zogeheten ‘sociale investeringsstaat’ een nieuwe beleidslaag toegevoegd, een beleid gericht op ‘toerusting’ gedurende de levensloop, vanaf de vroegste kinderjaren tot na de pensioengerechtigde leeftijd.

Deze ingrijpende transformatie van de verzorgingsstaat van ‘verzekeren’ en ‘verdelen’ naar ‘activeren’ en ‘toerusten’ kent verliezers en winnaars. In de nasleep van de crisis moeten we constateren dat hoewel er *meer* verzorgingsstaat is dan ooit tevoren, zeker in termen van uitgaven, de arbeidsmarkt en het sociale beleid voor groeiende groepen van (jonge) werklozen en werkarme gezinnen (vaak eenoudergezinnen) juist *minder* beschermend zijn geworden.⁴ Vooral groepen met een migratieachtergrond profiteren het minst van een verzorgingsstaat die thans op volle toeren draait. Dit werpt een schaduw vooruit op de manier waarop Nederland en andere EU-landen in de nabije toekomst in staat zijn nieuwe vluchtelingen uit het Midden-Oosten te integreren en te socialiseren door effectief sociaal beleid. In 2015 overtrof het aantal asielaanvragen het eerdere piekjaar van 1994, op het ‘hoogtepunt’ van de Joegoslavië-crisis.

VEERKRACHTIGE VERZORGINGSSTAAT

Een veerkrachtige verzorgingsstaat aan het begin van de eenentwintigste eeuw doet dat in drie samenhangende functionaliteiten, die ook institutioneel-bestuurlijk met elkaar moeten kunnen ademen vanuit een levensloopperspectief.⁵ In de eerste plaats versterkt en beschermt de verzorgingsstaat menselijk ‘kapitaal’, dat wil zeggen kennis, vaardigheden en gezondheid. Dit kan vooral door middel van onderwijs; van peuteronderwijs tot een leven lang leren en kwalitatief hoogstaande gezondheidszorg. Hij vergemakkelijkt in de tweede plaats de overgangen die mensen in hun leven meemaken – van school naar werk, bij ontslag, bij het vinden van nieuw werk, bij het krijgen van kinderen, bij een scheiding, bij ziekte, bij zorgtaken voor familie. Dit zijn momenten waarop mensen een grotere kans hebben vast te lopen. De kwetsbaarheid is bij nieuwkomers en migranten extra groot. Zij missen in de regel de basis voor veerkracht, verbonden als die is met taalvaardigheid, een goede opleiding en kennis van onze cultuur. Een verzorgingsstaat die op deze momenten burgers ‘toerust’, faciliteert hen deze transitie op een menswaardige en productieve manier door te komen. Bij migranten is die toerusting minimaal. Terwijl iemand die hier wordt geboren zo’n veertien jaar naar school moet, is een

nieuwkomer verplicht om 600 uur naar de inburgeringscursus te gaan; 600 uur om in Nederland te gaan functioneren als werkende, als vader of moeder, als burger. De verzorgingsstaat biedt in de derde plaats een breed vangnet voor degenen die niet zelf voor een inkomen of noodzakelijke voorzieningen kunnen zorgen, en voor mensen die tijdelijk tussen wal en schip vallen. De afgelopen jaren van economische crisis hebben geleerd dat de landen die een universeel vangnet hebben, beter in staat zijn geweest de schokken van deze crisis te dempen. Werklozen die kunnen terugvallen op een activerend vangnet, blijken sneller opnieuw werk te vinden – dat beter betaald wordt – dan werklozen voor wie er geen vangnet is.

Anders dan de genereuze-verzorgingsstaat-gericht-op-stabiliteit uit de keynesiaanse jaren vijftig en zestig en de minimale-verzorgingsstaat-gericht-op-arbeidsflexibiliteit uit de neoliberale jaren tachtig is de actieve-verzorgingsstaat-die-toerust niet langer achteraf een, *ex post*, compensatieregeling voor werkloosheid en ziekte. Dat is zij ook, maar de veerkrachtige verzorgingsstaat van de eenentwintigste eeuw is bovenal een krachtige investerings- en toerustingsmachine vooraf, *ex ante*. De sociale naschokken van de eurocrisis laten echter overduidelijk zien dat de manier waarop de meeste Europese verzorgingsstaten zijn ingericht, aan de hand van de traditionele verschotting tussen werk, zorg en inkomen, leidt tot verdere tweedeling tussen insiders en outsiders; degenen met opgebouwde rechten waarvoor het vangnet van de verzorgingsstaat nog goed werkt – pensionado's, ouderen met een vaste baan – en degenen die nauwelijks gebruik kunnen maken van dat vangnet – veelal jongeren, vrouwen en nieuwkomers, flexwerkers en zzp'ers.⁶ Tot die laatste groep

600 uur voor de inburgeringscursus is natuurlijk veel te weinig om iemand toe te rusten de schokken van een dynamische arbeidsmarkt goed op te vangen

behoren maar al te vaak de nieuwkomers. Een *ex ante* toekenning van 600 uur voor de inburgeringscursus is natuurlijk veel te weinig om iemand toe te rusten de schokken van een dynamische arbeidsmarkt goed op te vangen. Ook kinderen bijstaan in de opvoeding is in deze complexe samenleving bijna onmogelijk. Het is dan niet

vreemd dat er afwezige ouders zijn, zoals Margalith Kleijwegt in haar gelijknamige boek schreef, die hun kinderen uit het oog verliezen en hen tussen de vuren van culturen niet weten bij te staan.⁷

Vanaf midden jaren negentig tot aan de financiële crisis bewoog de Nederlandse verzorgingsstaat zich onmiskenbaar in de richting van een sterke sociale investeringsstaat, en daarin lag hij voorop in vergelijking

met landen als Duitsland, België, Oostenrijk en Frankrijk. Deze geleidelijke ontwikkeling werd abrupt een halt toegeeroepen door de financiële crisis van 2008. Met het redden van de banken kwam de opgebouwde private schuldenlast bij de overheid, of liever de belastingbetaler, te liggen. Onder de aangescherpte begrotingsdiscipline, afgesproken in het kader van de EMU, werd Nederland, meer dan het minder gefinancierde Duitsland en Oostenrijk, gedwongen om fors te snijden in sociale voorzieningen en om de arbeidsmarkt verder te liberaliseren. De ‘neoliberale’ versoberingsreflex is daarmee terug van weggeweest, maar de vraag is of dat een goede ontwikkeling is.

KLOOF TUSSEN INSIDERS EN OUTSIDERS NIET (WEER) VERGROTEN

Voor de nieuwe sociale kwestie van de stroom vluchtelingen uit het Midden-Oosten die in de Europese steden en dorpen komen wonen, geldt mutatis mutandis hetzelfde als voor de zittende bevolking: de manier waarop de traditionele verzorgingsstaat is ingericht, op basis van beschermingsregelingen gerelateerd aan vaste banen, versterkt, de tegenstelling tussen insiders en outsiders. Hoewel de hedendaagse instroom van immigranten oorzakelijk niet te vergelijken valt met de komst van, veelal, Marokkaanse en Turkse gastarbeiders naar Nederland in de jaren zestig, kan er toch een opvallende gelijkenis worden getrokken tussen deze beide migratiestromen. Bij de komst van de zogeheten ‘gastarbeider’ werd er door de nationale regering van uitgegaan dat de migranten na een aantal jaar weer zouden terugkeren naar hun land van herkomst. Veel beleidsmakers laten zich in soortgelijke bewoordingen uit: op het moment dat de situatie in het Midden-Oosten als veilig wordt beschouwd, worden de vluchtelingen geacht terug te keren. Maar we weten van voorgaande migratiestromen dat mensen als ze hier eenmaal een aantal jaar zijn, niet gemakkelijk meer terugkeren naar hun land van herkomst. Minister Asscher van Sociale Zaken meent dat zo’n tachtig procent van de Syriërs terug wil naar hun land van herkomst, maar dat mag vooral geen reden zijn om deze groep alhier aan haar lot over te laten in de hoop op vrede. Integendeel. Bovendien ziet het er geenszins naar uit dat Syrië en Irak op korte termijn echt veilig en leefbaar zijn. We moeten er dus van uitgaan dat de meerderheid van deze mensen in Europa blijft op middellange termijn. Uit voorgaande migratiestromen weten we ook dat werkloosheid en armoede onder migranten relatief hoog is en blijft. Dit roept de belangwekkende vraag op in hoeverre de Nederlandse beleidsmakers hebben geleerd van de (verkeerde) inschattingen die zijn gemaakt in de jaren zestig toen in feite niet of nauwelijks is geïnvesteerd in de toerusting en integratie van migranten in de Nederlandse economie en samenleving.

Hier tekent zich een interessante vergelijkende beleidsles af. Tegen het einde van de jaren zestig kreeg de laagwaardige industrie het moeilijk. Toch hielden captains of industry en beleidsmakers vast aan industriebeleid. Gastarbeiders mochten het vuile werk komen doen om de scheepsbouw en de textielindustrie te redden. Nederland was relatief laat in het ronselen van migranten en was daarom gedwongen in het achterland van het Berbergebergte en Anatolië nieuwe arbeidskrachten te vinden, nadat buurlanden met succes Italianen, Grieken, Portugezen en Spanjaarden tewerk hadden gesteld. Met de beide oliecrises was de laagwaardige industrie niet meer te redden. Gastarbeiders werden allochtonen en integratiebeleid werd gevoerd lange de lijnen van de verzuiling.⁸ In feite werd geaccepteerd dat de

De afhankelijkheid van de verzorgingsstaat waarop in de jaren tachtig moest worden gekort, kwam niet ten goede aan de socialisatie van migrantenkinderen

nieuwe Nederlanders niet meer aan het arbeidsproces zouden deelnemen en dat hun vrouwen zich niet eens de Nederlandse taal hoefden eigen te maken.⁹ De afhankelijkheid van de passieve verzorgingsstaat waarop in de jaren tachtig moest worden gekort, kwam natuurlijk ook niet ten goede aan de socialisatie van migrantenkinderen.

Een onderwijssysteem van vroege selectie smoorde bovendien nieuw talent in de kiem. De Nederlandse verzorgingsstaat, net als de Belgische, Duitse en Oostenrijkse, werd gevangen in een negatieve spiraal van hoge brutoloonkosten en stijgende inactiviteit. De gedachte was dat door vervroegd uittreden van ouderen werkgelegenheid zou worden gecreëerd voor jongeren. Deze strategie pakte averechts uit. Een toenemend beroep op de sociale verzekeringen leidde tot verdere stijging van de lastendruk op arbeid en dit belemmerde de groei van werkgelegenheid. Minder werken leidde op deze manier tot nog minder werk, met als gevolg een groeiende kloof tussen insiders en outsiders.¹⁰

Hoe anders pakte deze periode uit in de Scandinavische landen. Vanwege de emancipatie konden hier vrouwen niet worden verleid om buiten het arbeidsproces te blijven. Als gevolg hiervan werd de-industrialisering en hightech industrialisering omarmd. Gastarbeiders waren niet nodig. Een breed scala van maatschappelijke dienstverlening en een actief arbeidsmarktbeleid werden geïntroduceerd, gericht op een zo hoog mogelijke arbeidsparticipatie van mannen en vrouwen. Doordat vrouwen en masse de arbeidsmarkt betraden, ontstond er een nieuwe vraag naar additionele particuliere dienstverlening en gezinsondersteuning. Meer werk leidde tot meer werk en arbeidsmarktsegmentatie werd voorkomen.¹¹

SOCIAAL BELEID ALS PRODUCTIEVE FACTOR

Vanaf de jaren tachtig ging in Nederland, en later ook in Oostenrijk en Duitsland, het roer om en is sociaal beleid geaccepteerd als ‘productieve factor’ zonder weerga. De beleidsredenering achter de toerustingsagenda is betrekkelijk eenvoudig. Economische wendbaarheid veronderstelt weerbare en goed opgeleide werknemers. Een competitieve kenniseconomie met sterk gedifferentieerde arbeidsmarktpatronen en veranderde samenlevingsvormen vergt nieuwe sociale zekerheden. Een overkoepelende doelstelling is om burgers en gezinnen te ondersteunen bij precaire transities in de levensloop. Verouderde kennis of alleenstaand ouderschap zijn geen omstandigheden waaraan burgers en gezinnen toevallig ten prooi vallen. Ze zijn het eindresultaat van problemen die zich in eerdere levensfasen voordoen. Door de gehele levensloop in ogenschouw te nemen, en te kijken hoe problemen aan het begin van het leven later uitwerken, is het mogelijk om de complexe zorgvraag van migranten, kinderen, gezinnen, ouderen en andere kwetsbare groepen te identificeren die in potentie ook de arbeidsparticipatie en -productiviteit bevorderen. Voor werkenden is vroegschoolse educatie en socialisatie van kleine kinderen onmisbaar voor een ‘sterke start’ in de levensloop. Dit geldt ook voor kinderen van vluchtelingen, waarbij misschien wel het belangrijkste is dat er wordt voorgelezen, het liefst door ouders.

Nochtans pakt het Nederlandse onderwijsbeleid nadelig uit voor migrantenkinderen. Zij doen het beter dan Duitse, maar wel weer slechter dan Zweedse migrantenkinderen. Dankzij de overblijfselen van de Mammoetwet weet een klein aantal Nederlandse migrantenkinderen door stapeling wel degelijk opwaarts door te stromen van vmbo naar hbo en universiteit, een route die het Duitse onderwijsbestel ontbeert. Toch verlaat een kwart van de kinderen van Turkse afkomst het middelbaar onderwijs zonder diploma; in Zweden is dat minder dan tien procent.¹² De eerder genoemde gebrekkige toerusting van ouders wreekt zich ook hier. Het blijft verbazingwekkend dat we een leerplicht kennen voor jongeren en in hun opleiding investeren, maar dat de plicht om zich te kwalificeren en hen daarbij met onderwijs te helpen niet geldt voor nieuwkomers die ouder zijn dan 18. Dat hoeft overigens niet gepaard te gaan met een plicht naar de schoolbanken te blijven gaan, ook voor volwassenen. Degenen die werken halen via die weg deels kwalificaties. Werk en scholing kunnen hand in hand gaan. Voor degenen die niet betaald werken, is een scholingsplicht – uiteraard didactisch afgestemd op capaciteiten en leeftijd – van groot belang. Niet alleen de bereidheid om te werken telt, via de sollicitatieplicht, maar ook de tijdige inspanning om te kunnen werken en beschik-

baar te zijn voor de arbeidsmarkt. Ook voor de emancipatie van de vrouw is dit van grote betekenis, zo leren ons ook de Scandinavische landen.

GOEDKOOP IS DUURKOOP

Een veelgehoorde vraag is: ‘Zijn de toerustingsagenda en de sociale investeringstaat betaalbaar?’ Leven we in Noordwest-Europa niet boven onze stand en ontkomen we in het licht van de nasleep van de financiële crisis niet alsnog aan een grootscheepse versobering van onze sociale arrangementen? Ik keer deze vraag eerder om: kunnen we het ons veroorloven om niet toe te rusten? Het debat over de (problematische) toekomst van de verzorgingsstaat wordt voornamelijk gevoerd in termen van de verdeling van de kosten tussen de ‘hardwerkende Nederlander’ en anderen, die bij implicatie mogelijk minder hard werken en misschien minder Nederlands zijn. Over de levensloop is er nauwelijks sprake van herverdeling tussen ‘wij’ en ‘zij’. Aan het begin van onze levensloop genieten we allemaal van publiek gefinancierd onderwijs en tegen het einde van de levensloop hopen we te genieten van een pensioen. De meeste werklozen vinden na verloop van tijd weer werk en dat geldt ook voor zieken en zelfs chronisch zieken. Sociaal beleid is meer herverdelend over de levensloop dan tussen arm en rijk of klassen. In het dominante, sterk boekhoudkundig gedreven debat over de eeuwige crisis in de verzorgingsstaat is nauwelijks oog voor de manier waarop sociaal beleid samenhangt en interacteert met vruchtbaarheid, onderwijs en arbeidsaanbod, ofwel de toekomstige belastingbasis. Vanuit dit perspectief moeten we, juist in een vergrijzende economie, zo veel mogelijk investeren in het productieve potentieel van de (beroeps)bevolking om een houdbare en rechtvaardige verzorgingsstaat, die populair is en blijft, te kunnen blijven waarmaken. Houdbaar pensioneren is in kinderen, gezinnen, nieuwkomers en oudere werknemers in-

Een toerustingsagenda voor vluchtelingen is op de korte termijn niet goedkoop, maar de investeringen betalen zich op de lange termijn dubbel en dwars terug

vesteren!¹³ Een verlenging van het arbeidzame leven met vijf jaar tussen 2015 en 2035 is voor Europa afdoende om de vergrijzingslast op te vangen.¹⁴ Met alleen een versobering van de pensioenen, zonder een sterk flankerend toerustingsbeleid over de levensloop, kom je er niet.

Natuurlijk is een effectieve toerustingsagenda voor vluchtelingen-

gezinnen op de korte termijn niet goedkoop, maar de sociale investeringen betalen zich op lange termijn dubbel en dwars terug. In dit opzicht is de

nieuwe versoberingsreflex te bestempelen als ‘penny wise, pound foolish’, zeker in een land als Nederland, met een overschot op de betalingsbalans van veertien procent van het bruto binnenlands product, een record in Europa, wat bovendien ontwrichtend is voor het goed functioneren van de Europese monetaire unie! Laat de gedachte dat tachtig procent van de vluchtelingen graag teruggaat naar hun land van herkomst geen vrijbrief zijn om niet in hen te investeren. Dan wordt goedkoop zeker duurkoop. Het verstandigste beleid in de nieuw ontstane situatie is om gericht en met maatwerk in de arbeidsmarktpositie en de gezinnen van deze nieuwkomers te investeren, opdat ze snel de taal en vaardigheden leren die in onze samenleving en economie nodig zijn om te kunnen werken, en opdat de vele kinderen onder deze groep geen verloren generatie vormen. Deelname aan de arbeidsmarkt en onderwijs vanaf de jonge kinderjaren zijn voorwaarden voor succesvolle culturele integratie. Deelname aan inburgeringscursussen is niet meer dan een kwestie van ondersteuning.

Toen in 1992 de vluchtelingenexodus uit de Balkan op stoom kwam en overal noodhulp werd geboden in gymzalen en leegstaande vakantieparken, was er ook onmiddellijk een politieke backlash. In Oostenrijk kwam de Vrijheidspartij van Jörg Haider aan de macht. De Europese Unie sprak er schande van. Twintig jaar later zijn de Bosnisch-islamitische vluchtelingen succesvol geïntegreerd in de Oostenrijkse economie en samenleving. Het werkloosheidscijfer voor Bosniërs is met 6,7 procent de helft van die van de migranten met een Servische of Turkse achtergrond. Vooral Wenen, waar vanaf de jaren tachtig de bevolking was gaan krimpen, is dankzij de komst van Balkanvluchtelingen economisch uit het dal gekropen.

TOEKOMSTPERSPECTIEF

Veel Europeanen moeten zich staande houden in een wereld op drift. In politieke zin snakken zij naar een toekomstperspectief met een menselijk gezicht in een tijd van sterk gestegen werkloosheid, armoede en ongelijkheid, waarin een aantal spoken uit de jaren dertig – nationalisme en xenofobie – herleven. En dat perspectief is er: een verzorgingsstaat die investeert in de belastingbetaler van morgen, en daarmee ook vluchtelingen, rendeert. Dat zal leiden tot sneller economisch herstel en tot reële verbeteringen van de levensstandaard. En het zal goed zijn voor de integratie van de nieuwkomers.

Noten

- 1 Ik dank Ab Klink voor suggesties en de honours-studenten politicologie Jasper van Vlaanderen en Luc Kronenburg van de Vrije Universiteit Amsterdam voor onderzoeksassistentie bij dit artikel.
- 2 OESO, *Doing better for families*. Parijs: OESO, 2011; OESO, *Divided we stand. Why inequality keeps rising?*, Parijs: OESO, 2012; OESO, *In it together. Why less inequality benefits all*. Parijs: OESO, 2015; OESO, *All on board. Making inclusive growth happen*. Parijs: OESO, 2015.
- 3 A. Hemerijck, 'The quiet paradigm revolution of social investment', *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society* 22 (2015), nr. 2, pp. 242-256. Zie doi: 10.1093/sp/jxv009
- 4 B. Cantillon, 'The paradox of the social investment state. Growth, employment and poverty in the Lisbon era', *Journal of European Social Policy* 21 (2011), nr. 5, pp. 432-449.
- 5 A. Klink, *Toerusting in de arena van de gezondheidszorg. Waarom kostenbesparende innovaties de zorg vaak duurder maken* (oratie). Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2012; A. Hemerijck, *Changing welfare states*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- 6 A. Hemerijck en A. Nierop, 'Tijd om sociaal investeren waar te maken. Europa moet welvaartsstaat herijken na jaren van neoliberal beleid', in: *WBS Jaarboek 2016*. Amsterdam: Van Gennep, 2016 (nog te verschijnen).
- 7 M. Kleijwegt, *Onzichtbare ouders*. Amsterdam: Plataan, 2005.
- 8 L. Coello, J. Dagevos, C. Huinder, J. van der Leun en A. Odé, *Het minderhedenbeleid voorbij. Motieven en gevolgen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013.
- 9 D. Sainsbury, *Welfare states and immigrant rights. The politics of inclusion and exclusion*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- 10 E.W. Scharpf en V.A. Schmidt (red.), *Welfare and work in the open economy* (2 delen). Oxford, Oxford University Press, 2000.
- 11 G. Esping-Andersen, D. Gallie, A. Hemerijck & J. Myles, *Why we need a new welfare state*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- 12 M. Crul, 'Snakes and ladders in educational systems. Access to higher education for second generation turks in Europe', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39 (2013), nr. 9, pp. 1383-1401.
- 13 Esping-Andersen e.a., 2002.
- 14 M. Barslund en M. von Werder, 'Measuring ageing and the need for longer working lives in the EU', *CEPS Working Document*. Brussel: CEPS, 2016.

Aram Hasan

‘De psychische problemen zijn vaak groter dan je denkt’

Vijftien jaar geleden vluchtte Aram Hasan naar Nederland. Hij studeerde geneeskunde in Oekraïne. De Syrische politie pakte hem tijdens een familiebezoek op omdat hij betrokken was bij een Koerdische mensenrechtenorganisatie.

In Nederland rondde hij zijn studie geneeskunde af. Hij werd psychiater, gespecialiseerd in het verwerken van oorlogstrauma's bij vluchtelingen. Hij werkt bij Centrum '45, dat is gespecialiseerd in psychotraumatische klachten, en hij heeft een eigen team waarmee hij andere professionals ondersteunt.

‘Vluchtelingen die uit een oorlogsgebied vluchten, hebben al veel mogelijk traumatische dingen meegemaakt voordat ze op de vlucht slaan. Oorlog. Bombardementen. Doodsbedreigingen aan henzelf of hun naasten. En vaak vinden deze bedreigende situaties over een lange periode plaats. Soms duurt het jaren voordat mensen hun land verlaten. Soms kan de reisroute ook nog bijdragen aan het trauma.’

‘Gelukkig krijgt niet elke vluchteling klachten die horen bij een posttraumatische stressstoornis (PTSS). Zo'n stoornis uit zich op verschillende manieren: mensen gaan gebeurtenissen herbeleven, met bijbehorende lichamelijke sensaties; ze ontwikkelen negatieve gedachten over zichzelf en hun omgeving; ze krijgen te maken met angsten; hun vertrouwen in anderen verdwijnt. Dit alles zorgt ervoor dat mensen in een isolement

ARAM HASAN (1973)

In 1997 vanuit Syrië gevlucht naar Nederland. Psychiater bij Stichting Centrum '45.

terecht kunnen komen, omdat ze vermijgend gedrag gaan vertonen. Zeventig procent van de vluchtelingen met PTSS heeft depressieve klachten. Tel daarbij op dat er vaak ook nog sprake is van een persoonlijkheidsproblematiek die zich ontwikkelt, en je hebt te maken met een zeer complex trauma.’

‘Behalve oorlogstrauma's kunnen mensen ook andere psychische klachten krijgen. Die hebben vaak te maken met psychosociale problemen. Mensen zijn bijvoorbeeld al

leen gevlucht, hun familie is uiteengerukt, ze komen terecht in een groep in een land dat ze niet kennen. In een land dat, in het geval van Nederland, verdeeld is over de komst van vluchtelingen. Dat is ingewikkeld. De problemen zijn vaak groter dan je denkt.'

'In het land van herkomst en onderweg, op de vlucht, hebben mensen meestal nog geen last van het trauma. Het is een kwestie van overleven en vooruitkijken naar de toekomst. Want vluchtelingen moeten leven met de gedachte dat achter hen geen leven is. Het trauma uit zich pas als mensen min of meer tot rust komen.'

* * *

'Het is daarom belangrijk om vluchtelingen goed te observeren als ze in een opvang terecht komen. Want hoe langer je wacht met behandelen, hoe ingewikkelder en complexer het wordt.'

'Mensen in een asielzoekerscentrum worden vaak in beslag genomen door de procedures rond hun asielaanvraag en verblijf. Voor de buitenwereld lijkt het alsof ze zich daarnaast druk maken om heel kleine dingen, zoals de kleur van de gordijnen. Maar als je je bedenkt dat deze mensen misschien wel een oorlogstrauma hebben, is het heel begrijpelijk gedrag. Ze proberen de werkelijkheid te ontlopen en dat doen ze onder meer door zich druk te maken om iets kleins.'

'Het is van groot belang dat vluchtelingen weten waar ze aan toe zijn. Ze moeten duidelijke informatie krijgen over de gang van zaken. Mensen hebben bepaalde verwachtingen van Nederland. We moeten hen daarom goed informeren, ook als hun verwachtingen niet helemaal waargemaakt kunnen worden. Onwetendheid versterkt de onzekerheid, en dat moeten we niet willen.'

'Voor vluchtelingen met psychische problemen is het belangrijk dat ze begrijpen waarom een behandeling nodig is. Soms vinden ze het namelijk helemaal niet nodig om psychische hulp te krijgen. Het is de taak van de hulpverleners om ze te overtuigen van de noodzaak.'

* * *

'Er zijn in Nederland voldoende hulpverleners die mensen psychisch kunnen bijstaan. Soms hebben ze wel wat bijscholing nodig; ik doe dat zelf bijvoorbeeld met een team dat ik heb opgezet. Die bijscholing is nodig omdat niet iedereen altijd kennis heeft van alle aspecten van de problematiek. Het is een combinatie van oorlogstrauma's, de vlucht uit een ander land én een andere culturele achtergrond. Ik kan mensen daarbij helpen omdat ik op alle terreinen expert en ervaringsdeskundige ben.'

'De meeste trauma's kunnen goed behandeld worden. Een professional moet kijken op welke manier mensen beschadigd zijn en hoe ze behandeld moeten worden. Soms duurt zo'n behandeling heel lang, maar net zo vaak hoeft het helemaal niet zo lang te duren.'

'Het belangrijkste is dat mensen leren om te gaan met hun verlies. Verlies van hun thuis. Verlies van familie en vrienden. En verlies van hun toekomstdromen. Dat verdriet moet een plek krijgen. Ze moeten weer vertrouwen krijgen in zichzelf, in de ander en in de samenleving. Dat is goed voor iedereen: in de eerste plaats natuurlijk voor de vluchteling zelf, maar ook voor de samenleving. Het leven gaat door, ook voor vluchtelingen met een oorlogstrauma.'

door Marjolijn van der Stel

Internationale politiek

‘Het wordt een dubbeltje op zijn kant’

In gesprek met Jonathan Holslag

---

door *Pieter Jan Dijkman & Jan Prij*

Dijkman is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen* en Prij is redacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Met het toenemen van de migratiedruk op Europa wordt in toenemende mate de machteloosheid van de Europese Unie zichtbaar. De vluchtelingen crisis zou zomaar eens het einde van de EU kunnen inluiden zoals we die nu kennen, vreest de Vlaamse hoogleraar Jonathan Holslag. ‘Het vraagstuk legt alle zwaktes van de Unie bloot: de economische malaise, een culturele identiteitscrisis, een demografische druk en een sterk geërodeerd politiek midden.’ Het tij kan worden gekeerd, maar daarvoor is het volgens hem wel noodzakelijk dat de EU met een inspirerend vooruitgangsverhaal en een serieus krijgsplan komt. ‘We zitten op een keerpunt in de geschiedenis. Het wordt een gestaag wegwijnen of een wedergeboorte.’

Nee, optimistisch is hij niet. Met het vluchtelingenvraagstuk dringt de wereld van de wanorde zich op aan de wereld van de orde. Maar hij heeft nog hoop. ‘Anderen vinden vaak dat ik te doemdenkerig ben’, zegt Jonathan Holslag. ‘Ik ben ook heel somber en ik denk dat ik dat kan onderbouwen. Maar het allerbelangrijkste is om het gevoel van urgentie om te zetten in een noodzaak tot verandering en mensen uit te leggen hoe die kanteling eruit kan zien. Dan gaat het om de

verbeelding van een mogelijke toekomst die rijk is aan perspectief en menselijke kwaliteit.’ In de verbeelding schuilt de hoop.

Bij Holslag (1981), hoogleraar internationale betrekkingen aan de Vrije Universiteit Brussel, gaat somberte over de eigen tijdgeest altijd gepaard met het schetsen van prikkelende vergezichten. Twee jaar geleden schreef hij het vuistdikke *De kracht van het Paradijs*, over ‘hoe Europa kan overleven in de Aziatische eeuw’, en recent het manifest

Vlaanderen 2055. Vlaamse inspiratie voor een sterk Europa. Hij is, jong als hij is, een veelgevraagd spreker en adviseur; hij adviseert tal van internationale beleidsinstellingen, nationale overheden en bedrijven.

MIGRATIEDRUK

Wat is uw inschatting voor de aantallen vluchtelingen voor de komende jaren? Zal de migratiedruk toenemen of afnemen?

‘De stroom vluchtelingen zal alleen nog maar toenemen. Wat we nu op ons af zien komen is slechts de voorhoede van een grote groep mensen die leeft in ontbering en geweld in Azië en Noord-Afrika. Er zijn minstens drie factoren die internationaal de migratiedruk de komende jaren en zelfs decennia zullen versterken. In de eerste

plaats zal het aantal geweldshaarden toenemen. De prijzen van vrijwel alle grondstoffen zijn gekelderd. De gevolgen zijn groot: staten in ontwikkelingslanden worden fragiel, producenten lijden, er komt een vlucht op gang van het platteland naar de stad en steden worden daardoor nog gewelddadiger. Daarnaast heeft het wegvallen van de dominantie van Amerika gevolgen. Dat leidt tot een nieuwe anarchie. Landen als Saoedi-Arabië, Rusland, Iran en Turkije zullen nog opportunistischer gaan proberen politieke realiteiten naar hun hand te zetten, met alle gevolgen van dien. Het autoritarisme, met een rol voor sterke leiders, zonder serieuze machtsdeling, is aan een opkomst bezig. En in de derde plaats is er de precaire economische en demografische context. In Afrika, het Midden-Oosten en Zuid-Azië gaat de demografische groei van de bevol-

king niet gelijk op met het vermogen om kansen en banen te creëren. In Afrika groeit de bevolking de komende veertig jaar met ongeveer 600 miljoen mensen; in het Midden-Oosten met 100 miljoen en in Zuid-Azië met 300 miljoen. We krijgen er dus een miljard mensen bij, terwijl er voor die aanwas nauwelijks nieuwe banen beschikbaar zijn. De migratiedruk op landen met meer baan-kansen zal daarmee toenemen.’

Voor vluchtelingen geldt dat ze conform het Vluchtelingenverdrag van Genève moeten worden opgevangen. Voor arbeidsmigranten gelden andere procedures. Moeten deze zogeheten ‘economische vluchtelingen’ niet nadrukkelijker worden onderscheiden van vluchtelingen?

‘Het is de vraag of die scheiding zo scherp te maken is. Want laten we eerlijk zijn: als we geen oplossing vinden voor de economische migratiedruk ontstaat binnen een aantal jaar gewoon een traditionele vluchtelingenproblematiek. Als mensen te lang in steden zitten zonder werk, ontstaan er onvermijdelijk nieuwe geweldshaarden. De groep mensen in nood wordt dan alleen nog maar groter. Er komt een punt dat de conventie van Genève betreffende de status van vluchtelingen politiek onhoudbaar wordt. Sterker, als er niets verandert aan de huidige migratiedruk is de conventie binnen nu en tien jaar dood en begraven.’

Niet alleen de migratiedruk neemt toe, ook de weerstand tegen de komst van vluchtelingen lijkt te groeien. Hoe verklaart u dat?

‘In de eerste plaats speelt het onvermogen van de Europese Unie om met die migratie-

druk om te gaan een rol. Steeds duidelijker wordt dat dat vermogen geringer en geringer wordt. Terecht zijn velen kritisch over het falen van het multiculturele beleid en het integratiebeleid van de afgelopen decennia. In Europese samenlevingen is een steeds grotere groep mensen die in moeilijke sociaaleconomische omstandigheden moet zien te overleven, die haar koopkracht ziet dalen en die nauwelijks aan het werk geraakt. Deze mensen zien de vluchtelingen als mogelijke migranten op termijn en dus als mogelijke concurrenten. Zolang die onzekerheid bij de onderlaag van de samenleving heel groot is, zal de weerstand tegen vluchtelingen groot blijven.’

‘Een tweede niet te onderschatten factor is de vergrijzing van de samenleving. De perceptie van vluchtelingen en ook het veiligheidsgevoel onder vooral vereenzaamde ouderen blijkt steeds negatiever te worden. Zij zien alarmerende televisiebeelden over de veranderende wereld om hen heen, en hebben tegelijk te weinig mogelijkheden om daarover mee te praten. De groei van extreemrechts komt voor een deel van deze groep.’

‘Een derde factor is de anonimisering van de samenleving. Mensen zien zich enerzijds geconfronteerd met een verzwakking van de sociale cohesie. Waar dorpen en steden vroeger een bloeiend verenigingsleven en een sterk sociaal weefsel hadden, is dit nu aan het afbrokkelen. Anderzijds zien ze zich geconfronteerd met groepen vluchtelingen die juist getypeerd worden door een sterke binding op basis van religie of ras. Dat leidt tot onzekerheid.’

‘Een vierde, daarbij aansluitende, cruciale factor is identiteit. We zien de groep vluchtelingen en migranten met een islami-

tische achtergrond en met heel duidelijke waarden en normen en principes groeien, terwijl wij zelf juist zoekende zijn naar onze

We hebben onze religie opgegeven, maar laten het na om de ontstane leegte op te vullen

identiteit. We hebben onze religie opgegeven, maar laten het na om de ontstane leegte op te vullen. Met als gevolg dat een "negatieve identiteit" de belangrijkste bron is geworden van onze eigen identiteit; we worden schijnbaar niet bijeengehouden door positieve waarden, principes en doelstellingen, maar vooral door de "strijd tegen de islam". Onze positieve identiteit bestaat uit humanisme, uit mededogen, uit vrijheid, compassie en medemenselijkheid. Deze identiteit gaat langzaam verloren. Natuurlijk is er reden om bezorgd te zijn over de islamitische religie. De politieke vertaalslag van die religie is bezwaarlijk, om het zacht uit te drukken. Neem alleen al de omgang met minderheden en de bejegening van de vrouw. Maar het wordt problematisch als dat de kern van onze eigen identiteit gaat uitmaken en als we uit angst en onveiligheidsgevoel steeds meer in onze schulp kruipen.'

In het verleden zag Europa zich vaker geconfronteerd met massale vluchtelingenstromen. Wat maakt de komst van deze vluchtelingen uit Syrië en de omliggende landen tot wat is gaan heten een 'vluchtelingen crisis' en de grootste politieke uitdaging voor de komende jaren?

'Deze vluchtelingenstroom is echt anders dan anders. Alles komt samen: de economische verzwakking, een culturele identiteitscrisis, de demografische druk. Voorheen was sprake van een sterk politiek centrum dat het midden hield en nuchter zocht naar oplossingen, gedragen door een stabiele middenklasse en een sterke en egalitaire economie. Maar het politieke en economische midden is geërodeerd. Het gevolg is een verzwakte Europese samenwerking en een verzwakt vermogen van de welvaartsstaat om waardigheid en zekerheid te verschaffen aan de meerderheid van de bevolking.'

Is de afwezigheid van een verzoenend, verbindend midden de oorzaak van het gepolariseerde politieke debat? Het debat lijkt voornamelijk in extremen te worden gevoerd.

'Inderdaad. Dat zegt ook iets over onze politici. Ze zijn speelbal van de bezorgdheid van burgers geworden, zonder dat ze een perspectief kunnen schetsen. Laten we wel wezen: het is een heel begrijpelijke bezorgdheid, daar moeten we onze neus niet voor ophalen. Ga maar naar een willekeurige bruine kroeg in Rotterdam om met mensen te praten. Ook de verzwakte middenklasse ziet de bui al hangen en is terecht bang het gelag te moeten betalen. Het enige antwoord op die specifieke dreiging is een even specifiek toekomstbeeld. Dat is de grote uitdaging voor het centrum. Het gaat erom opnieuw specifiek te maken dat het in de toekomst beter wordt dan het nu is; meer kansen op werk en op waardigheid, op een aangenaam leven, voor zowel de huidige inwoners als voor de nieuwkomers, en het liefst ook voor de landen rondom Europa.'

‘Politiek is een kwestie van macht en machtsevenwicht, dat begrijp ik heel goed. Maar machtspolitiek zonder waarden is opportunisme: dat werkt niet. Macht gaat om een doel buiten haarzelf en dat moeten we opnieuw scherpstellen. Nu gaat het politieke centrum mee in een angstreflex. Het is een doodlopende weg. Middenpartijen kunnen nooit per opbod van het rechtspopulisme winnen. Rechtspopulistische partijen zullen altijd verder kunnen gaan in het benoemen van de vijand en in het formuleren van vrijblijvende voorstellen. Ze hebben geen regeringsverantwoordelijkheid, ze zijn niet gebaat bij progressie en bij vooruitgang. In een crisissfeer gedijen deze partijen juist.’

OPLOSSINGEN

Als het vluchtelingenvraagstuk zo complex, zo omvangrijk is, hoe is het dan ooit op te lossen?

‘De opdracht is immens, maar niet ondoenlijk. Er zal een duidelijke agenda moeten worden ontwikkeld. Allereerst is het uitermate belangrijk dat we weer in onze eigen westerse waarden gaan geloven. Via de opvoeding, via het onderwijs en ook via de media moeten we opnieuw doordrongen worden van de waarden en principes waar onze voorouders met bloed en tranen voor gestreden hebben. Het is onze plicht aan hen om de rechtsstaat, democratie, vrijheid en menselijke waardigheid te koesteren en uit te dragen. Dat is ook een kwestie van eergevoel. Wij profiteren nog altijd van de realisaties en de vooruitgang van het verleden; het is aan ons als burgers om een nieuwe stap vooruit te zetten. Die fierheid waar Europa

voor staat, die uniciteit van onze waarden en normen, is cruciaal. Noem het een gezonde vorm van patriottisme.’

De fierheid waar Europa voor staat, de uniciteit van onze waarden en normen, is cruciaal. Noem het een gezonde vorm van patriottisme

‘We zouden een voorbeeld kunnen nemen aan Amerika. Ondanks alle problemen en de opmars van Donald Trump is de culturele frictie in de Verenigde Staten nog altijd iets kleiner door de positieve waardebeleving die er is, hoewel ze ook daar onder druk staat. Amerikanen weten nog waar hun vlag symbool voor staat, eenvoudigweg omdat dat er via het lager en hoger onderwijs wordt ingehamerd. En mede dankzij die fierheid durfde Amerika altijd een relatief hoog aantal migranten te absorberen. Er wordt geroepen dat nieuwkomers zich moeten aanpassen aan onze waarden en normen, maar als we die waarden en normen niet zelf uitdragen, wordt het lastig.’

‘In de tweede plaats moeten we durven investeren in de sociale cohesie in de samenleving. Dat betekent dat we meer tijd moeten vrijmaken voor sociaal engagement. Nu besteden we meer en meer tijd aan ons werk en aan de pendel tussen huis en werk, maar we zouden juist weer extra ruimte moeten krijgen om onze kinderen op te voeden en om deel te nemen aan het verenigingsleven. Een samenleving die zich eendrachtig voelt, heeft minder problemen met het aanvaarden van nieuwkomers.’

‘In de derde plaats is het van groot belang

om te investeren in een economisch perspectief. We zullen moeten bouwen aan een nieuwe economie met een versterkt sociaal-economisch weefsel rond de middelgrote steden. Ik denk dat dat een sleutel is. De werkgelegenheid en de koopkracht blijven onder druk staan. Maar we kunnen niet verwachten dat mensen positief zijn over de komst van migranten, als we blijven verzaken om meer kansen te creëren voor de meerderheid van de bevolking. De kunst is om meer economisch welzijn samen te laten gaan met meer tijd voor sociaal engagement. Zo is het essentieel dat we kunnen wonen en werken op dezelfde plek. Ik verbeeld mij de economie van de toekomst als een stad waarbij je je deur uitgaat, een kilometer wandelt en dan op je werkplek bent.’

‘Dit zijn voor mij de drie belangrijkste voorwaarden om adequaat met de vluchtelingenproblematiek om te kunnen gaan. Ik wil daar nog een vierde element aan toevoegen: het buitenland- en veiligheidsbeleid. We zullen meer moeten investeren in de preventie van conflicten en in de opvang van vluchtelingen aan de buitengrenzen en in de regio zelf. En we zullen ook meer strategische partnerschappen met Turkije en andere landen moeten aangaan.’

‘Ik zie niets in het optrekken van hoge muren. Het is een illusie te denken aan een sterke verdediging van de Europese buitengrenzen als de eigen samenleving verzwakt is. Dat is een van de lessen van de geschiedenis. Vele verzwakte samenlevingen hebben geprobeerd met muren de migratie op afstand te houden. Maar muren geven een vals gevoel van veiligheid. Als je binnen die muren niet wordt uitgedaagd om de samenleving en de economie sterker te maken, kun je vroeg of laat de beveiliging van die muren

niet meer betalen, en dan wordt het opportunisme in de landen en samenlevingen aan de randen van de Europese buitengrenzen, zoals in Griekenland, alleen nog maar groter.’

Fierheid op de eigen waarden en identiteit wordt soms opgevat als een gekeertheid naar binnen, als een vorm zelfs van uitsluiting van nieuwkomers. Hoe kan dat worden vermeden?

‘Ik zou deze agenda zien als een gezamenlijk project van de Europese bevolking én de nieuwkomers. Als we werken aan een kanteiling in de economie en we halen meer maakindustrie naar de middelgrote steden, dan kunnen die steden zo een paar duizend nieuwkomers meer opnemen. Als we onze waarden en normen met een zekere trots uitdragen en een goed integratiebeleid voeren, dan is dat juist aanstekelijk en bevorderend voor de sociale binding met nieuwkomers. We hebben een nieuw gezamenlijk project nodig waarin autochtonen en allochtonen een waardige rol krijgen. Fierheid op onze identiteit hoort daarbij.’

‘Exclusief denken is geen probleem als het gebaseerd is op het geloof in de westerse waarden. Principes als godsdienstvrijheid, de vrijheid van meningsuiting, gendergelijkheid zijn cruciaal. En mensen die dat niet zien zitten, moeten maar naar een andere samenleving gaan. Exclusiviteit wordt wel een probleem als ze gebaseerd is op een gevoel van onveiligheid en op een “negatieve identiteit”. De essentie is: als we ons zelf geen drager meer voelen van een gemeenschappelijk project, als we geen nieuw beschavingsproject meer hebben, dan is het onrealistisch te verwachten dat mensen

zomaar openstaan voor nieuwkomers. Dan regeert de angst.’

‘Ik vind het cruciaal dat de centrum-partijen en de christendemocraten in het bijzonder, zo’n positief traject rond de eigen identiteit centraal stellen. Maar in feite gebeurt het tegenovergestelde. Kijk naar het onderwijs. Zowel in Nederland als in Vlaanderen zijn de christendemocraten mede de doodgravers van het waardegericht onderwijs geworden, als waren ze de boekhouders van een samenlevingsmodel dat deels failliet is. Ook zij zijn meegegaan in het verhaal dat onderwijs en wetenschap in het teken van efficiëntie moeten staan. Meer ethiek, cultuur, geschiedenis, filosofie in het onderwijs zou de inzet van christendemocraten bij elke regeringsonderhandeling moeten zijn. Anders maak je van jongeren ongeleide projectielen. Christendemocraten moeten snoeihard tegen het tij in durven roeien en alternatieven aanreiken.’

PERSPECTIEF

Bent u optimistisch over de toekomst van de Europese Unie en de aanpak van het vluchtelingenvraagstuk?

‘Nee, ik ben helemaal niet optimistisch. We doen precies het tegenovergestelde van wat nodig is en verkwanselen onze idealen. In het onderwijs worden waarden en principes waar we voor stonden opgeofferd op het altaar van het plat economische utilitarisme. We investeren niet in de sociale cohesie. Er is een tendens tot economische centralisering en hyperspecialisering met een verzwakking van de periferie en de afbraak van dorpen als gevolg. Economisch is Europa verwickeld in een *race to the bottom*. In onderhandelingen

met de vs vormen sociale normen en milieu-beginselen slechts een randverschijnsel en niet de kern. Dat is verschrikkelijk. Ik zie op deze manier de Europese Unie binnen nu en tien of twintig jaar op haar einde lopen.’

De huidige politieke lijn leidt tot de ondergang van de EU?

‘Ja, daar hoeven we geen doekjes om te winden. Kijk alleen al naar de hedendaagse politieke constellatie: het Duits pragmatisme is zo goed als dood; de Britten, of ze er nu wel of niet uitgaan, maken Europa blijvend zwak – blijven ze erin dan wordt de soep nog dunner, gaan ze eruit, dan verliest de EU aan gewicht; de positie van Frankrijk is evenzeer problematisch. Hoe je het ook wendt of keert: de Europese kern is verzwakt. Waarden als duurzaamheid en solidariteit zijn aan inflatie onderhevig geraakt en Europa is een kapitalistische speeltuin geworden. Intussen durven de bureaucraten in Brussel hun mond niet open te doen.’

De Duitse bondskanselier Merkel probeert in Europa een moreel leidende rol te spelen. Belichaamt zij uw visie op een politiek van waarden?

‘Merkels christendemocratische principes en de moraliteit in het vluchtelingenverhaal vind ik heel nobel, maar ze onderbouwt dat niet met een waardevol economisch beleid en met een verbindend perspectief. Ze voert een beleid dat andere Europese lidstaten afknijpt, dat weigert de koopkracht op een adequaat niveau te brengen en dat weigert om de Europese instellingen een handelsbeleid te laten voeren dat valse concurrentie en dumping uitschakelt. Dat is meten met

twee elkaar bijtende maten: een neoliberale voor het economische en een christen-democratische in het vluchtelingendebat.’

‘De vraag is hoe we de kansen in de economie kunnen vergroten en hoe we de baten van de economie beter kunnen spreiden. Dat is een wereldwijd vraagstuk. We zullen hier in Europa mee moeten beginnen door van binnenuit lokale economieën en gemeenschappen op te bouwen en te versterken. Anders worden we echt zelf speelbal van chaos en geweld in onze directe omgeving.’

Op wat voor chaos en geweld doelt u precies?

‘Er zou zomaar opnieuw een oorlog kunnen uitbreken. Waarom niet? Wie kan er in vredesnaam beweren dat dat niet meer zal gebeuren? Vergeet niet: alles wijst in die richting. Het hele idee achter het Europese beschavingsproject staat op instorten; er is een hyperversnelling van de militarisering in de wereld gaande; het nationalisme neemt toe; en er is een sociaaleconomische onzekerheid en turbulentie op de grondstoffenmarkt. We houden het eigenlijk nog redelijk lang vol. Het antwoord zou meer Europese samenwerking tussen de lidstaten

.....
.....
Onheilsprofetie? We zitten op een van de formidabele keerpunten in de geschiedenis. Het wordt een gestaag wegblijven of een wedergeboorte
.....
.....

moeten zijn, maar, opnieuw, het tegenovergestelde gebeurt. Als de Chinezen komend

najaar opnieuw in een echte recessie zouden geraken, dan komt de economie van Duitsland zwaar onder druk te staan, en wordt Europese samenwerking nog lastiger. Nu al voel je de wanhoop zegenvieren, ook in Brussel. Is dat negativisme? Onheilsprofetie? Ik zou zeggen: we zitten op een van de formidabele keerpunten in de geschiedenis. Het wordt een gestaag wegblijven of een wedergeboorte. Het wordt een dubbeltje op zijn kant.’

Wat geeft u hoop?

‘Als jonge vader en onderdeel van een gezin heb ik geen andere keus dan te vechten voor het Europese ideaal, voor een toekomst die beter is dan nu. Mijn hoop komt voort uit die noodzakelijkheid, op veel meer dan dat is ze niet gebaseerd. Voor mij is het heel duidelijk hoe Europa beter zou kunnen. Maar wat mij zo somber maakt is het onvermogen van politici en opiniemakers om mensen te overtuigen met een inspirerend verhaal, over hoe we ervoor kunnen zorgen dat het dubbeltje de andere kant op kan vallen. Dan gaat het om de verbeelding van een mogelijke toekomst vanuit een waardeagenda die rijk is aan menselijke kwaliteit en perspectief.’

‘In de samenleving zelf is veel kracht en vitaliteit aanwezig. De vraag is of het niet een te kleine onderstroom is om werkelijk iets te veranderen, of de grote uitgebluste en moedeloos geraakte massa erdoor geïnspireerd raakt. Ik geloof echt niet in het hobbesiaanse beeld dat de mens intrinsiek slecht is en gedisciplineerd moet worden; in mensen komt zowel het goede en het liefdevolle als het akelige, de luiheid, de hebzucht en de haat naar boven. Maar ze hebben elkaar wel nodig en ze hebben ook

behoefte aan perspectieven om een richting op te kunnen gaan. Een van de problemen in de huidige samenleving is dat de positieve wederkerigheid onvoldoende wordt gestimuleerd. Hoe onze aankopen impact hebben op anderen, wordt aan het zicht onttrokken; als we goedkope schoenen kopen, zien we niet dat die door kinderhanden in Bangladesh zijn gemaakt. Op die manier worden we in feite beloond om mee te gaan in de graaizucht en de welvaartsmaximalisatie.

De kunst is te laten zien dat welvaart meer is dan de volle winkelkarretjes, dat het ook om welzijn gaat, om een economie die mensen tot samenwerking en ontplooiing aanzet.’

‘Daar ligt in de eerste plaats toch een taak voor politici. Hun rol is niet te overschatten en zij zullen moreel leiderschap moeten tonen en keuzes scherp moeten stellen. Ten tweede is het nodig dat er een intellectuele frontvorming van opiniemakers plaatsvindt.

Ze zullen engagement moeten tonen met wat mogelijk is, in plaats van elkaar te bestrijden met sarcasme en kritiek. In de derde plaats zullen het midden- en kleinbedrijf en de maakindustrie, samen met hun vakbonden en werkgeversorganisaties, druk moeten uitoefenen op de politiek om die omslag mee te maken. Heel veel van deze bedrijven beseffen heel goed dat ze de race to the bottom, de prijzenslag, niet kunnen winnen.’

‘Het moet weer duidelijk worden dat Europese samenlevingen wel degelijk verschil kunnen maken als ze groots denken. Samen kunnen Europese steden en regio’s een sterk, veelzijdig, duurzaam en solidair Europa vormen. Lokaal denken met een Europese weerklank: daar gaat het om. Zo’n agenda is het sterkste bindmiddel tussen Europese steden, regio’s en landen, en tussen autochtonen en tussen allochtonen.’

Naar een nieuwe grondslag voor het vluchtelingenbeleid

De bijna wekelijkse Europese toppen en speciale bijeenkomsten over het vluchtelingenvraagstuk tonen voortdurend hetzelfde beeld: nieuwe conclusies opschrijven is makkelijker dan oude afspraken uitvoeren. Steeds wordt duidelijk dat een Europese aanpak staat of valt met de politieke wil in de lidstaten om samen een gemeenschappelijk probleem op te lossen. De sleutel ligt in een eerlijk en rechtvaardig asiel- en migratiebeleid, het investeren in opvang in de regio en een modernisering van het vluchtelingenverdrag. Politici kunnen het zich niet veroorloven weg te kruipen in een schulp van angstig en bekrompen nationalisme.

---

door *Jeroen Lenaers*

De auteur is lid van het Europees Parlement namens het CDA.

HET BOEK *WIJ EUROPEANEN* VAN WIM DE WAGT RECONSTRUEERT, in de woorden van de auteur, de intrigerende initiatieven van Frankrijk en Duitsland om rond 1930 een federale Europese unie te vormen. Dat mislukte, Europa viel uiteen, en de rest is geschiedenis. Wie aan de toekomst wil bouwen moet echter van de geschiedenis leren, en met dat besef vraagt een overpeinzing toegeschreven aan Robert Peereboom, hoofdredacteur van het *Haarlems Dagblad*, uit 1931 om bijzondere aandacht. Peereboom was in 1931 in Genève aanwezig bij de vergadering van de Volkenbond. Hij analyseerde de situatie in het Europa van die jaren als volgt: ‘Er werd wel overvloedig gedebatteerd over vrede, ontwapening en internationale samenwerking, er werden gloedvolle redes gehouden en conferenties georganiseerd; als het op concrete maatregelen aankwam gaven de politici niet thuis en kropen ze terug in hun schulp van een angstig en bekrompen nationalisme.’¹

VAN DE GESCHIEDENIS NAAR HET HEDEN

Op zondag 17 april 2011 blokkeerde Frankrijk de toegang van Tunesische vluchtelingen in het Italiaanse grensplaatsje Ventimiglia. De Arabische lente was in volle gang en de vluchtelingenstroom richting Europa groeide, maar deze groep vluchtelingen moest, volgens Frankrijk en volgens de afgesproken Europese regels, in Italië blijven en daar asiel aanvragen. Italië, licht geërgerd door de disproportioneel zware last die het land als lidstaat aan de buitengrens van de Unie ten deel viel, liet ze oogluikend door om zo de omvang van het probleem ook aan Frankrijk en andere lidstaten duidelijk te maken.

Tweeënhalf jaar later. Na een vermindering van de instroom in 2012 nam in 2013 het aantal opnieuw toe. Meer en meer vluchtelingen waagden zich met gevaar voor eigen leven aan de oversteek naar Europa. De rampen die zich op de Middellandse Zee voltrokken waren tot dan toe klein van omvang (doch onmeetbaar qua menselijk leed) en kregen relatief weinig aandacht van Europese media, politici of publieke opinie. Dat veranderde echter in oktober 2013: bij het Italiaanse eilandje Lampedusa kapseisde een grote boot en kwamen meer dan driehonderd vluchtelingen om het leven. Driehonderd vaders, moeders en kinderen verdronken in het koude water van de Middellandse Zee. Europa stond in rep en roer. Presidenten, premiers en ministers buitelden over elkaar heen om hun gevoelens van medeleven met de slachtoffers te betuigen, om hun afschuw uit te spreken over de gebeurtenis en om krachtig te betogen dat dit nooit meer mocht gebeuren. De Middellandse Zee mocht geen kerkhof voor vluchtelingen worden, er moesten meer middelen beschikbaar komen en binnen Europa moest grotere solidariteit een antwoord vormen op de toenemende omvang van deze humanitaire crisis.

Toen de stofwolken opgetrokken waren, de lichamen geborgen en de echo's van de mooie woorden verdwenen, bleek dat er van concrete afspraken tussen de Europese landen niets terechtgekomen was.

Bij gebrek aan een gezamenlijke aanpak nam Italië het initiatief tot een eigen grootschalige zoek- en reddingsoperatie. De overige lidstaten lieten Italië een jaar lang de kastanjes uit het vuur halen, maar kwamen dan alsnog, onder grote druk van onder andere het Europees Parlement, met een Europese missie in de Middellandse Zee. Daar waar Italië een jaar lang 9 miljoen euro per maand uitgaf, kwamen de 28 lidstaten gezamenlijk tot een budget van maar liefst 2,8 miljoen euro per maand.

Ieder volgend jaar zou de instroom van vluchtelingen een nieuwe recordhoogte bereiken. Vergeleken met 2011 was er in 2014 al sprake van een verdriedubbeling van het aantal vluchtelingen tot meer dan 210.000, maar

met een toename van vijfhonderd procent in 2015 liep het aantal vluchtelingen dat jaar op tot meer dan een miljoen. De eerste data van 2016 lijken deze trend te bevestigen.

Het grote verschil met 2011 is dat, vanwege de enorme omvang, de crisis voor veel lidstaten heel dichtbij gekomen is. Ook Nederland wordt nu flink op de proef gesteld. Afgelopen jaar kreeg Nederland 58.880 asielaanvragen, een verdubbeling vergeleken met 2014, en voor 2016 wordt door het kabinet rekening gehouden met een instroom van 58.000 vluchtelingen, terwijl het niet uitgesloten kan worden dat dit aantal nog zal groeien tot 90.000.

DE EUROPESE AANPAK

De Europese Commissie onder leiding van voorzitter Jean-Claude Juncker heeft veel politiek kapitaal geïnvesteerd in het vormgeven van een Europese oplossing. Waar in het begin van de crisis de aandacht voornamelijk uitging naar het vormgeven van een crisisaanpak – reddingsmissie, ontlasten van de grensstaten, en de aanpak van mensensmokkelaars – heeft de commissie gaandeweg plannen gepresenteerd om de crisis ook op de lange termijn het hoofd te bieden. De recentste voorstellen richten zich op het versterken van de buitengrenzen door de oprichting van een Europese land- en kustwacht.

Ondanks de snelheid waarmee de commissie met plannen op de propen komt, is er in de lidstaten veel weerstand ontstaan. Voor de zomer steunde een meerderheid de hervestigingsvoorstellen, maar na de zomer werd snel duidelijk dat de uitvoering stokte. De bijna wekelijkse Europese toppen en speciale bijeenkomsten toonden telkens hetzelfde beeld: nieuwe conclusies opschrijven is gemakkelijker dan oude afspraken uitvoeren. De financiële beloftes van lidstaten aan het Afrika- en Syriëfonds zijn na zes maanden nog steeds niet nagekomen: het ontbreekt nog aan 2,2 miljard euro. Geld dat nodig is om ter plaatse te investeren, zodat het in de regio leefbaar blijft.

Steeds weer wordt duidelijk dat een Europese aanpak staat of valt met de politieke wil in de lidstaten om samen een gemeenschappelijk probleem op te lossen. Er ontstaat een vicieuze cirkel: een Europese afspraak komt met pijn en moeite op gang, enkele landen twijfelen waardoor resultaten uitblijven, waardoor draagvlak erodeert in landen die wel voor een gezamenlijke oplossing kiezen. Grenscontroles en dagquota worden ingevoerd, en er wordt een ontmoedigingsbeleid gevoerd waardoor de problemen van de ene lidstaat over de schutting worden gegooid bij de andere. Duizenden vluchtelingen komen vast te zitten op een niemandsland tus-

sen grenzen en Griekenland wordt langzaamaan het vluchtelingenkamp van Europa.

Het is belangrijk dat we die barmhartigheid en solidariteit blijven opbrengen, óók wanneer door de aanhoudende crisis en het alsmaar oplopende aantal vluchtelingen het draagvlak daarvoor afneemt. Een belangrijke factor die daartoe bijdraagt is onduidelijkheid over de toekomst. Geen gemeente krijgt het voor elkaar om op lokaal niveau een akkoord te sluiten over de opvang van vluchtelingen als men later gevraagd wordt er nog meer op te nemen en daardoor de onduidelijkheid over de te verwachten aantallen blijft. Het is aan de politiek om de juiste balans te vinden tussen humane opvang en absorptiecapaciteit, maar we moeten niet te snel snijden in het bieden van hulp. Er moet juist meer aandacht gaan naar het verbeteren van het terugkeerbeleid, want ook oneerlijkheid ondermijnt het draagvlak. Hulp moet geboden kunnen worden aan hen die deze nodig hebben, maar zij die er niet voor in aanmerking komen moeten ook effectief uitgezet kunnen worden, en daar faalt het beleid. Minder dan de helft van de mensen die in Europa in 2014 geen recht hadden op asiel is ook daadwerkelijk teruggestuurd. Willen we het systeem eerlijk houden, dan moet hierop vooruitgang geboekt worden.

Europees beleid heeft deels gefaald, maar was tegelijkertijd ook niet uitgerust om een crisis zoals de huidige vluchtelingencrisis het hoofd te bieden. Daarom moeten we ervoor waken bij het herzien van Europese wetgeving het kind met het badwater weg te gooien. Sinds 1999 werkt de Unie aan een gemeenschappelijk asiel- en migratiebeleid en in de afgelopen twee decennia heeft dit geleid tot een systeem waarin een deel van de wetgeving geharmoniseerd is maar waar ook nog veel verantwoordelijkheden op nationaal niveau worden ingevuld. Deze nationale verschillen zijn duidelijk zichtbaar geworden in deze crisis, en dat terwijl, bij aanvang van de crisis, een deel van de Europese wetgeving nog geïmplementeerd

Het kan niet zo zijn dat een lidstaat moeilijk doet over het opnemen van een paar honderd vluchtelingen terwijl het miljarden ontvangt uit de Europese begroting

moest worden. Onze aanpak moet er dus juist op gericht zijn om voort te bouwen op het huidige Europese asiel- en migratiebeleid en om verbeteringen aan te brengen waar nodig. De voorstellen van de Europese Commissie, zoals het permanente herverdelingssysteem, het opzetten van een Europese lijst van veilige landen, een Europees reis-

document voor terugkeerders en een Europese grens- en kustwacht, bieden daartoe een goede basis. Kern van alle voorstellen moet Europese soli-

dariteit zijn. Alle lidstaten moeten hun verantwoordelijkheid dragen, desnoods gekoppeld aan Europese steungelden. Het kan niet zo zijn dat een lidstaat moeilijk doet over het opnemen van een paar honderd vluchtelingen terwijl het miljarden ontvangt uit de Europese begroting.

OPVANG IN DE REGIO

Opvang in de regio is en blijft het uitgangspunt en de basis voor een toekomstig vluchtelingenbeleid. Vluchtelingen die hun eigen omgeving ontvluchten vanwege oorlog en geweld moeten de bescherming die ze zoeken zo snel mogelijk, en zo dicht bij huis als mogelijk vinden. De woorden ‘opvang in de regio’ prijken dan ook altijd prominent in de verkiezingsprogramma’s van het CDA. De realiteit is echter dat de internationale gemeenschap de afgelopen jaren behoorlijk gefaald heeft om opvang in de regio ook echt tot een realiteit te maken. De budgetten om menswaardige omstandigheden te creëren in de opvangkampen rondom Syrië slonken, terwijl tegelijkertijd de omvang van de humanitaire crisis toenam. Een onhoudbare situatie waar we nu de zure vruchten van plukken. Verplaats je eens in de situatie van een vader die met zijn vrouw en drie kinderen vanuit Aleppo naar Turkije gevlucht is. Na twee jaar in een vluchtelingenkamp in Turkije doorgebracht te hebben wordt jou verteld dat het dagelijkse voedselrantsoen voor je gezin gehalveerd wordt vanwege een gebrek aan middelen. Kun je het deze man kwalijk nemen als hij besluit het kamp te verlaten en te proberen ergens anders zijn kinderen fatsoenlijk eten, onderwijs en een toekomstperspectief te bieden?

Opvang in de regio moet meer zijn dan een dode letter in een verkiezingsprogramma. Het is een commitment dat nagekomen moet worden, en daar wringt de schoen. In een ideale wereld was jaren geleden al besloten dat forse investeringen in de regio noodzakelijk waren, en had Nederland het voortouw genomen in Europa om daar de middelen voor vrij te maken. Vanzelfsprekend zou dat ook voor Nederland een significante bijdrage betekend hebben. Maar ja, niemand was in 2011 zo gek om forse bedragen uit de Nederlandse begroting te reserveren voor investeringen in de regio. Had iemand dat wel gedaan, dan was de instroom nu lager geweest, en de politieke carrière van degene die het voorstelde waarschijnlijk korter.

Toch pleit ik ervoor dat het CDA de partij is die zo gek zou moeten zijn. De partij die naar de lange termijn durft te kijken en zich verzet tegen kortzichtig nationalisme en populisme. De partij die de kiezer niet alleen achteraloopt, maar hem of haar ook in het gezicht durft aan te spreken. En het is nog niet te laat. De discussie over de afspraken met Turkije biedt een uitgelezen kans om van opvang in de regio het speerpunt van het Europees

beleid te maken waarvoor het CDA al zo lang pleit. Dat gaat gepaard met grote noodzakelijke investeringen, wellicht groter dan de 6 miljard die nu onderwerp van gesprek is.

VLUCHTELINGENVERDRAG

Durf en langetermijnvisie zijn ook de twee basisingrediënten van ons voor-nemen om het Vluchtelingenverdrag uit 1951 te moderniseren. Dat is geen nieuw idee, maar een pleidooi dat we als CDA al ver voor de vluchtelingen-crisis hielden. Gezien de huidige crisis, maar zeker ook met een blik op de toekomst, is die discussie echter relevanter dan ooit.

We mogen trots zijn op de verworvenheden van het Verdrag van Genève, zeker geplaatst in de context van de situatie in Europa na de Tweede Wereldoorlog. Maar als we de ontwikkeling van de EU op dezelfde manier benaderd hadden als het vluchtelingenverdrag, hadden we nu nog in de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal geleefd. Een modernisering van het verdrag is dan ook hard nodig en niet bedoeld om afbreuk te doen aan de rechten van vluchtelingen, maar wel om ze klaar te stomen voor de toekomst. En dat is hard nodig. Voorspellingen van onder andere de Verenigde Naties geven aan dat we in de nabije toekomst te kampen krijgen met een reeks ‘megatrends’ als bevolkingsgroei (bijna 10 miljard mensen in 2050), verstedelijking, energie- en voedselonzekeerheid, waterschaarste en klimaatverandering, waardoor er in 2050 miljoenen mensen meer op de vlucht zullen zijn.

De complexiteit waarom mensen tegenwoordig op de vlucht slaan is fundamenteel anders dan toen men 65 jaar geleden het vluchtelingen-verdrag sloot. Op grond van de definitie in dat verdrag heeft ‘ieder die uit gegronde vrees voor vervolging zich buiten zijn thuisland bevindt’ recht op asiel. Deze definitie doet geen recht aan de complexiteit van de vluchtelingenproblematiek van vandaag de dag en daardoor wordt het steeds lastiger om een eerlijk onderscheid te maken tussen zij die wel en zij die geen hulp behoren te krijgen.

Daarom is de herziening van het vluchtelingenverdrag uit 1951 nu nodig. Het verdrag is een instrument met als doel om mensen in nood te helpen. In plaats van de focus te leggen op het vaststellen van wie een vluchtelingenstatus behoort te krijgen (alle hulp) en wie niet (geen hulp), moet de aandacht veel meer uitgaan naar de vluchtelingen zelf en naar het soort hulp dat men zoekt.² Zo kunnen we ook loskomen van de plicht om individueel ieder verzoek te toetsen en kunnen we toe naar een systeem waar aan grotere groepen in één keer op een snelle manier een vorm van hulp, zoals tijdelijke bescherming of een ontheemdenstatus, toegezegd

kan worden. In tegenstelling tot met een ‘ja-alles-nee-niets-aanpak’ kan zo sneller gepaste tijdelijke hulp geboden worden, die tevens makkelijker internationaal te organiseren is.

Daarnaast moeten er duidelijke afspraken gemaakt worden over het delen van verantwoordelijkheid op internationale schaal. Het kan en mag niet zo zijn dat de druk van vluchtelingenstromen zich slechts op een handvol landen concentreert, en er geen enkele verantwoordelijkheid rust op de rest.

Het recht op bescherming staat buiten kijf, maar de wereld is geen menukaart waaruit een vluchteling vrijelijk mag kiezen

Zeker wanneer vluchtelingenstromen in de toekomst mogelijk gaan groeien zal die situatie onhoudbaar worden. Er zijn veel landen op de wereld waar veiligheid en bescherming geboden kunnen worden, en die zullen allemaal hun steentje moeten bijdragen. En dat moet ook een duidelijke boodschap

zijn richting vluchtelingen. Het recht op bescherming staat buiten kijf, maar de wereld is geen menukaart waaruit een vluchteling vrijelijk mag kiezen.

LEGALE ROUTES

Zoals al eerder geconstateerd, wordt de onrust in Nederland voornamelijk veroorzaakt door de ongecontroleerde en ongecoördineerde instroom. De UNHCR adviseert landen al jaren om serieus werk te maken van hervestigingsbeleid, waarbij vluchtelingen in de regio een opvangplaats in een land wordt aangeboden en waarbij de oversteek gecontroleerd en gecoördineerd wordt geregeld. Maar waar de Tweede Kamer een jaar discussieert om uiteindelijk te besluiten om het aantal plaatsen voor hervestiging niet te verhogen van 500 naar 750 plaatsen, en waar op een oproep van de UNHCR voor 42.000 plaatsen voor Syrische vluchtelingen in 2013 en 2014, er van de 28 lidstaten slechts 11 reageren (en samen komen tot maar 13.100 plaatsen), kun je niet spreken van een serieuze aanpak van de problemen. En met de wijsheid van nu, waar nog dagelijks 2.000 mensen de oversteek maken, lijkt het toch een kleine moeite te zijn geweest om die hulp direct te bieden.

VIJF VOOR TWAALF

Peerebooms vaststelling in 1931 dat er wel overvloedig gedebatteerd werd over vrede, ontwapening en internationale samenwerking, maar dat als het op concrete maatregelen aankwam, de politici niet thuis gaven en

terugkropen in ‘hun schulp van een angstig en bekrompen nationalisme’ zou nu in een krant gepubliceerd kunnen zijn. We bevinden ons wederom in dat vijf-voor-twaalfmoment. De hang naar nationalisme en populisme is terug en de roep om eenvoudige oplossingen wordt luider en luider. Juist nu moet het CDA zijn rug recht durven houden, durf tonen en vooruit blijven kijken. Vooruitgang boeken is gek durven zijn, is moed tonen, is het Europese project niet de rug toekeren, maar eraan verder durven werken.

Noten

- 1 Wim de Wagt, *Wij Europeanen*. Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 2015, p. 28.
- 2 Binnen de wetenschap wordt al langer gediscussieerd over de vraag of een overgang gemaakt moet worden van een op status gebaseerde hulp naar hulp op basis van behoefte (*needs*

based). Zie bijvoorbeeld Roger Zetter, *Protection in crisis. Forced migration and protection in a global era*. Washington, DC: Migration Policy Institute, 2015, p. 22; Roger Zetter, *Protecting forced migrants. A state of the art report of concepts, challenges and ways forward*. Bern-Wabern: Swiss Federal Commission on Migration FCM, 2014, p. 80.

Lessen van ontwikkelings-samenwerking voor het vluchtelingenvraagstuk

Hulpprogramma's hadden de vluchtelingenstroom niet kunnen voorkomen of dempen. Wel kunnen we lessen trekken uit het verleden van de ontwikkelingssamenwerking met betrekking tot het vluchtelingenvraagstuk. Het is van belang om afscheid te nemen van het vanzelfsprekende idee dat ons interventionisme de oplossing biedt voor politieke en sociale problemen elders. We moeten ons meer laten leiden door de complexe lokale context in het Midden-Oosten en we moeten meer aandacht besteden aan de impact van het beleid dan aan het op peil brengen van voorzieningen als zodanig. Ook is het van belang om te werken aan een perspectiefrijk terugkeerbeleid.

---

door René Grotenhuis

De auteur is voorzitter van de Society for International Development, oud-directeur van Cordaid en oud-voorzitter van de Stichting Samenwerkende Hulporganisaties (giro555). Ook is hij als *associate researcher* verbonden aan de Universiteit Utrecht.

DE TOESTROOM VAN VLUCHTELINGEN NAAR EUROPA, ook naar Nederland, roept vragen op over de relatie tussen deze stroom en ontwikkelingssamenwerking. Hoe komt het toch dat na vijftig jaar ontwikkelingssamenwerking en duizenden miljarden aan hulp de chaos elders in de wereld nog steeds zo groot is dat miljoenen mensen op de vlucht zijn? Hun aantal neemt eerder toe dan af. En zijn er uit deze crisis lessen te trekken voor de toekomst van ontwikkelingssamenwerking?

VLUCHTELINGEN GEVOLG VAN INTERNE CONFLICTEN

Veel landen waar vluchtelingen vandaan komen, zijn landen die we als arm zien en waar ontwikkelingsorganisaties (vanuit Nederland of andere westerse landen) actief waren of zijn. Critici vragen zich af wat al die inspanningen van de afgelopen decennia hebben uitgehaald. Hebben overheden en maatschappelijke organisaties gefaald in het realiseren van stabiliteit en vooruitgang waardoor de noodzaak tot vluchten en asiel zou verdwijnen? Was het niet de verwachting en de pretentie van ontwikkelings-samenwerking om vooruitgang en een goed bestaan te realiseren in arme landen? Hadden we met ontwikkelingssamenwerking het ontstaan van de stroom van mensen die elders een veilig heenkomen zoeken, kunnen voorkomen? Kunnen we met ontwikkelingssamenwerking voor de toekomst nieuwe vluchtelingenstromen voorkomen? Voor de groep die sinds vorig jaar op de vlucht is (met name Syriërs en in mindere mate Irakezen) geldt dat ze uit landen komen die niet direct grootontvangers van ontwikkelingshulp waren. Het Midden-Oosten is, anders dan Afrika en in een verder verleden Azië en Latijns-Amerika, geen prioriteit geweest van ontwikkelingssamenwerking. Het zijn niet de armste landen, gerekend naar het inkomen per hoofd van de bevolking, en de dramatische beelden die we met enige regelmaat uit andere delen van de wereld kregen, kwamen niet uit het Midden-Oosten. Anders ligt het met Afghanistan, Somalië en Eritrea. Dat zijn klassieke ontwikkelingssamenwerkingslanden. Met name Afghanistan is een land waar met militaire inzet en met enorme bedragen geprobeerd is en nog steeds geprobeerd wordt om stabiliteit te creëren om daarmee de noodzaak tot vluchten weg te nemen. Blijkbaar werkt ontwikkelingssamenwerking ook daar niet.

Vluchtelingen zijn in vrijwel alle gevallen het gevolg van rampen en gewapende conflicten. Natuurrampen, droogte en overstromingen brengen mensen in acute bestaansonzekerheid en zetten hen aan tot vertrek. Maar de vluchtelingen die hier het gevolg van zijn, bereiken meestal niet Europa. Ze wachten het einde van de ramp af, komen op verhaal in vluchtelingenkampen in de buurlanden, en keren vervolgens terug. Bij conflicten is dat anders; deze halen samenlevingen zo overhoop dat mensen het vertrouwen in de toekomst verliezen. Dat is ook een belangrijke reden voor de grote aantallen Syriërs die sinds vorig voorjaar naar Europa komen. In zowel 2014 als 2015 heeft het Wereldvoedselprogramma van de VN zijn rantsoenen voor vluchtelingen in de kampen in Jordanië, Libanon en Turkije moeten verminderen.¹ Gevoegd bij de toenemende militaire chaos (conflict tussen Turkije en Koerden, betrokkenheid van Rusland) hebben mensen geen vertrouwen meer dat ze een verbetering kunnen afwachten. Armoede

op zichzelf is geen oorzaak van grote aantallen vluchtelingen; hoogstens zorgt armoede voor een gestage, maar kleine stroom van jonge mensen die op zoek zijn naar een betere toekomst. De vluchtelingen crises die we uit de afgelopen decennia kennen (Bosnië, Afghanistan, Irak, Syrië) zijn allemaal het gevolg van gewapende conflicten die zorgden voor grote onveiligheid voor de bevolking.

Ontwikkelingssamenwerking heeft geen invloed op de politieke en militaire conflicten die ten grondslag liggen aan de omvangrijke vlucht naar Europa. Het effect van ontwikkelingssamenwerking gedurende vijftig jaar is, tragisch genoeg, altijd beperkt geweest als het ging om grote harde politieke en militaire vraagstukken. Ontwikkelingssamenwerking is door de politieke, militaire en economische macht steeds gemarginaliseerd en verwezen naar de ‘zachte’ aspecten van de samenleving: onderwijs, gezondheidszorg, gender, aids. Ontwikkelingsorganisaties hebben altijd hun best gedaan om op de ‘harde’ macht invloed te hebben, maar zonder veel succes. Het is om die reden ook onterecht om ontwikkelingssamenwerking in welke zin dan ook verantwoordelijk te stellen voor de vluchtelingen crisis: ze is er altijd buiten gehouden.

De politieke overwegingen en militair-strategische belangen bepalen de mate waarin de internationale gemeenschap intervineert in deze conflicten. Daarbij zijn, naar mijn inzicht, de humanitaire gevolgen niet van

Politieke en militair-strategische belangen bepalen de mate van interventie in conflicten; de humanitaire gevolgen zijn niet van doorslaggevende betekenis

doorslaggevende betekenis. Het lijden van de Syrische bevolking is niet leidend voor de internationale politiek. De verhoudingen tussen Iran en Saoedi-Arabië, de relatie tussen Rusland en Assad, de Turkse wens om af te rekenen met de Koerdische ambities zijn van groter belang. Dat er nu voorzichtig sprake is van de weg naar een politieke

oplossing, met een wapenstilstand als eerste stap, is eerder het gevolg van een patstelling in de geopolitieke situatie dan het effect van humanitaire compassie. Dat is een harde conclusie, maar ze dringt zich onontkoombaar op.

Ontwikkelingssamenwerking is bovendien een interventie met een lange tijdshorizon. Waar noodhulp en wederopbouw kortetermijnbelangen dienen, is ontwikkelingssamenwerking gericht op de lange termijn, die eerder in decennia dan in jaren gemeten moet worden.

Ontwikkelingssamenwerking is gericht op het structureel verbeteren van samenlevingen: beter onderwijs, betere gezondheidszorg, beter openbaar

bestuur, betere technologische en kennisinfrastructuur. Daarmee biedt ze een geschikt instrumentarium om een antwoord te bieden op heftige acute crises, zoals die in Syrië.

COMMUNICEREND VAT: ONTWIKKELINGSSAMENWERKING EN NOODHULP

In de begroting van ontwikkelingssamenwerking is er een negatieve relatie tussen vluchtelingen en ontwikkelingssamenwerking. Daarvoor zorgen twee mechanismen. Het eerste is de afspraak tussen de OECD/DAC-landen dat de opvang van asielzoekers gedurende het eerste jaar betaald kan worden uit de ontwikkelingssamenwerkingsbegroting.² Met sterke groei van de instroom wordt de ruimte die beschikbaar is voor ontwikkelingssamenwerking navenant kleiner. Het tweede mechanisme is het afnemende politieke draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking, terwijl de steun voor noodhulp op peil blijft. Het gevolg is dat in de begroting van de minister van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking het aandeel noodhulp stijgt ten koste van het aandeel structurele ontwikkelingssamenwerking. De positieve groei van het bnp die resulteerde in een groeiend budget voor ontwikkelingssamenwerking in 2015 (375 miljoen euro) is vrijwel volledig ten gunste van noodhulp gebracht. Als we daarbij constateren dat het budget ontwikkelingssamenwerking onder de kabinetten-Rutte I en II is afgenomen met ongeveer dertig procent, dan is duidelijk dat verhoudingsgewijs de budgetten voor opvang en noodhulp fors gestegen zijn ten koste van structurele ontwikkelingssamenwerking.

Onlangs stelde minister Ploumen vijftig miljoen beschikbaar voor investering in lokaal ondernemerschap in Afrika, en ze gaf daarbij nadrukkelijk aan zo te willen voorkomen dat jongeren naar Europa komen.³ Over het belang van investering in lokaal ondernemerschap geen kwaad woord, maar het is wel heel erg wensdenken om te verwachten dat zo'n fonds (nog afgezien van de bescheiden omvang ervan) jonge asielzoekers ervan kan weerhouden naar Europa af te reizen. Het grote probleem zijn de burgeroorlogen, die landen zodanig ontwrichten dat honderdduizenden elders een goed heenkomen zoeken, en deze geweldsconflicten zijn moeilijk te voorkomen met ontwikkelingsgeld.

DRIE LESSEN

Ook als ontwikkelingssamenwerking niet in directe zin een vorm van preventie is voor vluchtelingen, zijn er ten aanzien van de vluchtelingencrisis wel degelijk lessen te trekken uit de ervaring van ontwikkelingssamenwerking. Ik onderschrijf drie lessen: het primaat van de lokale context,

het primaat van impact, en het geloof in de toekomst van de samenleving, ondanks armoede en conflict.

Allereerst is het van belang om te denken en te handelen vanuit de lokale context. Vijftig jaar ontwikkelingssamenwerking leert dat elke oplossing tot verandering en verbetering begint bij het verdiepen in de lokale context, onderlinge verhoudingen, ingesleten machtspatronen, gevestigde culturen. Alleen wie die context goed verstaat, is in staat een positieve verandering tot stand te brengen. Dat klinkt als een waarheid als een koe, maar in de praktijk is het ingewikkelder dan gedacht: ontwikkelingsprojecten gaan, ondanks alle goede bedoelingen, de mist in omdat van buitenaf door deskundigen opgelegde veranderingen niet beklijven. Het vergt kennis, toewijding en discipline om goed te kijken en te luisteren alvorens te doen. De vijftien jaar die zijn verstreken sinds de aanslagen in New York hebben een internationaal interventionisme te zien gegeven dat niets doet met deze lessen van ontwikkelingssamenwerking. Steeds hebben externe geopolitieke en strategische overwegingen een leidende rol gespeeld. De conflicten in Irak, Afghanistan en Syrië zijn heel complex en we hebben steeds vanuit onze eigen bril oplossingen willen realiseren. Simpele machtsanalyses zijn voorbijgegaan aan de complexe realiteit. In Afghanistan kregen de taliban nooit een rol in het oplossen van het conflict, in Irak werden de soennieten terzijde geschoven ten gunste van de sjiieten, in Syrië werden alle kaarten gezet op een slecht georganiseerde en intern verdeelde oppositie. Telkens was de gedachte dat militaire interventie en financiële en technische steun voldoende zouden zijn om de machtsbalans te veranderen. En telkens bleek dat níét voldoende.

In de instabiele wereld van vandaag zijn er geen simpele recepten om grootschalige vluchtelingenstromen als gevolg van gewapende conflicten te voorkomen. We hebben niet in de hand waar en waarom conflicten elders uitbreken. Wat we wel in de hand hebben is onze rol daarbij. Ten aanzien van die rol is een grondige herbezinning nodig op het vanzelfsprekende idee dat ons interventionisme de oplossing is voor politieke en sociale problemen elders in de wereld. De gedachte dat wij de oplossingen in huis hebben en dat we met onze militaire, politieke en sociaal-economische interventies die oplossingen kunnen realiseren is, in weerwil van de politieke retoriek, problematisch geworden.

De tweede les van ontwikkelingssamenwerking zou zijn dat we bij onze interventies in de opvang het belang van impact vooropstellen. In ontwikkelingssamenwerking hebben we de afgelopen twee decennia geleerd dat niet de directe output van belang is, maar de duurzame effecten daarvan op de doelgroep en op de samenleving. In 2012 ontwikkelden we binnen Cordaid het concept *flourishing communities*, oftewel bloeiende gemeen-

schappen.⁴ Ontwikkelingssamenwerking gaat, zo zeiden we, in essentie niet over het verstrekken van goederen of voorzieningen, maar om het tot stand brengen van gemeenschappen waarin mensen waardig en rechtvaardig kunnen leven, waarin sprake is van sociale cohesie en waarin mensen zorg hebben voor elkaar. Daarmee tilden we het perspectief van ontwikkelingssamenwerking van een eindeloze serie tastbare en meetbare resultaten (scholen, ziekenhuizen, waterpompen, coöperaties, microkredieten) naar het niveau van impact: Wat willen we tot stand brengen? Waar is het ons uiteindelijk om te doen? Daarbij stond centraal dat we iets tot stand willen brengen wat in zichzelf duurzaam is, dus wat niet voortdurend afhankelijk is van externe hulp.

Dat zou ook het perspectief moeten zijn bij de opvang van vluchtelingen: hoe zorgen we ervoor dat ze deel kunnen uitmaken van een flourishing community? Die vraag gaat verder dan de vraag naar de voorzieningen. Er is wat mij betreft geen enkele twijfel dat, als we dat willen en ertoe bereid zijn de middelen daarvoor beschikbaar te stellen, onze voorzieningen dat aankunnen: ons onderwijs, onze gezondheidszorg, zelfs onze huisvesting is in staat deze mensen op te nemen. De opmerking ‘Wir schaffen das!’ van Angela Merkel gaat vooral over dat voorzieningenaspect. Onze instituties zijn vitaal genoeg, en financieel kunnen we het ook aan.

De vraag is echter of het ook tot flourishing communities leidt. Daarvoor moeten we ons zowel de vraag stellen naar de mate waarin vluchtelingen zich thuis zullen en kunnen voelen in de Nederlandse samenleving, als die naar de mate waarin de Nederlandse samenleving een geheel van flourishing communities blijft als hier zoveel vluchtelingen verblijven. We gaan er als vanzelf van uit dat vluchtelingen in Nederland het best af zijn. Dat is nu zeker zo, gezien het geweld en de onveiligheid in Syrië, en dus zijn opvang en bescherming noodzakelijk. Maar voor de langere termijn is die steun niet vanzelfsprekend. De geschiedenis van vluchtelingen met hoge werkloosheid, grote afhankelijkheid van uitkeringen en sociaal isolement is vanuit het perspectief van flourishing communities niet aantrekkelijk.⁵ De Nederlandse flourishing community is niet meer zo flourishing. Onze draagkracht als samenleving is afgenomen, niet in financiële zin, maar wel in sociale, culturele en emotionele zin.⁶ En onze hoogcompetitieve westerse samenleving met haar harde selectie op prestaties zal ook van veel Syrische vluchtelingen mensen in de marge maken. Om die reden is het van belang veel meer energie te steken in waardige en perspectiefrijke terugkeer.

De derde les uit het verleden is dat het de moeite waard is om te investeren in de opbouw van een land, ondanks oorlog en conflict.

Ontwikkelingsorganisaties hebben de bewoners van Afghanistan en Zuid-Soedan niet geadviseerd weg te gaan omdat er toch geen perspectief zou zijn. Integendeel, tegen alle problemen in werken ze aan een beter bestaan

Het lijkt erop dat we voor vluchtelingen de boodschap hebben dat we niet meer geloven in een toekomst voor hun land van herkomst

en vooruitgang. Het lijkt er momenteel echter op dat we voor vluchtelingen de boodschap hebben dat we niet meer geloven in een toekomst voor hun land van herkomst.

Wie naar opvang kijkt vanuit het perspectief van de flourishing communities en zich afvraagt waar vluchtelingen op den duur het best

af zijn, moet het perspectief op terugkeer als serieuze optie openhouden. Nog te vaak is terugkeer nu een perspectief voor verliezers en mislukkelingen. Er is dringend behoefte aan een positiever perspectief op terugkeer, met de bijbehorende faciliteiten, zodat terugkeer in waardigheid (een UNHCR-principe) een realistische optie wordt. Daarbij gaat het niet om een ‘oprotpremie’ maar om de eerlijke overtuiging dat een groot aantal vluchtelingen meer zal opbloeien bij terugkeer dan in de marge van onze samenleving, en verder om de overtuiging dat Syrië bij zijn wederopbouw dringend behoefte heeft aan een groot aantal van de mensen die nu het land verlaten; hun inzet is daar harder nodig dan hier in West-Europa.

Dat is bovendien ook in het belang van de landen van herkomst. We zien in Syrië wat we eerder in Bosnië en Afghanistan zagen: de goed opgeleide middenklasse vertrekt en laat een land achter dat op het moment van wederopbouw de mensen mist die het land weer vlot op de been zouden kunnen helpen. Daarvoor is een nieuwe consensus nodig tussen maatschappelijke organisaties en de overheid.

Perspectief op terugkeer ontstaat als voor vluchtelingen duidelijk is dat er een knip is tussen opvang en bescherming enerzijds en duurzaam verblijf anderzijds. Het eerste is vanzelfsprekend, het tweede niet.

Perspectiefrijke terugkeer ontstaat ook als mensen gedurende hun opvang de gelegenheid krijgen (juridisch en financieel) om naar school te gaan en een beroepsopleiding te volgen. Met name mbo- en hbo-instellingen moeten in staat gesteld worden vluchtelingen tot hun opleidingen toe te laten of specifieke cursussen voor hen op te zetten. Onderwijs voor vluchtelingen gaat niet alleen om kinderen, maar ook om (jong)volwassenen, die daarmee hun toekomstperspectief kunnen verbeteren. Om te kunnen werken moeten vluchtelingen toegang krijgen tot werkervaringsplaatsen en eventueel reguliere banen. Tot slot betekent perspectiefrijke terugkeer een serieuze bijdrage om een herstart in eigen land mogelijk te maken, bij-

voorbeeld in de vorm van het herbouwen of opknappen van het vroegere huis.

BESLUIT

Ontwikkelingssamenwerking op zichzelf is niet het instrument waarmee we de huidige vluchtelingen crisis kunnen oplossen of een volgende kunnen voorkomen. In het verleden is te vaak gedacht dat ons interventionisme de oplossing zou zijn voor politieke en sociale problemen elders. Die gedachte klopt niet, maar dat wil ook weer niet zeggen dat we dan maar werkloos moeten toekijken. Er is een scala aan mogelijkheden tussen niets doen enerzijds en ons traditionele interventionisme anderzijds. Het is de moeite waard om veel energie – veel meer dan nu gebeurt – te steken in een perspectiefrijke terugkeer. De ervaringen en inzichten uit het verleden van de ontwikkelingssamenwerking kunnen daarbij meer dan behulpzaam zijn.

Noten

1 https://www.wfp.org/news/news-release/funding-shortfall-forces-wfp-announce-cutbacks-syrian-food-assistance-operation; https://www.wfp.org/news/news-release/wfp-forced-make-deeper-cuts-food-assistance-syrian-refugees-due-lack-funding 2 http://www.oecd.org/dac/stats/documentupload/DAC%20List%20of%20ODA%20Recipients%202014%20final.pdf. Ook Syrië staat op die lijst. 3 http://www.volkskrant.nl/binnenland/	kabinet-geeft-50-miljoen-aan-afrika-om-migratie-te-stoppen~a4039890/ 4 https://www.cordaid.org/en/about-us/mission/building-flourishing-communities/ 5 https://www.vluchtelingenwerk.nl/sites/public/Vluchtelingenwerk/Publicaties/VWNIntegratiebarometer2014.pdf 6 http://programma.vpro.nl/buitenhof/afleveringen/2015/buitenhof-27-december---david-van-reybrouck---remco-campert.html

De polarisatie voorbij

Het verlangen naar een ‘thuis’

De bezorgdheid van burgers over de komst van grote aantallen vluchtelingen valt te begrijpen als de angst voor het verlies van hun gemeenschap. Dit gevoel van verlies projecteren ze niet alleen op vluchtelingen, maar ook op andere processen die van buiten op onze democratie inwerken, zoals de invloed van de Europese Unie en de internationale economie. Wat zij miskennen is dat de democratie zelf actief bijdraagt aan de ondermijning van gemeenschappen. Nodig is een gezonde vorm van nostalgie waarin ons ‘thuis’ geen object van liefde of fobie is, maar een van de plekken waar we ons thuis kunnen voelen zonder weg te vluchten voor de spanningen die democratie met zich meebrengt.

---

door *Sjaak Koenis*

De auteur is universitair hoofddocent Politieke filosofie in de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Hij publiceerde eerder *Het verlangen naar gemeenschap. Over moraal en politiek in Nederland na de verzuiling* (1997) en *Het verlangen naar cultuur. Nederland en het einde van het geloof in een moderne politiek* (2008). Eind dit jaar verschijnt van hem een boek over emancipatie en ressentiment in de Nederlandse democratie.

DE VLUCHTELINGENCRISIS VAN DE AFGELOPEN MAANDEN roept bij de inwoners van Nederland uiteenlopende reacties op. Voor sommigen moet Nederland een reddende ark zijn voor zo veel mogelijk vluchtelingen, maar anderen, vaak luidruchtiger dan de eerste groep, zouden Nederland liever in een afgesloten fort willen veranderen. De meeste burgers hebben minder uitgesproken opvattingen. Zij voelen wel het appel dat vluchtelingen op hun gemoed doen, maar zijn er niet gerust op dat we in alle gevallen met echte vluchtelingen te maken hebben en schrikken ook terug voor de grote aantallen vluchtelingen die zich in Nederland melden.

De vraag of ons land een reddende ark moet zijn of juist een gesloten fort is een morele en politieke vraag waarop vanuit de wetenschap niet

zomaar een antwoord te geven is. Eén vluchtige blik op onze geschiedenis leert ons al dat de tegenstelling eigenlijk geforceerd is. Voor veel vluchtelingen is Nederland – denk aan de joden en de Franse hugenoten die hun toevlucht zochten in de Nederlandse Republiek – in het verleden een reddende ark geweest, maar de politieke elite heeft maar zelden zichzelf als de reddende engel gezien. Ook hier ging de dominee hand in hand met de handelsreiziger. Er is veel discussie over de vraag of en in hoeverre Nederland profiteert van de nieuwe golf vluchtelingen, maar dat is niet een invalshoek die ik hier wil kiezen. Een eenduidig antwoord op die vraag is van de kant van de wetenschap niet te verwachten, maar zelfs als dat wel zo zou zijn, wordt daarmee de morele en politieke vraag weer ontlopen. De mensen die zich in Purmerend, Medemblik enzovoort verzetten tegen de komst van vluchtelingen zijn bovendien helemaal niet geïnteresseerd in de mogelijkheden die vluchtelingen bieden, en ook niet in verhalen over onze geschiedenis waarin hun profijt voor de Nederlandse samenleving wordt uiteengezet. Ze willen de grens dicht, dat is alles.

Waarom willen ze dit? Deze bewoners, aldus de stelling van dit artikel, projecteren het gevoel van verlies van gemeenschap op processen die van buiten op onze democratie inwerken, zoals de vluchtelingenstroom, de internationale economie, de 'verkleuring' van Nederland en de invloed van de Europese Unie. Deze externe krachten bedreigen in hun ogen onze democratie, maar wat zij miskennen is dat de democratie zelf actief bijdraagt aan de ondermijning van gemeenschappen.

VERLIES VAN GEMEENSCHAP

Luister eens naar deze boze burger uit Purmerend, een van de plekken waar de discussie over de opvang van vluchtelingen zo uit de hand liep: 'Ik ben wel opgelucht dat het niet doorgaat. Ik vind dat ze wel een plek moeten hebben, maar niet hier [een schooltje tegenover haar huis]. Het is te dicht bij de mensen. Er staan hier toch twee auto's voor de deur. Zoveel weelde om hen heen, dat zijn ze niet gewend. Wat denk je dat dat doet met mensen? (...) Dit zijn wel koopwoningen hè, dat vergeten veel mensen. Noodopvang, dat moet je maar afwachten. Als het er eenmaal zit.' Een van de actievoerders, van de groep Hop Purmerend, komt uit een rood nest, maar hij vindt dat de PvdA de arbeiders links heeft laten liggen. Hij verbindt zijn verontwaardiging aan democratie: 'Wij hebben een vrije democratie, als dat je ook nog wordt afgepakt ...' Ook opvallend is de reactie van deze oudere man van Indische komaf: 'Ik heb een koopwoning. Als straks die gasten daar zitten en ik wil mijn huis verkopen, dan krijg ik er niets voor terug. Ik ben van Indische komaf, mijn ouders zijn gevlucht uit Indo-

nesië, maar wij zijn direct hard gaan werken. Ik heb 45 jaar in ploegen-dienst gezeten. Ik lees in de krant dat deze mensen aan het profiteren zijn van Nederland.' Uiteindelijk vormen verontwaardiging over de aanpak van de gemeente (zonder overleg) en angst voor verandering de rode draad in veel van de reacties van deze boze burgers, die in groten getale op Geert Wilders stemmen.¹

Dit zijn geen joelende racisten of rabiante vreemdelingenhaters, maar doorsneeburgers die bang zijn dat de opvang van de vluchtelingen ten koste zal gaan van de waarde van hun koopwoning, hun vrije democratie, de plek die ze zelf na migratie moeizaam verworven hebben. Het is het verlies van hun gemeenschap, van wat zij als hun gemeenschap zien, van wat zij van waarde achten, zowel materieel als immaterieel, waar zij zich zorgen over maken en wat hen doet besluiten om in sommige gevallen met spandoeken de straat op te gaan. Hun meningen en overwegingen dreigen verloren te gaan in het geschreeuw en de reltrapperij van een klein groepje, maar ik denk dat we meer aandacht moeten besteden aan deze steeds grotere groep van burgers die niet meer zoals vroeger gemakkelijk meebuigen met wat hun politieke leiders voor ze bekokstoven. Ze vertrouwen niet meer in de politieke leiders van de middenpartijen en in de reguliere mechanismen van onze vertegenwoordigende democratie. Anders dan de 'passieve' en 'lijdzame' burgers over wie de grote politicologen Lijphart en Daalder hebben geschreven, gaan ze de straat op om zelf politiek te bedrijven.² De vluchtelingen zijn hier de directe aanleiding, maar ze komen net zo goed op voor het behoud van de traditionele Zwarte Piet en dat van Nederland tegen 'Europa'.

Wat is de achtergrond van deze houding en hoe past het verlies van gemeenschap in een democratische samenleving? Deze burgers treden naar voren uit de grote groep van 'bedreigde' en 'berustende' burgers.³ Ze zijn sceptisch over grote woorden als modernisering, individualisering en se-

cularisering die sociologen gebruiken om de voorwaartse beweging van samenlevingen te beschrijven, omdat ze menen dat er helemaal niet meer voorwaarts bewogen hoeft te worden. Nederland is misschien niet af in hun ogen, maar wat er is, is het waard om te behouden, desnoods met politieke actie en lichte vormen van sabotage. Het

In de ogen van een grote groep burgers is Nederland misschien niet af, maar wat er is, is het waard om te behouden, desnoods met politieke actie

zijn geen traditionele conservatieven die hun zucht voor behoud en verzet tegen verandering aankleden met mooie verhalen over het belang van tra-

ditie in politiek, onderwijs en opvoeding en die de elite oproepen om de opvoeding van het volk weer ter hand te nemen. Ze wijzen elke elite af; ze willen eenvoudig wat ze hebben (verworven) niet verliezen en menen dat vluchtelingen in dit opzicht voor hen een gevaar vormen.

In deze discussie is iedereen begaan met het lot van onze democratie. De tegenstanders zien de vluchtelingen als een bedreiging voor onze democratie; denk aan het citaat hiervoor: 'Wij hebben een vrije democratie, als dat je ook nog wordt afgepakt ...' De voorstanders van opvang van vluchtelingen verbinden de opvang van vluchtelingen ook aan het lot van de democratie: wij zijn afhankelijk van deze instroom, al was het maar om onze dreigende vergrijzing een halt toe te roepen. En is opvang van vluchtelingen geen kenmerk van onze democratie? In beide analyses is democratie de ontvangende partij: door vluchtelingen zal onze democratische gemeenschap ondermijnd worden of juist weer opbloeien.

DEMOCRATIE ALS ONDERMIJNING VAN GEMEENSCHAPPEN

Waarom wordt er nooit eens op gewezen dat onze democratie zelf actief bijdraagt aan de ondermijning van gemeenschappen, inclusief – in de context van Europa – de nationale staat als die als een culturele gemeenschap wordt opgevat? Aan de ene kant biedt een moderne democratie burgers het recht en de mogelijkheid om zich te organiseren op basis van (religieuze) identiteit, gender, ideologie of cultuur. Met name religieuze gemeenschappen hebben sterke en wijdvertakte organisaties voortgebracht, maar ook het feminisme en het socialisme hebben zich georganiseerd op basis van hun identiteit en belang. Op deze manieren heeft democratie een cruciale rol gespeeld bij de emancipatie van diverse groepen, een proces dat nog niet ten einde is. Aan de andere kant zorgt democratie er ook voor dat deze gemeenschappen steeds onder druk worden gezet. Dit gebeurt door onderlinge concurrentie tussen deze gemeenschappen en door de mogelijkheid die een liberale democratie burgers biedt om hun gemeenschap te verlaten. Zware gemeenschappen worden lichte gemeenschappen.⁴ Zowel de verzuiling als de latere ontzuiling is ontsproten aan de werking van onze democratie. Het onbehagen dat voortvloeit uit de teloorgang van deze gemeenschappen (religieus, politiek-ideologisch, cultureel) is diffuus. Het zorgt bij veel mensen voor het gevoel dat ze hun houvast kwijtraken, en dat gevoel is niet zomaar een hersenspinsel. Veel burgers zien Europa daarom als een bron van onbehagen. Of de vluchtelingen die zich in zulke grote aantallen bij het COA aanmelden.⁵

Dit gevoel van verlies hecht zich nu sterk aan vluchtelingen of aan 'Europa', maar hechtte zich in een eerdere fase aan andere zaken, bijvoor-

beeld het verlies van de hechte levensbeschouwelijke gemeenschappen die Nederland kende, zoals de katholieke zuil, of aan het verlies van de ideologische vanzelfsprekendheid van de Rode Familie. Elders heb ik het zelfvertrouwen van een belangrijke representant van de katholieke zuil, Anton van Duinkerken, vergeleken met de topperdiscussie die twee bekende zonen van de katholieke traditie, Godfried Bomans en Michel van der Plas, in 1969 over het katholicisme publiceren.⁶ Zij voelen rancune tegen het instituut van de katholieke kerk omdat zij te lang bang zijn gemaakt met de hel. Zij voelen zich suppoosten van een museum, maar kunnen zich tegelijk niet voorstellen dat een traditie van tweeduizend jaar die prachtige kathedralen en beschaving heeft voortgebracht, geen elementen van waarheid zou bevatten. De onttovering van het katholicisme komt mooi tot uitdrukking als Bomans in een verwijzing naar de afschaffing van het Latijn (als ‘vocale wierook’) constateert dat het floers van het katholicisme werd afgerukt. Waar het mij om gaat: de strijd ging toen tussen humanisten, protestanten, socialisten en katholieken. Niemand heeft die strijd gewonnen, maar alle partijen zijn door die strijd wel veranderd. Zij hebben hun ‘geloofsfundamenten’ moeten loslaten of herzien en de warmte van hun groep voelen uitdoven.

De sociaaldemocratische traditie heeft een vergelijkbare onttovering ondergaan. De vooroorlogse SDAP manifesteerde zich in alle opzichten als een levensbeschouwing, terwijl de doorbraak vlak na de oorlog leidde tot een levensbeschouwelijk opener sociaaldemocratische partij, de PvdA. De verdere cultuurstrijd heeft echter ook deze PvdA niet onberoerd gelaten: alle oude socialistische veren werden in de loop van de tijd geplukt totdat in de jaren negentig een partij overbleef die niet alleen haar ideologie maar ook haar oude emancipatie-idealen was kwijtgeraakt.

Deze twee voorbeelden van de ontmanteling van de katholieke zuil en de Rode Familie wijzen op een algemeen patroon in onze democratische samenleving: een democratie biedt de ruimte voor mensen om groepsgewijs op te komen voor hun emancipatie en om hun conceptie van het goede leven vorm te geven, maar de groepen die zo ontstaan roepen ook onderlinge strijd en concurrentie op, omdat een pluriforme democratie zich ook verzet tegen de dominantie van een van die groepen over de andere.

NOSTALGIE

Intussen lijken we de verzuiling voorbij, maar dat geldt niet voor de ervaring van verlies van houvast. Nu vormen Europa, de ervaring van de ‘verkleuring’ van Nederland en de internationale economie de stenen des aan-

stoots. In reactie hierop zijn we nu getuige van de herontdekking van de Nederlandse cultuur als iets waar we meningen over hebben, waar we een nieuw museum zoals het Nationaal Historisch Museum voor nodig hebben en waar we betrekkelijk onschuldige tradities als die van Sinterklaas en

De Nederlandse cultuur is in feite een recente uitvinding als een product van restauratieve nostalgie, als poging om ons verloren 'thuis' te reconstrueren

Zwarte Piet herijken tot de kern van onze cultuur. Die Nederlandse cultuur is in feite een recente uitvinding als een product van wat Svetlana Boym restauratieve nostalgie noemt, als poging om ons verloren 'thuis' te reconstrueren.⁷ Deze vorm van nostalgie heeft twee plots: een oorsprongsverhaal waar bij-

voorbeeld Zwarte Piet in thuishoort en niet een of andere regenboog-Piet, en een verhaal over aanranding en samenzwering: onze democratie wordt als een voordien nog ongerepte maagd van buiten overvallen door externe machten zoals de EU en de internationale economie, en overlopen door migranten en vluchtelingen. De samenzwering herkennen we aan de retoriek van populistten die de huidige elite de schuld geven van deze 'uitverkoop'. Deze externe krachten zijn in feite interne krachten: de Europese Unie is allang binnenland geworden, de internationale economie is altijd al een integraal onderdeel van onze economie geweest, en zelfs de vluchtelingen vormen allang een intern probleem voor wie zich realiseert dat Nederland samen met andere EU- en NAVO-landen partij is in conflicten die voor zoveel vluchtelingen zorgen, zoals dat in Syrië.

Dit externaliseren van problemen als problemen die van buiten onze democratie 'aanranden' is een bekend fenomeen; het kwaad komt altijd van buiten, net als de zondebokken, die als wezensvreemd aan onze cultuur worden voorgesteld. Dit externaliseren heeft er ook voor gezorgd dat je de dominante tegenstelling in het huidige politieke debat kunt aanduiden als die tussen enerzijds kosmopolitisme en anderzijds dat wat men 'oikofilie' noemt (liefde voor 'thuis' – als tegenhanger van de door Thierry Baudet bekritiseerde 'oikofobie').⁸ Deze tegenstelling kan alleen maar floreren als het inderdaad mogelijk is om een hek rondom onze democratie als ongerepte maagd te zetten, maar dat is natuurlijk niet mogelijk. De oikofielen voeden de restauratieve nostalgie en op termijn ook de frustratie van de burger, zoals die uit Purmerend die zich zorgen maakt over zijn koopwoning of de actievoerder van Hop Purmerend die de PvdA ervan de schuld geeft dat hij als arbeider in de steek is gelaten. Wat Nederland goed kan gebruiken is niet zozeer meer kosmopolitisme. Niet omdat, zoals René Cuperus heeft betoogd, de wereldburger niet bestaat, maar omdat er

vooral nog niet zoveel van zijn.⁹ De doorsnee burgers in Nederland zijn dorps- en stadsbewoners voor wie ‘de wereld’ veel te dichtbij komt.

Wat wel zou helpen is een beetje meer van die andere vorm van nostalgie waar Boym over schrijft, dus de reflexieve vorm, waarin ons ‘thuis’ geen object van liefde of fobie is, maar één van de plekken waar we ons thuis kunnen voelen zonder weg te vluchten voor de spanningen die de modernisering met zich meebrengt. Deze vorm van nostalgie biedt nog steeds ruimte voor het weemoedig mijmeren over het Nederland dat geweest is, zoals we kunnen mijmeren over onze jeugd en oude liefdes, de dingen die voorbijgaan. Deze vorm van nostalgie staat echter wel open voor de ervaring dat datzelfde Nederland intussen veranderd is, dat het processen van democratisering zijn geweest die oude en vertrouwde gemeenschappen hebben doen eroderen en dat we *for better or for worse* een rol dienen te spelen in grotere verbanden, zoals daar zijn de internationale economie en de EU. De problemen die dit oplevert kunnen niet aan een boze buitenwereld worden toegeschreven of aan een kwaadwillende elite die Nederland in de uitverkoop heeft gedaan. Het zijn onze problemen, die we gezamenlijk moeten oplossen.

Noten

- 1 Irene van der Linde, “Liever niet.” De boze burgers van Purmerend, *De Groene Amsterdammer* 139 (2015), nr. 51/52 (17 december), pp. 22-27.
- 2 Vgl. H. Daalder, *Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (oratie). Assen: Van Gorcum, 1964. Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: De Bussy, 1968.
- 3 Gabriël van den Brink, *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2002, pp. 76-86.
- 4 Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep, 2004.
- 5 Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Het onbehagen voorbij. Een weekend perspectief op onvrede en onmacht*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2013.
- 6 Sjaak Koenis, *De democratisering van het ressentiment. Emancipatie en onbehagen in de Nederlandse politiek* (oratie uitgesproken op 16 februari 2012). Maastricht: Universiteit Maastricht, Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen.
- 7 Svetlana Boym, Nostalgia and its discontents. *The Hedgehog Review* 9 (2007), nr. 2 (zomer), pp. 7-18.
- 8 Thierry Baudet, *Oikofobie. De angst voor het eigene*. Amsterdam: Bert Bakker, 2013.
- 9 René Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.

Vluchtelingen en het angstmanagement van politici

De vluchtelingencrisis vraagt een volwassen omgang van de politicus, niet enkel met de schijnbaar angstige burger, maar ook met een complexe problematiek die hij niet altijd zo goed onder controle heeft als hij zou willen. Zo'n volwassen politiek is eerst en vooral gebaseerd op een duidelijke analyse van de feiten en van de eigen mogelijkheden waarover politici beschikken om met echte vragen van mensen om te gaan. Ook toont deze politiek lef om een open discussie met de burger aan te gaan over de toekomst van de welvaartsstaat. Meer dan we vermoeden biedt het christendom aanknopingspunten voor zo'n realistische benadering.

---

door *Rik Torfs*

De auteur is rector en hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven en oud-lid van de Belgische Senaat namens CD&V.

STEL DAT U, GEZETEN OP EEN BARKRUK IN EEN CAFÉ, na een drukke werkdag onbezorgd van een pilsje geniet. U geeft samen met een collega commentaar op de gebeurtenissen van de voorbije week. Na het tweede pilsje wordt de discussie heftiger. En plotseling zegt uw collega: 'Beste vriend, waarom toch die angst? Ik voel dat je bang bent.' Wellicht hebben deze woorden geen gunstig effect op het gesprek. Ze verbreken de gelijkheid tussen de twee deelnemers. De opmerking over de angst vindt haar oorsprong in een metaperspectief. Het argument wordt plotseling minder belangrijk dan de angst waarop het steunt, of lijkt te steunen. Wie burgers in het vluchtelingendebat angst verwijt, verheft zich boven hen. Bovendien suggereert zo iemand dat hijzelf geen angst heeft of, mocht dat toch zo zijn, deze perfect beheerst en in een rationeel perspectief weet te plaatsen.

Wie de ander angst verwijt, laat hem in de steek. Daarom moeten poli-

tici bijzonder zorgvuldig omgaan met gevoelens van burgers die zij als angst of een vorm van onvermogen beschrijven. Is de vermeende angst wel angst? Of is ze gewoon een reactie van burgers op politici die scherpe vragen schuwen en problemen niet bij hun naam durven te noemen? De vluchtelingen crisis vraagt een volwassen omgang van de politicus, niet enkel met de schijnbaar angstige burger, maar ook met een complexe problematiek die hij niet altijd zo goed onder controle heeft als hij zou willen. Vier punten kunnen helpen om hiermee aan de slag te gaan.

VIER POLITIEKE OPGAVEN

Een eerste opgave voor politici is de moed om helder te zijn, zowel in de analyse van de vluchtelingen- en migratieproblematiek als in de terminologie om erover te spreken. Zo bestaat er wel degelijk een verschil tussen vluchtelingen en economische migranten. Vluchtelingen zijn niet veilig in het land dat ze verlaten. Daarom vallen ze onder de conventie van Genève en ontlenen ze, zolang het gevaar duurt, daaraan rechten op de plek waar zij terecht komen. Vluchtelingen hoeven niet sympathiek te zijn. Hun aai-baarheidsfactor mag onder het nulpunt liggen. Het pure feit dat zij zich in de objectieve situatie van vluchteling bevinden, volstaat. Economische migranten verkeren niet in een situatie van direct gevaar. Ze zijn op zoek naar een beter leven. De mensen die in Calais of Duinkerken wachten op een overtocht naar het Verenigd Koninkrijk zijn geen vluchtelingen, maar economische migranten. Ze zouden in Frankrijk kunnen blijven, maar verwachten een hogere welvaart of andere voordelen aan de overzijde van het kanaal. Economische migranten zijn geen betere of slechtere mensen dan vluchtelingen. Het onderscheid tussen beide groepen steunt niet op morele gronden. Het gaat om een zuiver juridisch verschil, dat een uiteenlopende aanpak van beide categorieën wettigt. Wie het onderscheid verwaarloost of vergeet, neemt elke basis voor een rationeel beleid weg, en ondergraaft het vertrouwen van de bevolking in haar politici. Voor laatstgenoemden is het belangrijk de gave des onderscheids te blijven behouden. Schijnbaar gulhartig opteren voor open grenzen of iets wat erop lijkt, getuigt van een schuldige onverantwoordelijkheid tegenover de gevoelens van burgers. Natuurlijk klinkt het mooi om Eurafrika te beschouwen als één continent waarbinnen vrij verkeer van personen mogelijk moet zijn. Maar waarom dan enkel Eurafrika? Syriërs en Afghanen vallen op die manier uit de boot. Maar natuurlijk is Eurafrika zelf een illusie. Geen enkel land kan een totaal vrij verkeer van personen aan. Kortom, heldere standpunten en het maken van een duidelijk onderscheid in plaats van het houden van een pleidooi voor grenzeloze solidariteit zijn van groot belang om

het vertrouwen van de bevolking overeind te houden. Natuurlijk lijkt grenzeloze solidariteit mooier; menselijker, in de zin van draaglijk voor het

Grenzeloze solidariteit lijkt mooi, maar menselijk, in de zin van draaglijk voor het merendeel van de mensen, is zij niet

merendeel van de mensen, is zij echter niet. Dus is zij in wezen ook niet mooier. Van mensen iets vragen wat ze met de beste wil van de wereld niet aankunnen, negeert een antropologische werkelijkheid: de mens is tot goedheid in staat, maar volkomen zelfopoffering zal altijd een uitzondering blijven.

Een tweede belangrijk aandachtspunt voor politici is duidelijkheid verschaffen over hun eigen macht en onmacht. Dat is een zware opgave. Het is immers niet onmacht, maar macht die een politicus wil uitstralen. Toch is het noodzakelijk om helderheid te verschaffen over welke garanties je als politicus kunt bieden en welke niet. Zijn politici in staat om haarscherp een onderscheid te maken tussen vluchtelingen en economische migranten? Durven zij economische migranten tegen te houden, en kunnen ze dat ook? Zijn ze in staat om mensen die geen vluchtelingenstatus verwerven uit te wijzen en, zo ja, in hoeveel procent van de gevallen leidt dat effectief tot een terugkeer? Gaan wij ervan uit dat een vluchtelingenstatus tijdelijk is of definitief? Indien hij tijdelijk is, dan ook in de praktijk? Die vragen horen we relatief weinig, ook al omdat ze onbarmhartig klinken. Nochtans zijn het vragen die in de brede samenleving geregeld rijzen. Precies daar ligt een probleem. Politici stellen liever zelf de vragen – eenvoudige vragen die ze vervolgens perfect kunnen beantwoorden. Moeilijke vragen zijn echter geen schande. Integendeel. Juist het onvermogen om moeilijke vragen te beantwoorden leidde tot een knieval van Europa voor het autocratische Turkse regime van president Erdogan. Uit dit ongemakkelijke akkoord blijkt dat de Europese politici de migrantenstroom niet lieten passeren uit menselijkheid, maar uit onvermogen. Wij kunnen niet wat een Turkse dictator wel vermag, maar we hadden wat graag evenveel gekund als hij. Terwijl een precieze analyse van wat je als politicus de baas kunt of juist niet, geloofwaardigheid bij de bevolking opbouwt of afbreekt. Het is beter om, beperkt en precies, onvermogen te erkennen dan menslievendheid te veinzen, ook al is menslievendheid intrinsiek een christelijker begrip dan onvermogen.

Een derde belangrijk aandachtspunt is het lef om een open discussie met de burger aan te gaan over de toekomst van de welvaartsstaat. Ook daarover blijft het in de meeste discussies opvallend stil. Vragen over de verdere leefbaarheid van ons sociaal model zijn nochtans op twee niveaus

aan de orde: er is een primair, pragmatisch niveau, en er is een secundair niveau dat de overlevingskansen van de westerse sociale welvaartsstaat op lange termijn ter discussie stelt.

Het eerste niveau leidt tot eenvoudige maar confronterende vragen. Zijn wij bereid voor economische migranten een deel van onze welvaart op te geven? Die vraag is eerlijker dan de mensenstroom als een economische overwinning te verwelkomen. Sommigen doen dat. Ze wijzen erop dat Europa vergrijsd en dat we migranten nodig hebben om onze pensioenen te betalen. Dat is onzin. Migrantenvragen stellen zich niet tot doel om in Europa de pensioenen betaalbaar te houden. Ze zoeken geluk voor zichzelf en hun familie. Ze zijn vaak ongeschoold of ongeletterd, wat een vlotte participatie aan de arbeidsmarkt bemoeilijkt. Laten we het dilemma niet ontkennen, maar juist helder formuleren. Hoeveel van onze welvaart zijn wij bereid in te leveren? Eén procent? Vijf procent? Als we het over gerechtigheid op wereldvlak hebben, zijn deze vragen legitiem. Het zou van grootmoedigheid getuigen, mochten we bereid zijn een stuk van onze welvaart in te leveren. Toch is het zeer de vraag hoever de kiezers daarin willen gaan. Misschien is het de taak van politici om op ethische gronden een lichte materiële achteruitgang te bepleiten. Maar wie durft dat aan? En gesteld dat iemand het aandurft, vraagt hij dan solidariteit van zijn eigen kiezers of zegt hij ontwijkend dat het de sterkste schouders zijn die de lasten moeten dragen?

Maar er is nog een tweede, veel ingrijpender niveau. Kan onze West-Europese welvaartsstaat in de toekomst overeind blijven? De rol van Europa op wereldvlak wordt steeds geringer. Militair betekenen we niets, economisch is de stagnatie een feit. Dat zet ook ons maatschappijmodel onder druk. Kiezen we ondanks een bikkelharde mondiale concurrentie toch voor solidariteit, of leggen we er ons bij neer dat de sterkste wint en de zwakste hooguit kan rekenen op liefdadigheid? Nu al is het West-Europese model minoritair. Van Afrika over Azië tot in Amerika overheerst het neoliberale marktdenken, en dit des te sterker naarmate landen zich socialistisch of communistisch noemen.

De angst van de burger neemt wellicht af door hem de waarheid te vertellen en hem erop te wijzen dat het model waarin hij groot is geworden onder druk staat. Dat het veel politieke moed zal vergen om het overeind te houden. Dat lijkt mij fundamenteleler dan de op het eerste gezicht urgentere hunkering naar veiligheid, naar bestrijding van terrorisme en seksuele delicten. De angstgevoelens die de nieuwjaarsnacht in Keulen oproep, slaan niet enkel op lichamelijke veiligheid en integriteit, maar ook op een verschuivend mens- en maatschappijmodel. In Keulen ging het om het fysieke recht van de sterkste, brutaal en mannelijk. Maar meer in het alge-

meen wint het recht van de sterkste evenzeer veld. In een wereld zonder grenzen, in alle betekenissen van het woord, is het uiteindelijk de sterkste die, door niemand tegengehouden, overwint.

Zo kom ik naadloos uit bij mijn vierde punt. Kan het christendom een uitweg bieden uit een cultuur van angst? Ik denk het wel. Maar dan een christendom zoals het op zijn subtielste momenten kan zijn: slim, genuanceerd, generositeit tonend en niet veinzend. Het christendom is verder op zijn best wanneer het de paradox die eraan ten grondslag ligt tot in zijn verste vertakkingen erkent. In die zin zijn de vorige drie punten, gestoeld

Wie een realistische analyse schuwt, bouwt zijn generositeit op drijfzand

op aandacht en analyse, een absolute voorwaarde om van een waarachtig christelijke benadering te kunnen spreken. Wie een realistische analyse schuwt, bouwt zijn generositeit op drijfzand. Er bestaat een verschil tussen een leven dat

men ondergaat en een bestaan dat men zelf in handen neemt, dat daardoor rust schenkt en offervaardigheid laat openbloeien.

RECHTVAARDIGHEID

Daarom is het niet verstandig een christelijke benadering van de vluchtelingen- en migratieproblematiek enkel op de barmhartige Samaritaan te baseren. Het is natuurlijk een prachtig verhaal, terug te vinden in het evangelie volgens Lucas (10, 25-37), maar het blijft gevaarlijk de stap van het narratieve naar het normatieve te zetten. Want de Samaritaan die, als vreemdeling, de beroofde man aan de rand van de weg verzorgde, voelde zichzelf niet bedreigd. Hij bevond zich in een comfortabele situatie, waardoor zijn hulpvaardigheid geen pijnlijk offer werd dat zijn eigen positie in het gedrang bracht. Hij nam de verzorging van de gewonde duurzaam op zich door de kosten van de herberg te betalen en daarna zijn reis te vervolgen. Het verhaal van de barmhartige Samaritaan duidt weliswaar op grote generositeit, doch tegelijk geeft de Samaritaan de regie van zijn leven op geen enkel ogenblik uit handen. Dat laatste geldt voor de vluchtelingen- en migrantencrisis veel minder. Daarin doen we niet aan persoonlijke solidariteit, maar aan structurele. De vrees daarbij is dat onze generositeit ons inhaalt, dat we niet langer de keuze zullen hebben om onze goedheid al dan niet te tonen. Dat er een moment komt waarop geen barmhartigheid meer mogelijk is, en het afstaan van onze welvaart gewoon wordt afgedwongen.

Daarom zou ik eerder voor een wat weerbarstiger Bijbels beeld kiezen,

---

te vinden in Lucas 6, 27: ‘Heb uw vijanden lief, doe goed aan wie u haten, bid voor uw achtervolgers en zij die u belasteren.’ Centraal in deze passage staat geenszins de goedheid tegenover de zwakke, de onschuldige of de ongevaarlijke mens. Het beminnen van vijanden hoeft niet op existentiële vijandschap te slaan, maar betreft de erkenning van potentieel tegen-gestelde belangen. Dat facet was minder sterk aanwezig bij de barmhartige Samaritaan. Maar het is er vandaag wel degelijk. Er zijn tegenstrijdige belangen tussen de burgers van Europa en economische migranten. Dat erkennen is bevrijdend. Het kan tegelijk het begin zijn van een positieve houding waarin barmhartigheid weliswaar nu en dan wat hortend verloopt, maar niet verdwijnt. En waarin rechtvaardigheid primeert op eigen materiële belangen.

‘Bemin uw vijanden’ betekent dat wij vluchtelingen en economische migranten onze rechtvaardigheid niet onthouden, en onze barmhartigheid schenken wanneer we dat aankunnen. Meer dan we vermoeden biedt het christendom aanknopingspunten voor een realistische politiek. Die politiek is eerst en vooral gebaseerd op een duidelijke analyse van de feiten en van de eigen mogelijkheden waarover politici beschikken om met echte vragen van mensen om te gaan. Vervolgens kiest een christen altijd voor rechtvaardigheid, ook tegenover zijn vijanden. Daarom zijn alle vluchtelingen welkom, wie ze ook zijn, want ze lopen gevaar. Daarna gaat het niet meer om rechtvaardigheid, maar om barmhartigheid. Het zou mooi zijn als wij het aankonden en aandurfd en om barmhartig te zijn tegenover economische migranten. Maar of en in hoeverre wij dat kunnen, blijft een open vraag. Het is een teken van sterkte om wie zwak is in je leven toe te laten. Doch als dat niet altijd of slechts gedeeltelijk lukt, dan is dat maar zo. Onbarmhartige rechtvaardigheid blijft rechtvaardigheid. En een beetje barmhartigheid is beter dan helemaal geen.

Gelukkig het land dat door gematigden wordt bestuurd

De onoverzichtelijke werkelijkheid van de spaghettiachtige netwerksamenleving roept gevoelens van onbehagen bij burgers op en een vergeefs verlangen naar controle en morele eenduidigheid. Veel politici reageren op dit onbehagen door burgers duidelijkheid en daadkracht te beloven. Het politieke midden is gevaarlijk terrein – dat is niet duidelijk, niet daadkrachtig. Door de politieke cultuur die daardoor is ontstaan, zitten veel vraagstukken, inclusief dat van de vluchtelingen crisis, vast in een links-rechts frame. Het is de hoogste tijd dat het CDA zich weer als middenpartij presenteert en de verbindende krachten zoekt.

---

door *Hans de Bruijn*

De auteur is hoogleraar bestuurskunde aan de Technische Universiteit Delft.

DE VLUCHTELINGENCRISIS RAAKT AAN EEN ONDERSTROOM die we al een paar decennia zien in de westerse samenlevingen: burgers zijn bang en boos op de politiek. ‘Washington’, ‘Brussel’ en ‘Den Haag’ dien je te wantrouwen: daar bevechten politici elkaar op een vierkante kilometer, politici die zijn losgezongen van de echte werkelijkheid van echte mensen. De politiek levert onvoldoende, krijgt problemen niet onder controle, lijkt vaak machteloos, heeft geen antwoord op de grote uitdagingen van deze tijd: economie, zorg, Poetin, terrorisme, immigratie. De vluchtelingen zijn de volgende uitdaging in deze rij – en weer komt de politiek niet met een adequate reactie.

Laat ik er even van uitgaan dat dit klopt – de politiek levert onvoldoende en lijkt vaak machteloos. De belangrijkste verklaring voor gevoelens van onbehagen lijkt mij dat onze wereld steeds meer vervlochten raakt, in jargon: steeds meer uit netwerken van interdependenties bestaat. We zien dat

internationaal: de werkgelegenheid in Nederland wordt beïnvloed door de Amerikaanse huizenmarkt; de kleine Griekse economie trekt de hele EU uit het lood; een oorlog in Syrië reikt letterlijk tot aan onze voordeur. We zien dat ook nationaal: verduurzaming van de energievoorziening vinden we allemaal belangrijk, maar het gaat tergend langzaam. Wie een eenvoudige windmolen wil exploiteren, heeft met verzet van de omwonenden te maken, met dalende olieprijzen, met vragen over landschapsvervuiling; alles hangt met alles samen, iedereen die iets wil is van anderen afhankelijk, niets gaat vanzelf. Nederland, Europa, de wereld: het zijn spaghettachtige netwerken geworden.

DE GEVOLGEN VAN DE SPAGHETTISAMENLEVING

De wereld-als-spaghetti heeft twee belangrijke problemen tot gevolg. Het eerste is het gevoel dat we de controle over ons bestaan kwijt zijn. Niemand is *in control*; voor iedere bestuurder geldt dat er krachten zijn die groter zijn dan hij of zij. Besturen doe je altijd in sterke afhankelijkheid van anderen, dus is het een proces van eindeloos overleggen en onderhandelen met anderen – zie de besluitvorming over de vluchtelingen, over de euro, over een windmolen. Het is altijd weer stroperig aanmodderen, en dan zien wij als burgers vaak nog geen fractie van wat er binnenskamers gebeurt. Het is ook vaak reactief; politici voeren geen plannen uit, maar reageren op ‘events’ die ons overkomen.

Het tweede probleem is dat die spaghettachtige wereld onze morele schema’s overhoopaalt: we weten niet meer wat goed en fout is. Waarom niet? Hoe ingewikkelder de werkelijkheid, hoe minder eenvoudig het is om daar een eenduidig moreel oordeel over te vellen. Wie zijn de badguys in de eurocrisis? De zuidelijke lidstaten, zeggen wij vanuit het Noorden, met Griekenland voorop. De Grieken hebben ons immers voorgelogen. Wie echter met Zuid-Europese ogen kijkt, ziet vooral badguys in het Noorden. De noordelijke lidstaten hebben schandalig veel geprofiteerd van de euro, hebben de zuidelijke lidstaten leeggezogen, want die beschikten niet meer over hun klassieke wapen van devaluatie van hun munt. Voor beide valt iets te zeggen: in een spaghettachtige samenleving is er geen eenduidig moreel gelijk.

En dan: hoe ingewikkelder de samenleving, des te groter het risico dat moreel geïnspireerde keuzes onvoorziene neveneffecten hebben of zelfs in het tegenovergestelde resulteren van wat werd beoogd. Neem de Flexwet van minister Asscher. Daar zit een morele keuze achter: je mag mensen niet voortdurend op tijdelijke contracten zetten; werknemers hebben na verloop van tijd recht op zekerheid. Een prachtige moraal, maar het effect is

omgekeerd. Werkgevers die na een tijdelijk contract een vast contract moeten aanbieden, zien daarvan af. Het gevolg is dat de werknemer géén contract meer heeft: noch vast, noch tijdelijk. Goede bedoelingen die helaas het leven slechter maken.

Ziehier de gevolgen van de spaghettisamenleving. De vraag wat goed is en wat fout, is niet eenduidig: er is altijd dat andere perspectief. En keuzes die door morele overwegingen worden ingegeven, kunnen de verschrikkelijkste effecten hebben. Het logische gevolg: wie het goede wil bereiken, moet dat vaak via omwegen doen, via het halfbakken compromis, of erger nog, door met de badguys samen te werken. Denk aan de internationale politiek, waar je de duivel vaak met Beëlzebub moet verdrijven. In de spaghettisamenleving lijken er geen morele ijkpunten te bestaan.

GEEN CONTROLE? BANG. GEEN MORAAAL? BOOS

In een netwerkachtige samenleving verloopt besluitvorming dus stroperig en is de betekenis van moraal vaak beperkt. In zo'n samenleving ontstaat al snel het beeld dat politici *out of control* zijn en geen moraal hebben, opportunistisch zijn. En dat leidt tot bange en boze burgers. Geen controle – daar kun je bang van worden. Geen moreel kompas – daar kun je boos van worden. Overigens is de beeldvorming weleens dat bange en boze burgers vooral te vinden zijn onder laagopgeleide blanke mannen van 50+, maar dat is echt niet het geval: we komen bang en boos overal tegen. *Niemand regeert* is de titel van een bundeling columns van *NRC*-columnist Marc Chavannes. Nederland vliegt met een 'onbemande bestuurderscabine', 'zonder piloot', de toekomst in.¹ Welkom in de eenentwintigste eeuw: de samenleving heeft geen cockpit. *NRC*-columnist Bas Heijne suggereert telkens weer dat de politici tot technocraten en pragmatisten zijn verworpen, dat zij hun idealen en waarden kwijt zijn. Dat impliceert dat wanneer politici zich weer door hun waarden zouden laten leiden, we een heel andere wereld hebben. Niet dus.

Om misverstanden te voorkomen: stroperige besluitvorming en een beperkte betekenis van moraal zijn onontkoombaar in een wereld van interdependenties.² Sterker nog, ze kunnen zelfs gewenst zijn. Stroperige (of chiquer geformuleerd: incrementele) besluitvorming is vaak heel effectief. Moraal die geen rekening houdt met de werkelijkheid, is vaak heel gevaarlijk. Ik ga daar in dit essay verder niet op in, maar het zijn belangrijke constatering. Waar het mij hier om gaat is dat de spaghettisamenleving nu eenmaal dat gevoel van onbehagen oproept.

Niet *in control* – dat maakt bang. Geen moraliteit, opportunisme – dat maakt boos. Politiek en politici lijken *out of control* te zijn en geen morele

Niet in control – dat maakt bang. Geen moraliteit – dat maakt boos. Politiek en politici lijken out of control te zijn en geen morele ijkpunten te hebben

ijkpunten te hebben. Dat leidt tot een verlies van legitimiteit voor de politiek. Hoe heeft de politiek hier de afgelopen decennia op gereageerd? Hoe hebben politici dat verlies van legitimiteit proberen tegen te gaan? Op drie manieren, en de paradox is: die drie reacties kunnen juist tot meer verlies van legitimiteit leiden.

EERSTE REACTIE: DE DAADKRACHTCULTUUR

In de eerste plaats is er een politieke cultuur ontstaan die wezenlijk anders is dan die van het tijdperk tot en met Paars. Ik noem deze de daadkrachtcultuur. In zo'n cultuur willen politici 'duidelijk' zijn, niet 'met meel in de mond praten'. Als politici duidelijk zijn, valt er immers 'iets te kiezen'. En dat is belangrijk, want als er niets te kiezen valt, haken de kiezers af. Daarna is 'daadkracht' belangrijk en 'doorpakken' en 'doorzettingsmacht', want als de kiezer heeft gesproken, moet de politiek natuurlijk leveren. Onderdeel van het daadkrachtjargon is ook een woord als 'benoemen'. Alles moet 'benoemd' worden, niet onder het tapijt geveegd – en als je een probleem eenmaal benoemd hebt, ga je het natuurlijk oplossen. De lezer zal het taalgebruik herkennen – en taalgebruik zegt altijd veel over een politieke cultuur.

'Luisteren naar de burger': ook een voorbeeld van taal die in die cultuur past. Politici moesten 'weer' gaan luisteren naar 'de burger'. Die was jarenlang verwaarloosd – omdat politici problemen niet 'benoemden' – en heeft daardoor inmiddels de status verworven onfeilbaar te zijn. Let maar eens op als aan politici de vraag wordt gesteld of boze en bezorgde burgers gelijk hebben. Bijna niemand durft te zeggen dat ze ongelijk hebben. En neem van mij aan: een burger heeft geregeld ongelijk, net als ieder ander mens.

Nu heeft de daadkrachtcultuur ons natuurlijk wel wat opgeleverd. Denk aan de zorgen van burgers over veiligheid, waar nu beter mee wordt omgegaan dan een paar decennia terug. Geen politicus durft op dit thema nog weg te kijken. Maar wat is het paradoxale effect van deze daadkrachtcultuur? De werkelijkheid van de spaghettisamenleving dwingt tot incrementele, stroperige besluitvorming, tot voortdurend overleg, tot compromissen. Dat leidt tot gevoelens van onbehagen: we zijn bang en boos. En dus is er sprake van legitimiteitsverlies van de politiek; er ontstaat een verlangen

naar politici die in control en daadkrachtig zijn. De politiek bedient ons op onze wenken met retoriek over luisteren, daadkracht en duidelijkheid. Daarmee wordt de kloof tussen retoriek en de werkelijkheid van de spaghettisamenleving alleen maar groter. Zo wordt dus, ten slotte, het proces van legitimiteitsverlies alleen maar aangejaagd door de daadkrachtretorie.

TWEDE REACTIE: HET EVENWICHT TUSSEN POLITIEK EN BESTUUR IS VERSTOORD

Er is het bekende onderscheid tussen de wereld van de politiek en de wereld van het bestuur, en er zijn politieke politici en bestuurlijke politici. In de wereld van de politiek gaat het om agenderen en profileren. Agenderen: wat zijn de grote problemen en oplossingen waaraan een samenleving moet werken? Profileren: politieke politici vergroten tegenstellingen uit, opdat duidelijk wordt dat jouw visie op de toekomst van het land een betere visie is dan die van de politieke tegenstander.

In de wereld van het bestuur gaat het om realiseren en om verbinden. We werken met anderen samen, zijn coöperatief ingesteld; er moet immers iets worden gerealiseerd. De bestuurlijke politicus wordt veel meer dan de politieke politicus geconfronteerd met de kenmerken van de spaghettisamenleving. Hij moet voortdurend onderhandelen, compromissen sluiten, zit in stroperige processen, weet dat moraal niet altijd helpt.

Een tweede reactie op het onbehagen is dat politiek belangrijker geworden is dan bestuur. Deels is dat een gevolg van de daadkrachtcultuur. Die heeft geleid tot overwaardering van de duidelijke politieke politicus. Maar ze heeft ook geleid tot een enorm dedain voor de bestuurlijke politicus. We zien dat heel erg uitvergroot in Amerika, waar het woord 'compromis' bij veel Republikeinen gelijkstaat aan uitverkoop van principes. Maar ook in Nederland geldt: wanneer van een partij wordt gezegd dat ze 'bestuurlijk' is, is dat een negatief oordeel. Nu is een zekere spanning tussen politiek en bestuur functioneel, maar de afstand mag niet te groot zijn. Hoe groter de afstand tussen agenderen (politiek) en realiseren (bestuur), hoe meer teleurstelling en kans op verlies van legitimiteit en vertrouwen. Ook hier geldt dus: een grotere afstand tussen politiek en bestuur leidt alleen maar tot nog minder vertrouwen in de politiek en tot voortdurende teleurstelling in politici. Zie de huidige politieke volatiliteit: per verkiezing kunnen tientallen zetels van partij wisselen; je kunt als partij zomaar doormidden gaan in zetelaantal.

DERDE REACTIE: DE VLUCHT UIT HET MIDDEN

De daadkrachtcultuur en de onderwaardering van bestuur hebben als vanzelf geleid tot een leegloop van het politieke midden. In het midden

De daadkrachtcultuur en de onderwaardering van bestuur hebben als vanzelf geleid tot een leegloop van het politieke midden

zitten immers de partijen met de minder uitgesproken politieke opvattingen: de partijen van het ‘enerzijds, anderzijds’, de liefhebbers van het compromis, en dat is natuurlijk niet duidelijk. In het midden zitten de bestuurlijke partijen, en ‘bestuur’ is fout. In een cultuur van daadkracht zijn de flanken in de

politiek veel aantrekkelijker; dáár vinden we de uitgesproken standpunten. In de cultuur van daadkracht zien we ook de herleving van de links-rechtstegenstelling; dat is ook al lekker duidelijk.

HET LEGE MIDDEN EN HET CDA: TWEE OPTIES

Het CDA is altijd een partij in het midden geweest. Wat betekenen de drie genoemde ontwikkelingen nu voor de positie van het CDA? Er zijn hier twee opties.

De eerste optie is dat deze drie ontwikkelingen als een gegeven worden beschouwd. De gevolgtrekking ligt dan voor de hand: je moet mee in deze ontwikkeling. Politieker worden, duidelijker zijn, je profileren: dat betekent in de praktijk dat je naar rechts opschuift. Het CDA wordt een partij op rechts, in concurrentie met vooral de VVD. Het zal een beetje de politiek van de communicerende vaten worden. De winst van de een is het verlies van de ander. Het succes van het CDA wordt bepaald door hoe goed de partij het zelf doet, maar ook door hoe slecht de VVD het doet. Veel gedoe binnen de VVD? Dan is er de vluchtheuvel die CDA heet. En de andere kant op gaat het natuurlijk precies zo: een fout van het CDA en de VVD spint er goed garen bij.

De tweede optie is dat het CDA ervoor kiest weer een middenpartij te zijn, dus dat het CDA zich manifesteert als een gematigde partij. Dat lijkt, gegeven de hiervoor beschreven ontwikkelingen, politieke zelfmoord, maar dat is het volgens mij niet.

DE DAADKRACHTCULTUUR LOOPT TEGEN HAAR GRENZEN AAN

Daar is allereerst het gegeven dat iedere politieke cultuur haar levenscyclus van opgaan, blinken en verzinken kent. Met Lubbers begon een

nieuwe zakelijkheid in de politiek, Kok schudde zijn ideologische veren af en nam die zakelijkheid over. Maar daarna werkte het niet meer. Er kwam kritiek: de zakelijkheid was verworpen tot een politiek van grauwe compromissen waarin principes er niet meer toe deden en partijen zich onvoldoende profileerden. Alles en iedereen leek in het midden te zitten; politiek was verworpen tot kluitjesvoetbal.

Daarmee trad de huidige politieke cultuur van duidelijkheid en daadkracht in. Ook die heeft best gewerkt. Neem het genoemde voorbeeld van veiligheidsbeleid. Maar daar komt ook ooit eens een einde aan, als we die cultuur zat worden en als blijkt dat de problemen die in zo'n cultuur niet op de agenda komen, zich te veel opstapelen.

Het thema van de vluchtelingen crisis geeft het perfecte voorbeeld: heel veel mensen hebben daarbij een tweeslachtig gevoel. Enerzijds wil je deze mensen helpen; je ziet, om Merkel te citeren, 'de mens in de mensen-massa'. Anderzijds zul je moeten accepteren dat er grenzen zijn aan wat we aankunnen. En dat zou de kracht van het midden kunnen en moeten zijn: dat je met passie spreekt over onze verplichting om mensen uit Syrië en Irak te helpen, en dat je met evenveel passie spreekt over de plicht die we hebben om de stroom in te dammen. De samenleving heeft nu eenmaal een beperkte draagkracht.

DE KRACHT VAN HET MIDDEN

Een belangrijk nadeel van de daadkrachtcultuur en de opkomst van de flanken is dat bepaalde onderwerpen 'eigendom' zijn geworden van bepaalde partijen. Ze zijn vast komen te zitten in de links-rechtstegenstelling. Armoede, bijvoorbeeld, is van de SP. Hard optreden tegen criminaliteit is van de VVD. Kiest het CDA voor de eerste optie en wordt het een rechtse partij, dan zal de partij een agenda krijgen die op die van de VVD lijkt. Het CDA wordt dan een 'VVD light'.

Maar neem nu eens een aantal onderwerpen die echt niet tot hun recht komen als ze in een rechts-linkstegenstelling blijven hangen. Een paar vragen:

- Het CDA is voor hard optreden tegen criminaliteit, ook tegen criminaliteit onder Marokkaanse jongeren, die oververtegenwoordigd zijn in de foute statistieken. Maar wie heeft er vrede mee dat jonge Marokkanen die van goede wil zijn en een baan zoeken, veel te weinig kansen krijgen? Dat Jan wordt uitgenodigd voor een sollicitatiegesprek, en Jamal niet?
- Het CDA is altijd een partij voor ondernemers geweest, zeker voor de kleine en middelgrote ondernemers – die moeten alle ruimte krijgen. Maar wie heeft er vrede mee dat de partij zo'n flets profiel heeft als het

gaat om duurzaamheid, een groene toekomst, de strijd tegen de opwarming van de aarde?

- Het CDA is een partij waarbij de economie in veilige handen is: Nederland moet een sterke, internationaal georiënteerde, competitieve economie zijn. Nog altijd is de partij trots op Ruud Lubbers, die de Nederlandse economie in de jaren tachtig uit het slop haalde. Maar wie heeft er vrede mee dat er in Nederland echte armoede bestaat, dat kinderen in armoede opgroeien?

Voor deze thema's geldt: heel veel mensen willen graag allebei. Ze waarderen ondernemerschap, maar willen ook duurzaamheid. Ze willen hard optreden tegen criminaliteit, maar goedwillende jongeren kansen bieden. Maar waar kunnen ze terecht? Het CDA lijkt een eenzijdig profiel te hebben, terwijl hier alleen een houding van 'enerzijds, anderzijds' ons verder brengt. Hier liggen kansen voor het CDA.

Het CDA wil niet de partij zijn die verblind is door politieke ideologie; niet door een eenzijdig geloof in de markt, niet door een eenzijdig geloof in de overheid. Dat biedt de kans om de eenzijdigheid van het politieke debat te

doorbreken. Er is echt weer behoefte aan een krachtige middenpositie.

Er zijn onderwerpen zat waarvoor dat bitter noodzakelijk is.

De vvd lacht de klimaatcrisis en duurzaamheid weg, GroenLinks zit

Er is echt weer behoefte aan een krachtige middenpositie

helemaal aan de andere kant van het politieke spectrum; waar is de krachtige middenpositie? De vvd beschouwt zich als de ondernemerspartij, de sp wijst op de armoede in Nederland; waar is de krachtige middenpositie? En er is ongetwijfeld meer. Een partij die nu durft te kiezen voor het midden, verkleint ook de kloof tussen politiek en bestuur.

Het CDA profileert zich altijd met de waarde van het 'samen'. Angela Merkel zei het onlangs mooi. Haar CDU is de 'volkspartij van het midden': was nooit de partij van óf de werkgever óf de werknemer, maar overbrugt tegenstellingen tussen klassen en standen. Copy paste CDA. Het is toch een prachtig profiel in een samenleving die zo verdeeld is, een verdeeldheid waar zovelen zich zorgen om maken. Ik noem alleen maar de tegenstellingen tussen moslims en niet-moslims en die tussen de oudere en de jongere generaties.

Ik moet eerlijk zeggen: ik overzie niet alle beleidsdossiers waarmee de fracties in de Eerste en Tweede Kamer zich bezighouden en ook niet alle standpunten. Natuurlijk overzie ik die niet, dus misschien doe ik met deze vragen de fracties onrecht, en is het beleid van de fracties veel evenwichti-

ger dan ik nu suggereer. Misschien zal een analyse van alle standpunten van de fracties wel tot de conclusie leiden dat het CDA wél een middenpartij is. Maar het gaat mij niet alleen om beleid, maar vooral ook om de passie die je mag verwachten.

Dat brengt mij op een laatste observatie. Als we één ding kunnen leren van Amerikaanse campagnes is het dat beleid er veel minder toe doet dan de waarden van een partij. Als het gaat om beleid heeft het CDA straks tientallen standpunten, en geen mens kan die overzien. De partij presenteert een programma in een gefragmenteerd veld van concurrenten. Heel veel mensen zullen de verschillen met andere partijen niet kunnen benoemen. Beleid is vaak koud. De waarden van een partij zijn veel duidelijker en bovendien kunnen ze mensen passioneren. Ze kunnen een warm gevoel oproepen. Ook al weet je niet wat het beleid van de SP is, je weet wel voor welke waarden die partij staat; het is de partij die altijd weer opkomt voor de mensen aan de onderkant van de samenleving.

Stel dat het CDA de middenpositie (weer) wil opzoeken, dan bestaat het huiswerk volgens mij uit de volgende drie vragen:

1. Hoe gaat het CDA de waarden van het midden weer expliciteren, en deze echt met passie uitdragen? De eerste antwoorden gaf Merkel: het overbruggen van tegenstellingen, tussen mensen en tussen standpunten.
2. Wat is, vanuit die waarden, de analyse van de staat waarin Nederland verkeert? Wat is de essentie van de problematiek waar Nederland de komende jaren voor staat? Eerste antwoorden: te gepolariseerd, te veel grove tegenstellingen, te veel problemen die niet besproken kunnen worden omdat ze in de links-rechtstegenstelling vastzitten.
3. Wat is de bijpassende agenda? Een politieke agenda die vanuit het midden wordt opgeschreven, zou best eens een spannende agenda kunnen zijn. Voor ondernemerschap en groen, voor economie en zwaar inzetten op armoedebestrijding.

Leidt een sterker midden tot minder bang en boos? Dat weet ik niet, maar de huidige daadkrachtcultuur leidt daar zeker ook niet toe. En een partij die een beetje gematigd is, die probeert om de uitersten te verenigen, die in onzekere tijden niet polariseert, die niet gevangen zit in een politieke ideologie, die bovendien altijd een volkspartij is geweest – zo'n partij hoort er in het politieke krachtenveld echt bij.

Noten

¹ Marc Chavannes, *Niemand regeert. De privatisering van de Nederlandse politiek*. Rotterdam: NRC Boeken, 2009.

² Hans de Bruijn, 'Onze politici ontbieren visie – gelukkig maar!', *Trouw*, 27 december 2014.

Gerda van Dijk & René Grotens

‘Een verantwoordelijk bestuur geeft burgers een stem’

In sommige gemeenten leidt de opvang van vluchtelingen tot rumoerige informatieavonden, felle protestbijeenkomsten of zelfs stenen door de lucht. In andere plaatsen verloopt het debat in rust en gemoedelijkheid. Wat is het recept voor een geslaagd inspraaktraject? Gerda van Dijk denkt mee met lokale besturen en ontwikkelde een bestuursmodel om over complexe vraagstukken de dialoog te voeren. René Grotens was als locogemeentesecretaris betrokken bij de organisatie van informatieavonden in Zeist. Een garantie op succes kunnen ze niet geven, maar ze weten wel wat bestuurders moeten doen en laten om de kans op een vruchtbare dialoog te vergroten.

Het woord ‘inspraaktraject’ alleen al wekt verkeerde suggesties, vinden ze. Alsof bestuurders iets hebben bedacht, uitleg geven, en burgers, vooruit, ook nog even hun zegje mogen doen. Draai het om, is hun boodschap: denk niet vanuit verticale gezagsstructuren, maar maak burgers mede-eigenaar van het probleem en drager van de oplossing. Van Dijk: ‘Mensen zijn redelijke wezens en zijn gevoelig voor redelijke argumenten; ze zijn creatief en ze hebben daadwerkelijk iets in te brengen. Neem ze serieus, durf ze te vertrouwen en handel niet uit angst.’

* * *

Het begint al met de keuze voor de manier waarop burgers betrokken worden bij het vluchtelingenvraagstuk. Doorgaans legt het COA bij een gemeentebestuur een verzoek

GERDA VAN DIJK & RENÉ GROTENS

Van Dijk is directeur van het Zijlstra Center for Public Control, Governance and Leadership aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Grotens is locogemeentesecretaris in de gemeente Zeist en onderzoeker bij het Zijlstra Center.

voor de opvang van vluchtelingen neer. En vervolgens is het de vraag wat het gemeentebestuur met dat verzoek doet. Er zijn twee verschillende routhemogelijkheden. Grotens: ‘De eerste optie is het hiërarchische model. Er zijn bestuurders die als volgt reageren: “Ik heb een brief van het COA; ik ga draagvlak zoeken in de samenleving.” Op dat moment wordt de discussie al snel verengd tot de vraag of er wel of niet vluchtelingen moeten worden opgevangen. In de praktijk leidt dat vaak tot verhitte debatten.’ Er is ook een tweede route mogelijk, het model van de gelijkwaardige dialoog. ‘Bestuurders beschouwen in dat geval de aanwezigheid van vluchtelingen als een gegeven en gaan het gesprek aan. Dan is er een heel ander debat: het gaat niet over wel of

geen vluchtelingen, maar over het tempo, de aantallen en de locatie. Op die manier nemen bestuurders hun verantwoordelijkheid en worden burgers eigenaar van het vluchtelingenvraagstuk. Gemeenten die deze route volgen, voeren doorgaans een veel constructievere dialoog', aldus Grotens.

Het gespreksmodel veronderstelt wel dat het bestuur vooraf scherp het vraagstuk en de kaders formuleert. Van Dijk: 'Een college van B en W moet helder maken waarover burgers moeten meedenken en wat de verschillende rollen en verantwoordelijkheden zijn. En heeft het college gekozen voor een gespreksmodel, dan moet het, als het even tegenzit, niet gaan bijdraaien en alsnog het machtswoord willen inzetten.'

Dan de dialoog zelf. Bijeenkomsten in grote sporthallen, met het bestuur op een verhoogd podium, tegenover zijn burgers? Niet doen, zeggen Van Dijk en Grotens. Houd het klein, zoek vertrouwde zaaltjes in de omgeving van de opvanglocatie, nodig alleen de belanghebbende bewoners uit en voer face-to-facegesprekken. Grotens: 'Een dialoog is pas mogelijk als twee mensen elkaar in een sfeer van gelijkwaardigheid ontmoeten, samen betekenis geven aan wat er om hen heen gebeurt en dan zoeken naar een gezamenlijke oplossing.'

De gemeente Zeist werkte volgens dit model. Het college wilde het asielzoekerscentrum Kamp Zeist uitbreiden met een noodopvang. 'De burgemeester nam aan het begin heel kort het woord en vervolgens kwam hij van zijn zeepkist af, begaf zich onder de mensen en ging het gesprek aan', vertelt Grotens. En tussendoor vatte hij zijn bevindingen kort samen, en dan kwam weer een nieuwe gespreksronde op gang. 'Natuurlijk waren er ook heftige woordenwisselingen. De burgemees-

ter vroeg in een aantal gevallen of hij op een later moment nog eens thuis langs mocht komen om met een aantal mensen door te praten, en dat heeft hij daadwerkelijk gedaan.'

De uitkomst kan op die manier natuurlijk een andere zijn dan die het lokale bestuur van tevoren wenste. 'Het college van Zeist had binnenskamers wel een bepaald aantal vluchtelingen voor de noodopvang in gedachten; het uiteindelijke aantal viel iets lager uit. Dat zij dan zo.'

* * *

Het grote voordeel van dit dialogische model is dat de balans kan worden gehouden tussen de noodzaak om vluchtelingen op te vangen en de noodzaak om rekening te houden met de gevoelens van boze of bezorgde burgers. Mensen worden werkelijk serieus genomen. Van Dijk: 'Waar zit de pijn? Die schuilt meestal niet in de afkeer van vluchtelingen, maar in het gevoel niet gehoord te worden door het bestuur.' Grotens: 'Op dinsdagochtend bij de collegevergadering besluiten dat er een opvang voor tien jaar komt, de week erna de gemeenteraad inlichten, en het dan gek vinden dat er mensen voor de raadszaal staan.' Het is de klassieke botsing tussen de technocratische systeemwereld van het bestuur en de alledaagse leefwereld van burgers.

Zo werkt het dus niet, stelt Grotens. 'In Zeist werkt de burgemeester vanuit de principes van vertrouwen, nabijheid en kracht. Hij verbindt en gaat vooruit of in dit geval: hij gaat vooruit en verbindt. Dat betekent dat de samenleving voorafgaand aan de bestuurlijke besluitvorming gekend moet zijn.' Nee, dit is geen managementtrucje, benadrukt Van Dijk. 'Juist een verantwoordelijk bestuur geeft zijn burgers hun stem.'

door Pieter Jan Dijkman

De actualiteit van

Thomas van Aquino

(Roccasecca 1225-Fossanova 1274)

door *Rudi te Velde*

De auteur is bijzonder hoogleraar christendom en wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam.

Hoe om te gaan met vreemdelingen? Thomas, de Bijbel en wij

Het vluchtelingenvraagstuk staat volop in de aandacht van samenleving en politiek. Heeft de Bijbel iets te zeggen over vluchtelingen en over de vraag hoe daarmee om te gaan? Niet direct, lijkt mij, maar misschien wel op een indirecte manier, want het Joodse volk in de oudheid heeft ook nagedacht over vreemdelingen, mensen die niet tot het eigen volk behoorden, maar onder bepaalde omstandigheden wel toegelaten konden worden en met wie men dan moest 'samenleven'. De joodse wet ('de wet van Mozes') bevat voorschriften over hoe het volk met verschillende categorieën van vreemdelingen die om toegang vragen, moet omgaan. Zo staat in Exodus 22, 20: 'Gij moet een

vreemdeling niet slecht behandelen, en hem het leven niet moeilijk maken, want ge hebt zelf als vreemdeling in Egypte gewoond.' Het is een weinig concreet voorschrift; beleid is er moeilijk op te baseren, maar als principe is het zeer fundamenteel. Vreemdelingen, vaak kwetsbaar, beroofd van have en goed, geheel en al afhankelijk van de goede wil van de bewoners van het land waarin ze terechtkomen. Die 'goede wil' is niet vanzelfsprekend en altijd aanwezig – toen niet, en nu ook niet. Probeer je daarom in de ander te verplaatsen, een specifiek morele operatie die ten grondslag ligt aan solidariteit en compassie. 'Wij zijn allemaal migranten.'¹

Wij lezen tegenwoordig de Bijbel vaak vanuit een zekere afstand, als een historisch boek van het Joodse volk, maar ook met sympathie als het gaat om de morele principes die erin besloten liggen, met name de ethische grondgedachte van de verantwoordelijkheid voor de ander. Thomas van Aquino leest de Bijbel als een geloofsboek, maar als het gaat om de boeken van het Oude Testament en de vele wetsbepalingen die deel uitmaken van de wet van Mozes (Thora), neemt hij ook een zekere afstand.

* * *

Thomas van Aquino, een van de grootste theologen uit de christelijke traditie, geniet groot aanzien in met name de katholieke kerk. Hij wordt geboren in 1225 in Italië, in de buurt van Napels. Zijn ouders hadden hem voorbestemd voor het benedictijnerklooster van Montecassino, maar tijdens zijn eerste studie in Napels kiest hij voor de jonge en dynamische orde van de dominicanen. Daar in Napels leert hij ook de nieuwe filosofie van Aristoteles kennen. Hij heeft naam gemaakt met zijn magistrale *Summa theologiae*, een omvangrijk werk van theologie waarin op scholastieke wijze – dat wil zeggen wetenschappelijk, systematisch, rationeel-logisch – het geheel van het christelijke geloof uiteengezet wordt, met behulp van principes en begrippen van de filosoof Aristoteles.

In zijn *Summa* komt Thomas ook over de ‘oude wet’ (*lex vetus*) van Mozes te spreken.² Hij maakt onderscheid tussen enerzijds deze ‘oude wet’ en anderzijds de ‘nieuwe wet’, de wet van de liefde, die Christus heeft ingesteld. Met de komst van Christus heeft de oude wet zijn rechtsgeldigheid verloren; zijn vele voorschriften over de joodse cultus en de joodse levenswijze zijn niet langer

geldig voor christenen. Ook de juridische voorschriften van de joodse wet die de omgang regelen tussen de joden onderling en tussen joden en vreemdelingen zijn, zegt Thomas, niet rechtsgeldig buiten de historische en politiek-sociale werkelijkheid van het Joodse volk. Elk volk onder een eigen politiek bestuur moet wat dit betreft eigen wetten formuleren en instellen die, bijvoorbeeld, de omgang met vreemdelingen (vluchtelingen, asielzoekers, migranten) regelen. Maar, zegt Thomas, het kan wel de moeite lonen om nu nog (in de christelijke era van Thomas) naar de voorschriften van de joodse wet te kijken met het oog op de achterliggende gedachte. Zo kan het ook, zeg ik, de moeite lonen om nu, in onze tijd van massale vluchtelingenstromen, te kijken naar het commentaar van Thomas bij een stukje joodse wet.³

Er is sprake van regels of voorschriften die de verhouding regelen met vreemdelingen, met mensen die niet tot het eigen volk behoren. Bedoeld zijn mensen die geen ‘burger’ zijn en dus niet de wettelijke bescherming genieten van het burgerschap. Thomas verwijst in dit verband naar een tekst uit Deuteronomium, waar staat dat je geen geld mag uitlenen tegen rente aan volksgenoten, maar wel aan vreemdelingen die in je land wonen.⁴ Vreemdelingen staan zodoende bloot aan het gevaar van woeker en uitbuiting. De insteek blijkt dus wel iets anders te zijn dan in het huidige debat over vluchtelingen en immigratie. Voor ons gaat de discussie niet zozeer over wettelijke bescherming van de vreemdeling, maar veel eerder over de vraag of en, zo ja, hoeveel vreemdelingen (vluchtelingen, asielzoekers) we willen binnenlaten.

Interessant is dat Thomas begint met te

onderscheiden tussen vriend en vijand. De betrekkingen tot 'buitenlanders' kunnen vreedzaam dan wel vijandig zijn. Thomas onderscheidt voorts drie groepen van niet-vijandige vreemdelingen: allereerst vreemdelingen die door jouw land reizen en wettelijke bescherming dienen te krijgen; vervolgens vreemdelingen die zich in jouw land vestigen maar zonder dat ze deel willen uitmaken van jouw volk en de godsdienst ervan willen overnemen; en ten slotte vreemdelingen die wel willen assimileren en geloof en cultuur willen overnemen.

De voorschriften die de omgang met vreemdelingen regelen behoren tot wat Thomas noemt de *lex misericordiae* (wet van de barmhartigheid). Dit is een wet die de bescherming regelt van hen die geen burger zijn en dus niet onder de (gewone) wet vallen. Wij plegen te spreken van compassie of naastenliefde als het gaat om de gevoelde verplichting om hulp te verschaffen aan vluchtelingen. Het is primair en in oorsprong een morele verplichting, die vervolgens een juridische uitwerking en status kan krijgen door middel van wetgeving en verdragen die landen onderling sluiten (bijvoorbeeld het vluchtelingenverdrag).

* * *

De notie van *lex misericordiae* is interessant en geeft te denken. Het is een eerste erkenning van het nu algemeen erkende gegeven dat ieder mens drager is van bepaalde onvervreemdbare rechten en dat een mens, ook als hij niet onder de wet valt van een bepaald volk, toch bejegend dient te worden met een zeker respect voor zijn mens-zijn. Een voorbeeld van zo'n *lex misericordiae* is het al eerder genoemde voorschrift uit Exodus 22, 20: 'Gij moet een vreemdeling niet slecht behandelen, en hem het leven niet moeilijk

maken.' (In de Vulgaat wordt het Latijnse *advena* gebruikt: een vreemdeling die zich in jouw land gevestigd heeft, dus een immigrant.) De simpele tegenstelling tussen 'wij' en 'zij' wordt doorbroken, in zoverre dat 'wij' ooit in de situatie verkeerd hebben waarin 'zij' nu verkeren, en dat moeten we ons herinneren; 'zij' zijn niet zo heel anders dan 'wij'. Maar ook hier kunnen zich natuur-

*De simpele tegenstelling
tussen 'wij' en 'zij' wordt
doorbroken; 'zij' zijn niet zo
anders dan 'wij'*

lijk vragen en problemen voordoen. Stel bijvoorbeeld dat de 'eigen burgers' onder bepaalde voorwaarden recht hebben, volgens de wet, op gesubsidieerde huisvesting; vreemdelingen die asiel aanvragen hebben dat recht niet, maar indien hun asielaanvraag goedgekeurd wordt, zal voor hen ook huisvesting geregeld moeten worden. Dit kan in bepaalde situaties schuren met het recht van de eigen burgers. Als het concreet wordt, zijn politiek en recht nooit eenvoudig.

Van de drie categorieën van vreemdelingen is de laatste groep – zij die opgenomen wenssen te worden in de eigen groep – voor ons het interessantst. De tweede categorie omvat vreemdelingen die men wel gastvrijheid verleent maar die blijkbaar geen intentie hebben om te integreren in de samenleving. Dat worden dan óf 'etnische minderheden' óf vreemdelingen die tijdelijk in het land verblijven. Zo kan men vluchtelingen een tijdelijke verblijfsvergunning verlenen, vanuit de overweging bijvoorbeeld dat ze na beëindiging van het conflict in het

land van herkomst weer kunnen terugkeren; andere vluchtelingen krijgen een permanente verblijfsvergunning en worden dan geacht te integreren in de samenleving van het ontvangende land door de taal te leren en zich de culturele gewoontes en omgangsvormen eigen te maken. Dat komt overeen met deels de tweede, deels de derde groep van vreemdelingen, afhankelijk van de mate van assimilatie. In Exodus gaat het initiatief uit van de vreemdeling zelf die opgenomen wil worden in het Joodse volk. Thomas tekent hierbij aan dat ze in de regel niet onmiddellijk opgenomen worden als burgers (*cives*), maar dat er normaal gesproken enige tijd overheen gaat voordat iemand de volledige burgerschapsrechten verkrijgt. Dat zegt Aristoteles ook in de *Politica*⁵ (Aristoteles had zelf niet de volledige Atheense burgerschapsrechten; hij behoorde tot de *metoiken*, dat wil zeggen ‘medebewoners’, residerende vreemdelingen die een eigen status hadden verworven en ingeburgerd waren zonder volwaardig burger te zijn). De wijsheid van dit ‘wachtkamerbeleid’ is dat je eerst wilt vaststellen wat voor vlees je in de kuip hebt; is iemand wel werkelijk bereid te integreren en zich in te zetten voor het algemene belang van volk en natie? De joodse wet, zo zegt Thomas, laat leden uit bevriende landen (Egypte bijvoorbeeld) pas toe tot het burgerschap in de derde generatie; wie behoort tot vijandige volkeren (de Amalekieten bijvoorbeeld) laten ze nooit toe. Maar deze regel kent ook uitzonderingen: men kan een individu ook direct het burgerschap toekennen op grond van bijzondere verdiensten (zoals president Poetin de Franse acteur Gérard Depardieu het Russische staatsburgerschap heeft verleend).

* * *

Thomas’ beschouwing over de rechtsregels uit de joodse wet die de omgang met vreemdelingen regelen is zonder twijfel interessant als denkexercitie, maar kunnen we er nog iets mee? Wat is de actualiteit ervan? Allereerst: de indeling van vreemdelingen in drie categorieën is tot op zekere hoogte wel bruikbaar. Men zou immers kunnen zeggen: vreemdelingen die een oorlogssituatie ontvluchten (vergelijk voormalig Joegoslavië) en in jouw land aankloppen voor bescherming, hebben recht op onderdak en voedsel, maar niet per se het recht om zich blijvend te vestigen. Dat vluchtelingenopvang afhankelijk wordt gemaakt van condities van duur (tijdelijke verblijfsvergunning) en ook van aantal kan natuurlijk heel goed verdedigd worden. Je bent in het politieke handelen wel gebonden aan internationale verdragen (vluchtelingenverdrag) en verplichtingen. Je moet dus altijd goed kijken welke politieke en juridische mogelijkheden je als land of overheid hebt om de toestroom van vluchtelingen te reguleren. Gastvrijheid betekent niet dat er geen grenzen zijn.

Onlangs stond op de website van de conservatief-christelijke *American Society for the Defense of Tradition, Family and Property* een beschouwing over dezelfde tekst van Thomas van Aquino als die hier wordt besproken.⁶ De schrijver, John Horvat II, wijst op het mogelijke gevaar van immigratie voor het *common good* en het algemene welzijn van de eigen samenleving. Hij noemt verschillende risico’s. Zo kan geen enkele samenleving een onbeperkt aantal vluchtelingen aan. Onder meer de logistiek van de opvang en de draagkracht van de samenleving qua huisvesting en arbeidsmarkt zijn aan grenzen gebonden. Iets anders is het gevaar dat Horvat signaleert dat een teveel

aan vreemde elementen de culturele eigenheid van de natie bedreigt. Het huis van de natie verdraagt te veel culturele 'vreemdheid' niet. Hier aarzel ik. Burgerschap van een natie is iets anders dan opgenomen worden in een familie met haar huiselijke eigenheid. Een natie is geen familie maar een politieke gemeenschap van vrije burgers onder wetten. Ze moet ook ruimte kunnen bieden aan (culturele en/of religieuze) minderheden.

Met de conclusie die Horvat formuleert op basis van zijn lectuur van Thomas kan ik het wel eens zijn: 'The nation must practice justice and charity towards all, including foreigners, but it must above all safeguard the common good and its unity, without which no country can long endure.' Hiermee schetst hij in feite het spanningsveld van de realiteit waarin, vroeger en nu, politieke wijsheid gestalte moet krijgen: vluchtelingenopvang staat in dat spanningsveld van enerzijds de *lex misericordiae* of de verplichting die wij uit *caritas* (barmhartigheid) hebben jegens vreemdelingen, en anderzijds de mogelijkheden daarvoor – het moet ook allemaal maar kunnen. Er is politieke prudentie vereist die oog heeft voor proportionaliteit, regulering van de opvang, overleg met andere landen om tot een betere spreiding te komen, et cetera. Prudentie en proportionaliteit: dat zijn twee karakteristieke thomistische begrippen, die ons in staat stellen, individueel en collectief, om op

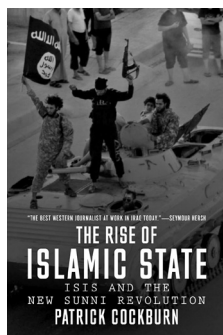
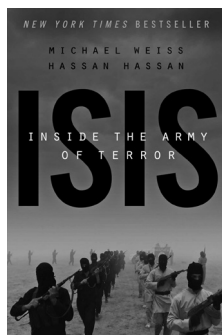
de juiste wijze om te gaan met de eisen van gerechtigheid en barmhartigheid.

Noten

- 1 Martien Schreurs, 'De actualiteit van Charles Taylor. Wij zijn migranten!', in: Hubert Beusmans, Pieter Jan Dijkman, Ab Klink en Jan Willem Sap, *Migratie in een open samenleving* (CDV Herfst 2011). Amsterdam: Boom, 2011, pp. 160-163.
- 2 Er bestaat een goede vertaling in het Nederlands van het wetstractaat uit de *Summa theologiae*, onder de titel *Thomas van Aquino. Over de wet* (Baarn: Ambo, 1996). Deze vertaling (van de hand van M.A.J.M. Buijsen) bevat de *quaestiones* 90-97 uit de *Summa th.* 1-11, en behandelt onder andere het begrip van de wet en de verdeling van de wet in 'eeuwige wet', 'natuurlijke wet' en 'menselijke wet'. Het gedeelte over de 'oude wet' en de 'nieuwe wet' is niet opgenomen. Thomas staat bekend om zijn natuurwetsdenken (*lex naturalis*); zie hiervoor de invloedrijke publicaties van J. Finnis, bijvoorbeeld *Natural law and natural rights* (Oxford: Clarendon Press, 1980).
- 3 Het betreft hier de tekst van *Summa theologiae* 1-11, q. 105, art. 3.
- 4 Deuteronomium 23, 20 en 21 ('Ge moogt van uw broeder geen rente eisen, niet van geld, niet van levensmiddelen of van iets anders dat hij leent. Ge moogt wel rente vragen van een buitenlander.')
- 5 *Politica* III, 1 (Nederlandse vertaling bij Historische Uitgeverij, Groningen).
- 6 John Horvat II, 'What does Saint Thomas say about immigration?' [online]. *The American Society for the Defense of Tradition, Family and Property*, 4 juli 2014. Zie <http://www.tfp.org/ftp-home/catholic-perspective/what-does-saint-thomas-say-about-immigration.html> (geraadpleegd op 24 januari 2016).

Boeken

Michael Weiss en Hassan Hassan

ISIS. Inside the army of terror

Simon & Schuster | 2015 | 288 pp. | \$ 22,95 | ISBN 9781941393574

Patrick Cockburn

The Rise of Islamic State: ISIS and the New Sunni Revolution

Verso Books | 2015 | 192 pp. | £ 9,99 | ISBN 9781784780401

Judit Neurink

De oorlog van ISIS

Conserve | 2015 | 176 pp. | € 14,99 | ISBN 9789054293781

Beeldvorming en propaganda: hoe is inspeelt op onze angst

door *Liesbeth van der Heide*

De auteur is als docent en onderzoeker verbonden aan het International Centre for Counter-Terrorism en aan het Institute of Security and Global Affairs van de Universiteit Leiden, Campus Den Haag.

‘De strijd tegen extremisme is “de strijd van onze generatie”. Recente oorlogen, armoede of andere tegenslagen mogen geen argu-

menten zijn voor radicalisering. De ideologie op zich is het probleem.’ Het zijn woorden die de Engelse premier David Cameron uitsprak tijdens een toespraak in Birmingham op 27 juli 2015.¹ De snelle opmars van IS(IS) in 2011 was een verrassing voor velen. Sinds 1979 – het jaar waarin de kiem werd gelegd voor de ‘vierde religieuze golf van terrorisme’² – werd ‘terrorisme’ enkele decennia geassocieerd met één groep (Al Qaida) en één gezicht (Osama bin Laden).

De laatste jaren heeft terrorisme echter een nieuw gezicht gekregen in de terreurgroep Islamitische Staat (IS) en de persoon van Abu Bakr al-Baghdadi.

Terrorisme bestaat bij de gratie van de angst van het publiek. Die angst bestaat bij de gratie van de perceptie. Terrorisme onderscheidt zich immers van andere vormen van crimineel gewelddadig gedrag doordat terroristen een boodschap willen overbrengen, waarbij angst wordt ingezet als middel. In hoeverre het een organisatie als IS ook daadwerkelijk lukt om terreur uit te oefenen is dus afhankelijk van of het publiek zich angstig voelt, oftewel onder de indruk is van de boodschap. Die angst wordt grotendeels bepaald door het beeld dat het publiek heeft van IS.

Cameron zei in zijn toespraak dat de ideologie het probleem is. Met die ideologie doelt hij op het jihadistisch gedachtegoed dat het gebruik van geweld tegen ongelovigen (*kuffars*) legitimeert. Ondertussen hebben meerdere onderzoeken aangetoond dat veel buitenlandse strijders die zich bij IS voegen geen Arabisch spreken en vaak ook weinig kennis hebben van de islam als religie, en dus moeilijk ideologisch gemotiveerd genoemd kunnen worden.³ Het probleem is dus niet zozeer de ideologie. Het probleem is onze perceptie van IS, die vooral is gebaseerd op een gebrek aan kennis.

* * *

IS riep op 29 juni 2014 een kalifaat uit onder leiding van de eerder genoemde Abu Bakr al-Baghdadi. Sindsdien heeft de groep zich in Syrië en Irak ontwikkeld tot een quasi-statelijke actor die grote delen van oostelijk Syrië en noordwestelijk Irak beheerst. Daarmee heeft zij een groot deel van de olie- en gasproductie ter plekke onder controle. De

grenzen van het kalifaat verschuiven elke dag en zowel de aantallen IS-strijders als de grootte van het veroverde gebied zijn onderwerp van discussie. De snelle opkomst van IS werd veroorzaakt door een veelheid aan politieke, sociale en culturele factoren.

Over de exacte ontstaansgeschiedenis van IS bestaat onenigheid.⁴ Waar de meeste onderzoekers en experts het wel over eens zijn is dat het ontstaan van IS samenhangt met de door de Verenigde Staten geleide invasie in Irak om Saddam Hoessein te verdrijven in 2003. De opstand die volgde bood de groepering – toen nog bekend onder de naam ‘Al Qaida in Irak’ (AQI) – onder leiding van Abu Musab al-Zarqawi de ruimte een guerrillaoorlog te voeren tegen de Amerikaanse troepen en hun bondgenoten in Irak. Toenmalig Al Qaidaleider Osama bin Laden vond dat AQI’s extreme sektarische geweld ten opzichte van sjiïeten de publieke steun voor Al Qaida in de regio ondermijnde. In juli 2005 stuurde hij Zarqawi een brief waarin hij de AQI-strategie bekritiseerde.⁵ Toen Zarqawi instructies van Al Qaida om te stoppen met het aanvallen van sjiïtisch cultureel erfgoed negeerde, verslechterde de relatie tussen de twee groeperingen. Zarqawi overleed in 2006 aan verwondingen opgelopen bij een bombardement. AQI kende een tijdelijke terugval, maar Zarqawi’s latere opvolger Baghdadi zette de door hem ingezette lijn van extreem geweld voort.

Toen in 2011 in Syrië een burgeroorlog uitbrak, zond Baghdadi (toen nog AQI) een groep met de naam Jabhat al-Nusra (JAN) naar het land, onder leiding van Abu Mohammad al-Julani. JAN zou de tak van Al Qaida in Syrië moeten worden. Baghdadi eiste echter dat de JAN-leider trouw zou zweren aan Baghdadi zelf en niet aan de nieuwe

Al Qaidaleider Ayman al-Zawahiri. Dit ging gepaard met een naamswijziging: Al Qaida in Irak veranderde in *Dulat al-Islam fi al-Iraq wal-Sham* (ДААШ), te vertalen als Islamitische Staat in Irak en Syrië (ISIS). Daarmee werd duidelijk dat Baghdadi een eigen koers ging varen ten opzichte van Al Qaida.

Het doelgebied werd vergroot naar Irak én Syrië, waarbij het historische Groot-Syrië of de Levant ook Libanon en delen van Jordanië omvat. Toen Baghdadi in juni 2014 het kalifaat uitriep, veranderde ISIS in IS. Evenals bij de eerdere naamswijziging illustreerde dit Baghdadi's toegenomen ambitieniveau; de verandering in IS betekent de afwijzing van de staten zoals die door de westerse staten gecreëerd zijn naar aanleiding van het Sykes-Picotverdrag uit 1916, een geheime overeenkomst tussen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk waarmee de gebieden rond Syrië en Irak werden verdeeld. IS heeft zichzelf razendsnel kunnen ontwikkelen met twee middelen: controle over een fysiek gebied en het voeren van een terreurbewind van onthoofdingen en lijfstraffen, zowel voor vijanden als voor de eigen strijders en de bevolking in IS-gebied.

De opkomst, de aantrekkingskracht en de propagandastrategie van IS hebben veel aandacht gekregen in de media. Drie recent verschenen boeken zorgen voor een beter begrip van de geschiedenis van IS en zijn verspreiding en werkwijze.

* * *

De Ierse journalist en Midden-Oosten correspondent Cockburn beschrijft het conflict in Syrië en Irak als 'de Midden-Oostenvariant van de Dertigjarige Oorlog in Europa'. Het is een conflict waarin alle partijen hun eigen macht overschatten en geloven dat tijdelijke successen op het slagveld de weg openen

naar de totale overwinning; iets wat de auteur de 'politiek van de laatste gruweldaad' noemt.

In *The rise of Islamic State* richt de auteur zich op de omstandigheden waaronder IS aan de macht kon komen. De geschiedenis en de opkomst van IS worden beschreven, alsmede de gemiste kansen van westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten om daar iets tegen te doen. Als het gaat om de perceptie van IS concludeert Cockburn dat de meeste mensen IS lang hebben onderschat toen de organisatie zich aan het ontwikkelen was. Volgens de auteur wordt dat veroorzaakt doordat de meeste beleids-

De meeste beleidsmakers hebben zich in de afgelopen jaren laten leiden door wishful thinking

makers zich in de afgelopen jaren hebben laten leiden door wishful thinking. Te denken valt aan president Obama, die lang heeft gehoopt de oorlog tegen IS te kunnen winnen zonder grondtroepen. Of aan veel andere wereldleiders, die hoopten dat het tot stilstand brengen van de opmars van IS zou leiden tot een vermindering in de aantallen Syriëgangsters.

Aan de andere kant wijst Cockburn erop dat er nu sprake is van gebrekkige percepties van IS, wat juist kan leiden tot een overschatting van de organisatie. Hij is daarin vooral kritisch als het gaat om de rol die de media spelen in de berichtgeving over Syrië en Irak. Er zijn maar weinig betrouwbare journalisten in het gebied. Wat het nieuws haalt, zijn meestal geruchten op internet en

statements van politici die wat roepen. Een goed voorbeeld daarvan was het recente gerucht dat acht Nederlandse Syriëgangers zouden zijn geëxecuteerd, wat in Nederland op sociale media veel werd gedeeld en werd bevestigd in meerdere kranten en het *NOS Journaal*.⁶ Enkele dagen later bleek het bericht grotendeels onwaar te zijn.⁷

* * *

De vraag is: wie zijn de IS-strijders, wat zijn hun idealen en wat trekt hen aan in IS? *Trouw*-correspondente Judit Neurink woont en werkt sinds 2008 in Iraaks Koerdistan en biedt de lezer met *De oorlog van ISIS* een grondige en toegankelijke analyse. Ze wijst op het ideologische gebrek bij de buitenlandse strijders. Al vaker is naar voren gekomen in de media dat de gemiddelde IS-strijder die vertrekt uit Nederland weinig tot niets weet over de islam. Tekenend is het verhaal van de twee Syriëgangers Yusuf Sarwar en Mohammed Ahmed die via Amazon het boek *Islam for Dummies* bestelden alvorens naar Syrië te vertrekken. Neurink bevestigt in haar boek dat macht, geld en seks vaak een veel grotere rol spelen voor IS-strijders dan de ideologie. Al in 2008 bleek uit een gelekt document van de Britse inlichtingendienst MI5 dat ‘een groot deel van de terroristen zijn geloof niet regelmatig beoefent’.⁸ Antropoloog Scott Atran, die veel heeft geschreven over de drijfveren van jongeren die zich aansluiten bij IS, zei in een getuigenis voor de Amerikaanse senaat: ‘De gewelddadigste terroristen vandaag kunnen worden beschreven als verveelde jonge mannen voor wie de jihad een coole elitaire werkgever is die gelijke kansen biedt.’⁹

Neurink beschrijft ook uitgebreid hoe de verschillende facties binnen IS met elkaar

samenwerken en hoe de gebieden die IS onder controle heeft worden bestuurd. Ze ziet IS als de nalatenschap van het regime van Saddam Hoessein. Zijn Baathpartij – die overigens weinig ophad met de strikte shariarichtlijnen – steunde IS met het motto: de vijand van mijn vijand is mijn vriend. De ervaringen van slachtoffers en vluchtelingen illustreren hoe de sektarische strijd van het soennitische IS tegen sjiieten en andersdenkenden de onderlinge verhoudingen heeft vergiftigd. Neurinks visie op de perceptie van IS lijkt vooral te zijn dat we verder moeten kijken dan het laagje ‘ideologisch vernis’ dat de organisatie uitstraalt, zodat we de echte motivaties en het gebrek aan eenheid binnen IS kunnen zien.

* * *

IS werd een prioriteit voor het Westen toen de jihadisten in juni 2014 grote stukken land in Noordwest-Syrië innamen en het kalifaat uitriepen. Dat was ook het moment waarop de Amerikaanse journalist Michael Weiss en de Syrische onderzoeker Hassan Hassan het besluit namen het volgende boek te schrijven: *ISIS. Inside the army of terror*. Dit boek is zonder twijfel het alomvattendste boek over IS. De auteurs beschrijven de opkomst van IS, waarbij ook de voormalige en huidige leiders en hun ideologieën aan bod komen. Een voorbeeld dat de auteurs geven is dat de IS-leiders zichzelf zien als plaatsvervangers van God (Allah) op aarde. Ze beschrijven uitgebreid hoe IS-leider Baghdadi aan de macht kwam en de losjes gestructureerde terreurbeweging omvormde tot een strak hiërarchisch geleide organisatie. De structuur van de organisatie, de onderlinge relaties tussen IS en andere terroristische organisaties en de onderdrukking, maar ook samenwerking met de lokale bevolking wor-

den beschreven. Het boek is gebaseerd op een uitgebreide analyse van documenten en interviews met meerdere aan is gelieerde geestelijken, strijders, veiligheidsofficials en sympathisanten in Syrië en Irak en geeft de lezers een inkijk in de evolutie van de vele ‘incarnaties’ en operaties van is.

De auteurs beschrijven is niet alleen als een terroristische organisatie, maar ook als een goedlopende propagandamachine, die veel en slim gebruikmaakt van sociale media. Ook de rol van gevangenen als ‘universities of terror’ wordt beschreven; het zijn plaatsen ‘where known extremists can congregate, plot, organize, and hone their leadership skills “inside the wire,” and most ominously recruit a new generation of fighters.’ Bovendien wijzen Weiss en Hassan op het feit dat is beschikt over een verfijnde inlichtingendienst die in rivaliserende organisaties infiltreert en geruisloos binnen hun gelederen nieuwe mensen werft. De beweging benut het gevoel van sektarische wrok en doet een poging het vuur van de burgeroorlog aan te wakkeren door militanten aan te zetten tot geweld. Op deze manier laat is zien dat voor soennieten de toekomst alleen ligt in het kalifaat.

* * *

Uit de drie boeken komt een interessante tegenstelling naar voren, namelijk de overschatting van is vooraf en de overschatting van is nu. Na het lezen van deze boeken blijkt dat eigenlijk alle betrokken partijen de fout hebben gemaakt terroristen in het algemeen – en is in het bijzonder – te onderschatten. Tekenend is de uitspraak van president Obama, vijf maanden voor de val van de stad Mosul, die in een interview is afdeed als een tweederangs clubje terroristen (hij had het over ‘the jv team of Islamic terrorists’;

‘jv team’ staat voor ‘junior varsity team’, een sportploeg samengesteld uit spelers die niet in het eerste team uitkomen). Ruim vier jaar later kunnen we stellen dat is zijn positie heeft geconsolideerd in Syrië en Irak en dat het zonder *boots on the ground* – en misschien zelfs mét – onmogelijk is is volledig te verslaan.

Tegelijk wijzen zowel Neurink als Weiss en Hassan op de gelikte mediamachine van is, die nu lijkt bij te dragen aan een overschatting van is. De bewondering voor de propagandastrategie van is (‘better than Hollywood’, ‘how ISIS games Twitter’) en het onbegrip voor de aantrekkingskracht van is op jongeren wereldwijd zeggen vooral iets over onze eigen ideeën over terrorisme, die nog te vaak bestaan uit beelden van mannen met baarden in grotten in een woestijn, zonder enige kennis van moderne communicatiemiddelen of zonder de wil die te gebruiken. is maakt gebruik van die perceptie door steeds de propagandastrategie iets aan te passen voor een nieuw shock-and-awe-effect. Hoe groter het gat tussen onze verwachtingen van is en zijn daadwerkelijke capaciteiten, hoe sterker het verrassings-effect.

Als de opkomst, de structuur, het handelen en de aantrekkingskracht van is ons iets zouden moeten leren, dan is het wel dat het

*Bij terroristen draait het
altijd om het zo goed mogelijk
verkopen van de boodschap*

bij terroristen altijd draait om het zo goed mogelijk verkopen van de boodschap. Het was de Chinese strateeg Sun Tzu die de es-

sentie van terrorisme samenvatte met de volgende uitspraak: ‘Kill one, frighten ten thousand.’¹ is heeft die boodschap – net als vele terroristische organisaties daarvoor – ter harte genomen. De vraag is: in hoeverre laten wij is dat beeld bepalen? Hoe groot maken wij het podium voor is?

Cockburn denkt dat de uitkomst van het conflict in Syrië en Irak uiteindelijk bepaald zal worden door de landen die ter plekke hun *proxy wars* uitvechten: de Verenigde Staten, Rusland, Saoedi-Arabië en Iran. Het lijkt erop dat iedereen een of andere betrokkenheid heeft in het conflict, maar dat niemand enig idee heeft hoe er een einde aan te maken valt. Net als Cockburn zien ook Neurink en Weiss en Hassan de nabije toekomst somber in. De belangrijkste personen die verantwoordelijkheid hebben binnen is hebben gediend in het Iraakse leger of waren actief binnen de veiligheidsdiensten van Saddam Hoessein, en zij zijn teruggekeerd naar Irak onder het mom van islamitisch fundamentalisme. De conclusie van de auteurs is dan ook dat door de instabiliteit in zowel Irak als Syrië het ‘leger van terreur’ de komende jaren zal blijven voortbestaan.

Noten

1 <http://www.theguardian.com/politics/2015/jul/20/extremist-ideology-struggle-generation-david-cameron>

- 2 David Rapoport beschrijft in zijn verhandeling ‘The four waves of rebel terror and September 11’ het terrorisme van de afgelopen anderhalve eeuw. Hij onderscheidt daarin vier golven, op basis van verschil in ideologie: de ‘anarchistische golf’ (1880-1914), de ‘antikoloniale golf’ in de jaren twintig van de twintigste eeuw, een ‘nieuw-linkse golf’ die startte in de jaren zestig van de vorige eeuw, en als vierde golf de ‘religieuze golf’ die 1979 als beginpunt heeft (in: Charles W. Kegley Jr. (red.), *The new global terrorism: Characteristics, causes, controls*. Pearson, 2002, pp. 36-52).
- 3 <http://www.theatlantic.com/international/archive/2015/03/isis-and-the-foreign-fighter-problem/387166/>; <http://www.ap.org/books/life-and-death-in-isis/index.html>; <http://www.theguardian.com/world/2015/mar/09/how-isis-attracts-foreign-fighters-the-state-of-terror-book>
- 4 Zie voor een uitgebreidere beschrijving van de context en opkomst van is: Liesbeth van der Heide en Wietse van den Berge, ‘Is(1s) in crisis?’, *Atlantisch Perspectief* 38 (2014), nr. 6, pp. 4-8.
- 5 Ayman al-Zawahiri, ‘Letter from Ayman al-Zawahiri to Abu Musab al-Zarqawi’, Council on Foreign Relations, 9 juli 2005.
- 6 <http://nos.nl/artikel/2089861-acht-jihadisten-uit-nederlandse-is-eenheid-geexecuteerd-bij-raqqa.html>
- 7 <http://www.ad.nl/ad/nl/38261/Nieuws/article/detail/4254624/2016/03/01/is-heeft-geen-Nederlanders-geexecuteerd-in-Raqqa.dhtml>
- 8 <http://www.hln.be/hln/nl/960/Buitenland/article/detail/2002844/2014/08/21/Syrie-strijders-kochten-Islam-voor-Dummies-voorze-naar-Syrie-vertrokken.dhtml>
- 9 <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/sep/04/jihad-fatal-attraction-challenge-democracies-isis-barbarism>

Frans Verhagen

Toen de katholieken Nederland veroverden. Charles Ruijs de Beerenbrouck 1873-1936

Boom | 2015 | 350 pp. | € 29,90 | ISBN 9789089536570

Standbeeld Ruijs de Beerenbrouck opgepoetst

door *Jan Schinkelshoek*

De auteur is directeur van een communicatiebureau in Den Haag en oud-lid van de Tweede Kamer voor het CDA.

‘Intusschen – en ziedaar de reden waarom ik u schrijf – heeft Dr. Nolens den Heer Ruijs de B. gepolst. Hij legt het er nu op toe, dezen tot formateur en tot Min. van B.Z. te maken. M.i. ware dat uiterst ellendig; de indruk naar buiten zal slecht wezen; alle benoemingen v. burg en onderw. ambtenaren in handen van een fanatieken Limburgschen R.C.!¹

Minister-presidenten als Den Uyl, Van Agt en ook Rutte hadden het bij hun aantreden niet gemakkelijk. Stuk voor stuk moesten ze nogal wat argwaan en zelfs weerzin overwinnen. Maar er is waarschijnlijk niemand die het moeilijker heeft gehad dan Ruijs de Beerenbrouck, de eerste rooms-katholieke minister-president van Nederland.

Na de grote ‘stembuszege der katholieken’ (1918) kwam Charles Ruijs de Beerenbrouck, gouverneur van Limburg, na een lange, moeizame kabinetsformatie uit de bus rollen als premier – meer als verlegenheidsoplossing dan als droomkandidaat. Het gebrek aan enthousiasme in eigen kring werd nog overschaduwed door het grote, diepewortelde wantrouwen dat vanuit het protestantse deel van Nederland opwalmden – ook vanuit de partijen waarop het nieuwe kabinet in de Tweede Kamer steunde. Oudgediende Alexander de Savornin Lohman, leider van de Christelijk-Historische Unie, maakt in zijn persoonlijke correspondentie van zijn hart geen moordkuil: ‘uiterst ellendig’.

* * *

Er werd bijna honderd jaar geleden geschiedenis geschreven. Na een eeuwenlange achterstelling kwamen de katholieken aan de macht. Formeel had de Grondwet van 1818 al een einde gemaakt aan de discriminatie, maar het duurde nog geruime tijd voordat de gelijkberechtiging praktijk werd. In die

geschiedenis is 1918 een belangrijke mijlpaal. Volgend op de invoering van het algemeen (mannen)kiesrecht, gecombineerd met evenredige vertegenwoordiging in het parlement, werd de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) de grootste. Vol zelfvertrouwen eisten de katholieken tijdens de kabinetsformatie het premierschap op. Priester-Kamerlid Willem Nolens was te veel gevraagd. In zijn plaats trad de Limburgse gouverneur Ruijs de Beerenbrouck, oud-Kamerlid, aan.

Die Ruijs is het onderwerp van een fraaie, kloeke biografie, geschreven door Frans Verhagen, onder deze veelzeggende titel: *Hoe de katholieken Nederland veroverden*. De studie levert een kleurig tijdbeeld op. De carrière van Ruijs de Beerenbrouck wordt geschetst tegen de achtergrond van maatschappelijke, sociale, politieke en religieuze ontwikkelingen tussen de tweede helft van de negentiende eeuw (1870) en de Tweede Wereldoorlog (1940). Het passeert allemaal: het roomse reveil, katholieke partijvorming en verzuiling, het Limburgse particularisme, het regentendom, de zuigkracht van het socialisme, de sociale omstandigheden in Maastricht ten tijde van Petrus Regout, de soms moeizame samenwerking met protestanten (in de coalitie).

Dat is de grote verdienste van het boek. Zo wordt Ruijs' optreden begrijpelijk gemaakt. Zo krijgt het kleur. En Verhagen beheerst de kunst om het beeld in heldere, frisse tinten te schilderen.

Dat gebeurt met grootse, weidse gebaren. Ruijs de Beerenbrouck staat in Verhagens portret aan het begin van meer dan een halve eeuw waarin Nederland geregeerd is door ettelijke kabinetten onder rooms-katholieke leiding. Wat met Charles Ruijs begon, is

(voorlopig) geëindigd met Ruud Lubbers. Misschien is dat ook wel de reden dat Ruijs zo'n favoriet van Lubbers is.

* * *

Maar hoe bepalend is Ruijs de Beerenbrouck geweest? Hij komt niet voor in de top tien van minister-presidenten. Die wordt sinds jaar en dag aangevoerd door premiers als Drees en Lubbers. Hoewel Verhagen een expliciete poging doet om, zoals hij het noemt, het standbeeld van Ruijs op te poetsen, is ook na lezing van de biografie de kans op eerherstel niet erg groot. Waar zijn directe voorganger, Cort van der Linden, de laatste liberale premier vóór Mark Rutte, bezig is aan een comeback, zal de eerste katholieke minister-president van Nederland genoeg moeten blijven nemen met een plaatsje in de schaduw.

De eerste katholieke minister-president van Nederland zal genoeg moeten blijven nemen met een plaatsje in de schaduw

Zeker, Ruijs de Beerenbrouck is meer dan de tweederangspoliticus waarvoor hij lange tijd versleten is. Gretig bezig om het blazoën van Ruijs op te poetsen, is Verhagen niet zuinig met lof. Al schrijvend maakt hij een paar belangrijke punten: als premier hield hij het boeltje in de eerste, moeilijke jaren na de Eerste Wereldoorlog bij elkaar; hij was een van de grondleggers van de verzorgingsstaat; hij speelde een belangrijke rol bij het bijeenhouden van de katholieke partij.

Het is Verhagen zelf die het al te rooskleurige beeld meteen weer corrigeert. Ruijs was

niet erg doortastend – soms zelfs afwachtend. Het mankeerde hem, als praktisch ingesteld mens, aan grootse vergezichten en dito idealen. Hij was ook niet zo ‘rooms’ als protestanten van het soort De Savornin Lohman vreesden: Ruijs was een vroom katholiek en trouw kerkganger, maar rooms-katholieke politiek had voor hem vooral een verzoenende inslag. Het compromissen maken lag hem beter dan een leidinggevende rol. Hij heeft zeker geholpen om de al te robuuste ARP-leider Colijn (1925) beentje te lichten, maar de hoofdrol was toch weggelegd voor de ‘intrigant’ De Geer (CHU). Ruijs’ optreden in de Tweede Kamer leed aan tweeslachtigheid. Zijn derde en laatste kabinet – aangetreden in de crisis – was ronduit zwak. Niet Ruijs, maar Nolens was in de jaren twintig en dertig de katholieke voorman. En zouden de bisschoppen niet een grotere rol hebben gespeeld bij het in stand houden van de rooms-katholieke eenheid?

* * *

Al lezend ontstaat zo het beeld van Ruijs de Beerenbrouck als een niet erg aardige, innemende en zelfs egocentrische, politicus

die in de jaren tussen de twee wereldoorlogen aan het Binnenhof, loyaal aan de katholieke zaak, ‘nuttige diensten aan Mij en het Koninkrijk’ (standaardformule van koningin Wilhelmina) heeft verricht. Bij beeldbepalende generatiegenoten als Kuyper, Schaepman en zelfs Colijn steekt hij bleek af. De top tien van premiers haalt hij ook na Verhagen niet.

Er wil niet mee gezegd zijn dat Ruijs een zwakke of betekenisloze minister-president is geweest. Bij die tijd, met name de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog, paste hij. Dat moest ook De Savornin Lohman erkennen. ‘Het was mij steeds bijzonder aangenaam’, schreef hij aan het einde van Ruijs’ (eerste) premierschap in 1921, ‘met U en het geheele Kabinet (op 1 punt na) te kunnen en te mogen samenwerken. [...] Gij waart de *right man on the right place*.’²

Noten

- 1 George Puchinger, *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw*. Amsterdam: Sijthoff, 1984, p. 114.
- 2 Puchinger 1984, pp. 114-115.

* BEZINNING

---

door *Petra van der Burg*

De auteur is predikant en lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*.

Het verhaal van de barmhartige Samaritaan uit Lucas 10 leent zich goed voor een interactieve kerkdienst. Het is duidelijk, aansprekend, laat zich goed naar het nu vertalen. Zo zat ik een tijdje geleden met een aantal gemeenteleden om de tafel om een viering voor te bereiden. We stelden elkaar vragen als de volgende: ‘Wat treft je vooral in dit verhaal?’, ‘Waar zit je weerstand?’, ‘Wat doet een appel op je?’ De uitkomst was verrassend.

De leden van de voorbereidingsgroep – allemaal stevige dames die niet te beroerd zijn om zich voor hun medemensen in te zetten – voelden zich het meest verwant met de priester en de Leviet die deden of ze de gewonde man niet zagen liggen. Dat gevoel van ‘O nee, alsjeblijft niet’, werd door allen herkend. Iedereen wist wel van situaties waarin een appel werd gedaan waar je eigenlijk niet aan wilde. Niet omdat je te lui bent, maar omdat het je te véél is.

Wat treft in dit mooie verhaal is de realiteitszin van de Samaritaan. Hij zet de man die door rovers is overvallen op zijn ezel, brengt hem naar een herberg, betaalt voor het verblijf en vervolgt zijn reis. Of hij warme gevoelens koestert voor degene die hij hulp biedt, weten we niet. Wat we wel weten, is dat hij de zaken behapbaar houdt. De Samaritaan blijft niet eindeloos rondsjouwen met de getroffene. Hij schakelt anderen in die ook iets kunnen doen. Wanneer hij aanklopt bij de herbergier verwacht hij niet dat deze zijn hulpproject omarmt en gratis zijn diensten aanbiedt.

Het Bijbelverhaal is natuurlijk overzichtelijker dan de werkelijkheid. We hebben bijvoorbeeld niet de situatie dat de hulpvaardige Samaritaan de man op zijn ezel heeft geladen en er vervolgens achter komt dat achter de bosjes ook nog een vrouw en een stoet kinderen zitten en dat even verderop een ernstig zieke opa en oma in de struiken liggen. Wat zou hij dan hebben gedaan?

In het verhaal zit niet de oplossing voor het vluchtelingenvraagstuk van vandaag, maar het geeft richting. Dan komen we bij de volgende kernwoorden. Onderbreek je reis, wees praktisch, schakel anderen in, het mag wat kosten, maar laat je leven er niet door beheersen.

Op de vlucht... En dan?

Het vluchtelingenvraagstuk dreigt nieuwe scheidslijnen te trekken; tussen Nederlanders en nieuwkomers en tussen de voor- en tegenstanders van een ruimhartig vluchtelingenbeleid. Hoe kan de balans worden gevonden tussen enerzijds de noodzaak om een veilige haven te bieden aan mensen in nood en anderzijds de noodzaak om rekening te houden met de draagkracht van en het draagvlak onder de Nederlandse bevolking? Het is nodig op zoek te gaan naar de verbindende krachten en meer energie te steken in de integratie van vluchtelingen.

‘Waren het aanvankelijk de vluchtelingen die in de problemen zaten, inmiddels zijn wijzelf geworden tot degenen die een probleem hebben.’

.....

PAUL VAN TONGEREN [op pagina 53]

‘Juist nu, als antwoord op de uitdagingen van immigratie en radicalisering, is een bezinning op onze joods-christelijke traditie zo relevant.’

.....

SYBRAND BUMA & PIETER HEERMA [op pagina 85]

‘Wie een realistische analyse schuwt, bouwt zijn generositeit op drijfzand.’

.....

RIK TORFS [op pagina 161]

BOOM TIJDSCHRIFTEN

Christen Democratische Verkenningen

CD

Zomer
2016

KWARTAALTIJDSCHRIFT VAN HET WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VOOR HET CDA

Glokalisering: lokale eigenheid in een globale wereld

Onder redactie van

RIEN FRAANJE, JAN PRIJ & MARTIJN VAN DER STEEN

Met bijdragen van

GOVERT BUIJS, HENK OOSTERLING, HAROON SHEIKH,
HENRI BEUNDERS, GEERTEN BOOGAARD, ALBERT JAN
KRUITER, KEES BREED & JAN WILLEM SAP

En interviews met

HARRY VAN DER MOLEN, WIM VAN DE DONK,
MAARTEN ALLERS & LAMBERT VAN NISTELROOIJ

Christen Democratische Verkenningen

Zomer 2016

*Glokalisering: lokale eigenheid
in een globale wereld*

Boom Tijdschriften

Inhoud

7 Ter introductie

ACTUALITEIT

---

10 DWARS: JAAP DE HOOP SCHEFFER & RENÉ CUPERUS
De brexit toont het democratisch failliet van de EU

14 JAN JACOB VAN DIJK & EVERT JAN VAN ASSELT
Het CDA als moderne en open netwerkpartij

18 BINNENHOF BUITENOM: JAN DIRK SNEL
De Kamer naar huis sturen

Glokalisering: lokale eigenheid in een globale wereld

---

22 RIEN FRAANJE
Een christendemocratische agenda bij globalisering

GLOKALISERING ALS FENOMEEN

---

34 GOVERT BUIJS
De horizon van horizontalisering

42 INTERMEZZO: HARRY VAN DER MOLEN Als wethouders zouden
regeren ...

44 HENK OOSTERLING
Van maakbaarheid naar haakbaarheid

53 HAROON SHEIKH
Lokale tradities in de global village

NIEUWE SPANNINGSVELDEN

- 62 HENRI BEUNDERS
De keerzijde van de globalisering: de tribale samenleving
- 69 PIETER JAN DIJKMAN & JAN PRIJ
In gesprek met Wim van de Donk
Nabijheid en samenwerking als bron van innovatie
- 76 RICHARD VAN ZWOL & BOUDEWIJN STEUR
Globalisering vraagt om regionaal maatwerk
- 84 INTERMEZZO: HARM VAN DIJK ‘De politiek mist een dialoogarena’
- 86 GEERTEN BOOGAARD
G1000-burgertoppen: de nieuwe ‘eisch des tijds’?
- 97 PIETER HILHORST & JOS VAN DER LANS
Gemeenten zijn de woonplaats van de nieuwe verzorgingsstaat
- 106 INTERMEZZO: MAARTEN ALLERS ‘Kosten en baten van decentralisatie beter in kaart brengen’

POLITIEKE PERSPECTIEVEN

- 110 DERK LOORBACH & FRANK VAN STEENBERGEN
Het lokale als strijdtoneel voor politieke transities
- 119 ALBERT JAN KRUITER
De opmars van de local citizen en de lokale democratie?
- 124 KEES BREED
Politici moeten de illusie van ‘cockpit Den Haag’ loslaten
- 130 MARTIJN VAN DER STEEN
Glokaal bestuur: makkelijker gezegd dan gedaan
- 140 INTERMEZZO: LAMBERT VAN NISTELROOIJ ‘Europese agenda voor de stad nodig’

---

142 JAN WILLEM SAP De actualiteit van *Johannes Althusius*

BOEKEN

148 PATRICK OVEREEM
 Bespreking van James R. Stoner, Jr., en Harold James (red.)
The thriving society. On the social conditions of human flourishing

152 MAARTEN NEUTEBOOM
 Bespreking van Bastiaan Rijpkema
Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie

BEZINNING

157 RAMONA MARAMIS • *Give us today*

158 GERRIT DE JONG

Ter introductie

DE BELANGRIJKSTE LES VAN DE BREXIT: zonder een hoopgevend perspectief op geworteldheid in een globale wereld rest ons niets anders dan de uitgang. Het brexitreferendum spiegelde ons een dilemma voor dat bij de grote vraagstukken heden ten dage steeds te zien is: kiezen we voor meer of minder globalisering? Kiezen we voor supranationaal gezag, of kiezen we voor de oude grenzen van de natiestaat of zelfs de regio?

Zo dichotoom geformuleerd, moest het debat onvermijdelijk leiden tot twee onverzoenlijke posities. Dat bleek wel. Het brexitkamp koos voor, wat Haroon Sheikh in dit CDV-nummer noemt, een ‘vlucht naar achteren’: voor een overzichtelijke en vertrouwde wereld en voor menselijke verlangens als geborgenheid, eigenheid en trots. De *euro-believers* namen juist de ‘vlucht naar voren’. Het was het calculerende gedrag van een technocratische elite die economische vooruitgang beloofde, of zelfs uiting gaf aan een verlangen naar een nieuw, illusoir ontwerp voor ‘nog meer Europa’.

De EU als een economisch of utopisch belangenproject. Vrijheid, rechtvaardigheid en solidariteit zijn in dat geval niets meer dan abstracties die ontmaskerd moeten worden.

In beide gevallen is het vooral een vlucht ‘hiervandaan’, zonder een duidelijk zicht op het einddoel.

Het is als in het korte verhaal ‘Vertrek’ van Franz Kafka. De meester, een kapitein, maakt zich klaar voor een reis te paard. Zijn knecht vraagt hem in de poort waar de reis heen gaat. ‘Ik weet het niet, alleen hier vandaan.’ ‘U kent dus uw doel?’ ‘Ja, ik zei het toch, “hier-vandaan”, dat is mijn doel.’

Proviand wil de meester niet meenemen. ‘De reis is zo lang, dat ik moet verhongeren als ik onderweg niets krijg. Geen voorraad kan mij redden. Het is toch goddank werkelijk een enorme reis.’

Afschrikwekkend en tegelijkertijd leidend naar het geluk dat we niet begrijpen – ziedaar de paradoxale situatie waarin het EU-project verstrikt is geraakt.

* * *

In dit CDV-nummer wordt het verschijnsel ‘glokalisering’ gethematiseerd. Het is precies dat wat het verlangen naar een brexit heeft uitgedrukt: de behoefte aan lokale eigenheid in een globale wereld. Bewustwording van globaliserende tendensen heeft in de geschiedenis altijd reacties opgeroepen. De tegenbeweging op globalisering is door socioloog Roland Robertson als glokalisering gekenschetst. In een grotere wereld oriënteren mensen zich zowel bestuurlijk als cultureel meer op de eigen stad of regio. Het gevolg: de natiestaat wordt relatief minder relevant en raakt taken kwijt aan lokale en regionale overheden enerzijds en supranationale instellingen anderzijds.

Lange tijd geloofden we dat globalisering het einddoel van de menselijke geschiedenis zou zijn, en vrede en welvaart zou brengen. Maar het ongenoegen groeit en de global village wordt broeierig. Grote delen van de bevolking maken zich zorgen over het behoud van de eigen identiteit door invloeden van buitenaf: de vluchtelingenkwestie, de voortdurende euro-crisis, banenverlies, internationaal terrorisme.

Hoe kunnen we globalisering en behoud van eigen identiteit en traditie met elkaar verenigen? Dat is in feite de hoofdvraag voor dit nummer. In het eerste deel gaat het om ‘glokalisering als fenomeen’, in historisch en filosofisch perspectief. De omslag naar een meer horizontale wereld, waarin coöperatieve waarden steeds bepalender worden, is een megatrend waarmee we als mensheid al millennia aan het oefenen zijn en waarvan de joods-christelijke traditie een centrale aanjager is, zo beoogt Govert Buijs. Henk Oosterling laat zien wat de overgang naar een netwerkwereld voor het mens-zijn betekent. Het inzicht dat alles op alles inwerkt, maakt dat iedere geglokaliseerde deelnemer voor een beslissing komt te staan: je bent óf deel van het probleem, óf deel van de oplossing.

In het tweede deel staan ‘nieuwe spanningsvelden’ centraal. Zo wijst Henri Beunders op de keerzijde van glokalisering: tribalisme, een stammenstrijd en een collectieve afkeer van hen die niet tot de eigen groep behoren. Pieter Hilhorst en Jos van der Lans analyseren de decentralisatie-operaties. Het dominante beeld van de decentralisaties is dat het om een financieel vraagstuk gaat (bezuinigingen) en, als gevolg van het geldtekort, om een (re)organisatievraagstuk. Maar in essentie is het een machtsvraagstuk, en gaat het om het verplaatsen van zeggenschap van het Rijk naar de gemeente (van staat naar stad), van beleidsmakers naar uitvoerende professionals, en van hulpverleners naar burgers. Dat is een ingewikkelde opgave in een context waarin door Den Haag voorgeschreven rechtmatigheid nog altijd belangrijker is dan lokaal maatwerk.

* * *

Wat is het politieke leerwerk bij globalisering? Die vraag staat centraal in het derde en laatste deel getiteld 'Politieke perspectieven'. Het begint met de erkenning dat het lokale het strijdtoneel is geworden van de transitie in onze nationale representatieve democratie: het is op dat niveau dat aan de wortels van dat systeem wordt geknaagd, maar waar ook de betere alternatieven en nieuwe inzichten ontstaan. Nog te vaak wordt gedacht vanuit vaste bestuurslagen, met toebedeelde taken en met blauwdrukken vanuit 'Den Haag'. Maar het zijn de burgemeesters die een steeds grotere rol spelen bij globale issues, van het vluchtelingenvraagstuk tot klimaatonderwerpen.

Een tweede les is dat politieke partijen zich actiever moeten verbinden met de transitie van de staat naar de stad, zoals Derk Loorbach en Frank van Steenbergen betogen. Met de decentralisaties is een eerste halfslachtige stap gezet om de gemeente meer verantwoordelijkheid te geven, het wordt tijd dat we het over de revitalisering van de lokale democratie gaan hebben, stelt Albert Jan Kruijer. De bureaucratische ervaring heeft de democratische ervaring vervangen; nieuwe vormen van lokale democratie zijn nodig, vanuit het fundamentele idee van menselijke gelijkwaardigheid.

In de derde plaats is globaal leiderschap gewenst, dat wil zeggen het vermogen om in globale tijden hoopvolle perspectieven op geworteldheid te schetsen. Dan gaat het niet om utopische vergezichten, maar om de ontwikkeling van een 'thuis' zonder dat we daarbij wegvluchten voor de spanningen die globalisering nu eenmaal met zich meebrengt. Globalisering en behoud van eigen identiteit en traditie staan niet noodzakelijk op gespannen voet met elkaar. Ze kunnen juist complementair zijn; je kunt misschien wel pas echt kosmopoliet zijn als je gehecht bent aan een directe leefomgeving.

Na de brexit werd geconcludeerd dat er sprake is van een diepgeworteld beschavingsprobleem, waarbij mensen niet boven het eigen kleine ik kunnen uitstijgen. Die conclusie is onjuist: het gaat niet om een waarden- en normenprobleem, maar om het gevoel van mensen niet gezien en niet gehoord te worden. De traditionele middenpartijen zouden zich dat moeten aantrekken. 'Ieder mens telt', wordt vaak gezegd. Dat mag obligaats klinken, maar het opent een radicaal christendemocratisch perspectief: een samenleving waarin bepaalde mensen of groepen niet gehoord en erkend worden, is incompleet en onvolmaakt. Hierin zou weleens de grootste uitdaging kunnen liggen.

Pieter Jan Dijkman, hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*

De brexit toont het democratisch failliet van de EU [I]

Nee, deze crisis is ernstig, maar zal leiden tot zelfreflectie en hervorming

door *Jaap de Hoop Scheffer*

Voormalig minister van Buitenlandse Zaken en voormalig secretaris-generaal van de NAVO.

Met de brexit is een doos van Pandora opengegaan. Voor het eerst in haar bestaan zal de Europese Unie niet uitbreiden, maar krimpen, met vooralsnog 65 miljoen mensen. Dat is een forse tegenslag voor het beschavingsproject dat EU heet. De keuze van de Britten om uit de EU te stappen zal verstrekkende en nu nog niet te voorziene gevolgen hebben.

Het is achteraf toch wel zeer kwalijk dat David Cameron een intern partijprobleem tot een probleem voor de gehele EU heeft gemaakt. Hij wilde met het referendum de eenheid in zijn Conservatieve Partij herstellen. Voor het Verenigd Koninkrijk zal de erfenis beroerd zijn. Great Britain zou weleens Little England kunnen worden als de Schotten een onafhankelijkheidsreferendum uitschrijven. Maar de grootste verliezers zijn de jongeren. Een oud-studente van me, die nu in Engeland verblijft, stuurde me een mail waaruit terecht frustratie sprak: 'Jouw generatie, de

ouderen, wil uit de Europese Unie, mijn generatie ziet juist wel toekomst in de EU; wij voelen ons verraden.'

* * *

De brexit is te verklaren uit het breed heersende verlangen naar nationale eigenheid. Er is een Engels gezegde: 'Fear breeds proximity.' Als mensen angstig zijn, vallen ze terug op het vertrouwde: op hun familie, de buurt, het dorp, de stad, het eigen land. Er is door de globalisering veel angst voor verlies van de culturele eigenheid en men vindt niet ten onrechte dat slechts een kleine bovenlaag er de vruchten van plukt. Deze angst uit zich in woede en zoekt een uitlaatklep. Die wordt gevonden in de elite, en 'Europa' is in de beeldvorming de ultieme manifestatie van deze elite. Veel Britten verlangen terug naar een wereld die er niet meer is. 'Ik wil mijn land terug zoals het twintig jaar geleden was', hoor je dan. Maar dat komt nooit meer terug, is het antwoord. De *leave*-stemmers beseffen dat ook wel, maar in hun onzekerheid klampen ze zich aan het verleden vast.

Volksmenners als Nigel Farage, Geert Wilders en Marine Le Pen spelen in op deze gevoelens. Zij zoeken en vinden de grenzen van

de rechtsstaat en treden daar soms bewust buiten. De EU staat voor die rechtsstaat. Vrede en veiligheid zijn nooit vanzelfsprekend. De Europese Unie is een beschavingsproject en dankzij de Europese samenwerking voeren we geen oorlog met elkaar. Dat argument blijft ook anno 2016 recht overeind. Zo dik is het vernis van onze beschaving nu ook weer niet.

Volksmenners verdienen fors tegengas. Het probleem in Europa en in Nederland is dat het politieke midden zich onvoldoende laat horen, waardoor de flanken het debat hebben kunnen kapen. Het midden mag nu niet duiken. Dat is ook de opdracht voor de christendemocraten in de EVP en het CDA. Alle grote vraagstukken van deze tijd vragen om een sterk Europa: een revanchistisch Rusland, de Levant staat in brand, Syrië, Irak, Noord-Afrika, het vluchtelingenvraagstuk. De lijst is zelden zo lang geweest als nu. In die zin word ik alleen nog maar meer Europeaan. Leg mij bijvoorbeeld uit hoe je de enorme migratiestromen, die de komende jaren alleen maar zullen groeien, zonder de EU kunt reguleren, tenzij je wilt dat alle zuidelijke landen vluchtelingenkampen worden. Het is een illusie om te denken dat hekken tussen landen de problemen oplossen. Ook na deze brexit zullen mensen naar Calais blijven komen in de hoop eens de oversteek te kunnen maken.

* * *

Ik hoop dat de uitslag van het Britse referendum de opmaat is voor een fundamentele discussie over de vraag welke kant we met de EU op moeten. De EU is nu ook politiek uit balans. Joseph Luns heeft zijn nek er ooit voor uitgestoken om de Britten bij de EU te halen, juist vanwege die machtsbalans. Nederland heeft het Britse lidmaatschap altijd gezien

als een verzekering tegen de continentale dominantie van Frankrijk en Duitsland. Groot-Brittannië was bovendien een partner voor vrijhandel. Maar de kiezer heeft gesproken. Eerst nadenken, dan pas handelen, is nu het devies. De founding fathers van de EU hebben inmiddels onder Duitse leiding een begin van een richting aangegeven. Zij zijn terecht niet gevlucht in de mantra 'Hoe meer integratie, hoe beter'.

De vlucht in referenda lijkt erg democratisch, maar degradeert gekozen volksvertegenwoordigers tot jaknikkers

Er bestaat geen eenvoudig recept om het de boze burger naar de zin te maken. De vlucht in referenda, het favoriete instrument van de eerdergenoemde volksmenners, lijkt erg democratisch, maar degradeert gekozen volksvertegenwoordigers tot jaknikkers en zet onze vertegenwoordigende democratie onder druk. 'Beter luisteren naar de burger' klinkt aardig, maar als al die burgers iets anders willen, zal de zo verguisde politieke elite haar verantwoordelijkheid moeten nemen.

Binnen de EU rust nu een zware verantwoordelijkheid op de schouders van Duitsland en zijn bondskanselier, onze geestverwant Angela Merkel: de Britten staan buitenspel en Frankrijk gaat door een politiek en economisch uiterst woelige periode. Er is geen ervaring met scenario's voor een uittreding. Wie weet komen de Britten (of moet ik zeggen de Engelsen?) de komende jaren op een moment bij zinnen en blijven ze alsnog binnen een hervormde EU.

De brexit toont het democratisch failliet van de EU [2]

Ja, Europa functioneert als ‘elite-project’ en splijt de samenleving

door *René Cuperus*

Senior wetenschappelijk medewerker bij de Wiardi Beckman Stichting en columnist bij *de Volkskrant*.

De brexit is een ramp. Niet alleen voor het Verenigd Koninkrijk, maar vooral voor het Europees project. De brexit betekent een grote afbladdering, een enorme reputatieschade voor Europa. Want het Verenigd Koninkrijk is niet zomaar een land. Tweede economie van Europa. Vermoedelijk het meest geglobaliseerde land van Europa. In elk geval is Londen als metropool mondialer dan Parijs en Berlijn bij elkaar. Het vk herbergt de beste Europese universiteiten, de hoogwaardigste en de laagwaardigste media, de grappigste humor en de beste popmuziek. Als halve anglofiel kan ik mij geen Europa zonder vk voorstellen, en wel ooit met Turkije en Oekraïne erin.

Veel problematischer zijn de achtergronden van het waarom van de brexit. Die zijn niet exclusief Brits. Integendeel. De krachten die tot de brexit hebben geleid, zijn dezelfde waaraan samenlevingen op het Europees continent zijn blootgesteld. Het Verenigd Koninkrijk kan men een verhevigde uitvoe-

ring van onszelf noemen. Wat de brexit overduidelijk heeft laten zien, is een tot op het bot verdeelde samenleving. Dat is de zogenoemde globaliseringskloof die hedendaagse samenlevingen uit elkaar scheurt. We zagen die kloof eerder dit jaar ook al bij de Oostenrijkse presidentsverkiezingen en bij ons eigen Oekraïne-referendum. En tevens in het opinieonderzoek van Maurice de Hond naar de steun voor een ‘nexit’. Als er nu een nexitreferendum kwam, zou 64 procent van de Nederlandse laagopgeleiden stemmen voor een vertrek van Nederland uit de EU, tegenover 28 procent van de hoger opgeleiden.

* * *

De globaliseringskloof verdeelt de samenleving grofweg in twee helften: een pro-establishmentkamp en een anti-establishmentkamp. Hoger opgeleide, internationaal georiënteerde jongeren staan tegenover sterk aan tradities gehechte, lager opgeleide ouderen. Vrouwen tegenover mannen. Bestuurspartijen tegenover protestpartijen.

De clash tussen globaliseringswinnaars en globaliseringsverliezers is in het vk scherper dan in een land als Nederland. De globaliseringskloof tussen Londen (massaal anti-brexit) en de oude afgedankte industriesteden in Noord-Engeland (massaal probrexit), tussen centrum en periferie, is zo goed als on-

overbrugbaar. Het vk is ook sterker dan landen als Frankrijk of Duitsland een post-industriële samenleving geworden. De City of London, met zijn belangenkingsi van financiële en politieke elite, heeft ook de brexit als volksofstand over zich afgeroepen.

Hetzelfde kan gezegd worden van de immigratie. Ook op dat gebied ligt in het Verenigd Koninkrijk alles net wat extremer dan bij ons. Vrij verkeer van personen is op zich een prachtig idee, maar niet in een Europa waar door permanente uitbreiding de sociaal-economische verschillen zo groot zijn geworden dat hele volksofplantingen zijn gaan migreren. Engeland is door zijn taal (elke Litouwer wil een Engelse stage lopen) en neoliberale verzorgingsstaat buitenproportioneel overlopen door Oost-Europese migranten. In Zuidoost-Engeland spreken hele dorpen Bulgaars en Pools. De Europese Unie heeft daar niet met wijsheid en gezond verstand op willen corrigeren.

Zoals het 'eliteproject' Europa nu functioneert, zet het mensen tegen elkaar op en splijt het onze samenleving in hoog- en laagopgeleiden die tegenover elkaar staan. De Europese Unie wil niets weten van nationale eigenheid, vernietigt elk gevoel van democratische zelfbestemming, en tast de handelingsbekwaamheid van de nationale staat aan zonder daarvoor een geloofwaardig en fair Europees bestuur in de plaats te stellen. De eurocratie in Brussel heeft een Europese Unie tegen de nationale lidstaten ontworpen. Men heeft geen wijze balans nagestreefd tussen nationale democratieën en Europese samenwerking. Dat is fataal gebleken. We moeten stoppen met de fictie van de eenwording van Europa. Geen *ever closer union*. Om een brexitdomino-effect te voorkomen, is een reset van het Europees project nodig.

* * *

De globaliseringskloof raakt in het bijzonder de naoorlogse christendemocratische en sociaaldemocratische volksofpartijen. Ooit waren zij de trotse steunberen van de naoorlogse politiek-maatschappelijke orde: verzorgingsstaat, rechtsstaat, Europese Gemeenschap, breed gedragen door hun achterban.

Ergens in de afgelopen decennia is door een complex geheel van factoren de vanzelfsprekende vertrouwensband tussen deze partijen en hun achterban aangetast geraakt. Een verhaal van afgeschudde ideologische veren, detraditionalisering, ontzielde professionalisering, en de keerzijde van emancipatiesucces: sociaaldemocratische dubbeltjes werden kwartjes; en vu-dubbeltjes maakten van 'kleine luyden' christendemocratische academici.

Uiteindelijk raakten de volksofpartijen ontvolkt, in letterlijke zin: hoogopgeleiden verdrongen lager en middelbaar opgeleiden in politiek en civil society. 'Neoliberale' bezuinigingen op de verzorgingsstaat ondermijnden verder het vertrouwen in de voorheen verzuilde elites. Ontgoocheld en verraden bekeerden grote delen van de achterban zich tot niet-stemmers of tot links- en rechts-populistische protestpartijen.

De brexit heeft opnieuw laten zien hoezeer de EU een democratische splijtzwam is geworden, object van nieuwe klassenstrijd of cultuurstrijd tussen hoog en laag. De oude, naoorlogse volksofpartijen van christendemocratischen en sociaaldemocratischen huize, nog steeds oppermachtige spelers in het Europees Parlement, komt een dwingende historische opdracht toe om de Europese Unie, weer vertrouwenwekkend te maken, ook voor niet-academische professionals. Daarvoor is het misschien nog net niet te laat.

Het CDA als moderne en open netwerkpartij

door *Jan Jacob van Dijk*
& *Evert Jan van Asselt*

Van Dijk is gedeputeerde in Gelderland en hoogleraar christelijk sociaal denken. Van Asselt is oud-plaatsvervangend directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het concept van politieke partijen als ledenverenigingen is achterhaald. Partijen zijn niet meer de spreekbuis van bezorgde burgers met een lidmaatschapskaart. Als een burger iets wil, regelt hij dat wel via de media en niet via een partij. Partijen zelf gaat het ook niet meer om de leden: de kiezers zijn veel interessanter. Het is tijd voor het CDA om zich om te vormen tot een moderne netwerkpartij en zich open te stellen voor iedereen, ook voor niet-leden.

Wat verklaart het succes van Donald Trump en Bernie Sanders? Twee heel verschillende Amerikaanse presidentskandidaten, met uiteenlopende ideeën, maar allebei mobiliseren ze grote groepen kiezers en laten ze een tegengeluid horen: tegen de elite, tegen de doorgeschoten invloed van de markt. Ze

beloven een keer te brengen in het lot van duizenden. Met de slogan 'Make America great again' belooft Trump de vs er weer bovenop te helpen. De belofte an sich is belangrijker dan de weg ernaartoe. Sanders spreekt jongeren en nieuwe kiezers aan met een voor Amerikaanse begrippen linkse boodschap. Hij wil het rauwe kapitalisme beteugelen en belooft een fatsoenlijk inkomen voor de werkende middenklasse. Dat alles onder de leuze 'A future to believe in'. Trump en Sanders laten een tegengeluid horen dat enorm aanspreekt. Mensen herkennen het. Tegelijkertijd bieden ze hoop dat de toekomst beter wordt. Wat deze twee politici gemeen hebben is dat ze een tegenbeweging weten te mobiliseren die de traditionele politieke partijstructuren onder druk zet.

Waar wordt de tegenbeweging nu door gevoed? Waarom kan deze nu ontstaan en zo'n stevige positie krijgen? Het alomvattende antwoord is: onzekerheid. Niet over het nu, maar vooral over de toekomst. Veel mensen weten niet wat de toekomst hun zal brengen. Zij hebben het nu wel goed, maar weten niet of dat over vijf jaar ook nog zo is. En ze zijn er helemaal niet zeker van wat de toekomst van hun kinderen zal zijn.

Heb ik met de toenemende flexibilisering straks nog wel een baan? En hoe zit het met mijn kinderen: kunnen die straks nog wel een hypotheek krijgen? En die Europese samenwerking, zorgt dat voor extra kansen of juist bedreigingen voor mij? Het antwoord

op deze vragen is voor een belangrijk deel gerelateerd aan het opleidingsniveau. Hoogopgeleiden zien meer kansen, lager opgeleiden meer bedreigingen.

Met onzekerheid kunnen we in het algemeen als mensen slecht omgaan. De ontkerkelijking voegt daar nog een dimensie aan toe. Als het geloof in het hiernamaals is weggevallen, moet het aardse leven wel altijd mooi zijn. Daar past onzekerheid niet in. Die onzekerheid komt nog harder aan omdat overheid en maatschappelijke organisaties lange tijd hebben uitgestraald dat zij de onzekerheden wel konden wegnemen of anders in ieder geval konden helpen om de gevolgen ervan op te vangen, en nu horen we dat ze het niet kunnen – kijk maar naar de aanvullende pensioenen. Dan is de teleurstelling groot en groeit de machteloosheid.

De snelle groei van de tegenbeweging wordt mogelijk gemaakt door de technologie. Een Twitterbericht is snel verzonden; een Facebookactie snel georganiseerd. De sociale media maken snelle verspreiding van nieuws en informatie mogelijk.

In deze bijdrage geven we geen alomvattend antwoord op de onzekerheid in de samenleving. We zouden dan in de oude val trappen, namelijk dat we iets beloven wat we niet kunnen waarmaken. We gaan ook voorbij aan de missie van een politieke partij om een overtuigend vergezicht te schetsen dat perspectief geeft en hoop biedt. We willen op deze plek wel iets proberen te zeggen over de manieren waarop politieke partijen kunnen bijdragen aan het vinden van oplossingen, of in ieder geval de geluiden van onzekerheid kunnen kanaliseren. Die functie lijkt de politieke partij namelijk verloren te hebben.

* * *

Laten we beginnen met te constateren dat politieke partijen moeite hebben met de hiervoor genoemde tegenbeweging. Ook het CDA heeft het antwoord nog niet gevonden. Negeren van tegenbewegingen werkt niet en gedogen evenmin. Dus moeten we ermee leren omgaan. Ondertussen kalft het ledental af en wil het in de peilingen niet erg vlotten. Bovendien zijn veel kiezers zwevend, of ze stemmen helemaal niet meer. Dat maakt het beeld voor de traditionele politieke partijen somber. Hebben ze nog wel bestaansrecht in het huidige mediatijdperk?

Allereerst constateren we dat de betrokkenheid van de leden bij politieke partijen in de jaren zeventig groter was dan nu. Er was meer discussie binnen partijen over het beleid. De leden waren eigenaar van de partij. Die cultuur is verdwenen: de besturen worden met moeite bemensd; de ledenvergaderingen zijn alleen interessant als er lijsten moeten worden vastgesteld, maar verder is de belangstelling minimaal. Niemand voelt zich meer eigenaar van de partij. Als een burger iets wil, regelt hij dat via de media en niet meer via de politieke partij.

In het verleden was een politieke partij de verbindingsschakel tussen aan de ene kant de burger en aan de andere kant het bestuur van het land, de provincie of de gemeente. De partij vertaalde de wensen vanuit de samenleving en vanuit verschillende groeperingen in de achterban. Ze was een soort interface. Die houding lijkt verdwenen, in ieder geval bij de traditionele middenpartijen. Die spreken nog maar voor een beperkt deel van de bevolking, en niet meer voor iedereen.

Onder invloed van de media is de politiek in grote mate entertainment geworden. De gene met de beste oneliner wint het debat. Door daaraan mee te doen maakt de politiek

zichzelf onderdeel van dat proces. De burgers zien dat en beschouwen de politiek dan vanaf de tribune: als toeschouwer. Ze zijn geen deelnemer meer. En eigenlijk gaat het de politieke partij ook niet meer om de leden: de kiezers zijn veel interessanter. Dus springt ze over de leden heen naar de kiezer. Daarmee wordt het einde van de politieke partij ingeluid.

Wanneer de leiders van een partij niet meer geïnteresseerd zijn in de opvattingen van de achterban, verliest een partij haar interfacefunctie. Het gevolg is dat diezelfde achterban zich afkeert van de partij. Een populistische partij heeft dat probleem per definitie niet, omdat ze pretendeert de stem van het volk te vertolken. Daarom zijn leden ook niet nodig of is de invloed van de leden beperkt.

* * *

Politieke partijen hebben verschillende opties om hierop te reageren. De eerste optie is om de populistische partijen na te volgen. Een partij zonder leden met een sterke man en een Twitteraccount blijkt heel effectief. Voor een gemeenschapspartij als het CDA is dit geen optie. Een alternatief is de optie van de SP: strak georganiseerd met veel actieve en betrokken leden. Alleen: de invloed van de leden op de koers van de partij is gering. Het is de top die de lijnen uitzet en de koers bepaalt. In dat opzicht is de SP net zo top-down als de PVV. Die top-down benadering past niet bij het DNA van het CDA, waar 'gespreide verantwoordelijkheid' nog steeds een kernbegrip is. Dan is er nog een derde geluid, namelijk de

Burgers bekijken de politiek vanaf de tribune: als toeschouwer

opvatting dat de boodschap inhoudelijk wel goed is, maar dat we deze niet goed weten te verkopen. Als we de marketing goed doen, dan komen we er wel. Maar ook deze optie is niet realistisch. Het gaat niet alleen om de marketing: het gaat om de betekenis van een politieke partij in een veranderende samenleving en democratie. En dat vraagstuk lossen we niet op met een beetje marketing.

Laten we eens anders denken en ons laten inspireren door de ontwikkelingen om ons heen.

Zo zijn vele organisaties op zoek naar hun bestaansrecht. De wereld is veranderd, de vragen zijn anders, en de behoefte aan andere antwoorden is groot. Dat geldt niet alleen voor de politiek, maar evenzeer voor maatschappelijke organisaties, voor ondernemingen en voor de overheid. Er zijn verschillende inspirerende voorbeelden. In de eerste plaats zijn de voorbeelden in de marktsector interessant. Uitgaande van de gedachte dat bezit minder belangrijk wordt gevonden en het belang van luxe, gemak en gebruik daarentegen toeneemt, is het interessant om te zien hoe ondernemingen hiermee omgaan. Binnen die deeleconomie komen nieuwe fenomenen op, zoals Goboony (deel je camper), Peerby (leen spullen van mensen in je buurt) en SnappCar (auto huren bij je burens). Dit zijn allemaal ondernemingen of platforms die op een of andere manier het gebruik of de dienst centraal stellen en het bezit achterwege laten. Ze breken, met behulp van slimme inzet van ICT, bestaande markten open.

Het laat zien dat er nieuwe manieren zijn om gemeenschappen te bouwen, nieuwe manieren om mensen met elkaar te verbinden. Het sluit aan bij de grote verscheidenheid aan voorkeuren. Mensen kiezen zelf hun camper, gereedschap of auto en bieden er een aan onder hun condities. De onderlinge beoordelingen, van aanbieder én klant, zorgen voor werking van het reputatiemechanisme.

Het gaat bij couchsurfen nog iets verder. Je stelt een bed gratis ter beschikking aan een ander, waarbij jij ook bij een ander een bed kunt gebruiken. Er is geen vaste vergoeding, maar je moet wel je persoonsgegevens en andere zaken beschikbaar stellen, opdat een ander weet wat voor vlees hij in de kuip heeft. Zo worden nieuwe gemeenschappen geschapen. Wat deze gemeenschappen kenmerkt is dat ze mensen verbinden met een gelijk belang, een gelijke wens of een gelijke achtergrond. Het zijn in bepaalde opzichten dus redelijk homogene groepen.

* * *

Het CDA kan hiervan leren. Het is in zijn aard een gemeenschapspartij, maar in de praktijk valt het tegen om de partij van onderop te organiseren. De christendemocratische beginselen zijn noodzakelijk als basis, maar dat leidt niet vanzelf tot een structuur waarin gelijkgestemden elkaar kunnen ontmoeten. Dat is deels op te lossen door meer naar deelbelangen te kijken, zoals specifieke doelgroepen of thema's. Zo functioneren binnen de partij groepen voor ondernemers, vrouwen, jongeren, dertigers, ouderen. Het zou ook goed kunnen voor thema's als landbouw, economie, vergrijzing, privacy, de woningmarkt of wat dan ook. Geen structuren, maar

platforms. Geen afdelingen, maar netwerken. En als ze vinden dat de partij een politieke uitspraak moet doen, dan dienen ze hun politieke resoluties in tijdens het partijcongres. Een mooie open structuur die iedereen invloed geeft. En als ze slim zijn, zoeken ze steun bij andere netwerken om de partij van hun standpunt te overtuigen. Net zoals in de echte wereld. De deelname aan die platforms hoeft geenszins beperkt te blijven tot leden. Het past bij een moderne partij om die netwerken open te stellen voor iedereen, ook voor niet-leden.

De technologische ontwikkelingen maken het mogelijk om op een simpele manier deze platforms in het leven te roepen. En er zijn nog talloze andere manieren waarop de leden nauwer betrokken kunnen worden bij de beleidsbepaling van de partij. Zo kan de fractie ook vaker gebruikmaken van community's om de meningen en voorkeuren van de achterban te peilen over ingewikkelde en gevoelige vraagstukken. Deze kunnen dan als een richtinggevend advies aan de fractie worden opgevat, of inzicht geven in de argumenten die zwaar wegen voor de achterban. Zo kunnen we op verantwoorde wijze de directe democratie en de representatieve democratie dichterbij elkaar brengen.

Het belangrijkste effect zal echter zijn dat de achterban weer het gevoel krijgt dat de fractie er weer voor hem is. Dat hij invloed heeft op de koers van de partij. Dat het weer zijn cluppie wordt. En dat de partij met behulp van de technologie terugkeert naar waar ze vandaan kwam: een partij met een brede basis en met goed contact met de samenleving.

De Kamer naar huis sturen

door *Jan Dirk Snel*

De auteur is historicus. In deze rubriek belicht hij de actualiteit vanuit parlementair-historisch perspectief.

Het gaat niet goed met de Tweede Kamer. Natuurlijk, op de achtergrond en met name in de commissies gaat het reguliere werk – wetgeving beoordelen, de regering controleren – onopvallend wel door, maar plenair manifesteert de machtigste kamer van de Staten-Generaal zich veelal met uitbundige flauwekul.

Niets laat dat beter zien dan de vele debatten met de minister van Veiligheid en Justitie. Stuk voor stuk gaan die nergens over. Met de foto's van Volkert was niets aan de hand. De zaak-Maat ging alleen over het wangedrag van enkele journalisten. Niemand heeft het actuele belang van de puur historische Teevendeal kunnen aantonen. En onlangs bestond de Kamer het om in debat te gaan over het optreden van de minister toen die nog Kamerlid was. Treurig.

Dat zijn gevallen waarin je als waarnemer algauw geneigd bent om uit te roepen: 'Kunnen ze die lui niet eens naar huis sturen?' Jazeker, dat zou kunnen. In artikel 64 geeft de Grondwet de regering de mogelijkheid om beide Kamers op elk gewenst moment te ontbinden. Het omgekeerde, veel bekender, dat de Kamer ministers, individueel of met zijn allen, kan wegsturen, staat daarentegen niet in de Grondwet. Dat is niet meer dan een veronderstelde gewoonte-

regel, die ooit weer doorbroken kan worden. Alle 21 Tweede Kamerverkiezingen sinds de oorlog waren ontbindingsverkiezingen. Tien keer werd de Kamer ontbonden na een politieke crisis, dertien keer gebeurde dat (mede) vanwege een grondwetsherziening. Als een voorstel daartoe in eerste aanleg is aangenomen, gebiedt artikel 137 van de Grondwet immers ontbinding. Die valt echter zelden op, omdat men daarvoor het tijdstip van de gewone verkiezingen pleegt te nemen.

* * *

Het ontbindingsrecht kwam bij de herziening van 1848 in de Grondwet. Het was essentieel voor het dualistische stelsel dat men voor ogen had dat regering (koning, kroon) en parlement als zelfstandige organen tegen elkaar opgewassen moesten zijn. In een conflict tussen kabinet en Kamer zou het electoraat de doorslag kunnen geven. Na de Aprilbeweging van 1853 en het aftreden van het aanmatigende kabinet-Thorbecke had ontbinding inderdaad tot resultaat dat de verse Kamer het nieuwe kabinet-Van Hall steunde. In september 1866 ontbond de koning in overleg met het conservatieve kabinet-Van Zuylen van Nijevelt de Kamer nadat de liberale meerderheid een motie van de revolutionaire antirevolutionair Levinus Keuchenius had aangenomen waarin die – indirect overigens – de benoeming van een gouverneur-generaal van Nederlands-Indië afkeurde. Daarmee had de Kamer een koninklijk prerogatief geschonden, betoogden koning en kabinet. In december 1867 ontbond de koning de Kamer opnieuw, nadat die, eigenlijk

zonder goede redenen en alleen uit weerzin tegen het zittende kabinet, de begroting van Buitenlandse Zaken had verworpen. In beide gevallen bleek het electoraat het kabinet getalsmatig in meerderheid te steunen, maar in heldere Kamermeerderheden vertaalde zich dat niet.

Op 23 maart 1868 nam de nieuwgekozen Kamer zelfs een provocerende motie van de liberaal Pieter Blussé van Oud-Alblas aan, die uitsprak ‘dat geen landsbelang de jongste ontbinding der Kamer vorderde’. Gevolgen had die motie niet direct, maar toen de Kamer een maand later wederom de begroting van Buitenlandse Zaken verwierp, opnieuw zonder goede gronden, durfde men een derde Kamerontbinding niet meer aan. Na twee jaar legde het kabinet-Van Zuylen van Nijvelt het moede hoofd in de schoot en kon Thorbecke een kabinet formeren.

Terwijl de conservatieven het oorspronkelijke thorbeckiaanse dualisme verdedigden, was de liberale meerderheid van inzicht gewijzigd: ze had plots gekozen voor een nieuw monisme, waarbij, tegen tekst en intentie van de Grondwet in, het primaat bij het parlement kwam te liggen. Kamerontbinding was sindsdien niet populair meer. In 1886 slaagde Jan Heemskerk er nog een keer in om door een conflictontbinding een meerderheid voor grondwetsherziening te bewerkstelligen, maar in 1894 faalde J.P.R. Tak van Poortvliet toen hij zijn ingetrokken kiesrechtsvoorstel door ontbinding tot onderwerp van de verkiezingsstrijd maakte.

Sindsdien zijn er geen echte conflictontbindingen meer geweest. Bij evenredig kiesrecht spelen politieke crises zich zelden zuiver af tussen kabinet en Kamer, maar eerder (en dikwijls in beide gremia tegelijk) tussen coalitiegenoten. Kamerontbindingen op

grond van artikel 64 Grondwet geschieden in overleg om verkiezingen te bespoedigen.

* * *

Nu de Tweede Kamer zo belabberd functioneert – mede door een electoraat van *halfgebildeten*, dat de traditionele terughoudendheid en wijsheid ontbeert – zou een herstel van het oorspronkelijke dualisme wenselijk zijn. Kabinet en Kamer zouden minder met elkaar verweven moeten zijn, zodat de regering de Kamer beter kan weer-

.....
*Kabinet en Kamer zouden
minder met elkaar verweven
moeten zijn*
.....

staan – en die desnoods naar huis kan sturen. Nadat de Kamer bij de instelling van de commissie-Schouten in november 2015 openlijk de wet aan de laars lapte, had dat bijvoorbeeld zeker horen te gebeuren.

Op één punt is het dualisme altijd vrij sterk gebleven. Zoals bekend waren Cornelis Lely en Hendrik Goeman Borgesius de laatsten die, tussen 1897 en 1901, een ministerschap met het Kamerlidmaatschap combineerden, en dat was toen al uitzonderlijk. Sinds 1938 noemt de Grondwet beide ambten terecht incompatibel. Die onverenigbaarheid zou een temporele aanvulling verdienen. Iedereen die zich kandidaat stelt voor een Kamerzetel, zou daarmee automatisch uitgesloten moeten zijn voor een ministerschap of staatssecretariaat tijdens de volgende termijn.

Uiteraard zou het moeilijk zijn om een dergelijk voorstel voor grondwetsherziening door de Staten-Generaal te krijgen, maar we kunnen alvast beginnen door kandidaten systematisch te vragen vooraf te verklaren dat ze de komende termijn in de Kamer zullen blijven.

Foto: Dirk Hol

Bij de globale issues van deze tijd spelen lokale en regionale overheden een steeds grotere rol. Op de foto burgemeester Hans Martijn Ostendorp van de Utrechtse gemeente Bunnik bij een manifestatie op het Plein in Den Haag voor een ruimer kinderpardon, in maart 2015.

*Glokalisering:
lokale eigenheid
in een globale wereld*

Een christendemocratische agenda bij globalisering

De natiestaat wordt relatief steeds minder belangrijk. Bij de grote opgaven van deze tijd krijgen lokale en regionale overheden enerzijds en supranationale instellingen anderzijds steeds meer zeggenschap. Globalisering past goed bij christendemocratische noties als subsidiariteit, menselijke maat en bestuurlijke nabijheid. Daarmee is deze beweging niet alleen hosanna: ze levert namelijk ook nieuwe dilemma's en vragen op. Om goed te kunnen inspelen op globalisering zijn versterking van de regionale democratie en bezinning op een nieuwe rol voor de nationale politiek nodig. Het CDA zou zijn werkwijze en organisatie beter kunnen afstemmen op de nieuwe geglobaliseerde werkelijkheid.

---

door *Rien Fraanje*

De auteur is directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

DE ERNST, DE URGENTIE EN DE COMPLEXITEIT van de vraagstukken die de toestroom van vluchtelingen naar Europa veroorzaakt, kunnen ons het zicht ontnemen op een andere ingrijpende ontwikkeling: de teloorgang van de natiestaat, en de toenemende relevantie van enerzijds het lokale en de regio en anderzijds het internationale niveau voor het aanpakken van de grote opgaven van deze tijd. Het vluchtelingenvraagstuk heeft deze al langer lopende ontwikkeling niet veroorzaakt, maar maakt deze wel pregnant zichtbaar.

Laten we bijvoorbeeld de laatste algemene politieke beschouwingen in herinnering roepen, van september 2015. De fractievoorzitters in de Tweede Kamer bakkeleiden over de vraag of Nederland de door de Europese Commissie gevraagde 2047 vluchtelingen wilde opnemen in het kader van

een herverdeling over de EU-lidstaten (let vooral op het precieze aantal, waarin de illusie ligt besloten dat beleidsmakers exact kunnen bepalen om hoeveel mensen het gaat), terwijl burgemeesters dag en nacht bezig waren noodopvang te regelen voor een veelvoud van die tweeduizend. De kloof tussen het Binnenhof en de harde realiteit in de dorpen en steden werd daarmee opeens heel manifest.

Het vraagstuk van de vluchtelingen laat ook op een andere manier zien hoe de positie van de natiestaat wordt uitgehold. Het zijn gemeenten en regio's in heel Europa die het eerste antwoord moeten vinden op de enorme toeloop van ontheemde mensen. Zij moeten noodopvang organiseren en daarna komt al snel de opdracht bovendrijven om voor deze mensen in de vorm van werk of een opleiding een perspectief voor de toekomst te bieden. De dieper liggende oorzaken van het op grote schaal op drift raken van mensen kunnen evenwel alleen op globaal niveau worden aangepakt. Politici die volhouden dat een nationale aanpak met het sluiten van de eigen grenzen afdoende is, houden ons ongegeneerd voor de gek. Alleen wereldwijde samenwerking en afspraken kunnen het zaadje planten voor een duurzame oplossing.

Het voorbeeld van het vluchtelingenvraagstuk kan zonder problemen worden ingeruild voor iedere andere opgave van enige betekenis. De eerste effecten van de schaarste in energie, water en voedsel slaan eerst en vooral neer op lokaal niveau, terwijl daadwerkelijke oplossingen alleen op wereldwijde schaal tot een langetermijneffect kunnen leiden. De klimaatverandering stelt gemeenten voor de vraag of hun riolering is berekend op een langdurige neerslag en of zij daarmee dus de veiligheid van hun bewoners voldoende kunnen garanderen. We kunnen echter alleen op basis van globale samenwerking en afspraken de oorzaken van die klimaatverandering bij de wortel aanpakken.

HORIZONTALISERING VAN DE SAMENLEVING

Wat heeft deze vanuit het gezichtspunt van de natiestaat middelpuntvlie-dende krachten in gang gezet? Volgens de Venezolaanse denker en oud-minister Moisés Naím is er sprake van een dieper liggende ontwikkeling die niet alleen de positie van landen verzwakt, maar die macht als concept ondermijnt. In zijn *Het einde van de macht* stelt Naím vast dat omvang en schaal van een land of organisatie geen noodzakelijke voorwaarden meer zijn om macht te verwerven. Compacte en flexibele organisaties kunnen niet zozeer de macht overnemen, maar zijn wel in staat gebleken om hun grote tegenspelers met succes uit te dagen. De voorbeelden die hij in zijn boek aandraagt zijn legio: grote banken die concurrentie ondervinden van

slimme en compacte internetbedrijfjes, energiereuzen die een antwoord moeten vinden op de opkomst van kleine regionale energie-initiatieven van mensen die zelf hun energie opwekken, of grote landen met imposante legers die er niet in slagen kleinschalig opererende terroristische netwerken definitief te verslaan. En niet in de laatste plaats: hoofdsteden die invloed moeten afstaan aan het lokaal bestuur.¹

Naïm betoogt dat uiteindelijk drie bewegingen de oude machtsbarrières hebben geslecht: de meer-, de mobiliteits- en de mentaliteitsrevolutie. Er zijn in de eerste plaats *meer* mensen die daarmee moeilijker onder controle zijn te houden via oude machtsstructuren. Wij zijn bovendien veel *mobiel* geworden, waardoor we niet meer passief toekijken wat ons overkomt. En met alle informatietechnologie is het eenvoudig uit te vinden waar op de wereld het beter toeven is en hoe we daar moeten komen. Bovendien kunnen mensen elkaar via sociale media vinden en mobiliseren rond een thema of doel. Ten slotte is onze *mentaliteit* veranderd. We nemen niets meer voor zoete koek aan: religies, politici, bedrijven, maar ook de weten-

schap hebben hun vanzelfsprekende gezag verloren.

In een studie naar het legitimiteitsverlies van de (nationale) politiek sprak de Raad voor het openbaar bestuur al eerder van de kloof tussen de gehorizontaliseerde samenleving en de verticale poli-

Er is een kloof tussen de gehorizontaliseerde samenleving en de nog verticaal opererende politieke instituties

tieke instituties: ‘Politiek en bestuur opereren als ware de samenleving nog opgebouwd in verticale, hiërarchische verhoudingen. Mensen, bedrijven, maatschappelijke organisaties maar ook het openbaar bestuur bevinden zich inmiddels in horizontale netwerken. Daarin zijn de politiek en de overheid niet meer de belangrijkste, maar één van de belangrijke spelers.’²

Die analyse sluit aan bij het betoog van de Vlaamse psychoanalyticus en publicist Paul Verhaeghe in zijn recente boek met de veelzeggende titel *Autoriteit*. Daarin werkt hij de stelling uit dat oude vormen van autoriteit die gebaseerd zijn op iemands hiërarchische (lees: verticale) positie als ouder, leraar of politicus, niet meer werken. Verhaeghe zoekt een nieuwe grondslag voor autoriteit in horizontale verhoudingen. Niet langer moeten gezagsverhoudingen in onze samenleving teruggaan op een beperkt aantal personen of instituties; we dienen autoriteit nu met elkaar vorm te geven.

Daarvoor zijn dus vooral dialoog, afstemming en overleg belangrijk. Met elkaar moeten we de kaders en regels bepalen, en ook de handhaving van die normen kan horizontaal via sociale controle geschieden.³

DE VERZORGINGSSTAD: SOLIDARITEIT EN IDENTITEIT

Naím, Verhaeghe en de Raad voor het openbaar bestuur (en in deze cdv-uitgave Buijs vanuit een breed historisch en religieus perspectief) houden geen normatief pleidooi voor horizontale verhoudingen, maar beschrijven empirisch hoe zij de verhoudingen zien wijzigen. Het verklaart ook de terreinwinst van het lokaal bestuur: het opereren in en aansluiting krijgen met horizontale netwerken is voor een lokale overheid immers veel eenvoudiger dan voor een nationale overheid.⁴

Als wij met de bril van deze ontwikkeling kijken naar wat zich in de samenleving afspeelt, worden we de nieuwe verhoudingen gewaar: de opmars van kleinschalige, lokale energiecoöperaties waarbinnen mensen hun eigen (schone) energie gaan opwekken, de enorme populariteit van (vaak biologische) streekproducten in zowel restaurants als ook voor particulier gebruik, die dan vaak via abonnementen aan de man en vrouw worden gebracht, broodfondsen van kleine zelfstandigen die voor elkaar instaan bij ziekte of anderszins gebrek aan inkomsten, en de teloorgang van grootschalige en commerciële thuiszorgbedrijven versus de opkomst van de horizontaal georganiseerde buurtzorg, waarin de professionals en cliënten samen meer zeggenschap hebben. En wetenschappelijk onderzoek heeft inmiddels aangetoond dat economische hotspots zich niet rond zogenoemde topsectoren organiseren, maar op regionale knooppunten waar ondernemers, kennisinstellingen en overheden met elkaar samenwerken.⁵

Zo beschouwd is de al meer dan een decennium geleden ingezette trend van decentralisering van overheidstaken naar het lokaal en regionaal bestuur niets anders dan slim beleid dat aansluit bij een maatschappelijke beweging. We kunnen stellen dat eerdere pogingen om zorg en solidariteit op nationaal niveau te organiseren aan het einde van de vorige eeuw duidelijk op hun grenzen zijn gestuit. De grote collectieve arrangementen werden onbeheersbaar en daarmee onbetaalbaar. Het werd onduidelijk met wie we solidair waren en aan wie we zorg moesten verlenen. We raakten onszelf kwijt in de grootschaligheid en zijn op zoek gegaan naar de menselijke maat en nabijheid. Het tweede kabinet-Rutte poogde deze beweging te vangen in een beschrijving van de verschuiving van verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving. Die laatste term kon echter op een wantrouwende ontvangst rekenen, omdat niet ten onrechte werd gevreesd dat onder deze noemer bezuinigingen en versoberingen werden verkocht.

Het concept van de zogenoemde ‘verzorgingsstad’, gemunt door scp-voorman Kim Putters, is daarom een interessante poging om tot een meer gedragen alternatief te komen.⁶ Het idee van de verzorgingsstad sluit ook

aan bij een andere functie die de stad of de regio vervult, namelijk het verschaffen van identiteit. We mogen de stad, de regio of een natiestaat nimmer verenigen tot een bestuurlijk-organisatorische entiteit; ze zijn ook de drager van een identiteit. We voelen ons Fries, Tukker of Amsterdammer. Zeker in een situatie waarin ieders leefwereld groter en onoverzichtelijker wordt en daarbij de onderlinge interdependenties complexer, is de menselijke behoefte aan overzicht en nabijheid een logisch gevolg. ‘Juist in een grote wereld hebben mensen behoefte aan overzicht en menselijke maat waar mensen kunnen omzien naar elkaar’, constateerde het Strategisch Beraad in 2012 al.⁷ De voortschrijdende globalisering gaat daarmee hand in hand met lokalisering, en die combinatie is inmiddels erkend als ‘glokalisering’.⁸

CHRISTENDEMOCRATISCHE AGENDA

Glokalisering past goed bij christendemocratische noties als subsidiariteit, menselijke maat en bestuurlijke nabijheid. Daarmee is deze beweging niet alleen hosanna: ze levert namelijk ook nieuwe dilemma’s op.⁹ In de eerste plaats roept ze de vraag op of politiek en bestuur op lokaal, nationaal en mondiaal niveau voldoende zijn ingericht en toegerust om de beweging van globalisering te ondersteunen. Verder moeten we nagaan in hoeverre de regio een alternatieve identiteitsdrager kan zijn voor de natiestaat. Ten slotte is de vraag relevant in hoeverre de werkwijze en de organisatie van het CDA als vereniging en politieke partij zijn afgestemd op een glokaliserende wereld.

Versterking van de regionale democratie¹⁰

De term ‘regio’ beoogt een neutrale aanduiding te zijn van een hybride verschijningsvorm. Als de regio verantwoordelijk is voor belangwekkende opgaven rond de inrichting van de verzorgingsstad, dan moeten steden en regio’s een voldragen democratie hebben. Een sterke regionale democratie leent zich bovendien bij uitstek voor vernieuwende, horizontale democratievormen waaraan mensen interactief kunnen meedoen als aanvulling op onze representatieve democratie.¹¹

We moeten echter constateren dat van een volwaardige regionale democratie geen sprake is.¹² Er zijn verschillende knelpunten. In de eerste plaats valt in veel gevallen de bestuurlijke schaal niet samen met de regio die voor de meeste opgaven aan de lat staat. Daarnaast kunnen we met rede de vraag stellen of alle gemeenten draagkracht en professionaliteit kunnen organiseren die gelijke tred houden met hun toegenomen relevantie. Gemeenten hebben hun nieuwe taken daarom op regionaal niveau belegd

binnen intergemeentelijke samenwerkingsverbanden om op die manier enerzijds meer bestuurskracht te genereren en anderzijds een bestuurlijke schaal te creëren die wel zo veel mogelijk samenvalt met de geografische schaal. Die samenwerkingsconstructies blinken doorgaans niet uit in transparantie, en het blijkt voor gemeenteraden een crime om zicht te houden op de prestaties van deze verbanden, laat staan dat ze vooroplopen in het betrekken van bewoners via participatieve democratievormen die aansluiten bij de elders in dit nummer beschreven horizontalisering van de samenleving.¹³

Daarnaast kunnen we vaststellen dat de politieke bewegingsruimte van gemeenteraden gering is. De nieuwe taken in het sociale domein die het rijk op het bord van het lokale bestuur heeft neergelegd, hebben nauwelijks nieuwe vrije beleidsruimte voor gemeenten opgeleverd, omdat de decentralisaties gepaard zijn gegaan met strakke (financiële) kaders. Het wil daarbij niet helpen dat Nederlandse gemeenten slechts geringe mogelijkheden hebben om zelf hun inkomsten te sturen. Het leeuwendeel is afkomstig vanuit het gemeentefonds, waarin het rijk jaarlijks een bepaald percentage van de rijksbegroting doneert volgens de systematiek dat gemeenten en rijk in gelijke mate de trap op en de trap af gaan, wat wil zeggen dat wanneer het rijk zichzelf bezuinigingen oplegt, die onmiddellijk ook worden doorberekend aan de gemeenten. Bij een volwassen regionale democratie hoort een aanzienlijk eigen belastinggebied, waarbij politiek en bestuur van de regio met de bewoners in conclaaf kunnen over de hoogte van de regionale belasting en de inzet ervan.

Een democratie kan alleen floreren als tegelijk ook sprake is van een politieke gemeenschap en een publieke ruimte waarbinnen het maatschappelijk debat plaatsvindt over de opgaven waarvoor steden en regio's staan. Ook daar is in veel gevallen nog geen sprake van. Dat hangt in sterke mate samen met de kaalslag onder lokale en regionale media. Lokale kranten hebben en masse het loodje gelegd of moesten fuseren, of de dorps- en stadsredacteur zijn wegbezuinigd. Nu moeten regiojournalisten meerdere gemeenten tegelijk bedienen, waarbij het volgen van de lokale politiek niet de hoogste prioriteit heeft. Menig gemeenteraad vergadert week in, week uit zonder dat er ook maar één journalist daarin interesse toont. De lokale omroepen vormen wat dat betreft nauwelijks een alternatief, omdat de meeste daarvan door vrijwilligers draaiende worden gehouden. Een sterke regionale democratie kan echter niet zonder zichtbaar aanwezige en kritische media die het publieke debat aanjagen en ondersteunen. Het argument dat hier geen politieke taak ligt, snijdt weinig hout, omdat op rijksniveau de politiek voor zichzelf ook de taak ziet weggelegd om een sterke en pluriforme publieke omroep in stand te houden.

Het CDA moet de regionale democratie hoog op zijn politieke agenda zetten. Daarbij dient het allereerst zijn aversie tegen structuurdiscussies terzijde te schuiven. Het kan niet zo zijn dat de partij zich een sterke voor-

Het CDA moet de regionale democratie hoog op zijn politieke agenda zetten en zijn aversie tegen structuurdiscussies terzijde schuiven

stander van een taakverzwaring van het regionale bestuur toont, maar ondertussen niet wil nadenken over hoe die adequaat door datzelfde bestuur moet worden opgepakt.¹⁴ Een sterk regionaal bestuur kan daadwerkelijk invulling geven aan de christendemocratische notie van subsidiariteit. Een integratie van gemeenten en provincies tot enkele

tientallen steden en regiogemeenten lijkt de moeite van het bestuderen waard. Een aanzienlijke verruiming van het regionale belastinggebied en de aanwezigheid van stevige en professionele regionale media zijn daarbij cruciale randvoorwaarden.

Een nieuwe rol voor de nationale politiek

Nu het regionaal bestuur met een reeks van decentralisaties in de positie is gebracht om belangrijke taken in het sociale domein op te pakken, zou bij politiek en overheid op nationaal niveau een indringende bewustwording moeten volgen dat Den Haag steeds minder het politieke centrum van Nederland is. Allereerst is terughoudendheid op haar plaats wanneer zich in een regio incidenten of misstanden voordoen op beleidsterreinen waarvan de beide Kamers zelf in meerderheid hebben gezegd dat zij daar niet meer over gaan. Bovendien vragen de nieuwe verhoudingen om een zekere mate van zelfbeheersing: het regionale bestuur moet niet worden opgezadeld met vanuit Den Haag opgelegde klemmende (financiële) randvoorwaarden bij de uitvoering van zijn taken.

Tot dusver hebben nationale politici laten zien dat ze het nog moeilijk hebben met hun nieuwe positie. Loslaten en zelfbeheersing blijken geen kerncompetenties van het gemiddelde Kamerlid. Daarbij wil het niet helpen dat de media nog steeds vooral belang hechten aan wat er in de Tweede Kamer gebeurt. Ze negeren daarmee dat in Brussel en in de stadhuizen inmiddels vaker besluiten worden genomen die mensen daadwerkelijk raken. Het leidt tot politieke debatten waarbij retorische slimmig- en venijnigheden moeten verhullen dat de eigenlijke politieke relevantie gering is.

Het CDA kan een fundamentele retrospectie op de rol en taken van de

politiek en het openbaar bestuur op rijksniveau initiëren. De natiestaat ontwikkelt zich feitelijk tot een nieuw middenbestuur tussen het regionale en het globale niveau. In Nederland kan Den Haag lering trekken uit de wijze waarop de provincies zich de laatste tien tot vijftien jaar hebben omgevormd tot een dienstbaar en faciliterend schakelbestuur tussen enerzijds gemeenten en anderzijds Den Haag en Brussel.¹⁵

Het lokale verbinden met het mondiale

Voor de oplossing van alle grote vraagstukken van deze tijd – klimaatverandering, een rechtvaardige verdeling van water en voedsel, duurzame opwekking van energie, gelijke kansen voor alle mensen op de wereld om een fatsoenlijk bestaan op te bouwen – zullen mondiale afspraken moeten worden gemaakt.¹⁶ Maar hoe komen we tot afspraken over deze belangrijke kwesties als de machtsposities van natiestaten onder druk staan? We zijn er vandaag de dag dagelijks getuige van hoe moeilijk het is om tussen landen, bijvoorbeeld in VN- of EU-verband, algemeen geldende afspraken te maken waar elke natiestaat zich aan wil committeren. Het internationale recht is ook gebouwd op het bestaan van natiestaten die onderling met elkaar afspraken maken. Moeten we op zoek naar alternatieven? Of kunnen gerevitaliseerde nationale overheden als middenbestuur ook hun rol pakken op mondiaal niveau, waarbij ze de regionale initiatieven en ervaringen inbrengen in het interstatelijk overleg? Kortom, hoe organiseren we gezag in tijden waarin de macht moet internationaliseren om de kwesties aan te kunnen, terwijl de identiteit juist lijkt te regionaliseren?

De Amerikaanse wetenschapper en publicist Benjamin Barber heeft voorgesteld om burgemeesters tot de nieuwe wereldleiders te maken, omdat zij met hun pragmatische inslag en hun positie dicht bij mensen beter dan nationale regeringsleiders in staat zouden zijn om de grote vraagstukken van deze tijd op te lossen.¹⁷ Zijn voorstel voor een internationaal parlement van burgemeesters doet wellicht wat utopisch aan, maar geeft wel een interessante richting aan: voor de aanpak van de grote problemen zullen we het voorlopig moeten hebben van lokale initiatieven die zich via nieuwe media met elkaar verbinden en verknopen, buiten de formele instituties van de natiestaat of internationale verbanden om. We zien in de praktijk ook dat er een internationaal netwerk is ontstaan van grote stedelijke metropoolregio's die elkaar buiten de landen om opzoeken om te komen tot een aanpak van gezamenlijke opgaven.

De regio als identiteitsdrager

De behoefte aan een identiteitsverschaffer in een globaliserende wereld projecteert zich nu duidelijk op de natiestaat. In diverse westerse landen zien we een toename van de populariteit van politici die het vermeende bijzondere en unieke karakter van het eigen land en volk uitdragen en daaraan een politiek verbinden van afschermen en terugtrekken in plaats van van verbinden en samenwerken. Volgens de voorstanders van de brexit kan hun winst in het referendum vooral worden verklaard door de behoefte van veel Britten dat hun land weer een soevereine en onafhankelijke staat wordt. We betoogden hiervoor echter dat de nationale politiek aan relevantie en invloed verliest. Dat spanningsveld is een recept voor nieuwe frustratie en teleurstelling.

Het heeft geen zin om als verweer tegen deze hernieuwde opleving van nationalisme uit te dragen dat alle mensen gelijk en feitelijk wereldburgers zijn. Daarmee zou je ontkennen dat ieder mens behoefte heeft aan herkenning, houvast en een thuis.¹⁸ Een kansrijker alternatief is om regionale identiteiten volop de ruimte te geven. Er is geen andere partij die de regionale diversiteit zo goed en authentiek kan bepleiten als het CDA. Elke poging tot uniformering vanuit Den Haag zou de partij moeten bestrijden. Differentiatie moet het devies zijn, omdat de Achterhoek een andere regio is met een andere cultuur en traditie en andere opgaven dan de Kop van Noord-Holland. Ook dit kan weer aansluiten bij een nieuwe rol van de Rijksoverheid: niet generiek beleid uitstrooien over het land, maar regionale verschillen faciliteren en ondersteunen en daarmee de kans geven om regionale identiteiten in plaats van het riskantere nationalisme tot bloei te laten komen.

Elke identiteitsverschaffer draagt het risico met zich mee dat die leidt tot uitsluitende en uniformerende tendensen. De praktijk laat echter zien dat een sterke regionale identiteit goed samengaat met een open blik op de wereld. Regio's als Catalonië, Baskenland, Vlaanderen en Schotland zijn sterk op de Europese Unie georiënteerd. Regionalisering lijkt wat dat betreft beter samen te gaan met mondialisering dan nationalisme.

Partij van de regio's en de samenleving

Deze bundel over globalisering kan niet afgerond zijn zonder een kritische blik naar het CDA als partij en vereniging.¹⁹ De partij is zelf ook georganiseerd volgens de oude, traditionele logica die aansluit bij een sterke natiestaat. Vanuit het Haagse partijbureau wordt de vereniging bestuurd en ondersteund. De enige manier waarop je lid kunt worden is via een alge-

meen lidmaatschap dat op het partijbureau wordt geregistreerd. Afhankelijk van het aantal leden krijgen provinciale en lokale afdelingen vanuit de Haagse partijkas een bijdrage voor hun regionale activiteiten.

Wanneer we globalisering een reden vinden om ook de politiek en het openbaar bestuur om te keren, kan ook het CDA niet buiten schot blijven. Licht het niet voor de hand dat ook bij de partij de basis in de regio komt te liggen?²⁰ Dat mensen eerst en vooral lid kunnen worden van het CDA in Rotterdam of Limburg? Al die regionale christendemocratische partijen worden vervolgens lid van de landelijke federatie en dragen daarvoor – afhankelijk van het aantal leden – lidmaatschapsgeld af aan die federatie. Daarmee zou het CDA er uitdrukking aan geven dat de basis in de regio ligt en dat het daadwerkelijk een partij van de samenleving is.

Noten

- 1 Moisés Naím, *Het einde van de macht. Hoe macht verschuift van directiekamers naar start-ups, van paleizen naar pleinen en van west naar oost*. Amsterdam: Carrera, 2015.
- 2 Raad voor het openbaar bestuur, *Vertrouwen op democratie*. Den Haag: Rob, 2010, p. 36.
- 3 Paul Verhaeghe, *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2015. Zie ook: Rien Fraanje en Maarten Neuteboom, “Naar een nieuwe grond voor autoriteit en de uitoefening van gezag.” In gesprek met Paul Verhaeghe, in: Berend Kamphuis, Lútsen Kooistra en Maarten Neuteboom (red.), *Het kind als 'project X'* (CDV Winter 2015). Amsterdam: Boom, 2015, pp. 43-50. In deze CDV opent Govert Buijs de bundel door deze horizontalisering in historisch perspectief te zetten. Deze beweging is niet van vandaag of gisteren, maar heeft oeroude religieuze wortels.
- 4 Zie ook: Rien Fraanje, ‘De gemeenteraad en sturen in een netwerk’, geschreven voor Raadslid.NU, maart 2015. Zie <http://www.raadslid.nu/content/sturen-dienstbaarheid>
- 5 Vgl. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Bloei & groei. Een christendemocratische visie op het verdienvermogen van Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2015. Het w1 deed in dit rapport de aanbeveling het innovatiebeleid te regionaliseren.
- 6 Zie ook de bijdrage van Richard van Zwol en Boudewijn Steur in deze CDV-bundel.
- 6 Kim Putters, *De verzorgingsstad. Tussen verzorgingsstaat en participatiesamenleving* (vijftiende Wibautlezing). Amsterdam: Centrum voor Lokaal Bestuur, 2013.
- 7 CDA Strategisch Beraad, *Kiezen en verbinden. Politieke visie vanuit het radicale midden*. Den Haag: CDA, 2012, p. 18.
- 8 Vgl. Bas Heijne in zijn essays *Onredelijkheid* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2007) en *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2011). Zie ook de bijdragen van Haroon Sheikh en Henk Oosterling in deze CDV-bundel.
- 9 Zie ook de bijdragen van Henri Beunders en Martijn van der Steen in deze CDV-bundel.
- 10 Wanneer we in het vervolg van dit artikel spreken over de regio, wordt daarmee niet een bestaand bestuurlijk verband bedoeld. Soms valt de regio samen met een bestaande bestuurlijke eenheid, zoals bij de provincies Drenthe, Friesland of Zeeland of de steden Amsterdam en Rotterdam, maar vaker kennen we een regio wel als een geografisch, maar niet als een bestuurlijk geheel, zoals Twente, de Achterhoek of West-Friesland.
- 11 Zie ook de CDV-bundels *Allemaal even decentraal graag!* (zomer 2014) en *Het appel op de vitale samenleving* (Lente 2013); en verder Wetenschappelijk

Instituut voor het CDA, *Gezag, vrijheid en burgerschap. De rol van de overheid in onze samenleving*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2016.

- 12 Zie ook de bijdrage van Albert Jan Kruiter in deze CDV-bundel.
- 13 Vgl. Raad voor het openbaar bestuur, *Wisselwerking. Naar een betere wisselwerking tussen gemeenteraden en de bovengemeentelijke samenwerking*. Den Haag: Rob, 2015.
- 14 Zie ook: Rien Fraanje, 'CDA moet taboe op gemeentelijke herindeling doorbreken', in: *Thorbeckse twisten* (CDV Lente 2007).
- 15 Vgl. Raad voor het openbaar bestuur, *Sturen én verbinden. Naar een toekomstbestendige Rijksoverheid*. Den Haag: Rob, 2015; en Raad voor Volksgezondheid en Samenleving, *Verlangen naar samenhang. Over systeemverantwoordelijkheid en pluriformiteit*. Den Haag: RVS, 2016. Zie ook de bijdrage van Kees Breed in deze CDV-bundel.
- 16 Zie ook de bijdrage van Henk Oosterling in deze CDV-bundel.
- 17 Benjamin R. Barber, *If mayors ruled the world. Dysfunctional nations, rising cities*. New Haven/Londen: Yale University Press, 2013.
- 18 Zie ook het interview met Wim van de Donk in deze CDV-bundel.
- 19 Zie ook de bijdragen van Pieter Hilhorst en Jos van der Lans en van Derk Loorbach en Frank van Steenberg in deze CDV-bundel.
- 20 Zie ook de bijdrage van Geerten Boogaard in deze CDV-bundel.

*Glokalisering
als fenomeen*

De horizon van horizontalisering

We 'kantelen', zegt men. Ouderwetse hiërarchieën kunnen niet langer geloofwaardig functioneren in een netwerksamenleving waarin het lokale en het globale met elkaar verweven zijn. Maar zoveel nieuws is er niet onder de zon. De omslag naar een meer horizontale wereld, waarin coöperatieve waarden steeds bepalender worden, is een megatrend waarmee we als mensheid al millennia aan het oefenen zijn en waarvan de joods-christelijke traditie een centrale aanjager is. Met name in het Westen heeft dit tot markante sociale veranderingen geleid. Het perspectief op een horizontaliserende wereld is geen aansporing tot goedkoop optimisme, wel een voortdurende bron van hoop.

---

door *Gouvert Buijs*

De auteur is aan de Vrije Universiteit Amsterdam hoogleraar politieke filosofie en levensbeschouwing vanwege het Dr. Abraham Kuypervonds en bekleedt daarnaast de onderzoeksleerstoel Economie en civil society vanwege de Goldschmeding Foundation.

IEDER MENS LEEFT ALTIJD IN HET HEDEN, op de grens van een inmiddels voorbij en dus gestold verleden en een nog niet aanwezige en daarom vloeibare, onvoorspelbare toekomst. Gedurende een groot deel van de geschiedenis van de mensheid ondergaat men de overgang van verleden naar toekomst, het heden dus, vanuit een soort continuïteitspostulaat: er is niets nieuws onder de zon, morgen zal ongeveer wel zijn als gisteren. We kabbelen voort, richtingloos dobberend op de golven van de tijd, een eeuwige wederkeer van opgang, blinken en verzinken.

In de joods-christelijke traditie, het Bijbelse denken, wordt dit cyclische denken doorbroken. Stel nu eens dat morgen anders is dan gisteren.

Stel nu eens dat we uit een land van onderdrukking en hiërarchie op weg kunnen naar een land van vrijheid en gelijkheid! Stel dat Exodus mogelijk is. De tijd wordt ineens een landschap waar we doorheen reizen, op weg naar een punt Omega, een stip op de horizon.¹

Dit nieuwe tijdsbesef is een immense omwenteling in de geschiedenis van de mensheid, *for better and worse*. *For better*: het besef geeft inspiratie om de status quo te doorbreken. *For worse*: voortdurend denken mensen dat net bij hen de volgende fase van de wereldgeschiedenis begint, waardoor ze denken dat ze zich niets meer aan hoeven te trekken van het verleden. Met name bij ons westerlingen, gestempeld door het christendom, schiet daarom voortdurend een soort ‘scharnierbewustzijn’ in de benen, een besef dat exact nu, op het moment dat wij leven, heel toevallig een kanteling van de wereldgeschiedenis gaat plaatsvinden. Een soort ‘actualiteitsnarcisme’ kan dan makkelijk voet aan de grond krijgen.

Dit is minder onschuldig dan het lijkt. Immers, de verborgen implicatie ervan is ‘Gooi alle oude kennis maar overboord’ en ‘Alles van gisteren is waardeloos’. De ‘Nieuwe Tijd’ komt nu vanzelf, als een autonoom proces, wereldhistorisch, universeel-geglobaliseerd zelfs. Zo dacht men er ten tijde van de verlichting graag over. En zo strompelen we van revolutie naar revolutie, steeds radicaler, steeds utopischer, steeds teleurstellender, van de ene vernieuwing naar de andere (en weer terug). Door onze ruige omgang met het verleden leven we in het heden als mensen aan wie, aldus de Franse dichter René Char, ‘een erfenis nagelaten is zonder testament’.²

In dit essay ga ik ervan uit dat er wel degelijk nieuwe ontwikkelingen in de geschiedenis zijn, maar dat we ons daardoor het hoofd niet op hol moeten laten brengen. Veel blijft hetzelfde, en daarom kunnen we, juist voor het in goede banen leiden van veranderingen, veel leren van oude denkers, van generaties voor ons, van filosofie en religie, ook al zijn die soms duizenden jaren oud. Plato, Aristoteles, Confucius, Mozes, Jezus, Paulus, Augustinus – laten we hen uitnodigen met ons mee te reizen door de tijd en ons niet hoogmoedig boven hen verheffen. Zij hadden niet ons technisch niveau (ze overleefden zelfs zonder iPad!), maar hun inzicht in de menselijke ziel is wellicht dieper dan ons huidige zelfinzicht. Terwijl zelfinzicht essentieel is om goed door de tijd heen te kunnen manoeuvreren: het modderen in de concrete lokale contexten waarin zelfs grote historische veranderingen steeds opnieuw, met ‘bloed, zweet en tranen’ concreet belichaamd moeten worden.

Om een betere balans tussen verleden, heden en toekomst te vinden dan revolutionair omslagbesef, zal ik liever spreken van ‘megatrends’: belangrijke ontwikkelingen in de geschiedenis die misschien wel duizenden jaren in beslag nemen, die moeilijk en altijd omstreden zijn, en die zich

toch, dwars door alles heen, lijken door te zetten. Omdat megatrends zulke moeilijke opgaves voor mensen met zich meebrengen, zullen we alle zeilen moeten bijzetten en ons eerder opgedane ervaringen ‘ter lering ende vermaak’ moeten herinneren. Om enkele belangrijke megatrends te ontwaren, gaan we eerst terug in de tijd, naar enkele oude denkers.

TWEE MEGATRENDS: VAN HEROÏSCHE NAAR COÖPERATIEVE WAARDEN, EN VAN EEN VERTICALE NAAR EEN HORIZONTALE WERELD

Schrik niet: bij het leren van oudere denkers gaan we ver terug en wel naar kerkvader Augustinus, die leefde van 354 tot 430. Hij dacht dat de toekomst niet veel bijzonders zou brengen. Het belangrijkste was al gebeurd: God was met de komst van Christus mens geworden. Vanaf nu zou de aarde slechts verouderen. Maar die tijd is niet neutraal: zolang mensen in de tijd zijn, staan ze voor de keuze hoe ze hun leven inrichten. Ze kunnen leven in het teken van ofwel liefde ofwel zelfzucht. De liefde was voor Augustinus verbonden met God en de naaste (*amor Dei et proximi*), de zelfzucht omschreef hij als liefde tot jezelf (*amor sui*). De liefde was grondlegend voor wat hij de ‘stad van God’ (*civitas Dei*) noemde, de zelfzucht voor de ‘aardse stad’ (*civitas terrena*). In de aardse tijd kan de stad van God nooit gerealiseerd worden, maar soms gaat het beter dan anders. Er zijn donkere tijden waarin mensen puur vanuit eigenliefde en eigenbelang denken en doen; deze tijden herleven steeds. Ook zijn er lichtere tijden waarin mensen zich realiseren dat liefde een veel creatievere en levenskrachtigere impuls is dan zelfzucht, dat gedeelde vreugde beter is dan haat, dat vrede beter is dan geweld. Deze lichte tijden zijn volgens Augustinus wel uitzonderlijk. Maar desalniettemin: als eerste geeft hij aan dat het fundamenteelste in de geschiedenis niet het vermogen tot onderdrukking en hiërarchie is, maar het vermogen tot liefde, tot inzet voor anderen. En hoe we ook ons best

De kern van goed samenleven is de gerichtheid op gezamenlijkheid, op onderlinge zorg

doen, sinds Augustinus lukt het ons niet meer goed om ons van dat besef los te maken. De kern van goed samenleven is de gerichtheid op gezamenlijkheid, op onderlinge zorg.

Zeven eeuwen later formuleerde de Italiaanse monnik Joachim van

Fiore (1135-1202) een tweede megatrend. Voor hem verliep de geschiedenis in drie fasen: op het hiërarchische, patriarchale tijdperk van de Vader volgde het tijdperk van de Zoon, met de kerk als nog steeds hiërarchisch instituut, maar wel met de boodschap van gelijkwaardigheid van alle mensen,

want allen zijn door God geschapen en geliefd. Vanwege deze boodschap zal volgens Joachim daarom een derde tijdperk volgen: dat van de Geest. Alle hiërarchie zal beëindigd zijn en mensen zullen als broeders en zusters samenleven. De kloosters, waarin mensen als broeders en zusters samenleven, als gelijken, in onderlinge zorg en coöperatie, zijn hiervan de eerste belichaming. Joachim zag dus een overgang van hiërarchie naar gelijkheid, van instituties naar gemeenschappen, van uiterlijk geregelde verhoudingen naar broeder- en zusterschap, van dominantie naar vrede. Joachim ontspoorde enigszins in al te opgeblazen verwachtingen, en enkele van zijn inzichten werden na zijn dood als kettters veroordeeld. Maar onmiskenbaar was hij iets op het spoor.

Andere denkers hebben vergelijkbare structuren in de wereldgeschiedenis gezien. De Duitse filosoof Hegel sprak van een ‘vooruitgang in het vrijheidsbewustzijn’. De Franse socioloog Tocqueville sprak zelfs van een ‘door de Voorzienigheid gegeven feit’, een onomkeerbare mentale en sociale revolutie in de geschiedenis, doelend op de overgang van een aristocratische samenleving naar een democratische samenleving.

Hedendaagse auteurs die een soortgelijke ontwikkeling beschrijven, zijn bijvoorbeeld Steven Pinker, die in *The better angels of our nature* (2011) de geschiedenis van de mensheid beschrijft als een ontwikkeling naar geleidelijk toenemende vreedzaamheid; Jeremy Rifkin, die de komst van een *empathic civilization* signaleert, zoals beschreven in zijn gelijknamige boek (2009); en Hans Achterhuis en Nico Koning, die in het boek *De kunst van het vreedzaam vechten* (2014) stellen dat we geleidelijk fysiek geweld inwisselen voor non-fysieke competitie in onder andere economie en sport.

Megatrends zijn echter nooit een automatisme en ze sluiten grote morele catastrofes nooit uit (de twintigste eeuw was er vol van!). We experimenteren in het Westen al zo’n duizend jaar met ‘agapeïsering’ en horizontalisering. Vanuit de alternatieve paradigma’s lijken deze trends onmogelijk, maar vreemd genoeg is het tegendeel het geval: horizontale samenlevingen (ook samenlevingen in het klein, zoals bedrijven) blijken succesvoller te zijn dan verticale samenlevingen in termen van economische ontwikkeling, geluksbeleving en probleemoplossend vermogen. Horizontale samenlevingen boren creativiteit en potentieel aan. Verticale regimes met ijzeren controle raken verstarde.

Maar horizontaliteit en coöperativiteit gaan niet vanzelf: er moet mee geoefend worden en ze moeten ook institutioneel vorm krijgen, willen ze echt in de samenleving beklippen. Drie centrale maatschappelijke domeinen zijn (aanvankelijk in het Westen, geleidelijk aan wellicht ook wereldwijd), elk op hun eigen wijze, belichamingen van de aangeduide megatrends: civil society, rechtsstaat en economie.

DRIE CONCRETE BELICHAMINGEN VAN DE MEGATRENDS: CIVIL SOCIETY,
RECHTSSTAAT EN ECONOMIE

Een eerste belichaming van de megatrends is wat we vandaag ‘civil society’ noemen: non-gouvernementele en non-profitinitiatieven, van oudsher een platform voor grote sociale creativiteit. In de middeleeuwen kreeg dit aanvankelijk de vorm van kerkgemeenschappen en later van kloosters. Daarna volgden de ‘stadsverenigingen’: de middeleeuwse steden, waarbinnen ook weer allerlei verenigingen opgericht werden, bijvoorbeeld gilden, opvanghuizen en gezelligheidsverbanden. De Utrechtse historica Tine de Moor spreekt in dit verband van de *homo cooperans*. Na deze eerste golf van civil societyactiviteiten is een tweede golf te zien in de negentiende eeuw. In allerlei landen was, vooral als gevolg van de industriële revolutie, begeleid door hard liberaal laissez-fairedenken, een erbarmelijke sociale situatie ontstaan. Allerlei organisaties werden opgericht – vaak vanuit een expliciet christelijke inspiratie – om hulp te bieden in zorg, in huisvesting, in onderwijs, in opvang en in huishouden. Een derde golf tekent zich af in de tweede helft van de twintigste eeuw: allerlei internationaal gerichte organisaties (mensenrechten, milieu, ontwikkeling, vrede) maken een spectaculaire groei door en ontwikkelen zich door ‘soft power’ tot een machtsfactor van betekenis, zowel politiek als ook steeds meer economisch.

We lijken nu op de drempel te staan van een vierde golf – eigenlijk een herleving van de eerste lokale civilsocietybeweging. Burgers lijken zich in de overgang naar een participatiesamenleving te realiseren dat ze, on-

Burgers lijken zich te realiseren dat ze, ondanks een geglobaliseerde wereld, toch ergens wonen, ergens gelokaliseerd zijn

danks een geglobaliseerde wereld, toch ergens wonen, ergens gelokaliseerd zijn (zoals in mijn concept van megatrends ook al opgesloten zit). Of het nu gaat om voedsel (de zogenoemde streekproducten), of om zorg, of om energieopwekking, of om sociale contacten: er lijken inmiddels op allerlei plaat-

sen nieuwe coöperatieve structuren in oprichting: zorg-, energie- en netwerkcoöperaties (zoals ‘stadsdorpen’). Daarnaast lijkt zich in de civil society een de-institutionalisering te voltrekken. Sociologen spreken van een ‘netwerksamenleving’ (Castells) of van een ‘improvisatiesamenleving’ waarin mensen en organisaties zonder duidelijk leiderschap in voortdurende onderlinge afstemming tot cocreatie komen (Hans Boutellier) in ‘crafting communities’ (Willem Trommel).

Misschien wel juist vanwege de civilsocietyachtergrond is de westerse

geschiedenis er ook een van politieke revoluties geworden: Nederland eerst (1568), daarna de Engelse Glorious Revolution (1688), de Amerikaanse onafhankelijkheid (1776) en de Franse Revolutie (1789), en een volgende golf in 1848, resulterend in staten die de vrijheid en gelijkheid van alle burgers voor de wet garanderen: rechtsstaten. In de twintigste eeuw is democratisering zelfs een wereldwijd fenomeen geworden, met vallen en opstaan, van Berlijn en Manilla (1989) tot aan de recente Arabische Lente. De juridische vastlegging hiervan is uiteraard de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948. Emancipatiegolven van nieuwe groepen volgen elkaar op: arbeiders, vrouwen, homo's, gekleurden, zuidelijke landen – een sterke indicatie van de horizontalisering. Tegelijk is duidelijk dat de universele rechten alleen maar lokaal echt gestalte kunnen krijgen. Internationale verdragen, zelfs een prachtige nationale constitutie bannen discriminatie niet uit. Het concrete voegt zich niet makkelijk in het abstracte, het particuliere niet in het universele, het lokale niet in het globale. Daarom moet er in heel veel verschillende contexten steeds weer strijd geleverd worden om de horizontalisering gestalte te geven.

De moderne markteconomie is een andere belangrijke stap in de horizontalisering van menselijke verhoudingen. In de achttiende eeuw spraken men van *doux commerce*: waar men handel drijft, voert men in elk geval geen oorlog (later een basisgedachte achter de Europese Unie). Centraal staat hier de arbeidsdeling in bedrijven en de uitwisseling van arbeidsresultaten van en tussen vrije en gelijke mensen. Sinds de kredietcrisis van 2008 is een nieuwe zoektocht gaande naar de intrinsieke morele bepaaldheid van de economie. Oud-staatssecretaris Willem Vermeend noemde dat de overgang van een 'ik-economie' naar een 'wij-economie': de economie komt meer en meer in het teken te staan van de cocreatie en coöperatie.

In alle drie de domeinen zijn voortdurend sterke tegenkrachten waar te nemen. Civilsocietyorganisaties kunnen heel makkelijk een platform voor 'gedeelde zelfzucht' zijn (denk aan NIMBY, 'not in my back yard'). Ook de agapeïsche horizontalisering van de politiek wordt, zoals Tocqueville al constateerde in 1835, steeds bedreigd door half- of geheel despotische regenteske structuren die hiërarchisch willen bepalen wat wel en niet goed voor ons is. Verzorgingsstaten kunnen tot betuttelende molochten worden die er in naam voor burgers zijn, maar ondertussen de eigen procedures tot hoogste doel verheffen. In de economie stuiten we voortdurend op allerlei vormen van zelfzucht, zozeer zelfs dat economie vaak in deze termen gedefinieerd wordt (de *homo economicus*).

OMGAAN MET ONSZELF: RESPONSIVITY EN RESPONSIBILITY

Horizontalisering vergt voor mensen het ontwikkelen van een basis-houding die kan worden getypeerd als verantwoordelijkheid in tweeërlei zin, namelijk, in het Engels, *responsivity* en *responsibility*.

Onder ‘responsivity’ versta ik de omgang met jezelf, de zelfkennis, als basis voor de omgang met anderen, een voorbereiding op de horizontale coöperatie. Wat zijn mijn drijfveren? Waarvan krijg ik energie? Wat maakt mij boos? Ook in heel kritische zin: welke duistere krachten huizen in mij die coöperatieve relaties met anderen kunnen verstoren? Juist hier kunnen oude filosofische, religieuze en artistieke bronnen van onvervangbaar belang zijn. Responsiviteit vooronderstelt dat ik mij mentaal wapen tegen uiteenlopende verleidingen als jaloezie, wraakzucht, bitterheid, narcisme, zelfvernedering en minderwaardigheid. Responsiviteit betekent dat men zich mentaal voorbereidt op zowel (horizontaal) leiderschap als op het accepteren van leiderschap, dus op zelf leiden én op geleid worden.

Onder ‘responsibility’ versta ik niet het in jezelf kijken, maar juist het om je heen kijken. Waar liggen kansen voor nieuwe vreugde die met anderen tot stand gebracht kan worden? Waar en door wie wordt op mij een beroep gedaan om vreugdestichtend present te zijn, hetzij in een profit-, hetzij in een non-profitcontext? Verantwoordelijkheid wordt niet gedefinieerd door een vaste rol met dito rolomschrijving. Het gaat om een sensitiviteit voor zowel het ontbreken van vreugde als voor de kansen om deze te scheppen. Dat vooronderstelt dat je je afstemt op de golflengtes van anderen, je kunt verplaatsen in hun positie (wat Adam Smith ooit *sympathy* noemde). Kortom: verantwoordelijkheid in deze zin is de aanjager van cocreativiteit.

Opvallend is dat zowel responsivity als responsibility sterk lokaal, concreet gebonden is. Ze hebben alles te maken met het inspelen op concrete uitdagingen.

CONCLUDEREND: DE HORIZONTALE WERELD IS NOOIT AF

De megatrends in de geschiedenis van de mensheid lijken duidelijk: we lijken op weg te zijn naar een hoe langer hoe meer horizontale wereld waarin agapeïsche of coöperatieve waarden hoe langer hoe bepalender worden.

Tegelijk zijn er voortdurend kortetermijnverstoringen en barrières. Deze kunnen soms extreem gewelddadig zijn. Maar zelfs bijvoorbeeld de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog zijn uiteindelijk niet in staat geweest de ontwikkeling van de beide megatrends te doorbreken. Kortom: we doen er goed aan ons voor te bereiden op een horizontaliserende wereld

(Joachim). Vanzelf zal dat niet gaan. Onze eigen keuzes, tussen zelfzucht en coöperativiteit, zijn essentieel voor de kwaliteit van de verdere ontwikkeling van de genoemde megatrends (Augustinus). De geschetste megatrends zijn hierbij geen aansporing tot goedkoop optimisme, wel een voortdurende bron van hoop.

Noten

---

1 Dit artikel is een verkorte en bewerkte versie van: Govert Buijs, 'De wereld én Nederland in 2033. De horizon van horizontalisering', in: Eppy Boschma en David de Nood (red.), *Het jaar 2033*.

Bilderbergconferentie 2015. Den Haag: VNO-NCW, 2015, pp. 49-58.

2 Geciteerd in het voorwoord van Hannah Arendts *Between past and future. Eight exercises in political thought* (New York: Penguin, 2006 [1961]).

Harry van der Molen

Als wethouders zouden regeren ...

‘De nieuwe generatie bestuurders kijkt anders naar de rol van de gemeente. En de nieuwe rol van de gemeente vraagt om een andere stijl van besturen.’

Harry van der Molen is sinds 2014 wethouder in Leeuwarden. ‘Door de jaren heen heeft zich onder het oppervlak een nieuwe bestuursstijl gevormd, die meer maatschappelijk georiënteerd is. Die bestuursstijl is door de drie decentralisaties van een klein vlammetje opgelaaid tot een groot en zich snel verspreidend vuur.’

‘De verandering van de decentralisaties was wel wennen. Voor gemeenten als nieuwe uitvoerder en voor het Rijk om dat los te laten. Maar het effect is positief. Gemeenten zijn volledig probleemeigenaar geworden, waardoor voor hen nu zichtbaar is hoe zaken met elkaar samenhangen. Bij jeugdzorg was de gemeente vroeger verantwoordelijk voor de preventiekant, maar zodra er problemen ontstonden nam de provincie of het Rijk de verantwoordelijkheid over. Nu blijf je als gemeente zelf probleemeigenaar. Dat leidt tot verantwoordelijker en beter beleid.’

* * *

‘Een nieuwe bestuursstijl en nieuwe verantwoordelijkheden hebben ervoor gezorgd dat gemeentebesturen meer horizontaal zijn gaan werken. Die bestuursstijl behelst het besef dat je maatschappelijke effecten als overheid niet alleen kunt realiseren. Als gemeentebestuur probeer je maatschappelijk zaken op gang te brengen, via netwerken van formele en informele partijen. Alles wat met

HARRY VAN DER MOLEN (1980)

Wethouder in de gemeente Leeuwarden.

mensen te maken heeft, moet je dicht bij mensen organiseren, en hoe kleiner de schaal, hoe efficiënter. Ik zie lokale initiatieven ontstaan vanuit gemeentelijke regelingen die landelijk nooit waren ontstaan. Initiatiefnemers moeten een ambtenaar kunnen bellen die dezelfde dag nog langskomt. Dat kan bij ons in Leeuwarden. Als je ziet hoe effectief dat is, dan besef je dat er naast de decentralisaties meer dossiers thuishoren bij de gemeente.’

‘Wat opvalt in de nieuwe bestuurspraktijk, is de veranderende rolverdeling tussen college en gemeenteraad. Als wethouder ben ik goed op de hoogte van alle burgerinitiatieven omdat ik me er dagelijks mee bezighoud, maar voor veel raadsleden geldt dat niet. Bovendien hanteren burgerinitiatieven geen SMART geformuleerde doelstellingen waarover ik de raad een effectrapportage kan sturen. Raadsleden worstelen dan ook met hun rol: hoe controleer en beoordeel je een college dat bewonersinitiatieven ondersteunt? In zekere zin staat de raad buitenspel. Dat biedt nieuwe uitdagingen en ik ga daarover het gesprek met de raadsleden aan.’

‘Wat verder opvalt in de praktijk, is dat niet elke politieke stroming de basis van vertrouwen in burgers heeft waar de nieuwe manier van besturen om vraagt. Christendemocraten zouden het meest genegen moeten zijn om aspecten van het politieke werk uit handen te durven geven. Mijn ervaring is dat zij dat ook zijn.’

‘Een project van Friese trots is Kening fan 'e Greide (koning van de weilanden): een initiatief van onderop, ontstaan vanuit de bezorgdheid over de afnemende biodiversiteit op het Friese platteland. De bedreiging van de grutto was in 2012 de directe aanleiding voor buurtgenoten om de koppen bij elkaar te steken. Dat groeide uit tot een netwerk van natuurliefhebbers, boeren, wetenschappers maar ook scholen, groenbedrijven en lokale overheden. Inmiddels is het project gelinkt aan Leeuwarden als Culturele Hoofdstad van Europa en zijn de *global goals* van de Verenigde Naties leidend. De gemeente Leeuwarden is een van de partners in het project en hoezeer we ook neigen naar toe-eigening, ons past een dienende en faciliterende rol.’

* * *

‘De houding van een lokale bestuurder kan nog zo dienend zijn, maar als de houding van de Rijksoverheid niet verandert, dan remt dat enorm. De nieuwe generatie bestuurders kijkt dan ook kritischer naar de landelijke overheid. Ten eerste is het problematisch dat de Rijksoverheid nog altijd het informatie-monopolie heeft. Cijfers die nodig zijn als basiskennis voor gemeentelijk beleid staan onvoldoende tot onze beschikking.’

‘Ten tweede staat landelijke wetgeving nog steeds het lokale potentieel in de weg. Leeuwarden kent pareltjes van burgerinitiatieven die sneuvelen door de wirwar van kleine landelijke regels. Een groep burgers in een klein dorp in onze gemeente wilde enkele sociale woningen kopen van de woningbouwcorporatie, omdat die anders gesloopt zouden worden, met als gevolg dat de bewoners, mensen met een kleine portemonnee, het dorp moesten verlaten. Dat was voor het eerst in Nederland. Als gemeente hebben wij die burgers geholpen en uiteindelijk is het koopcontract getekend, maar het is niet te geloven welke provinciale en landelijke hordes wij daarvoor hebben moeten nemen. Uiteindelijk was er expliciete toestemming vanuit de discretionaire bevoegdheid van de minister voor nodig.’

‘Mijn advies aan de landelijke overheid: pas het gedachtegoed van de decentralisaties toe op zo veel mogelijk terreinen. Overal grip op houden lijkt voor de landelijke overheid nog steeds dé manier van werken, maar daarmee verstik je het vuur van de maatschappelijke ontwikkeling. Wees niet bang dat iemand zijn vingers brandt en heb vertrouwen in de lokale basis. Elke gewenste maatschappelijke verandering – van solidariteit met je burens tot verduurzaming – begint aan die basis.’

door Teuni Scholthof

Van maakbaarheid naar haakbaarheid

Met de paradigmatische omslag van de piramide naar het netwerk is ook het erdoorheen geweven mensbeeld gekanteld. Het radicale inzicht dat alles op alles inwerkt – klimaatverandering en zeespiegelstijging stoppen niet bij nationale grenzen – maakt dat iedere geglocaliseerde deelnemer voor een beslissing komt te staan: je bent óf deel van het probleem óf deel van de oplossing. Daarbij draait het niet om maakbaarheid, maar om haakbaarheid, om relationele inbedding, interesse. In onderwijs gaat het erom kinderen fysiek, sociaal en mentaal te laten ervaren dat aan alles wat ze als vanzelfsprekend ervaren, handen van anderen hebben gezeten.

---

door Henk Oosterling

De auteur is filosoof aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en oprichter van Rotterdam Vakmanstad.

DE KIJK OP DE WERELD IS VOOR HET OVERGROTE DEEL VAN DE LEZERS VAN deze bundel – geboren tussen 1960 en 1980 – voorgesorteerd door de massamedia. Naast het goede gesprek en het moeilijke boek was de belangrijkste en comfortabelste informatiebron de tv. De tv komt op in een wereld waarin naties steeds hechter met elkaar verbonden worden. Na de Tweede Wereldoorlog internationaliseert de wereld. We gaan naar het ‘buitenland’ op vakantie. Deze generatie wordt aan het eind van de vorige eeuw door cultuurcritici als Neil Postman – *We amuseren ons kapot* (1985) – getypeerd als de tv-generatie. De beelden die door deze vaak enigszins neerbuigende kwalificatie worden opgeroepen zijn talrijk, maar één is er in het collectieve geheugen gegrift: de couchpotato, een passief wezen dat niets anders doet dan op de bank zitten en tv-kijken. Ook al benadrukte Henny Vrienten

van Doe Maar indertijd dat er een knop op zat, de neurologische verslaving aan beelden is ooit met de massamediale, passieve consumptie van tv-beelden begonnen.

BESCHERMD LEVEN IN DE GLOKALE BEELDCULTUUR

Inmiddels leven we in de eenentwintigste eeuw. Beelden zijn in onze beeldcultuur alomtegenwoordig. Immense beeldschermen zijn niet meer uit de openbare ruimte weg te denken, evenmin als de handzame interactieve interfaces van ieders smartphone. Op pleinen en in treincoupés gaan privé en publiek in elkaar over. In de publieke ruimte gonst het van interactiviteit: niet alleen tussen mensen, maar ook tussen lokale en globale schalen. Vanaf alle uithoeken van de globe kunnen we op vakantie het thuisfront op de hoogte houden. Via Facebook en Instagram weten onze virtuele vrienden wat we van minuut tot minuut elders doen. Via onze interfaces kunnen we niet alleen van de duistere grenzen van ons universum naar de diepste krochten van ons DNA browsen, maar ook actueel op een virtuele wereldschaal opereren. We handelen lokaal.

Onze geopolitieke, speculatieve wereldeconomie dankt haar bestaan aan deze lokale interactiviteit. Virtueel kapitaal en echt geld zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De kredietcrisis mag dan in eerste instantie investeringsbanken in de vs doen omvallen, uiteindelijk raakt de bouwvakker op de hoek van onze straat ook zijn baan kwijt als de aannemer hem door de verminderde cashflow van de projectontwikkelaar moet ontslaan. Politieke turbulenties, zoals de zogenoemde Arabische Lente, zijn door lokale interactiviteit exponentieel versneld. Via Avaaz kunnen miljoenen mensen wereldwijd actie ondernemen om nationale en internationale problemen aan te pakken. De soevereine natiestaat raakt beknelde tussen het globale en het lokale, tussen Europa en grootstedelijke regio's. Met de globalisering hebben we de internationalisering achter ons gelaten.

Communicatie is participatie, mededelen is deelnemen. Door de digitalisering zijn teksten, geluiden en beelden gecomprimeerd in digits. Door integratie van meerdere media in een enkel apparaat en miniaturisering van deze apparaten met behoud van hun functionaliteit, zijn beelden een ander leven gaan leiden. Ons wereldbeeld is niet alleen veranderd, ook ons zelfbeeld is, weliswaar nagenoeg onmerkbaar, maar niettemin onmiskenbaar, getransformeerd. Als we onze hersens beschrijven, spreken we over 'wired' en 'hardware'. Sommige wetenschappers menen zelfs dat we ons brein zijn.

Alles wat we van onze uiterlijke en innerlijke wereld weten, komt tot ons via technologische interfaces: van supernova's, zwarte gaten en het

higgsdeeltje tot ons brein en onze unieke genetische code. We zijn omringd door en ingebed in technologische media. Dat wat ons bindt, is niet

Wat ons bindt, is niet langer de anticipatie op het hiernamaals of op een utopische wereld, maar de interactiviteit van virtuele werelden in het hier en nu

langer de anticipatie op het hiernamaals of op een utopische wereld, maar de interactiviteit van virtuele werelden in het hier en nu. Hoe verontrustend kwetsbaar dit is, ervaren we wanneer onze smartphone of laptop wordt gestolen. Ook al lopen we dan nog op aarde rond, de verbinding met de globe is verbroken. De meesten onder ons

ervaren deze ongewild verworven ‘onafhankelijkheid’ dan ook niet als een bevrijding, maar als een panisch ontberen van bewegingsvrijheid. Toegevend aan de verleidelijke reductie van het denken en doen van mensen tot de formats van de massa- of sociale media, heb ik in 2000 – in navolging van Marshall McLuhans slogan ‘the medium is the message’ – onze *human condition* getypeerd als ‘radicale middelmatigheid’: we leven op de maat der middelen die ons in de wereld doen wortelen (radix = wortel).¹

NETWERKGENERATIE IN DE INFORMATIESAMENLEVING

Door jongeren die na de introductie van het internet (rond 1992) zijn geboren – van de leerlingen op de basisscholen waar mijn stichting Rotterdam Vakmanstad ecosociale programma’s uitrolt tot de honorsstudenten op de Erasmus Universiteit voor wie Jan Rotmans en ik een masterclass *sustainability* verzorgen – wordt nauwelijks meer tv-gekeken. Hun kijk op de wereld – en inmiddels ook die van hun ouders – is minstens tien uur per dag ‘interfaciaal’. In de colleges lichten overal beeldschermen op. Deze jongeren kijken hoogstens op hun laptop naar gemiste uitzendingen, op het moment dat het hún uitkomt. Hen straffen door ze huisarrest te geven is een lachwekkende maatregel zolang niet ook hun mobiel wordt afgepakt. Dit is geen tv-generatie meer. Als we Manuel Castells en Paul Mason mogen geloven is dit de netwerkgeneratie.² In een verwijzing naar de managementgoeroe Peter Drucker benadrukt Mason dat de crux van de netwerkeconomie (ver)binding is. Aandacht, toegang en verbinding worden de sleuteltermen van het nieuwe millennium.

Voor Mason heeft informatie als immaterieel goed een specifieke kwaliteit: ‘deelbaarheid’. Een brood delen betekent dat ieder de helft krijgt. Dat brood delen ook gemeenschap sticht, wordt vaak vergeten. Louter economisch gezien verlies je gewoon de helft van wat je had. Echter, een digitaal

document delen maakt dit minstens twee keer zo groot. Bovendien wordt er door ‘mededelaars’ aan het bestand nieuwe informatie toegevoegd. Open source zorgt ervoor dat delen tegenwoordig vermenigvuldigen is. Dat informatiegenererende en -beherende bedrijven als Apple en Google de oude economie met haar patenten en octrooien gebruiken om via de monopolisering van deze (mede)deelbaarheid hun winstmarges te maximaliseren, doet daar niets aan af. Sterker, volgens Mason zal de ongelimiteerde deelbaarheid van informatie uiteindelijk onze moderne, op schaarste geschoeide economie ontwrichten en opblazen.

Staat de geglobaliseerde netwerkgeneratie anders in de wereld dan de tv-generatie? Uit het voorgaande mag worden opgemaakt dat dit onderscheid meer is dan een louter semantische kwestie. De omslag van de passieve massamediale beeldconsumptie naar de interactieve beeldproductie van de sociale media verbergt wat we met Thomas Kuhn een paradigmamaswitch zijn gaan noemen. Kuhn wijst in *The structure of scientific revolutions* (1962) op periodieke omslagen in de natuurwetenschappelijke kennis en praktijken. We staan sinds Galilei niet meer in het centrum van het universum, en met Einsteins relativiteitstheorie verliest ieder atoom zijn funderende kwaliteit en blijkt ieder deeltje ook nog een golfaspect te hebben. In de tweede helft van de twintigste eeuw trillen deeltjes als snaren.

DISCOURSOMSLAG: VAN PIRAMIDE NAAR NETWERK

Wanneer Kuhn zijn paradigmatheorie lanceert, karakteriseren filosofen als Habermas en Foucault een soortgelijke dieptestructuur van denken en doen – maar nu in de menswetenschappen – als ‘discours’. Discours behelst meer dan louter theorie. Een discours ‘formateert’ conceptueel het collectieve handelen, waardoor dit afgestemd wordt op een grotere sociale samenhang. Charles Taylor gebruikt hier, verwijzend naar Cornelius Castoriadis, de term *social imaginary* voor.³ Zo’n discours maakt zinvolle communicatie mogelijk, maar blijft zelf onbesproken. We kunnen van mening verschillen en elkaar toch blijven begrijpen. De basisconcepten van ons huidige denken en doen – politiek, economisch, educatief – wortelen nog in het moderne discours. Dat ontluikt aan het begin van de negentiende eeuw en komt midden twintigste eeuw tot volle wasdom. Daarin staat in ethisch-politiek opzicht het autonoom handelend en economisch bezien het rationeel wikkend en wegend individu centraal. De emancipatie van dit individu – eerst de welgestelde burger, daarna de arbeider, toen hun vrouwen en ten slotte gemarginaliseerde groepen zoals homoseksuelen – bereikt haar hoogtepunt in de jaren zestig van de vorige eeuw. Dan wordt iedere autoriteit de wacht aangezegd.

Als we Taylors ‘sociale verbeelding’ iets oprekken en ons afvragen hoe zo’n discours tot de verbeelding kan spreken, dienen zich mentale paradigma’s of *denk*beelden (in de letterlijkste zin) aan. Deze sorteren onze kijk op het leven, op de macht, het onderwijs en het werken voor, en verlenen er samenhang aan. De huidige globalisering wordt door een ander mentaal paradigma of denkbeeld geschraagd dan de internationalisering van de moderniteit. In het moderne discours is de piramide het paradigmatische denkbeeld bij uitstek. Instituties zijn hiërarchisch gestructureerd. Aanvankelijk lag in het voormoderne, religieuze wereldbeeld het accent op de verticale as. Door een kanteling van de piramide na de renaissance verschuift het accent naar de horizontale as. Stel je een omgeduwde piramide voor: de lijnen convergeren dan perspectivisch naar een punt op de horizon waarachter een betere toekomst – of een oplossing van een probleem – ligt. In het horizontaal-utopische verlangen blijft niettemin een verticaal-religieus substraat het moderne seculiere denken bepalen.

Dit piramidale paradigma heeft zijn beslag gekregen in Darwins evolutietheorie, Marx’ machtstheorie, Maslows behoeftepiramide en top-down/bottom-up strategieën van ondernemingen. Op het dollarbiljet prijkt nog steeds een piramide waaronder staat: *novus ordo seclorum*, de nieuwe orde der tijden. En ook het hedendaagse beleidsjargon staat nog met één been in deze verbeelding: ‘een stip op de horizon’. We spreken nog over het stijgen op de maatschappelijke ladder en menen dat bottom-up beter is dan top-down.

Wanneer eind jaren zestig de autoriteiten de wacht wordt aangezegd, implodeert dit denkbeeld dat het moderne discours structureert. Het nieuwe paradigmatische denkbeeld dat het doen van de kleinkinderen van de tv-generatie reguleert, is het netwerk. De toenemende zeggingskracht is, achteraf bezien, wetenschappelijk voorbereid door cybernetica en structuralisme, en exponentieel versneld door de ruimtevaarttechnologie. Het structuralisme toont dat onderdelen van een systeem hun waarde ontleenen aan de immanente relaties binnen dit systeem. De cybernetica laat zien dat deze patronen van patronen met elkaar zijn verbonden door positieve en negatieve feedbackloops. In een wereld die nog lineair denkt, is er nog een buiten. Al was het alleen maar om afval te dumpen. Spiritueel opent de doorgezette lijn het zicht op de oneindigheid, totdat de tijdlijn als een slang in haar staart bijt.

Na de eerste bemande ruimtereis wordt de aarde een globe. Alle ‘rechte’ lijnen op onze aardbol zijn krom en circulair. Als de feedbackloop het verbindende traject wordt, wordt met de lineariteit van de piramide gebroken. Er is geen buiten meer, omdat alles via feedbackloops terug wordt geweven in een uit netwerken bestaande globe. Als je naar de befaamde

stip op de horizon blijft lopen, kom je weer bij jezelf uit. Via circulaire interactiviteit werkt uiteindelijk alles ecosystemisch op alles in, ook al is dat niet direct merkbaar. Met computertechnologie, de daarop gebaseerde ICT en het rond 1992 ingevoerde internet krijgen deze cybernetische inzichten handen en voeten.

INTERVIDU: REFLECTIEF KNOOPPUNT IN NETWERKEN

Het nieuwe denkbild of mentale paradigma is het netwerk. In de oude economie was netwerken – als werkwoord – een uitgekende borreltactiek waardoor je op drukbezochte bijeenkomsten met concullega's snel opportune contacten kon leggen. Door LinkedIn en andere matchesites is deze connectiviteit 'gecustomized'. In de *newconomy* is netwerken door de nagenoeg alomtegenwoordige medialisering van onze levensloop geen individuele keuze meer. Het is een bestaansvoorwaarde geworden. Door de inbedding in netwerken is betrokkenheid bij wat er waar dan ook op de globe gebeurt technologisch een gegeven. Maar het radicale inzicht dat alles op alles inwerkt – klimaatverandering en zeespiegelstijging stoppen niet bij nationale grenzen – maakt dat iedere geglobaliseerde deelnemer voor een beslissing komt te staan: je bent óf deel van het probleem óf deel van de oplossing.

Identiteit gaat steeds meer samenvallen met relationele inbedding. Het eerste waar fouillerende agenten na een aanhouding naar zoeken is niet een wapen, maar een mobieltje. In de NPI-nota *Politie in ontwikkeling. Visie*

*Via hun media met anderen
verbonden, zijn individuen
knooppunten in netwerken
geworden*

op de politiefunctie (2005) heet dat *nodal policing*: toon me je netwerken en ik weet wie je bent. Via hun media met anderen verbonden, zijn individuen knooppunten in netwerken geworden. Zelfreflectie is uiteindelijk ook een feedbackloop. Dat betekent dat ieder indi-

vidu via de ander tot zichzelf komt. Eerst is er een relatie – fysiek zijn dat je ouders, familie, vrienden, medeleerlingen en/of collega's, en technologisch je media – dan pas het individu. Zo is in de paradigmatische omslag van de piramide naar het netwerk ook het erdoorheen gegeven mensbeeld gekanteld. Sociaal werkers en zorgprofessionals begrijpen steeds beter dat de zelfregulatie of zelfontplooiing van hun cliënten gebaat is bij het vergroten van hun sociale kapitaal. Dat krijgt concreet uitdrukking in een diversiteit van elkaar overlappende netwerken waaraan ze deelnemen en waarin ze zich mede-delen. Maakbaarheid is allereerst haakbaarheid.

De kracht van een individu ligt niet langer in zijn on-deelbaarheid (*in-divi-du*), maar in zijn mede-deelbaarheid. Individuen zijn *interviduen* geworden: zij delen het 'tussen' (*inter*), de relatie, het mediale.

De kwaliteit van het bestaan wordt daardoor ook anders ervaren. Voor het moderne individu bestond vrijheid uit het kunnen maken van wel-overwogen keuzes, gedistantieerd kritisch wikkend en wegend. In de hec-tisch circulerende marktdynamiek die alles te bieden heeft wat burgers begeren, zijn met het verlangen ook de keuzes voorgesorteerd. Vrijheid vertaalt zich als frictieloze bewegingsvrijheid. Het gaat evenmin nog om autonomie, maar om *automobiliteit*. Communicatie- en transportmiddelen grijpen mediaal in elkaar: drie keer per jaar op vakantie, 4G internetsnelheid, met 130 kilometer per uur van AnaarBeter. Vastgesnoerd in onze comfortabele bestuurdersstoel, met 130 kilometer per uur voortrazend, maken we, getooid met onze headset, handsfree met zakenpartners in Kaapstad een deal over een project in Groenland, terwijl we op een tomtom kijken waaruit een stem opklinkt die ons probleemloos naar een plek brengt waar we nog nooit zijn geweest. Onze media 'glokalisieren' ons: we bewegen ons in het lokale via het globale. Hypermobiel geïmmobiliseerd zetelen we niet meer aan de top van de piramide, maar in het virtuele centrum van al onze beschikbare netwerken.

INTER-ESSE: TECHNO-PSYCHOLOGISCHE EDUCATIE EN EMANCIPATIE

Dit is geen technofobisch statement. Mij gaat het erom te laten zien dat onze human condition, zoals Hannah Arendt het ooit verwoordde, kwalitatief is veranderd en dat dat een ander soort educatie, wellicht een emancipatoir mededelen en deelnemen in de participatiesamenleving vereist, met een andere invulling van het burgerschap. Ondertussen zitten we klem tussen twee paradigma's en discoursen, wat tot allerlei beleidsparadoxen en paradoxale concepten leidt. 'Dienend leiderschap' en 'relationele autonomie' zijn daarvan de markantste. Ik voeg daar mijn 'radicale middelmatigheid' aan toe. Het is echter zaak daaraan voorbij te komen. Arendts cruciale concept leent zich daarvoor: inter-esse, letterlijk 'tussen-zijn'. Ook Sloterdijk noemt de hedendaagse mens een 'tussen-wezen'. De Vietnamese zenboeddhist en vredesactivist Thich Nhat Hanh noemt mensen 'inter-being'. Ik vat 'interesse' op als een affirmatief contrapunt in onze radicale middelmatigheid. Interesse opent het zicht op relationele inbedding. Zo voegt het een kritisch besef toe van wat technologie met ons doet. Het versterkt bovendien wat in de *21st century skills* van de Unesco *environmental awareness* wordt genoemd. Kortom, interesse ontsluit in onze radicale middelmatigheid een discretionaire ruimte: een glokale

space of flows, zoals Castells stelt, waarbinnen we anders kunnen handelen.

Bij Arendt gaat het om een nieuwe politieke (tussen)ruimte. Voorbij noodzakelijke arbeid en routineus werk leren mensen politiek te handelen: open communicerend over een gemeenschappelijke, maar gedifferentieerde koers waarin ruimte voor anderen wordt ingebouwd. ‘Discours’ zouden Habermas en Foucault dit noemen. Daarvoor hebben we in de beeldcultuur van onze informatie- en netwerksamenleving nieuwe *literacies* nodig: we dienen mediawijs en ecowijs te worden. Na de moderne nationale alfabetisering zal de netwerkgeneratie globaal geletterd worden. Dat dit ons niet van de ene op de andere dag toevalt, zal duidelijk zijn. Net als alfabetisering zal deze lokale geletterdheid in het onderwijs systematisch moeten worden aangeleerd.

ECO3: NIET DRILLEN OF CHILLEN, MAAR VOORAL SKILLEN

Mijn activiteiten en interventies in de onderwijskolom van het primair onderwijs tot aan het wetenschappelijke onderwijs zijn de afgelopen decennia bepaald door deze emancipatoire focus. De onderwijsinterventies van de door mij in 2004 geïnitieerde stichting Rotterdam Vakmanstad (RVS; zie www.vakmanstad.nl) leveren een integraal vakkenpakket aan po-, vo-, mbo- en hbo-scholen waarin kinderen en jongeren niet alleen mentaal, maar ook sociaal en fysiek leren. Zonder relatie geen prestatie, stelt emeritus hoogleraar orthopedagogiek Luc Stevens.

Samenwerking, kritisch denken en creatief handelen staan centraal in het RVS-basisonderwijstraject

Wat we bij kinderen stimuleren is hun interesse. Niet hun klacht maar hun kracht is het pedagogisch uitgangspunt

Fysieke Integriteit dat wij al negen jaar implementeren in de ‘moeilijker’ wijken van Rotterdam-Zuid. Wat we in samenwerking met de schoolteams bij kinderen stimuleren is hun interesse. Niet hun klacht maar hun kracht is het pedagogisch

uitgangspunt. Door een gevarieerd, maar integraal samenhangend pakket van vijf uur per week aan te bieden krijgen basisschoolleerlingen inzicht in wat ze willen en kunnen. Dit is doorslaggevend voor hun keuze voor het voortgezet onderwijs. Een goede keuze voorkomt voortijdige schooluitval. Op het vmbo en mbo wordt Fysieke Integriteit voortgezet in respectievelijk het Vakhuis en de Vakwerf. Met deze aanvullende vakkenpakketten worden actief burgerschap en duurzaam vakmanschap bevorderd.

De uitgangsgedachte van het RVS-traject is gebaseerd op de voorgaande

analyse. In een ecosociale cirkel worden bewegen, eten, koken en tuinieren op elkaar aangesloten in judo-, kook- en tuinlessen. Biologie wordt opgetild naar ecologie als aanzet tot ecowijsheid. Met daarop geënte filosofie- en technieklessen wordt de exclusieve cognitieve focus van het onderwijs verbreed. Het nadenken over en werken met technologie en media wordt ingevoerd vanuit een ruimere opvatting van duurzaamheid: fysiek, sociaal en mentaal (Eco3). Om te leren moeten we niet alleen denken maar ook doen, en vooral samenwerken. Dit is een vertaling van wat Arendt interesse noemt, aangevuld met wat haar oud-student Richard Sennett in *The Craftsman* (2007) 'skills' noemt. Het gaat erom kinderen te laten ervaren dat aan alles wat ze als vanzelfsprekend ervaren, handen van anderen hebben gezeten. Zij ervaren zo dat ze in hun handelen verbonden zijn met de activiteiten van anderen; ze zijn onderdeel van een keten. Verantwoordelijkheid en respect zijn belangrijke waarden die impliciet worden aangeleerd.

Noten

- 1 Henk Oosterling, *Radicale middelmatigheid. Een essay*. Amsterdam: Boom, 2000. Zie ook www.henkoosterling.nl/radmid/radicale.html
- 2 Manuel Castells, *The information age. Economy, society and culture. Volume I: The rise of the network society*. Oxford:

Blackwell, 2000; Paul Mason, *Postkapitalisme. Een gids voor de toekomst*.

Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij, 2016, p. 19.

- 3 Zie <http://web.archive.org/web/20041019043656/http://www.nyu.edu/classes/calhoun/Theory/Taylor-on-si.htm>

Lokale tradities in de global village

Terug naar de oude grenzen van de natiestaat of zelfs de regio, of vooruit naar meer supranationaal gezag. Het is een vals dilemma, want globalisering en behoud van eigen identiteit en traditie staan niet noodzakelijk op gespannen voet met elkaar. Ze kunnen zelfs complementair zijn. Dat geldt zowel voor het Westen als voor het Oosten. Als we in Europa en bij internationale handelsakkoorden meer ruimte geven aan lokale diversiteit, hoeven globalisering en identiteit niet op gespannen voet met elkaar te staan.

---

door *Haroon Sheikh*

De auteur studeerde bestuurskunde, filosofie en politicologie in Leiden en Oxford. Hij is verbonden aan Centrum Ethos van de Vrije Universiteit Amsterdam. Daarnaast werkt hij als researcher voor Dasy Investment Strategies en FreedomLab. Recent verscheen zijn boek *De opkomst van het Oosten. Eurazië en de nieuwe wereldorde*.

WE LEVEN IN EEN GEGLOBALISEERDE WERKELIJKHEID. Onze mobiele telefoons brengen ons in contact met andere continenten. Via de verborgen *supply chains* achter platformen als Facebook maken we gebruik van diensten waar miljarden anderen ook mee werken. Immense handelsverdragen als TTIP en TPP zijn in de maak en maken de verbindingen nog sneller. Maandelijks verlaten wereldwijd vijf miljoen mensen hun dorpen om in globale wereldsteden te gaan leven.

Voor lange tijd geloofden wij dat globalisering het einddoel van de menselijke geschiedenis was dat vrede en welvaart zou brengen. Maar het ongenoegen groeit en de global village wordt broeierig. Grote delen van de bevolking maken zich zorgen over het behoud van de eigen identiteit door de voortdurende eurocrisis en de vluchtelingencrisis. Men vreest inter-

nationaal terrorisme, banenverlies, buitenlandse investeerders, de macht van Amerikaanse technologiebedrijven en het beleid van Rusland en Turkije. Exemplarisch voor de vrees voor globalisering is de afkeer voor TTIP en het associatieverdrag met Oekraïne.

Vaak zien we hetzelfde patroon. Een groot vraagstuk lijkt ons te dwingen om te kiezen tussen meer of minder globalisering. Terug naar de oude grenzen van de natiestaat of zelfs de regio, of vooruit naar meer supra-nationaal gezag. De EU grijpt bijvoorbeeld vooruit met de bankenunie en voorzichtige plannen voor een Europees belastingstelsel. Engeland grijpt juist terug met de brexit.

Beide zijn onaantrekkelijk. In het geval van Europa: zowel een technocratische vergroting als een nationalistische verkleining is problematisch.

*In het geval van Europa is
zowel een technocratische
vergroting als een
nationalistische verkleining
problematisch*

Het is echter de vraag of we tussen deze Scylla en Charibdis moeten kiezen. Het is een vals dilemma, want globalisering en behoud van eigen identiteit en traditie staan niet noodzakelijk op gespannen voet met elkaar. Ze kunnen zelfs complementair zijn. Dat geldt voor Europa en voor het hele Westen.

Sterker, overal ter wereld speelt de spanning tussen de traditie en cultuur aan de ene kant en de modernisering en liberalisering aan de andere kant. Laten we dat eerst eens onderzoeken vanuit het Oosten.¹

OOSTERSE TRADITIES

Ogenschijnlijk verdwijnen lokale tradities daar onder de opkomst van moderne technologie en markten. Steden als Tokio, Seoel of Shanghai zijn toonbeelden van moderniteit waar je in disco's de muziek van Nederlandse dj's kunt horen. De oude Chinese *hutongs* maken plaats voor snelwegen en wolkenkrabbers. In Japan maakten de samoerai al eerder plaats voor CEO's. Aan de bron van China's modernisering staat het staatsgeleide kapitalisme van het land. Dat model kenmerkte ook Japan aan het eind van de negentiende eeuw en Aziatische tijgers als Singapore, Taiwan en Zuid-Korea in de tweede helft van de twintigste eeuw. Overal ter wereld kijken mensen er jaloers naar en beweren dat het misschien een beter model van ontwikkeling is dan de vrije markt die het Westen propageert.

Wat dan echter vergeten wordt, is dat staatsgeleid kapitalisme in veel landen al is geprobeerd. In Brazilië en Argentinië vanaf de jaren zestig, en iets later in verschillende Afrikaanse landen. Maar in al die gevallen heeft

het gefaald. Wat is er zo bijzonder aan Oost-Azië dat dit model van ontwikkeling er mogelijk is? De oorsprong van het succes ligt in de hogere kwaliteit van bestuur in deze regio. En dat is geen kwestie van modern bestuur, maar houdt verband met eeuwenoud organiseren.

Oost-Azië kent al eeuwen een formidabele staatstraditie. In de achtste eeuw al voerde de Koreaanse staat een volkstelling uit waarin zelfs het aantal bomen en dieren op boerderijen in kaart werd gebracht. Ook het Japanse bestuur van shoguns was bijzonder capabel. In het tijdperk van Europese ontdekkingsreizen wist de Japanse staat voor tweeënhalve eeuw het eilandenrijk praktisch geheel voor de indringers af te sluiten. Denk ook aan het land China, dat veel andere Aziatische landen reeds eeuwen inspireert. De aanleg van de Chinese Muur en daarvoor al het Grote Kanaal is illustratief voor de vaardigheid van de traditionele confucianistische staat. Er loopt een lijn van die staat naar het hedendaagse bestuursmodel in China.

In de tweede eeuw voor Christus verenigde de keizer van de Qindynastie (waarvan de naam 'China' waarschijnlijk komt) een groot deel van het huidige grondgebied van het land. Sinds die tijd zijn er perioden geweest waarin de staat verzwakt was of waarin er meerdere machtscentra waren, maar gedurende zo'n twee millennia is de centrale Chinese staat zo goed als een constante factor geweest. Hoe bijzonder dat is wordt duidelijk als we ons voorstellen dat het Romeinse Rijk tot op de dag van vandaag in Zuid-Europa zou hebben voortbestaan.

Een dergelijke duurzaamheid vergt een principe en het geheim van de Chinese staat is het staatsexamen. Al tweeduizend jaar wordt een systeem verfijnd om de bureaucraten die het land besturen te selecteren, te onderwijzen en te toetsen. Al heel vroeg in de geschiedenis ontwikkelde China hierdoor een regime van meritocratisch bestuur. Terwijl de meeste Europese landen tot in de achttiende eeuw nog door aristocraten werden bestuurd – niet prestatie en opleiding, maar afkomst was hier doorslaggevend – werd China bestuurd door de meest getalenteerden.

Deze oude excellentietraditie heeft effect op de Chinese cultuur. Ze cultiveerde een sterke mentaliteit van verantwoordelijkheid en professionaliteit bij ambtenaren, de bureaucraatgeleerden die het land besturen. Daardoor bestaat bij de bevolking een erkenning van de waarde van centraal bestuur en de richtinggevende rol van de overheid in het leven. Ook bracht het een sterk respect voor educatie en geleerdheid met zich mee.

De excellentietraditie werkt door in het hedendaagse kapitalisme van de Chinezen; ze werkte evengoed achter de façade van het communisme. Corruptie is zeker een probleem in het land en we kunnen vraagtekens plaatsen bij het beleid van de Chinese staat, maar de effectiviteit van deze

staat om te bereiken wat hij wil kan niet ontkend worden. De Koreanen kennen een gezegde waarin wordt gezegd dat de leerling niet eens in de schaduw van de leraar mag staan. Dat gezegde is symbolisch voor het onderwijsbeleid voor de allerhoogste posities in heel Oost-Azië. Confucius' geest waart er rond.

Zo komen we tot een paradoxale conclusie. Het vermogen tot iets bij uitstek moderns, het ontwikkelen en aansturen van een competitieve kapitalistische markt, berust op traditie. In

*Het vermogen tot iets
bij uitstek moderns, het
ontwikkelen en aansturen
van een competitieve
kapitalistische markt, berust
op traditie*

het decor van de moderniteit staan klassieke figuren. Het laat zien dat er geen noodzakelijke tegenstelling is tussen participatie aan globalisering en het behoud van eigen tradities en identiteit. Sterker nog, door heel Oost-Azië zien we die verbinding tussen globalisering en het versterken van de eigen identiteit.

Park Chung-Hee zette de economische ontwikkeling van Zuid-Korea in gang. Na de vernietigende oorlog met Noord-Korea in de jaren vijftig combineerde hij open markten met een sterke nationale identiteit: 'Nation-building through exports', noemde hij het. Na het vertrek van de Britten stond het kleine en arme Singapore onder druk van het machtige buurland Maleisië en een golf van communisme in de regio. Singapore wist de eigen identiteit te behouden en te versterken, juist door globalisering te omarmen onder het leiderschap van Lee Kuan Yew. Het economische wonder van Taiwan werd eveneens geleid door een behoefte om onafhankelijkheid te behouden ten opzichte van het inmiddels communistische vasteland van China. Traditie leeft dus voort in de global village.

WESTERSE TRADITIES

Geldt dit alleen voor het Oosten of eveneens voor het Westen? Binnen het Westen wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen Angelsaksische en continentale landen. Beide definiëren de relatie tussen staat en markt anders. Angelsaksische landen als Engeland, de Verenigde Staten en Australië geloven sterk in de heilzame werking van de markt. De staat dient daarom niet te veel in te grijpen, omdat dat inefficiëntie en dwang met zich meebrengt. Landen die het continentale of 'Rijnlandmodel' volgen, zoals Duitsland, Frankrijk en Zweden, zien een groter gevaar van ongelijkheid en egoïsme in de markt en vertrouwen daarom op de staat om die effecten tegen te gaan.² Door het grotere vertrouwen in de markt is het

economische beleid van de staat in Angelsaksische landen meer procedureel of regulatief van aard. Men kijkt of de regels worden gevolgd en of er geen sprake is van monopolies of kartels. Op het continent wil de staat niet alleen het proces van de marktwerking, maar ook zijn uitkomst beïnvloeden. Een eerlijke verdeling van welvaart en het realiseren van het publiek goed zijn zaken die het economisch beleid in het 'Rijnland' kenmerken. Het onderscheid is ideaaltypisch en er is veel variatie. Nederland ligt geografisch tussen Engeland en het continent en vertoonde altijd kenmerken van beide modellen. Net als Angelsaksische landen kennen wij een sterk wantrouwen richting centraal bestuur en een sterke hang naar autonomie en zelfredzaamheid op lokaal niveau. Dat leidt echter niet tot een harde concurrentiestrijd, maar wordt net als op het continent aangevuld met een grote focus op coöperatie en orde.

Het is de vraag hoe actueel het hiervoor besproken onderscheid binnen het Westen nog is. Het werd in 1991 door Michel Albert beschreven in zijn *Capitalism versus capitalism*, waarin hij een duidelijke voorkeur voor het Rijnlandmodel toonde. Sinds die tijd is er echter veel veranderd. Globalisering heeft een enorme vlucht genomen en het Rijnlandmodel raakte ondergesneeuwd door de opkomst van het uit de Angelsaksische wereld afkomstige neoliberalisme. Landen overal ter wereld, ook op het Europese continent, deden mee aan de golf van deregulering, liberalisering en privatisering.

Sinds de financiële crisis staat het neoliberale model onder druk en in een recent paper heeft zelfs het IMF er afstand van genomen. Is het Rijnlandmodel wel nog een levensvatbaar alternatief, of is het iets van het verleden geworden? Evenals in Oost-Azië geldt hier dat lokale tradities niet zo gemakkelijk verdwijnen. Het onderscheid is diep geworteld en sinds de jaren tachtig ging het Europese continent minder ver mee in het Angelsaksische neoliberalisme.³ Dat is op verschillende domeinen te zien. Neem het beleid op het gebied van lonen en training. Dat wordt in de Angelsaksische wereld decentraal georganiseerd in een proces van concurrentiestrijd tussen arbeiders en bedrijven waar de staat zich weinig mee bemoeit. In de continentale wereld wordt dit beleid op meer centraal niveau bepaald, waarbij de staat een actieve rol speelt. Dat blijkt duidelijk uit het hedendaagse Franse *dirigisme* en het protest dat het oplevert.

Frankrijk kent een lange traditie van centraal gezag, terwijl in veel andere landen op het continent beleid de uitkomst is van een meer coöperatief proces. *Konzertierte Aktion* wordt dat in Duitsland genoemd. Nederland kent meer decentraal overleg, maar het is belangrijk op te merken dat zelfs gedurende de tijd van neoliberalisme dit proces veel coöperatiever plaatsvond dan in Engeland of de vs. Terwijl Reagan en Thatcher een harde

strijd met de vakbonden aangingen, was het Akkoord van Wassenaar in 1982 het product van samenwerking tussen staat, bedrijfsleven en vakbonden. Tot op de dag van vandaag is dat de inzet van sociale akkoorden.

Blijvende verschillen zien we ook in de manier waarop bedrijven worden bestuurd. Waar in Angelsaksische landen de eigenaren van een bedrijf, de *shareholders*, de dienst uitmaken, wordt op het continent meer nadruk gelegd op alle *stakeholders* van een bedrijf, waartoe ook de werknemers en de lokale samenleving worden gerekend. De macht van aandeelhouders en de vrije markt is overal sterk gegroeid over de laatste decennia, maar in Duitsland of Frankrijk zijn die vaker overstemd omwille van het maatschappelijk belang. In Frankrijk is zelfs in de jaren tachtig nog de computerindustrie generationaliseerd. Ook werknemers zijn in het Rijnland-model invloedrijker. In contrast met Engeland en de vs zijn in Nederland bij wet ondernemingsraden machtig. In Duitsland bepalen vakbonden met hun eigen denktanks mede de richting van de industrie en hebben werknemers *Mitbestimmung*.

Door de samenwerking tussen maatschappelijke actoren kennen continentale landen veel meer industrieel beleid. Bedrijven werken er vaak samen met de overheid en de banken van een land om op de lange termijn bepaalde sectoren te ontwikkelen. Industrieel beleid is een van de redenen waarom landen als Zweden, Duitsland en Frankrijk veel bedrijven in de zware industrie hebben, terwijl die in Engeland goeddeels zijn verdwenen. Een treffend recent voorbeeld van dit verschil is de manier waarop de vs en Duitsland omgaan met duurzame energie. De vs is een wereldleider op het gebied van technologie voor zonne-energie. Het land heeft veel innovatieve bedrijven en projecten op dit gebied. De overheid rekent op grote technologische doorbraken om op termijn de omslag naar duurzame energie te kunnen maken.

In Duitsland speelt de overheid een veel actievere rol. Het ontwikkelt al jaren de zogenoemde *Energiewende*, die in 2010 door wetgeving werd ondersteund. Door middel van subsidies en expliciete targets is een groot deel van het Duitse elektriciteitsnetwerk duurzaam geworden.

RUIMTE VOOR LOKALE DIVERSITEITEN

De twintigste eeuw was de eeuw van ideologie. Door die nadruk op de strijd tussen globale ideologieën verloren we uit het oog hoe op subtiele wijze vaak lokale tradities samenlevingen blijvend vormgeven. De dynamiek van tradities in moderne vormen van economie, bestuur en samenleven bleef onder de radar. In onze tijd zijn de modernisering en globalisering nog verder doorontwikkeld en lopen we nu het risico daar een uniform model

van te volgen, opgelegd door rankings, benchmarks en best practices. Wat de hiervoor genoemde voorbeelden aantonen is dat globalisering veel

In onze tijd lopen we het risico van globalisering een uniform 'model' te willen maken, opgelegd door rankings, benchmarks en best practices

meer diversiteit en eigen identiteit toestaat.

Daarmee is niet gezegd dat dat iets gemakkelijk is. Wat de voorbeelden ook laten zien is dat in antwoord op actuele vraagstukken en opgaven tradities getransformeerd moeten worden. China's bureaucraatgeleerden zijn heel anders dan

hun imperiale voorgangers. Nederland is altijd gekenmerkt door een combinatie van sterke organisatie van onderop en coördinatie van bovenaf. Die combinatie heeft in verschillende gedaanten bestaan. Zij was zichtbaar in de organisatie van de provincies en de *voc* in de Gouden Eeuw en in de zuilensamenleving in de twintigste eeuw. Het blijkt ook uit de schoolstrijd en artikel 23 van de Grondwet, dat autonomie in de schoolkeuze geeft en de staat verplicht die voor iedereen te garanderen. Het is ook de vorm van ons naoorlogse tripartiete overleg tussen staat, werkgevers en werknemers. We zouden dus kunnen aannemen dat Nederlandse tradities in de toekomst ook in nieuwe gedaanten zullen voortleven. Als we in Europa en bij internationale handelsakkoorden meer ruimte geven aan lokale diversiteit, hoeven globalisering en identiteit niet op gespannen voet met elkaar te staan.

Noten

- 1 Dit is verder uitgewerkt in: H. Sheikh, *Embedding Technopolis. Modernity & tradition in the human condition* (proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam). Amsterdam: Vrije Universiteit, 2011.
- 2 Vaak wordt in Europa nog een derde model onderscheiden, gekenmerkt door een relatief grote staat, meer liberale arbeidsverhoudingen en een sterke landbouweconomie. Voorbeelden hiervan zijn mediterrane landen als Spanje, Italië en Griekenland. Vaak wordt Frankrijk ook tot deze categorie gerekend. Zie: P.A. Hall en David Soskice, *Varieties of capitalism. The institutional foundations of comparative ad-*

vantage. Oxford: Oxford University Press, 2001.

- 3 Er zijn historische golven waarin de wereld een bepaalde kant opgaat en daar neigen wij ons op te richten, maar daarbinnen volgen landen nog steeds hun lokale patronen. Toen na de Tweede Wereldoorlog de hele wereld bijvoorbeeld bewoog richting meer continentaal overheidsingrijpen en een sterke verzorgingsstaat, ging de *vs* daar veel minder in mee. Volgens Theda Skocpol volgde Zweden toen bijvoorbeeld een vorm van *sociaal keynesianisme*, terwijl de *vs* een *markt-keynesianisme* volgde, waarin de staat een kleinere rol speelde. Hetzelfde geldt voor de meer Angelsaksische oriëntatie sinds de jaren tachtig.

Nieuwe spanningsvelden

De keerzijde van de globalisering: de tribale samenleving

De neiging tot het denken in dichotome uitersten – goed versus kwaad, optimisme versus pessimisme, pacifisme versus oorlogszucht, individu versus groep – is bijna onuitroeibaar. Terwijl iedereen die een paar geschiedenisboeken heeft gelezen, weet dat de toekomst er altijd anders uitziet dan gedacht. Het gaat in de huidige mobiele en multiculturele wereld om stevigheid in het eigen hoofd en in de eigen kring, en om openheid naar de wereld daarbuiten. Anders zal het verkeren, zoals Bredero zei, en zal de globalisering niet in een soepel en vruchtbaar glocalisme veranderen, maar in een primitief en gewelddadig tribalisme.

---

door *Henri Beunders*

De auteur is hoogleraar Ontwikkelingen in de publieke opinie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

DE TEGENSTELLING TUSSEN ENERZIJD'S HET INDIVIDUALISTISCHE, rationele, kosmopolitische denken en anderzijds het romantische denken in termen van de groep, de *Volksgeist*, is al een paar eeuwen oud. De Duitse filosoof Johann Gottfried von Herder zei dat de mensheid een woord in meervoud was, want zij bestaat uit volkeren met een eigen 'wezen' dat deze volkeren voor elkaar vreemd maakt. Deze tegenstelling heeft sinds de Franse verlichting en de Franse Revolutie en de Duitse romantiek haar excessen gekend, zoals het communisme en het nazisme.

Het hedendaagse denken over de relatie tussen individu en gemeenschap (familie, clan, dorp, natie, wereld) is behalve door de ervaring met het nazisme gevormd door de ervaring van het Europese kolonialisme, dat in de decennia na 1945 formeel eindigde maar blijvende littekens over

onderdrukking en racisme, miskenning en woede achterliet. De gevolgen van dit niet echt geheelde verleden zien we nu overal terug in de vorm van terreur en acties tegen werkelijke of vermeende discriminatie en uitbuiting.

De menselijke soort is niet uitgerust met een goed ontwikkeld prognostisch vermogen. Ondanks de explosie van reken capaciteit kunnen we meestal nog niet verder vooruitkijken dan een dag of drie. En dat is misschien maar goed ook. Voor het koers houden in het leven had Aristoteles zijn befaamde gulden middenweg bedacht, en de eerste christenen de tien geboden met de bijbehorende zeven deugden en zeven hoofdzonden. Ikzelf ben deze voorschriften of adviezen in deze eeuw, sinds 9/11 eigenlijk, steeds meer gaan herwaarderen. Ze sloten goed aan bij de ‘drie-eenheid’ van adviezen die ik van huis uit meekreeg: ‘Wie goed doet, goed ontmoet’, ‘Al te goed is buurmans gek’, en ‘Wat u niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet.’

De neiging tot het denken in dichotome uitersten – goed versus kwaad, optimisme versus pessimisme, pacifisme versus oorlogszucht, individu versus groep, enzovoort – is echter bijna onuitroeibaar. Terwijl iedereen wel weet dat de toekomst er altijd anders uit zal zien dan gedacht. Door een overmaat aan zelfoverschatting – ‘Man glaubt zu schieben, und man wird geschoben’ (Goethe) – en een overmaat aan naïviteit – de bekende ‘goede bedoelingen en averechtse gevolgen’ – en door die neiging om van het ene uiterste in het andere te vervallen – ‘Himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt’ (ook Goethe).

Het Griekse zielenrustideaal van de *ataraxia* (emotionele gelatenheid), het ideaal van de Italiaanse *sprezzatura* (een wat nonchalante, maar efficiënte omgang met de dingen), het stoïcijnse levensgevoel van Zeno en

Klassieke levenslessen lijken in de afgelopen decennia vervangen door een permanent gevoel van opwindning over zichzelf en de eigen ambities

Marcus Aurelius (je nergens door laten raken): deze klassieke levenslessen lijken in de afgelopen decennia vervangen door een permanent gevoel van opwindning, vooral over zichzelf en de eigen ambities. Overheersende indruk is dat er gebrek is aan de overtuiging dat er een combinatie nodig is van elementen van

verschillende idealen, zoals van het universalisme, de Europese gedachte, het nationalisme, het provincialisme en/of het lokalisme.

In de naoorlogse geschiedenis van Nederland zijn momenten aan te wijzen waarop we hemelhoog juichten of dodelijk bedroefd of angstig waren, soms direct na elkaar. De doodsangst van de Cubacrisis in oktober 1962, de euforie van de actie voor het goede doel *Open het dorp!* een maand

later, en nog geen jaar later de droefenis om de moord op Kennedy. Op 25 juni 1967 vond de eerste – via satellieten mogelijk gemaakte – wereldwijde live-tv-uitzending plaats, *Our World* geheten. The Beatles zongen er live hun nieuwe song ‘All you need is love’. *Our World* was de bewegende opvolger van de Amerikaanse fototentoonstelling uit 1955 *The Family of Man*, die ook wereldwijd beroemd werd. In 1972 kwam het rapport *The limits to growth* uit, met het doemscenario voor de uitputting van diezelfde wereld. Een decennium later gierde de acute doodsangst door sommige landen van Europa – Nederland en Duitsland voorop – als gevolg van de voorgenomen plaatsing van atoomwapens, de kruisraketten.

VAN NAÏEF KOSMOPOLITISCH OPTIMISME TOT IDENTITEITSPOLITIEK

Al die genoemde intense gevoelens – met uitzondering van *Open het dorp!* – betroffen de hele wereld, zeker in Nederland, dat vanaf de jaren vijftig ‘uit de klusters’ ging van het dorp, de zuil en zelfs de natiestaat, richting Europa om mee te beginnen, maar nog meer richting de derde wereld, waar de universalistische gidslandgedachte – die niet vrij was van superioriteitsgevoelens – zich op richtte. Ook tijdens de economische crises van de jaren zeventig en tachtig was het levensgevoel er een van expansie. Zowel ten aanzien van de normen en waarden in eigen land als ten aanzien van de toekomst van de wereld daarbuiten, was er dus telkens wel een dominante visie: déze kant gaat en moet het uit! Wie komt aanzetten met mitsen en maren of regelrecht bezwaren maakt, die is reactionair!

Hetzelfde gold voor de verhoudingen tussen de culturen in de wereld. Op de lange periode van Europacentrisch kolonialisme – waarbij de overige culturen weliswaar niet altijd formeel, maar wel de facto als minderwaardig werden afgeschilderd (‘de zwartjes in Afrika’) – volgde de mode van het postmodernisme en het cultuurrelativisme: er is geen waarheid, niets is beter dan het ander, en alle culturen zijn even gelijk en even belangrijk. In die nieuwe wereld zonder hiërarchie, met de heilig verklaarde individuele autonomie, was het echter al snel winderig en eenzaam. Wie alleen van zichzelf houdt, wie van iedereen houdt, houdt van niemand. Emancipatie tot gelijke en vrije burgers leidde niet tot een idee van een gedeeld burgerschap, maar leidde tot de behoefte aan ‘safety in an insecure world’, zoals de Brits-Poolse socioloog Zygmunt Bauman het in het jaar 2000 noemde. Die veiligheid werd gezocht in etnische en seksuele afzondering: men cementeerde de eigen ‘andersheid’ tot een zo niet erfelijke, dan toch onveranderlijke positie. Het aloude christelijke politieke uitgangspunt van ‘sovereiniteit in eigen kring’ werd door homoseksuelen en etnische minderheden als teken van emancipatie gezien, als teken van strijd ook, én als vlag om de

eigen identiteit mee te tonen. Maar, en dat is het grote verschil met de verzuiling, niet langer als fase in de ontwikkeling naar de ‘ingroeiing in de natie’ als burger, citizen, landgenoot. De natiestaat was immers een gepasseerd station; men was nu op weg naar het ‘wereldburgerschap’ op basis van de nu bewierookte eigen (groeps)identiteit.

Dezelfde makke vertoonde de beweging die eind jaren zestig opkwam onder de banier van ‘Think global, act local’ en die vooral met ‘het milieu’ te maken had. Het woord ‘milieu’ stond daarbij niet langer voor de sociale groep waartoe men behoorde of had behoord, maar voor de kwaliteit van lucht, water en grond om ons heen. Later werd de term ook gebruikt voor de kwaliteit van het gebouwde en sociale buurtleven, met name door de ‘populistische’ politieke nieuwkomers als Leefbaar Utrecht en Leefbaar Nederland in de jaren negentig en vlak na de eeuwwisseling.

Het onbegrip tussen de overwegend milieuactivistische globalisten – die zich ‘groen’ noemden, ‘links’ of ‘groenlinks’ – en de nieuwe ‘lokalisten’, die zich ‘de Leefbaren’ gingen noemen, was en is groot. Ze zagen elkaar als vijanden. Waarom dit zo was is duidelijk. Door het nazisme werd elke vorm van het je afschermen van invloeden van buitenaf xenofob genoemd, of ronduit fascistisch. De oplossing van de globalisten – die afgelopen jaren door hun tegenstanders als gutmensen werden gehekeld, voor hun terugkeer naar ‘de kleine aarde’, zonder dat de bruine wortels zichtbaar werden – was om zichzelf links of progressief te noemen: ‘Ik ben progressief, dus ik kan niet racistisch zijn’, ‘Ik ben links, dus dat ik alleen met mijn soort mensen omga, betekent niet dat ik niet héél erg kosmopolitisch ben.’ De Britten hebben hier de volgende uitdrukking voor: ‘To have the cake and eat it too.’

De illusie dat de concentrische cirkels waarin een mens doorgaans leeft – gezin, familie, school, werk, dorp, stad, natie, Europa, wereld – allemaal mooi in elkaar passen, en elkaar niet hoeven te overlappen, laat staan dwars te zitten, is na de val van de Muur tot een dogma geworden voor de mensen in Europa, en zeker ook in Nederland.

Op eerste kerstdag 1989 dirigeerde Leonard Bernstein ’s avonds in het Schauspielhaus in Berlijn de negende symfonie van Beethoven, als dank voor die vreedzaam omlaaggehaalde Muur. Hij had één wijziging aangebracht. Overal in deze ‘Ode an die Freude’ was het woord ‘vreugde’ vervangen door ‘vrijheid’. Voor dit ‘jubelfestijn’ was een speciaal orkest samengesteld, met musici uit Duitse steden als Berlijn, Dresden en München, maar ook uit New York, Parijs en (toen nog) Leningrad. Het was dus een wereldorkest, terwijl die ‘Ode an die Freude’ toch ooit was uitgeroepen tot hymne van Europa.

Ofwel, je bejubelt de vrijheid voor Europa, die dankzij de zege van het

kapitalisme over het communisme de economische en ook toeristische vrijheid voor de ‘winnaars van de globalisering’ wordt. De reactie van de na 1989 eindelijk van het universalistische communisme bevrijde landen in Midden- en Oost-Europa was echter juist die van een terugkeer naar het etnische en het religieuze van het nationale leven van vóór het communisme, of hoe men zich dat ook herinnerde. Weg met dat universalisme!

Deze houding overheerste ook in andere landen, waaronder Nederland; méér dan menigeeen waar wil hebben. Ja, de europeanisering van mensen, goederen en kapitaal is doorgegaan, maar geestelijk bleef zij een tamelijk vrijblijvende aangelegenheid die niet boven het kortstondige toeristische verblijf hier of daar uit ging (en gaat – wat overigens al heel wat is).

In de meeste aspecten van het dagelijkse leven is er géén ‘eenheid in verscheidenheid’ in Europa ontstaan – laat staan het ‘e pluribus unum’ van de Verenigde Staten –, maar is er sprake van een andere dubbelheid: versnellende amerikanisering enerzijds en terugkeer naar het nationale, regionale en lokale anderzijds. Of het nu gaat om televisieprogramma’s als *Ik hou van Holland* en regionale popmuziek als van Normaal en Rowwen Hèze, wij zijn meer dan ooit met de rug naar de buurlanden gaan staan, Duitsland en Frankrijk in het bijzonder. Het aantal mensen dat kijkt naar een Duitse of Franse tv-zender is alleen maar afgenomen.

Voor de communicatierevolutie van internet en smartphone geldt hetzelfde, en voor onze mobiliteit idem dito. Ja, we kunnen met de hele wereld internetten, maar we Facebooken alleen met onze naaste familieleden en vrienden. En ja, we kunnen overal heen vliegen en ook wel hulpacties op touw zetten op Lesbos, maar de populariteit van coöperaties in eigen land of in de eigen wijk is groter dan ooit. Het meeste vrijwilligerswerk en de meeste mantelzorg vindt in de naaste omgeving plaats.

In de eerste twee decennia na 1989 zagen we het welvarende deel van het Westen, ook van Nederland, steeds mobieler worden. Het leek wel of Descartes’ ‘Ik denk, dus ik ben’ was vervangen door ‘Ik ben, dus ik ben mobiel’.

De globalisering en de welvaart van het Westen hebben de illusie versterkt dat geluk en succes voor allen en iedereen, gratis te verkrijgen zijn

Maar die toenemende mobiliteit (en die toenemende communicatie) toonde zich niet in keurig in elkaar passende concentrische cirkels, zoals de bekende Russische matroesjka’s; nee, de cirkels vlogen steeds meer alle kanten op, ook over elkaar heen. Cirkels waren het wel: diverse groepen hadden zich steeds

meer op een bepaalde wijze en steeds intenser gedefinieerd als subgroep. Denk aan homoseksuelen, hispanics, hipsters ...

De globalisering en de welvaart van het Westen hebben de illusie versterkt dat via individualisme en kosmopolitisme, geluk en succes voor allen en iedereen, gratis te verkrijgen zijn, en dat dankzij wat actievoeren, meestal als *keyboard warrior* (de ‘toetsenbordkrijger’) met crowdfunding of digitale handtekeningacties, de wereld tot een betere plek te maken is.

PARALLELE WERELDEN

De financiële crisis na 2009 binnen het tot ‘turbokapitalisme’ ontwikkelde kapitalisme, de politieke demonstraties tijdens de Arabische Lente in 2011 en de aansluitende chaos in veel delen van Noord-Afrika en het Midden-Oosten, de vluchtelingenstromen vanuit deze beide naburige werelddelen, en de opleving van het islamitisch terrorisme in Europa, hebben, meer nog dan 9/11, een trendbreuk veroorzaakt binnen de op expansie en interactie gerichte levenssferen. De wens om terug te keren naar het lokale, het eigen, het xenofobe is snel groter geworden. Veel mensen leven altijd tussen angst en overmoed, en sommige tijdsgewrichten kun je ook als angstig of als overmoedig typeren. Van de manische, lyrische periode na 1989 zijn we sinds 2001, eerst langzaam, maar daarna steeds sneller, afgestevend op de huidige tijd van angst en terugtrekking.

Wat de identiteitspolitiek vanaf de jaren zeventig al inluidde, is in deze eeuw op twee andere fronten aangevuld, ten nadele van de eenheid van de natie, van Europa of van ‘de wereld’. De jonge werklozen van Zuid-Europa (waar de crisis het hardst heeft toegeslagen) zijn weer bij de ouders ingetrokken, of zijn geëmigreerd. De uitbreiding van de Europese Unie heeft geleid tot een grote migratiestroom vanuit met name Midden- en Oost-Europa naar landen in het noordwesten van de EU, en de oorlogen in het Midden-Oosten en de uitzichtloosheid in sommige delen van Afrika hebben tot een tweede grote migratiestroom geleid.

Zo leven we in het ‘tijdperk van de zwerm’, wat inhoudt dat mensen – zowel de migranten als de thuisblijvers – zich weer meer terugtrekken op elkaar, om samen, op weg naar elders of thuis in de wijk, te overleven in die ‘onveilige wereld’. De segregatie neemt al jaren hand over hand toe. Door de onveilig, hard en ook eenzaam geworden wereld is de reactie die van simpelheid en egoïsme. De reactie op complexiteit is alleen positief bij mensen die al in ‘the best of both worlds’ leefden: de hoger opgeleiden met vaak internationale werkervaring en een flink inkomen. Maar zelfs zij kiezen er, zo wees een recent rapport van het SCP uit, steeds meer voor om in eigen kring te vertoeven. Zo ontstaan er steeds meer ‘parallele werelden’ in elke geografische cirkel, hoe klein ook, zelfs in de buurt.

Waar steeds meer mensen in vooral het Westen zich plotseling niet lan-

ger *masters of the universe* kunnen wanen, maar moeten erkennen dat zij feitelijk tot een minderheid (gaan) behoren – etnisch, cultureel of sociaal-economisch –, ontstaat de woede van wat ik zou willen noemen ‘de bedrogen minnaar’. Men was, tot gisteren, verliefd op die kosmopolitische wereld waarin men zo fijn vrij kon bewegen, maar is er vandaag achter gekomen dat er grotere krachten aan het werk zijn in de geschiedenis – kapitalisme, nationalisme, *disruptive technology*, klimaatverandering, enzovoort – dan de eigen autonoom gewaande persoonlijkheid, en dat men pas op de plaats moet maken.

Wie gelooft in één ontwikkelingsgang van de geschiedenis, of wie gelooft in één oplossing voor de problemen van onze mensheid, die gelooft alles. En die zal zich het meest bedrogen voelen als het toch iets anders loopt dan gedacht. En iedereen die gelooft dat de combinatie van het lokale en het globale het ei van Columbus is, die mag eraan worden herinnerd hoe dat apocriefe verhaal ook al weer ging. Columbus kreeg na zijn terugkeer uit Amerika, waarvan men dacht dat het Indië was, tijdens een erediner van de gasten te horen dat het eigenlijk ook niet zo moeilijk was geweest om dat Indië te ontdekken. Hij vroeg om een ei en wedde dat zijn disgenoten dat ei niet zonder hulp rechttop zouden kunnen laten staan. Niemand slaagde erin. Columbus nam toen het ei, tikte ermee op de tafel en maakte zo één kant plat. Het ei bleef staan. Ik trek hier twee lessen uit. De eerste: het doorhakken van de gordiaanse knoop is soms te verkiezen boven gepalaver: pats! De kunst van goede politiek is om op het juiste moment het juiste te doen. De tweede: als iemand eenmaal heeft laten zien hoe iets gedaan kan worden, weten anderen dat ook, in elk geval in theorie. Want elke hogere vorm van kunde vereist niet alleen een besluit, maar vooral oefening, veel oefening.

Dit geldt voor de politiek, en ook voor de mens zelf. De kunst van het geslaagde leven te midden van de naaste omgeving en van de rest van de wereld is om verschillende houdingen tegelijk of beurtelings te kunnen aannemen: die van de stoa, die van de ataraxia, die van de sprezzatura. Maar ook die van de kracht en de vindingrijkheid, van de empathie en het doorzettingsvermogen.

Mensen die altijd mobiel zijn, zijn als de mug die rond de lamp vliegt, en mensen die nooit van hun plek komen, zullen ervan verdreven worden.

Het gaat in de huidige mobiele en multiculturele wereld om stevigheid in het eigen hoofd en in de eigen kring, en om openheid naar de wereld daarbuiten. Anders zal het verkeren, zoals Bredero zei, en zal de globalisering niet in een soepel en vruchtbaar glocalisme veranderen, maar in een primitief en gewelddadig tribalisme.

Nabijheid en samenwerking als bron van innovatie

In gesprek met Wim van de Donk

---

door *Pieter Jan Dijkman & Jan Prij*

Dijkman is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen* en Prij is redacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Een doorgeslagen statelijk centralisme en eenzijdig op ongebonden individuele vrijheid gerichte 'vrije' markten werken niet meer. Regio's zijn de nieuwe bestuurlijke vormgevers, de aanjagers van economische samenwerking en de bemiddelaars van identiteit, stelt commissaris van de Koning Wim van de Donk. 'Het is tijd voor regionomics in plaats van reaganomics.'

Nee, de commissaris van de Koning van Noord-Brabant Wim van de Donk zal niet geringschattend spreken over de rol van nationale overheden: 'We hebben elkaar hard nodig.' Maar voor economische innovaties en de noodzakelijke overgang naar een meer sociale markteconomie zullen niet de nationale overheden, maar de kracht van regionale en provinciale netwerken doorslaggevend zijn.

Het is een verhaal dat hij de laatste jaren vaker houdt. Lees wat hij in zijn laatste nieuwjaarstoespraak op het Brabantse provinciehuis zei: 'Het Europa van de toekomst

zal vooral een Europa van sterke steden en regio's zijn. Die floreren niet bij een strategie die geënt is op het al even achterhaalde als failliete gedachtegoed van de *reaganomics*, maar vragen om een eigentijdse strategie van *regionomics*: ons model van inclusieve en verbonden economie, waar overheden, kennisinstellingen en ondernemers samen investeren in een ecosysteem van innovatie en ontwikkeling. Het mooie van het regiobegrip is dat het een open en dynamisch begrip is; als je het territoriaal en eenduidig gaat definiëren, mis je precies het punt van het nieuwe besturen. Regio is een

werkwoord dat verwijst naar allianties in verschillende, ook publiek-maatschappelijk-private samenstellingen, die samenwerken op een heldere agenda die is afgeleid van een samen gedragen ambitie. De regio verkrijgt zijn democratische legitimatie vooral door geboekte resultaten bij het realiseren van maatschappelijke opgaven. De output en de outcomes zijn daar belangrijker dan de inputzijde.’

Of zie wat hij in 2014 in de jaarlijkse Rob-lezing zei: ‘Zowel globalisering als lokaliser-ing stelt de op centraal niveau nog gang-bare uitgangspunten en denkramen op de proef.’ En: de vraag is vooral ‘in hoeverre de centrale overheid, de nationale pers en het nationale parlement de komende jaren wer-kelijk ruimte geven aan gemeenten en lokale gemeenschappen.’¹

GLOKALISERING ALS VERANDERENDE NETWERKREALITEIT

Welke gangbare uitgangspunten en denk-ramen stelt globalisering op de proef?

‘We denken nog te zeer in tegenstellingen: globalisering tegenover lokalisering, inter-nationale markt tegenover het midden- en kleinbedrijf, een centralistisch bestuur tegenover een decentraal bestuur. Maar de globale netwerksamenleving is geen ab-stract concept, maar een dagelijks beleefde werkelijkheid: het globale en het lokale zijn in toenemende mate met elkaar verknoopt. Globalisering is de nieuwe *state of mind*. Een sterke regionale economie is vooral ook belangrijk omdat er van daaruit voort-durend een echte verbinding met de wereld-economie wordt gemaakt. Dat geldt niet alleen voor de multinationals, maar ook voor

FOTO: ERIC VAN DER BURG

de kleinere bedrijven in Bergeijk of in Boekel; veel van de groei in het midden- en kleinbedrijf is te verklaren uit zijn verbin-dingen met internationale partners. Die regionale dynamiek vraagt om krachtig decentraal bestuur, provincies en stedelijke regio’s, die zich samen met kennisinstel-lingen en ondernemingen kunnen binden op een stevig profiel. Dat vraagt ook om be-wegingsruimte, meervoudigheid en een grote variëteit in bestuurlijke vormgeving.’

‘Het bestuurscentralisme en het *new public management* van de jaren tachtig, met hun bedrijfsmatige nadruk op efficiency en effectiviteit, zijn daarmee als besturings-filosofie voor een overheid die een innove-rende economie moet dienen, een gevaarlijk blok aan het been geworden. Dit centralisme en uniformisme heeft geleid tot een over-

heid die weinig reflexief en communicatief kan opereren, die gedreven wordt door een regel-risicoreflex, en die een constante bedreiging vormt voor het broodnodige verschil en voor de zo noodzakelijke veerkracht op het decentrale niveau.’

‘Met de globalisering is de kracht van verbondenheid een niet te onderschatten asset geworden. Dat betekent dat investeringen in verbindingen, in de zogenoemde immateriële activa (zoals netwerken, goodwill, vertrouwen), belangrijker zijn dan aandacht voor de harde activa (economische structuren, regels, prikkels). Een steeds ingewikkelder en hoogdynamische economie vraagt om grote hoeveelheden sociaal kapitaal en onderling vertrouwen. Onderling verbinden, onderling verbonden zijn, het ‘wij’ en de wederkerigheid als correctie op het dikke en calculerende ik – dat is wat ons beter maakt. De echte economie is de economie van de verbindingen tussen netwerken van ondernemingen; die hebben meer met elkaar dan je op grond van een klassieke marktbenadering – waarin ze vooral en idealiter worden gezien als wederzijds onafhankelijke actoren – zou verwachten.’

U noemde dat in uw nieuwjaarstoespraak ‘regionomics’. Wat wilde u daarmee zeggen?

‘Daar bedoel ik mee dat de macro-economie en de micro-economie nuttige disciplines zijn, maar dat ze met de echte economie steeds minder te maken lijken te hebben. In de reële economie gaat het niet om de abstracte macro-economische modellen en de micro-economische boekhoudkunde, maar om de verbindende krachten van de meso-economie. Dat is het niveau van de regio

waarin ondernemingen zijn ingebed in cultureel verankerde netwerken, in een regionale arbeidsmarkt die warme verbindingen onderhoudt met instellingen voor onderwijs en onderzoek. Dat is het niveau waarop de verbindingen in echte ontmoetingen gestalte krijgen. Met name in grensgebieden tussen natiestaten is de vitaliteit van die netwerken zichtbaar.’

‘Het begrip “regio” verwijst in mijn opvatting niet zozeer naar een “schaal”, maar veeleer naar een “school”. Een regio kan een stedelijke regio zijn, maar ook een al dan niet in meerdere landen gelegen verzameling van provincies of aaneengesloten stedelijke regio’s. Regio’s zijn bij uitstek bedoeld als een verbindende bestuurslaag: ze verbinden tussen stad en staat, tussen groei en krimp, tussen stad en land, tussen formele en informele economie, tussen lokaal en globaal, tussen autochtoon en allochtoon, tussen hoog- en laagopgeleiden. Dat verbinden staat in dienst van een gemeenschappelijke toekomst, een toekomst waarin economie, ecologie en de sociale kwaliteit van de samenleving zich in balans met elkaar kunnen ontwikkelen.’

‘Laat de regio nu net het niveau zijn waarop de economie van de toekomst echt kansen krijgt. De economie is via regionale verbindingen effectief en kansrijk verknoopt met de onafwendbare mondialisering en internationale arbeidsdeling. Het blijkt ook dat radicale innovatie niet gedijt in regelgestuurde of prikkelgestuurde oude regimes, maar vooral in een klimaat van onderling sociaal vertrouwen en in regionale én grensoverschrijdende samenwerkingsverbanden.’

‘In de provincie Noord-Brabant, maar ook elders in het land, zijn tal van voorbeelden van partners die vanuit deze regionomics-

‘Radicale innovatie gedijt niet in regelgestuurde of prikkelgestuurde oude regimes, maar vooral in een klimaat van onderling sociaal vertrouwen’

filosofie bij elkaar kruipen om samen verder te komen. Het samenwerkingsverband Brainport Regio Eindhoven tussen gemeenten, kennisinstellingen en bedrijven is bekend. Maar ook BrightBox Venlo, een initiatief dat de tuinbouwinnovatie stimuleert, en AgriFood Capital in Noordoost-Brabant zijn mooie voorbeelden. Brainport is wel echt een wegwijzer gebleken: hij wordt nagevolgd in vele delen van het land, en ook elders in Europa krijgt deze steeds meer navolging.’

‘Regionomics verwijst naar een veranderende realiteit die ook weerspiegeld wordt in de veranderende manier van werken op het Ministerie van Economische Zaken. Tot kort na de Tweede Wereldoorlog stond het beleid in het teken van een nationaal georiënteerde industriepolitiek. In de daaropvolgende decennia heerste de gedachte dat “de markt” het wel zou doen. De laatste jaren wordt bij het ministerie gelukkig ingezien dat innovaties optimaal gedijen in netwerken tussen partners op regionaal niveau. Economische Zaken wordt steeds meer een echte partner, en heeft de regio weer meer op het vizier dan een aantal jaren geleden.’

Wat zijn aanjagers van deze ontwikkeling?

‘De eerste aanjager is de aanwezigheid van het besef dat economie niet iets is van indivi-

duële ondernemingen alleen, maar wezenlijk verwijst naar netwerken van onderling vertrouwen. De strategie moet ook op die onderlinge samenhang en samenwerking worden geënt, vaak ook in het besef van afhankelijkheid: alleen wat diep geworteld is, kan hoog groeien. Dat is dus iets anders dan een “hoofdkantorenstrategie”. Er zijn weliswaar internationale bedrijven die komen “logeren”, omdat de fiscus hen met vriendelijke voorwaarden tegemoet treedt, maar de vraag is of dat een duurzame strategie is. Dat is kwetsbaar: als de tarieven elders gunstiger zijn, zijn ze weg. Een strategie van horizontale verworteling is kansrijker. Mijn these is dat de concurrentievoorwaarden waaronder bedrijven succesvol kunnen opereren op de langere termijn structureel veranderen. Wie economisch succesvol wil zijn, zal in toenemende mate rekening moeten houden met de sociale infrastructuur. De toekomstige economie zal meer een economie van coöperatie dan van competitie zijn. Innovatie is immers niet langer het product van gesloten laboratoria; zij is steeds meer het resultaat van open netwerken van kennisdeling, die functioneren in een cultuur van vertrouwen en verbinden en die elkaar wat gunnen. Dat levert gewoon een betere economie op, ook in termen van duurzame groei.’

‘De tweede aanjager is de accelererende rol van hoogwaardige technologie. Het mondiale en het lokale zijn door de digitalisering sterk met elkaar verknoopt geraakt. Een kantoor in Tilburg-Zuid is via het internet verbonden met productiebedrijven aan het einde van de wereld. Bedrijven die onvoldoende in staat zijn hun primaire processen te digitaliseren, zijn in toenemende mate kwetsbaar voor vijandige overname door bedrijven van buiten de sector. “Disrupt or be disrupted”, heet dat dan.’

NIEUWE SPANNINGSVELDEN EN
UITDAGINGEN

Welke nieuwe spanningsvelden voor het openbaar bestuur brengt de globalisering met zich mee?

‘De veranderende realiteit van de netwerksamenleving heeft inderdaad niet alleen economische en sociaal-culturele consequenties, maar ook bestuurlijke. Manuel Castells heeft het toenemend belang van de netwerksamenleving beschreven in zijn driedelige werk *The information age. Economy, society and culture* uit 1996. Nog steeds lijkt in het openbaar bestuur een dwangmatig doelmatigheidsdenken dominant, met een verregaande nadruk op instrumenten, middelen, controle en regeltjes, eenzijdig afgedwongen zonder wezenlijk gesprek. Politiek en bestuur die zichzelf tot middelpunt van de dingen verklaren en die zichzelf opvatten als centraal manager van de samenleving, vormen de kern van het probleem. Als de verticaliteit regeert, wordt de gegeven variëteit al snel een ondraaglijk verschil. In wezen is dat bestuurlijk centralisme een achterhaald concept. Slimme vormen van gemeenschapswerking verdringen de traditionele vormen van overheidswerking.’

Zijn de huidige bestuursstructuren goed op die complexe netwerkrealiteit afgestemd?

‘In sommige opzichten wel, in andere opzichten niet. In het beleid is er wel steeds meer oog voor de veranderingen die de netwerksamenleving met zich meebrengt. Regionale samenwerkingsverbanden in tal van vormen zijn alom aanwezig.’

‘Toch kan in de totstandkoming van besluiten nog wel het een en ander worden verbeterd. In de besluitvorming telt ook vandaag de dag nog vooral de stem van de Randstad. Neem het recent verschenen advies van de Raad voor Cultuur over de verdeling van het “cultuurgeld”. Het is een grove schande hoe de Randstad het geld binnen de Randstad houdt. Het is een neveneffect van de culturele centralisatie van ons land. Daar moet snel een einde aan komen. Regio’s en gemeenten staan aan de lat voor de uitvoering, maar komen er in het voortraject nog onvoldoende aan te pas. De politieke democratie is voor een deel het contact met grote delen van de samenleving kwijtgeraakt, zo eerlijk moet je toch zijn.’

‘Ook de stijl van besturen is soms nog wel voor verbetering vatbaar. De stijl van besturen is minstens zo belangrijk als de schaal ervan. Alleen met een verbindende bestuursstijl kan recht worden gedaan aan de gegeven relationaliteit in het sociaal-culturele domein. De overheid bewijst de samenleving een slechte dienst als zij haar eigen gelijk stelselmatig boven het maatschappelijke gelijk stelt. Deze tijd vraagt er juist om

.....
‘*Inspireren is belangrijker dan instrueren; een cultuur van aanvonken heeft voorrang boven een cultuur van afvinken*’
.....

goed te kunnen inspelen op de dynamiek en de onverwachte gevolgen van de zogenoemde improvisatiesamenleving, om ruimte voor een open gesprek, om het samen leren. Inspireren is belangrijker dan instrueren;

een cultuur van aanvonken heeft voorrang boven een cultuur van afvinken.’

U ziet die waardeoriëntatie op regionale verbondenheid als een kans voor Europa. Hoe zit dat?

‘Het was Jacques Delors die ooit het belang van het regionaal bestuur beklemtoonde en het begrip “het Europa van de regio’s” introduceerde. Sindsdien is het Europa van de regio’s een levende werkelijkheid geworden. De kracht van Europa is nergens beter zichtbaar dan in grensoverschrijdende regio’s. Bij uitstek deze regio’s beheersen de kunst van het creatief en coöperatief bezig zijn. Zo bezien is de crisis van Europa er een van de nationale staten, niet van de regio’s.’

‘Samen met Limburg en Vlaanderen behoorde Noord-Brabant tot de oprichters van een belangrijk Europees netwerk van technologische en innovatieve regio’s, het zogeheten Vanguard Initiative. Inmiddels zijn al zo’n dertig regio’s aangesloten. We delen onze opvattingen met de Europese Commissie en hopen zo voor regio’s een sterkere positie te verwerven in de Europese industriële innovatieagenda. Daarnaast hopen we een inspiratie te zijn voor de nog wat zwakker ontwikkelde regio’s in met name Oost-Europa: ook daar geldt dat de traditie van statelijkheid onder druk staat door ontluidend regionalisme.’

In hoeverre werkt de kracht van de regio’s verbindend? Is ze niet ook een bron van versplintering, bijvoorbeeld tussen Noord-Europa en Zuid-Europa?

‘Dat is een belangrijke kwestie. Het is onmiskenbaar dat je ook in de Europese context

sterkere en zwakkere regio’s hebt. Het Europese economische beleid was met name gericht op economische structuurversterking via structuurfondsen, en dat is in principe een verstandige zaak, want soms helpen investeringen in infrastructuur om regio’s ontwikkelkansen te geven. Maar alleen investeringen in fysieke zin zijn niet genoeg. Je moet als gezegd ook investeren in de immateriële activa, in de onderlinge verbindingen en relaties, in elkaar leren kennen. En dan gaat het juist ook om het versterken van de verbindingen tussen de sterkere en zwakkere regio’s. We kunnen zoveel leren van elkaar.’

Uw pleidooi voor regionale versterking, voor regionomics, zou goed kunnen aansluiten bij een christendemocratische agenda.

‘Wie weet ... Regionomics is, om zo te zeggen, economie met een meer christendemocratische footprint. Nabijheid als economische kracht – dat is wellicht een bij uitstek christendemocratische gedachte. De gehechtheid aan en de actieve verbondenheid met een regio is geen nadeel binnen het grotere geheel van de wereldeconomie. Integendeel: gehechtheid aan een streek, aan een plaats is belangrijk. Let maar eens op de kracht van familiebedrijven. Omdat alleen op basis van face-to-faceontmoetingen in kleine kring zoiets als vertrouwen, inspiratie en innovatie kan ontstaan. Mensen die niet geworteld zijn, bedrijven die niet geworteld zijn: het leidt tot een economie die slechts zichzelf ten doel heeft. Een economie van vervreemding en verwijdering. Een economie van kortetermijn-aandeelhoudersgewin. Van dat soort economie hebben we

hopelijk de lessen intussen wel geleerd. En het is geen tegenstelling: juist door lokaal en regionaal verankerd te zijn, kunnen we trots en zelfbewust de wereld in.’

U haalt in de bundel Het nieuwste Brabant filosoof Cornelis Verhoeven aan: ‘Het is niet nodig die kleine cirkels op te heffen om in de grotere te leven.’²

‘Ja, prachtig. Cornelis Verhoeven heeft het in zijn magistrale *Afscheid van Brabant*² uit 1968 over “plastic zielen”. Er schijnen mensen te zijn met zielen van plastic die in het geheel niet aan een streek of landschap gebonden zijn. Maar, zo stel ik, plastic zielen

ontnemen ons het zicht op wat echte beziehung is. Of om met Verhoeven te spreken: “Ik stel meer vertrouwen in de mondialiteit van iemand die althans aan een stuk grond echt gebonden is, dan van hem die niet eens weet wat een nest is of kan zijn.”’

Noten

- 1 Wim van de Donk, *De centralisatie in openbaar besturen. Over dunne denkramen, pertinente pragmatiek en ambivalente ambities* (elfde Roblezing), 12 november 2014, p. 10. Zie: <http://www.rob-rfv.nl/documenten/rob-lezing2014.pdf>
- 2 Wim van de Donk e.a. (red.), *Het nieuwste Brabant*. Eindhoven: Lecturis, 2014, p. 40.

Globalisering vraagt om regionaal maatwerk

De toenemende complexiteit van de globalisering vraagt erom maatschappelijke vraagstukken voorop te plaatsen, waarbij het openbaar bestuur volgend en ondersteunend is voor het oplossen daarvan. Blauwdrukdenken en een ingenieursvisie op de werking van bestuur staan creatieve en gedragen oplossingen in de weg. Het moet dus anders: een belangrijk uitgangspunt is dat er voldoende ruimte en vrijheid in het openbaar bestuur aanwezig moet zijn. Deze ruimte is niet vrijblijvend, maar brengt een waar te maken verantwoordelijkheid met zich mee. Indien de overheden gezamenlijk de regionale opgaven krachtig oppakken, kan dat de economische groei van Nederland significant verhogen.

---

door *Richard van Zwol & Boudewijn Steur*

Van Zwol is secretaris-generaal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) en was voorzitter van de Studiegroep Openbaar Bestuur. Steur is clusterhoofd Strategie bij het Ministerie van BZK en was projectleider van de Studiegroep Openbaar Bestuur. Zij schreven dit artikel op persoonlijke titel.

‘Terwijl ze in Den Haag aan het soebatten waren over aantallen en nummers, zijn wij hier in de regio aan de slag gegaan om mensen van onderdak en eten te voorzien, samen met andere organisaties en burgers. Wij moesten gewoon aan de slag met de gevolgen van verschrikkingen in andere delen van de wereld.’

IN 2015 ZOCHTEN HONDERDDUIZENDEN MENSEN een veilig heenkomen in Europa. Hoewel sommige experts de vluchtelingenstroom zagen aankomen, was het voor veel politici en beleidsmakers een grote verrassing dat het om zoveel mensen ging. De toestroom leidde tot een veelheid van reac-

ties. Wat opviel, was dat op nationaal niveau de discussie in eerste instantie ging over de vraag hoe de Europese lidstaten moesten omgaan met deze nieuwe werkelijkheid. Een heel andere werkelijkheid speelde zich af op lokaal en regionaal niveau. Daar speelde de vraag hoe er praktisch moest worden omgegaan met de vluchtelingen. Het ging daar over zaken als registratie, huisvesting, voedsel, verzorging en de dagelijkse begeleiding van de vluchtelingen, onder meer in het onderwijs. Dit contrast bleef niet onopgemerkt, zoals het voorgaande citaat illustreert, dat afkomstig is uit een van de gesprekken die wij in het afgelopen jaar hebben gevoerd in het kader van de Studiegroep Openbaar Bestuur.

Het migratievraagstuk is een illustratie van de manier waarop mondiale gebeurtenissen van betekenis zijn voor het regionale en lokale niveau. De verwevenheid tussen verschillende schaalniveaus komt echter op veel terreinen terug. In het rapport *Maak verschil* van de Studiegroep Openbaar Bestuur¹ constateren wij deze verwevenheid tussen schaalniveaus ook binnen de economie. Deze toenemende verwevenheid – alsmede een aantal andere ontwikkelingen – vraagt om meer adaptiviteit van het openbaar bestuur op regionaal niveau, zodat nieuwe uitdagingen krachtiger aangepakt kunnen worden. In dit artikel willen wij aan de hand van de lessen uit het rapport *Maak verschil* ingaan op de noodzaak van meer differentiatie in het openbaar bestuur door de toenemende globalisering.

GLOKALISERING LEIDT TOT REGIONALISERING

Achter globalisering zit de gedachte dat door het proces van globalisering het lokale aan betekenis wint. Vaak wordt deze globalisering sociaal-cultureel geïdentificeerd: door globalisering ontstaat er behoefte aan de eigenheid van het lokale. Hier zijn genoeg voorbeelden van, zoals de toegenomen veramerikanisering van de popmuziek, maar de gelijktijdige populariteit van bands die in hun dialect zingen. Hier willen wij twee elementen aan toevoegen.

In de eerste plaats dat de gevolgen van de globalisering voor de ene regio heel anders zullen uitpakken dan voor de andere. De uitkomsten van globalisering kunnen sterk per regio verschillen, ook voor de Nederlandse schaal. Voor sommige regio's zal de voortgaande globalisering betekenen dat de economische potentie toeneemt, terwijl het in andere regio's ertoe zal leiden dat de economische potentie afneemt. De voortgaande globalisering zorgt op mondiaal niveau voor een zekere specialisatie. Veel maakindustrie heeft zich in de afgelopen decennia verplaatst naar lage-lonenlanden, terwijl westerse landen zich bijvoorbeeld hebben geconcentreerd op de ontwikkeling van hoogwaardige technologieën of op de financiële dienstverlening. Deze verplaatsing van economische activiteiten

hebben positieve effecten gehad voor centra van financiële dienstverlening, zoals de Amsterdamse Zuidas, maar negatieve effecten op regio's aan de grenzen van Nederland. Daaruit volgt dat de opgaven die volgen uit de globalisering voor verschillende delen van Nederland sterk van karakter kunnen verschillen.

In de tweede plaats – en dat ligt wel in het verlengde van het voorgaande – dat de gevolgen van globalisering juist door lokale of regionale overheden aangepakt moeten worden. Wat bedoelen we daarmee? Een gevolg van de globalisering is bijvoorbeeld dat de vraag naar hoogwaardige kenniswerkers, zoals hightechontwikkelaars, heel groot is, zodat bepaalde regio's internationaal concurrerend kunnen blijven. Een regio als Eindhoven concurreert in feite ook niet met andere regio's in Nederland, maar met soortgelijke regio's in andere landen, zoals Stuttgart. Deze kenniswerkers kunnen zich overal ter wereld vestigen. Voor deze Nederlandse regio's is het dus van vitaal belang dat deze kenniswerkers naar Nederland komen. Uiteraard is het dan van belang dat het Rijk geen grote belemmeringen opwerpt voor de komst van deze mensen en dat de staat probeert het aantrekkelijk te maken voor deze kenniswerkers om naar Nederland te komen, maar uiteindelijk gaat het er toch om hoe aantrekkelijk de desbetreffende regio is om zich te vestigen. Als we kijken naar de wetenschappelijke literatuur waarom mensen zich in bepaalde stedelijke regio's willen vestigen, heeft dat te maken met bepaalde nationale kaders, maar belangrijker blijven toch vooral de kwaliteit van een aantal regionale voorzieningen, zoals het woningaanbod, de zorgvoorzieningen, het cultuuraanbod en de recreatiemogelijkheden. De globalisering grijpt direct in op het dage-

lijks leven van mensen, bedrijven en instituties. Dat dagelijkse leven speelt zich echter in toenemende mate af op regionaal niveau (zie figuur 1).

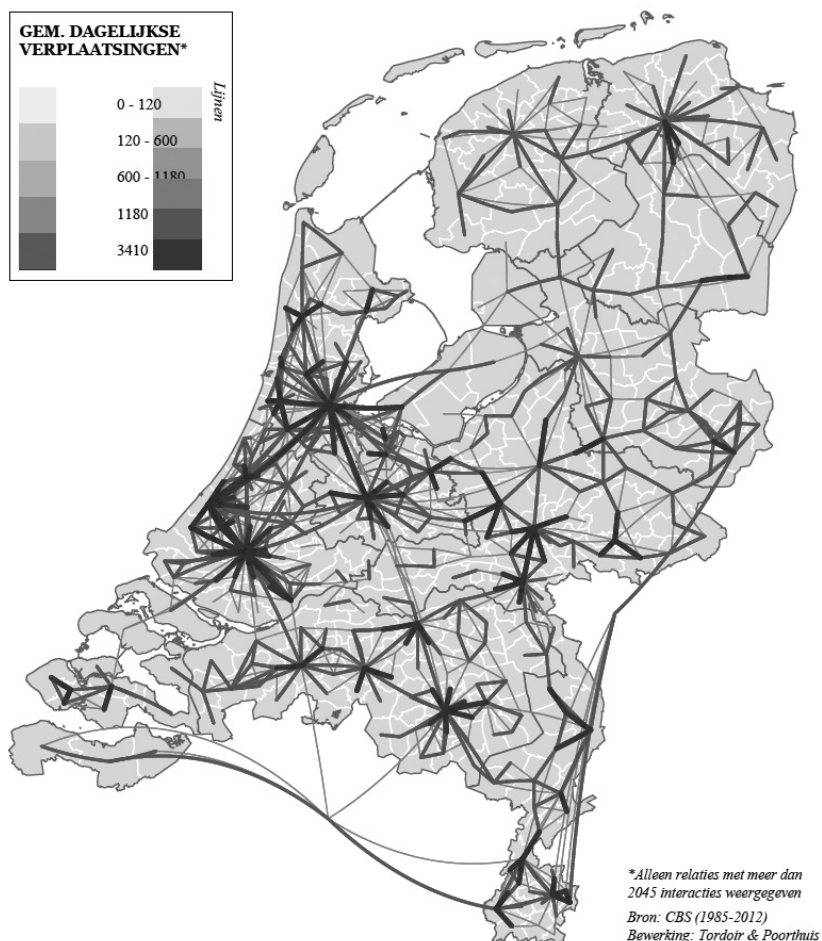
Het voorgaande vergt een kanteling in het denken van het openbaar bestuur. Niet langer moeten de structuren van het openbaar be-

Niet langer moeten de structuren van het openbaar bestuur leidend zijn voor de aanpak van maatschappelijke opgaven

stuur leidend zijn voor de aanpak van maatschappelijke opgaven, maar de opgave zelf moet voorop komen te staan.

DE OPGAVE VOOROP

Maatschappelijke opgaven zijn, volgens ons, het uitgangspunt voor het handelen van het openbaar bestuur. Dat is geen nieuwe gedachte. In het

Figuur 1. Mensen verplaatsen zich dagelijks steeds meer op regionaal (stadsgewestelijk en interstedelijk) niveau (bron: Regioplan/Tordoir).

verleden is dit uitgangspunt al vaker naar voren gebracht. Voormalig premier Tony Blair heeft het in het verleden als volgt verwoord: ‘Government organised around problems, not problems around Government.’²² Door verschillende maatschappelijke en economische ontwikkelingen is de noodzaak van dit uitgangspunt echter flink toegenomen. Hoe groter immers de complexiteit van vraagstukken, hoe kleiner de kans is dat deze vraagstukken opgelost kunnen worden door vooraf bedachte blauwdrukken.

Als wij alleen al kijken naar de afgelopen twee decennia, zien wij dat ontwikkelingen steeds sneller zijn gegaan en bovendien veel volatieler van karakter zijn geworden. Deels is deze versnelling natuurlijk het gevolg van de verdergaande technologisering. In steeds kortere periodes worden de mogelijkheden steeds groter, met (soms) disruptieve consequenties. Neem alleen al de betekenis van het online shoppen voor de retailhandel in Nederland. Hoewel we geen uitspraken kunnen doen over hoe bestaande retailketens zich in de toekomst gaan verhouden tot internetreuzen als Amazon en Alibaba, hebben we wel gezien hoe grote ketens als Free-RecordShop en Videoland verging in concurrentie met iTunes, Napster, Spotify en Netflix. Ook bedrijven als Uber en Airbnb hebben de markt flink opgeschud. In de afgelopen twee decennia constateren wij naast die versnelling tevens een toenemende verwevenheid in de wereld. Ja, er is sprake van globalisering, internationalisering en europeanisering, maar dit is geen ontwikkeling waarbij uitsluitend zaken op een hoger schaalniveau worden geregeld. Het kenmerkende is juist de interconnectiviteit en interdependentie tussen de verschillende schaalniveaus. Dat provincies en gemeenten eigen lobbykantoren in Brussel hebben, dat zij zelfstandig werkbezoeken afleggen in andere delen van de wereld, is niet meer dan een illustratie van deze realiteit. Naast de hiervoor genoemde ontwikkelingen kunnen wij nog talloze andere maatschappelijke ontwikkelingen noemen, zoals de toenemende technologisering, de vermenging van interne en externe veiligheid, de voortgaande segmentering en groter wordende scheidslijnen tussen groepen in de samenleving, en de uitdagingen die voortkomen uit de klimaatverandering.

Wij leven, kortom, in een fundamenteel andere wereld dan bijvoorbeeld twintig – laat staan langer – geleden. Door deze toegenomen complexiteit kunnen wij het ons niet veroorloven star te blijven vasthouden aan de bestaande inrichting van het openbaar bestuur. Als wij vinden dat het openbaar bestuur de functie heeft bepaalde opgaven op te lossen, dan moeten deze opgaven ook leidend zijn in het handelen. De inrichting en de werkwijze van het openbaar bestuur moeten daarbij ondersteunend – en daarmee volgend – zijn om deze opgaven zo effectief, efficiënt en democratisch mogelijk aan te pakken. Vooraf bedachte blauwdrukken voor het openbaar bestuur zijn daarbij niet dienstig. Blauwdrukken creëren per definitie uniformiteit in het openbaar bestuur, terwijl de toegenomen complexiteit vraagt om aanpassingsvermogen van het openbaar bestuur naar de regionale context. Dat vraagt dus juist om meer ruimte in het openbaar bestuur.

STRUCTUREN, CULTUREN EN PROCESSEN

De structuren, culturen en processen bepalen het functioneren van het openbaar bestuur. In discussies over het openbaar bestuur wordt dikwijls de nadruk gelegd op de betekenis van de eerste, de structuren. Als bestuur-

Als bestuurlijke ingenieurs denken wij dat er door aan enkele knoppen te draaien ook daadwerkelijk anders gewerkt wordt binnen het openbaar bestuur

lijke ingenieurs denken wij dat er door aan enkele knoppen te draaien ook daadwerkelijk anders gewerkt wordt binnen het openbaar bestuur. Dat is echter niet het geval. Het gaat juist om de combinatie van de drie genoemde elementen. In het rapport *Maak verschil* zijn ook aanbevelingen gedaan op deze drie elementen.

Als uitgangspunt nemen wij dat geredeneerd wordt vanuit de maatschappelijke of economische opgaven die voorliggen. Daarom nodigen wij lokale en regionale overheden uit om te komen met een inhoudelijke agenda die niet uitsluitend door de betrokken overheden is opgesteld, maar in een actief samenspel met maatschappelijke partijen, kennisinstellingen, bedrijven, sociale partners en burgers. Die gezamenlijke inspanning moet leiden tot een duidelijke agenda waar dan gezamenlijk aan kan worden gewerkt. Deze manier van werken vraagt wat van de mensen – en de heersende cultuur – binnen het openbaar bestuur. Van bestuurders, volksvertegenwoordigers en ambtenaren wordt gevraagd buiten hun eigen grenzen te denken en te handelen. Dat vraagt om mensen die flexibel zijn, durf hebben en bereid zijn om vanuit het gemeenschappelijk belang te denken. Dat is ook in lijn met het denken van mensen als Mark Moore, hoogleraar non-profitorganisaties aan Harvard University, die stelt dat we vooral moeten inzetten op het creëren van publieke waarde.³ Ten slotte moet uiteraard ook de vraag gesteld worden naar de inrichting van het openbaar bestuur, dat voldoende ruimte moet bieden aan verschillende verschijningsvormen, passend bij de lokale en regionale situatie. Het openbaar bestuur, zoals we al eerder stelden, moet volgend zijn aan de voorliggende opgaven. Dat betekent dat er verschillen in de inrichting en werkwijze van het openbaar bestuur kunnen ontstaan binnen Nederland. Zo kan een regio als de Drechtsteden kiezen voor een model van een Drechtraad, maar een regio Utrecht voor een veel lichtere netwerksamenwerking tussen de betrokken gemeenten. Beide vormen moeten mogelijk zijn als daarmee de opgaven effectiever en efficiënter aangepakt kunnen worden.

WEG VAN DE VRIJBLIJVENDHEID

Met een grotere ruimte komt ook een grotere verantwoordelijkheid. De noodzakelijke ruimte om tot op maat gemaakte oplossingen te komen, gaat gepaard met een Rijksoverheid die niet direct intervenueert. Het is aan de decentrale overheden binnen de regio's om gezamenlijk te komen tot oplossingen. Het is vervolgens niet aan Den Haag om de gekozen bestuurlijke arrangementen waarbinnen de afspraken stollen, te bekritisieren. De keerzijde van deze ruimte voor decentrale overheden is echter wel dat maatschappelijke vraagstukken ook daadwerkelijk moeten worden opgelost. Als dat namelijk niet gebeurt, ligt het wel degelijk voor de hand dat er vanuit een hoger bestuursorgaan wordt geïnterveneerd. Laat ons dat illustreren aan de hand van een voorbeeld.

In *Maak verschil* bouwen wij de redenering op vanuit de economische vraagstukken die voorliggen. Daarbij beschouwen wij de regio als het aangrijpingspunt om te komen tot het vaststellen van de belangrijkste economische uitdagingen. De werkelijkheid van burgers, bedrijven en bestuurders is niet beperkt tot de administratieve grenzen van een gemeente, en valt doorgaans evenmin samen met de historische grens van een provincie. Daarom moet op regionaal niveau gewerkt worden aan een integraal economisch programma. Gemeenten hebben daarin het voortouw, maar zij moeten wel samenwerken met het bedrijfsleven, kennisinstellingen, sociale partners en burgers. Als gemeenten hier onderling niet toe in staat blijken te zijn, dan zijn er twee scenario's. In het eerste scenario zijn er bijvoorbeeld één of twee gemeenten binnen een regio die blijven dwarsliggen. Het moet dan mogelijk zijn dat er gezegd wordt: 'Nu moet het afgelopen zijn met dat dwarsliggen en daarom verklaren wij de conceptafspraken algemeen verbindend.' In het tweede scenario gaat het om een regio met een duidelijke centrumgemeente waar eigenlijk alle economische activiteiten plaatsvinden. In een dergelijke situatie moet het mogelijk zijn dat de centrumgemeente de bevoegdheden krijgt om voor de regio een economisch programma uit te voeren. Indien de overheden gezamenlijk de regionale opgaven krachtig oppakken, kan dat de economische groei van Nederland significant verhogen, zo onderbouwt het rapport *Maak verschil*. Deze grotere groei komt ten eerste voort uit het feit dat in de beschreven situatie administratieve fragmentatie wordt overwonnen, en ten tweede uit het feit dat de transactiekosten binnen het openbaar bestuur afnemen.⁴ Deze mogelijkheid tot grotere groei pleit ook tegen een te grote vrijblijvendheid.

De verwachting is echter dat deze interventiemogelijkheden niet snel aangesproken zullen worden. Elke overheidslaag heeft immers de wil en de

intentie om zo effectief, efficiënt en democratisch mogelijk met maatschappelijke resultaten te komen.

ADAPTIEF OPENBAAR BESTUUR ALS KANS

Het openbaar bestuur levert een bijdrage aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Dat betekent dat de inrichting en de werking van het openbaar bestuur ondergeschikt zijn aan de maatschappelijke opgave die voorligt, en dat die opgaven nadrukkelijk ook samen met maatschappelijke partners moeten worden opgepakt. De inrichting en de werking van het openbaar bestuur mogen, met andere woorden, geen belemmeringen opwerpen voor het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Dat geldt zeker voor een tijdperk waarin de grote vraagstukken voortkomen uit ontwikkelingen als globalisering en europeanisering. De gevolgen van deze ontwikkelingen voor het functioneren van de samenleving zijn dermate ingrijpend en complex dat het openbaar bestuur niet gehinderd moet worden in zijn werking door vooraf bedachte blauwdrukken. Dat helpt Nederland niet verder. Deze tijden vragen om adaptiviteit van het openbaar bestuur – een aanpassingsvermogen dat het openbaar bestuur in staat stelt met creatieve en gedragen oplossingen te komen.

Noten

- 1 Studiegroep Openbaar Bestuur, *Maak verschil. Krachtig inspelen op regionaal-economische opgaven*. Den Haag: Ministerie van BZK, 2016. Dit rapport is zonder kabinetsstandpunt aan de Tweede Kamer aangeboden op 15 maart 2016.
- 2 T. Blair, 'Speech on modernisation of the Civil Service', 24 februari 2004. Zie <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+/number10.gov.uk/page5399>
- 3 M. Moore, *Creating public value. Strategic management in government*. Boston: Harvard University Press, 1997.
- 4 B.F. Steur en L. Parie-Joosen, *Openbaar bestuur en economische ontwikkeling. Achtergronddocument Studiegroep Openbaar Bestuur*. Den Haag, 2016; D. Bartolini, *Municipal fragmentation and economic performance of OECD TL2 regions*. Parijs: OECD Publishing, 2015.

Harm van Dijk

‘De politiek mist een dialoogarena’

‘Is het CDA bereid kritisch naar zichzelf te kijken? Dan ben ik bereid tot een interview.’ Harm van Dijk is apolitek, maar houdt zich dagelijks bezig met politiek. Hij is medeoprichter van het Platform Grooo.nu, een burgerinitiatief over een nieuwe vorm van (gemeente)politiek. Een Grooo is een bijeenkomst van 1000 gelote burgers – werkgevers, ambtenaren, politici en vrijdenkers – die met elkaar in gesprek gaan over wat zij belangrijk vinden voor hun gemeente. De uitkomsten worden aan de gemeenteraad overgedragen of door de deelnemers zelf uitgevoerd. De Grooo-beweging is in 2011 in België ontstaan op initiatief van cultuurhistoricus David Van Reybrouck. In 2014 werd in Amersfoort de eerste Nederlandse Grooo georganiseerd en sindsdien in meer dan tien andere Nederlandse gemeenten.

* * *

Van Dijk: ‘De Grooo-beweging is ontstaan uit pure noodzaak. Die komt voort uit een politiek en een bestuurlijk probleem. Het huidige politieke systeem werkt als een splijtzwam tussen burgers. De politiek is gericht op het aanscherpen van verschillen. Politieke partijen denken dat ze onderscheidend moeten zijn en zetten zich daarom af tegen andere politieke partijen, maar daarmee ook tegen een deel van de bevolking. Politici, ook van CDA-huize, proberen in het debat andere partijen vliegen af te vangen en de onderlinge tegenstellingen uit te vergroten. Vaak staat niet het vinden van een oplossing, maar de beste oneliner centraal.’

HARM VAN DIJK (1957)

Medeoprichter van de Grooo, een platform voor democratische innovatie.

‘Ook het bestuurlijke systeem vormt een probleem. Het bestuur en diens ambtenaren laten zich leiden door een systeemwereld, die ervan uit lijkt te gaan dat de overheid eigenaar is van de gemeenschap en dat mensen puur rationele individuen zijn. De kloof tussen burger en overheid is in werkelijkheid de kloof tussen de leefwereld van burgers en dat bestuurlijk-technische complex. In de systeemwereld geldt het horen van

burgers als af te vinken punt in het beleidsproces. Die desinteresse komt ook tot uiting in de bejegening: in focusgroepen worden burgers in wezen aangesproken als consument van overheidsbeleid. Natuurlijk wil een inwoner dat de afvalbelasting naar beneden gaat als hem dat wordt gevraagd. Maar als hem was gevraagd mee te denken over een systeem van duurzame afvalverwerking, dan was er een geheel andere reactie gekomen. De opgelegde rol van consument verdringt de rol van verantwoordelijk burger.’

‘Burgers voelen zich buitengesloten door het politieke en bestuurlijke systeem en willen de regie over de gemeenschap terug. Echter, er ontbreekt een centrale plek waar burgers elkaar ontmoeten en waar zij samen kunnen bespreken wat zij zelf belangrijk vinden: een dialoogarena. Een vrije plek voor gesprek, zonder vooraf bepaalde agenda en zonder politieke splijtzwam, waarbij de uitkomsten richtinggevend zijn voor de gemeenteraad – de debatarena. De G1000 is die zo welkome dialoogarena.’

* * *

‘Het doel van de G1000 is een andere democratie. Middels dialoog formuleren mensen de *common ground*: niet het compromis, maar de gemeenschappelijkheid. Zo’n goed gesprek leidt tot de herontdekking van het eigenaarschap van de gemeenschap en een hernieuwd burgerbewustzijn.’

‘Burgers die doorgaans de opgelegde rol van consument spelen tegenover de overheid, tonen aan de dialoogtafels van de G1000 wél verantwoordelijk burgerschap. De onderlinge verbondenheid blijkt veel krachtiger dan het individuele belang. De uitkomsten zijn verrassend: de meest complexe pro-

blemen waarover de politiek overhoop ligt, kunnen getackeld worden door burgers. Niet met een pasklare oplossing, maar door gezamenlijk de gewenste richting te bepalen. Daarvoor is een opleiding noch uitgebreide informatie nodig: wat volstaat is ieders basale levenservaring.’

* * *

‘Creëer als lokale overheid die dialoogarena: organiseer, stimuleer of faciliteer initiatieven als een G1000 waar burgers de common ground kunnen formuleren. Als het initiatief niet vanuit de burger komt, kan bijvoorbeeld de griffier een passende initiatiefnemer zijn.’

‘Voor politici geldt: neem deel aan deze dialogen en doe moeite om te begrijpen wat de uitspraken betekenen. Een goed politicus herkent de politieke boodschappen erin.’

En wat te doen met de uitkomsten? ‘Bespreek de uitkomsten met de deelnemers in de gemeenteraad. Het college of de raadscommissies kunnen de uitkomsten vervolgens in samenwerking met burgers uitwerken. En met sommige zaken kunnen burgers prima zelf aan de slag. Durf hun die ruimte te geven.’

‘In een gezonde lokale gemeenschap is het bestuur dienend en stemt de raad zijn handelen af op de behoeften van de lokale gemeenschap. Het horen van burgers als af te vinken punt in een beleidsproces doet grove onrecht aan het eigenaarschap van de burger. Ga het gesprek aan met je burgers en wees zo dapper om dat zonder agenda of beperkingen vooraf te doen. Ze bijten niet. Burgers eigenaarschap teruggeven over de publieke zaak, daar kan het CDA toch geen nee tegen zeggen?’

door Teuni Scholthof

G1000-burgertoppen: de nieuwe ‘eisch des tijds’?

Is de G1000-beweging een mogelijk antwoord op de vraag naar de democratie in tijden van globalisering? Als constructieve vorm van democratische vernieuwing is de beweging in elk geval een baken van hoop in tijden van destructieve democratische krachten. Toch zitten er ook aan de identiteitsdemocratie van de G1000-beweging risico's: er mag niet worden vergeten dat de overheid uiteindelijk eenzijdig macht uitoefent en daarover verantwoording dient af te leggen. Onder de juiste voorwaarden is er echter alle reden voor het CDA om initiatieven zonder politieke ambitie te steunen als broedplaatsen van wezenlijke gelijkheid, en ruimte te geven aan lokale initiatieven die wel politiek invloed claimen.

---

door Geerten Boogaard

De auteur is docent staatsrecht aan de Universiteit Leiden.

HET NEDERLANDSE DEBAT OVER STAATKUNDIGE VERNIEUWING, zo merkte James Kennedy ooit op, is opmerkelijk passief van toon. Stelselwijzigingen worden doorgaans niet verkocht als de toepassing van een goed idee, maar als de consequentie van maatschappelijke ontwikkelingen.¹ Zaken moeten vooral ‘bij de tijd worden gebracht’. Zo werd de afschaffing van het op de persoon van de kandidaat gerichte districtenstelsel door minister-president Cort van der Linden verdedigd met een beroep op de ‘eisch des tijds’. Niet langer, betoogde hij in 1917, waren Kamerfracties discipelen van bekende staatslieden. Inmiddels was van onderop veelkleurig partijleven gegroeid en de grondwetgever moest de afspiegeling daarvan met een evenredig kiesstelsel zo veel mogelijk faciliteren.² Bijna honderd jaar later,

in zijn oratie over de toekomst van de politieke partij, maakte Voerman de omgekeerde analyse. De klassieke ledenpartij was aan het verdwijnen om plaats te maken voor kiezerspartijen die permanent campagne voeren en waarin juist de persoon van de lijsttrekker weer steeds belangrijker wordt.³ Bij het naderen van het eeuwfeest van de Pacificatie van 1917 ligt de vraag naar welk staatsrecht het best bij ons nationale 'politieke driftleven'⁴ past, dus weer volledig open. Dat gaat dit keer niet alleen over het kiesstelsel of over de toekomst van een nationale partijendemocratie, maar ook over de vertegenwoordigende democratie zelf. De dubbele beweging van enerzijds de opschaling naar een *global city* en anderzijds de groeiende behoefte aan grip op de eigen omgeving raakt ook de behartiging van de publieke zaak. Welke democratie past bij deze tijden van globalisering?

Een potentieel antwoord komt van de zogenoemde 'G1000-beweging'. Deze maatschappelijke beweging van democratische vernieuwing is niet helemaal scherp af te bakenen, maar heeft in de persoon en het werk van David Van Reybrouck een duidelijke voorman.⁵ Geïnspireerd op de mede door hem in 2011 georganiseerde G1000-burgertop in Brussel, heeft inmiddels ook in het Nederlandse lokale bestuur een serie van dergelijke evenementen plaatsgevonden. Deels onder de paraplu en volgens de principes van het Platform G1000 uit Amersfoort,⁶ maar deels ook onder andere namen, met andere aantallen deelnemers of volgens andere principes. Voor zover deze initiatieven geïnspireerd zijn op de Belgische G1000 of het werk van Van Reybrouck, zijn ze echter wel tot de G1000-beweging te rekenen.

Deze bijdrage gaat over de G1000-beweging als mogelijk antwoord op de vraag naar de democratie in tijden van globalisering. Daarvoor zal ik de G1000-beweging eerst nader analyseren (Wat is het wel? Wat is het niet?), om de beweging daarna te duiden in de democratische theorie (Welk soort democratie staat de G1000-beweging voor?).⁷ Wat zijn op basis hiervan de spanningen met het bestaande systeem en de potentie van een goed afgestelde samenwerking?

PLAATSING VAN DE G1000-BEWEGING

De G1000-beweging is allereerst een vernieuwingsbeweging als alle andere: er wordt in de beeldvorming wat overdreven, her en der een beetje gebluft en soms iets te veel gepretendeerd. De overdrijving geldt voor de mate waarin binnen de beweging de crisis in het openbaar bestuur beleefd en voorgesteld wordt. Er is van alles aan de hand dat nodig aandacht behoeft (dalende opkomsten bij verkiezingen, dalende ledenaantallen voor partijen, de opkomst van het populisme, enzovoort), maar de algemene

indicatoren van de legitimiteitsmonitor voor het openbaar bestuur staan zeker niet op vijf voor twaalf.⁸ Het bluffen geldt het vernieuwende karakter van de initiatieven. De presentatie van de plannen is zonder meer fris en vooral professioneel, maar de inhoud is slechts ten dele nieuw. Een burger-top over wat burgers beter zelf kunnen doen in hun eigen omgeving kenden we al als de doedemocratie. Drempelloze en gelijkwaardige dialoog met alle rechtstreeks belanghebbenden over beleid, is al heel lang een ideaal van interactieve beleidsvorming dat bovendien ook nog geregeld gerealiseerd wordt. Niet elke plaatsing van een opvanglocatie voor vluchtelingen vereiste de afgelopen tijd massieve politiebijstand. En de weerzin tegen politieke polarisatie, een centraal element in het verhaal van de Grooo-beweging over een ‘dialoogarena’ tegenover een ‘debatarena’, zit diep en van oudsher in onze politieke cultuur. Daarom gaat het er in ons parlement zoveel saaiër aan toe dan in de volksvertegenwoordigingen van de buurlanden en daarom zijn er zoveel constructieve commissievergaderingen voorafgaand aan het plenaire debat. Zelfs loting als instrument om een burgerforum samen te stellen, zoals bij een Grooo gebeurt, is niet nieuw: in 2006 werd het Burgerforum Kiesstelsel al op deze manier gevuld.

Bovendien kan de Grooo-beweging zeer pretentius overkomen, met name de initiatieven die, hoewel officieel bedoeld als ‘aanvulling op de bestaande instituties’, in hun taalgebruik en ambitie toch stevige claims op politieke invloed leggen: burgerraden die ‘richtinggevende uitspraken’ over de agenda van de politiek willen doen. Een dergelijke claim kan een volksvertegenwoordiger behoorlijk in het verkeerde keelgat schieten, zeker als deze zelf na een intensieve campagne veel méér dan duizend voorkeurstemmen heeft gekregen en veel tijd steekt in voortdurend contact met zijn achterban. Dit terwijl de concrete Grooo’en die de afgelopen jaren zijn georganiseerd nog volop bezig zijn de democratische waarden te verbeteren⁹ en voor een aantal waarborgen die inherent lijken aan periodiek verkozen volksvertegenwoordiging nog geen oplossing is gevonden. Het huidige stelsel heeft namelijk veel nadelen, maar het is wel een uitdrukking van fundamentele politieke gelijkheid. Iedereen heeft één stem: one man, one vote. Zolang de groepen die het bij de stembus en in de raadszaal laten afweten niet alsnog massaal komen opdagen als ze ingeloot worden voor een Grooo, bestaat het risico dat de toch al geprivilegieerde groepen met tijd en capaciteit om te delibereren nogmaals de gelegenheid krijgen om hun belangen te behartigen. Diplomademocratie wordt dan niet opgelost, zoals de Grooo-beweging wil, maar tot de tweede macht verheven. De weerzin tegen een initiatief met politieke ambitie zal verschillen per raadslid (sommige stijlen van raadslidmaatschap zijn er gevoeliger voor dan andere) en per politieke achtergrond (een pragmatische D66’er

doet gemakkelijker mee dan een ideologisch gedreven sp'er), maar dat niet elke verkozen volksvertegenwoordiger vooraf blind intekent op het uitvoeren van de uitkomsten van een burgerraad, is niet zo raar.

Toch zou het onverstandig zijn om vanwege dit soort relativeringen een

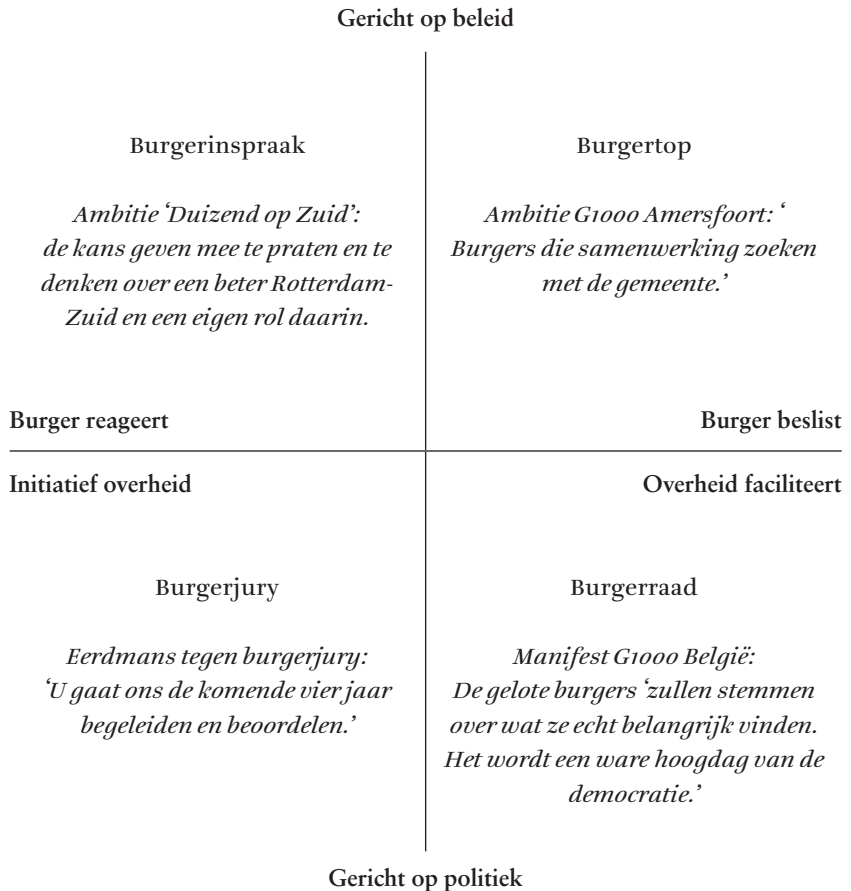
De G1000-beweging is een hoopvolle vorm van democratisering, tegen de sombere toekomstvoorspellingen van grote denkers in

initiatief uit de G1000-beweging af te serveren of uit te rangeren. De beweging is namelijk een hoopvolle vorm van democratisering, tegen de sombere toekomstvoorspellingen van grote denkers in. Alexis de Tocqueville vreesde dat de democratisering zou eindigen in een dikke welvaartsstaat met burgers die als slome schapen herkauwen

wat de staat serveert. Samuel Huntington was juist bang dat het de andere kant op zou gaan met de democratie. Die zou ontaarden in extreem individualisme van burgers die overal recht op hebben en dat ook op hoge toon eisen, terwijl ze zich nergens toe verplicht achten.¹⁰ Van beide voorspellingen is het niet moeilijk de voorbeelden om ons heen aan te wijzen. Maar als de voortgaande democratisering ook sporthallen vol alerte en betrokken burgers oplevert, dan is die positieve energie te waardevol om lang te blijven haken op wat er valt af te dingen op de presentatie. Het is veel interessanter om te bezien wat voor soort constructieve democratische vernieuwing de G1000-beweging, los van de campagnestrategieën, precies voorstaat.

DE G1000-BEWEGING ALS IDENTITEITSDEMOCRATIE

Voor de democratische duiding van de G1000-beweging zijn twee onderscheidingen van belang. Allereerst heeft niet elk initiatief evenveel politieke ambitie. Dat wil zeggen: niet elk idee is gericht op het bijsturen van de koers of de hoofdlijnen van het beleid. Vaak gaat het vooral om de uitvoering of de uitwerking ervan. Waar cocreatie en eigenaarschap centraal staan, met vragen als 'Wat vind jij belangrijk voor je buurt/dorp/stad?' en 'Wat zou jij daaraan kunnen doen?', doet de uiteindelijke top tien van de uitkomsten vooral een beroep op ondersteuning en facilitering door de overheid. Ten tweede komt niet elk initiatief van actieve burgers. Soms begint het bij de overheid en is de burger reactief. Deze twee onderscheidingen leveren vier typische G1000-initiatieven op, zoals weergegeven in figuur 1.

Figuur 1. Duiding vier typische G1000-initiatieven.

Dit (versimpelde) schema laat zien dat de G1000-beweging in verschillende normatieve ideeën over democratie past. Linksboven zijn de idealen van de participatieve democratie en de interactieve beleidsvorming herkenbaar. De burgerjury linksonder in het schema past in wat 'waarborgdemocratie' of 'toeschouwersdemocratie' wordt genoemd: de burger is nauwelijks meer ergens lid van of anderszins actief bij de collectieve wilsvorming betrokken. In plaats daarvan wacht de burger voorstellen of resultaten af om daaruit te kiezen of die te beoordelen. Rechtsboven in het schema bevinden zich de burgertoppen, die goed passen bij de idealen van de doe-democratie: burgers trekken zich om wat voor reden dan ook de uitvoering van een publieke taak aan, al dan niet gefaciliteerd door de overheid. Daar-

bij is zeker niet uitgesloten dat burgers op een burgertop geld verdelen of keuzes maken. Essentieel voor het onderscheid is echter wel dat het dan telkens om een vooraf vastgestelde subsidiepot gaat of om de ontwikkeling van een stadspark binnen gestelde kaders op hoofdlijnen. Dat is anders bij de burgerraad, rechtsonder in het schema. De inzet van een dergelijk initiatief is ten minste ook gericht op de koers en de hoofdlijnen van het beleid. Bovendien komt het initiatief hier vanuit de samenleving en wordt van de overheid verwacht dat gedane uitspraken worden omgezet in beleid. Deze burgerraad is van alle initiatieven van de G1000-beweging het meest politieke: burgers nemen zelf het woord en willen dan ook het laatste woord spreken. Het democratische ideaal achter dit soort initiatieven is de droom van een Zwitsers dorpsplein: de identiteitsdemocratie waar geregeerd en geregeerde compleet samenvallen. Waar 'we' het werkelijk zelf doen.

CDA-senator en constitutionalist Alfons Dölle heeft beschreven waar de identiteitsdemocratie in maatschappelijke zin mee samenhangt en ook welke risico's erin schuilen.¹¹ Zijn analyse leest als één grote duiding van de G1000-beweging. Aan de basis ligt het stijgende opleidingsniveau en de voortgaande individualisering. Die heeft het zelfbeeld van de burgers en de daarmee samenhangende verhouding met de overheid fundamenteel gewijzigd. De hoogopgeleide burger schikt zich nog maar matig in een rol als onderdaan en zou, zeker als hij door de overheid als klant wordt gezien, de daarbij horende consumentensoevereiniteit ('de klant is koning') eigenlijk willen doortrekken naar de publieke zaak. Was dat niet ook het idee van de democratie? Zo groeit een afstand tussen burgers en politici. Deze afstand geldt niet alleen de uitvoerende ambten, maar ook de volksvertegenwoordigers. Parlementen waren van oudsher pleitbezorgers van de zorgen van het volk bij de soeverein. Inmiddels hebben ze doorslaggevende macht gekregen en besturen ze vaak mee. De prijs die ze daarvoor betalen is dat ze steeds meer als onderdeel van de overheid worden gezien. De relatie tussen kiezer en gekozene krijgt zo een voorwaardelijk karakter. Een vertegenwoordiger wordt een tijdelijk zaakgelastigde die als zodanig ter verantwoording mag worden geroepen. Is niet eigenlijk die hele overheid *zelf* een enigszins uit de hand gelopen burgerinitiatief? Onvrede komt nauwelijks meer omdat 'wij' het verkeerde of te veel willen, maar vooral omdat 'zij' kennelijk het verkeerde hebben uitgevoerd. 'Jullie zitten daar toch voor ons?' De groei van het ideaal van de identiteitsdemocratie is, kortom, dezelfde ontwikkeling als die het steeds minder leuk maakt om op een verjaardag over raadswerk te vertellen. Als deelnemer aan een G1000 heeft een raadslid het doorgaans een stuk beter naar zijn zin. Daar delibereert hij immers op voet van gelijkwaardigheid met ingelote vertegenwoordigers van zichzelf.

Opgevat als identiteitsdemocratie in de brede zin die Dölle daaraan geeft, kan de G1000-beweging zich met enige overtuigingskracht presenteren als een antwoord op de ‘eisch des tijds’. Voor zover juist de kosmopolitische burgers zich vrijmaken uit hun politieke vertegenwoordiging en het roer van de lokale gemeenschap zelf in handen willen nemen, is de beweging ook nog een interessante vorm van globalisering. Het lijkt daarom een transitie die we vooral niet te veel in de weg moeten zitten met oude verhalen over Thorbecke en zijn huis. Toch is daarmee niet alles gezegd. Ook de nadelen en de risico’s die Dölle, in een goede christendemocratische traditie, identificeert, zijn gedeeltelijk op de G1000-beweging van toepassing. Twee daarvan springen bijzonder in het oog. In het hart van de

*In het hart van de overheid
staat geen blijde cocreatie, maar
eenzijdige machtsuitoefening*

overheid staat geen blijde cocreatie, maar eenzijdige machtsuitoefening. In die zin is de overheid, ook historisch gezien, geen uit de hand gelopen burgerinitiatief, maar uiteindelijk een gevaarlijke dwangorganisatie. Juist daarom heeft het

staatsrecht allerhande vormen van gezond wantrouwen rond machtsuitoefening georganiseerd. De gemeenteraad is daarvan een voorbeeld. Angst voor de overheid speelt echter geen grote rol in de G1000-beweging, misschien omdat de ijzeren vuist van de staat voor de concrete deelnemers zelf vaak niet meer is dan een verkeersboete en een boze boa. Veiligheid is echter wel een inhoudelijk issue dat geregeld opkomt, maar dan toch vooral de overlast van anderen of inbraakpreventie tegen anderen. Burgertoppen over veiligheidsbeleving of inbraakpreventie zijn op zichzelf geen probleem, ook niet als de politie zelf meedoet. Maar bij een transitie van een ouderwetse gemeenteraad naar vormvrije burgerinitiatieven die bepalen wie waarom de politie op zijn dak krijgt, zijn nog wel enkele staatsrechtelijke vraagtekens te plaatsen.

Daarnaast, en dat is het tweede aandachtspunt van Dölle dat relevant is voor de G1000-beweging, moet worden voorkomen dat de identiteitsdemocratie de zuurstof uit de deliberatieve democratie zuigt. Op een onwettig besluit van een gemeenteraad kunnen de raadsleden worden aangesproken, maar kiezers kunnen niet ter verantwoording worden geroepen voor de uitslag van een referendum. Wat de samenleving in dat geval aan directe zeggenschap wint, verliest het publieke debat. Zeker ten opzichte van een referendum is de G1000-beweging een vorm van identiteitsdemocratie waarop de besluitvorming zelf een aanwinst is voor de deliberatieve democratie. In de blauwe sporthallen komt *juist* het onderlinge gesprek tot stand. Ook hier is er geen probleem zolang de uitkomsten

alleen betrekking hebben op de deelnemers. Maar waar de ambitie blijft om richtinggevende uitspraken voor de gemeenschap te doen, verdient het organiseren van verantwoording jegens de niet-ingelote leden van die gemeenschap, wier richting toch ook bepaald is, nog wel de nodige aandacht.

Hoewel een hoopvolle en positieve vorm van democratisering, volgen uit de democratische duiding van de G1000-beweging nog voldoende aarzelingen om niet simpelweg ruim baan te maken voor een burgertop met een politieke ambitie. Het ideaal zal dan ergens in het midden moeten liggen. Hier biedt de intentie van de G1000-beweging om vooral een 'aanvulling op de bestaande structuren te zijn' een aanknopingspunt om een staatsrechtelijke duit in het democratische zakje te doen.

DE G1000-BEWEGING ALS AANVULLING

De identiteitsdemocratie van de G1000-beweging gaat per definitie meer over lokale burgertoppen dan over nationale gelote burgerjury's die in plaats van de Senaat zouden kunnen komen. Dat laatste idee wordt wel aangeprezen als ultieme oplossing tegen de diplomademocratie. Een goed uitgevoerde loting (ervan uitgaande dat iedereen die is ingeloot zijn democratische plicht nakomt) levert immers een veel betrouwbaarder afspiegeling op dan de huidige verzameling doctorandi in de sociale wetenschappen. Hoewel dit op zichzelf ongetwijfeld juist is, is het maar zeer de vraag hoeveel identiteitsdemocratie hiermee wordt gerealiseerd. 75 (of meer) gelote senatoren namens 17 miljoen Nederlanders is namelijk allesbehalve directe democratie. Meer nog dan een nieuw principe van afspiegeling is loting in de G1000-beweging volgens mij een drager van een belangrijk ideaal van de identiteitsdemocratie. De deelnemers zitten er werkelijk *als zichzelf*, omdat ze letterlijk als de willekeurige burger zijn aangesproken en uitgenodigd. Loting is daarmee de uitdrukking van moderne belangeloosheid; niemand zit er voor iets of iemand anders. Als zodanig sluit loting als selectie-instrument nadrukkelijk aan bij de methodiek van het Amersfoortse Platform G1000 om uitgebreid te beginnen bij het uitwisselen van de *ervaringen* van de aanwezigen, en niet bij het vragen naar hun *mening*. Juist omdat ervaringen nooit goed of fout zijn, ontstaat in de sporthallen waar deze processen worden gevolgd een situatie die sociologen *common ground* noemen: een gezamenlijkheid voorbij compromis en consensus die iedereen een gelijk gevoel van eigenaarschap geeft. Burgertoppen met een methodiek die gericht is op ervaringen worden zo gelegenheden waar de *deep equality* kan ontstaan waarvoor Hirsch Ballin in het vorige CDV-nummer pleitte: politieke gelijkheid op basis van werkelijke wederzijdse erkenning.¹²

Als lokale broedplaatsen van wezenlijke gelijkheid zijn de burgertoppen van de G1000-beweging zonder meer een aanvulling op een vertegenwoordigend stelsel dat politieke gelijkheid realiseert door iedereen maar één stem te geven. Waar er bovendien geen claim op politieke invloed gelegd wordt, bestaat weinig reden om de burgerinitiatieven niet gewoon te ondersteunen. Interactieve beleidsvorming is eigenlijk altijd goed. Bestuurskundigen waarschuwen hier vooral voor het bewaken van de verwachtingen. Weinig bestuurlijke reacties slaan zoveel energie uit een groep burgers als het beleefd negeren van een zelfgevraagd advies. Daarom is het zowel voor het initiatief als voor de betrokken overheid zaak om op voorhand duidelijk te maken binnen welke beleidskaders beslissruimte voor de burgers bestaat – en die ruimte vervolgens ook daadwerkelijk te laten. Initiatieven die wel degelijk in woord of uiteindelijk ambitie een claim op politieke invloed leggen, zijn veel moeilijker in te passen. Die beloven de deelnemers immers bijna per definitie meer dan ze kunnen waarmaken. Als het al staatsrechtelijk toelaatbaar zou zijn voor raadsleden om hun verplichting tot het maken van een integrale afweging te vervangen door het feitelijk uitbesteden van hun mandaat aan een burgerraad, dan zet het bestaande kiesstelsel zoveel premie op partijloyaliteit dat het hoogst onwaarschijnlijk is dat een raadslid het verkiezingsprogramma waarop hij is verkozen zal inwisselen voor de richtinggevende uitspraken van een G1000. Daarmee wordt het weer de vraag of een beperkte invoering van een districtenstelsel op lokaal niveau, honderd jaar nadat die onder aanvoering van Cort van der Linden werd afgeschaft, inmiddels niet weer nodig is om het staatsrecht bij de tijd te brengen. Een districtenstelsel verzwakt volgens de theorie immers de band tussen een politicus en zijn partij.

Tegelijkertijd is er ook een vruchtbare vorm van samenwerking tussen politieke partijen en initiatieven met een politieke ambitie uit de G1000-beweging denkbaar. Net zoals in de twintigste eeuw politieke partijen nationaal konden samenwerken met de verschillende raden en organisaties uit de beroemde Nederlandse polder (het ‘tweede democratische circuit’¹³), zo zouden de lokale partijen in de eenentwintigste eeuw de verbinding kunnen zoeken met initiatieven zoals die van de G1000-beweging. Juist een partij als het CDA, van oudsher zeer verweven met het maatschappelijk middenveld, zou daar brood in kunnen zien. Daarvoor is het nodig dat we de partij lokaal laten uitwaaiëren over meer kleuren, vormen en gradaties van betrokkenheid dan het doorzetten van de landelijke huisstijl en het vereisen van het stemhebbende lidmaatschap. Lokale afdelingen zullen zich daarvoor moeten ontwikkelen van een georganiseerde vergadering van min of meer ideologisch gelijkgestemden naar een lokaal platform¹⁴ voor het nieuwe democratische circuit van de identiteitsdemocra-

tie. Een lokale afdeling wordt dan een verzameling enigszins aan elkaar en de christendemocratie verwante initiatieven die op zoek zijn naar politieke invloed. Via lokale reguliere verkiezingen verwerven ze die invloed, en onderling verdelen ze de uitoefening ervan gedurende de rit. Het komt mij voor dat op een heel aantal plaatsen een dergelijke samenwerking met het maatschappelijke middenveld al ongeveer zo functioneert, en dat specifieke delen van de achterban specifieke politieke wensen en/of hun eigen kandidaat aandragen. Hiervoor zal het CDA zich voor de G1000-beweging moeten openstellen. Andersom zal de G1000-beweging moeten accepteren dat zij haar politieke invloed niet simpelweg kan claimen, maar haar wensen samen met alle andere claims op de tafel van een via verkiezingen samengestelde raad moet leggen. Deze voorwaarde is gemakkelijker gesteld dan vervuld.

Uiteraard zitten er voor de partij risico's aan een dergelijke zoektocht naar aansluiting bij een nieuw circuit van democratische initiatieven. Waar de één differentiatie ziet, merkt de ander vooral versplintering op. Juist de op de permanente campagne gerichte moderne kiezerspartij, zoals Voerman die ziet verschijnen, is gebaat bij heldere boodschappen en professioneel gerunde beeldvorming en niet bij een lokale lappendeken van burgertoppen en informele dorpsraden die op de een of ander miraculeuze wijze samen het CDA zijn. Maar de tijd stelt ook zo zijn identiteitsdemocratische eisen.

Noten

- 1 James Kennedy, 'De democratie als bestuurskundig probleem. Vernieuwingsstreven in de Nederlandse politiek sinds 1918'. *Jaarboek Parlementaire geschiedenis* (2004), pp. 12-23.
- 2 Bijl. Hand. II 1915/16, 226, nr. 4, pp. 23-24.
- 3 Gerrit Voerman, *Over de toekomst van de politieke partij* (oratie Rijksuniversiteit Groningen). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen, p. 13.
- 4 Ed van Thijn, 'Van partijen naar stembusakkoorden' (1991), aangehaald in: J. Thomassen, C. van Ham en R. Andeweg, *De wankle democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2014.
- 5 Zie met name zijn *Tegen verkiezingen* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2013) en zijn
- 6 Cleveringarede *De democratie in ademnood. De gevaren van electoraal fundamentalisme* (Leiden, 28 november 2011).
- 7 Zie voor het Platform G1000 en de daardoor ontwikkelde principes: www.g1000.nu
- 8 Ik doe dat op basis van onderzoek waarvan verslag is gedaan in: Geerten Boogaard en Ank Michels (red.), *G1000. Ervaringen met burgertoppen*. Den Haag: Boom Bestuurskunde, 2016.
- 9 Frank Hendriks, Koen van der Krieken, Sabine van Zuydam en Maarten Roelands, *Bewegende beelden van democratie. Legitimitetsmonitor Democratisch Bestuur 2015*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2016. Vgl. Thomassen e.a. 2014.
- 10 Zie voor een voorbeeld: Ank Michels en Harmen Binnema, 'Hoe divers, invloedrijk en deliberatief is een G1000? Het ontwerp van een burgertop en de verwezenlijking van democratische waarden',

- Bestuurswetenschappen* 70 (2016), nr. 1, pp. 17-36.
- 10 Alexis de Tocqueville, *Over de democratie in Amerika*. Rotterdam: Lemniscaat, 2011; en Samuel Huntington, 'Postindustrial politics. How benign will it be?' *Comparative Politics* 6 (1974), nr. 2, pp. 163-191.
- 11 A.H.M. Dölle, 'Directe democratie. Een gevaarlijke droom', in: J.L.W. Broeksteeg e.a. (red.), *Bezield Staatsrecht. Bloemlezing uit het wetenschappelijke werk van A.H.M. Dölle*. Deventer: Kluwer, 2014, pp. 67-89; en A.H.M. Dölle, 'Directe democratie. Doctrine, droom en dreiging', in: J.L.W. Broeksteeg e.a. (red.), *Het volk regeert*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2008, pp. 265-285.
- 12 E.M.H. Hirsch Ballin, 'Migratiebeleid vergt nieuw Marshallplan', in: Femmy Bakker, Theo Brinkel, Pieter Jan Dijkman en Jos Wienen (red.), *Op de vlucht ... En dan?* (CDV Lente 2016). Amsterdam: Boom, 2016, pp. 64-68.
- 13 I. de Haan, 'Verplaatste democratie. Politieke representatie in functionele organen', in: R. Aerts en P. de Goede (red.), *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal*. Amsterdam: Boom, 2013, pp. 89-107.
- 14 Ralf Gülden-zopf en Hans Janssens, 'De volkspartij van de toekomst is een platformpartij', in: Pieter Jan Dijkman, Wim van de Donk en Rien Fraanje (red.), *Het appel op de vitale samenleving* (CDV Lente 2013). Amsterdam: Boom, pp. 140-147.

Gemeenten zijn de woonplaats van de nieuwe verzorgingsstaat

De decentralisaties willen een breuk forceren met het stevig verankerde naoorlogse bouwwerk van de Nederlandse verzorgingsstaat waarin er voor mensen van alles geregeld wordt, zonder dat ze een stem hebben in de manier waarop die zorg vorm krijgt. De belofte van de decentralisaties is om met die traditie af te rekenen. Controledrift van Den Haag, lokale bureaucratistische loketten en professioneel paternalisme zitten echter nog behoorlijk in de weg. Beseffen christendemocraten wel dat deze kanteling een moderne vertaling van het eigen gedachtegoed is?

---

door *Pieter Hilhorst & Jos van der Lans*

De auteurs zijn publicist. Hilhorst is politicoloog en was van 2012 tot 2014 wet- houder voor de PvdA in Amsterdam. Van der Lans is cultuurpsycholoog en was tussen 1999 en 2007 Eerste Kamerlid voor GroenLinks.

‘HOE BELANGRIJK DE VERWORVENHEDEN van de verzorgingsmaatschap- pij ook zijn, zij houden het gevaar in zich de mensen onmondig en on- zelfstandig te maken. Mensen hebben (...) “geleerd” de zorg voor de eigen gezondheid uit te besteden aan een steeds volmaakter lijkend gezond- heidszorgsysteem. Van de andere kant wordt de verantwoordelijkheid voor eigen welzijn langzamerhand geheel van de mensen afgenomen door de alomtegenwoordige verzorgingssystemen. (...) Mede daarom worden wij gedwongen naar andere wegen om te zien. Wegen die de mensen minder afhankelijk maken van de verzorgingssystemen. De nadruk zal hierbij moeten liggen op zelfhulp, vrijwilligerswerk, kleinschaligheid van organi- satie en decentralisatie van bestuur.’

Het voorgaande citaat zou zomaar geplukt kunnen zijn uit een wille- keurige gemeentelijke nota over de transformatie van het sociale domein.

Niemand zou zelfs echt verbaasd zijn als de woorden zouden zijn ontsnapt uit de mond van staatssecretaris Van Rijn, hoewel deze zich doorgaans iets technocratischer uitlaat. In werkelijkheid is het citaat echter niet van recente datum. De woorden behoren toe aan KVP'er Jo Hendriks, staatssecretaris Volksgezondheid in het kabinet-Den Uyl, die ze in 1976 aan het papier toevertrouwde.

1976 dus. Welbeschouwd een bijzonder tijdstip om zulke zorgen te uiten. In een kwarteeuw was een indrukwekkend bouwwerk van sociale wetgeving in elkaar gezet, waarbij de nationale overheid steeds nadrukkelijker de touwtjes in handen nam. Een greep: de AOW in 1957, de Wet op de Bejaardenoorden (1961), de Algemene Bijstandswet (1965), de WAO uit 1967, de AWBZ uit 1968, en dan laten we de nationale productie van twee miljoen woningen en de 'staatsgreep' in de ruimtelijke ordening (de eerste cruciale *Nota ruimtelijke ordening* dateert uit 1966) nog maar even buiten beschouwing. Nederland was verzezen, welvarend en doortastend.

In 1976 was de term 'glokalisering' nog niet gemunt. De globalisering stond nog in de kinderschoenen, de natiestaten beleefden hun hoogtepunt. Maar we ervoeren wel een vergelijkbare dubbelzinnigheid. Hoe groter en krachtiger de verzorgingsstaat zich manifesteerde, hoe scherper de kritiek loskwam op het vervreemdende, ontzielde, bureaucratische karakter ervan. Grote structurele bewegingen of veranderingen kunnen kennelijk niet zonder het verlangen naar de antipode: grootschaligheid kweekt kleinschaligheid; welvaart roept de vraag op naar welzijn, bureaucratie die naar de menselijke maat, regels die naar vrijheid. Daar schemeren soms nostalgie (vroeger was het beter) en romantiek (*small is beautiful*) in door, maar het verlangen is reëel.

De onvrede van Jo Hendriks is niet meer weggegaan. Ze kreeg wetenschappelijke onderbouwing door een keur van sociale wetenschappers (lees de studies *De stagnerende verzorgingsstaat* van Schuyt en Van Doorn (1978) en *Vrijwillig initiatief en verzorgingsstaat* van Adriaansens en Zijdeveld (1981) er maar op na). Het werd een politiek concept toen CDA-welzijnsminister Elco Brinkman in de jaren tachtig het begrip 'zorgzame samenleving' muntte. Het werd heftiger toen de burgers calculerend gedrag voor de voeten werd geworpen. Het werd een economische noodzaak toen de kosten ook nog eens de pan uit bleven rijzen. Het heette 'menselijke maat' toen marktwerking in plaats van voor betere dienstverlening eerder voor het tegendeel zorgde, in steeds grotere organisaties. Er werd zelfs gesproken van 'puinhopen' (Fortuyn) toen wachtlijsten en bureaucratie in de verzorgingsstaat overal voelbaar waren.

UITVOERINGSKANTOREN VAN DEN HAAG

Tegen deze historische achtergrond behoeft de grote decentralisatieoperatie op het terrein van werk, inkomen, zorg en welzijn, zoals die door recente kabinetten is ingezet, eigenlijk geen verbazing. Het roept eerder een andere vraag op: waarom heeft het zo lang geduurd? Waarom is er niet eerder overgegaan tot het decentraliseren van taken en verantwoordelijkheden van het nationale naar het lokale niveau?

Er gebeurde in die jaren na de uitspraken van Hendriks overigens wel wat – het welzijnswerk werd in 1986 gedecentraliseerd, de maatschappelijke opvang en de laagdrempelige drugshulpverlening in de jaren negentig; de Wet werk en bijstand in 2003, en de Wmo in 2007 – maar uiteindelijk was dat toch allemaal voorspel. Bovendien mochten gemeenten het werk wel uitvoeren en organiseren, maar dat alles toch vooral onder strikt toezicht oog van Vadertje Staat. En de vraag is dus nu of de operatie die op 1 januari 2015 in gang is gezet, echt een breuk met dit verleden is.

Er is reden om daar vraagtekens bij te plaatsen. Zeker voor wat betreft de Participatiewet worden gemeenten toch vooral gezien als uitvoeringskantoren die strikt moeten doen wat op het Haagse hoofdkantoor is be-

dacht. Veel gemeentelijke sociale diensten worden geregeerd door de angst dat te veel maatwerk leidt tot een afkeurende accountantsverklaring en daarmee tot boetes van het Rijk. Daardoor is op het terrein van werk en inkomen een cultuur ontstaan waarin door Den Haag voorgeschreven rechtmatigheid belangrijker is dan lokale doelmatigheid of efficiënter maatwerk, met als gevolg dat de medewerkers van de sociale dienst de grote afwezigheid zijn in de

*Er is een cultuur ontstaan
waarin door Den Haag
voorgeschreven rechtmatig-
heid belangrijker is dan lokaal
maatwerk*

sociale wijkteams van de gemeenten. Dat maakt het moeilijker om de belofte van integraal werken waar te maken.

Hoe dus te oordelen over de decentralisatieoperatie die dit kabinet heeft ingezet? Wat ons betreft door scherp voor ogen te houden wat de bedoeling is. Dat is de bedoeling waarvan de grondtonen al bij staatssecretaris Hendriks, bij Elco Brinkman en Pim Fortuyn te beluisteren waren. De decentralisaties zijn namelijk gestoeld op de gedachte dat burgers weer eigenaar moeten kunnen worden van de publieke zaak, dat zij meer zeggenschap moeten krijgen over hun eigen leven en dus ook over de zorg en ondersteuning die ze krijgen. De decentralisaties willen een breuk forceren met het stevig verankerde naoorlogse bouwwerk van de Nederlandse

verzorgingsstaat, waarin er veel voor mensen wordt geregeld, maar zonder dat ze een stem hebben in de manier waarop die zorg vorm krijgt. Gandhi heeft dit paternalisme ooit mooi aangeklaagd: ‘Alles wat je voor mij doet, zonder mij, doe je tegen mij.’ De belofte van de decentralisaties is om met die traditie af te rekenen.

Dat is een megaopgave. Het dominante beeld over de decentralisaties is dat het om een financieel vraagstuk gaat (bezuinigingen) en als gevolg van het geldgebrek om een (re)organisatievraagstuk. Het gaat dan om het schrappen van de huishoudelijke zorg, het opzetten van sociale wijkteams, nieuwe inkoopvoorwaarden van gemeenten. De beeldvorming wordt door die vragen bepaald en vooral door de gretig in de publiciteit geuite angst: wordt het wel goed geregeld?

Maar in essentie is het niet een organisatievraagstuk, maar een machtsvraagstuk. Als we echt zeggenschap willen verplaatsen van het grotere verband (de nationale staat) naar het lokale verband (gemeenten), van de stadhuizen (wethouders, ambtenaren) naar de burgers (coöperaties, initiatieven, sociale netwerken), van managers naar (de ruimte van) uitvoerders, en van professionals naar bewoners, dan moet je dat niet zien als een nieuw getekend organogram maar als het toerusten van mensen en instanties om die zeggenschap ook echt waar te maken. Heel concreet: je kunt dingen wel dichtbij, in de buurt organiseren en je kunt één regisseur per gezin hebben, maar als het zorgplan een dictaat is, dan voelt ‘zorg dichtbij’ niet als empowerment, maar als een vergroting van de machteloosheid.

Om te zorgen dat deze decentralisaties meer worden dan het verhangen van wat bordjes, het hergroeperen van professionals, het verminderen van de aanspraak van burgers op voorzieningen en het terugdringen van de kosten, is in onze optiek een drievoudige machtsoverdracht nodig: van het Rijk naar de gemeente (oftewel van staat naar stad), van beleidsmakers naar uitvoerende professionals, en van hulpverleners naar bewoners/burgers. Om de vraag te beantwoorden of de decentralisaties een succes zijn, moeten we dus niet kijken of de bezuinigingen zijn gerealiseerd, maar of de mensen die geacht worden eigenaar te worden van deze veranderingen, ook in staat gesteld worden om het heft in handen te nemen.

VAN STAAT NAAR STAD

De beweging van staat naar stad is veelomvattender dan de decentralisatie van zorg, jeugdzorg en arbeidsparticipatie. De Haagse legitimering van de decentralisaties is dat we overschakelen van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving, die vorm moet krijgen onder gemeentelijk beheer. Het idee was dat gemeenten dichterbij de mensen opereren en meer

maatwerk kunnen leveren, zodat problemen in hun samenhang worden aangepakt. Wie wel de opvoedproblemen wil aanpakken, maar niet de

Als de regering decentralisatie en participatie echt serieus zou willen aanpakken, moet ze gericht een einde maken aan alle regelingen die daaraan contraproductief zijn

schuldenproblematiek in het gezin, pakt de bron van de spanning niet aan.

Toch komt zo'n integrale aanpak maar moeilijk van de grond.

Gemeenten zijn in veel opzichten met handen gebonden, bijvoorbeeld in de verplichting tot het toepassen van de kostendelersnorm.

De voorbeelden over de averechtse

werking daarvan op lokaal niveau zijn talloos. Grootouders die in het kader van pleegzorg bereid waren om hun kleinkinderen op te nemen, zien daarvan af omdat het gevolgen heeft voor hun uitkering. Een zoon met ernstige psychiatrische problemen woont bij zijn vader. Die wordt vervolgens gekort op zijn uitkering en komt daardoor in financiële problemen. De spanning in huis doet de zoon geen goed. Zoon wordt in arren moede aangemeld voor een opname in een ggz-instelling. Een Amsterdams zwartboek concludeert: 'Mensen worden ontmoedigd om elkaar te helpen.' Inmiddels heeft staatssecretaris Klijnsma de gemeentelijke noodkreten verstaan. Gemeenten mogen nu uitzonderingen maken op de kostendelersnorm, maar gemeenten doen dat uit angst voor de accountant van het Rijk nog maar mondjesmaat.

Maar de kostendelersnorm past in een patroon. Taken worden gedecentraliseerd om met maatwerk problemen in hun samenhang te kunnen aanpakken, maar tegelijkertijd wordt dat maatwerk belemmerd door landelijke regels of landelijk opererende instellingen. Het leidt tot absurde voorbeelden. Een voormalige alcoholist zat in een instelling voor beschermd wonen. Hij kon uitstromen naar een gewone woning. Hij had echter nog een boete openstaan voor rijden op een onverzekerde scooter, die inmiddels was opgelopen tot 1200 euro. De man dreigde gegijzeld te worden, oftewel in de gevangenis gestopt om hem te dwingen te betalen. Dat kon hem weleens zijn baan kosten. Om baanverlies te voorkomen werd een betalingsvoorstel geaccepteerd dat geen ruimte meer overliet om zelfstandig te wonen. En dus bleef hij beschermd wonen, wat de gemeente minstens 12.000 euro kost.

De houding van Den Haag is op zijn zachtst gezegd halfhartig. Er vindt in de Kamer nauwelijks een politieke discussie plaats over wat in een decentrale staat de taak van de rijksoverheid is, welk beleid daarbij hoort en hoe groot de ruimte van gemeenten en van burgers mag zijn om hun eigen op-

lossingen te kiezen. Laat staan dat er een serieuze discussie plaatsvindt over de sociale infrastructuur die nodig is voor de participatiesamenleving. Wat is daar – behalve de wensgedachte – nu echt materieel voor nodig?

Als de regering decentralisatie en participatie echt serieus zou willen aanpakken, moet ze gericht een einde maken aan alle regelingen die daaraan contraproductief zijn. Dan moeten politiek, beleidsmakers en bestuurders systematisch gaan nadenken over wat er nodig is om informele krachten in de samenleving daadwerkelijk een rol te geven in de vormgeving van de zorg. Dan moeten we onze uitkeringsregimes zo inrichten dat ze, als mensen voor elkaar zorgen, dat niet bestraffen maar stimuleren. Dan moeten we de fiscaliteit zo inrichten dat mensen voordeel kunnen hebben als ze zorgverantwoordelijkheid dragen. Dan moeten we onderlinge garantieregelingen mogelijk maken, fiscaal en juridisch nieuwe collectieve arrangementen op de kaart zetten. Maar eigenlijk wijst niets erop dat men daar op het Binnenhof echt werk van wil maken.

VAN BELEIDSMAKERS NAAR PROFESSIONALS

Maar de machtsverhouding tussen staat en gemeenten is niet het enige probleem van de decentralisaties. Om de beloften van de decentralisatie waar te kunnen maken moet ook binnen gemeenten macht worden overgedragen: van beleidsmakers naar uitvoerende professionals. De belofte van de decentralisatie om problemen in een vroeg stadium in hun samenhang aan te pakken staat immers op gespannen voet met de verkokering binnen de publieke sector. Professionals in wijkteams lopen niet alleen vast op landelijke instellingen, maar ook op gemeentelijke diensten die maatwerk in de weg staan.

Veel bewoners die terecht komen bij een sociaal wijkteam hebben schulden. Als er niks aan de schulden gedaan kan worden, is de kans op succes bij het aanpakken van andere problemen gering. Neem dit voorbeeld. Een failliete ex-ondernemer heeft geen geld om de slotbalans van zijn bedrijf te laten opmaken. Daardoor is onduidelijk hoe groot zijn schulden zijn. Als dat het geval is, is een schuldregeling niet mogelijk. Een aanvraag voor bijzondere bijstand om de slotbalans op te maken wordt echter herhaaldelijk afgewezen. Wat moet een professional dan? Zo komt er van de belofte van maatwerk niks terecht.

Naast schulden is ook huisvesting een terugkerend probleem. Een prostitute wil uit het vak stappen. Ze huurt een kamer bij een voormalige klant, maar die wil meer dan alleen de huur. Haar woonsituatie is niet veilig, noch voor haarzelf, noch voor haar kind. Jeugdzorg wil het kind uit huis plaatsen als er niks verandert. Een ander huis biedt een oplossing, maar ze

wordt herhaaldelijk afgewezen voor een urgentieverklaring. De professional heeft wel een plan, maar botst op een gebrek aan medewerking van andere (publieke) instellingen.

Professionals worden dus verantwoordelijk gemaakt, maar zonder de macht om de partijen die moeten meedoen zover te krijgen dat ze ook echt meedoen. Evelien Tonkens, hoogleraar aan de Universiteit voor Humanistiek, noemt dit in de essaybundel *De decentralisaties in het sociaal domein: wie houdt er niet van kakelbont?*², onlangs gepubliceerd door de Transitiecommissie Sociaal Domein, ‘verantwoordelijkheid zonder zeggenschap’.¹

Voor de regels voor woningtoewijzing bestaan ongetwijfeld goede argumenten. We willen niet dat sociale-huurwoningen alleen beschikbaar komen voor mensen die om wat voor reden dan ook urgent zijn, waardoor gewone woningzoekenden achter het net vissen. Maar als we onverkort aan de regels vasthouden, komt er van de integrale plannen niks terecht. Daarbij komt dat er veel meer mogelijk is dan vaak wordt gedacht, maar dan is er wel een cultuur van creativiteit en bestuurlijke moed nodig.

Want er zijn heel wat gemeentelijke tegenstrijdigheden op te ruimen. Zo probeert de ene afdeling van de gemeente bewonersinitiatieven te ondersteunen en te stimuleren, maar zodra mensen in een pand neerstrijken brengt de afdeling beheer gemeentelijk vastgoed marktconforme huren in rekening, zodat het bewierookte burgerinitiatief zijn energie er vooral op moet richten geld bijeen te brengen voor de huur. Zo is de aanbesteding voor de jeugdzorg gebaseerd op hulp aan individuele kinderen, terwijl het soms beter is om niet voor één kind uit de klas jeugdzorg in te zetten, maar iets te doen aan de dynamiek in de hele klas. De winst van de decentralisaties is dat deze tegenstrijdigheden nu veel zichtbaarder zijn geworden, zodat er ook lokaal geëxperimenteerd kan worden met oplossingen.

VAN PROFESSIONALS NAAR BEWONERS

Er is nog een derde machtsoverdracht aan de orde: van professionals naar burgers/bewoners. In vrijwel alle gemeenten is ‘eigen kracht’ een leidend beginsel bij de toekenning van ondersteuning, maar in de praktijk is dat nogal eens verworden tot een uitsluitingsprincipe. Mensen gaan zich zieli-ger voordoen dan ze zijn. Bij een bijeenkomst van mensen met een pgb gaf iemand het advies om je vooral niet op te maken voor het keukentafel-gesprek. Dan zie je er depressiever uit en krijg je meer zorg. Bij een debat bekende een professional uit een sociaal wijkteam dat hij zijn eigen moeder had aangeraden om in het keukentafelgesprek te zeggen dat ze geen contact had met haar kinderen. Want wie zegt ‘Ik heb niemand, ik zie nie-

mand, niemand kan me helpen', krijgt meer steun van de overheid. In een eerder essay hebben we laten zien dat het eigenkrachtbeginsel aldus een premie zet op het etaleren van machteloosheid.²

Pas als bewoners echt meer zeggenschap krijgen over de zorg die ze krijgen, leidt nabijheid tot empowerment. Het is een enorme opgave voor professionals om deze omslag te maken, gewend als ze zijn om in een-op-eencontacten de hulpverlening ter hand te nemen. De Florence Nightingale-reflex zit diep ingebakken in onze professionele manschappen. Zeker als de nood aan de man is – de schulden hoog, mensen in de war, kinderen onveilig – is een netwerkberaad waarbij meerdere mensen een plan maken niet het eerste waar je aan denkt. Dan moet er gewoon snel wat gebeuren.

Om blijvend resultaat te boeken moeten mensen echter weer de regie over hun eigen leven ter hand kunnen nemen, en moet er ook een omgeving tot stand komen die meewerkt. Precies op dat – cruciale – punt wringt nogal eens de schoen. Er bestaat in kringen van sociale professionals een grote terughoudendheid om anderen in zo'n gesprek te betrekken, laat staan om ze ook echt zeggenschap te geven. Dat kost ook veel tijd. Maar toch zullen ze om echt betere zorg en ondersteuning mogelijk te maken die kant op moeten bewegen, en hun dienstbaarheid daar meer en meer op moeten gaan afstellen.

GEEN PARTIJ DIE KAMPIOEN DECENTRALISATIES WIL ZIJN

Er lijkt een aardverschuiving op gang te zijn gekomen in wat tegenwoordig in alle stadhuizen wordt aangeduid als 'het sociale domein'. De frontlinies daarvan liggen in buurten en wijken waar burgers en professionals met elkaar nieuwe verbanden aangaan en nieuwe omgangsvormen creëren. Het is vooral nog een zoektocht, niemand weet hoe het precies moet, overal probeert men vorm te geven aan nieuwe rollen en praktijken, handboeken zijn er niet en de gemeentelijke diversiteit doet vermoeden dat die in de toekomst ook niet zo gemakkelijk meer te schrijven zijn.

Het gevaar voor deze zoektocht schuilt in Den Haag. Alle politieke discussies over beleid, over asielzoekers, over de zorg cirkelen elke keer weer rond dit idee: wij gaan erover, wij regelen het. Er is in onze residentie nog niet een bij de decentralisaties passende politieke habitat gevonden waaruit het besef spreekt dat alle discussies over mensen, over uitgeprocedeerden, over ouderen, over psychiatrisch gestoorden, noem maar op, gaan over mensen die ergens zijn, in gemeenten namelijk. Gemeenten zijn de woonplaats van de nieuwe verzorgingsstaat. Laat ze dan vooral ook de ruimte krijgen om dat verder vorm te geven.

Er is ook geen partij die zich als kampioen decentralisaties durft op te

werpen. Te riskant, want wie in de politiek pleit voor onzekerheden, kan weleens van een koude kermis thuiskomen. Een scherp politiek en intellectueel debat over wat de verhouding moet zijn tussen de nationale overheid en de lagere overheden ontbreekt daardoor vrijwel geheel. Heldere visies ontbreken, bij elk incident verzamelen de parlementariërs zich rondom de interruptiemicrofoon om de staatssecretaris of minister te kapittelen. Wat gaat u doen? Grijpt u in? Komt er nog wat van?

Ook het CDA onderscheidt zich daarin niet echt. Dat is vreemd, want als er één partij is die zich in historisch opzicht als erfgenaam kan beschouwen van het sociaal-maatschappelijke wereldbeeld dat onder deze operatie schuilgaat, dan zijn het wel de christendemocraten. En dan gaat het niet alleen om de filosofie van staatssecretaris Hendriks, waarmee wij deze beschouwing openden, of om de opvattingen van de socioloog Anton Zijdeveld, die als pleitbezorger van het maatschappelijk middenveld lange tijd gold als vooraanstaand partijideoloog, of het concept van de zorgzame samenleving waarmee Elco Brinkman in de jaren tachtig de aversie van weldenkend links over zich afriep, en zelfs niet het sterke CDA-concept van 'de menselijke maat', dat nog steeds uiterst actueel is. Nee, wat de decentralisaties beogen is in feite een herontwerp, een modernisering zo men wil, van de aloude axioma's uit de sociale leer over soevereiniteit in eigen kring en het subsidiariteitsbeginsel. Die axioma's kwamen er – kort door de bocht – op neer dat van hogerhand niet geregeld moest worden wat mensen zelf konden regelen, en dat wat op het niveau van de lagere overheid georganiseerd kon worden, niet door een hogere overheid hoeft te worden overgenomen. In feite was het een maatschappelijke ordeningsfilosofie die van onderop gestalte kreeg.

Tegenwoordig spreken we niet meer in die termen. We noemen het nu de 'kanteling' van verticaal (historisch) naar horizontaal (gelijkwaardig, partnerschap). De kringenleer van Abraham Kuyper duiden we aan als het inschakelen van sociale netwerken. We spreken van eigen kracht, eigen regie om aan te geven dat mensen zelf hun verantwoordelijkheid vorm moeten kunnen geven en hun talenten maximaal ontwikkelen, maar niet als individu, maar als mensen in een gemeenschap, in een omgeving, een buurt, een wijk, een netwerk. Kan het modern-christendemocratischer?

Noten

1 Transitiecommissie Sociaal Domein (red.), *De decentralisaties in het sociaal domein: wie houdt er niet van kakelbont? Essays over de relatie tussen burger en bestuur*. Den Haag: Ministerie van

Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2016.

2 Pieter Hilhorst en Jos van der Lans, 'Ik heb niemand, ik zie niemand, niemand kan me helpen. Eigen Kracht ontkracht', *De Groene Amsterdammer*, 8 oktober 2014.

Maarten Allers

‘Kosten en baten van decentralisatie beter in kaart brengen’

‘De nationale overheid verliest taken aan de gemeenten en aan Europa. Maar waant zich ondertussen het middelpunt van het heelal. Onder het mom van “systeemverantwoordelijkheid” wil ze achter de schermen nog steeds aan de touwtjes trekken. En ondertussen worden over decentralisatie maar mondjesmaat de goede vragen gesteld.’

‘De eerste vraag is: wordt er wel werkelijk gedecentraliseerd? Gemeenten krijgen wel meer taken en op sommige gebieden meer beleidsvrijheid, maar ze worden aan de andere kant veel meer gecontroleerd, gemonitord en ter verantwoording geroepen.’

‘De tweede vraag is: naar wie wordt gedecentraliseerd? Mijn indruk is dat er bij de laatste decentralisatieoperatie gedecentraliseerd is naar gemeenten die er nog niet waren, maar er hadden moeten komen door opschaling. Opschaling gaat uit van de gedachte dat schaalvergroting geld oplevert, maar dat is niet zo. Aan de andere kant: veel kleine gemeenten kunnen het takenpakket maar moeilijk aan, vandaar de groei van allerlei samenwerkingsverbanden. Van het idee dat de gemeente maatwerk levert, blijft in zo’n samenwerkingsverband echter niet veel over. De druk tot uniformering is groot, anders wordt het veel te duur. Bovendien is het kostenbewustzijn bij samenwerkingsverbanden kleiner dan bij gemeenten. Zo is er niet alleen sprake van een “democratisch gat”, maar ook van een “economisch gat”.’

MAARTEN ALLERS (1964)

Hoogleraar economie van decentrale overheden en directeur van het Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Lagere Overheden (COELO).

‘De derde vraag is: wat is het doel van de decentralisatie? Ontdaan van alle retoriek lijkt het vooral een veilige manier te zijn geweest om bezuinigingen door te voeren zonder dat iemand daarop kan worden aangesproken. De nationale overheid kan doorverwijzen naar de gemeente, en de gemeen-

te kan “Den Haag” de schuld geven vanwege het tekort aan middelen, waaraan de nationale overheid dan zogenaamd ook niets kan doen vanwege de Europese begrotingsnorm van drie procent. Niemand heeft het gedaan en Brussel zit met de zwartepiet.’

* * *

‘Wat zou helpen is vergroting van het eigen belastinggebied én gemeentelijke vrijheid om daarbij de eigen tarieven te kunnen vaststellen. Dat kan een einde maken aan het zwartepieten en het kostenbewustzijn van burgers vergroten. Mensen hebben nu geen idee hoeveel belastingen ze betalen en waaraan, maar zij moeten eigenlijk de kosten en baten tegen elkaar kunnen afwegen. Als dat niet gebeurt, is het einde zoek. Dan zeggen mensen: “Kom maar op met die voorzieningen, met meer zorg, bredere wegen.”’

‘Iedere commissie die ernaar gekeken heeft, is voor vergroting van het gemeentelijk belastinggebied, daar is geen discussie meer over. Iemand moet het alleen nog gaan doen en daar zit nu net het probleem. Tweede Kamerleden zien het als politieke zelfmoord om daarmee akkoord te gaan. Ze snappen heel goed dat het een goed idee is, maar willen dat anderen het regelen en de modder van kranten als *De Telegraaf* over zich heen krijgen.’

“Die gemeentelijke belastingen zijn al heel hoog en rijzen de pan uit”, zo luidt de publieke opinie van Wakker Nederland. Geheel ten onrechte, want de lokale belastingen zijn verhoudingsgewijs juist erg laag: slechts negen procent van de begrote uitgaven komt uit eigen belastingen. In andere landen is dat tientallen procenten of hoger.’

‘Het punt is: de gemeentebelasting is heel transparant. Je krijgt een acceptgiro die je moet betalen. Daarom is het ook zo’n goede

belasting. Maar omdat die transparantie bij het Rijk helaas veel beperkter is, lijkt het alsof die hetze nog terecht is ook! Je moet dus goed laten zien dat de landelijke inkomstenbelasting tegelijkertijd omlaag kan gaan. Dat je niet méér gaat betalen, maar ánders. Dat is een boodschap die burgers best kunnen begrijpen. Het vergroten van het gemeentelijk belastinggebied kan niet alleen het democratische gat dichten, maar ook het economische gat, doordat afwentelgedrag wordt voorkomen en kostenbewustzijn wordt vergroot.’

* * *

‘Het feit dat decentralisatie ook regionaal verschil oplevert, kan echter op minder begrip rekenen. Mensen accepteren verschillen als het om algemene voorzieningen zoals de straatlantaarns gaat, maar bij persoonlijke diensten, zoals de zorg, is de tolerantie daarvoor nul. Maar een groot deel van de zorg is nu wel gedecentraliseerd. De potentiële voordelen daarvan zijn er alleen als gemeenten ook daadwerkelijk verschil mogen maken, anders kun je er beter niet aan beginnen.’

‘Er is bovendien een ingebakken neiging om steeds meer te gaan decentraliseren. Gemeenten waren verantwoordelijk voor de bijstand, maar niet voor de Wajong. Het is dan financieel aantrekkelijk om mensen met een vlekje in de Wajong te zetten en de kosten af te wentelen. Daarom is ook de Wajong naar de gemeente gegaan. Maar dan doemen er onherroepelijk weer domeinen op die ontschot moeten worden, zoals de zorg.’

‘We moeten vooraf de doelen, kosten en opbrengsten van dit soort fundamentele bewegingen beter in kaart brengen. Gedoe komt er toch, maar dan weten we in elk geval waarover.’

door Jan Prij

Politieke perspectieven

Het lokale als strijdtoneel voor politieke transities

Het lokale is het strijdtoneel geworden van de transitie in onze nationale representatieve democratie: het is op dat niveau dat aan de wortels van dat systeem wordt geknaagd, maar waar ook de betere alternatieven en nieuwe inzichten ontstaan. Om deze democratische transitie niet via escalatie, populisme en lokale conflicten te laten verlopen (waarna het 'ieder voor zich' is), is het noodzakelijk dat politieke partijen zich actief gaan verbinden met die transitie. De vraag is wie het aandurft om vanuit het heersende regime actief te gaan meewerken aan, op termijn, mogelijk de eigen ondergang.

---

door *Derk Loorbach & Frank van Steenbergen*

Loorbach is hoogleraar socio-economische transities en directeur van het Dutch Research Institute for Transitions (DRIFT) aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Van Steenbergen is senior onderzoeker en adviseur op het sociale domein bij DRIFT.

HET OPENBAAR BESTUUR bevindt zich in een staat van permanente verandering. Vanaf de invoering van de parlementaire democratie is deze immer *work in progress*. Vaak onder druk van maatschappelijke veranderingen en behoeften is het huis van Thorbecke langzaam verbouwd, uitgebreid en verstevigd. Tegelijkertijd zijn er, zeker de laatste jaren, voortdurend signalen dat er een fundamentele verandering op til is. Tevens wordt op diverse beleidsdomeinen actief gedecentraliseerd en is er een sterke groei waar te nemen van allerlei maatschappelijk initiatief.¹ Het debat over democratische vernieuwing, de toekomst van de verzorgingsstaat en de veranderende rol(len) van de overheid wordt in alle hevigheid gevoerd. In deze bijdrage reflecteren we vanuit transitieperspectief op deze dynamiek: is er hier sprake van een meer fundamentele systeemwijziging volgens de kenmerken van het wetenschappelijke begrip van

transities: complexe, ongestructureerde en fundamentele systeemveranderingen die zich voltrekken op een termijn van decennia?² En wat betekenen die grote maatschappelijke veranderingen dan voor de lokale schaal van een stad, dorp of regio?

TRANSITIES: ANALYSEKADER OVER DE OPBOUW EN AFBRAAK VAN
SYSTEMEN

De hardnekkige grote maatschappelijke opgaven – zoals klimaatverandering, conflicten over grondstoffen, migratie en vluchtelingen, schaarste en ongelijkheid – en hun steeds zichtbaardere lokale effecten stellen het oplossend vermogen van onze instituties ter discussie. De toekomst van onze economie, de verzorgingsstaat of de omgang met het milieu zijn immers geen onderwerpen waar we het al polderend over eens kunnen worden, die beheersbaar en te plannen zijn, of die zich beperken tot een specifieke institutionele of geografische schaal. De lokale dynamiek in buurten en wijken is bijvoorbeeld direct verbonden met het landelijke debat en de internationale politiek; denk aan de recente discussie rond de azc's, de ontwikkeling van duurzame energie of de toekomst van de zorg.³ Dit type problemen wordt ook wel aangeduid als 'ongestructureerde problemen'⁴: alleen via een maatschappelijk proces van creatieve competities, experimenteren, continu debat en meningsvorming ontstaan gaandeweg een nieuwe richting en consensus. Vanuit historisch onderzoek leren we dat dergelijke maatschappelijke processen van 'sociale constructie' vaak de aanloop vormen naar grotere structurele systeemveranderingen, ofwel transities.

Sinds eind jaren negentig is er een wetenschappelijke en beleidsmatige interesse ontstaan in het fenomeen van transities. In het proces van modernisering zijn legio voorbeelden te vinden: de overgang van paard en wagen naar auto's, van het lozen van afval en ontlasting in open water naar riolen en afvalinzameling, van kolen en biomassa naar een centraal energie-

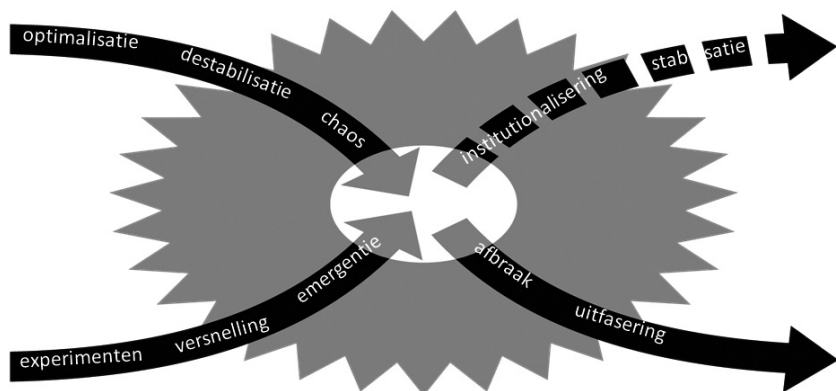
*Transities zijn altijd
conflictueus, omstreden en,
in wetenschappelijke termen,
niet-lineair en onbeheersbaar*

systeem, de invoering van de parlementaire democratie, en de opbouw van de verzorgingsstaat. Onderzoek naar de dynamiek van deze historische transities leert ons dat ze bestaan uit innovatie en nieuwe manieren van denken, werken en organiseren, maar het leert ons

tegelijk ook over het afbreken en loslaten van dominante routines, culturen en belangen. Transities zijn daarmee altijd conflictueus, omstreden en,

in wetenschappelijke termen, niet-lineair en onbeheersbaar. De dynamiek is dat vaak gedurende langere tijd een bestaand dominant model wordt verbeterd via investeringen in efficiency, maar dat het daarmee ook steeds kostbaarder en complexer wordt om echt iets anders te gaan doen. Op de korte termijn efficiënt, beter en minder onduurzaam, maar vanuit een transitieperspectief, dus op de langere termijn, leidend tot een toenemende kwetsbaarheid op systeemniveau: de diversiteit neemt af en plotselinge, soms heel kleine, verstoringen kunnen een enorm effect hebben.

Een dergelijke *lock-in* heet in transitietermen een *regime*: een collectieve comfortzone waarbinnen iedereen gewend is geraakt aan bepaalde verworvenheden en vanzelfsprekendheden. Per definitie zijn het niet de dominante partijen die als eerste twijfelen aan de langetermijnvolhoudbaarheid (of duurzaamheid) van het opgebouwde regime, maar zijn het individuen en nieuwe partijen die als eerste op zoek gaan naar alternatieven (wij noemen ze *niches* of *transitie-experimenten*). Binnen zulke niches ontwikkelen zich nieuwe technologieën, praktijken, organisatiemodellen, waarden en structuren. Dit type initiatieven ontstaat per definitie aan de rafelranden en in de marges: ze beginnen klein en kwetsbaar, worden vaak niet serieus genomen wegens een gebrek aan effectiviteit en efficiency, en worstelen daardoor om hun praktijk van de grond te krijgen. Een transitie komt vervolgens terecht in de zogenoemde *versnellingsfase* als de maatschappelijke druk blijft oplopen, een regime zelf interne spanningen en conflicten gaat ondervinden, en de alternatieven zichtbaar, betaalbaar en competitief zijn. Deze dynamiek van transities, die zowel op systeem- als op organisatie- en persoonlijk niveau speelt, is weergegeven in figuur 1.

Figuur 1. De 'X-curve', waarin zowel de afbraak als de opbouw van structuren, culturen en werkwijzen wordt gevisualiseerd.⁵

TRANSITIECONTEXT IN HET SOCIALE DOMEIN: DE RECHTVAARDIGHEID
VAN DECENTRALISATIES?

In het bestuderen van de huidige transities, of beter gezegd het toepassen van het transitieperspectief op de huidige maatschappelijke dynamiek, past bescheidenheid. Transities zijn pas achteraf goed te duiden en niet te voorspellen. Toch heeft het zin om het transitieperspectief als vertrekpunt te nemen, omdat het analytisch dwingt om onderscheid te maken tussen optimalisatie en systeemverandering en omdat het de inherente machtsconflicten blootlegt tussen de dominante opvattingen en structuren enerzijds en de vaak kwetsbare alternatieven anderzijds. Maar ook omdat het kritische vragen oproept omtrent de fundamentele aannames en pilaren van het maatschappelijk leven.

Wanneer we bijvoorbeeld de opbouw van de verzorgingsstaat beschouwen, heeft het ons volgens de socioloog Kees Schuyt⁶ – mede door het leidende gelijkheidsbeginsel – ontbroken aan een mechanisme om onderscheid te maken tussen wensen (waar mensen zelf in kunnen voorzien) en noden (waar de overheid en samenleving omwille van rechtvaardigheid te hulp schieten). Het gevolg is een almaar uitdijend regime dat sociale (on)gelijkheid bureaucratiseert, institutionaliseert en reproduceert. De stijgende kosten alsmede de beperkte effectiviteit hebben geleid tot bezuinigingen en de decentralisatie van onder meer de jeugdhulp en de langdurige zorg (volgend op de decentralisatie van bijvoorbeeld de maatschappelijke opvang in 1994). De leidende principes in deze beweging zijn: focus op het individu, maatwerk, diversiteit en integraliteit. Hiermee wordt de constante spanning tussen generiek en speciaal beleid zichtbaar, aangezien de leidende principes botsen met de leidraad van gelijke behandeling. Piet Hein Donner sprak in dit verband recentelijk treffend van een doorgevoerde verschuiving van ‘gelijke behandeling’ naar ‘ieder het zijne’.⁷ Dit perspectief onderstreept dat bijvoorbeeld de context van decentralisaties en bezuinigingen niet slechts bureaucratisch te managen processen omvat, maar dat nu vaak verhuld wordt hoe fundamenteel en dus inherent politiek de veranderingen zijn. Hierbij doelen we dus op het politieke als de fundamentele uitwisseling van en confrontatie tussen ideeën over de inrichting van een samenleving. En juist in de huidige context zien we dat dit type ethische kwesties in toenemende mate vanuit politiek-filosofische, theologische en ideologische perspectieven komt bovendrijven, maar vaak zonder dat deze expliciet gemaakt worden of dat de sluimerende conflicten productief worden uitgespeeld. De constatering van de Rotterdamse socioloog Willem Schinkel dat de huidige democratie is verworden tot probleemmanagement⁸ signaleert zowel deze dynamiek van het depoliti-

seren van maatschappelijk conflict via institutionalisering als de potentiële gevaren hiervan. Een postpolitieke doorvoering van de huidige decentralisaties zonder fundamentele discussies en tegenstellingen leidt vooral tot meer van hetzelfde, zoals recentralisering op gemeentelijk niveau en de heruitvinding van generieke oplossingen (zoals sociale wijkteams).

HET LOKALE ALS STRIJDTONEEL VAN TRANSITIES

De belangrijkste leemte in de voorgaande ontwikkelingen is de afwezigheid van een politiek en publiek debat dat draait om de onderliggende ethische en morele kwesties. Transitiepolitiek moet, anders gezegd, expliciet geanalyseerd, gemaakt en bedreven worden.⁹ Er moet gestreefd worden naar een transitiepolitiek waarin fundamentele spanningen de grondslag vormen voor reflectie op de (on)gewenste koers naar een toekomstige wereld. In ons onderzoek naar lokale transitiepolitiek valt op dat deze discussies op het informele niveau van stedelijke wijken wel degelijk worden gevoerd. Op publieke plekken en voorzieningen als gemeenschapstuinen, gebedshuizen, wijkcentra en straten reflecteert men op elkaars handelen alsmede op grootschalige ontwikkelingen. Het democratisch tekort wordt daar inzichtelijk gemaakt, het begrip gemeenschap wordt daar ontwikkeld en opnieuw uitgevonden, en verdelingsvraagstukken worden daar praktisch invoelbaar en uitgespeeld. Zo wordt op microniveau niet alleen het begrip democratie nieuw leven ingeblazen; hier bevinden zich ook de arena's van de transitiepolitiek. Het voorgaande gaat per definitie niet

Op lokaal niveau kunnen mensen hun zoektocht richting een duurzame en rechtvaardige transitie uitvinden en productief maken

zonder slag of stoot: juist het lokale domein zit vol met conflict, vooral wanneer het verdelingsvraagstukken betreft.¹¹ Maar daardoor is dit lokale niveau ook de plek waar mensen hun zoektocht richting een duurzame en rechtvaardige transitie kunnen uitvinden en productief (kunnen) maken, en waar men in

wezen het publieke debat, de democratie en het politieke constant aan het heruitvinden is.

Hoewel een lokale, stedelijke, focus ook zijn tekortkomingen heeft (vanwege de beperkte schaalomvang in relatie tot de omvangrijke problematiek), kent deze een sterke symbolische betekenis binnen het transitiedenken. Veel van de grote duurzaamheidsopgaven (energie, mobiliteit, voedsel, zorg, onderwijs) hebben een internationale dimensie, maar zijn lokaal als eerste voelbaar. De symbolische waarde van het lokale vertaalt

zich in geografische, persoonlijke en institutionele nabijheid alsmede in de interactie tussen verschillende schaalniveaus (globaal, nationaal en stad/dorp) en domeinen (energie, welzijn, mobiliteit, enzovoort). Het maakt de stad, het dorp of de regio een niveau waar (oorzaken van) problemen samenkomen met mogelijke oplossingen. Rondom de decentralisaties in het sociale domein worden de implicaties van die experimenteer-ruimte bijvoorbeeld zichtbaar: de bepaling van wie waar recht op heeft, van wat van toegevoegde maatschappelijke waarde is en van hoe hierbij beleidsmatig bijgedragen kan worden, vindt plaats in de uitvoering op basis van expertise, contact en onderling vertrouwen. Niet langer de procedure, de regel of het beleid wordt als uitgangspunt genomen, maar de potentiële en positieve maatschappelijke effecten, ongeacht de belangen van beleid of instituties. Deze fundamentele perspectiefwijziging past in de bredere analyse dat duurzame oplossingen vaak (ook) lokaler, integraler en informeler zijn.

WAT BETEKENT DIT VOOR DE ROL VAN LOKALE OVERHEDEN?

Vanwege de hiervoor beschreven productiviteit trachten overheden aansluiting te vinden bij het maatschappelijke initiatief op lokaal niveau. Het transitieperspectief dwingt ons echter kritisch te reflecteren op de rol van de overheid, die enerzijds probeert bestaande regimes in stand te houden omdat ze er deel van uitmaakt, en anderzijds de zogenoemde participatiesamenleving wil stimuleren en omarmen. Dit leidt tot een vaak schizofrene positie: veel maatschappelijk initiatief vormt feitelijk een ongeorganiseerde tegenbeweging tegen het reguliere, vaak nationale, beleid, en als zodanig vormt het bezien vanuit het regime vaak ongewenste participatie. Tegelijkertijd echter vormen die initiatieven een beloftevolle basis voor het verkennen, opbouwen en sturen van gewenste duurzaamheidstransities. De mogelijkheden van internet, de globalisering en in het algemeen de toegenomen toegang tot kennis en kapitaal zijn voor dit laatste belangrijke aanjagers, en hebben geleid tot wat sociologen eerder de netwerksamenleving hebben genoemd.¹² Voor beleidsmakers en lokale overheden is het in deze context steeds meer zoeken naar een nieuwe verhouding ten aanzien van die maatschappelijke zelfsturing: vanwege de beperktere middelen moet een beroep worden gedaan op burgers en ondernemers om bij te dragen aan maatschappelijke doelen, maar het op deze manier uit handen geven van de controle kan tegelijkertijd leiden tot het in de knel komen van democratische waarden als gelijkheid, transparantie en solidariteit.

Het zoeken naar die nieuwe verhouding past in de bredere trend van de afgelopen decennia, waarin onmiskenbaar een afkalving heeft plaats-

gevonden van het vertrouwen van burgers in en van hun betrokkenheid bij beleid en politiek. In bijvoorbeeld Rotterdam was in de tijd van de wederopbouw en de stadsvernieuwing de overheid nog vooral autoritair en top-down ingericht. De aanwezige maatschappelijke weerstand, spanning en tegenbeweging in de jaren zestig en zeventig hebben bijgedragen aan het ontstaan van de deelgemeenten (die in 2014 zijn opgevolgd door de gebiedscommissies). Sinds die tijd is het speelveld steeds complexer en diffuser geworden. De teruglopende opkomsten bij verkiezingen, de lage betrokkenheid bij beleid en inspraak, de beperkte vijver waaruit politieke partijen moeten vissen, en in het algemeen een afnemend vertrouwen in de overheid, worden stevast opgepakt als signalen om beleidsinnovaties door te voeren die dit proces moeten stoppen.

Zo komen we langzamerhand in de volgende paradoxale situatie terecht: de nationale overheid en de gevestigde politieke partijen worden gedwongen tot steeds meer decentralisatie en maatschappelijke participatie, maar ze geven daarmee ruimte voor zelforganisatie die feitelijk het afnemen van het vertrouwen in en van de invloed van een centrale representatieve overheid versnelt. Door deze ervaren kloof tussen burger en overheid wordt met name op lokaal stedelijk niveau al langer ingezet op democratische experimenten. In Rotterdam zien we dit op wijkniveau plaatsvinden middels experimenten als Buurt Bestuurt, Right to Challenge (buurtrechten), Burgerbegroting (participatieve budgettering) en zelfbeheer middels het Huis van de Wijk. Op stadsniveau zien we experimenten als de burgertop 'Duizend op Zuid', het Burgerpanel Rotterdam, het Stadsinitiatief en CityLab10. Hiermee worden diverse vormen van directe en participatieve democratie getest, die daarmee het reguliere bestuurlijke model in Rotterdam aanvullen. Deze trend is tevens waarneembaar in andere (inter)nationale steden, die elkaar over en weer ook weer beïnvloeden en inspireren.¹³ In en tussen dit soort experimenten ontstaan nieuwe netwerken waarin ambtenaren, bewoners en ondernemers in verschillende rollen en samenstellingen met elkaar sociale vernieuwingen vormgeven. Door de oogcharen heen kunnen we hier wellicht de contouren ontdekken van een nieuw soort 'beleidspolitiek': een die niet zozeer gebaseerd is op functiescheiding, procedures en instituties, maar veeleer op diversiteit, maatwerk en zelforganisatie. In dit laatste zijn inhoudelijke samenhang, gevoelde urgentie en ervaren mogelijkheden de ordenende principes; deze gaan vóór gedefinieerde beleidsdomeinen, verkiezingscycli of gevestigde institutionele belangen. Het lokale is daarmee de frontlijn geworden van de transitie in onze nationale representatieve democratie: op lokaal niveau wordt aan de wortels van het systeem geknaagd, maar hier ontstaan ook de betere alternatieven en nieuwe inzichten. Een boodschap die de traditio-

nele landelijke politieke partijen misschien nog maar eens goed op zich moeten laten inwerken.

CONCLUDEREND: DISRUPTIE EN BESTAANSONZEKERHEID

Vanuit het transitieperspectief bezien we de huidige decentralisaties, lokale experimenten en maatschappelijke initiatieven in samenhang met de bredere maatschappelijke gevoelens van ongenoegen, het vastlopen van institutionele pogingen tot het sturen van transities en de afnemende legitimiteit van de overheid. In plaats van dit alles te problematiseren zien we de huidige dynamiek als voedingsbodem voor de overgang naar een duurzame en rechtvaardigere samenleving. Maar die weg zal onvermijdelijk geplaveid zijn met meer spanningen, onzekerheden, mislukkingen en tegenkrachten dan wenselijk is. Als het niet lukt deze spanningen productief te maken, om transities te versnellen en richting te geven, is de kans groot dat de frustratie zich verder ophoopt, dat er in toenemende mate 'participatieongelijkheid' en professionele willekeur ontstaat, en dat dus in algemene zin de transities een disruptief en sociaal onrechtvaardige uitwerking hebben. De wens tot een 'geleidelijke transitie', zoals vaak gehoord in het huidige energiedebat, is in die zin misleidend: transities zijn per definitie disruptief en overkomen ons, en hoe langer wordt vastgehouden aan de illusie van stabiliteit en beheersbaarheid, hoe ingrijpender en schadelijker ze zijn.

Wat ons betreft is het dus tijd voor een fundamentele ontdekking van en inzet op een democratische transitie die is gebaseerd op de volgende drie inzichten. Ten eerste fundamentele politieke discussies over een rechtvaardige verdeling binnen de verzorgingsstaat. Ten tweede de zoektocht naar een duurzame samenleving: dit zoeken moet op lokale schaal plaatsvinden door de betrokkenen zelf, want een duurzame samenleving kan niet worden voorgeschreven of opgelegd. En ten derde de meervoudige rol(len) van de overheid en een reflectie op haar bestaansrecht. De overheid is naast institutioneel ook persoonlijk geworden, en naast regulerend ook faciliterend, en vraagt daarmee ook andere capaciteiten, instrumenten en processen. Om deze democratische transitie niet via escalatie, populisme en lokale conflicten te laten verlopen (waarna het 'ieder voor zich' is), is het noodzakelijk dat partijen die vanuit het regime opereren (dus ook gevestigde politieke partijen) zich actief gaan verbinden met en verhouden tot die transitie. De vraag is wie het aandurft vanuit het regime actief te gaan meewerken aan, op termijn, mogelijk de eigen ondergang.

Noten

- 1 Zie: C. Roorda, M. Verhagen, D. Loorbach en F. van Steenbergen, *Doe-democratie. Niche, visie of hype?* Rotterdam: DRIFT, Erasmus University Rotterdam, 2015; M. Hajer, *De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2011.
- 2 J. Grin, J. Rotmans en J. Schot, *Transitions to sustainable development. New directions in the study of long term transformative change*. New York/Londen: Routledge, 2010.
- 3 D. Loorbach, J.M. Wittmayer, H. Shiroyama, J. Fujino en S. Mizuguchi (red.), *Governance of urban sustainability transitions. European and Asian experiences*. Springer, 2016.
- 4 M. Hisschemöller, *De democratie van problemen. De relatie tussen de inhoud van beleidsproblemen en methoden van politieke besluitvorming*. Amsterdam: VU uitgeverij, 1993.
- 5 D. Loorbach, *To Transition! Governance Panarchy in the New Transformation* (inaugurele rede). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2014, p. 63.
- 6 K. Schuyt, *Noden en wensen. De verzorgingsstaat gezien als een historisch fenomeen*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2013.
- 7 <http://www.divosa.nl/toespraak-de-heer-mr-jph-donner>
- 8 W. Schinkel, *De nieuwe democratie*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2013.
- 9 S. Jhagroe en D. Loorbach, 'See no evil, hear no evil. The democratic potential of transition management', *Environmental Innovation and Societal Transitions* 15 (2015), pp. 65-83.
- 10 Zoals in de Rotterdamse wijken Carnisse, Oud-Charlois, Agniesebuurt en Oud-Mathenesse.
- 11 J. Wittmayer, C. Roorda en F. van Steenbergen, *Governing urban sustainability transitions. Inspiring examples*. Rotterdam: DRIFT, Erasmus University Rotterdam, 2014.
- 12 M. Castells, *The information age. Economy, society and culture. Vol. 1: The rise of the network society*. Oxford: Blackwell, 1996.
- 13 Zie bijvoorbeeld: Benjamin R. Barber, *If mayors ruled the world: Dysfunctional nations, rising cities*. New Haven/Londen: Yale University Press, 2013; of David Van Reybrouck, 'Het kan: een totaal andere inrichting van onze democratie', *De Correspondent*, 21 februari 2014.

De opmars van de local citizen en de lokale democratie?

Waar de global citizen als een reactie op de globalisering opkwam, zet de nationale overheid in op de local citizen om de verzorgingsstaat van de toekomst vorm te geven. Immers, burgers moeten verantwoordelijkheid nemen, hun eigen kracht aanspreken, initiatief nemen, democratie 'doen' en het liefst in buurten, wijken, straten. Met de decentralisaties is een eerste halfslachtige stap gezet om de gemeente in het zadel te helpen. Het wordt tijd dat we het over de revitalisering van de lokale democratie gaan hebben. De Tweede Kamerverkiezingen volgend jaar en de gemeenteraadsverkiezingen in 2018 moeten daar aanleiding voor zijn.

---

door *Albert Jan Kruijer*

De auteur is medeoprichter van en onderzoeker bij het Instituut voor Publieke Waarden.

HET WAS DE BRUSSELSE DIPLOMAAT JEAN-MARIE GUÉHENNO die eind jaren negentig 'la fin de la démocratie' aankondigde: het einde van de democratie. Internationale geldstromen en bedrijven en supranationale gouvernementele organen onttrokken zich aan democratische processen, die vaak op het niveau van de natiestaat georganiseerd waren. De wereld globaliseerde en om globale publieke problemen het hoofd te bieden, organiseerden verschillende landen (soms in verschillende samenstellingen) zich op het internationale toneel. De global citizen deed zijn intrede. Door de val van de Muur en een verdere economische integratie van Oost en West werden landen minder belangrijk en daarmee de parlementaire democratie die we in een deel van die landen koesterden en op nationaal niveau organiseerden.

Maar lang niet iedereen kon of wilde meegaan in de globale ratrace.

Velen hadden geen kapitaal om te laten ‘flitsen’, gingen liever op vakantie naar de Veluwe, en koesterden hun lokale kruidenier en postkantoor. Lokale kruideniers en postkantoren die steeds vaker verdwenen onder globale druk. Internationale concurrentie en de daarmee gepaard gaande loonconcurrentie leidden tot een efficiencywedloop waarin schaalvergroting en fusies lokaal maatwerk overheersten. Voor mensen die zich niet aangesproken voelden door de term ‘global citizen’ vormde het lokale een belangrijk ankerpunt. Zeker in onzekere tijden. De Duitse filosoof Peter Sloterdijk leerde ons al dat identiteit een ‘zekerheidsprothese in een onzekere wereld’ is. En het lokale bleek daar een uitstekend middel voor. Althans, mensen bleken zich eerder te identificeren met hun streek, hun dorp, hun buurt of hun stad, dan met hun land. Dat gold zeker voor Nederland, waar zuilen en *provinciën* historisch een belangrijker identificatiepunt vormden dan de natiestaat.

Ziedaar: globalisering. Processen van globalisering en lokalisering die gelijktijdig plaatsvinden en de natiestaat verdrukken. Naast de global citizen deed aldus de local citizen zijn intrede. In Nederland kwam daar, zeker vanaf 1 januari 2015, een proces van verzorgingsstatelijke en institutionele decentralisatie bij. Veel van wat de Rijksoverheid decennialang deed, doet de gemeente nu. Grotere delen van de zorg en de sociale zekerheid zullen in de toekomst door gemeenten gedefinieerd worden. Het woord ‘gemeente’ (dat afstamt van ‘meent’ of ‘munt’, dat weer afstamt van ‘gemeenschap’) geeft aan dat die organisatorische eenheid eerder aansluit bij gemeenschappen dan bij de nationale overheid.

DE BUREAUCRATISCHE ERVARING VERDRINGT DE DEMOCRATISCHE ERVARING

Kortom, waar de local citizen als een reactie op de globalisering opkwam, zet de nationale overheid in op de local citizen om de verzorgingsstaat van de toekomst vorm te geven. Immers, burgers moeten verantwoordelijkheid nemen, hun eigen kracht aanspreken, initiatief nemen, democratie ‘doen’ en het liefst in buurten, wijken, straten.

En op papier ligt daar de grootste kans. Niet alleen om de verzorgingsstaat te vernieuwen, maar ook om de democratie te revitaliseren. Van de oude Grieken weten we al dat je democratie niet eeuwig kunt opschalen. Want hoe groter de schaal is waarop je democratie organiseert, hoe meer bureaucratie je nodig hebt om publieke uitgaven te legitimeren en te controleren. De Franse denker Alexis de Tocqueville toonde al aan dat het gezamenlijk oplossen van gezamenlijke problemen de kern is van democratie. En voor alledaagse burgers zijn die gezamenlijke problemen vooral alle-

daagse problemen. Hoe houden we de straat schoon? Hoe gaan we om met een eenzame buurvrouw? Hoe besturen we een school? In het gezamenlijk beantwoorden van die vragen ontstaat een democratische ervaring. Mensen ontdekken dat niet het eigenbelang op korte termijn, maar een duurzaam welbegrepen eigenbelang centraal moet staan in de publieke zaak. Die publieke zaak is er niet voor u, maar voor ons, zozegzegd.

Maar het is juist die ervaring die uit het publieke domein verdwenen is de afgelopen decennia. Scholen fuseerden en hadden steeds professionelere bestuurders nodig. De gemeente hield de straat schoon. De Wmo voorzag in hulp voor eenzame ouderen.

De democratische ervaring maakte plaats voor een bureaucratische ervaring. Initiatiefnemers die ooit een gezamenlijk probleem oppakten, raakten verstrikt in procedures om subsidies aan te vragen. Burgers stelden zich op als klanten van overheden waar ze belasting aan betaalden. En de overheid omarmde het marktjargon. Een beter milieu begint bij jezelf, niet bij onszelf. Onze hoofdstad presenteert zichzelf met de slogan 'I amsterdam', in plaats van met iets met 'we' erin. Verzekeraars verleiden mensen om van hun diensten gebruik te maken met individuele voordelen, niet met het feit dat ze ooit een collectieve voorziening waren. Corporaties richten zich op de individuele huurder, universiteiten op de individuele student. Publieke voorzieningen offerden het publiek op het altaar van het individualisme.

En nu mogen we het lokaal weer zelf doen. Liefst samen. Althans, volgens de vigerende beleidstheorie. Of we dat ook daadwerkelijk doen is een tweede. Wat we in de praktijk waarnemen is dat gemeenten maar moeilijk kunnen omgaan met nieuwe collectiviteiten. Zzp'ers die elkaar onderling verzekeren tegen arbeidsongeschiktheid, of dat nalaten, zien we als systeemondermijner. Burgers die een straat willen herinrichten, of het groen zelf willen beheren, krijgen pas toestemming na lange coproductie-sessies, en alleen als ze zich aan het bestemmingsplan houden. Mensen die

De bureaucratische en ideologische ruïnes van een centralistische verzorgingsstaat remmen de kans op eigen initiatief en verantwoordelijkheid af

activiteiten willen verzorgen voor mensen met een beperking wordt gevraagd om een BIG-registratie.

We zien kortom de bureaucratische en ideologische ruïnes van een centralistische en bureaucratische verzorgingsstaat die de kans op eigen initiatief en verantwoordelijkheid afremmen. We willen dat burgers meer zelf doen, maar de

systeemwereld vraagt zich nog steeds af of burgers wel te vertrouwen zijn. We willen dat mensen zelf hun leven inrichten, maar de verhalen over

pgb-fraude leiden nog steeds tot meer bureaucratie. We willen dat maatschappelijk ondernemers ‘hun rol pakken’, zolang ze er maar geen winst op maken. Waar de staat het publieke domein monopoliseerde, lijkt het lastig om daar afstand van te doen. Ondanks de retoriek van de participatiesamenleving. Of scherper: de participatiesamenleving is vooral retoriek. Als we kijken naar beleidsdoelstellingen en beleidsinstrumenten, dan is de overheid heer en meester. Daar staat de overheid nog steeds centraal.

Aan de andere kant is de local citizen nog niet toe aan de verandering. Het ‘right to challenge’ dat is opgenomen in de Wmo, waarmee mensen met collectieve plannen de gemeente mogen uitdagen, wordt nog maar mondjesmaat gebruikt. Rechtszaken rondom gederfde individuele voorzieningen sieren dagelijks de kranten. Natuurlijk zijn er prachtige initiatieven, maar het zijn vooral de voorlopers die excelleren. Die richten samen zorg- en energiecorporaties op. Die organiseren buurtfestivals en duurzaamheidssessies. Maar van een massaal gedragen ontwikkeling is nog geen sprake.

Daar kan een aantal verklaringen voor zijn. Ten eerste zullen mensen die in de loop der jaren gewend zijn geraakt dat de overheid publieke voorzieningen *levert*, en pas in actie komt als zij iets vragen, dat niet snel willen loslaten. Ten tweede is het publieke domein zo dichtgeregeld dat het moeilijk is een publiek probleem op te lossen zonder overheden op je pad tegen te komen – overheden die zich vervolgens als toezichthouder, handhaver, controleur of eigenaar opstellen. Ten derde hebben we het afgeleerd om gezamenlijk gezamenlijke problemen op te lossen. En het productief vormgeven van welbegrepen eigenbelang is geen sinecure.

REVITALISERING VAN DE LOKALE DEMOCRATIE

Waar ik me hier echter op wil richten is dat de gemeente als lokaal democratisch orgaan er nog niet klaar voor is. Waar de gemeenten decennialang de facto een uitvoeringsorgaan van de Rijksoverheid vormden (met de gemeenteraad als raad van toezicht), is het in principe de bedoeling dat ze nu niet alleen uitvoeren wat het Rijk bedenkt, maar ook zelf kleur bekennen. Wat voor verzorgingsstaat willen we zijn in Maastricht of Meppel? In Gorinchem of Groningen? Die vraag wordt nog maar mondjesmaat gesteld, maar zal snel relevanter worden. En dat is goed nieuws. Immers, dan kan de lokale politiek weer ergens over gaan. Dat kan wellicht leiden tot de revitalisering van de lokale democratie, en daarmee wellicht van de nationale democratie. Maar zover zijn we nog niet.

Wie scherp kijkt naar de decentralisaties ziet vooral deconcentratie. Het Rijk bepaalt welke middelen waaraan moeten worden uitgegeven, de gemeente mag bepalen hoe. Zolang we de fiscale autonomie van de gemeente

niet vergroten, zal dat zo blijven. En zal de gemeente de facto een uitvoeringsinstelling van de Rijksoverheid blijven. Gemeenten hebben dan ook niet de ruimte om de verzorgingsstaat van de toekomst in te richten, dan wel de lokale democratie te revitaliseren. Gemeenteraden zullen vooral kijken of het college de taken netjes uitgevoerd heeft, in plaats van te debatteren over welke taken de gemeente zou moeten uitvoeren. Publieke problemen zullen dan, kortom, moeilijk lokaal te politiseren zijn. Gemeenteraden zullen politieke schijngevechten blijven voeren. Colleges zullen netjes besturen. Ambtenaren zullen blijven plannen hoe het geld zo effectief mogelijk uitgegeven kan worden. Dat zal ten koste gaan van een opkomende local citizen die samen met de gemeente publieke problemen wil aanpakken, want die gemeente zal dan minder vrijheid hebben om daarin mee te gaan.

Maar er is ook een alternatief. Als het volgende kabinet (een deel van) de inkomstenbelasting ook decentraliseert (waarmee gemeenten het recht krijgen om zelf te bepalen hoe de schaarse publieke middelen over de publieke problemen worden verdeeld), bestaat de kans dat de lokale democratie gaat floreren. Dan zullen we eenzame ouderen niet als nationaal, maar als lokaal probleem definiëren. Dan is de vraag of iemand al dan niet recht heeft op een uitkering geen nationaal, maar een lokaal probleem. Dan kunnen we op behapbare schaal publieke problemen gezamenlijk oplossen. Of dat overall tot betere voorzieningen leidt, is te betwijfelen. Sommige steden zullen voor hogere uitkeringen kiezen dan andere. In sommige dorpen zul je nog wel een traplift kunnen krijgen en in andere niet. Wat we er vooral mee winnen is dat we democratie en politiek lokaal kunnen verstevigen. Dichter bij je wijk, buurt of straat. Gemeenten kunnen dan ook bepalen welke burgerinitiatieven de moeite waard zijn om te steunen en welke niet. Subsidies hoeven dan ook niet meer uit een 'innovatiebudget' te komen, maar kunnen gewoon uit de structurele middelen worden betaald. Zonder deze 'decentralisatie' van de parlementaire democratie zal de local citizen bot blijven vangen, en uiteindelijk wellicht teleurgesteld afhaken.

Een wensbeeld? Wellicht. Niet aan beginnen? Kan ook. Feit is echter dat onze verzorgingsstaat op drift is. En tussen globaal en lokaal drijft een nationale overheid die houvast zoekt, en een parlement dat achter kiezers aan zweeft. Die situatie is weinig productief. Met de decentralisaties is een eerste stap gedaan om de gemeente in het zadel te helpen, maar dit was vooral een beleidsmatige transitie. Het wordt tijd dat we het over de decentralisatie van de democratie gaan hebben. De Tweede Kamerverkiezingen volgend jaar en de gemeenteraadsverkiezingen in 2018 moeten daar aanleiding voor zijn.

Politici moeten de illusie van ‘cockpit Den Haag’ loslaten

Het huidige politieke bestuur opereert vooral vanuit verticale, hiërarchische verhoudingen, die passen bij klassieke overheidstaken. Politici moeten de illusie van een ‘cockpit Den Haag’ van waaruit de Nederlandse samenleving zou worden bestuurd, loslaten. In plaats daarvan dient betere en intensievere samenwerking centraal te staan, ook binnen de overheid. Hierdoor verandert niet alleen de verantwoordelijkheid van ministers, maar ook de controlerende rol van de gemeenteraad van karakter. Het is daarbij zaak opnieuw democratie en praktische wijsheid met elkaar te verbinden. De rijksoverheid van de toekomst kan alleen koers houden als zij het roer met anderen deelt.

---

door *Kees Breed*

De auteur is secretaris van de Raad voor het openbaar bestuur en van de Raad voor de financiële verhoudingen. Hij schreef deze bijdrage op persoonlijke titel.

IN HET OPENBAAR BESTUUR neemt het gewicht van het lokaal bestuur steeds meer toe. Dat heeft ingrijpende gevolgen voor de positie en rol van de rijksoverheid. In zijn afscheidsrede als voorzitter van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) in 2007 wees Wim Deetman er al op dat veel globale en nationale vraagstukken in de praktijk vaak juist door gemeenten worden aangepakt, van klimaat tot veiligheid, van economische ontwikkeling tot gezondheid.¹ Dat beeld is in de jaren die volgden alleen maar versterkt. De recente decentralisaties in het sociale domein en in het fysieke domein (omgevingswet) zijn daarvoor illustratief. De Urban Agenda for the EU die onder Nederlands voorzitterschap is vastgesteld op 30 mei 2016, bevestigt dat dit niet alleen in ons land een trend is. Deze ontwikkeling staat bovendien niet op zichzelf. Want tegelijk vinden verschuivingen

plaats van sectorale naar meer integrale benaderingen binnen en zelfs tussen het sociale en het fysieke domein. Ook verandert het rechtstatelijk perspectief. Zo staat het bieden van rechtszekerheid, en met name het gelijkheidsbeginsel, onder druk als gevolg van de behoefte aan meer flexibiliteit en differentiatie. En meer in het algemeen komen daar ook de veranderde relaties tussen overheid en burgers op tal van fronten bij. Het vermogen van de rijksoverheid om vanuit het centrum van Den Haag het land aan te sturen is daardoor sterk afgenomen. Noch voor de EU, waarin Nederland slechts één van de 28 lidstaten is, noch naar provincies en gemeenten kan de rijksoverheid zelfstandig bepalen welke koers er wordt gevaren en welke doelen moeten worden bereikt. Ze kan wel wetten maken en bepalen waarvoor geld beschikbaar wordt gesteld of belasting geheven, maar de maatschappelijke uitkomsten van beleid, op vrijwel elk gebied, zijn de uitkomst van het handelen (of het nalaten daarvan) van een veelheid aan actoren binnen en buiten de overheid. De overheid staat niet langer alleen aan het roer.

BEWUSTWORDING

Om ook in de toekomst effectief te kunnen blijven functioneren zijn ingrijpende veranderingen in de werkwijze en cultuur van de rijksoverheid nodig. Aldus stelt de Raad voor het openbaar bestuur in zijn advies *Sturen én verbinden. Naar een toekomstbestendige Rijksoverheid*.² Allereerst vergt dat een bewustwording van de veranderingen die gaande zijn en van de noodzaak tot aanpassing. Het huidige politieke bestuur opereert vooral vanuit verticale, hiërarchische verhoudingen, die passen bij klassieke overheidstaken. Het bestuur is niet ingesteld op een samenleving die in toenemende mate horizontaal is georganiseerd en die de overheid voor nieuwe opgaven stelt. Bij de aanpak van deze opgaven moet de overheid systematisch zoeken naar betere verbindingen met burgers, partijen en (overheids)instellingen in de samenleving, met internationale partners, en met de ministeries onderling. Een overheid die meer verbindend werkt, moet maatschappelijke vraagstukken domeinoverstijgend kunnen beschouwen en aanpakken, het oor te luisteren kunnen leggen, en ruimte kunnen bieden aan experimenten en vernieuwende processen. De huidige werking van het politieke en ambtelijke systeem zit zo'n integrale aanpak in de weg. Dat vergt aanpassingen in het politieke en ambtelijke systeem – aanpassingen waarvoor politieke wil nodig is, geen grondwetswijziging. Alleen zo kan worden voorkomen dat burgers het vertrouwen in de overheid verliezen.

CONSEQUENTIES

Dit betekent allereerst dat politici de illusie van een ‘cockpit Den Haag’ van waaruit de Nederlandse samenleving zou worden bestuurd, moeten loslaten. Natuurlijk blijft het belangrijk dat regering en parlement prioriteiten stellen, voor zichzelf een koers bepalen en daarvoor instrumenten inzetten als wetten en regels, geld en communicatie. Maar tegelijk moet aansluiting worden gezocht met andere overheden, relevante private partners en burgers om effectief te kunnen zijn. Het programma ‘Ruimte voor rivieren’ laat zien dat rijksdoelen zoals ‘droge voeten’ en ruimtelijke kwaliteit kunnen worden verwezenlijkt door provincies, gemeenten en zelfs individuele boeren in staat te stellen daaraan – onder voorwaarden – eigen belangen en doelstellingen te koppelen. Zonder verlies in tijd of budgetoverschrijdingen. Met het Energieakkoord laat het Ministerie van Economische Zaken zien dat het in staat is om met 47 totaal uiteenlopende partners, van Greenpeace tot Shell, afspraken te maken over zaken als

Alleen door de sturingsinstrumenten te combineren met het vermogen om verbindingen te leggen, kan het rijk zijn beleidsambities verwezenlijken

energieopwekking en -besparing, kolencentrales en ‘groene economische groei’. Daardoor kwam er eindelijk beweging in een groot en lastig veld dat jarenlang zo goed als op slot had gezeten. Alleen door de sturingsinstrumenten te combineren met het vermogen om verbindingen te leggen kan het rijk zijn beleidsambities verwezenlijken.

Een tweede consequentie is dat ook binnen de rijksoverheid beter en intensiever moet worden samengewerkt. Dat is op veel departementen intussen wel in het bewustzijn van ambtenaren doorgedrongen. In heisessies en strategische verkenningen van de departementale toppen staat dit onderwerp op de agenda. De hiervoor genoemde voorbeelden zijn zeker niet de enige waaruit blijkt dat in Den Haag steeds vaker en beter interdepartementaal wordt samengewerkt. Toch is de traditionele Haagse verkokering tussen en binnen veel departementen nog steeds zichtbaar en werkt die belemmerend voor een constructieve aanpak van maatschappelijke problemen. Er worden dan noodverbanden aangelegd (zoals voor het vluchtelingenvraagstuk). Het komt ook voor dat (delen van) departementen langs elkaar heen blijven schuren. Hierbij spelen ook de politieke verantwoordelijkheden en aansturing een belangrijke rol. De decentralisaties in het sociale domein bijvoorbeeld beogen om binnen gemeenten meer samenhang tussen delen van dat domein aan te brengen, zodat cliënten

betere zorg en aandacht krijgen en het per saldo ook minder belastinggeld hoeft te kosten. Maar bij de rijksoverheid blijven de politieke verantwoordelijkheden verdeeld tussen verschillende ministers en wordt aan afzonderlijke Kamercommissies verantwoording afgelegd per deeldomein (Jeugdwet, Wet langdurige zorg, Wmo, Participatiewet, Wsw, om er enkele te noemen). Daarom pleit de Raad voor het openbaar bestuur in het genoemde advies voor meer gezamenlijk gedragen verantwoordelijkheid in het kabinet, vergelijkbaar met het collegiaal bestuur in gemeentelijke colleges van B en W. Niet dat daarbij in gemeenten nooit problemen optreden, maar het scheidt in ieder geval betere randvoorwaarden voor een constructieve samenwerking. Uit de kabinetsreactie op dit Rob-advies blijkt dat in ieder geval het huidige kabinet niet is overtuigd van de noodzaak om meer gezamenlijk verantwoordelijkheid te dragen en onderling samen te werken.³ Hoopgevend is in dit verband weer wel dat vanuit de Tweede Kamer signalen worden afgegeven waaruit blijkt dat er behoefte is om bij de evaluatie van de verschillende wetten ook aandacht te besteden aan de vraag hoe deze onderling samenhangen dan wel leiden tot schuring en onduidelijkheden voor cliënten en burgers.⁴

Een derde consequentie is dat de verantwoordelijkheid van ministers van karakter verandert. De minister gaat niet langer zelf over het reilen en zeilen in een domein maar is, zoals dat genoemd wordt, systeemverantwoordelijk. Dit begrip dekt vele ladingen en zal in de komende jaren nog veelvuldig onderwerp van politieke discussie en bestuurskundige beschouwingen zijn. Cruciaal is hierbij dat de minister niet meer in zijn eentje de verantwoordelijkheid voor het geheel draagt, maar dat ook anderen binnen het systeem (hoe ook gedefinieerd) verantwoordelijkheid dragen vanuit hun specifieke rollen en taken. Dan staat of valt het functioneren ervan met de kwaliteit van de onderlinge processen en communicatie. Naast de vraag of getalsmatige doelstellingen worden gehaald is van belang dat deze processen goed verlopen en dat de politieke controle en verantwoording vooral daarop worden toegespitst.

Een vierde, nog weinig doordachte maar wel vergaande consequentie is dat vooral in gemeenten beleid en uitvoering steeds meer met elkaar vervlochten raken. Dat maakt dat uiteindelijk de controlerende rol van de gemeenteraad van karakter verandert. Wanneer cliënten en burgers daadwerkelijk centraal komen te staan (zoals met de decentralisaties is beoogd), is het bijna onvermijdelijk dat in de praktijk van de uitvoering steeds vaker individuele, soms lastige afwegingen worden gemaakt die maar voor een beperkt deel in beleidskaders kunnen worden gevangen. Niet de toepassing van de regel staat voorop, maar de situatie waarin een gezin zich bevindt en het gesprek daarover met leden van dat gezin. Wat is in dit geval

mogelijk? Wat is zinvol? Wat is rechtvaardig? Wat is nog uit te leggen en wat niet meer? Dat zijn vaak morele afwegingen met een grote rol voor de betrokken professionals. Hoe zorgen we ervoor dat die afwegingen uiteindelijk ook een democratische legitimatie krijgen? Een gemeenteraad moet dan wellicht vooral meer naar processen kijken en naar de vraag of daarbij geen onbedoelde effecten optreden (zoals vormen van uitsluiting of het buiten de boot vallen van groepen burgers) en minder vooraf bepalen 'wat het beleid is' in bepaalde nauw omschreven gevallen. In veel gemeenten komt het gesprek hierover op gang. De omvorming van de verzorgingsstaat naar de verzorgingsstad (in de woorden van Kim Putters⁵) gaat zo gepaard met een toenemende behoefte aan professionele en bestuurlijke wijsheid. De politiek filosoof Aristoteles noemde dat lang geleden *phronesis*: praktische wijsheid. In de zorgsector is daarmee al de nodige ervaring opgedaan. Professionals reflecteren gezamenlijk en bij voorkeur ook met patiënten op hun ervaringen en toetsen hun handelwijzen in 'moreel be raad'. Ziekenhuizen stellen 'ethische commissies' in om met alle betrokken groepen in en rondom het ziekenhuis te bespreken wat men gezamenlijk als 'goede zorg' beschouwt. Zulke arrangementen kunnen ook helpen om ervaringen met keukentafelgesprekken te delen en om in een wijk of gemeente vast te stellen wat men nu precies onder goed bestuur verstaat. Verstandige bestuurders steunen zulke initiatieven en stimuleren die. Het is de opgave voor ons allen om in de komende tijd democratie en praktische wijsheid opnieuw met elkaar te verbinden, zowel in theorie als in de dagelijkse praktijk.⁶

CULTUUROMSLAG

Het bewustzijn van de veranderingen in de relatie tussen overheid en samenleving is in veel gemeenten sterker ontwikkeld dan bij politici in

Het bewustzijn van de veranderingen in de relatie tussen overheid en samenleving is in veel gemeenten sterker ontwikkeld dan bij politici in Den Haag

Den Haag. Dat is begrijpelijk vanuit de ervaringen die vooral lokaal in het laatste decennium zijn opgedaan. Men mag hopen en toch ook wel verwachten dat lokale ervaringen en opvattingen in de komende jaren steeds meer zullen doordringen en doorklinken, niet alleen in de Haagse departementen maar ook in de ministerraad en in het

parlement. Wellicht stroomt bij de komende Kamerverkiezingen weer een nieuwe lichtung van lokale politici door naar de Tweede Kamer en dragen

zij bij aan de noodzakelijke cultuuromslag. En misschien zijn partijen in een nieuw kabinet meer overtuigd van de noodzaak tot het gezamenlijk dragen van verantwoordelijkheden. De rijksoverheid van de toekomst kan alleen koers houden als zij het roer met anderen deelt.

Noten

- 1 Afscheidsrede van Wim Deetman als voorzitter van de vng op 11 november 2007.
- 2 Raad voor het openbaar bestuur, *Sturen én verbinden. Naar een toekomstbestendige Rijksoverheid*. Den Haag: Rob, 2015.
- 3 Kabinetsreactie op het Rob-advies *Sturen én verbinden*; Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2015-2016, 31 490, nr. 204.
- 4 Zie bijvoorbeeld de motie van het lid Bergkamp over onderzoek naar de samenhang van de verschillende zorg-
- 5 wetten; Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2015-2016, 34 192, nr. 7.
- 5 Kim Putters, 'De verzorgingsstad, tussen verzorgingsstaat en participatiesamenleving'. Vijfde Wibautlezing, uitgesproken op zaterdag 23 november 2013 tijdens het festival van het Binnenlands Bestuur te Utrecht. Amsterdam: Centrum voor Lokaal Bestuur, 2013.
- 6 Kees Breed, 'Praktische wijsheid in het bestuur. Over decentralisaties en legitimiteit', *Platform O*, 10 februari 2016; zie: <https://platformoverheid.nl/artikel/praktische-wijsheid-in-het-bestuur>

Glokaal bestuur: makkelijker gezegd dan gedaan

Glokale vraagstukken vragen om globaal bestuur: een bestuur dat zich niet laat vastleggen in hiërarchische structuren en dat ruimte laat voor lokale verscheidenheid zonder rechtsstatelijke waarden aan te tasten. Dat is echter makkelijker gezegd dan gedaan en levert in de praktijk allerlei ingewikkelde dilemma's op. Er zijn verschillende bestuursstijlen om met deze dilemma's om te gaan: een principiële, een pragmatische en een problematiserende. De eerste houding brengt ons niet veel verder, maar ook een pragmatische houding kan doorschieten. Er is dringend werk aan de winkel om nieuwe arrangementen te ontwikkelen die het beste van de drie bestuursstijlen in zich verenigen.

---

door *Martijn van der Steen*

De auteur is codecaan, adjunct-directeur en directeur van de Denktank van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB).

IN HET BOEK *If mayors ruled the world* bespreekt Benjamin Barber de steeds grotere rol die burgemeesters spelen in de aanpak van maatschappelijke vraagstukken.¹ Ze nemen positie in vraagstukken die hun formele portefeuille overstijgen en worden gezichten die buiten de geografische grenzen van hun domein bekend zijn. Ze zijn wel burgemeester, maar ze zijn tegelijkertijd veel meer dan dat. Ze mengen zich in debatten waarin ze geen hiërarchische plaats hebben en agenderen onderwerpen die niet 'van hen' zijn. Een mooi voorbeeld is de gouverneur van Californië, Jerry Brown, die in Parijs krachtig campagne voerde voor een veel duurzamer klimaatakkoord. Hij heeft een grote alliantie van steden en regio's gecreëerd die de nationale overheden in klimaatambitie voorbijsteekt. Brown schikt zich niet in zijn staatsrechtelijke positie en neemt geen genoegen

met de op zich terechte vaststelling dat klimaatverandering een mondiaal vraagstuk is. De mondiale klimaatverandering uit zich in Californië in droogte; als gouverneur van een getroffen gebied mag Brown zich met de problematiek bezighouden. De droogte, de lokale uitingsvorm van de klimaatverandering, zorgt ervoor dat die klimaatverandering ook een probleem 'van' Brown is.

Het verhaal van Barber gaat niet over het *ambt* van burgemeester. Een burgemeester is verbonden aan een gemeente, terwijl globalisering juist betekent dat die schaalniveaus niet meer zo goed toepasbaar zijn. Het verhaal van Barber gaat over *lokaal leiderschap* – waarbij 'lokaal' wijst op een schaalniveau dicht bij en rondom het vraagstuk. Dat kan regionaal zijn, binnengemeentelijk of tussen twee gemeenten, maar ook landelijk of mondiaal: het gaat over globaal leiderschap en globaal bestuur, om het vermogen om lokale issues effectief te behandelen. Niet gedacht vanuit vaste 'bestuurslagen' met toebedeelde taken, maar vanuit het bestuur dat een probleem dat zich op een bepaald niveau – de locatie – voordoet, effectief kan aanpakken. In de praktijk betekent dat een afname van de rol van het niveau van de staat en een toename van de lokale en regionale besturen en bestuurders.

GLOKALISERING: VRAAGSTUKKEN DIE GRENZEN DOORSNIJDEN

Bij globalisering hoort ook het beeld van een grotere rol van de lokale of regionale bestuurder. Omdat veel grote vraagstukken zich lokaal manifesteren (zie Californië), ligt het voor de hand dat lokale bestuurders een grotere rol nemen in die vraagstukken – ook als die strikt genomen boven-lokaal zijn (zie Brown). Het impliceert ook het denken in termen van een open huishouding: de rol van de bestuurder beperkt zich niet tot wat formeel-juridisch aan hem is toebedeeld, maar komt voort uit wat een bestuurder en het bestuurlijke niveau aan een concreet probleem kunnen toevoegen. Soms is dat erg veel voor een onderwerp waarover de burgemeester formeel niet gaat, en soms is het heel weinig voor een onderwerp dat wél binnen zijn bevoegdheden valt. Globalisering suggereert dat zo'n indeling in afgebakende kaders steeds minder van toepassing is: vraagstukken bewegen zich dwars door de afbakeningen heen. Niet de afgebakende kaders, maar de schaal en de inhoud van de concrete vraagstukken zijn leidend.

Globalisering doorsnijdt ook een tweede soort begrenzing van het bestuur: de verhouding tussen bestuur en samenleving. Het bestuur werkt voor de samenleving, maar doet dat vanuit een duidelijke afbakening van wat van wie is. Het bestuur heeft bevoegdheden en verhoudt zich van daar-

uit tot de samenleving. Soms leidt dat tot samenwerking, soms tot regulering en soms tot dwang. Die relaties zijn nauwgezet vastgelegd, zowel in de mogelijkheden als in de beperkingen. Wettelijke kaders geven het bestuur instrumenten om in de samenleving te interveniëren, maar regelen ook waar het bestuur op afstand moet blijven. Het bestaande model gaat dus uit van een interactie tussen overheid en samenleving, maar wel gebouwd op de principes van de rechtsstaat en goed bestuur, zoals rechtsgelijkheid, rechtszekerheid, rechtmatigheid en zorgvuldig handelen.

Glokalisering stelt die principes niet op principieel niveau ter discussie, maar wel in de praktische consequenties. Glokalisering betekent dat bestuur en samenleving in vaak onoverzichtelijke netwerken met elkaar samenwerken. Het bestuur staat dan tussen en naast maatschappelijke partijen, of speelt een ondergeschikte rol. Dat past slecht bij de bestaande indeling en het strak gereguleerde schema van rechtmatigheid en rechtsgelijkheid. De principes staan niet werkelijk ter discussie, maar ze zijn moeilijk toe te passen op de realiteit van netwerken. Dat kan leiden tot

Hoe worden basiswaarden als rechtsgelijkheid en rechtszekerheid in netwerken ingevuld?

risico's voor netwerkpartners, maar ook tot risico voor het bestuur zelf. Hoe worden basiswaarden als rechtsgelijkheid en rechtszekerheid in dergelijke netwerken ingevuld? Het is interessant dat globaal opererende bestuurders de verbinding met maatschappelijke net-

werken aangaan, maar dat zorgt wel voor spanning in de basiswaarden van goed bestuur. Het zou raar zijn om te eisen dat er een einde komt aan de maatschappelijke werkelijkheid van complexe netwerken, maar het is even vreemd om te doen alsof ze niets betekenen voor de rol van het bestuur en de bestuurder.

Zo ontstaat vanuit de glokalisering van maatschappelijke kwesties een agenda voor reflectie op de rol van het bestuur en de bestuurder. De vraagstukken glokaliseren en dat betekent dat de bestaande bestuurlijke indeling en het huidige bestuurlijk handelen moeilijker houdbaar zijn. Hetzelfde geldt voor de scheiding tussen bestuur en samenleving. In beide gevallen doet zich de vraag voor of dit aanleiding is voor radicale vernieuwing, voor pragmatische aanpassing, of juist voor verzet tegen de druk van glokalisering en voor vertraging van de aanpassingsprocessen die al gaande zijn. Je kunt glokalisering principieel aanpakken (vanuit de fundamenteën), pragmatisch (vanuit wat in de praktijk kan en werkt) of problematiserend (niet meebewegen, maar barrières opwerpen).

Ik schets hierna eerst de dilemma's van globaal bestuur en bespreek

vervolgens de drie hiervoor genoemde mogelijke ‘houdingen’ om met deze dilemma’s om te gaan (princiepelijk, pragmatisch, problematiserend).

Situationaliteit en gelijkheid

Glokalisering gaat over de manifestatie van grote problemen op lagere schaalniveaus. Het duidt op de verspreiding van problemen en op de verscheidenheid aan verschijningsvormen van grote kwesties in verschillende contexten. We hebben het over ‘klimaatverandering’, maar op de ene plek betekent het excessieve regenval en overstroming van het stedelijke afvoersysteem, terwijl het op de andere plek gaat over verdroging of verzilting. Dat is meer dan een probleem dat zich lokaal manifesteert; het gaat om generieke thema’s die lokaal betekenis krijgen. Dat betekent ook dat die betekenis per ‘localiteit’ anders zal zijn. Glokalisering lijkt te gaan over generieke kwesties die zich overal voordoen en ‘dus’ ook overal aangepakt moeten worden, maar het gaat om situationaliteit. Dat is niet *hetzelfde generieke probleem overal*, maar *overal een ander probleem onder hetzelfde generieke label*.

Glokalisering gaat om situationaliteit en dus ook om verschil. Het vermogen om dat verschil te faciliteren is de grote uitdaging die hoort bij een op glokalisering berekend bestuurlijk systeem. Wie is daarvoor verantwoordelijk? Wat zijn de normen die gelden? En kunnen de onderlinge verschillen worden verenigd met een constitutioneel principe als rechtsgelijkheid? Want dat is, naast pragmatiek (werkt het?), ook belangrijk. Elke pragmatische oplossing kent verliezers: waar kunnen zij hun recht zoeken? Hoe werkt dat in een systeem waarin de bestuurlijke arrangementen flexibel rondom de specifieke problemen zijn gebouwd? Wat is dan de weg voor bezwaar, voor de partijen voor wie de gevonden oplossing een nieuw probleem inluidt? Het afwegen van oplossend vermogen voor concrete problemen tegen basiswaarden als rechtsbescherming is geen vervelend op de rem trappen; het maakt net zo goed deel uit van goed globaal bestuur.

De afgelopen jaren hebben we geprobeerd om situationaliteit en maatwerk in te vullen met begrippen als ‘systeemverantwoordelijkheid’, ‘open normen’, ‘zorgplicht’ en ‘discretionaire bevoegdheid’. Het is de vraag of dat in verder glokaliserend bestuur nog voldoende is. Het werkt als noodverband, maar er is een fundamentele aanpak nodig. Misschien moet gelijkheid per definitie situationeel en contextueel worden opgevat: gelijke gevallen binnen dezelfde situationele context gelijk behandelen. Wat per saldo betekent dat het er in verschillende delen in het land in vergelijkbare gevallen toch heel anders aan toe gaat. Juist omdat de werk-

praktijk naar pragmatisch maatwerk en verschil gaat, is het nodig om het debat over de betekenis van rechtsgelijkheid en rechtszekerheid te voeren.

Instituties en persoonlijkheid

Waar komt in de nieuwe globale arrangementen de nadruk op te liggen: op globaliserende instituties, of op personen, dat wil zeggen de mensen die de instituties verpersoonlijken? In institutioneel-theoretische termen geïdentificeerd: focussen we op *structure* of op *agency*, op structuren of op besturen? In het geval van het bouwen op institutionele structuren, bouwen we een globaal arrangement op vanuit nieuwe wetten, regels, kaders, niveaus of organisaties die met de dynamiek van globalisering moeten omgaan; bijvoorbeeld een wettelijk kader dat procedures voor situationaliteit vastlegt. In het geval van *agency* leggen we de nadruk op de mensen die de lokale afwegingen maken. We geven hun geen kaders; de mensen vormen zelf het kader.

Als we kiezen voor deze laatste, meer persoonlijke variant, moeten verantwoording, borging en controle in datzelfde spoor meepersonaliseren: de bestuurder wordt gecontroleerd als persoon, en de bestuurder legt ook persoonlijk verantwoording af; hij legt zelf uit waarom hij doet wat hij doet. Dat betekent ook dat benoemingen van bestuurders belangrijker worden: Wat voor profiel zoeken we? Welk soort bestuurder is hier nodig? Hoe denken we dat deze bestuurder dit vraagstuk zal gaan aanpakken? Globaal bestuur snijdt door de kaders en grenzen van instituties heen, en in de *bestuurlijke* inrichtingsvariant (*agency*) leggen we dat proces in de handen van de bestuurders als persoon.

Kortom, we kunnen institutionele kaders bouwen voor regionale samenwerkingsverbanden, maar we kunnen ook vertrouwen op het vermogen van individuele regiobestuurders om in 'hun' regio het antwoord op een globaal vraagstuk goed te organiseren – zonder kader, overal anders, overal goed. Het kan allebei, maar het kan niet allebei tegelijk: kiezen we voor de structuuraanpak, of voor de persoonsgerichte aanpak?

Sturen en verantwoorden

Op welk niveau organiseren we de verantwoording van wat rond globale vraagstukken gebeurt? Verantwoording is nu vaak georganiseerd rondom de vaste structuur van het huis van Thorbecke, maar hoe doen we dat als het bestuur die structuren doorsnijdt?

Voor wie vooral denkt vanuit het oplossen van maatschappelijke vraagstukken is verantwoording vooral ballast: eerst moeten we de sturing in-

*Hoe organiseren we
verantwoording als het
bestuur die vaste structuren
van het huis van Thorbecke
doorsnijdt?*

richten zodat we glokale vraagstukken effectief kunnen oplossen, dan pas komt de verantwoording. Voor wie verantwoording een kernwaarde is, moet eerst die verantwoording goed geregeld zijn, zodat we daarna gelegitimeerd en verantwoord met glokale arrangementen verder kunnen.

De verantwoordingsvraag is voor een glokaal arrangement lastig te beantwoorden, omdat er bij verantwoording altijd sprake is van een zekere mate van hiërarchie: iemand legt *aan iemand anders* verantwoording af. Als het rijk zegt dat er lokaal en regionaal vrijelijk glokaal en doorsnijdend gewerkt kan worden, maar dat er wel volgens nationale kaders aan de rijksoverheid verantwoording moet worden afgelegd, dan trekt dat een zware wissel op de samenwerking. Hetzelfde gebeurt als burgemeesters samen de schouders onder een vraagstuk zetten, maar zij zich vervolgens binnen de kaders van hun eigen gemeenten allemaal individueel moeten verantwoorden. Ook in glokale arrangementen is verantwoording belangrijk, maar hoe, waar, aan wie en volgens welke regels gebeurt dat? Wie verantwoording aflegt is kwetsbaar, want er kan afwijzing of correctie plaatsvinden door de ander. Daarom zijn de normen voor verantwoording zo relevant: ze zijn uiteindelijk heel bepalend voor wat er in de praktijk gebeurt. Het maken van keuzes wordt sterk beïnvloed door de manier waarop daarover verantwoording moet worden afgelegd. Als een systeem bijvoorbeeld een hoge mate van ruimte voor situationaliteit suggereert, maar vervolgens heel strakke verantwoording vraagt – dus generieke kaders vooropstelt in plaats van situationele gelijkheid –, dan zal zich dat in de praktijk vertalen in grote terughoudendheid in het maken van afwijkende keuzes. Durft iemand in zo'n situatie nog wel letterlijk 'het verschil te maken'?

De vraag is dus of we ook verantwoording 'glokaal' weten in te richten, zodat er ruimte voor goed werkende én goed verantwoorde glokale arrangementen ontstaat.

Fluiditeit en afbakening

Glokalisering suggereert schaalvariëteit: schaalniveaus die niet vastliggen, maar juist in beweging zijn. Dat is de boodschap in het recente rapport *Maak verschil* van de Studiegroep Openbaar Bestuur.² Eerder al kwamen het Interprovinciaal Overleg en de Denktank Vereniging van

Nederlandse Gemeenten tot vergelijkbare conclusies.³ Wim van de Donk, commissaris van de Koning in Noord-Brabant, drukte het eerder al beeldend uit: het huis van Thorbecke is geen vaste structuur van waaruit we de vraagstukken tegemoet treden, maar is een flexibele structuur.⁴ De lagen zijn er altijd, maar ze worden wendbaar en flexibel ingezet, afhankelijk van de kwestie waar het om gaat. Dat is volgens Van de Donk geen deviatie van wat Thorbecke bedoelde. Het ‘huis’ was nooit bedoeld als in beton gegoten structuur; het ging altijd al om beweeglijkheid, om een organische structuur. Er is sprake van fluïditeit van het bestuur, waarbij de partijen doen wat lokaal nodig is. Er is een globale afbakening van hun rol en taak, en vanuit die basis benaderen zij de vraagstukken die op hen afkomen. Geert Teisman stelt dat de vraag niet meer is: ‘Ga ik erover of niet?’, maar: ‘Voeg ik iets toe of niet?’⁵ Wie kan toevoegen voegt in, en wie in dit geval of in deze fase even niets kan bijdragen, voegt tijdelijk uit. Daar is niets mis mee. Tijdelijke afwezigheid, invoegen en uitvoegen, intensiveren en tijdelijk weer uitfaseren zijn logische patronen in een flexibele structuur.

Fluïditeit veronderstelt dat partijen hun betrokkenheid bepalen op grond van de manier waarop het vraagstuk zich manifesteert. De realiteit van het bestuur is soms echter anders. Er is vaak een strijd om het eigenaarschap van problemen. Partijen willen het probleem ‘hebben’, omdat ze daarmee hun positie kunnen onderstrepen. Het is daarom de vraag of het hiervoor beschreven proces van in- en uitvoegen wel zo vanzelfsprekend zal verlopen. Ook het ‘primaat’ kan een probleem vormen: wie neemt de lead bij een globaliserend vraagstuk? Niet iedereen kan het voortouw nemen, dus wie moet dat zijn? De eerder aangehaalde gouverneur Brown was niet zomaar in Parijs: hij was er uit boosheid over het feit dat hij er niet mocht zijn. Hij was het zat dat de ‘landen’ – in het geval van de vs de federatie – de discussie domineerden en daarin het primaat hadden.

Je organiseren rondom problemen is een goed organisatieprincipe, maar we moeten niet naïef zijn en doen alsof dat vanzelf gaat: de strijd om het eigenaarschap van problemen is niet een, twee, drie verdwenen. Wat dit betreft biedt een strikte toedeling van bevoegdheden aan vaste bestuurslagen een groot voordeel; de inflexibiliteit van dat model is dan ineens aantrekkelijk. Afbakening brengt helderheid, rust en voorspelbaarheid. Partijen weten waar ze aan toe zijn en kunnen van daaruit de discussie aangaan over samenwerken, invoegen of uitvoegen, opschalen of afschalen. Fluïditeit kan het uitgangspunt van organiseren zijn, maar het kan dus ook iets zijn wat partijen vanuit een afgebakende vorm doelbewust realiseren. Partijen herijken dan hun afgebakende vorm op de vraagstukken die ze tegenkomen.

Samenvattend: globaal bestuur kan ontstaan vanuit het beginsel ‘Je doet

mee als je iets toevoegt' (maximale fluïditeit), maar ook vanuit het beginsel 'Je gaat erover of niet' (maximale afbakening). We zijn geneigd om strikte afbakening af te zweren – ik ook, omdat deze zo star is en niet past bij de urgentie van vraagstukken – maar organiseren vanuit fluïditeit moet zich nog bewijzen. We moeten zien of daarmee de strijd om het eigenaarschap van problemen niet opblaait, wat tot nieuwe verlamming zou leiden.

GLOKAAL BESTUUR: DRIE STRATEGIEËN VOOR BESTUURLIJKE ARRANGEMENTEN

Een goed werkend globaal bestuur komt onvermijdelijk tegenover de hiervoor genoemde dilemma's te staan: ze zijn daaraan inherent. Bij het ontwerpen van arrangementen voor globaal bestuur moet daarom altijd binnen deze dilemma's gelaveerd worden. Daarin zijn, zoals hiervoor al kort genoemd, drie houdingen mogelijk.

De eerste houding is een *princiële*. Het kenmerk van de principiële houding is dat de waarden die in het geding zijn verabsoluteerd worden. De waarden zijn principieel en daarom ook niet onderhandelbaar: als het niet 'helemaal wel' is, dan is het meteen ook 'helemaal niet'. Een principiële houding kan ten overstaan van een dilemma op verschillende manieren ingevuld worden. Principieel op beide waarden, of op slechts één van beide waarden die in het geding zijn. Iemand kan principieel vinden dat situationaliteit moet, maar óók dat rechtsgelijkheid volledig moet gelden. Dat dat praktisch gezien niet allebei tegelijk kan, maakt niet uit: het gaat om het principe. Hetzelfde gebeurt bij een focus op één van de uiteinden van het dilemma: als aan rechtsgelijkheid niet kan worden getornd, sluit dat alle mogelijkheid tot situationaliteit uit; en als situationaliteit niet mag worden ingesnoerd, moet worden voorbijgegaan aan algemene en generieke beperkingen. Zo'n houding ten opzichte van een dilemma leidt nooit tot een oplossing daarvan: elke beweging richting de ene waarde leidt tot een verlies op de andere. Een volledige keuze voor één van beide waarden komt in de praktijk dus nooit voor.

Omdat uit de principiële houding geen mogelijk handelingsperspectief volgt, bestendigt deze houding in de praktijk alleen de status quo. Alles blijft zoals het is. Dat zal niet de bedoeling van de principiële denker zijn, want het is suboptimaal, maar het is de praktische consequentie van deze insteek. Wie zich principieel opstelt heeft het morele gelijk, maar moet het doen met de status quo of met wat er door anderen aan verandering wordt ingezet.

De tweede houding is een sterk *pragmatische*. 'Pragmatisch' is hier niet bedoeld als 'praktisch werkend', maar geeft aan dat de nadruk ligt op het

oplossen van problemen. Het oplossen van het maatschappelijk probleem is het doel, en daar buigt je vervolgens alles omheen. Situationaliteit komt dan voorop te staan; de bijbehorende checks-and-balances mogen de probleemoplossing niet in de weg staan. De borging staat in de schaduw van de probleemoplossing: eerst de problemen oplossen, dan de borging en alles wat er aan hygiënefactoren nodig is – zolang dat niet belemmerend is voor het vermogen om oplossingen te blijven produceren.

De pragmatische houding biedt krachtige handelingsopties en mobiliseert veel energie voor verandering: bestaande structuren worden onder druk vloeibaar. Deze actiegerichte houding heeft echter ook een eigen beperking: pragmatisme mobiliseert veel energie, maar het activeert ook het borgingssysteem (ook al wordt dat zo veel mogelijk omzeild). Dat systeem is minder zichtbaar en minder luidruchtig, maar het kan wel aan de rem hangen.

De derde houding is een *problematiserende*, wat hier wil zeggen dat de problematische keerzijden van de gekozen pragmatische oplossingen worden benadrukt. Een publiek-private samenwerking kan een daadkrachtige oplossing zijn, maar waar kan de benadeelde burger dan straks zijn recht halen? Moet dat niet eerst goed geregeld zijn? Situationele oordelen zijn fijn voor burgers die er voordeel uit halen, maar wie op basis van zo'n oordeel geen gelijk krijgt, voelt zich ongelijk behandeld. En vanuit rechtsgelijkheid bezien heeft zo iemand waarschijnlijk gelijk – althans, zolang de nieuwe uitgangspunten voor rechtsgelijkheid heel goed, helder en precies zijn afgesproken en ingeregeld. Dat moet eerst, want dan pas is er ruimte voor pragmatische probleemoplossing. Anders gezegd: eerst de borging op orde, ook als er maar enkele potentiële benadeelden zijn, dan pas aan het werk. De problematiserende houding wordt daarom vaak ook relatief principieel: niet omdat het per se om die principes gaat, maar omdat de borging vaak precisering vereist. En precisering van principes leidt meestal tot verabsolutering ervan.

Het probleem van de problematiserende houding is dat het moeilijk is om hiermee tot praktische oplossingen te komen, zelfs als deze houding mild en oprecht op probleemoplossing: de borgingsmechanismen fungeren als een fuik dat tot verabsolutering leidt. Wie welwillend een kader voor situationaliteit gaat opstellen, komt onbedoeld waarschijnlijk uit op een heel principiële en daarom nauwelijks werkbare oplossing.

VERNIEUWENDE ARRANGEMENTEN GEVRAAGD

Glokaal bestuur is geen keuze: het dient zich aan en het dringt zich op. Daarom is het ontwerp van glokale bestuurlijke arrangementen een ur-

gente zaak. Men moet – in termen van de drie houdingen – zien te komen tot coalities van pragmatische en problematiserende elementen. Zo krijg je vernieuwende arrangementen die vanuit beide perspectieven kunnen werken. Mensen die in zulke arrangementen werken, zoeken vanuit hun pragmatische oplossingen ook steeds de interactie met de borgende elementen en instituties. En de meer borgende elementen en instituties zoeken vanuit hun vakgebied naar borgingsconstructies die goed bij de glokale praktijk passen. In dat opzicht is het bijvoorbeeld heel geruststellend dat de Raad van State zich onder leiding van de huidige vicevoorzitter heel actief toont in het denken over de juridische borging van situationele verschillen: de raad heeft de oplossing nog niet bedacht, maar het vraagstuk staat in ieder geval hoog op zijn agenda. Datzelfde gevoel van urgentie ontstaat hopelijk ook in instituties als de Algemene Rekenkamer en het parlement. Recente debatten over systeemverantwoordelijkheid laten zien hoe moeilijk het is om de bedoeling van dergelijke constructies in de hitte van het debat en het incident overeind te houden – terwijl het de enige manier is om met glokale bewegingen om te gaan. Dezelfde moeilijkheid doet zich voor op het niveau van het lokaal en het regionaal bestuur: de pragmatische probleemoplossers zullen zich moeten verhouden tot de meer problematiserende elementen, en vice versa.

De ‘princiële’ wacht een nog lastiger uitdaging. Zij zullen zich – principieel! – moeten verhouden tot een wereld en een bestuur die steeds ambiguer worden. Waarin principiële argumenten nog steeds mogelijk en welkom zijn, maar wel steeds minder handelingsperspectief bieden. Dat is geen pleidooi voor het stoppen met principes of voor het ‘pragmatiseren’ ervan. Het is eerder een ongemakkelijke vaststelling dat een glokale wereld betekenis heeft voor het bestuur, maar ook voor de discussie erover, die laat zien dat glokaal bestuur makkelijker gezegd is dan gedaan.

Noten

- 1 Benjamin R. Barber, *If mayors ruled the world. Dysfunctional nations, rising cities*. New Haven/Londen: Yale University Press, 2013.
- 2 Studiegroep Openbaar Bestuur, *Maak verschil. Krachtig inspelen op regionaal-economische opgaven*. Den Haag: Ministerie van BZK, 2016. Zie ook de bijdrage van Kees Breed in deze CDV-bundel.
- 3 Respectievelijk Interprovinciaal Overleg, *KOMPAS 2020. Samen werken aan een sterke regio*. Den Haag: IPO, 2014; en
- Denktank Vereniging van Nederlandse Gemeenten, *Gewoon, dichtbij. Gedeelde verantwoordelijkheid voor lokale kwaliteiten*. Den Haag: VNG, 2014.
- 4 Wim van de Donk, *De centralisatie in openbaar besturen. Over dunne denkramen, pertinente pragmatiek en ambivalente ambities* (elfde Rob-lezing), 12 november 2014. Zie: <http://www.rob-rfv.nl/documenten/rob-lezing2014.pdf>
- 5 Geert Teisman, *Diversiteit en complexiteit. Inbedding in netwerken als kansrijke route naar integratie*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2014.

Lambert van Nistelrooij

‘Europese agenda voor de stad nodig’

‘Het Pact van Amsterdam gaat over de Europese agenda voor de stad. Dit is een nieuwe aanpak voor allerlei Europees beleid met directe gevolgen voor steden en hun inwoners. Het is een doorbraak in de samenwerking in Europa, in een vijftien jaar slepende patstelling over botsende bevoegdheden. Onder het Nederlandse voorzitterschap is gezegd: we praten niet over bevoegdheden, maar over de directe participatie van steden in Europese doelstellingen.’

‘Toen ik eind 2015 op de voorbereidingsbijeenkomst van het Pact van Amsterdam in Riga minister Plasterk sprak, heb ik hem gezegd: “Het kan toch niet zo zijn dat een nieuwe verklaring over Europees beleid onder jouw voorzitterschap weer in zo’n patstelling eindigt? Er is een andere benadering nodig. Niet een van strijd over botsende bevoegdheden, maar een van gedeelde verantwoordelijkheden en gedeelde doelstellingen, waarin verschillende partners belang hebben en op voet van gelijkheid deelnemen.” Mijn advies was om het in de vorm van een pact te gieten, waarmee een doorbraak mogelijk zou worden gemaakt. Plasterk heeft deze in wezen christendemocratische agenda omarmd.’

* * *

‘Hoe krijgt het pact gestalte? Allereerst in de aanpassing van wetgevingstrajecten. De competentiestrijd over bevoegdheden wordt omgevormd tot een samenwerking. Het past in de *better regulations*-agenda van Timmermans, maar meer nog in een christendemocratische agenda van gespreide verantwoordelijkheid.’

LAMBERT VAN NISTELROOIJ (1953)

Lid van het Europees Parlement namens het CDA en coördinator regionaal beleid van de Europese Volkspartij (EVP).

‘Het gaat hierbij om een toets vooraf op de uitvoerbaarheid van regelgeving, op de impact ervan. Hier was voorheen te weinig aandacht voor. Het is duidelijk beter voor Europa én voor de regio’s. Dit pact maakt het steden mogelijk rechtstreeks te communiceren met de Europese Commissie over betere regelgeving. Zijn de regels werkbaar in de praktijk? Kunnen er regels af? Wetgeving is

daarmee geen technisch te benaderen vraagstuk meer, een van bovenaf te implementeren zaak, maar is een kwestie van participatieve democratie geworden. Ervaringen van burgers en betrokkenen worden uitdrukkelijk meegenomen en dat leidt tot betere en afgeslankte regelgeving.’

‘Het pact geeft, ten tweede, gestalte aan nieuwe vormen van samenwerking binnen Europa via een kennisplatform van *good practices*, waarop makkelijk aan te haken is. Er zijn in overleg met Europese steden twaalf thema’s vastgesteld: luchtkwaliteit, migratie en vluchtelingen, woningbouw, armoede in de stad, werkgelegenheid, duurzaam gebruik van grond, circulaire economie, klimaatadaptatie, energietransitie, stadsmobiliteit, digitale transitie, en innovatief en verantwoordelijk aanbesteden; er is 371 miljoen euro beschikbaar voor innovatieve acties op deze terreinen.’

‘Het gaat om het blootleggen van de aanwezige kennis, om het in beeld brengen van de voortrekkers. Om het aan elkaar koppelen van de informatie; om daar op eigen kracht of in combinatie met geld voor regionale ontwikkelingsfondsen (zo’n veertig miljard euro) bij aan te kunnen haken. Regio’s in Oost- en Zuid-Europa hoeven zo niet opnieuw het wiel uit te vinden.’

‘Nederland doet het goed met de aanpak van fijnstof. Andere steden, zoals Warschau, Sofia, Athene, kunnen meteen gebruikmaken van een dergelijke aanpak. Wat kunnen we van elkaar leren? Dat is de insteek. Die vraag is in het verleden te weinig gesteld. Het doel is uitdrukkelijk om de territoriale cohesie te bevorderen. De financiële en economische crisis heeft in Europa flink huisgehouden; in Noord-Europa zien we nu tekenen van herstel, maar in Oost- en Zuid-Europa

gaat dat minder snel. Daarom is stimuleren van onderop nodig om het laatste zetje richting herstel te geven. Het gaat erom door het leggen van slimme verbindingen ontwikkeling binnen Europa te stimuleren. Regio’s kunnen op een hoger plan instappen en dan meebewegen in de richting van een duurzame en inclusieve economie. De solidariteit bestaat niet uit het uitdelen van een blanco cheque, maar uit deelname in een participatieagenda.’

* * *

‘De behoefte om te participeren in die veranderingen is groot. Europa geeft zo praktisch vorm aan de nieuwe economie, op het terrein van bijvoorbeeld de circulaire economie. Zie bijvoorbeeld hier dichtbij de activiteiten in het kader van de Biobased Delta.’

‘Het nieuwe Europa is het Europa van de slimme specialisatie, van verbindingen leggen tussen regio’s en hun burgers, van nieuwe vormen van lerend bestuur. De burger snapt heel goed hoe belangrijk de regio is in het stimuleren van innovatieve ontwikkelingen. Zo’n Europa is niet langer losgezongen van zijn burgers.’

‘De ontwikkeling van onderop heeft het grote voordeel dat je daarmee burgers bereikt. Via het Pact van Amsterdam, verbetering van wetgevingstrajecten van onderop en de daarmee verbonden inzet met de regionale ontwikkeling, zitten bestuurslagen elkaar niet in de weg, en krijgen innovatieve ontwikkelingen een kans. Op deze manier kan gespreide verantwoordelijkheid, die in de erkenning van eigen kracht zijn basis vindt, worden waargemaakt. Alleen zo kan Europa de hoofden en harten van zijn burgers winnen.’

door Jan Prij

De actualiteit van

Johannes Althusius

(Diedenshausen 1557-Emden 1638)

door *Jan Willem Sap*

De auteur is hoogleraar Europees recht aan de Open Universiteit te Heerlen en universitair hoofddocent Europees recht aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Een grotere rol voor lagere overheden in Europa

Bij zijn afscheid na acht jaar als burgemeester van Eindhoven gaf Rob van Gijzel (PvdA) een duidelijke boodschap mee. Natiestaten zijn verouderde structuren geworden.

Parlementen en regeringen zijn te bureaucratisch; zij kunnen grensoverschrijdende uitdagingen, bijvoorbeeld vluchtelingenstromen, niet aan. Tegenwoordig zijn het de steden die het centrum van de nieuwe wereld vormen. Zij zoeken verbindingen en werken samen. Steden zijn geschikter om een bijdrage te leveren aan een steeds hechter verbond tussen de volkeren van Europa, want steden zijn gericht op oplossingen en zijn verankerd in een gemeenschap met internationale burens. Daarom hebben ste-

den recht op meer ruimte, maar de Gemeentewet uit 1851 knelt nogal. Als steden meer samen kunnen optrekken met andere stadsregio's in het buitenland, zullen de burgers zich vanzelf meer Europeaan gaan voelen. Het zijn de steden die de toekomst maken.¹

* * *

In de zestiende eeuw was de havenstad Emden zo'n stad die de toekomst maakte. De stad lag in Oost-Friesland tussen de Nederlanden en het Habsburgse rijk. Engeland was goed bereikbaar. Emden speelde een hoofdrol in de reformatie door de opvang van duizenden mensen, ook Vlamingen, op de vlucht voor de hertog van Alva en de inquisitie. Al eerder onderscheidde

Emden zich. In de consistoriekamer van de Grote Kerk van Emden had Melchior Hoffman, eerst aanhanger van Luther en later anabaptist, ongeveer driehonderd volwassenaenen gedoopt, een stimulans voor de doperse beweging. Hoffman was beïnvloed geweest door zijn ervaringen in Straatsburg, waar men een tolerant beleid voerde tegenover andersdenkenden, ook als het ging om volwassenendoop, zolang de eenheid binnen de civiele gemeenschap maar niet werd verstoord. De prediker Hoffman moest Oost-Friesland na een halfjaar verlaten wegens gewekte beroering. Ook in Straatsburg zou hij in de problemen komen.²

Door het komen en gaan van schippers, handelaren, predikers en vluchtelingen was in Emden besef van het bestaan van levensbeschouwelijke pluraliteit. Dit besef kwam niet voort uit onverschilligheid of relativisme, maar uit de opdracht van het evangelie zelf. De opvang van medemensen was een zaak van gerechtigheid. In de havenstad was daarnaast volop geoefend met vormen van kerkelijk organisatierecht, door onder anderen de Poolse theoloog en hervormer Johannes à Lasco (in de jaren 1542-1549). In calvinistische kerken werd ervaring opgedaan met mannenkiesrecht. In Emden vond tweemaal een grote synode plaats: in 1571 en in 1610. Als uiteindelijk calvinistische stad, met de lastige lutherse graaf van Oost-Friesland in het katholieke Habsburgse rijk, was grote politieke manoeuvreerkunst vereist. Vanaf 1604 wist Johannes Althusius als *syndicus* (secretaris en jurist met diplomatieke status) de stad Emden door moeilijke tijden heen te loodsen.

Johannes Althusius (1557-1638) [Johann Althaus] had gestudeerd in Keulen, Parijs, Bazel en Genève. In 1586 was hij hoogleraar

in de rechtsgeleerdheid geworden aan de academie van Nassau te Herborn. Ook was hij lid van de raad van het graafschap Nassau. Hij verwierf grote faam door zijn in 1603 gepubliceerde werk *Politica methodice digesta* (Politiek op methodische wijze geordend). Daarin verdedigde Althusius dat de soevereiniteit niet toekwam aan een vorst, maar aan de gehele staatsgemeenschap of het volk als een samenstel van verbanden. Bij hem was de staat meer dan een vorst met onderdanen. Althusius benadrukte de rol van families en gilden en vroeg aandacht voor niet-statelijke samenlevingsvormen en rechtsvorming. Hij had oog voor het belang van maatschappelijke pluraliteit. Elke samenlevingsvorm had eigen wetten waardoor het geregeerd behoorde te worden. Hoewel de jurist en politiek filosoof Althusius het woord soevereiniteit hiervoor niet zou gebruiken – soevereiniteit had bij hem betrekking op de eenheid van de staatsgemeenschap – kan worden gesproken van een soort ‘soevereiniteit in eigen kring’ avant la lettre. Eind negentiende eeuw verdedigde Abraham Kuyper dat God verschillende wetten had uitgevaardigd voor zijn schepping. Er waren levensfuncties die een eigen sfeer van functioneren hadden, en die werden vervuld door kringen, zoals gezin, staat en kerk, met verschillende levenswetten. Elke kring had een eigen gezag en bevoegdheid die niet aan een andere kring waren ontleend, maar aan God. Ook Althusius kende betekenis toe aan verbanden als de dragende kracht in de pluralistische samenleving. Hij definieerde de staat als ‘een imperium, rijk, *res publica* en volk verenigd in een lichaam door overeenstemming van veel verbanden en andere lichamen, en samengebracht in een rechtsbestel. Want

families, steden en provincies bestonden naar hun aard eerder dan rijken en zij liggen aan een rijk ten grondslag.³

Het werk van Althusius is in de eerste plaats van belang omdat de calvinistische politieke theorie op systematische wijze werd uiteengezet, met gebruikmaking van veel bronnen. In de tweede plaats bevat het werk een onderbouwde rechtvaardiging van de Nederlandse Opstand tegen Spanje. Zijn intellectuele werk werd bijzonder gewaardeerd in de Republiek en in Emden. In 1610 en 1614 verschenen uitgebreide edities. In 1880 werd zijn werk weer in de belangstelling gebracht door Otto von Gierke.⁴ Later raakten vooraanstaande christendemocratische denkers en doeners als Herman Dooyeweerd (1930) en Pieter Sjoerds Gerbrandy (1944) gefascineerd door Althusius. Sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw kreeg zijn werk in de Angelsaksische wereld steeds meer waardering vanwege de aandacht voor federale concepten in zijn staatsleer.

* * *

Althusius bouwde zijn originele staatsleer van anderen op. Het doel van de staat was niet afgeleid van de vorst maar draaide om een rechtvaardig en gelukkig leven van de burgers. Het volk, zoals tot uitdrukking gebracht in de samenlevingsvormen, stond in zijn staatsleer hoger dan de politieke bestuurders. De politieke bestuurders oefenden geen eigen macht uit, maar slechts gedelegeerde macht. Daarmee had Althusius oog voor een soort volkssoevereiniteit onder God. Door de staatsgemeenschap, in de zin van de vertegenwoordigers van het volk, steden en provincies, werd de soevereiniteit op contractuele wijze aan de overheid gedelegeerd. Ieder politiek niveau kende één besturende magistraat en één controle-

rende raad, die mocht ingrijpen als de magistraat faalde. Voor het absolute koningschap was geen plaats. Terwijl de Fransman Jean Bodin alles concentreerde op de almacht van de vorst, zag Althusius ruimte voor een vroege vorm van dialogisch staatsrecht; private persoon, familie, gilde, dorp, stad, provincie, lagere magistraten, graaf, vertegenwoordigers van steden en standen, *ephoren*, Staten-Generaal, volk, vorst, staat, natuurrecht en God wist hij min of meer allemaal een plaatsje te geven in zijn staatsleer. Daarbij had hij oog voor de noodzaak van een extern referentiepunt. Men kan van mening verschillen over de aan ieder toebedeelde ruimte. Althusius werkte met de gegevens van het toenmalige feodale tijdperk. Zijn werk is geen pleidooi voor algemeen kiesrecht voor alle volwassen mannen en vrouwen in de staat. Dat zou nog eeuwen duren. Pas sinds 1919 kan Nederland als een democratie worden beschouwd.

* * *

Er zijn verschillen tussen Althusius en Jean-Jacques Rousseau. Bij het nadenken over de grondslagen van de samenleving startte Rousseau bij de natuurmens. Rousseau ging uit van een hypothetisch contract tussen individuen. De samenleving was bij hem een soort belangenvereniging op basis van een 'sociaal contract'. Rousseau was fel over hiërarchische eer en onverdiende hoogachting; de republikeinse samenleving was gezonder. Zeker is dat Rousseau met zijn nadruk op het vrije zelfbeschikkingsrecht iets onder woorden wist te brengen van wat leefde onder de gediscrimineerde boeren tijdens het ancien régime. Hoewel historisch verklaarbaar, zit in de filosofie van Rousseau ook een risico, naar voren komend in het later niet kunnen dulden van oppositie door

de jakobijnen. In dat opzicht is aantrekkelijk dat Althusius volkssoevereiniteit toekende aan de staatsgemeenschap of het volk als een samenstel van afzonderlijke verbanden op allerlei niveaus, met daarbinnen ruimte voor niet-statelijke verbanden.⁵ Althusius keerde steeds terug naar de *consociato symbiotica*, een organische groep samengesteld uit sociale wezens. Niemand kan geïsoleerd leven. Iedereen behoort tot één of meer van deze organische groepen, en dat behoren tot het verband maakt iedereen ‘fellow’ of ‘genoot’ en daardoor deelnemer aan het publieke leven. Dat kan een vereniging zijn, maar Althusius doelde zeker ook op die verbanden die men moeilijk uit vrije keus kan verlaten, zoals een familie. Interessant is dat het individu geen directe toegang had tot het publieke leven. Hij kon pas participeren in het publieke leven na de waardigheid van burger te hebben bewezen in diverse sociale verbanden, bijvoorbeeld in familie of gilde. Bij Althusius was geen verdediging van het individualisme als een concentratie op het zelf. Hij ging uit van de cultuurmens. Verscheidenheid was geen belemmering voor gemeenschap, maar riep op tot gemeenschap.

In de visie van Althusius werd een staat gedragen door een plurale samenleving. Niet aan de vorst maar aan de gehele staatsgemeenschap behoorde de soevereiniteit toe. De bezitter en gebruiker van de soevereiniteit was niemand anders dan het totale volk, zoals dat was verenigd in een symbiotisch verband dat op zijn beurt was samengesteld uit kleinere verbanden. Althusius zag private organisaties niet als een onderdeel van de staat. Hij kende aan deze verbanden niet tot de overheid herleidbare competenties toe. Daarmee kan worden verdedigd

dat hij vooruitliep op een rol voor de civil society. Elke samenlevingsvorm had eigen wetten waardoor die geregeerd diende te worden. De soevereiniteit van de staat behoorde niet tot de hoogste overheid, maar stond onder de ‘goddelijke wet’ of ‘natuurwet’. De door de staat uitgevaardigde wetten moesten voldoen aan het natuurrecht in de zin van universele rechtsbeginselen, geschapen in de natuur van de mens en tot uitdrukking gebracht in de tien geboden en de naastenliefde.

* * *

Waar Althusius in de publieke sfeer steeds contractuele verhoudingen benadrukte, kon hij het recht van verzet van de lagere magistraten omarmen. Het volk in georganiseerd verband stond hoger dan de vorst. Als een overheid het verbond, contract of verdrag met het volk schond, dan was het volk geen gehoorzaamheid meer verschuldigd en mocht de tiran door de Staten-Generaal (als ephoren) worden verwijderd.⁶ Daarmee gaf Althusius een stevige onderbouwing van het avontuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden, die met de Unie van Utrecht (1579) in artikel 13 bovendien had vastgelegd dat eenieder ‘vrij in zijn religie zal mogen blijven en dat niemand vervolgd of ondervraagd zal worden ter zake van zijn religie’. Vlak daarna had Willem, door Gods genade, Prins van Oranje, Graaf van Nassau zijn Apologie of Verantwoording gepubliceerd, die grote indruk maakte in geheel Europa. In 1581 had de Staten-Generaal de tiran Filips II afgezworen met het beroemde *Plakkaat van Verlatinghe* (1581), onze eigen onafhankelijkheidsverklaring.⁷

Hoewel de vrije Nederlanden eerst met argwaan werden bekeken, bleek rond 1600 dat de Republiek een succes was geworden,

mede door de internationale netwerken die de vluchtelingen en migranten hadden meegebracht. Zeker, er was in de Nederlanden een publiek bevoorrechte kerk. Dissenters als doopsgezinden, lutheranen, katholieken en joden hadden minder rechten. Republiek en Kerk eisten van politieke bestuurders loyaliteit; men was in oorlog met half Europa en bang voor verslapping en verraad. Maar in ieder geval werden dissenters hier niet vermoord of verbannen, zoals in Spanje en Frankrijk. Uiteindelijk zou de verdraagzaamheid grote rijkdom brengen. In 1648 werd de Republiek bij de Vrede van Westfalen formeel door de buitenlandse mogendheden volkenrechtelijk erkend, hetgeen bevriende naties reeds in 1588 hadden gedaan.

In een tijd dat er nog vragen waren over het bestaansrecht van de Republiek, ook vanuit buitenlands perspectief, gaf Althusius aan die staat een wetenschappelijke onderbouwing op basis van de calvinistische politieke theorie. Met zijn rechtvaardiging van de Nederlandse Opstand liep hij vooruit op argumenten in de Amerikaanse *Declaration of Independence* (1776). Het werk van Althusius blijft vruchtbaar voor het nadenken over federalisme, verzetsrecht, beperkt bestuur, de rol van maatschappelijke organisaties, democratie en fundamentele rechtsbeginselen. Maar ook zijn stad Emden mag

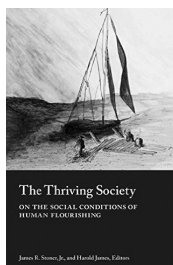
als toevluchtsoord voor vluchtelingen niet worden vergeten. In 1660 schonken nakomelingen van vluchtelingen als dank een reliëf aan de Grote Kerk van Emden met een uitbeelding van het ‘Scheepken van Christus’, met daarbij het volgende inschrift: ‘Gods kerck, vervolgt, verdreven, heft Godt hyr trost gegeven.’

Noten

- 1 Hans Marijnissen, ‘Liefdevol afscheid van Van Gijzel’, *Trouw*, 17 mei 2016.
- 2 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675*. Hilversum/Leeuwarden: Verloren/Fryske Akademy, 2000, pp. 82-98.
- 3 Johannes Althusius, *The politics of Johannes Althusius*. An abridged translation of the third edition of *Politica methodice digesta* (1603, 1614), introduction by E.S. Carney. Londen: Eyre & Spottiswoode, 1964, p. 61.
- 4 Otto von Gierke, *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*. Aalen: Scientia Verlag, 1968 [1880].
- 5 H.E.S. Woldring, ‘Privaat en publiek. Over de actualiteit van de politieke filosofie van Johannes Althusius’. In M.C.P. van Eijk e.a. (red.), *Gesloten of open overlegstelsel*. Den Haag: Sdu, 1993, pp. 13-28.
- 6 J.P.A. Mekkes, *Proeve eener critische beschouwing van de ontwikkeling der humanistische rechtsstaattheorieën*. Utrecht/Rotterdam: Libertas Drukkerijen, 1940, pp. 131-132.
- 7 C. de Boer en J.W. Sap (red.), *Constitutionele bronnen van Nederlandse rechtsgeschiedenis*. Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2007, p. 55.

Boeken

James R. Stoner, Jr., en Harold James (red.)
The thriving society. On the social conditions of human flourishing

The Witherspoon Institute | 2015 | 330 pp. | \$ 25,00 | ISBN 9780985108755

Een functionerende samenleving is nog geen florerende samenleving

door *Patrick Overeem*

De auteur is universitair docent bestuurskunde aan de Universiteit Leiden.

Sociologen en cultuurcritici van Tocqueville tot Putnam hebben laten zien dat de moderne maatschappij zich kenmerkt door individualisering: de ontwikkeling waardoor iedereen in toenemende mate *op* zichzelf en menigeen daardoor ook *voor* zichzelf gaat leven. Wij sociale wezens worden, anders gezegd, meer solitair en minder solidair. In antwoord hierop benadrukken christendemocraten en anderen graag het belang van ‘de samenleving’, van gemeenschapszin en saamhorigheid. En die zaken zijn inderdaad hoognodig, maar ze zijn niet voldoende. Er zijn immers ook gemeenschappen die heel hecht en solidair zijn, maar toch het algemeen welzijn schaden. Denk maar aan motorbendes of aan de maffia. En ook in de

bovenwereld geldt dat in een samenleving met veel gemeenschapszin toch nog van alles mis kan zijn. Daarom zullen we een stap verder moeten gaan en expliciet moeten benoemen wat eigenlijk een *goede* samenleving is.

Een puntig antwoord daarop is: een goede samenleving is een samenleving waarin het gemakkelijk is om een goed mens te zijn. Een samenleving die ons stimuleert om, bijvoorbeeld, ontrouw, hebzuchtig en corrupt te zijn, kan geen goede samenleving zijn; een samenleving die echter de deugdzzaamheid bevordert, is dat juist wel. Een wat langer antwoord, dat hier goed op aansluit maar tevens ingaat op de sociale voorwaarden voor een dergelijke goede samenleving, komt van Robert P. George, rechtsfilosoof aan Princeton University. In een helder essay stelt hij dat een goede samenleving zowel fatsoenlijk als dynamisch moet zijn. Een samenleving kan fatsoenlijk worden genoemd als zij berust op drie pijlers. Ten eerste moet er respect zijn voor de menselijke persoon en zijn waardigheid. Alle mensen,

ook de kleinste en de kwetsbaarste, verdiepen erkenning en bescherming. Ten tweede moet er een goed functionerend familieleven zijn. Binnen de sfeer van huwelijk en gezin worden waarden en deugden overgedragen die voor mensen zelf, maar ook voor het functioneren van bredere sociale verbanden (buurten, bedrijven, overheden) onmisbaar zijn. En ten derde moet er een eerlijk en effectief systeem van recht en bestuur zijn. Omdat wij niet allemaal altijd deugzaam zijn, en omdat het sociale verkeer eenvoudigweg gecoördineerd moet worden, hebben we een goed overheidsbestel met rechtvaardige, onafhankelijke rechtspraak nodig.

Daar waar deze drie zaken ontbreken zal het sociale en economische leven onherroepelijk ontsporen; immoraliteit en onrecht krijgen daar vrij spel. Nu is het volgens George zeker mogelijk dat een samenleving wel fatsoenlijk is, maar niet dynamisch. In de amishgemeenschap, bijvoorbeeld, functioneren de drie genoemde pijlers weliswaar in voldoende mate, maar wordt economische en culturele ontwikkeling welbewust tegengehouden. De amish menen, net als sommige conservatieven, dat maatschappelijke (en vooral economische) ontwikkeling de fatsoenlijkheid van de samenleving onvermijdelijk aantast en wel moet leiden tot plat consumentisme en materialisme. George gelooft echter niet dat dat per se het geval hoeft te zijn; fatsoen en dynamiek kunnen volgens hem wel degelijk samengaan. Een dynamische samenleving, zo stelt hij, is gebaseerd op twee pijlers, namelijk op bloeiende universiteiten en op bedrijven. Deze zorgen voor de ontwikkeling en verspreiding van respectievelijk inzicht en welvaart. De vruchten hiervan worden niet alleen door directbetrokkenen geplukt

(studenten en docenten, werknemers en werkgevers), maar uiteindelijk door iedereen.

Voor een goede, bloeiende samenleving zijn dus in totaal vijf zaken nodig. Die vijf staan nauw met elkaar in verband. Dat blijkt met name als sommige of alle pijlers disfunctioneren – zoals nu volgens George op grote schaal het geval is. Dan tast het bederf van de ene pijler al snel de andere pijlers aan. De tweede helft van Georges essay gaat over de diverse manieren waarop dit gebeurt.

* * *

Het Amerikaanse Witherspoon Institute heeft een boek samengesteld waarin Georges analyse als uitgangspunt is genomen voor een serie belangwekkende beschouwingen over de genoemde vijf pijlers van een goede samenleving. Aan elk van de vijf worden twee hoofdstukken gewijd – telkens één historisch-beschouwend en één actueel-praktisch. Daarnaast zijn er nog drie hoofdstukken over aanverwante thema's, namelijk over de rol van religieuze instituties, over het (Amerikaanse) buitenlandbeleid en over de gezondheidszorg. Maar eerst volgt op het essay van George nog een aparte analyse door de Britse filosoof John Haldane (hoofdstuk 2). Met humor en scherpte bespreekt hij Georges vijf pijlers, de vier fundamenteën waarop deze zijn gebaseerd (het Joodse, christelijke, Griekse en Romeinse), de drie dimensies die in het moderne denken over de goede samenleving kunnen worden onderscheiden (de consequentialistische, deontologische en deugdethische), de twee perspectieven die men daarbij kan innemen (de premoderne en de moderne), en tot slot de ene institutie die volgens Haldane in het bijzonder een bedreiging vormt voor alle

gering. Realistischer zijn de hoofdstukken van Candace Vogler en Stephen Justice over de universiteit (9 en 14). Zij benadrukken dat de onderzoeksuniversiteit naar negentiende-eeuws Duits model weliswaar veel specialistische kennis heeft opgeleverd, maar tegelijk het intellectuele debat en de brede vorming van studenten heeft gesmoord. Herstel van de universitaire *civitas* waarin docenten en studenten zich in gezamenlijke conversatie bezinnen op de belangrijkste vragen van het menselijk (samen)leven, is moeilijk, maar van eminent belang.

* * *

Zo wordt over elk van de pijlers van een goede samenleving veel waardevols naar voren gebracht. De drie 'vreemde' hoofdstukken (die over religieuze instituties, buitenlandbeleid en de gezondheidszorg) roepen de vraag op of Georges lijst van sociale condities wel uitputtend is. Waarom zijn bijvoorbeeld religieuze instituties of de gezondheidszorg niet ook belangrijke pijlers van een fatsoenlijke samenleving? En waarom

kan dynamiek niet uit de civil society of zelfs van buiten, uit andere samenlevingen komen? Zulke vragen lijken me terecht, maar ze laten het belang van Georges analyse onverlet. Het gewaagde idee om een bundel samen te stellen naar aanleiding van één krachtig essay, pakt in dit geval prima uit. *The thriving society* is een rijk boek, waarin velen iets van hun gading kunnen vinden: filosofen en intellectuelen waarschijnlijk het meest in de reflectieve hoofdstukken, beleidsmakers vooral in de praktische. Wel zijn die laatste sterk geschreven vanuit de Amerikaanse actuele praktijk. Dat is vaak leerzaam, maar het zou goed zijn als er ook een dergelijke bundel kwam die was toegesneden op de Nederlandse situatie. Het inzicht dat, in de woorden van Bradley, een *functioning society* nog geen *flourishing society* is (oftewel dat het waarborgen van materiële belangen iets anders is dan het vervullen van morele behoeften), mag ook in Nederland niet worden vergeten.

Bastiaan Rijpkema

Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie

Nieuw Amsterdam | 2015 | 335 pp. | € 24,99 | ISBN 9789046820049

Zonder rechtscultuur geen weerbare democratie

door *Maarten Neuteboom*

De auteur is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en docent aan de faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden.

Een van de inherente kwetsbaarheden van de democratie is onmiskenbaar dat zij kan worden omvergeworpen met gebruikmaking van uitgerekend democratische rechten en vrijheden. In antwoord op dit probleem rijst de vraag of aan antidemocraten, die op geweldloze wijze hun doel nastreven, bepaalde democratische rechten mogen worden ontzegd. Mag bijvoorbeeld een antidemocratische partij worden verboden? Zie hier het vraagstuk van de weerbare democratie, waarop Bastiaan Rijpkema eind vorig jaar promoveerde. Het resultaat van zijn onderzoek is te lezen in *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie*. In zijn boek beschrijft Rijpkema niet alleen de noodzaak van een weerbare demo-

cratie, maar probeert hij ook te rechtvaardigen *waarom* een democratie, in naam van de democratie, de democratie mag beperken (p. 13). Die rechtvaardigingsvraag is dringend, want met het verbieden van partijen, het weren van onwelgevallige meningen en het ontnemen van het passief kiesrecht aan personen lijkt de democratie direct in tegenspraak te geraken met haar eigen wezenlijke idee van gelijke vrijheid.

De rechtvaardiging van de weerbare democratie berust bij Rijpkema op een democratietheorie waarin het zelfcorrigerende vermogen – de mogelijkheid om besluiten terug te draaien – centraal staat. Democratie wordt met andere woorden opgevat als een systeem van zelfcorrectie (p. 148 e.v.). Het enige besluit dat niet op democratische wijze kan worden herroepen, is het besluit om de democratie af te schaffen. Deze democratieopvatting wordt ontleend aan de staatsrechtsgeleerde George van den Bergh (1890-1966), die haar in zijn oratie uit 1936 aan de Universiteit van Amsterdam ten gehore bracht.¹

Wanneer het zelfcorrigerende vermogen van de democratie wordt tenietgedaan, dreigt het raamwerk verloren te gaan dat juist de democratische besluitvorming mogelijk maakt. Als een democratie daartegen optreedt, dan ‘handelt zij daarmee niet ondemocratisch of inconsistent: haar wezen is immers gelegen in de permanente herroepelijkheid van besluiten’, zo betoogt Rijkkema (p. 156). Het zelfcorrigerende mechanisme krijgt in *Weerbare democratie* aan de hand van drie beginselen nader reliëf: het beginsel van evaluatie, dat van politieke concurrentie en dat van vrije meningsuiting (p. 177).² Wanneer een politieke partij deze waarden aantast, kan zij in de theorie van de auteur in aanmerking komen voor een partijverbod.

* * *

Met zijn these van de democratie als zelfcorrectie vermijdt Bastiaan Rijkkema de nodige valkuilen in het denken over de weerbare democratie. Het is een prudent en knap opgebouwd betoog, dat mits juist toegepast niet snel zal doorschieten. Interessant is bovendien dat het een pleidooi betreft dat binnen het CDA goed bekend is. In 2006 dienden Sybrand van Haersma Buma en Ger Koopmans de initiatiefnota *Alles van waarde is weerbaar* in, die inging op vrijwel hetzelfde thema: hoe kan de democratische rechtsstaat zich beschermen tegen vijanden die met een beroep op grondwettelijke vrijheden al dan niet heimelijk uit zijn op het ondermijnen van de rechtsstatelijk en democratisch ingebedde vrijheid? De CDA-nota was wel materiëler van aard en legde aan de democratische rechtsstaat een bredere waardeset ten grondslag dan het overwegend procedurele pleidooi van Rijkkema, dat vooral (rechts-)positivistisch getint is.

Duidelijk is in ieder geval dat Bastiaan Rijkkema erin is geslaagd een maatschappelijk relevant proefschrift te schrijven.

Maar waarom zouden we eigenlijk de democratie moeten verdedigen? Die vraag beantwoordt Rijkkema niet. Hij gaat vooral uit van het feit dat wij nu in een democratie leven en vraagt zich af of het in strijd is met het idee van de democratie zelf om anti-democratische partijen te verbieden (p. 209). Wel wordt in het boek een tegenstelling geschetst waaruit de voorkeur van de auteur blijkt: tegenover de democratie staat de autocratie. Die laatste staatsvorm is volgens Rijkkema minder goed in het corrigeren van fouten. De democratie zou dat systematiseren. In dit verband wordt met instemming Karl Popper (1902-1994) geciteerd, die in zijn werk de democratie nogal klinisch vergelijkt met zijn wetenschappelijke methode, waarin iedere hypothese voorlopig is.

De klassieke zoektocht naar het juiste staatsbestel vertrekt vanuit een iets andere tegenstelling en verhoudt zich kritisch tot democratie. In het vermijden van anarchie en tirannie werd de democratie als een risikant bestel gezien. Tot ver in de negentiende eeuw benadrukten politiek filosofen de inherente zwaktes van de democratie. De essentie van de democratie is gelijkheid en dat is niet zonder gevolgen voor het recht. De wet, de traditie, de godsdienst, de moraal et cetera vormen voor de democratische mens veelal arbitraire belemmeringen voor zijn vrijheid. De voorlopers van de christendemocratie voegden zich met onder meer hun afwijzing van de volkssoevereiniteit in die kritische denktraditie. De orde en stabiliteit van het staatsbestel werden vooral gezocht in rechtsstatelijke waarborgen als grondrechten, machtenscheiding en

B
O
E
K
E
N

checks-and-balances, en de hiervoor genoemde instituties.

Volgens de Griekse historicus Polybios (203-120 v. Chr.) – die zich baseert op de filosofen Plato en Aristoteles – wordt een stabiele staat tot op zekere hoogte gewaarborgd door een zogenoemde ‘gemengde constitutie’.³ Deze bestaat uit drie min of meer goede staatsvormen, namelijk monarchie, aristocratie en democratie. Daartegenover staan drie corresponderende vervalvormen: tirannie, oligarchie en anarchie. Onze Nederlandse Grondwet weerspiegelt nog steeds iets van dit idee van de gemengde constitutie met de Koning en de Eerste en Tweede Kamer). Een teveel aan democratie werd kortom beschouwd als een risico. Bovendien was het doel ook nooit een staatsbestel an sich, zoals bij Rijkkema de democratie een doel in zichzelf lijkt te worden. Het ging om de vraag welk bestel het best bijdraagt aan een rechtvaardige samenleving, aan het bonum commune. De democratie is daartoe een middel – een heel goed middel om over die rechtvaardige ordening het gesprek te voeren –, maar geen einddoel.

* * *

In zijn proefschrift haalt Rijkkema democratie en rechtsstaat goeddeels uit elkaar. De auteur benadrukt met zijn opvatting van de democratie als zelfcorrectie vooral dat de wil van het volk wet is, zonder daaraan verdere inhoudelijke eisen te stellen. Behalve dan als de enkele waarden die de zelfcorrectie mogelijk maken in het geding komen. Maar wat hebben we daaraan wanneer zich bijvoorbeeld een tirannie van de meerderheid voordoet? Alexis de Tocqueville (1805-1859) beschouwde dat als een groot risico van de democratie, iets wat Rijkkema laat liggen.⁴ Minderheden hebben alleen in theorie iets

aan zelfcorrectie wanneer in de praktijk de massa regeert. Een meerderheid kan voortdurend de uitkomsten van het democratisch proces bepalen en zelfs grondrechten schenden zonder dat daartegen, binnen de theorie van Rijkkema, iets kan worden ondernomen.

Intussen veronderstelt *Weerbare democratie* wel degelijk een waardeset. Hoewel de auteur schrijft dat zijn boek niet ingaat op de rechtvaardiging van de democratie, komt zijn voorkeur ervoor ondubbelzinnig naar voren. Die positie is niet neutraal en hangt samen met een welbepaald beeld van de menselijke persoon. In plaats van de democratie als een gegeven te beschouwen, moeten we op zoek naar de diepere fundamenten ervan. Alleen dan wordt zij echt weerbaar. In

*In plaats van de democratie
als een gegeven te beschouwen,
moeten we op zoek naar de
diepere fundamenten ervan*

navolging van positivistisch ingestelde wetenschappers serveert Rijkkema de zoektocht naar funderende waarden van de democratie af als ‘speculatie’. Dat leidt allemaal naar ‘natuurrecht’, iets wat Jeremy Bentham (1748-1832) al ‘nonsense upon stilts’ noemde. Voor de rationalistisch ingestelde systeembouwer mag dat misschien zo zijn, maar in de christendemocratie is het juist andersom: zonder funderende waarden zijn systemen luchtkastelen.

De keuze voor democratie hangt nauw samen met een beeld van de mens als feilbaar wezen. ‘If men were angels no government would be necessary’, schrijven de Amerikaanse founding fathers in *The Federalist*

Papers.⁵ Die feilbaarheid uit zich niet alleen in het zich kunnen vergissen, zoals Rijkema in navolging van Popper erkent, maar ook in het gevaar van machtsmisbruik. Het mensbeeld gaat verder uit van gelijkwaardigheid; reden waarom burgers gelijk zijn voor de wet. Voorts leidt de waarde van vrijheid tot de erkenning van het belang van zelfbestuur, et cetera. Het is dan ook niet zonder reden dat de eerdergenoemde Van den Bergh naast democratie als zelfcorrectie in tegenstelling tot Rijkema wel belangrijke (rechtsstatelijke) waarden noemt in zijn oratie.⁶ Volgens Van den Bergh zijn dat gelijkheid voor de wet en godsdienstvrijheid. Die beide – en met hen de democratie – wortelen in de eerbied voor de menselijke persoon.

Deze waarden zijn volgens de liberale politiek filosoof Larry Siedentop (1936) een christelijke erfenis die de eigenheid van onze rechtscultuur bepaalt.⁷ Meer oog voor die historische achtergrond van het moderne staatsbestel zou het uitgangspunt van het boek wellicht anders hebben kunnen maken. In plaats van te beginnen met democratie en daaraan een zeer beperkt aantal rechtsstatelijke waarden te koppelen, verdient de rechtsstaat het om voorop te staan (geen rechtsstatelijke democratie dus, maar democratische rechtsstaat).⁸ Uiteindelijk ligt de weerbaarheid van de democratie niet in het systeem zelf, maar in een waarheid die het tellen van stemmen te boven gaat: het idee van een hogere gerechtigheid dan de wetten van menselijke makelij. Het uiteindelijke doel in staat en samenleving is het nastreven van gerechtigheid. En als dat nu zo is – en de democratie dus niet het doel is –, kan diezelfde democratie ook niet van

binnenuit worden gelegitimeerd en is ze afhankelijk van iets daarbuiten. Het gaat dan om niets minder dan een transcendente verworteling van de democratische rechtsstaat, die in geen enkel systeem te vangen is. De weerbaarheid van de democratie verplaatst zich daarmee ook veeleer naar de (rechts)cultuur, die, zoals Johan Huizinga schrijft, ‘metafysisch zal zijn of niet zal zijn’.⁹

Noten

- 1 Zie voor een van een uitgebreide inleiding voorziene heruitgave van deze oratie: Bastiaan Rijkema (red.), *Wat te doen met antidemocratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*. Amsterdam: Elsevier Boeken, 2015.
- 2 Deze drie beginselen corresponderen respectievelijk met de Grondwetsartikelen 4, 50, 52 en 53 (actief kiesrecht en vrije, geheime, periodieke verkiezingen), 4 en 8 (passief kiesrecht en vrijheid van vereniging) en 7 (vrijheid van meningsuiting).
- 3 Polybios, *Wereldgeschiedenis*. Amsterdam: Atheneum–Polak & Van Gennep, 2007.
- 4 Alexis de Tocqueville, *Over de democratie in Amerika*. Rotterdam: Lemniscaat, 2011.
- 5 Alexander Hamilton, James Madison en John Jay, *The Federalist Papers*. New York: Penguin Putnam Inc, 2012.
- 6 George van den Bergh, *De democratische staat en niet-democratische partijen* (oratie Universiteit van Amsterdam). Amsterdam: De Arbeiderspers, 1936.
- 7 Larry Siedentop, *Inventing the individual. The origins of Western liberalism*. Cambridge: Harvard University Press, 2014.
- 8 Zie: Hans-Martien ten Napel, ‘Wat heeft voorrang: de meerderheid of de rechtsstaat?’, *Christelijk Weekblad* 64 (2016), nr. 3 (5 februari), pp. 8-9.
- 9 Johan Huizinga, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijdens van onzen tijd*. Haarlem: Tjeenk Willink & Zoon, 1936, p. 36.

Ramona Maramis

Give us today

Ons brood gaat dagelijks op tournee.
 Het wordt gekneed, gevormd, gebakken, gedeeld en gegeten. Of gestolen en dan gegeten.
 Verpakt, vervoerd, verscheept en verdeeld over landen die niet per se in hongersnood verkeren. Brood krijgt door lokale invloeden een exotische identiteit. Een stuk antropologie op het bord van dankbare dorpelingen. Verse units krijgen de hipsterstempel wanneer gegeten in een bed and breakfast aan de andere kant van de rivier.

Ons brood krijgt het dagelijks zwaar te verduren.
 Het is een maaltijd in een gezin dat hecht is. Een snack in een gebroken gezin waar eten schaars is. Het wordt gebroken in kerken en gevriesdroogd voor Himalayagangers.
 Het is datgene wat simultaan rijst in dorpse stegen en fabrieksloodsen. Geprepareerd tot eetbare exemplaren op tijdstippen wanneer wij in ruststand verkeren. Het is koolhydraatenergie voorbestemd om akkers om te ploegen de volgende dag. Of om files stressvrij door te komen, een extra volle broodtrommel loerend op achterbank.

Brood verbindt, verbreedert en creëert een vreemde afstand tegelijk.
 Een stad die genoeg heeft aan plaatselijke broodverzorgers lonkt niet naar een glimmende broodfabriek (het internationale aanzien ten spijt). Omgekeerd verliezen grote broodbedrijven alles; de buitenwereld een vreemdeling. Maar brood is er. Los van economie, de stand van de maan, de schaalgrootte. Brood is er. Aan de andere kant van de rivier, in dorpen, steden, stegen en bergen, het is daar.
 Loerend op de achterbank, klaar om gedeeld te worden, de buitenwereld gelijk aan de binnenwereld.

Ramona Maramis (Haarlem, 1968) is cdv-huisdichter en schrijft voor elk cdv-nummer een gedicht naar aanleiding van het thema. Zij debuteerde in 2001 met *Duckstad aan de Amstel* bij uitgeverij Vassallucci. Haar gedichten verschenen in onder meer de bloemlezing *10 jaar Winternachten* en *Den Haag. De stad in gedichten*. Ze is lid van het cda en mentor van de cda Talent Academie.

* BEZINNING

---

door *Gerrit de Jong*

De auteur is lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*.

Christelijke politiek is altijd mensenwerk. Dan is het ook van belang om te weten wat die mens in zijn mars heeft, waar hij voor staat. Die mens staat in elk geval niet achter God. Hij verschuilt zich niet achter de brede rug van God en komt daarachter vandaan als een held op sokken zodra de lucht wat is opgeklaard. Nee, de mens staat *coram Deo*, tegenover God, als een antwoordend wezen. De mens heeft wel het woord, maar dan een antwoord.

Wil dat antwoord enig gewicht in de schaal leggen, dan moet die verantwoording ook kunnen worden waargemaakt. Verantwoording zonder zeggenschap schiet niet op. Vandaar de subsidiariteit. Leg de verantwoordelijkheid zo dicht mogelijk bij de mensen, daar waar ze wat te zeggen hebben. Het is immers een 'onrecht en tegelijk een ernstig nadeel, ja een verstoring van de goede orde, om datgene, wat door een kleinere en ondergeschikte gemeenschap gedaan en tot stand gebracht kan worden, naar een groter en hoger in rangorde staande gemeenschap te verwijzen', schreef Paus Pius XI in de encycliek *Quadragesimo Anno* in 1931. Als we zo naar de decentralisatie van rijkstaken naar gemeenten kijken, dan valt deze operatie vast onder het subsidiariteitsbeginsel en kan deze een zegenrijke oogst aan herstel van de sociale orde opleveren.

De verantwoordelijkheid moet dus daar worden gelegd waar die ook kan worden gedragen. Maar waar leg je die dan voor mondiale vraagstukken als volksverhuizingen, klimaatverandering en oorlog?

Al in 1795 pleitte Immanuel Kant in zijn *Zum ewigen Frieden* voor een wereldregering. Sindsdien zijn we nog niet veel opgeschoten. De Europese Unie, die zestig jaar geleden werd opgestart onder het motto 'Nooit weer oorlog', was een hoopvol teken. Die EU staat er echter wat wrak bij de laatste tijd. Defaitisme, gebrek aan geloof, woekert voort. Aan de wieg van onze huidige natiestaat stond Willem van Oranje. Zijn motto was dat je niet altijd meteen hoeft te slagen om toch vol te houden. Een mens die antwoord geeft tegenover, in het aangezicht van de ander, heeft altijd wat te zeggen.

Glokalisering: lokale eigenheid in een globale wereld

Hoe zijn globalisering en behoud van eigen identiteit en traditie met elkaar te verenigen? Het is een urgente vraag na de brexit. Het brexitreferendum spiegelde het dilemma voor dat bij globaliseringsconflicten steeds te zien is: kiezen we voor meer of voor minder globalisering?

Het is een vals dilemma. De vraag is veeleer hoe het lokale bestuur kan worden versterkt, en hoe een vorm van ‘thuis’ ontwikkeld kan worden zonder daarbij weg te vluchten voor de spanningen die een globale wereld met zich meebrengt.

‘Inspireren is belangrijker dan instrueren; een cultuur van aanvonken heeft voorrang boven een cultuur van afvinken.’

.....
WIM VAN DE DONK [op pagina 73]

‘Blauwdrukdenken en een ingenieursvisie op de werking van bestuur staan creatieve en gedragen oplossingen in de weg.’

.....
RICHARD VAN ZWOL & BOUDEWIJN STEUR [op pagina 76]

‘Er is geen politieke partij die zich als kampioen decentralisaties durft op te werpen.’

.....
PIETER HILHORST & JOS VAN DER LANS [op pagina 104]

BOOM TIJDSCHRIFTEN

Christen Democratische Verkenningen

CD

Herfst
2016

Burgerschap in een techno- democratie

Onder redactie van

GEERTEN BOOGAARD, PIETER JAN DIJKMAN,
RENÉ MUNNIK & MARTIJNTJE SMITS

Met bijdragen van

CIANO AYDIN, TSJALLING SWIERSTRA,
ESTHER KEYMOLEN, ARTHUR EDWARDS,
RINIE VAN EST, HUUB DIJSTELBLOEM,
IRIS KORTHAGEN & IRA VAN KEULEN

En interviews met

TINEKE CLEIREN, SANDER VAN WAVEREN,
JOSIEN PIETERSE & MATH REINTJENS

V

Redactie

Drs. S.J.L. Aghina
Mr. dr. G. Boogaard
Dr. Th.B.F.M. Brinkel
Drs. P. van der Burg
Drs. P.H.J. Dijkman [*hoofdredacteur*]
Drs. M.J. Fraanje
Prof. dr. P.J.J. van Geest [*voorzitter*]
Prof. dr. R.H.J.M. Gradus
Drs. P.E. Heerma
Drs. G. de Jong
Drs. L. Kooistra
Mr. M. Neuteboom
Drs. J. Prij
P.J. Schenderling MSc
Drs. M.J. van der Stel
Dr. P.J.G. van Velthoven

Poëzie

Ramona Maramis

Eindredactie

Drs. W.M. van Koppen

Redactieadres

Christen Democratische Verkenningen
Ter attentie van drs. P.H.J. Dijkman
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
e-mail dijkman.wi@cda.nl
internet cdv.boomtijdschriften.nl

Typografische verzorging

René van der Vooren [*basisontwerp*]
Pre Press Media Groep, Zeist.

Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementsadministratie van de uitgever aan te geven.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever

Uitgeverij Boom
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.uitgeverijboom.nl

Abonnementen

Bel [0522] 237 555 of mail
boomtijdschriften@uitgeverijboom.nl
voor een abonnement of een kennismakingsnummer.

Prijzen jaarabonnement voor 2016:
Particulieren binnenland:
online € 67,50, papier en online € 79,50;
studenten en leden CDJA:
online € 30,-, papier en online € 40,50;
instellingen binnenland:
papier en online € 123,50.
Losse nummers € 19,50.
Een abonnement kan op elk gewenst moment ingaan.
Opzeggen kan tot één maand voor het einde van de jaargang.
cdv.boomtijdschriften.nl

Administratie

Boom Distributiecentrum
Postbus 400
7940 AK Meppel
telefoon [0522] 237 555
telefax [0522] 253 864

© 2016 Uitgeverij Boom, Amsterdam
ISSN 0167-9155

Jaargang 36

Christen Democratische Verkenningen is een voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatkunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief

Christen Democratische Verkenningen

Herfst 2016

*Burgerschap in een
technodemocratie*

Boom Tijdschriften

Inhoud

7 Ter introductie

ACTUALITEIT

---

10 DWARS: JAN SCHINKELSHOEK & JAN JACOB VAN DIJK
Het CDA moet zich niet inlaten met boycotpolitiek

14 ARJEN SIEGMANN
Het kabinet gelooft meer in Sinterklaas dan in Jozef

16 PIET HEIN DONNER
Hoop doet leven, angst alleen overleven

20 BINNENHOF BUITENOM: JAN DIRK SNEL
Een gevoel van hachelijkheid

Tehnologisch burgerschap

---

24 GEERTEN BOOGAARD, PIETER JAN DIJKMAN, RENÉ MUNNIK &
MARTIJNTJE SMITS
Het belang van burgerschap in het tijdperk van intieme technologie

---

GRENSVERVAGINGEN: MENS, TECHNIEK EN ETHIEK

---

36 RENÉ MUNNIK
We zijn altijd technologische burgers geweest

44 CIANO AYDIN
Technische 'beheersing' alleen mogelijk bij gratie van de
eerbiediging van het geheim

53 TSJALLING SWIERSTRA
Waarom de zachte gevolgen van techniek belangrijk zijn

TECHNOLOGISERING VAN HET PUBLIEKE DOMEIN

- 62 HANS SCHNITZLER
Dataïsme, proletarisering en depolitisering: welkom in uw heerlijke
nieuwe wereld
- 69 FRANK HENDRIKS
De onvermijdelijke opmars van referenda en de technocultureel
gedreven stemmingendemocratie
- 78 INTERMEZZO: TINEKE CLEIREN ‘Het strafrecht is het resultaat van
beschaving; niet andersom, helaas’
- 80 ESTHER KEYMOLEN
De nieuwe deeeconomie: geen gemeenschap zonder bedrijf,
geen bedrijf zonder gemeenschap
- 88 ARTHUR EDWARDS
Sociale netwerken tussen burgers en politiek: digitale kanalen voor
democratische tegenmacht
- 96 INTERMEZZO: SANDER VAN WAVEREN ‘Sociale media ondersteunen
echte ontmoetingen’
- 98 NIELS SPIERINGS & KRISTOF JACOBS
Sociale media: een communicatie- of een campagne-instrument?

HET BELANG VAN TECHNOLOGISCH BURGERSCHAP

- 108 RINIE VAN EST
Technologisch burgerschap als dé democratische uitdaging van de
eenentwintigste eeuw
- 116 INTERMEZZO: MATH REINTJENS ‘De “knoppenkennis” is er wel, maar
het ontbreekt aan mediawijsheid’
- 118 HUUB DIJSTELBLOEM
Wie bestuurt de vliegende auto? Liever wakende dan pratende
burgers bij de ontwikkeling van technologie

-
- 126 IRIS KORTHAGEN & IRA VAN KEULEN
Digitale burgerbetrokkenheid: kansen en dilemma's
- 134 INTERMEZZO: JOSIEN PIETERSE 'Oefenen in burgerschapsvorming
nieuwe stijl'
- 136 JAN VAN DIJK
Iedereen internet? Dan begint de ongelijkheid pas!
- .....
- 145 GERARD VISSER De actualiteit van *Martin Heidegger*
.....
- BOEKEN
.....
- 152 FRANK VAN DEN HEUVEL
Bespreking van Paul Frissen
Het geheim van de laatste staat. Kritiek van de transparantie
- 156 GERRIT DE JONG
Bespreking van Bas de Gaay Fortman
Moreel erfgoed. Koers houden in een tijd van ontwrichting
.....
- BEZINNING
.....
- 161 RAMONA MARAMIS • *Technologie next level*
- 162 LÚTSEN KOOISTRA

Ter introductie

HET WAS EEN MERKWAARDIG BEELD, maar het vat wel precies samen wat democratie in 2016 is. Hillary Clinton is op campagnetournee in Orlando, Florida. Ze staat op een zeepkistje in zo'n steriele zaal, met grijze plavuizen en systeemplafond, vol met joelende democraten. En op een bepaald moment keert de aanwezige massa haar de rug toe om een selfie te maken (zie de foto op pag. 22). En zo ziet Clinton niet duizenden ogen op zich gericht, maar een zaal vol enthousiaste achterhoofden en wapperende smartphones.

Het is de culturele staat van het publieke leven in 2016. Dankzij de techniek van de smartphone is het mogelijk om op de foto met Hillary *herself* te gaan en dat moment van euforie via sociale media terstond met duizenden anderen te delen. Maar die techniek is niet slechts een middel, ze doet zelf ook iets. Ze beïnvloedt ons in hoe we de wereld waarnemen en ervaren, in wat we passende manieren vinden om met elkaar om te gaan en in wat we ervaren als onze eigen identiteit. Een collectief selfiemoment draagt een zelfbewuste boodschap uit. Ik hoor erbij, ik samen met Hillary, zie ons intiem zijn, wij samen vormen de democratie. 'The medium is the message.'

Democratie is onder eenentwintigste-eeuwse technoculturele omstandigheden een 'stemmingen-democratie' geworden, schrijft Frank Hendriks.

In zo'n democratie gaan stemmingen als emoties en als stemverklaringen hand in hand. Dat hoeft niet per se negatief uit te werken. Technologie kan goede sociale praktijken zowel openen als sluiten.

Feit is wel dat de hedendaagse cultuur bevattelijk is voor zulke stemmingen en dat de digitale media het makkelijker maken om ze te organiseren.

* * *

Een smartphone is een handig ding, maar beseffen we wat dit handige ding doet met ons mens-zijn en met het publieke domein? In feite stellen we die door Gerard Visser opgeworpen vraag in dit cdv-nummer. De techniek is de laatste jaren zozeer verweven geraakt met de

mens dat we kunnen spreken van een ‘intiem-technologische revolutie’. Het zichtbaarste symbool voor deze ontwikkeling is de ‘versmelting’ tussen mens en computer. Lange tijd was de computer een desktop, staande op het bureau in onze werkkamer of afgezonderd in onze woonkamer. Het werd een laptop en daarmee was het mogelijk om op alle plekken met de computer te werken. Inmiddels is de computer middels een smartphone, vastgekleefd aan ons lijf, letterlijk een verlengstuk van onszelf geworden.

De hoofdvraag voor deze CDV-bundel luidt: op welke manier structureert de informatie- en communicatietechnologie de publieke ruimte en welk technologisch burgerschap hoort daarbij? We richten ons daarbij met name op die technologie die de interactie tussen burgers in de publieke sfeer beïnvloedt, zoals internet en sociale media.

Het nummer is opgebouwd in drie delen. In het eerste deel, ‘Grensvervagingen: mens, techniek en ethiek’, onderzoeken we de ethische dilemma’s die de intiem-technologische revolutie met zich meebrengt. René Munnik reikt een historisch perspectief aan en stelt dat we altijd al technologische wezens zijn geweest en dat de technologie het christelijke en humanistische mensbeeld diepgaand heeft beïnvloed. Ciano Aydin gaat in op het ethische denkkader en onze verhouding met technologie. En Tsjalling Swierstra laat zien waarom het van belang is om de ‘zachte’ gevolgen van technologie onderdeel te laten zijn van collectieve menings- en besluitvorming.

De vraag is natuurlijk: hoe verandert de publieke ruimte door de informatie- en communicatietechnologie? In het tweede deel, ‘Technologisering van het publieke domein’, verkennen we dat. Volgens Hans Schnitzler draagt de komst van de digitale heilstaat de belofte in zich onze democratie om te toveren tot een technocratie, met een dikke datanevel en pientere machientjes ter vervanging van onze geestelijke vermogens. Esther Keymolen wijst op het ontstaan van publiek-private machtsconstellaties bij de online gemeenschappen in de zogeheten deeleconomie, zoals Airbnb, Peerby en Uber; ‘geen gemeenschap zonder bedrijf en geen bedrijf zonder gemeenschap’. Arthur Edwards laat zien dat sociale media het makkelijker maken voor burgers om zich als tegenmacht tegenover de politiek en instituties te organiseren. En Niels Spierings en Kristof Jacobs reflecteren op het socialemediagebruik door Nederlandse politici.

* * *

De gevolgen van de intiem-technologische revolutie voor het mens-zijn en de publieke sfeer zijn niet zozeer kwantitatief, maar veeleer kwalitatief van aard. Dat maakt het waarschijnlijk ook lastig voor politici en burgers om ze te bediscussiëren; het debat over de gevolgen van techniek wordt groten-

deels overgelaten aan de technneuten en bedrijven. Toch is de betrokkenheid van politici en burgers van groot belang, juist omdat techniek zo'n impact heeft op de interactie tussen mensen.

In het derde deel staat 'Het belang van technologisch burgerschap' centraal. Volgens Rinie van Est stellen onze huidige politiek-bestuurlijke instituties burgers niet in staat optimaal te profiteren van de zegeningen van technologie en slagen ze er niet in hen adequaat te beschermen tegen de korte- en langetermijnrisico's daarvan. In het onderwijscurriculum moet er daarom meer aandacht zijn voor mediawijsheid, stelt hij. Huub Dijkstra is niet optimistisch over de kansen voor meepratende burgers bij de ontwikkeling van technologie. Afzijdige burgers zijn de resultante van een inkrimpende sfeer van publieksvorming. Het laatste redmiddel dat hun ten dienste staat is een argwanend oog. Iris Korthagen en Ira van Keulen maken inzichtelijk hoe ICT allerlei vormen van burgerbetrokkenheid kan versterken. Jan van Dijk tekent daarbij aan dat politici wel de digitale kloof onder ogen dienen te zien; nagenoeg iedereen heeft internet, maar de ongelijkheid op het gebied van digitale vaardigheden, gebruik en profijt van digitale media neemt alleen maar toe.

Techniek doet altijd meer én minder dan ons wordt beloofd, zo leert de geschiedenis. Minder, want de beloften van een digitale heilstaat (met minder ziekten, armoede en honger, en meer democratie) blijken altijd vals te zijn. Meer, want technieken vormen ons mens-zijn en ons samenleven grondiger dan we beseffen als ze het laboratorium eenmaal verlaten hebben. Dat noopt ons tot bescheidenheid én tot engagement. Is dat te veel gevraagd?

Pieter Jan Dijkman, hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*

Het CDA moet zich niet inlaten met boycotpolitiek [1]

Eens, in een democratie praat je met elkaar

door *Jan Schinkelshoek*

De auteur is directeur van een communicatiebureau in Den Haag en oud-lid van de Tweede Kamer voor het CDA.

Toegegeven: het is een sympathieke geste. Maar daarom is het niet minder ondoordacht, zelfs bedenkelijk.

Ik heb het over de actie van Jan Jacob van Dijk, 'onze' Gelderse gedeputeerde. Hij heeft besloten, kennelijk weloverwogen zelfs, om Albert Heijn te boycotten – uit onvrede over het plan van onze nationale grootgrutter om prijskortingen van boeren en andere leveranciers af te dwingen.

Volgens mij gaat het provinciebestuur er niet over. Maar dat terzijde. Alleen een kniesoor laat zich nog tegenhouden door dat soort formaliteiten – sinds ik in de Tweede Kamer heb meegemaakt hoe Wilders' pvv een lampionnenoptocht in Den Haag probeerde te blokkeren ...

Kennelijk is zelfs iemand van het kaliber van Van Dijk niet immuun voor het populistische virus. Welbewust deint hij mee op de golven van publiek ongenoegen, speelt erop

in en probeert er zijn voordeel mee te doen. Hij maakt zich boos – dat kan, dat mag, dat moet soms zelfs – en zet die woede om in een vorm van tegendraads activisme, een activisme dat het karakter krijgt van een vorm van tegendemocratie.

Kennelijk hoort het er vandaag de dag bij. Kennelijk kun je je als politicus alleen maar handhaven als je je bedient van methoden die niet in het handboek van de klassieke politicus staan. Het populisme maakt school, en niet alleen in de Tweede Kamer.

Waarom Van Dijk zich overgeeft aan bestuurspopulisme laat zich met enige goede wil nog wel navoelen. Ik hoop maar dat hij goed over de gevolgen heeft nagedacht. Denkt hij dat hij na acties als deze nog kan aankomen bij Albert Heijn of bij andere bedrijven die hij in de toekomst gaat boycotten? Of heeft hij zich buitenspel gezet en hoeft hij niet meer binnen te komen?

Het provinciebestuur van Gelderland is letterlijk uitgepraat met 's lands kruidenier. Dat is, eerlijk gezegd, nogal wat. In een democratie – dat is voor mij de kern – praat je met elkaar, praat je over problemen, zoek je al pratend naar oplossingen. Het is je lot als

bestuurder, ook als gedeputeerde, om dóór te praten, desnoods tot je erbij neervalt.

* * *

Bestuurders als gedeputeerden zijn er, net als ministers en wethouders, in de eerste plaats voor om zaken te fiksen. Via Provinciale Staten, via ambtelijk overleg, via rechtstreekse contacten, via onderhandelingen, via voorschriften, regels en subsidies, via speeches enzovoort; bestuurders als Van Dijk staan tal van middelen ter beschikking om voor elkaar te krijgen wat ze belangrijk vinden. Steeds met een oog op het algemeen belang: je bent er als bestuurder ‘voor alle Nederlanders’ (net zoals de premier dat moet zijn). Daarom hebben ze ook zoveel macht.

Natuurlijk mag je boos worden als je je zin niet krijgt. Maar een pruillip getuigt niet van kracht. Wie wegloopt om buiten te gaan demonstreren, actie te voeren en te gaan boycotten, krijgt vandaag misschien de handen op elkaar, maar het is vooral winstbejag voor de korte termijn: morgen wenden diezelfde kiezers die nu applaudisseren zich teleurgesteld af van een bestuur dat niets voor elkaar krijgt, zich door emoties laat leiden of, nog erger, als ‘partijdig’ wordt ervaren.

Voor gekozen volksvertegenwoordigers – Kamerleden, statenleden, raadsleden – ligt het wellicht een slagje anders. Van hen wordt verwacht dat ze herkenbaar ‘vechten’ voor de belangen van hun kiezers. Bij bestuurders heb je het toch veel meer over

mensen die in zekere rust op enige afstand van het politieke gewoel alle belangen op een fatsoenlijke, evenwichtige manier tegen elkaar afwegen.

* * *

Tja, dat is niet erg opwindend. Maar op wat langere termijn wint de democratie meer bij zo’n saaie, bestuurlijke aanpak dan bij een wat hijgerige populistische stijl.

Op wat langere termijn wint de democratie meer bij een saaie, bestuurlijke aanpak dan bij een wat hijgerige populistische stijl

Nee, ik ga niet met krachttermen smijten. Over democratische legitimiteit, over bestuurlijke geloofwaardigheid, over onderminning van geloofwaardigheid, over politieke kortzichtigheid, over christendemocratisch verantwoordelijkheidsbesef en zo. Dat is me veel en veel te zwaar voor wat me een uit de hand gelopen grap lijkt. Ook omdat de actie van Jan Jacob van Dijk zo goedbedoeld is. Maar het zou veel beter zijn als hij terugging naar de plek waar hij als gedeputeerde thuis hoort: de onderhandelingstafel.

Zulke populistische trekjes heeft een bestuurder van een partij als het CDA toch niet nodig? Jan Jacob van Dijk kan beter, de kiezers verdienen beter, en het CDA moet beter.

Het CDA moet zich niet inlaten met boycotpolitiek [2]

Oneens, de machteloosheid tegen het systeem moet een stem krijgen

door *Jan Jacob van Dijk*

De auteur is gedeputeerde in Gelderland, hoogleraar christelijk-sociaal denken aan de Vrije Universiteit Amsterdam en oud-lid van de Tweede Kamer voor het CDA.

Boosheid. Dat was mijn motivatie voor het schrijven van een brief aan *De Gelderlander*, geplaatst op 7 september 2016. Boosheid over het gedrag van de grootste Nederlandse supermarktketen, die na de fusie met het Belgische Delhaize de gesprekken met de toeleveranciers aanging om de prijzen met een half miljard te laten verlagen. Een simpel berichtje in een Nederlands dagblad.

Waarom was ik boos? Heel simpel. Als een van de machtigste retailers toeleveranciers onder druk zet om de prijzen te verlagen, weet ik wie aan het einde van de rit de prijs gaat betalen. Dat is de producent: de boeren en tuinders. En of dat nu Nederlandse, Europese of nog weer andere boeren en tuinders zijn, maakt niet uit: de prijs van de producten zal dalen. Tegelijkertijd moeten boeren steeds meer rekening houden met allerlei maatschappelijke eisen: meer aandacht voor een goede luchtkwaliteit, minder stank, meer

dierenwelzijn, minder antibioticagebruik, enzovoort. Allemaal terechte eisen, maar eraan voldoen is niet gratis. Luchtwassers, andere stalsystemen, een andere bedrijfsorganisatie kost geld, en soms véél geld. Als we als samenleving deze eisen stellen, moeten we boeren wel de ruimte bieden om de hiervoor noodzakelijke investeringen terug te verdienen. Bieden we hun die mogelijkheid niet, dan weten we dat de agrarische sector het niet zal overleven. En dat wil niemand. Om die reden besloot ik mijn boodschappen niet meer te doen bij Albert Heijn. En voor alle helderheid: ik doe thuis de weekendboodschappen en deed altijd mijn boodschappen bij deze super.

* * *

Mijn actie heeft veel aandacht opgeleverd. Het stond op de voorpagina van veel regionale dagbladen en ook de landelijke media waren geïnteresseerd in dit thema. Dat heeft mij – in positieve zin – verbaasd. Ik had niet verwacht dat de media dit zo groot zouden oppakken, want wie ben ik nou? Een gewone gedeputeerde, niets meer en niets minder. Toch was het voor de media voldoende om groots uit te pakken.

Naar de redenen daarvoor kan ik alleen maar gissen. Natuurlijk vinden de media het aantrekkelijk als een groot bedrijf wordt aangepakt, maar dat is een onvoldoende argument. Er zit meer achter. Op een of andere manier voelen media dat het een thema is dat brede belangstelling heeft onder de bevolking. En ze hebben wat dat betreft gelijk, tenminste als ik kijk naar de vele instemmende reacties die ik heb gekregen. Sommigen vroegen zich af of de andere supermarkten wel zoveel beter waren, en ze hebben daarmee een punt. Maar, zoals mijn oma zei als ik als oudste thuis ruzie met mijn broers had: 'Ie ben de oldste, dus ie moet de wijste wizen.' Als grootste heb je een zwaardere verantwoordelijkheid om het goede voorbeeld te geven.

Waarom sluit dit thema zo goed aan bij de publieke opinie? Ook daar kan ik natuurlijk geen sluitend antwoord op geven. Toch wil ik een poging wagen. Deze ontleen ik aan de reactie die ik in een gesprek met Ahold kreeg. 'U moet begrijpen: wij zijn een kleine speler in het systeem', kreeg ik van Ahold te horen. Een actie van haar zijde zou niets betekenen en zou ook niets veranderen. Daarom was het onterecht om haar in een kwaad daglicht te zetten. En het is juist dat argument dat mensen zo boos maakt, vanuit een gevoel van machteloosheid. Laat ik het naar mijzelf vertalen: als Ahold afspraken kan maken over prijzen en kwaliteit, kan ze toch ook afspraken maken over de manier waarop er wordt geproduceerd? Door te zeggen dat zij niets kan, omdat het systeem 'nu eenmaal zo werkt', geeft ze mij het gevoel dat ik met een kluitje in het riet wordt gestuurd. Ik word niet serieus genomen en mijn zorg ook niet. Dat machteloze gevoel hebben veel mensen over heel veel onderwerpen. Of het nu gaat

om de zorg, het onderwijs, de volkshuisvesting, de internetproviders, de zorgverzekeraars of de banken: in al deze sectoren speelt dat mensen zich niet meer serieus genomen voelen. Ze voelen zich machteloos tegenover het systeem.

* * *

En daarmee kom ik bij de vraag waarom ik het middel van de boycot heb gebruikt. Waarom niet in plaats daarvan een mooi doorwrocht artikel in een gerespecteerd dagblad met een mooie analyse en een gedegen conclusie? Dat is de normale manier van werken van bestuurders en politici en zo moeten we het ook blijven doen. Een gedegen analyse is nodig om goed beslagen ten ijs te komen en niet bij de eerste de beste tegenwind weggeblazen te worden. Maar om echt invloed te hebben, is iets meer nodig: we moeten het volk 'raken', de mensen moeten zich door ons aangeraakt voelen. We moeten naast hen

We moeten het volk 'raken'; de mensen moeten zich door ons aangeraakt voelen

staan en hun woordvoerder zijn. De kern van politiek bedrijven is dat wij als politici de stem kunnen zijn van de groep die zichzelf moeilijk kan laten horen op het grote toneel. Denk aan het Volkspetitionnement van Abraham Kuyper in 1878, dat uiteindelijk de basis bleek voor de oprichting van de ARP. Inder tijd door een grote handtekeningenactie, nu door hun steun uit te spreken voor mijn boycot van Albert Heijn, hebben de mensen heel even een stem tegen het systeem gekregen. Daar hunkeren mensen naar.

Het kabinet gelooft meer in Sinterklaas dan in Jozef

door *Arjen Siegmann*

De auteur is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het kabinet legt in de jongste miljoenennota meer geloof aan de dag in Sinterklaas dan aan de structurele hervormingsprincipes van Jozef. Serieuze politiek richt zich niet in eerste instantie op het rondstrooien van cadeautjes aan de kiezer, maar op het bewaken van het landsbelang.

Als ouders van opgroeiende kinderen leer je het snel af om je kinderen grote, nuttige cadeaus te geven. Als het ene kind één duur cadeau krijgt en de anderen veel kleine cadeaus, dan voelt het eerste kind zich toch tekortgedaan. Kwantiteit is nu eenmaal makkelijker te herkennen dan kwaliteit. Als ouders leer je dit snel, en je zorgt dat het plezier van sinterklaasavond niet door de cognitieve distorties van kinderen aangetast wordt. Iedereen een gelijk aantal, niet te dure cadeaus en genoeg pepernoten met schuimpjes. De avond moet wel gezellig zijn. Het kabinet heeft in de jongste miljoenennota

dezelfde sinterklaaslessen toegepast op de landsbegroting. Het overheersende beeld is dat van een kabinet dat zijn eigen successen wil benadrukken en daarnaast veel kleine uitgaven en lastenverlichtingen doet. Het deelt uit, zodat iedereen wat plezier heeft.

Dat Sinterklaas een slechte inspiratiebron is voor het landsbestuur blijkt echter uit het advies van de Raad van State over de Miljoenennota 2017: de aanpak van de arbeidsmarkt is niet effectief, een noodzakelijke hervorming van het belastingstelsel blijft uit, en er ontbreekt een 'concreet, consistent en geloofwaardig beleid voor het klimaat voor de langere termijn'.

* * *

Christendemocraten laten zich graag inspireren door goede voorbeelden van bestuur en medemenselijkheid. De mens is waardevol en tot alle goeds in staat. Ook tot alle kwaads, en daarom zijn goed bestuur en publiek leiderschap nodig. Er zijn problemen die de kring van mensen te boven gaan en de overheid neemt verantwoordelijkheid waar het nodig is. Dit roept een analogie op met een verhaal uit de Bijbel.

In het verhaal van Jozef (Genesis 37-47) legt Jozef een droom van de Farao van Egypte uit: zeven vette jaren zouden gevolgd gaan worden door zeven magere jaren van hongersnood. De Farao is zo onder de indruk dat hij Jozef direct aanstelt als onderkoning en hem opdracht geeft om maatregelen te treffen tegen de komende hongersnood. Jozef gaat

krachtdadig aan de slag door twintig procent van de oogsten te heffen van het volk en dit op te slaan in enorme graanschuren. Door deze structurele hervorming van de Egyptische economie worden de voorwaarden geschapen om te kunnen overleven in de magere jaren.

Zelfs zonder de profetische gaven van Jozef kan onze regering ook al een paar problemen zien aankomen, getuige de analyse van de Raad van State. Hoe zou in deze tijd een jozefstrategie eruitzien? Die zou ten eerste niet kijken naar de meevallers, maar naar de onderliggende patronen en structuur. Zijn we voorbereid op magere jaren? Verhult de kleine economische opleving van het afgelopen jaar niet een onderliggend probleem? Ten tweede zou het een concreet probleem aanpakken dat de eigen mogelijkheden van burgers te boven gaat.

Ten slotte zouden onze bestuurders zich bewust moeten zijn van het doel van economische ontwikkeling. Het concept van het bruto binnenlands product en zijn voorlopers zijn ontwikkeld om de capaciteit voor oorlogvoering inzichtelijk te maken. Zo konden de Engelsen in de zeventiende eeuw berekenen dat zij meer konden opbrengen dan de Franse en Nederlandse economie en dus de oorlog zouden winnen. Keynes schreef in 1940 het pamflet 'How to pay for the war', dat vergelijkbare berekeningen maakte. Maar waar dient de economische groei voor in deze tijd? Jozef bereidde door zijn hervormingen de weg voor het overleven van het volk Israël in Egypte. In onze tijd kan de vraag gesteld worden naar het doel van onze welvaart. Als hervormingen

slagen en de overheidsbegroting is op orde, wat doen we dan? Leuke dingen voor de mensen?

* * *

Een visie op het doel van economische ontwikkeling moet volgen uit een mensbeeld. Zoals dat de mens zijn doel vindt in de betekenis voor zijn medemensen. Een gezonde Nederlandse economie maakt betekenisvol samenleven mogelijk, en vergroot de mogelijkheden die wij kunnen bieden aan elkaar en aan anderen. Mensen die dankzij een gezonde economie elkaar kunnen ondersteunen. Mensen die zicht krijgen op hun eigen mogelijkheden om ook weer anderen te helpen, in het gezin, werkkring en sociale omgeving.

Sinterklaas laat zich enkel leiden door de directe wensen op het verlanglijstje en blijft daarom tot op vandaag populair. De parallel met het verwerven van de kiezersgunst ligt voor de hand. Maar daarin schuilt precies het gevaar. Alleen als politici gedreven worden door intrinsieke motivatie voor het welzijn op de langere termijn kan onze democratie blijven functioneren. De landeigenaren in Egypte

zouden niet uit zichzelf gestemd hebben op een onderkoning die twintig procent belasting wil heffen op de oogst in de vette jaren. Maar toch was deze impopulaire en ingrijpende maatregel de sleutel voor overleven op de langere termijn. Serieuze politiek richt zich niet in eerste instantie op de kiezer, maar op het landsbelang. Laat het kabinet liever

wat pessimistischer zijn over de toekomst dan zich verdringen om op verkiezingsdag als vriendelijke oude man te mogen acteren.

Serieuze politiek richt zich op het lands- belang

Hoop doet leven, angst alleen overleven

door *Piet Hein Donner*

De auteur is vicepresident van de Raad van State en was voorzitter van de Stichting Christelijk-Sociaal Congres (1997-2002).

Zinnig antwoorden op de noden van onze tijd is angstige mensen hoop te geven. En hoop niet met angst te verruilen. Maar daarbij moeten we niet vallen voor drie verleidelijke verzoeken: te denken dat het om 'brood' alleen gaat, dat de overheidsmacht het goede kan bewerken, en dat we de dingen op hun beloop kunnen laten.

'Wat staat ons als belijders van de Christus te doen met het oog op de noden van onze tijd?' Rond die vraag kwam het eerste Christelijk-Sociaal Congres (csc) samen.¹ Rond die vraag zijn in de 125 jaar die sindsdien zijn verstreken steeds weer mensen bijeengekomen, tot op de dag van vandaag. Dat is goed, want, zoals toen werd vastgesteld, christelijk geloof dwingt in iedere tijd tot het aanpakken van de sociale problemen van die tijd. Dat zijn in onze tijd andere dan die waarvoor het congres in 1891 samenkwam en waarvoor de encycliciek *Rerum Novarum* werd geschre-

ven. Gelukkig maar: het zou ontmoedigend zijn als we ons nog steeds over dezelfde problemen zouden moeten buigen.

De vraagstukken in onze tijd zijn anders, maar niet minder. De structuurfouten waar Kuiper toen op wees, zijn nog onverminderd werkzaam. Materiële welstand in vele gedaanten – welvaart, veiligheid, gezondheid, bestaanszekerheid – is toegenomen, maar geestelijke verpaupering ook. We leven dichter op elkaar, zijn meer dan ooit met elkaar verbonden, en ook meer dan ooit van elkaar afhankelijk om te leven en te overleven. Maar ondertussen staan we ook verder van elkaar af: in persoonlijke relaties, in gemeenschappen en tussen gemeenschappen. Want de geest van verbrokkeling – de geest van nationalisme, individualisme, rationalisme en relativisme – is onverminderd vaardig. De vraagstukken waar de samenleving voor staat vergen samenwerking, verdraagzaamheid en gemeenschapszin – lokaal, nationaal en bovennationaal. Maar alom worden tegenstellingen aangezet, worden afscheiding, afsluiting en uitsluiting als oplossing gepredikt, en worden rijken rijker en armen armer.

* * *

Er is reden om tot verversing van de vruchten van het christelijk-sociaal denken te komen. Het moderne denken loopt steeds meer vast in tegenstellingen die het zelf oproept, maar niet kan overbruggen of oplossen. Tegenstellingen zoals die tussen individu en gemeen-

schap; tussen de vrijheid om alles naar eigen inzicht te doen en de noodzaak om deze samen met anderen in veiligheid, gelijkheid en zekerheid te waarborgen. De tegenstelling tussen het zintuiglijk waarneembare en verstandelijk begrijpbare als enige waarheid en werkelijkheid, en de waarde van solidariteit, liefde en gerechtigheid. De tegenstelling tussen maatschappelijke pluriformiteit, waarin over smaken van goed en kwaad niet te twisten valt, en de behoefte aan bescherming tegen meningen en opvattingen die gevaarlijk worden geacht.

Die tegenstellingen en de onoplosbaarheid daarvan hangen nauw samen met het mensbeeld dat daaraan ten grondslag ligt: de mens als autonoom, zelfredzaam, vrij individu als basis van de maatschappelijke werkelijkheid en 'Ik denk, daarom ben ik' als uitgangspunt om die werkelijkheid te begrijpen. Neem een ander beeld en u krijgt een andere uitkomst. Neem bijvoorbeeld als uitgangspunt 'Ik ben omdat wij zijn', en veel van de genoemde tegenstellingen verdwijnen. Het is het mensbeeld in het Ubuntudenken in grote delen van zuidelijk Afrika. Of neem 'Mij gaat het goed, want ons gaat het goed': een niet minder humanistisch uitgangspunt, waarin de nadruk ligt op de wederzijdse relatie tussen mensen en niet op hun onderlinge tegenstellingen. Dit denken loopt uiteindelijk vast in de gemeenschap, die altijd prevaleert boven het individu. Want om tegenstellingen te kunnen overbruggen moet er sprake zijn van achterliggende gemeenschappelijke waarden of levensbeschouwelijke uitgangspunten op basis waarvan verschillen en tegenstellingen zich laten vergelijken en oplossen. Zijn die er niet, dan laten de tegenstellingen zich nog slechts oplossen door een krachtmeting, en dan komt men niet nader tot elkaar, maar raakt juist

steeds verder van elkaar af. Denk aan de verkiezingen in de Verenigde Staten.

Het Christelijk-Sociaal Congres en de encycliek kozen hun uitgangspunt in een mensbeeld dat ook uitgaat van individuen, gemeenschap, gelijkheid, maar dan een waarbij tegenstellingen overbrugbaar zijn vanuit het zicht op een gemeenschappelijke bestemming. Het beeld van de mens die als persoon geroepen is om in gemeenschap met anderen zijn bestemming te realiseren. Het gaat om mensen die zowel verantwoordelijk als hulpbehoevend zijn, en om een pluriformiteit die dienstbaar is aan een centrale waarde: mensen tot hun recht laten komen.

* * *

In dat mensbeeld heeft hoop een centrale rol: de hoop van het uitzicht op het Koninkrijk. Daarom is het vreemd dat het motto van het jubileumcongres 2016 'Geloof, angst & liefde' luidt, een variatie op de drieslag van geloof, hoop en liefde. Hoop is dus vervangen door angst. Wellicht is dit bedoeld als kenschets van de huidige tijd. Inderdaad worden veel mensen in onze tijd gedreven door angst: angst om zekerheid en welvaart te verliezen, angst voor wat vreemd is en onbekend, angst voor rampen en gevaren die we zelf over ons afroepen, angst voor de ander, angst voor de toekomst. Maar die angst komt voort uit verlies aan geloof, en niet alleen op religieus gebied: ook het geloof in de toekomst, in samenwerking, in de naaste en in onszelf zijn we kwijtgeraakt. De liefde die dan rest is vooral eigenliefde. Hoop doet leven: zij vormt een motor van het bestaan, biedt daar oriëntatie en zin aan, schept vertrouwen en brengt mensen samen. Angst doet *overleven*: hij biedt wel een drijfveer aan het bestaan, maar alleen om zich krampachtig vast te klampen aan het heden, aan wat men heeft, in wan-

trouwen van de ander en van wat vreemd is of nieuw. Angst ondergraaft vertrouwen, zet tegenstellingen aan, en versterkt onverdraagzaamheid.

Hoop biedt de grondslag om ook bij de grootste uitdagingen te kunnen zeggen ‘Yes we can’ en ‘Wir schaffen dass’ – niet als lichtzinnige onderschatting van de taak die voor ons ligt, maar als besef van wat onze opdracht is en van het vertrouwen dat we daar dan ook de kracht voor zullen krijgen. Het is het vertrouwen dat Gideon en driehonderd man de overwinning gaf, en dat het mogelijk maakte een menigte van vijfduizend te voeden met vijf broden en twee vissen. Die hoop biedt ook ons vertrouwen om bij alle secularisering en ontkerstening de moed te hebben om bij het csc samen te komen en ons af te vragen wat ons te doen staat met het oog op de noden van onze tijd. Dat doe je door angstige mensen hoop te geven, maar niet door hoop met angst te verruilen, zoals in het motto gebeurd is.

* * *

De noden van nu zijn wel anders dan die van 125 jaren geleden, maar niet geringer. Het zijn vaak ‘oude bekenden’ in nieuwe gedaante: groeiende ongelijkheid, armoede en ontcheemding, en ongeremde exploitatie van mensen, gemeenschappen en schaarse natuurlijke hulpbronnen, zoals water, natuur en klimaat.

Twee aspecten dreigen echter aan de aandacht te ontsnappen. In de eerste plaats gaat het dan om het onderhouden en het ontwikkelen van overheden die ons in staat stellen om bij alle verscheidenheid in vrede samen te leven. Want zonder het vermogen om vrede, veiligheid, zekerheid en recht te waarborgen, zal wat we in verbondenheid en samenwerking tot stand brengen, niet bestendig zijn

en zal de angst niet verdwijnen. Maar op dat terrein zijn we, nationaal en internationaal, de structuren die nodig zijn om positieve vrijheid te realiseren (het vermogen om vrijheid, stabiliteit en recht te scheppen) aan het verwaarlozen ten gunste van negatieve vrijheid (het vermogen om in het eigen belang te handelen). Het gezag van nationale staten brokkelt af, en zij zijn ook allang niet meer afdoende: vrijwel geen van de vraagstukken waar overheden thans mee worden geconfronteerd, kan nog adequaat door enige overheid alleen worden beantwoord. Een tweede aandachtspunt is de moreel-ethische dimensie. We hebben duizelingwekkende mogelijkheden binnen het bereik van ieder gebracht met grote verantwoordelijkheden, maar we geven jongeren vaak niet de morele bagage en het morele besef mee om de keuzen te kunnen maken waar ze voor geplaatst worden; misschien omdat de ouders die ook al niet meer hebben. Onlangs ontstond er politiek debat over prenataal testen op het downsyndroom. En het downsyndroom is echt niet de enige afwijking of erfelijke aandoening die onderzocht kan worden. Het recht om een baby met een ernstige aangeboren ziekte geboren te laten worden staat niet ter discussie – nog niet –, maar de vraag of de lasten daarvan collectief gedragen moeten worden, ligt wel al op tafel. Want gaat het niet om eigen keuzen, zoals bij roken en te veel eten, waar dat al bepleit wordt?

* * *

Inzet toen, 125 jaren geleden, was, en is nu nog steeds, om te komen tot een rechtvaardige maatschappelijke orde, een orde die getuigt van respect voor mens en milieu, die beantwoordt aan de behoeften van alle betrokkenen, een orde die niet primair op eigen gewin is gericht, maar op participatie en con-

structieve samenwerking in dienst van het gemeenschappelijk belang. Sinds het eerste congres is het gelukt om veel van de vraagstukken van toen aan te pakken. Wat toen kon, kan ook nu. Van iemand aan wie veel gegeven is, mag veel gevraagd worden. Want bij alle verschillen en ellende die er is, behoren onze landen tot de rijkste en welvarendste ter wereld.

Maar laten we ons daarbij bewust zijn van de misvattingen die dreigen als men greep wil krijgen op verandering en daar sturing aan wil geven. Ik denk daarbij aan drie misvattingen in het bijzonder, die gelijkenis vertonen met de verzoeken van Christus in de woestijn. De eerste is de gedachte dat het om 'brood' alleen gaat, om materiële noden. Die gedachte miskent de geestelijke nood en verarming in onze samenleving, waarin onderlinge betrekkingen steeds minder persoonlijke relaties zijn. Want het is niet zo dat welvaart en welzijn mensen ook 'beter', beschaafder, minder ten kwade geneigd maken. Zeventig jaar vrede, groeiende welvaart en steeds grotere vrijheid hebben de westerse mens niet beschaafder of geestelijk ontwikkelder gemaakt. Neem slechts de wijze waarop we via internet met elkaar communiceren.

De tweede gevaarlijke misvatting is de gedachte dat we de noden die er zijn, aan overheden kunnen overlaten, en dat overheidsmacht het goede kan bewerken en mensen ten goede kan keren. Alle koninkrijken der wereld voor een knieval, de knieval voor macht als middel om het heil van mensen af te dwingen en te realiseren. 'Dat heeft de staat tot hel gemaakt, dat de mens er een he-

mel van wilde maken', zei de Duitse dichter Hölderlin. Versta mij wel: overheden zijn wettelijk bij het weren van het kwade en het scheppen van ruimte waarbinnen burgers tot recht kunnen komen, maar het goede komt van mensen. Overheden zijn nodig, maar je moet ze niet vertrouwen met het goede, ook al zullen zij bij voortdoring zeggen dat zij het goed met mensen voorhebben.

De derde misvatting is de gedachte dat men terzijde kan blijven staan en de dingen op hun beloop kan laten. Men verwacht dat een onzichtbare hand de ontwikkeling ten goede zal keren of dat God wel uitkomst zal geven: 'Spring van de tempel en engelen zullen u dragen.' Het is in onze tijd misschien wel de gevaarlijkste verzoeking. Te gemakkelijk denken we dat wat elders gebeurt ons niet aangaat als we ons maar afzijdig houden. Met alle technische mogelijkheden hebben afstand en grenzen echter nog maar weinig betekenis. Veiligheid, vrede, recht, welvaart en toekomst zijn nauw verweven met en afhankelijk van wat elders gebeurt. Toch gedragen we ons vaak als struisvogels: kop in het zand. Als we nu maar weggijken, zullen de problemen wel aan ons voorbijgaan – zo denken en doen we vaak.

Wanneer we vallen voor deze drie verleidingen doen we de kern van de christelijk-sociale opdracht geweld aan. We geven dan angst het laatste woord, en niet hoop.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van een lezing op 31 augustus 2016 tijdens de jubileumconferentie van het Christelijk-Sociaal Congres, 125 jaar na het eerste Christelijk-Sociaal Congres.

Een gevoel van hachelijkheid

door *Jan Dirk Snel*

De auteur is historicus. In deze rubriek belicht hij de actualiteit vanuit parlementair-historisch perspectief.

Vijftig jaar geleden, in de herfst van 1966, verschenen er twee geschriften die tot op heden grote bekendheid genieten. Op donderdag 15 september presenteerde een groep jonge intellectuelen in het Haagse perscentrum Nieuwspoord een zogenaamd *Appèl* – waarbij het (inmiddels door spellingwijzigingen verdwenen) *accent grave* visueel uitvergroot werd tot een enorm uitroepteken. Het was blijkens de ondertitel gericht *Aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie*. Er is een mooie foto waarop mr. H.A.F.M.O. van Mierlo, de belangrijkste auteur, vlot in pak met stropdas gestoken, naast enkele anderen van de 36 initiatiefnemers, stijfjes in overjas gekleed, het *Appèl* trots op het Binnenhof toont. Achter hun rug staan auto's geparkeerd – nu ondenkbaar.

Tweeënhalve week later, op maandag 3 oktober 1966, verscheen het pamflet *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA*. Het kende acht samenstellers, van wie Han Lammers en Hans van den Doel de eindredactie verzorgd hadden. Beide pamfletten werden uitgegeven door Johan Polak en Rob van Gennep, die zelf behoorden tot de 74 lieden die de algemene strekking van het 'Kort begrip' van Nieuw Links onderschreven. Tijdens de bespreking in Krasnapolsky op

Koninginnedag 1966, die tot de vorming van D'66 leidde, had Arie van der Zwan, een der latere samenstellers van *Tien over rood*, met een geestverwant de zaal verlaten toen hun eis met de sociaaleconomische problematiek te beginnen, niet werd ingewilligd.

Dat geeft meteen het verschil aan. Men zou het een onderscheid tussen inhoud en vorm kunnen noemen. *Tien over rood* rakelt direct een groot aantal politieke vraagstukken op. Het *Appèl* verwijlt heel lang bij staatsrechtelijke vernieuwingen, voor het, veel aarzender, dan ook nog enkele concrete punten aansnijdt. Beide pamfletten zijn onmiskenbaar uitingen van de progressieve tijdgeest, maar ook al zal men in *Tien over rood* achteraf vooral een uiting van sociaaldemocratische ontzuiling zien, het wilde nadrukkelijk socialistisch zijn, terwijl het *Appèl* juist betoogde dat de bestaande politieke ideologieën geen antwoord meer gaven op 'de vragen die ons bezig houden', waarbij het overigens een pragmatisme aanpreef, dat het tegelijk in de confessionele partijen gispte.

* * *

Het *Appèl* geloofde in de maakbaarheid van de politiek, maar wist vervolgens niet zo goed wat die moest doen. *Tien over rood* geloofde vooral in de maakbaarheid van de samenleving, door een politiek die sterk technocratisch was. Het was een voortbrengsel van jonge economen en sociologen die meenden dat schier alles planbaar was. Opmerkelijk was ook de verdediging van reclame, in die dagen in confessionele kring nog weleens als 'vergift' beschouwd: 'Reclame

kan er in belangrijke mate toe bijdragen de aanvaarding van nieuwe produkten te versnellen, zodat de produktiekosten ook sneller dalen.’

Maar waarin beide pamfletten overeenkwamen, was het krachtige verlangen naar meer democratisering. ‘Geef het volk een vuist’, schetterde *Tien over rood*. En het *Appèl* stelde ‘dat er in Nederland behoefte bestaat aan een ingrijpende democratisering van het politieke bestel, waarbij een zo groot mogelijke

.....
Men vergat dat ‘onduidelijkheid’ de kracht van een beschaafd systeem is
.....

invloed van de burgers op de politieke gang van zaken wordt gewaarborgd’. Het was een roep die men die dagen overal kon horen. Een jaar later betoogde de bepaald niet radicale VU-hoogleraar Gijs Kuypers in *Het politieke spel in Nederland* onomwonden: ‘Ons politieke bestel is ziek.’

Maar wie dergelijke betogen nu herleest, vindt eigenlijk nauwelijks overtuigende argumenten wat er dan zo mis was. In hoofdlijnen hebben we nog steeds hetzelfde stelsel, toen vijftig jaar oud, nu een eeuw, en het werkt nog steeds. Het systeem was niet rot, de verwachtingen waren – met de welvaart mee – tot onrealistische hoogten gestegen. Men wilde vooral meer directe invloed van de kiezer op de kabinetsvorming en D’66 wilde een gekozen minister-president onder afschaffing van de vertrouwensregel. Men wilde ‘duidelijkheid’, maar vergat dat de kiezer zo ook wel heel weinig te kiezen overhield. Of ook de kans liep als ‘verliezer’ niets

te krijgen. Men vergat dat het compromis – ook achteraf, na de verkiezingen – de essentie is van een fatsoenlijke pluriforme politiek. Dat ‘onduidelijkheid’ geen zwakte is, maar de kracht van een beschaafd systeem.

* * *

Onlangs betoogde vvd-senator Sybe Schaap dat de pvv oogst wat D66 heeft gezaaid: democratisme. Het huidige populisme heeft volgens hem het idee van directe democratie van D66 overgenomen. pvv-Kamerlid Martin Bosma bediende hem op zijn wenken door de eerste verkiezingsposter van D’66 rond te twitteren. De tekst: ‘Dit is de tijd voor vernieuwing. Het oude bestel is ziek en moe. Het schippert en weifelt. Wij willen het doorbreken. Wij willen een nieuwe democratie. En een nieuw kiesstelsel. En een praktische politiek. En duidelijkheid. En openheid. En vrijheid. Wij willen dat u ook weer wat te zeggen krijgt. En u?’ Daar hoefde alleen het pvv-logo nog maar overheen.

Typisch een geval van dalend cultuurgoed. Wat vijftig jaar geleden ‘progressief’ was, heet nu – ten onrechte, maar toch – ‘rechts’. Het huidige populisme is de laatste manifestatie van de ‘mondigheid’ die toen opgang maakte. Wat intellectuelen zich destijds niet konden voorstellen is dat burgers wel zouden willen schreeuwen, maar geen verantwoordelijkheid zouden willen dragen. Dat is het verschil tussen democratie en een populisme dat politiek vanuit een eenmansonderneming bedrijft als een vorm van marketing van bovenaf.

Van Mierlo en de zijnen werden bevangen door ‘een gevoel van hachelijkheid’. Dat gevoel herkennen we maar al te goed. Maar dan anders.

Foto: Barbara Kinney/Twitter

De Amerikaanse presidentskandidaat Hillary Clinton op campagne in Orlando, Florida. Haar democratische aanhangers keren Clinton de rug toe om een selfie te kunnen maken.

*Burgerschap in een
technodemocratie*

Het belang van burgerschap in het tijdperk van intieme technologie

De informatie- en communicatierevolutie heeft verregaande consequenties voor het publieke domein en de democratie, meer dan we soms beseffen. Zo vervaagt het onderscheid tussen de privésfeer en de publieke sfeer, wordt het makkelijker voor groepen burgers om zichzelf als tegenmacht tegenover de overheid te organiseren, en verandert de verhouding tussen overheid en burgers. Politici en burgers zijn nauwelijks betrokken bij het debat over de impact van technologie op het samenleven. Het zou goed zijn als er meer energie wordt gestoken in de ontwikkeling van technologisch burgerschap.

---

door *Geerten Boogaard, Pieter Jan Dijkman, René Munnik & Martijntje Smits*

Boogaard is docent staatsrecht aan de Universiteit Leiden, Dijkman is hoofd-redacteur van *Christen Democratische Verkenningen*, Munnik is bijzonder hoogle-
 raar namens de Stichting Thomas More aan de Universiteit Twente en universitair
 docent wijsbegeerte aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van
 Tilburg, en Smits is senior onderzoeker technology assessment en filosofiedocent.

TECHNOLOGIE IS ZOZEER VERWEVEN MET ONS ALLEDAAGSE LEVEN dat we ons er nauwelijks bewust van zijn. We herkennen techniek nog nauwelijks als zodanig.¹ Vaak wordt techniek pas onderdeel van een publieke en politieke discussie op het moment dat fundamentele grenzen op het spel komen te staan, bijvoorbeeld als het biotechnologie of mensverbeteringstechnieken betreft. Dan ontstaan scherpe controverses tussen voor- en tegenstanders. De revoluties in de informatie- en communicatietechnolo-

gie leiden tot veel minder tumult.² Eind jaren negentig, toen de eerste Nederlanders met een mobiele telefoon werden gesignaleerd, was het gros van de bevolking sceptisch over de mobiele telefoon. Documentairemaker Frans Bromet interviewde in 1998 verschillende Amsterdammers op straat over het nut ervan. De communis opinio was deze: waarom zou je in vredesnaam altijd bereikbaar willen zijn? ‘Dan ben je aan het fietsen en dan word je gebeld.’ ‘Ik zie er echt het nut niet van in.’ ‘Ik ben ook gelukkig zonder.’³ De publieke opinie kantelde tamelijk snel en geruisloos, zonder noemenswaardige discussie. Binnen een paar jaar konden weinigen nog zonder mobiele telefoon.

Intussen heeft de informatie- en communicatietechnologie wel verregaande consequenties gehad voor de interactie tussen mensen, voor het publieke en het politieke domein en voor de verhouding tussen overheid en burgers. Om een voorbeeld te noemen: sociale media zijn niet alleen handige instrumenten voor de permanente campagne die politici voeren; tijdens Tweede Kamerdebatten en gemeenteraadsvergaderingen worden via deze digitale media ook schaduwdiscussies met elkaar en met burgers gevoerd die weer van invloed zijn op het debat op het Binnenhof of in de gemeenteraadszaal. Dit soort ontwikkelingen zijn eerder kwalitatief dan kwantitatief van aard.

Voor dit CDV-nummer luidt de vraag welke doorwerking de informatie- en communicatietechnologie heeft op de kwaliteit van ons publieke en politieke domein en wat het belang is van technologisch burgerschap.⁴ In dit inleidende artikel proberen we een eerste antwoord te geven. Eerst zullen we stilstaan bij de vraag hoe we ons dienen te verhouden tot technologie. Dan staat de vraag centraal hoe het publieke domein is veranderd door de moderne informatie- en communicatietechnologie. Ten slotte gaan we in op het belang van technologisch burgerschap.

INTIEM-TECHNOLOGISCHE REVOLUTIE

Een smartphone is een handig ding, omdat je het voor zo veel zaken kunt gebruiken. Maar beseffen we ook wat dit handige ding met ons en ons samenleven doet? Die vraag wordt niet vaak gesteld.⁵ Waarschijnlijk omdat we gewend zijn techniek ‘instrumentalistisch’ dan wel ‘deterministisch’ te benaderen.⁶ In de instrumentalistische benadering zijn technieken en technische uitvindingen menselijke maaksels. Deze technische maaksels zijn bedoeld als instrument, als een middel om een bepaald doel te bereiken.⁷ De mens kan vrijelijk over zijn apparaten beschikken en zet die in als ze een bepaald nut hebben: ik gebruik een horloge om te weten hoe laat het is. In de deterministische benadering daarentegen is techno-

logie niet zozeer een middel, maar veeleer een autonome kracht die niet meer kan worden gecontroleerd of gereguleerd door de mens. Dit denken gaat vaak gepaard met de constatering dat de maatschappij één groot technisch systeem is geworden, waaruit niet te ontsnappen is; mensen zijn onderworpen aan de producten die ze zelf hebben voortgebracht.⁸

De tekortkoming van deze zienswijzen is dat ze beide gestoeld zijn op een strikte boedelscheiding tussen mens en techniek. In de instrumentalistische visie kan de mens de techniek beheersen, in de deterministische benadering wordt de mens door de techniek beheerst. In beide gevallen wordt ‘de techniek’ gezien als iets wat losstaat van onze menselijke leefwereld vol menselijke motieven, overtuigingen en interacties. Maar die rolverdeling doet geen recht aan de werkelijkheid en aan het mensbeeld zoals dat in de christelijke en christendemocratische traditie wordt gehanteerd. Mens en techniek zijn met elkaar verweven. Het is net als met het klimaat: daar heeft de mens invloed op, en daar worden mens en samenleving door beïnvloed. Zo worden menselijke motieven, overtuigingen en acties niet volledig onafhankelijk gevormd, maar beïnvloed door hun omgeving, relaties en de verschillende technologieën. Technologie bepaalt zelfs in toenemende mate hoe we ons gedragen, hoe we over onszelf en anderen denken; ze bepaalt ons mens- en maatschappijbeeld. Een simpel voorbeeld is het effect van het gebruik van e-mail op de interactie tussen mensen. De snelheid van het medium vervaagt de grens tussen geschreven berichten en mondelinge conversatie en tegelijkertijd verstaan mensen elkaar in e-mailcontacten gemakkelijk verkeerdt, vooral op emotioneel vlak.⁹ Verliest de mens dan zichzelf en wordt hij volkomen door technologie overheerst? Dat zou echter miskennen dat de mens geschapen is als een verantwoordelijk, vrij en autonoom wezen, en dat die menselijke autonomie altijd nog voorafgaat aan technologische invloeden.¹⁰

In zekere zin is de verwevenheid van mens en techniek zo oud als de mens zelf. Mensen zijn altijd technologische wezens geweest. Denk alleen

Het maken van werktuigen en instrumenten die onze verhouding met de wereld beïnvloeden, is een van de kenmerken van het mens-zijn

al aan de ontwikkelingen van de techniek van het alfabetische schrift.¹¹ Het maken van werktuigen en instrumenten die onze verhouding met de wereld beïnvloeden, is zelfs een van de kenmerken van het mens-zijn. Maar mens en techniek raken de laatste jaren zozeer met elkaar verweven dat er

sprake is van een – in de woorden van Rinie van Est van het Rathenau Instituut – ‘intiem-technologische revolutie’: de techniek kan zich in ons lichaam en onze psyche nestelen, kan handelen als ons, en nestelt zich

tussen ons. De informatie- en communicatietechnologie wordt ‘intiem’ van aard doordat de techniek een verlengstuk van onszelf wordt en doordat wij – onze lichamen, gedachten, gevoelens, voorkeuren en handelingen – een belangrijke grondstof zijn geworden voor dataverzamelingen en door data en algoritmes worden beïnvloed.¹²

Het is een weinig vruchtbare positie om technologieën a priori als moreel verwerpelijk af te doen. Op die manier dreigt de ethische reflectie zich op te houden buiten het domein van de technologie, uitlopend in een moralistische veroordeling daarvan. De verwevenheid van mens en techniek is niet gebaat bij een zwart-witdiscussie: het gaat om een genuanceerde afweging die zowel wantrouwen in de technologie als ook een blind vertrouwen daarin, vermijdt. We moeten juist wegen vinden om ons op een verantwoorde manier toe te vertrouwen aan de technologie, zoals ons leven in feite ook alleen vorm kan krijgen door ons op een verantwoorde manier aan anderen toe te vertrouwen. Het is dan ook onverstandig om aan te sluiten bij een ethisch model dat de technologie uitsluitend wil beoordelen in termen van haar mogelijke schadelijke gevolgen voor de samenleving.

Veel vruchtbaarder is het om de realiteit van de verwevenheid tussen mens en techniek te verdisconteren in het ethische denkmodel over technologie. Dat betekent dat technologie niet deterministisch of instrumentalistisch (dus als extern aan ‘eigenlijk mens-zijn’) moet worden benaderd, maar veeleer, wat Ciano Aydin noemt, ‘interactionistisch’, dus als verweven met de mens: technologie bepaalt mede welke doelen in het leven en in het samenleven nastrevenswaardig zijn. In die opvatting is technologie in staat om bepaalde betekenissen te genereren en te ontsluiten.¹³

De vraag is dan niet zozeer of een techniek op zichzelf wel of niet mag, of wel of niet moreel juist is. Veeleer is de vraag: wat betekenen die nieuwe technieken nu voor de mens en de interactie met anderen, en hoe kan de mens zich op een verstandige en betekenisvolle wijze verhouden tot die toenemende verwevenheid?¹⁴ Nog iets preciezer geformuleerd: hoe zorgen we ervoor dat de mens niet wordt gereduceerd tot een technologie, ten koste van zijn vrijheid, creativiteit en het vermogen tot interactie met de medemens? En andersom geformuleerd: welke kwaliteit van mens-zijn wordt bevorderd door het gebruik en de inbedding van specifieke technologieën?

GEVOLGEN VOOR HET PUBLIEKE DOMEIN

Een belangrijk gevolg van de intiem-technologische revolutie is dat het contact met de medemens of de buitenwereld steeds meer door techniek bemiddeld en minder rechtstreeks is. Zodoende worden niet alleen nieuwe

technologieën geïntroduceerd, maar wordt ook de publieke ruimte opnieuw gedefinieerd en gestructureerd.

Nieuwe technologieën en hun inbedding in de samenleving kunnen zowel een positieve als een negatieve uitwerking hebben voor de kwaliteit van de publieke ruimte.¹⁵ Enerzijds kunnen ze mensen in staat stellen om elkaar te ontmoeten. Neem het haardvuur, de waterput, het treinspoor of de televisie. Techniekfilosoof Albert Borgmann noemt dat ‘focale dingen en praktijken’ (*focal things and practices*). Focaliteit verwijst naar het Latijnse *focus*, wat ‘haard’ betekent: een centrale plek die de verschillende leden van een gemeenschap kan verzamelen.¹⁶ Ze hebben dan een gunstige uitwerking op de zorgzaamheid en verantwoordelijkheid voor elkaar. Anderzijds kunnen technologieën de publieke ruimte, als een sfeer waar individuen zich oefenen in betrokkenheid op elkaar, ook uithollen. Op die manier kunnen ze mensen conditioneren tot individuen die langs elkaar heen leven. De bekende voorbeelden zijn de grootschalige opkomst van de personenauto, die de straat als publieke ontmoetingsruimte drastisch wijzigde; de magnetron, die afbreuk kon doen aan de gezamenlijke gezinsmaaltijd; of de mobiele telefoon en sociale media, die persoonlijke ontmoetingen een ander karakter hebben gegeven. Technologieën kunnen, kortom, ons burgerschap versterken, waarbij we oog hebben voor het gemeenschappelijke goed, of ze kunnen ons tot consumenten degraderen, waarbij we als individualisten vooral voor onszelf leven. Technologie opent én sluit goede sociale praktijken.

De vraag is op welke manier de publieke ruimte verandert onder invloed van informatie- en communicatietechnologie zoals internet en sociale media. In algemene zin lijkt deze in ten minste vier opzichten consequenties te hebben voor het publieke domein. In de eerste plaats vervagen grenzen en daarmee ook rolverdelingen en verantwoordelijkheden. Een voorbeeld is de ondermijning van het onderscheid tussen de privésfeer en het publieke domein. Het persoonlijke verwordt al snel tot publiek bezit. Dat gebeurt soms bewust, maar vaak ook onbewust; mensen wanen zich onbespied op hun eigen Twitteraccount. Het persoonlijke karakter van sociale media biedt voordelen: burgers kunnen zich gehoord en gekend voelen en politici kunnen ‘de politiek’ een menselijk gelaat geven.¹⁷ Maar de nadelen zijn er ook. Facebook en Twitter vervangen een cultuur van dialoog en interactie gemakkelijk door ‘een cultuur waarin het tentoonstellen van jezelf de voornaamste bezigheid is’. De ‘tirannie van de intimiteit’, noemde cultuursocioloog Richard Sennett dat, ver voor het Facebooktijdperk.¹⁸ En zoals het persoonlijke steeds meer publiek bezit wordt, zo infiltreert, omgekeerd, het publieke belang steeds meer in de privésfeer. Via rationele besturingspraktijken komt het menselijke leven – gezondheid, hygiëne,

levensverwachting, DNA – namelijk onder een voortdurende controle te staan. En overheden en bedrijven maken gretig gebruik van digitale archivering van ons wel en wee en knopen digitale bestanden gemakkelijk aan elkaar (Big Data). Daarmee dringt de overheid, en ook het bedrijfsleven, soms al te gemakkelijk ons privéleven binnen en kunnen mensenrechten als privacy en autonomie onder druk komen te staan.¹⁹ De door technologie aangejaagde transparantiecultus versterkt deze neiging alleen maar.²⁰

In de tweede plaats verandert het democratisch bestel. Het petitieright bestaat al sinds de middeleeuwen. Het verschil is dat het in het digitale tijdperk veel gemakkelijker is voor groepen burgers om zichzelf als tegenmacht tegenover de overheid en instituties te organiseren.²¹ Dat heeft een zichzelf versterkend effect. Burgers (met name hoogopgeleide) zijn door sociale media beter in staat om de politiek te volgen en beschikken met sociale media over de middelen om zich te bemoeien met de politiek, en dat versterkt ook weer de behoefte aan invloed op en zeggenschap over de politieke besluitvorming. Een goed voorbeeld is het burgerinitiatief voor het Oekraïnerferendum, een campagne die grotendeels via sociale media werd gevoerd. Dit initiatief bewees dat sociale media de potentie hebben om mensen vaker bij de politiek te betrekken, nog even los van de vraag of het uitschrijven van een referendum gerechtvaardigd was en of het niet verkeerde verwachtingen heeft gewekt. Een van de rechtvaardigingen voor de representatieve democratie was altijd de onmogelijkheid om met zeven-tien miljoen mensen tegelijk op een marktplaats de zaken van het algemeen belang af te handelen. Met allerlei toepassingen van communicatietechnologie achter de hand wordt juist dat argument nu betwist. De Piratenpartij pleit bijvoorbeeld voor de zogenoemde *liquid democracy*, waarin iemand bij voortduring zijn uitgebrachte stem kan herzien. Zo kunnen internet en sociale media directere vormen van democratie stimuleren en faciliteren.²²

In de derde plaats verandert het karakter van het publieke, democratische gesprek. De nieuwe sociale media wekken de indruk van nabijheid,

Sociale media wekken de indruk van nabijheid, maar in feite wordt de afstand tussen mensen steeds groter

maar in feite wordt de afstand tussen mensen – alleen al door het gebrek aan nabijheid, door de fysieke afstand – steeds groter. Daardoor worden verantwoordelijkheden steeds minder duidelijk. Zygmunt Bauman noemde dat de ‘wet van het optisch perspectief’:

naarmate de afstand toeneemt, verschrompelt de verantwoordelijkheid voor de ander. Ruzies over de mail lopen veel sneller uit de hand dan in een

een-op-eengesprek.²³ In democratisch opzicht valt het te waarderen dat de digitale media enorme aantallen burgers de mogelijkheid geven om ook mee te praten, maar tegelijkertijd verschaalt de kwaliteit van het onderlinge contact door de beperkingen van die technische mogelijkheden. Weliswaar kunnen nu veel meer mensen een duit in het zakje doen, maar wie heeft nog tijd om te luisteren? De vaardigheden die een daadwerkelijk politiek gesprek vereist, zoals empathie, luistervermogen en zich verplaatsen in de ander, worden in mindere mate benut. Er is na de ontzuiling en allerhande groeiende maatschappelijke kloven misschien wel meer dan ooit behoefte aan wezenlijke gelijkheid en dus aan werkelijke ontmoetingen, maar de digitale wereld van ‘volgers’, ‘vrienden’ en ‘contacten’ steekt daar bepaald pover tegen af.

Ten slotte verandert ook de verhouding tussen overheid en burgers. Waar de overheid de mogelijkheden benut, ontstaat een geïndividualiseerde en horizontale relatie die sterke overeenkomsten vertoont met wat de burger als consument gewend is. Wie inlogt op ‘Mijn Belastingdienst’ en op bol.com ziet omgevingen die niet alleen wat de kleur betreft op elkaar lijken. Ook hier is de relatie interactionistisch: de burger verwacht steeds meer op zijn digitale wenken bediend te worden. De digitale burger heeft echter niet alleen maar autonomie gewonnen, hij is ook op nieuwe manieren afhankelijk geraakt van overheden en bedrijven, zowel wat betreft de opslag van zijn digitale gegevens als wat betreft de digitale infrastructuur.

TECHNOLOGISCH BURGERSCHAP

Terwijl de intiem-technologische revolutie het publieke domein in een aantal opzichten verregaand veranderd heeft, zijn politici en burgers nauwelijks betrokken bij het debat erover.²⁴ Dat heeft deels te maken met bewustzijn. We weten eenvoudigweg niet dat er een technische, economische en politieke strijd om onze intimiteit gaande is.²⁵ Deels heeft het ook te maken met het ontbreken van een taal om over de gevolgen van informatie- en communicatietechnieken als e-mail en sociale media te spreken. Op zichzelf is dat niet verwonderlijk. De uitdagingen waarvoor deze technieken ons stellen, gaan over de wijze waarop we de wereld waarnemen en ervaren, over hoe we passend met elkaar omgaan, en over wat we ervaren als onze eigen identiteit. Dit soort ‘zachte’ zaken zijn, zoals Tsjalling Swierstra stelt, (1) eerder kwalitatief dan kwantitatief; (2) eerder moreel ambigu dan simpelweg schadelijk; en (3) eerder het gevolg van de interactie tussen mens en techniek dan van de falende techniek zelf.²⁶ De gevolgen van de intiem-technologische revolutie zijn, kortom, niet kwantifi-

ceerbaar, en dat maakt het voor politici, beleidsmakers en ook burgers verleidelijk om zich er in het geheel niet om te bekommeren.

Toch moet techniek niet alleen een zaak van wetenschappers en liefhebbers zijn, maar ook van politici en verantwoordelijke burgers, juist omdat techniek zo'n impact heeft op de interactie tussen mensen en de publieke sfeer. Er zijn verschillende mogelijkheden om de betrokkenheid bij de impact van moderne informatie- en communicatietechnieken op het mens-zijn en het samenleven te vergroten.

In de eerste plaats zou een fundamenteel debat over menselijke waardigheid tegen de achtergrond van de moderne ICT zeer welkom zijn. Is de mens slechts een verzameling data, of is hij een verantwoordelijk wezen, dat samen met anderen de beschaving wil helpen opbouwen? Zijn de online gemeenschappen in de nieuwe deeleconomie (zoals Airbnb, Peerby en Uber) werkelijk gebaseerd op interpersoonlijk vertrouwen, of spelen allerlei publiek-private machtsconstellaties en bedrijfsbelangen een rol?²⁷ Zo'n debat is niet bedoeld om technologieën af te wijzen, maar om ons te bezinnen op de plek van de mens als sociaal wezen (zoön politikon) tijdens zijn, wat Hans Schnitzler noemt, 'odyssee in cyberspace'.²⁸ Ten diepste gaat het misschien wel om de herontdekking van de betekenis van het gesprek in de publieke sfeer, met bijbehorende deugden als empathie, vertrouwen, luistervaardigheid en inlevingsvermogen.

In de tweede plaats zou het goed zijn als er energie wordt gestoken in de ontwikkeling van het technologisch burgerschap – burgerschap in een technologische cultuur –, zodat burgers zich meer bewust zijn van de wijze waarop technologie invloed heeft op hun leven, de interactie met anderen en het publieke domein. Een 'technologisch burger' heeft een actieve houding ten opzichte van technologie. Dat wil zeggen dat hij is geïnformeerd over de werking van de technologie, argwanend nadenkt over de betekenis van technologie voor zijn leefwereld, ervoor zorgt dat zijn omgeving niet verschaalt en vereenzaamt door alle technologie, en bereid is om op basis daarvan technieken aan te passen of niet toe te passen als er betere alternatieven voorhanden zijn.²⁹

In de derde plaats zou er voor de overheid een rol weggelegd kunnen zijn om een dergelijk actief burgerschap met betrekking tot technologie mogelijk te maken. Zo zou de overheid kunnen verhelderen waar ethische en juridische – dus door burgers via het recht afdwingbare – ondergrenzen liggen in de toepassing van intieme technologie. Ook zou er bij het informeren van burgers een rol voor de overheid zijn weggelegd. Politici en beleidsmakers denken vaak dat de digitale kloof gedicht is. Ten onrechte. Nu bijna iedereen van de Nederlandse bevolking toegang heeft tot het internet, worden de verschillen in het gebruik ervan en de vaardigheden

Sommigen profiteren meer van het internet dan anderen

het lager en middelbaar onderwijs. In het huidige curriculum is er slechts sporadisch aandacht voor mediawijsheid, terwijl ICT als leermiddel prominent aanwezig is in het onderwijs. De vraag hoe de mens zich kan verhouden tot technologie en tot een wereld die vergaand digitaliseert, komt nauwelijks in de lesboekjes voor. Het is van belang om meer te investeren in de ontwikkeling van mediawijsheid van jongeren.³¹

Technologisch burgerschap is vooralsnog een lege huls. Het verdient meer, omdat burgerschap in een technologische cultuur slechts betekenis heeft als we geïnformeerd met elkaar in discussie kunnen gaan over de betekenis van technologie op ons mens-zijn en het samenleven.³²

om ermee om te gaan juist groter. Sommigen profiteren kennelijk meer van het internet dan anderen.³⁰ Technologisch burgerschap verdient een prominente plaats in

Noten

- 1 Zie de bijdrage van René Munnik in deze CDV-bundel.
- 2 Dit verschil in perceptie heeft er hoogstwaarschijnlijk mee te maken dat de informatie- en communicatietechnologie onze 'symbolische orde' onverlet lijkt te laten, terwijl biotechnologieën daar op een meer directe manier in ingrijpen. Deze symbolische orde houdt in dat elke cultuur een aantal algemeen gedeelde – symbolische – onderscheidingen kent, zoals die tussen natuur en cultuur, leven en dood, mens en dier, man en vrouw. Door deze dichotomieën krijgt het samenleven orde en betekenis. Juist die technologieën die de bestaande culturele orde doorbreken, zorgen vaak voor verwarring, moreel onbehagen en een gepolariseerd debat. Zie: Martijntje Smits, *Monsterbezwering. De culturele domesticatie van nieuwe technologie*. Amsterdam: Boom, 2002.
- 3 Frans Bromet, 'Mobiël bellen in 1998', YouTube. Zie <https://www.youtube.com/watch?v=TNwhIHqM6og>
- 4 We beperken ons in deze CDV-bundel tot die informatie- en communicatietechnieken die de interactie in het publieke domein beïnvloeden, met name internet en sociale media.
- 5 Zie de bijdrage van Gerard Visser in deze CDV-bundel.
- 6 Zie de bijdrage van Ciano Aydin in deze CDV-bundel; vergelijk Ciano Aydin, 'Transcendentie en het innerlijk. Over de religieuze dimensie van technologie en de technologische dimensie van religie', in: *Bijdragen. International Journal in Philosophy and Theology* 73 (2012), nr. 3, pp. 258-280.
- 7 Zie de bijdrage van René Munnik in deze CDV-bundel; zie ook: René Munnik, *Techniek en cultuur*. Budel: Damon, 2007, pp. 111-115.
- 8 Zie de bijdrage van Ciano Aydin in deze CDV-bundel.
- 9 Zie de bijdrage van Tsjalling Swierstra in deze CDV-bundel.
- 10 Aydin 2012, p. 263.
- 11 Zie de bijdrage van René Munnik in deze CDV-bundel.
- 12 Deze nieuwe fase in de informatiesamenleving wordt mogelijk door het samenkomen van verschillende technologieën: nanotechnologie, biotechnologie, informatietechnologie en cognitieve technologie (de zogeheten 'NBIC-convergentie'). Rinie van Est, met medewerking van Virgil Rerimassie, Ira van Keulen en Gaston Dorren, *Intieme technologie. De slag om ons lichaam en gedrag*. Den Haag: Rathenau Instituut,

- 2014; Rinie van Est en Virgil Rerimassie, 'Strijd om onze intimiteit', *Het Bericht* (2014), nr. 8; Rinie van Est, 'De mens als strijdtoneel', in: Pieter Jan Dijkman, Valerie Frissen en Jan Prij (red.), *Bio-politiek. De macht van Big Data* (CDV Herfst 2014). Amsterdam: Boom, 2014, pp. 79-89.
- 13 Zie de bijdrage van Ciano Aydin in deze CDV-bundel; vergelijk Aydin 2012, en Ciano Aydin en Peter-Paul Verbeek, 'Transcendence in technology', *Technè. Research in Philosophy and Technology* 19 (2015), nr. 3, pp. 291-313.
- 14 Vgl. Peter-Paul Verbeek, *Op de vleugels van Icarus. Hoe techniek en moraal met elkaar meebewegen*. Rotterdam: Lemniscaat, 2014.
- 15 Het publieke domein wordt opgevat als de ruimte waarin burgers kunnen samenkomen om vrijelijk over publieke en sociale zaken te kunnen spreken en om sociale kwesties te kunnen identificeren, om via die discussie tot politieke actie te kunnen overgaan.
- 16 Albert Borgmann, *Technology and the character of contemporary life. A philosophical inquiry*. Chicago: The University of Chicago Press, 1984.
- 17 Zie de bijdrage van Niels Spierings en Kristof Jacobs in deze CDV-bundel.
- 18 Richard Sennett, *The fall of public man*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977; vergelijk Casper Thomas, 'De tirannie van intimiteit. Richard Sennett over Facebook, populisme en Job Cohen', *De Groene Amsterdammer*, 15 december 2010.
- 19 Dijkman e.a. 2014; vergelijk Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Big Data in een vrije en veilige samenleving*. Den Haag: WRR, 2016.
- 20 Zie de bijdrage van Hans Schnitzler en de boekbespreking van Frank van den Heuvel in deze CDV-bundel.
- 21 Zie de bijdrage van Arthur Edwards in deze CDV-bundel.
- 22 Zie de bijdragen van Frank Hendriks, Arthur Edwards en Iris Korthagen en Ira van Keulen in deze CDV-bundel.
- 23 Zie de bijdrage van Tsjalling Swierstra in deze CDV-bundel.
- 24 Zie de bijdrage van Huub Dijkstra in deze CDV-bundel; vergelijk Huub Dijkstra, *Politiek vernieuwen. Op zoek naar publiek in de technologische samenleving*. Amsterdam: Van Gennep, 2008.
- 25 Van Est 2014; vergelijk Rinie van Est, 'Onderwijs de burger over de technologie die hem omringt', *De Correspondent*, 21 februari 2014.
- 26 Zie de bijdrage van Tsjalling Swierstra in deze CDV-bundel.
- 27 Zie de bijdrage van Esther Keymolen in deze CDV-bundel.
- 28 Zie de bijdrage van Hans Schnitzler in deze CDV-bundel.
- 29 Zie de bijdragen van Huub Dijkstra en Rinie van Est in deze CDV-bundel; Van Est 2014.
- 30 Zie de bijdrage van Jan van Dijk in deze CDV-bundel.
- 31 Zie het intermezzo met Math Reintjens en de bijdragen van Hans Schnitzler, Rinie van Est en Jan van Dijk in deze CDV-bundel.
- 32 Zie de bijdrage van Rinie van Est in deze CDV-bundel.

*Grensvervagingen:
mens, techniek en ethiek*

We zijn altijd technologische burgers geweest

Succesvolle technische innovaties gaan na verloop van tijd een vanzelfsprekend deel uitmaken van de samenleving. Ze transformeren dan de maatschappij op een onvoorspelbare manier. De ontwikkeling van het alfabetische schrift laat dat zien: het schrift is zozeer met ons verbonden geraakt dat we dit niet eens meer als techniek herkennen, terwijl dat schrift het christelijke en humanistische mensbeeld heeft gevormd. De onvoorspelbaarheid en impact van technische ontwikkelingen moeten nederig stemmen. Ze vragen om prudentie als politieke deugd; een houding die de moed heeft om beslissingen te nemen zonder in utopische en dystopische extremen te vervallen.

---

door René Munnik

De auteur is lid van de kernredactie van deze cdv-bundel, bijzonder hoogleraar namens de Stichting Thomas More aan de Universiteit Twente en universitair docent wijsbegeerte aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg.

DE VERHOUDING TUSSEN DE MENS EN TECHNOLOGIE WORDT DIKWILS op een nogal instrumentalistische wijze begrepen. Men vat technologieën dan op (1) als menselijke maaksels en (2) als middelen voor een doel. Deze zienswijze is gestoeld op een keurige rolverdeling tussen de mens als autonome ontwerper of gebruiker, en de techniek als leverancier van heteronome ontwerpen of gebruiksmiddelen. Ze suggereert zodoende dat wij principieel vrij over de techniek kunnen beschikken, aangezien ze ons vrijelijk ter beschikking zou staan. Maar zowel die rolverdeling als die suggestie zijn weinig realistisch. In de praktijk zijn mens en techniek meer met elkaar verweven dan in de instrumentalistische benadering wordt verondersteld.

De tekortkomingen van de instrumentele opvatting van de techniek komen scherp aan het licht wanneer men de aandacht richt op de maatschappelijke en culturele inbedding van de techniek. Die inbedding betekent dat succesvolle technische innovaties na verloop van tijd een vanzelfsprekend deel gaan uitmaken van talloze domeinen van de samenleving, die daardoor getransformeerd worden. Denk aan de computer, die nergens meer weg te denken is. Het mag zo zijn dat ons ten tijde van de introductie van dergelijke technologieën de doelen ervan duidelijk voor ogen staan, maar hun reële maatschappelijke gevolgen zijn buitengewoon moeilijk te voorspellen.¹ In de jaren zestig van de vorige eeuw wist men precies wat men met de miniaturisering van halfgeleiderelektronica beoogde, maar de reële gevolgen – die wij kennen als de informatiemaatschappij – lagen ver voorbij de verwachtingshorizon. Is *vooraf* de impact van een succesvolle technologie moeilijk voorspelbaar, *achteraf*, wanneer de betreffende technologie eenmaal alomtegenwoordig is in de samenleving, verdwijnt het specifiek ‘technische’ karakter ervan uit het bewustzijn en wordt ze veeleer een vanzelfsprekend element in de vormgeving van de samenleving, in de levensstijl en zelfs in de levensbeschouwing. De technologie gaat dan deel uitmaken van het zelfbeeld van de mens en van de concepten en metaforen waarmee hij zichzelf ter sprake brengt.

In deze bijdrage zal ik vooral ingaan op dat laatste aspect. Mijn stelling: iedere technologie die de tijd kreeg om zich in alle domeinen van het leven te nestelen, heeft niet alleen de menselijke samenleving gestalte gegeven, maar ook het menselijk zelfbegrip (mede) bepaald. Ik leg hier de nadruk op om zo dadelijk te kunnen laten zien hoezeer ons ‘traditionele’ christelijke en humanistische mensbeeld al door de techniek is gevormd, en om, in het verlengde daarvan, te kunnen aangeven voor welke uitdaging de hedendaagse technologie ons plaatst. Als voorbeeld gebruik ik een informatie- en communicatietechniek die dermate is ingebed dat velen haar nauwelijks of niet als een techniek aanmerken: de fonografische techniek van het alfabetisch schrift.

Het leren lezen en schrijven van jonge kinderen maakt deel uit van hun introductie in de participatie aan de samenleving. Wie het niet kan, is maatschappelijk gemankeerd. In die eerste lessen in burgerschap ervaren ze nog aan den lijve dat lezen en schrijven technische vaardigheden zijn, maar dat besef gaat snel voorbij. Het basisonderwijs is erop toegelegd om deze fase van ‘technisch lezen’ te overwinnen en te completeren tot ‘begrijpend lezen’. En wanneer dat eenmaal gelukt is, verdwijnt het technische karakter uit het bewustzijn omdat die vaardigheden ‘geautomatiseerd’ zijn en zodoende in de reflectie gewoonlijk worden overgeslagen; enkel de inhoud doet er dan nog toe. Vanaf dat moment bewegen we ons werktuig-

lijk in een wereld die vergeven is van geschriften, een wereld waarin Gods Woord geschreven, de wet gecodificeerd, en het denken geletterd is. Kortom, een wereld waarin religie, de rechtspraktijk, wetenschap, een groot deel van de kunsten, onderwijs en vrijetijdsbesteding gegrondvest zijn op teksten. En wel in die mate dat ‘geletterdheid’ een impliciet onderdeel werd van het christelijke en humanistische zelfbeeld. Dat hoort allemaal bij de enorme culturele spin-off van de techniek van het alfabet. Laten we wat nader toezien.²

VAN EEN ORALE NAAR EEN GELETTERDE CULTUUR

De beslissende voorwaarde voor de overgang van de oraal overgeleverde ‘niet-geschiedenis’ in de prehistorie naar ‘geschiedenis’ in onze tijd was de uitvinding van het alfabet. Toen het schrift nog niet was uitgevonden, bestond het woord enkel als gesproken woord (Grieks: *muthos*). In die tijd wist je enkel over het verleden langs de weg van het horen zeggen: via ver-

Letter en geest vormen het alomvattend cultureel bestel van Europa, zijn bestendige frame of mind van de afgelopen millennia

halen en niet via zijn eigen gearticuleerde en gearchiveerde mededelingen. Verhalen die het volledig moesten hebben van herinnering en doorvertelling waren vatbaar voor improvisatie en contaminatie.³ Ze waren niet strak gefixeerd en plooiden zich naar de veranderende kringen van vertellers en toehoorders. En als ze met de mensen mee

veranderden, kon dat nauwelijks opgemerkt worden, omdat men geen teksten bezat om dat aan af te meten. Alleen met behulp van metrum, rijm en melodie hield men volzinnen in het gareel. Deze poëtische middelen ondersteunden het collectieve geheugen en dienden als fixeermiddel voor woorden; verhalen, wetten en gebeden werden geconserveerd en bestendigd als lied, spreuk of gedicht.

Als een verhaal niet in herinnering werd gehouden door het herhaaldelijk te vertellen, te spelen of te zingen, verdween het spoorloos. Door tot de verbeelding te spreken of hun (collectieve) identiteit te schragen verleidde een verhaal de mensen om het door te vertellen. Lukte dat niet, dan vergat men het, en was het er achteraf nooit geweest. Het mondelinge verslag van een knokpartij moest wel een sage over een godenstrijd of een heroïsche stichtingsdaad worden om niet in vergetelheid te raken. In een cultuur zonder geschriften bestaan de sporen uit het verleden daarom uit sterke verhalen van het type ‘er was eens ...’. Zo’n verleden is van een andere orde

dan de tijd waarin men zelf leeft; het is ‘mythisch’ en een primaire orale cultuur bezat geen enkel alternatief. Ze kende geen ‘historische feiten’, dat wil zeggen ‘feiten’ die zowel *afwezig* als *reëel*, ‘objectief kenbaar’ heten te zijn op grond van hun bemiddeling door primaire geschreven bronnen. En omdat ze dat objectiviteitsbesef miste, had ze ook geen maatstaf om dat mythische verleden als fictief te diskwalificeren. Geletterden kenden dat objectiviteitsbesef wel; zij konden gaan leven in een tijdsoort die voor ons vanzelfsprekend is: geschiedenis. De mythe werd intussen bloemrijke, exotische of diepzinnige literaire fictie.

Reflecterend en systematisch, kortom ‘geletterd’ denken eist een bepaalde verhouding tot het woord die zonder het alfabetisch schrift nageenog onmogelijk is. Want het schrift heeft invloed op de manier waarop de zintuigen zich met woorden inlaten. Het gesproken woord is goddeels een zaak van het oor, maar het geschreven woord is volledig een zaak van het oog. Wanneer de taal enkel als gearticuleerde klank voorkomt, is ze akoestisch/musisch georganiseerd en niet optisch/grammaticaal. Zelfs de verdeling van volzinnen in losse woorden vindt geen aanleiding in het spreken, want een separatie tussen woorden spreekt men niet uit. Daarom geeft gesproken taal nauwelijks aanleiding tot het identificeren en rubriceren van individuele woordbetekenissen of het markeren van strakke begripsonderscheidingen, zoals noodzakelijk is voor discursief en categoriserend denken. Dat laatste lukt pas wanneer de taal zichtbaar wordt gemaakt als een grammaticale structuur. Voor geletterd denken zijn schrifttekens onontbeerlijk.⁴

DE IDENTITEIT VAN EUROPA: LETTER EN GEEST

De volwassenwording van het huidige alfabetische schrift moeten we zoeken in Israël in de Koningstijd, omstreeks de tiende eeuw voor Christus, en iets later in Griekenland. In Israël was het de voorwaarde voor de schriftreligie en in Griekenland voor het geletterde filosofische denken. Dat zijn twee pijlers van de westerse beschaving. En zoals gezegd: deze beschaving verwierf door het schrift ‘geschiedenis’ en daarnaast een menselijk zelfbegrip als intellectueel wezen, waarbij men dat ‘intellect’ voornamelijk moet opvatten als *intus legere*, letterlijk ‘innerlijk lezen’, oftewel: geletterd denken. En, niet onbelangrijk: Jeruzalem en Athene waren stadstaten, waarin ook de burger zijn oorsprong vindt. In die zin is de wording van een burger – het leren lezen en schrijven van een kind – een herhaling van de ontstaansgeschiedenis van de westerse beschaving.

Als men zich bovendien realiseert hoezeer ‘een gedeelde geschiedenis en denkcultuur hebben’ samenhangt met ‘een collectieve identiteit

bezitten', dan lijkt het me niet vergezocht om hier zelfs een geste naar de identiteit van Europa te zoeken. Waarom zou de constellatie van letter en geest daarvoor een slechte kandidaat zijn? De Griekse mythe van Europa suggereert dat al, want de prinses Europa, die door oppergod Zeus werd geschaakt, was de zuster van Kadmos, de uitvinder van het Griekse schrift. De suggestie: Europa en de oorsprong van de letter zijn verwant, met nauwe, dus potentieel problematische familiebanden met islam en jodendom. Aangenomen dat Europa niet enkel bestaat als een geografische grootheid en evenmin als de gemeenschap die ze nog niet is, dan stelt zich de vraag: wat verbindt 'ons' eigenlijk?

Zet een betrekkelijk grote en heterogene groep volkeren lang genoeg bij elkaar op het betrekkelijk kleine areaal dat het grondgebied van Europa is, en je krijgt alle spanningen, bloedbaden, allianties, coalities, machtsconcentraties en -spelletjes, versnipperingen, wapenstilstanden en vredes die

Bij elke kleine stap in de techniekontwikkeling moeten men zich afvragen in hoeverre die daadwerkelijk bijdraagt aan het in vrijheid genoten goede leven

de geschiedenis van Europa kenmerken. Al die zaken behoren tot de (al te) menselijke natuur, en geen enkele daarvan is typerend voor Europa alleen. Kenmerkend voor Europa is de manier waarop deze niet specifiek Europese zaken werden geduid, gereguleerd, gelegitimeerd (óók wanneer die legitimaties te kwader trouw waren), tot

bewustzijn kwamen en deel gingen uitmaken van de geschiedenis (óók wanneer die vervalst of verhuld werd). Daar vindt men telkens de constellatie van letter en geest.

Letter en geest vormen het alomvattend cultureel bestel van Europa, zijn bestendige *frame of mind* van de afgelopen millennia. Of liever, ze vormen de grenzen van het speelveld waarbinnen Europa met zichzelf in de weer was en in de clinch lag. Toen Europa nog exclusief christelijk was, bewogen zich de kraste religieuze en ideologische tegenstellingen nog altijd binnen het strijdperk dat door de 'letter' was uitgezet. Tertullianus stelde deze retorische vraag: 'Wat hebben Athene en Jeruzalem met elkaar te maken?' Hij bedoelde te zeggen: 'Niets', maar het antwoord moet luiden: 'Alles.' Want het geletterde Griekse denken trof in zijn eigen pantheon alleen maar analfabeten aan. Zeus, de oppergod, heeft nooit leren schrijven en kon dus niet ingeburgerd raken. Waar anders kon dat denken terecht dan bij de Schriftuurlijke Openbaring uit Jeruzalem? Van de andere kant: wilde de Schriftuurlijke Openbaring uit Jeruzalem een daaraan beantwoordend geletterd denken vinden, dan was het aangewezen op

Athene. Als je de geletterdheid als vanzelfsprekend aanneemt, zie je de specificiteit daarvan over het hoofd en vormen schriftgeloof en filosofische rede verschillende – eventueel complementaire, eventueel onverzoenlijke – categorieën. Maar als je daarbuiten gaat staan en erkent dat die geletterdheid teruggaat op een contingente technische innovatie van weleer, dan wordt hun bovcategoriale verwantschap een gemeenplaats.

Ook toen Europa afstand begon te nemen van het christendom en het geseclariseerde humanisme opkwam, bleven de piketpaaltjes van letter en geest overeind. Want de geest van dat humanisme had eveneens, zoals Peter Sloterdijk terecht opmerkte, de gestalte van een literair genootschap rond een gezaghebbende canon van overgeleverde teksten.⁵

POLITIEKE LESSEN

In het voorgaande hoop ik enige zaken plausibel te hebben gemaakt die ik tot slot ter overweging aan u voorleg.

1. Als je erkent dat het schrift een informatie- en communicatietechnologie is, dan zijn we altijd technologische burgers geweest. En als we moeite hebben om dat te erkennen, dan komt dat door de ‘techniekvergetelheid’ die met de inbedding ervan gepaard gaat.
2. Het voorbeeld van het schrift maakt duidelijk dat een instrumentalistische benadering hier ongepast is. De rolverdeling tussen mens als ontwerper/gebruiker en techniek als ontwerp/gebruiksmiddel is inadequaar, want die mens werd mede gevormd door de techniek.
3. Het voorbeeld maakt ook duidelijk hoe onvoorspelbaar techniekontwikkeling kan zijn. De denkbeeldige uitvinder van het schrift had de vraag wat hij daarmee beoogde enkel kunnen beantwoorden met de categorieën en de belangen die het orale bestel hem bood: een belangrijk hulpmiddel voor de economische, juridische en administratieve complexiteit van de opkomende polis, of iets dergelijks. Echter, bij de zaken die werkelijk van historisch belang werden had hij zich niets kunnen voorstellen: geletterd denken, geschiedenis, schriftreligies ... Deze zaken konden hem waarschijnlijk niet eens interesseren, omdat weinig in zijn wereld hun betekenis schraagde of erop gestoeld was. Dat laatste kon pas toen het schrift tot in iedere vezel van personen en samenlevingen was doorgedrongen. Van ons. Daar valt mijns inziens een les uit te leren: *als* de huidige revolutie op het gebied van informatie- en communicatietechnologie een allure heeft vergelijkbaar met die van het schrift, dan zouden de werkelijke historische gevolgen weleens kunnen bestaan uit zaken die ons momenteel nog niet echt kunnen aanspreken omdat ze nog geen poot hebben om op te staan.

4. Uit het voorgaande lijkt me ook duidelijk te worden dat we ons geen enkele lichtvaardigheid kunnen veroorloven ten aanzien van iedere technologie die van invloed is op de status van de letter in cultuur en samenleving. Wat die invloed precies is, lijkt me vooral nog een zaak voor wetenschappelijk onderzoek, maar *dat* de invloed van dergelijke technologieën – in het bijzonder de informatietechnologie in al haar modaliteiten – immens is, lijkt me evident. Ze raakt immers onmiddellijk aan het menselijk zelfbegrip. Zijn bijvoorbeeld de grote religieuze, culturele, politieke, filosofische en wetenschappelijke omwentelingen in de vroege moderniteit wel denkbaar zonder Gutenbergs machine waarmee de drukletter in de samenleving werd gekatapulteerd? Is het recente tijdsbeeld, en daarmee de positionering van de mens in de tijd, niet diepgaand gewijzigd doordat het archief terrein verliest aan het Instituut voor Beeld en Geluid?⁶
5. Beide vorige punten leiden tot verlegenheid. De mogelijke onvoorspelbaarheid op grond van onvoorstelbaarheid van datgene wat we teweegbrengen (punt 3), in combinatie met het besef van de mogelijke immensiteit ervan (punt 4), roept het beeld op van iets enorms dat we desondanks niet adequaat kunnen beoordelen of inschatten, omdat we het niet kennen. Ik meen dat dit een reële menselijke conditie is die je in de geschiedenis kunt terugvinden, met name in het overgangsgebied tussen oraliteit en geletterdheid. Ik bedoel Plato. Deze moet, als eerste belangrijke filosofische veelschrijver na de niet-schrijvende Socrates, beseft hebben dat hij zich met iets groots ingelaten had. Maar wanneer het erom gaat dat grote te beoordelen, blijkt zijn onvermogen daartoe uit de tegenspraken waarin hij zich verweekt. Hij schrijft filosofische dialogen waarin het schrift als filosofisch medium wordt afgewezen – hij heeft dus op zijn minst een ambivalente houding tot het schrift. Consequent is wel weer dat hij zich als representant van de geletterdheid verzet tegen de politieke en maatschappelijke rol van de poëten, de verhalenvertellers uit de oraliteit. Maar ook hier toont zich de ambivalentie: hij wijst de mythe af, terwijl hij er tevens ruimschoots uit put in eigen werk. Ik kan dit niet anders interpreteren dan als een verlegenheid die kenmerkend is voor een ingrijpende technologische vernieuwing: Plato is met iets groots bezig, beseft dat en speelt er zelfs een sturende hoofdrol in, maar hij weet zelf niet wat precies.
6. Kun je nog wel politiek bedrijven als het voorgaande hout snijdt? Jawel, maar nederig. Karl Popper, niet bepaald een vriend van Plato, was zich sterk bewust van het illusoire karakter van blauwdrukken van de toekomst, en van de totalitaire tendens die gepaard gaat met de pretentie die te bezitten; zij die menen de toekomst te kennen eisen het alleen-

recht van de politieke besluitvorming op en smoren zo de politieke vrijheid. Daarom insisterde hij op het model van de democratische, stapsgewijze sociale technologie (*piecemeal engineering*) tegenover dat van de totalitaire, utopische sociale technologie (*utopian engineering*). Deze raad lijkt binnen het door mij geschetste beeld extra opportuun. Utopistische futurologie is onzin als zelfs bescheidener toekomstverwachtingen op los zand berusten. Dystopistische ook trouwens. Dat betekent dat men zich bij elke kleine stap in de techniekontwikkeling en haar inbedding moet afvragen in hoeverre die daadwerkelijk bijdraagt aan wat naar beste weten mag heten: het in vrijheid genieten goede/geslaagde leven. En dat in het volle besef dat men zich heel erg kan vergissen. Heel erg. In feite gaat het hier om prudentie als politieke deugd: een houding die, te midden van het spektakel van de hedendaagse techniek, utopische en dystopische extremen vermijdt en de moed heeft om beslissingen te nemen, beseffend dat techniekontwikkeling een heikel avontuur is. Want het simpele morele en politieke gebod om in concrete gevallen te doen wat men doen moet, blijft gelden, maar het zou lichtvaardig zijn om te menen dat we weten wat we al doende bewerkstelligen. En wat de invloedssfeer van die prudentie te buiten gaat, moeten we overlaten aan de providentie, die zich kan aandienen als noodlot of als goedgeefsheid van de tijd.

Noten

- 1 Zie voor de onzekerheden die gepaard gaan met technologische vernieuwing: Tsjalling Swierstra, 'Inleiding. Ethische uitdagingen van de nieuwe technologische golf', in: T. Swierstra, M. Boenink, B. Walhout en R. van Est (red.), *Leven als bouw pakket. Ethische verkenningen van een nieuwe technologische golf*. Kampen: Klement, 2009, pp. 9-24.
- 2 De volgende drie paragrafen zijn een bewerking van een bijdrage die ik eerder schreef voor *Sophie*, tijdschrift van de Stichting voor Christelijke Wijsbegeerte: René Munnik, 'Iedereen wordt tijdgenoot', *Sophie* 4 (2014), nr. 1, pp. 16-21.
- 3 De hier geschetste eigen aard van primaire orale tradities ontleen ik hoofdzakelijk aan: Eric Havelock, *De muze leert schrijven. De culturele gevolgen van de opkomst van het schrift*. Amsterdam: Prometheus, 1991; en Walter Ong, *Orality and literacy. The technologizing of the word*. New Haven: Routledge, 1988. Zelf heb ik het uitgebreider toegepast op de tijdsconstitutie in: René Munnik, *Tijdmachines. Over de technische onderwerping van vergankelijkheid en duur*. Zoetermeer: Klement, 2013, pp. 121-177.
- 4 Havelock 1991, pp. 33 e.v. en 122-128.
- 5 Peter Sloterdijk, *Regels voor het mensenpark. Kroniek van een debat*. Amsterdam: Boom, 2000, p. 20.
- 6 Zie Munnik 2013.

Technische ‘beheersing’ alleen mogelijk bij gratie van de eerbiediging van het geheim

De visie dat religie en techniek afzonderlijke categorieën zijn en zelfs een vijandige relatie onderhouden, lijkt door de jaren steeds meer aanhang te hebben gekregen. Techniek zou leiden tot onttovering van de wereld, tot verplating van de werkelijkheid. Vanuit instrumentalistische en deterministische benaderingen, waarin techniek primair wordt geassocieerd met controle en beheersing, wordt techniek buiten de mens geplaatst. Toch zijn religie en techniek moeilijker uit elkaar te trekken dan doorgaans wordt gedacht. De natuur technologisch manipuleren wil geenszins zeggen dat we haar volledig kunnen controleren. We kunnen de natuur alleen maar ‘beheersen’ voor zover we gehoorzamen aan datgene wat zich aan onze macht onttrekt.

.....
 door *Ciano Aydin*
 .....

De auteur is hoofd van de vakgroep wijsbegeerte en onderwijsdirecteur ‘Philosophy of science, technology and society’ aan de Universiteit Twente. Tevens is hij bijzonder hoogleraar wijsbegeerte en technische wetenschappen in relatie tot christelijke levensbeschouwing namens de Stichting Thomas More aan de Technische Universiteit Delft.

MAX WEBER STELDE AL BIJNA HONDERD JAAR GELEDEN dat ‘onttovering van de wereld’ het lot van ons tijdperk is. De wetenschappelijke ambitie om de wereld rationeel te verklaren, alsook de aspiratie om heer en meester te worden over de natuur door middel van technologische berekening, zullen transcendente ervaringen uiteindelijk volledig verdringen. Door op wetenschappelijk-technologische wijze causale ketens bloot te leggen, zal de wereld volledig worden beroofd van mysterieuze en onberekenbare

krachten.¹ Religie verliest daardoor, zo wordt gedacht, haar bestaansrecht.

Er zijn vandaag de dag technofielen (denk bijvoorbeeld aan de transhumanistische beweging) die geloven dat we op niet al te lange termijn niet alleen de wereld buiten ons, maar ook de wereld binnen ons volledig naar onze hand zullen zetten. Nu volgt een aantal beweringen uit de mond van serieuze wetenschappers, uitvinders en filosofen. 'Binnen afzienbare tijd hebben we minuscule robots ontwikkeld die autonoom gebreken in ons lichaam kunnen opsporen, repareren en uiteindelijk ook voorkomen, waardoor ziektes volledig worden uitgebannen.' 'Binnen een paar decennia begrijpen we waarom we oud worden en hoe we het proces van biologische aftakeling kunnen stopzetten.' 'Binnen niet al te lange tijd kunnen we ons genetische huishouden zo modificeren dat we niet alleen sterker en slimmer worden, maar grenzeloos creatief zijn en ons altijd gelukkig voelen.' Dat er nog iets zou zijn wat zich onttrekt aan onze macht, lijkt op niet al te lange termijn te gaan behoren tot een lang verleden dat werd bepaald door bijgeloof. Het Nieuwe Atlantis lijkt binnen handbereik.

In deze bijdrage zal ik de vraag onderzoeken of er noodzakelijk een vijandige relatie bestaat tussen religie en technologie. Ik zal dat doen aan de hand van een reflectie op de vraag of technologische interventie impliceert dat we de wereld naar onze hand kunnen zetten.

TRANSHUMANISTEN EN BIOCONSERVATIEVEN

Transhumanisten geloven dat nieuwe en opkomende *human enhancement*-technologieën, zoals prenatale genetische modificatie, hersenimplantaten en synthetische biologie, ons in staat zullen stellen om ons lot in eigen handen te nemen. Ze stellen ons prachtige dingen in het vooruitzicht, zoals een lichaam vrij van ziekte, eeuwige gelukzaligheid en een eeuwig leven.²

Natuurlijk zijn er critici die betogen dat dit soort voorspellingen meer raken aan *fiction* dan aan *science*. Ze wijzen erop dat er nog veel is wat we niet begrijpen en dat veel technologische ontwikkelingen nog in de kin-

derschoenen staan. Daarbij komt nog dat nieuwe ontdekkingen nieuwe problemen en uitdagingen met zich meebrengen. Daarom zal het allemaal niet zo'n vaart lopen.

Hoewel nogal wat voorspellingen inderdaad een behoorlijk

Hoewel nogal wat voorspellingen inderdaad een behoorlijk krediet nemen op de toekomst, is een relativerende houding riskant

krediet nemen op de toekomst, is een relativiserende houding riskant. Wij zijn bijvoorbeeld al in staat om met behulp van weefselkweek (*tissue engineering*) buiten het lichaam huid en een blaas te kweken. Het is niet uitgesloten dat we in de toekomst (misschien zelfs synthetisch) ook een hart, long en vele andere organen kunnen telen. Ook veel andere technologieën waarop vooral transhumanisten hun hoop hebben gevestigd, zijn al realiteit of bijna-realiteit: denk aan genetische manipulatie en klonen; aan technische hulpmiddelen als pacemakers, prothesen, hartkleppen, insulinepompen en elektronische waarnemingsorganen; maar ook aan intelligente schakelprogramma's, informatietransmissie tussen zenuwcellen en elektronische processen, het nanotechnologisch herordenen van atomen, en het invriezen en weer 'tot leven wekken' (althans voor een korte tijd) van bavianen.

Er zijn ook filosofen (door sommigen gelabeld als 'bioconservatieven'), zoals Jürgen Habermas en Michael Sandel, die technologische ontwikkelingen wel degelijk serieus nemen en onderkennen dat het leven kan worden gevormd, veranderd en misschien zelfs gemaakt. De vraag waarop zij zich richten is of we dat ook zouden moeten willen. Ze wijzen ons vooral op gevaren van die ontwikkelingen en propageren een verbod op sommige nieuwe technologieën. Habermas reflecteert op prenatale genetische modificatie als de radicaalste vorm van ingrijpen in leven.³ Hij beargumenteert dat prenataal genetisch gemodificeerde mensen niet autonoom kunnen zijn, omdat ze nog voordat ze zijn geboren al zijn gevormd door iemand anders. Zelfs als ze zich autonoom zouden voelen, dan is dat gevoel gecodeerd. Deze radicale asymmetrie tussen mensen die zijn ontstaan en mensen die zijn gemaakt, vernietigt de fundamentele gelijkheid tussen mensen. Daarmee vervalt de noodzaak om mensen die gemaakt zijn tot de menselijke soort te rekenen en hun dezelfde morele rechten te verlenen. Michael Sandel, een andere invloedrijke academicus, baseert zijn opvatting niet zoals Habermas op de gedachte van een onvervreembare autonomie, maar denkt dat opkomende technologieën onze houding ten opzichte van onszelf en anderen kunnen corrumperen. Intervenieren in onze genetische constellatie zal onze waardering van het leven als een geschenk onder druk zetten en onze openheid voor het 'onbestelde' of niet-gewilde vernietigen.⁴

De argumenten van academici als Habermas en Sandel zijn genuanceerd en appelleren niet aan een naïeve religiositeit, noch aan een specifieke religiositeit. Niettemin kan daarin een sterk religieuze dimensie worden herkend, die vanuit verschillende religieuze invalshoeken onderschreven zou worden. Vanuit die positie wordt dan de conclusie getrokken dat niet het transcendentie obsoleet is geworden, maar dat de tech-

nologieën die een bedreiging voor transcendentie vormen aan banden moeten worden gelegd. Overschrijding van een bepaalde grens getuigt van hybris: voor God spelen is vragen om moeilijkheden. We moeten, met andere woorden, niet alles naar onze hand *willen* zetten.

Transhumanisten als Bostrom zijn niet overtuigd en hebben wel degelijk een aantal argumenten waarmee we rekening moeten houden. Allereerst probeert Bostrom duidelijk te maken dat het natuurlijke niet samenvalt met het goede. Kanker en natuurrampen zijn in een bepaalde zin natuurlijk. Echter, de menselijke natuur kan een geschenk zijn waarvoor we bedanken (contra Sandel). Waarom zou dan interveniëren in onze (voor verbetering vatbare) natuur ongeoorloofd zijn (contra Habermas)? Daarnaast betoogt Bostrom dat allerlei dystopische scenario's die het gevolg zouden zijn van genetische verbetering speculatief zijn. Negatieve aspecten moeten eenvoudigweg worden afgezet tegen positieve. Habermas heeft zijn mond vol over gelijkheid. Genetische verbetering zou juist meer gelijkheid tot stand kunnen brengen.⁵

Voor de argumenten van beide kampen valt iets te zeggen. De vraag is echter: welke visie op de relatie tussen techniek en transcendentie ligt ten grondslag aan dit soort argumenten? Als we ons daarop richten, lijken de verschillende posities minder uiteen te liggen. Ze delen allemaal een vooronderstelling. Technologie wordt primair geassocieerd met controle en beheersing. Transhumanisten menen dat technologie ons maximale controle kan geven. En zo komen we weer uit bij Max Weber. Bioconservatieven zijn bang dat de neiging alles naar onze hand te zetten weleens zou kunnen omslaan in het tegendeel: verlies van controle, onvoorzienbare risico's, hybris.

Vooraleer ik inga op de vraag of technologie en religie elkaar uitsluiten, moet ik iets zeggen over welke visie op de relatie tussen mens en technologie ten grondslag ligt aan de tendentie om technologie primair te verbinden met controle.

INSTRUMENTALISTISCHE EN DETERMINISTISCHE BENADERINGEN VAN MENS EN TECHNIEK

Als we technologie in haar sociale context proberen te begrijpen, dan kan er, om te beginnen, onderscheid worden gemaakt tussen twee perspectieven: een instrumentalistisch perspectief en een deterministisch perspectief. Het instrumentalistisch perspectief heeft weliswaar oog voor de functie van technieken in de maatschappij, maar begrijpt technologie als neutraal middel ter realisering van bepaalde doelen. De mens geeft autonoom betekenis aan zijn context en geconfronteerd met een probleem of

uitdaging zet hij technieken in om zijn doel te bereiken. Ik kies ervoor om een wekker te gebruiken, omdat ik op tijd op mijn werk wil zijn.

Vanuit een deterministische benadering van technologie worden de rollen tussen technologie en de mens in zekere zin omgedraaid. Technologie wordt vanuit dit perspectief niet als middel ter realisering van menselijke doeleinden beschouwd, maar als een autonome kracht die niet (meer) kan worden gecontroleerd of gereguleerd door de mens. Jacques Ellul betoogt dat de invloed van de technologie zo groot is geworden dat die de maatschappij in een technisch systeem verandert.⁶ Volgens Günther Anders onttrekken de producten die wij maken zich onmiddellijk aan onze controle en roepen ze handelwijzen op die wij op geen enkele manier kunnen overzien. Wij lopen altijd achter op de technische producten die wij maken. Hij gaat zo ver dat hij zegt dat in de laatste decennia niet de mens, maar de technologie het eigenlijke subject van de geschiedenis is: mensen zijn het product geworden van de producten die ze hebben geproduceerd.⁷ Vanuit het deterministisch perspectief is niet de technologie middel voor de mens, maar de mens een middel geworden voor de technologie.

EEN INTERACTIONISTISCHE BENADERING VAN MENS EN TECHNIEK

In zowel de instrumentalistische als de deterministische benadering wordt technologie gesitueerd buiten het domein waarin menselijke motieven, overtuigingen en acties worden bepaald en gevormd. Een interactionistisch perspectief problematiseert de gedachte dat technieken neutrale instrumenten zijn. Vanuit dit perspectief is technologie niet een louter middel ter realisering van bepaalde doelen die door mensen zijn vastgesteld. Technologie bepaalt mede welke doelen nastrevenswaardig zijn en gerealiseerd dienen te worden. Dat betekent dat technologie in staat is om betekenissen te genereren en te ontsluiten. Menselijke motieven, overtuigingen en acties worden niet bepaald en gevormd in een zuiver autonome sfeer, maar worden beïnvloed door verschillende technologieën. Ook betekent dit dat technische artefacten niet alleen de specifieke functie hoeven te vervullen die door mensen is beoogd, maar tevens nieuwe, onvoorziene effecten kunnen hebben die de samenleving ingrijpend kunnen veranderen. De klok heeft er niet alleen voor gezorgd dat we weten wanneer de ochtend begint, maar heeft tevens de levens van massa's mensen gesynchroniseerd, alsook de arbeidsdeling geoptimaliseerd. Zonder de klok zou het hele tayloriaanse productieproces ondenkbaar zijn.

Worden we dan volledig door technologie overheerst? Ook deze deterministische benadering veronderstelt dat technologie in wezen aan de mens vreemd is. Technologie wordt buiten de mens en de mens buiten de

technologie geplaatst. Tegenover deze deterministische visie kan vanuit een interactionistische benadering betoogd worden dat technologie op zichzelf de menselijke autonomie niet kan bedreigen omdat er geen sprake is van een zuiver menselijke autonomie die voorafgaat aan technologische invloeden. Ook de menselijke autonomie kan enkel bestaan en begrepen worden in de context van technieken die daar op verschillende manier invloed op kunnen uitoefenen.

Vanuit het interactionistisch perspectief valt technologie niet buiten, maar binnen het menselijk begrippenkader. Als technologie niet buiten de mens kan worden geplaatst, kan ze misschien ook niet zomaar buiten het domein worden geplaatst van religieuze motieven, doelen en idealen die veel mensen als een wezenlijk onderdeel van hun identiteit beschouwen.

SLUITEN TECHNOLOGIE EN RELIGIE ELKAAR UIT?

Het uitgangspunt dat religie en techniek verschijnselen zijn die buiten elkaar bestaan en om hetzelfde territorium concurreren, lijkt niet te worden

Het uitgangspunt dat religie en techniek verschijnselen zijn die buiten elkaar bestaan, lijkt niet te worden bevestigd door de empirie

bevestigd door de empirie. In tegenstelling tot wat theoretici van de secularisering ons willen doen geloven, wijst empirisch onderzoek uit dat religie nog alomtegenwoordig is in uiteenlopende vormen. Religie is, bijvoorbeeld, nog steeds een sterke politieke kracht, en niet alleen in islamitische landen, maar

ook in hoogwetenschappelijk-technologische landen als de Verenigde Staten. Wat niet kan worden ontkend, is dat veel mensen in westerse landen zich losmaken van geïnstitutionaliseerde vormen van religie. Echter, een groot deel van diezelfde mensen omarmt vervolgens uiteenlopende spirituele opvattingen en praktijken. Bovendien blijkt uit landenvergelijkend onderzoek dat juist in landen waar de neergang van christelijke kerken en de christelijke moraal het verst is voortgeschreden (zoals Nederland), ook het vertrouwen in wetenschap en technologie het meest is afgenomen,⁸ vooral onder jongeren en hoger opgeleiden.⁹

Ook roept dit uitgangspunt een aantal empirisch/fenomenologisch ingegeven vragen op. Hebben ouders die, na jarenlang zonder succes te hebben geprobeerd op natuurlijke wijze een kind te krijgen, een ivf-behandeling hebben ondergaan, hun waardering voor het leven als een geschenk verloren? Hebben kinderen die met behulp van ivf zijn verwekt een minder sterke antenne voor transcendentie? Zouden kinderen die prena-

taal genetisch ‘ontworpen’ worden, de zogeheten *designer babies*, heel anders tegenover religie staan dan kinderen die op een natuurlijke wijze zijn verwekt? Zijn mensen die proberen om hun religieuze overtuigingen te verzoenen met een zekere openheid voor technologieën die de menselijke natuur zouden kunnen veranderen, schizofreen? Hoogstwaarschijnlijk is het antwoord op deze vragen: niet per se! Dat betekent dat religie en technologie elkaar niet noodzakelijk hoeven uit te sluiten.

Daarmee heb ik echter nog niet aangetoond dat religie en technologie ook met elkaar verweven kunnen zijn en elkaar zelfs kunnen versterken. Om dat aannemelijk te maken, zal ik duidelijk maken op welke wijze de structuur van transcendentie aangetroffen kan worden in technologische aspiraties. Ik leg hier een directe relatie tussen religie en transcendentie: *voor zover* transcendentie in vrijwel iedere religie en religieuze ervaring onontbeerlijk is, heeft wat ik zeg over techniek en transcendentie ook betrekking op techniek en religie.

VERSCHILLENDE TYPEN VAN TRANSCENDENTIE

Technologieën zijn inderdaad veelal gericht op het overwinnen van een bepaalde grens die wordt gedictieerd door ons lichaam, onze geest of materiële omstandigheden. De opvatting dat technologie geen enkele grens onderkent en de wereld en het leven beschouwt als grondstoffen die volledig naar eigen wens kunnen worden gevormd, is echter inadequaat. In het verlangen om een bepaalde grens te overschrijden wordt namelijk noodzakelijk die grens onderkend. Bovendien maakt de overwinning van een bepaalde grens vaak onmiddellijk een volgende grens zichtbaar. In die grenservaringen worden we tevens geconfronteerd met een zekere eindigheid en ‘onzelfgenoegzaamheid’.

Deze analyse maakt twee verschillende typen van ‘ervaring van transcendentie’ zichtbaar: het eerste type heeft betrekking op het onderkennen van grenzen die moeilijk, dan wel onmogelijk lijken te kunnen worden overschreden; het tweede type verwijst naar het succesvol overschrijden (transcenderen) van weerbarstige grenzen.

Tegenstanders van nieuwe technologieën die menen te weten waar de grenzen van ons kennen en kunnen getrokken moeten worden, maken zich paradoxaal genoeg schuldig aan dezelfde hybris waarvan ze hun tegenstanders beschuldigen. Ze menen direct toegang te hebben tot Gods plan en verzaken daarmee het oncomfortabele karakter van transcendentie te onderkennen.

Er is nog een derde type transcendentie, een type dat subtieler is dan de twee andere. Het vloeit voort uit een bepaald inzicht in de twee andere

typen van transcendentie, namelijk inzicht in *hoe* we in staat zijn bepaalde grenzen te overschrijden en in *waarom* overschrijding van die grenzen niet volledig aan onze eigen inspanningen kan worden toegeschreven. Om dit derde type transcendentie wat verder te verkennen, sluit ik aan bij het werk van Karl Jaspers.

ONDERKENNEN VAN WAT ZICH AAN ONZE MACHT ONTTREKT

In *Die geistige Situation der Zeit* (1931) schrijft Karl Jaspers dat technologie ons kan verwijderen van de natuur als we haar gedachteloos en mechanisch gebruiken. Echter, diezelfde technologie, aldus Jaspers, kan ons ook in een nieuwe nabijheid van de onderzochte kenbare en onzichtbare natuur brengen. Daarvoor is nodig dat we inzien dat de structuren, mechanismen en wetten die we in de natuur ontdekken en die ons in staat stellen daarin technologisch te interveniëren niet onze creaties zijn, maar dat ze een transcendente dimensie hebben die moet worden onderkend *om* 'gebruikt' te kunnen worden. Alleen als we de specifieke 'werkwijze' van de natuur begrijpen en daarmee coöpereren, kunnen we adequate technologieën ontwikkelen.

De natuur technologisch manipuleren wil geenszins zeggen dat we haar volledig kunnen controleren. Datgene wat zich onttrekt aan de macht van de technologie is tevens een voorwaarde voor het functioneren van technologie. We zouden het ook in de woorden van Francis Bacon kunnen zeggen: 'De natuur overwint men slechts indien men haar gehoorzaamt.' Technologie is altijd meer dan alleen macht uitoefenen over de natuur. Elke macht die we op de werkelijkheid uitoefenen, brengt haar transcendente karakter aan het licht. Een kind krijgen met behulp van ivf vernietigt op geen enkele manier het transcendente karakter van de resulterende zwangerschap. Mensen kunnen namelijk alleen maar zwanger raken via ivf omdat de natuur ons kennelijk toestaat om dat te doen. Hoe meer technologische macht we verwerven, hoe meer zijn transcendente karakter zichtbaar wordt. Technologische macht kan niet bestaan zonder het accepteren van een transcendente orde waarin men opereert.

Kortom: technologisch kunnen ingrijpen in de natuur betekent geenszins dat wij die volledig naar onze hand kunnen zetten en daarover volledig kunnen beschikken. We kunnen de natuur alleen maar 'beheersen' voor zover we gehoorzamen aan datgene wat zich aan onze macht onttrekt. Dit besef vraagt om cultivering van een gepaste houding. De notie van 'rentmeesterschap' zou in dit verband niet misstaan. Technologie stelt ons weliswaar in staat om in te grijpen in onze wereld, maar tegelijkertijd ontdekken we dat dit 'kunnen ingrijpen' niet volledig aan onze macht kan

worden toegeschreven. Dit noopt tot een zeker besef dat de wereld om ons heen niet zomaar kan worden toegeëigend en tot bezit gemaakt, maar veel-
eer met zorg en bescheidenheid dient te worden bejegend.

Noten

- 1 Max Weber, *From Max Weber. Essays in Sociology* (vertaald, bezorgd en van een inleiding voorzien door H.H. Gerth en C. Wright Mills). New York: Oxford University Press, 1946.
- 2 Nick Bostrom, 'The future of human evolution', in: Charles Tandy (red.), *Death and anti-death. Two hundred years after Kant, fifty years after Turing*. Palo Alto, CA: Ria University Press, 2004, pp. 339-371; Julian Savulescu, 'Genetic interventions and the ethics of enhancement of human beings', in: Bonnie Steinbock (red.), *The Oxford Handbook on Bioethics*. Oxford/New York: Oxford University Press, 2007, pp. 516-535.
- 3 Jürgen Habermas, *The future of human nature*. Cambridge: Polity Press, 2003.
- 4 Michael Sandel, 'The case against per-
fection', *Atlantic Monthly* 293 (2004), nr. 3, pp. 51-63.
- 5 Bostrom 2004.
- 6 Jacques Ellul, *Le système technicien*. Parijs: Calmann-Lévy, 1977.
- 7 Günther Anders, *Die Antiquiertheit des Menschen. Band 1: Über die Seele im Zeitalter der zweiten industriellen Revolution*. München: Beck, 1956 (2002).
- 8 Ronald Inglehart, *Modernization and postmodernization. Cultural, economic and political change in 43 countries*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
- 9 Dick Houtman en Peter Mascini, 'De moderne cultuur en de onttovering van de wereld. Moreel relativisme en instrumenteel rationalisme in Nederland', *Sociologische Gids* 47 (2000), nr. 5, pp. 366-386.

Waarom de zachte gevolgen van techniek belangrijk zijn

De informatie- en communicatietechnieken stellen ons voor nieuwe uitdagingen. De digitale techniek beïnvloedt ons in hoe we de wereld waarnemen en ervaren, in wat we passende manieren vinden om met elkaar om te gaan en in wat we ervaren als onze eigen identiteit. Omdat dit soort uitdagingen moeilijk kwantificeerbaar zijn, worden ze door politici ten onrechte afgedaan als te ‘zacht’ en te onbelangrijk om zich om te bekommeren. Nu de techniek steeds verder doordringt, tot zelfs de intiemste domeinen van het leven, is het echter nodig om collectieve leerprocessen op gang te brengen, om ook voor de ‘zachte’ gevolgen van techniek een taal te ontwikkelen, waardoor ze onderwerp kunnen worden van collectieve menings- en besluitvorming.

---

door *Tsjalling Swierstra*

De auteur is werkzaam aan de Universiteit Maastricht op het terrein van ethiek en politiek van nieuwe en opkomende technieken.

HET GEMAK DIENT DE MENS. En techniek dient het gemak. Dus techniek dient de mens? Was het maar zo gemakkelijk.

De industriële revolutie markeert het punt waarop de techniek steeds sneller en steeds dieper in steeds meer maatschappelijke en culturele domeinen begint door te dringen. Behalve dat dat proces een stroom enthousiaste reacties losmaakte, deed het ook geregeld de wenkbrauwen fronsen. Zorgen rondom nieuwe technieken worden nog weleens weggelachen – ‘Conservatisme! Je kunt de vooruitgang niet stoppen!’ – maar ze zijn voor de succesvolle inbedding van nieuwe technieken in de samenleving erg belangrijk gebleken.

Er bestaat altijd gegronde reden om ons zorgen te maken over techniek. Als we de laatste anderhalve eeuw namelijk één ding hebben geleerd, is het

wel dat techniek altijd minder én meer doet dan ons wordt beloofd. *Minder*, want veel beloften komen steeds maar weer niet uit. Hoe vaak is ons niet verteld dat kanker, armoede, honger en oorlog nu binnenkort echt tot het verleden zouden behoren, dat er nu dankzij het internet eindelijk ruimte zou komen voor echte democratie, en dat we dankzij alle efficiencywinst eindelijk voldoende tijd zouden krijgen om ons te wijden aan de echt belangrijke zaken van het leven? Natuurlijk, de geboekte wetenschappelijke en technische vooruitgang is indrukwekkend, maar we kunnen nog steeds achter geen van deze beloften een vinkje zetten. En *meer*, want omgekeerd doen zich altijd onvoorziene gevolgen voor die pas zichtbaar worden nadat de techniek het laboratorium verlaten heeft en zich in de samenleving heeft genesteld. Juist de zorgen over dit ‘minder’ en ‘meer’ hebben leerprocessen in gang gezet waar we nu nog dagelijks van profiteren. Door schade en schande wijs geworden, heeft de samenleving geleerd om vooraf kennis te verzamelen inzake de risico’s van technieken voor gezondheid en milieu, om technieken veiliger en duurzamer te maken, en om via nieuwe wettelijke instrumenten bedrijven aansprakelijk te stellen voor door hen veroorzaakte schade. Dat is allemaal geweldige vooruitgang, waar politiek en beleid, maar ook universiteiten en bedrijven, terecht trots op kunnen zijn.

DIGITALE TECHNIEK EN IDENTITEIT

De huidige zorgen over de invloed van digitale technieken op cultuur, de maatschappij en het alledaagse leven staan zo gezien in een lange traditie. De digitale revolutie plaatst ons echter niet alleen voor nieuwe uitdagingen, maar vooral ook voor een nieuw type uitdagingen. We hebben ons tot nog toe vooral zorgen gemaakt over de veiligheids-, gezondheids- en milieurisico’s van nieuwe techniek. Ons beleid en onze wetgeving zijn dus vooral gericht op het gevaar dat technologie ontploft, ons vergiftigt, of het milieu verwoest. En hoewel ik het leed ten gevolge van een muisarm niet wil onderschatten, en hoewel nieuwe informatietechnologie leidt tot enorme afvalbergen en een zorgwekkende stijging van het energiegebruik, zijn de uitdagingen van de digitale revolutie overwegend van een andere aard. Veel van de nieuwe zorgen aangaande ICT betreffen onze privacy. Deze morele waarde is inmiddels bijna onomstreden als veiligheid, gezondheid en duurzaamheid. Dat blijkt onder meer uit de grote publieke belangstelling voor privacy, de vele discussies, en het bestaan van invloedrijke instituten als het College bescherming persoonsgegevens. De zorgen rondom privacy worden ook zeer serieus genomen door politiek en beleid. En ook al zijn de hindernissen hier immens, kan nationale wetgeving onze privacy

in een digitale en globale wereld onvoldoende beschermen, en hinkt het publieke bewustzijn ernstig achter de feiten aan, toch zie ik geen principiële reden waarom we bedreigingen van onze privacy niet te lijf kunnen gaan met de inmiddels beproefde combinatie van risicoanalyses, slimmere en meer ‘ethisch verantwoorde’ technieken, en betere wetgeving en vervolging van zondigende bedrijven.

Hoe belangrijk ook: dat is helaas maar een deel van het verhaal. Voor digitale technieken geldt in extremis wat bij nadere reflectie eigenlijk voor de meeste technieken geldt: hun invloed is niet alleen restrictief-bedreigend, maar juist ook productief-vormend. We kunnen niet alleen door techniek geholpen of bedreigd worden bij wat we al wilden, maar we worden er ook door ‘opgevoed’, zodat we leren om andere dingen te willen.

Wij en onze wensen worden gevormd door de instrumenten waarvan we ons menen te bedienen

Kort gezegd: de middelen beïnvloeden zowel de gebruiker als de doelen. Wij en onze wensen worden gevormd door de instrumenten waarvan we ons menen te bedienen. We hebben het dan over veranderingen in hoe we de wereld waarnemen en ervaren, wat we passende

manieren vinden om met elkaar om te gaan, en wat we ervaren als onze eigen identiteit – inclusief onze legitieme wensen, behoeften, emoties, belangen en rechten. Dat proces is echter veel minder zichtbaar dan wanneer techniek onze gezondheid, veiligheid, privacy of natuurlijke omgeving bedreigt. Of preciezer: deze vormende kracht van de techniek is zo krenkend voor ons zelfbewustzijn dat we haar voortdurend proberen te bezweren met de steeds sleetsere formule ‘Daar kiest iemand toch zelf voor ...?’ Ik wil iets van deze vormende invloed van digitale ethiek illustreren aan de hand van een inmiddels heel alledaags voorbeeld: de e-mail.

DE IMPACT VAN DIGITALE POST

Elke nieuwe techniek dient zich aan als een neutraal, passief en dociel instrument om iets wat we allang deden, efficiënter te gaan doen; om iets wat we allang wilden nu eindelijk te verkrijgen of te verwerklijken. Het mooie van e-mail was, zo legde een technisch onderlegde collega me bij de introductie uit, dat (1) ik geen postzegel meer nodig zou hebben, (2) ik niet meer naar buiten hoefde op zoek naar een brievenbus, en (3) dat mijn schrijven vrijwel meteen op de plaats van bestemming zou arriveren. Omdat er zich geen aantoonbare risico’s voordeden met betrekking tot mijn veiligheid, gezondheid, omgeving, of zelfs privacy, bleef het bij deze rooskleurige

toekomstverwachting: e-mail zou mij slechts in staat stellen goedkoper, gemakkelijker en sneller te doen wat ik al deed. En mocht ik dat niet wensen, dan kon ik toch gewoon op de ouderwetse manier brieven blijven sturen? Waar dus nog niemand aan dacht, was dat deze nieuwe techniek ook mijn verhoudingen tot anderen op subtiele manieren zou gaan beïnvloeden, en ook mijn eigen identiteit – mijn wensen en verlangens, mijn deugden en ondeugden.

Voordelen van een nieuwe techniek kunnen alleen zichtbaar worden door het heden in een nadelig licht te plaatsen. Het eerste onvoorziene gevolg manifesteerde zich dus al voordat ik nog maar een enkele e-mail had verstuurd. Tot dat moment was ik nog behoorlijk tevreden geweest met de postbezorging, en vond ik vijftig cent niet te veel betaald voor zo'n mooie en nuttige dienst. Niet dat ik graag aan een postzegel likte, maar dat was gewoon een *fact of life*. Ook was ik niet gefrustreerd dat mijn brief pas arriveerde na een dag of twee, en dat het dan weer een paar dagen duurde voordat ik antwoord mocht verwachten. In het licht van de nieuwe technische belofte begon ik dat heden echter met aanzienlijk minder tevredenheid te bezien. Alleen het vooruitzicht van e-mail maakte me al zuiniger, en mijn aanvankelijke aanvaarding begon plaats te maken voor een ongeduld. Als het sneller *kon*, dan *moest* het ook sneller.

'Geduld is een schone zaak', hoorde je vroeger vaak. Geduld werd gezien als deugd. In een wereld waarin je onvermijdelijk vaak en lang moet wachten en zaken zich niet laten versnellen, is het inderdaad belangrijk om daar een juiste, accepterende, houding tegenover aan te nemen. Het heeft dan geen zin je te ergeren. Maar als wachten een vermijdbare optie wordt, en allerlei processen juist wel sneller blijken te kunnen, dan verandert geduld in een ondeugd. Immers, als ik nu toch een keer moet wachten, doet iemand blijkbaar zijn werk niet goed. In zo'n geval komt geduld neer op instemmen met andermans onvermogen of slordigheid. Als snelheid kan, zijn we ertoe verplicht die te ontwikkelen, en mogen we dat ook van anderen eisen – en zij van ons. Net zoals we ons lot niet meer gelaten willen dragen maar in plaats daarvan onrecht actief bestrijden, is geduld een deugd uit een voorbij tijdperk geworden.

Mijn door de techniek tevoorschijn geroepen en gelegitimeerde ongeduld betrof dus niet alleen de transporttijd van het bericht, maar ook de antwoordtijd: 'Ik heb je al een uur geleden gemaïld, waarom heb ik verdorie nog steeds geen antwoord?! Als het mij zo weinig moeite kost om een mail te sturen, dan mag ik toch ook binnen een dag/uur/kwartier/ minuut antwoord verwachten?' Met andere woorden: ik werd niet alleen ongeduldiger met betrekking tot de techniek, maar ook met betrekking tot de mensen die daarvan gebruikmaakten.

E-mail maakte het niet alleen sneller om een bericht heen en weer te sturen, maar ook gemakkelijker en goedkoper. Beide aspecten waren uitdrukkelijk onderdeel van de oorspronkelijke belofte. Maar wat die belofte vergat, was dat we hierdoor ook vaker en meer van deze techniek zouden gaan gebruikmaken. Waar ik dus vroeger op zijn hoogst een paar brieven per week schreef en ontving, daar wordt tegenwoordig een belangrijk deel van mijn werkdag ingenomen met het mij manmoedig verweren tegen de niet-aflattende stroom mails. En dan denk ik nog niet eens aan al die mails die blijven hangen achter alle spamfilters.

De nieuwe techniek beïnvloedde niet alleen de hoeveelheid berichten, maar ook de aard daarvan. De snelheid van het medium vervaagde de grens tussen geschreven berichten en mondelinge conversatie: minder verzorgd taalgebruik, geen zorgvuldige compositie met een aanhef, een middendeel en een afsluiting, niet nog even nalezen voordat je op ‘Verzenden’ klikt.

Tegelijkertijd blijven geschreven berichten wezenlijk verschillen van het gesproken woord. In het laatste geval geven we elkaar via toonhoogte, gezichtsexpressie, enzovoort allerlei extra informatie mee die de inhoud van onze woorden helpt duiden. Die essentiële informatie ontbreekt – ondanks de opmars van emoticons – in mails, en al helemaal als deze snel en met weinig zorg worden geformuleerd. En dus verstaan mensen elkaar in e-mailcontacten gemakkelijk verkeerd – vooral op emotioneel vlak. Dat verklaart het fenomeen van *flaming*: mensen blijken per e-mail veel gemakkelijker ruzie te krijgen dan mondeling. Maar dat is nog maar het halve verhaal. Juist omdat mailen in emotioneel opzicht veiliger is dan persoonlijk contact, kiezen mensen in het geval van een moeilijk gesprek waar ze tegen opzien graag voor de technische omweg – met alle extra, soms hoogoplopende misverstanden en boosheid van dien.

VERSCHILLEN MET GANGBARE TECHNOLOGISCHE RISICO'S

De voorgaande observaties vormen nog niet eens het begin van een serieuze analyse van hoe e-mail doorwerkt in wie we (willen) zijn en in hoe we ons tot anderen verhouden. Maar ze maken hopelijk wel duidelijk dat techniek veel meer doet – soms positief, soms negatief – dan ons van dienst zijn, of een risico vormen voor onze veiligheid, privacy, gezondheid en omgeving. De hier geschetste gevolgen van een nieuwe technologie zoals e-mail, verschillen in drie belangrijke opzichten van de gangbare technologische risico's waar we de afgelopen anderhalve eeuw enigszins mee hebben leren omgaan.

Ten eerste zijn risicoberekeningen doorgaans kwantitatief: er is x kans op y hoeveelheid schade. Bijvoorbeeld: ‘Er is een kans van eens in de 10.000

jaar dat de reactor explodeert, met dan 90.000 tot 100.000 doden tot gevolg.' De gevolgen van e-mail lenen zich minder goed voor een dergelijke beschrijving. We kunnen wel zichtbaar maken dat we nu veel meer e-mails uitwisselen dan vroeger brieven, maar niet dat dit nieuwe medium onze waardering van het heden beïnvloedt, nieuwe behoeften schept, ons ongeduldiger maakt, onze relaties met anderen verandert, de toon van de

Om de gevolgen van digitale techniek te beschrijven, heb je meer aan de kwalitatieve beschrijvingen van een cultureel antropoloog dan aan kwantitatieve risicoanalyses

communicatie verandert, en ons op nieuwe manieren kan doen ontsporen. Om dit type gevolgen te beschrijven, heb je meer aan de kwalitatieve beschrijvingen van een cultureel antropoloog die zorgvuldig beschrijft hoe de zeden en gewoonten van bepaalde gemeenschappen – bijvoorbeeld die van gemeenten, bedrijven, universitei-

ten – op meer of minder subtiele wijzen veranderen onder invloed van de nieuwe techniek.

Een tweede kenmerk van de hiervoor geconstateerde gevolgen van de e-mail is dat ze moreel ambigu zijn. We weten niet meteen wat we ervan moeten vinden: goed of slecht? Niemand zal betwisten dat het heel erg is wanneer de volksgezondheid wordt bedreigd, of het milieu. Maar dat soort duidelijkheid ontbreekt bij de e-mail. Hoe dan ook is het prettig dat we geen postzegels meer hoeven te likken en dat onze berichten snel arriveren. En ons toenemende ongeduld, is dat erg? Of is het een teken van toegenomen efficiency en arbeidsproductiviteit, iets waar we alleen maar dankbaar voor kunnen zijn? En wat is precies het probleem wanneer mensen blijkbaar dankzij dit technische medium meer berichten aan elkaar versturen? Als mensen behoefte hebben aan meer communicatie, dan is het toch mooi als die gemakkelijk en nagenoeg gratis kan plaatsvinden?

Een derde verschil tussen de klassieke technische risico's en de gevolgen van e-mail is, ten slotte, dat het in het laatste geval niet om 'gevolgen' gaat in de strikte zin van het woord. Als een lekkende pijpleiding de bodem vergiftigt, of als een medicijn ernstige bijwerkingen vertoont, dan zijn de gevolgen vrij direct aan de falende techniek toe te schrijven – zelfs al gaan we vervolgens op zoek naar mensen (eigenaren, ingenieurs, medisch onderzoekers) om de schuld bij neer te leggen. Maar bij alle beschreven gevolgen van e-mail kan men zich terecht afvragen: deze gevolgen worden toch niet letterlijk *veroorzaakt* door de techniek? Mensen hebben toch een keuze? Iemand *hoeft* toch niet mee te gaan? Je kunt tot op de dag van vandaag brieven schrijven en postzegels likken, als je daarvoor kiest. En nie-

mand dwingt je om ongeduldig op een antwoord te wachten. En je kunt als je iets uit te vogelen hebt met een collega, natuurlijk altijd even bij haar of hem aankloppen. Als e-mail al dwingend wordt, dan is dat eerder een kwestie van sociale druk dan van technische druk. Bovendien: veel bedrijven bieden tegenwoordig trainingen aan om de stroom aan elektronische berichtgeving tot behapbare proporties terug te brengen. Kortom: de beschreven gevolgen zijn niet veroorzaakt door de techniek, maar komen voort uit de combinatie van wat de techniek mogelijk of makkelijk maakt en van hoe mensen daar vervolgens mee omgaan.

De gevolgen van een techniek als e-mail zijn dus (1) eerder kwalitatief dan kwantitatief; (2) eerder moreel ambigu dan simpelweg schadelijk; en (3) eerder het gevolg van de interactie tussen mens en techniek dan van de falende techniek zelf. En het is van belang te constateren dat dit ook geldt voor de meeste zorgen die worden opgeroepen door nieuwe informatie- en communicatietechnieken in het algemeen, bijvoorbeeld over het feit dat mensen tegenwoordig in hun eigen informatiebubbel leven waarin ze alleen gelijkgestemden tegenkomen, over de fragmentatie van informatie doordat die in heel kleine stukjes en beetjes wordt opgediend, over het afnemend vermogen om zich te concentreren en om gestructureerd over langere tijd na te denken over een probleem, over de uitholling van het begrip vriendschap door Facebook, over het gereageer op Twitter, over de verslaving aan sociale media, over het onvermogen om de telefoon uit te zetten, over het toenemende narcisme dat je niet bestaat als je niet wordt waargenomen, over de obsessie met beroemd worden, over de verdringing van het woord door het beeld, over de alomtegenwoordigheid van porno, over het feit dat juist de relatieve veiligheid van sms'en en appen de drempel om elkaar (ergens op aan) te spreken onneembaar hoog maakt, en ga zo maar door.

ZACHTE GEVOLGEN SERIEUS NEMEN

Wat betekent dit voor politiek en beleid? Ik begon dit artikel met de stelling dat we in het Westen gedurende de afgelopen anderhalve eeuw met vallen en opstaan, en wijs geworden door veel schade en schande, een soort van kennis, beleid en wetgeving hebben ontwikkeld die ons – hoe onbeholpen vaak ook nog – enigszins in staat stellen het hoofd te bieden aan technische risico's met betrekking tot onze gezondheid, veiligheid, privacy en natuurlijke omgeving. Tegelijkertijd lijken we nog nauwelijks een begin gemaakt te hebben met het nadenken over de vraag hoe we willen antwoorden op het type uitdagingen waarvoor nieuwe soorten technieken, zoals informatie- en communicatietechnieken, ons stellen. Juist omdat dit soort

---

uitdagingen moeilijk kwantificeerbaar zijn, vaak geen duidelijke of onomstreden vormen van schade behelzen, en het vaak moeilijk is iets of iemand als verantwoordelijke aan te wijzen omdat de gevolgen het resultaat zijn van zowel technische als menselijke factoren, worden ze vaak door politici en beleidsmakers afgedaan als te ‘zacht’ om zich om te bekommeren. Dit in contrast met de risico’s voor bijvoorbeeld onze veiligheid, die wel als voldoende ‘hard’ worden gezien om beleid voor te maken. Het is verleidelijk om juist de ‘zachte’ gevolgen te verbannen naar de privésfeer, waar het dogma van de individuele vrije keuze vervolgens alle vormen van collectief leren frustreert. Dat doet onrecht aan de ernst van de geschetste problemen. Die zijn al ernstig voordat ze zich uiteindelijk vertalen in termen van economische inproductiviteit doordat mensen niet goed kunnen samenwerken of bedolven worden door onzincommunicatie, of in termen van falende gezondheid. Dit is de uitdaging waarvoor politiek en beleid zich in de komende decennia gesteld zien: nu de techniek doordringt tot in de intiemste domeinen van het leven, is het nodig om ook daar collectieve leerprocessen op gang te brengen, om ook voor dit soort gevolgen een taal te ontwikkelen, waardoor ze onderwerp kunnen worden van collectieve menings- en besluitvorming.

*Technologisering van
het publieke domein*

Dataïsme, proletarisering en depolitisering: welkom in uw heerlijke nieuwe wereld

De komst van de digitale heilstaat draagt de belofte in zich onze democratie om te toveren in een technocratie. De autoriteit verschuift langzaamaan van mensen naar machines. En zo zouden we op een goede dag in gedepolitiseerd ‘Nerdistan’ wakker kunnen worden. Dat is een rijk dat voortdurend gehuld gaat in een dikke datanevel en waarvan de bewoners hun geestelijke vermogens volledig geoutsourcet hebben aan pientere machientjes, oftewel aan bedrijven als Google en Facebook. Het probleem is niet zozeer de machine, de tablet of de robot, als wel de onwil of de onkunde om er maatschappelijke eisen aan te stellen. Robuuste wetgeving is onvermijdelijk.

---

door *Hans Schnitzler*

De auteur is filosoof. Hij publiceerde *Het digitale proletariaat* (2015).

‘WANNEER JE MAAR LANG GENOEG IN DE AFGROND STAART, staart de afgrond ook in jou’, schreef Nietzsche. Een eigentijdse variant op deze uitspraak zou kunnen luiden: ‘Wanneer je maar lang genoeg in het internet staart, staart het internet ook in jou.’

Zo heeft allesverkoper Amazon.com onlangs een patent aangevraagd op anticiperende pakketbezorging. Dat moet het bedrijf de mogelijkheid geven om op basis van online zoekgeschiedenissen, socialemediagebruik of andere digitale sporen die het datasubject achterlaat, boeken te bezorgen nog voordat deze besteld zijn.

Het adagium van Nietzsche indachtig, is ook pizzaketten Pizza Hut voornemens de luiken van het onderbewustzijn te openen. Naar verluidt experimenteert deze pizzabakker met een zogenaamd *subconscious menu*.

Om te voorkomen dat de Pizza Hutbezoeker, geconfronteerd met een al te overvloedige spijkskaart, een verkeerde keuze maakt, heeft men een slimme menukaart ontwikkeld die de werkelijke pizzavorkeur van de consument na drie seconden weet te achterhalen. Aldus behoort de pizzakeuzestress definitief tot een analoog verleden.

En dan is er nog de CEO van Facebook, Mark Zuckerberg, die tijdens een Q&A-sessie met zijn achterban hardop droomde over een telepathisch sociaal netwerk waarbij gebruikers van zijn mondiale smoelenboek hun gedachten direct en ongefilterd met elkaar kunnen delen.

Het internet der dingen: die hele beestenbende aan samengeklonterde, slimme apparaten die met elkaar, met ons en onzichtbare derden communiceren; dit internet van alles – de menselijke fantasie schiet eenvoudigweg tekort om zich een voorstelling te kunnen maken van de duizend-en-een mogelijkheden tot technologisch bemiddelde mensendressuur. Met een variant op filosoof Gunther Anders' notie van de 'geantiqueerdheid van de mens', zou je kunnen zeggen dat de analoge mens een antiek meubelstuk is in een digitaal ingerichte kamer. 'Vrij zijn de dingen; onvrij is de mens', luidde het adagium van deze denker dan ook.

SURVEILLANCEKAPITALISME

Gelukkig zijn er romanciers die onze verbeeldingskracht weten te bevrijden. Zo heeft Dave Eggers in zijn dystopische roman *The circle* aanschouwelijk gemaakt waar een door technologie aangejaagde transparantie-cultus toe leidt – 'Geheimen zijn leugens, privacy is diefstal.' Maar in een werkelijkheid waar de fictie voortdurend door de feiten op de hielen wordt gezeten, blijken sommige literaire visioenen al realiteit voordat de inkt goed en wel opgedroogd is. Want wat te denken van Gary Shteyngarts toekomstbeeld in zijn roman *Supertriest waargebeurd liefdesverhaal*, die zich afspeelt in een wereld waarin 'Hoge Netto Waarde Individuen' allerlei voorrechten genieten en waarin met behulp van 'kredietpalen' burgers elkaars kredietwaardigheid kunnen aflezen?

Ja, dat doet inderdaad denken aan China, waar men bezig is een systeem op te tuigen dat op basis van dataspooren de morele kredietwaardigheid van burgers in kaart moet brengen en moreel wenselijk gedrag wil belonen.

Je kunt je natuurlijk afvragen wat nu precies het wezenlijke verschil is tussen het staatsgereguleerde behaviorisme dat China nastreeft en het marktgereguleerde behaviorisme dat in onze contreien zo populair is. Zoals mijn eerdere voorbeelden al illustreerden: geavanceerde gadgets en even slimme als louche meet- en weetapparatuur maken dromen, verlangens en voorkeuren zichtbaar waarvan we onszelf niet eens bewust zijn. Ook bij ons

probeert men met behulp van slimme surveillancetechnologieën gedrag te voorspellen en te sturen, de mens te disciplineren en te conditioneren.

De Amerikaanse hoogleraar Shoshana Zuboff, verbonden aan de Harvard Business School, heeft hier onlangs een pakkende term voor gemunt: *surveillancekapitalisme*, een vorm van toezicht die tot doel heeft het menselijke handelen voorspelbaar en daar waar mogelijk marktconform te maken. Met dien verstande dat ook bij ons markt- en staatspartijen in voorkomende gevallen bij elkaar aan tafel schuiven om zich aan een copieus datadiner te zetten. Denk alleen al aan het NSA-afluisterschandaal. Of denk aan het nieuwe Systeem Risico Indicatie (SyRI) dat in Nederland op 1 september 2014 geruisloos is doorgevoerd, een systeem dat het mogelijk maakt om via datamining en patroonherkenning van een veelheid aan digitale bestanden te voorspellen of er een belastingontduiker in de belastingbetaler schuilt. Deze doorlichting van de burger geschiedt volgens dezelfde methodiek als

waarmee men profielen van potentiële criminelen en/of terroristen opstelt.

Opsporing verschuift aldus van feitelijke handelingen naar intenties, van daden naar gedachten. De onschuldpresumptie, een van de fundamenten van onze rechtsstaat, komt hiermee onder druk te staan. Sterker nog, ze neigt naar haar

Er heerst een diepgewortelde argwaan ten aanzien van menselijk handelen in het algemeen en menselijke motieven in het bijzonder

omdraaiing: u bent schuldig tot het tegendeel bewezen is. Daarmee stuiten we op het wezen van terreur zoals de Duitse denker Hegel dat begreep: een situatie waarin verdenking onmiddellijk overgaat in veroordeling.

Je zou kunnen zeggen dat zowel in het Oosten als in het Westen een diepgewortelde, atavistische argwaan heerst ten aanzien van menselijk handelen in het algemeen en menselijke motieven in het bijzonder. Onze handelingen zijn namelijk niet alleen onomkeerbaar – ‘gedane zaken nemen geen keer’ –, de gevolgen ervan zijn ook nog eens volstrekt onvoorspelbaar en onoverzichtelijk. Eén enkele daad kan een hele keten van reacties in gang zetten die letterlijk tot het einde der tijden voortduurt, om de filosoof Hannah Arendt te parafaseren. Het is een even fascinerende als verontrustende gedachte. Feitelijk betekent zij dat de mens die handelt nooit weet wat hij doet.

De hele geboekstaafde geschiedenis lang hebben denkers en doeners zich dan ook het hoofd gebroken over deze vraag: hoe kan de menselijke kudde zo worden getemd dat ze ons niet meer voor onverwachte verrassingen stelt? Een vraagstuk dat in wezen neerkomt op het verlangen om

menselijke handelingen voorspelbaar te maken en derhalve te neutraliseren. Van Plato's ideale staat, waarin de koning-wijsgeer absolute maatstaven aan de kudde moest opleggen, tot aan de grote tirannieën van de twintigste eeuw, heeft men zich in woord en daad, met meer of minder succes, aan deze opdracht gewijd.

Data en algoritmen die zich kruiperig in slimme systemen en apparaten nestelen, brengen de verwezenlijking van deze droom binnen handbereik. Een droom waar de gemiddelde despoot zijn tirannieke vingers bij zou aflikken. Er bestaan echter ook zachte vormen van despotisme. In onze open, postideologische samenlevingen laat deze dwingelandij met een vriendelijk gezicht zich vooral gelden op het gebied van veiligheid en gezondheid, twee preoccupaties waarmee de massa's zich nog wel laten conditioneren en disciplineren. Ter bevordering hiervan laat men de digitale sleepnetten zakken en worden de datazeeën langzaam leeggevist, waarna de vangst met behulp van algoritmen tot hapklare brokken wordt verwerkt.

DIGITALE PROLETARISERING

Wat voor veel techno-utopisten en een groeiende groep bestuurders een zegen is, komt mij vooral als vloek voor. Wie namelijk zijn psyche – zijn hoop, angsten, dromen en gedachten – al dan niet vrijwillig uit handen geeft, verliest feitelijk zichzelf. En als er geen zelf meer is, als je alleen nog maar een ding bent, een hoopje informatie, gereduceerd tot grondstof voor datahandelaren, dan word je vroeg of laat een object ter manipulatie. Exclusieve toegang tot je gedachten is de noodzakelijke voorwaarde voor zelfbeschikking; de mens die dit privilege verliest, is een naakt mens, gestript van zijn waardigheid en vrijheid. Hierin schuilt de werkelijke tragedie van vergaande vormen van privacyverlies: de mens verliest er uiteindelijk zijn handelingsbekwaamheid mee. Totale proletarisering is het gevolg.

Dat het door slimme apparaten geëntameerde datadelirium vaak als bevrijdend wordt ervaren, hoeft misschien niet te verbazen. Door oplossingen voor problemen te definiëren in termen van hun calculeerbaarheid, fungeert het datadelirische ethos als bezweringsformule voor het menselijk tekort. Is een probleem of ongerijmdheid nog niet opgelost, dan is dat eenvoudigweg een kwestie van meer data of beter rekenwerk. Kortom: stop de publieke ruimte en de privésfeer vol met slimme meet- en weetapparatuur, en een rimpelloos en geoptimaliseerd bestaan lacht ons tegemoet.

Zo ziet het ernaar uit dat de inwoners van Cybertopia binnenkort geen beslissingen meer hoeven te nemen of lastige morele dilemma's hoeven op te lossen: die komen namelijk eigenstandig uit de digitale databanken, lantaarnpalen of koelkasten rollen. De definitie van goed en kwaad, wat de

onbedorven geest onderscheidt van de bedorven geest, de niet-crimineel van de crimineel, gezond gedrag van ongezond gedrag; onze onzichtbare algoritmische orakels bewaken de grenzen.

Deze dataïstische toestand creëert een soort halfslaap waarin men droomt dat er eenvoudige oplossingen bestaan voor ingewikkelde problemen en waarin subjectieve waarden worden omgetoverd in objectieve feiten. Onze zelfdenkende systemen en slimme apparaten zijn namelijk helemaal niet zo zelfdenkend en slim. Waar ze goed in zijn is het ontdekken van patronen en het berekenen van relaties van waarschijnlijkheid, in voorspellen dus. Wat precies de brave huisvader tot veelvraat maakt of wat hem mogelijkwerwijs tot massamoord aanzet: het dataïsme blijft er blind en doof voor.

Met andere woorden: dat de burger (en zijn gedrag) tevens het product is van zijn sociaal-economische en culturele context, valt buiten het dataïstische referentiekader. De rommelige realiteit, met al haar ondoorzichtige causaliteiten en normatieve kaders, verdwijnt uit beeld; de gegevens spreken immers voor zich. En zo, terwijl de digitalisering van de samenleving

Politici die zich laten verleiden door de sirenenzang van data en algoritmen, ondermijnen op den duur hun eigen bestaansrecht

voortschrijdt, regeert de ‘Iron Lady’ over haar graf heen: in een gedigitaliseerde werkelijkheid is er inderdaad ‘no such thing as society’.

Het dataïsme tracht metafysische en morele vragen letterlijk weg te cijferen; de enige norm is een rekennorm. De kille waarheid van deze ideologie trekt daarmee

de zin uit het leven. Het suggereert een absoluut weten, maar impliceert een absoluut niet-weten. Het vervangt de ambiguïteit van het *waarom* door een onverbiddeijk *het is zo*; tellen komt in de plaats van vertellen. Het dataïsme is, zoals ook de filosoof Byung-Chul Han in zijn essay *Psychopolitiek* al constateerde, in wezen een vorm van nihilisme: het ziet af van elke betekenisvolle samenhang of zin.¹

Voor de gedesillusioneerden van vandaag is dit waarschijnlijk een hele opluchting, want daar waar normatieve keuzes overbodig worden, worden op termijn ook politici overbodig. Dit stille verlangen naar een vorm van algoritmisch bestuur sluit overigens mooi aan bij de libertarische visioenen die in Silicon Valley zo virulent rondzingen. De komst van de digitale heilstaat draagt de belofte in zich onze democratie om te toveren in een technocratie: de autoriteit verschuift langzaam van mensen naar machines, het fundament van onze rechtsstaat van humanisme naar dataïsme. Tragische ironie van dit alles: politici die zich laten verleiden

door de sirenenzang van data en algoritmen, ondermijnen op den duur ook hun eigen bestaansrecht. Zodra beslissingen eigenstandig uit de gegevens rollen, worden maatschappijvisies of idealistische grondslagen overbodig. De politicus verwordt dan tot de uitvoerder van datgene wat spookachtige algoritmen hem influisteren. En zo dreigt het politieke discours zowel van binnenuit als van buitenaf uitgehoud te worden.

Wat de eigentijdse dwingelandij zo uniek maakt, is dat zij 'de mensen zover krijgt dat zij hun lijfeigenschap omhelzen' en dat de conditionering erop gericht is 'te zorgen dat mensen hun onontkoombare sociale bestemming prettig vinden', aldus *Brave New World*. In de 'heerlijke nieuwe wereld' van Aldous Huxley staat, net als in de onze, het bevorderen van geluk, gezondheid, veiligheid en promiscuïteit centraal. En omdat de mens nu eenmaal makkelijker in het reine komt met een slecht geweten dan met een slechte naam, laat hij zich maar al te graag in het digitale maatpak naaien. Wat dit aangaat is Huxleys profetie een stuk trefzekerder dan die van Orwell in 1984. De Israëliische historicus Yuval Noah Harari verwoordt het in zijn onlangs verschenen boek *Homo Deus* aldus: 'The individual will not be crushed by Big Brother; it will disintegrate from within.'²

ROBUUSTE WETGEVING

Het probleem is niet zozeer de machine, de tablet of de robot, als wel de onwil of de onkunde om er maatschappelijke eisen aan te stellen. Deels is dit te verklaren vanuit de gevaarlijke commonsensemisvatting dat technologie neutraal zou zijn. Dat de ziel van de makers in onze geavanceerde machientjes rondwaart – hun mens- en wereldbeelden en opvattingen over het goede leven – mag onder techniekdenkers zo langzamerhand gemeengoed zijn, in het maatschappelijke en politieke debat ontbreekt deze dimensie nagenoeg. Daardoor blijft men blind voor het ideologische karakter van veel innovaties en ontstaat er een verraderlijke dode techniekhoek.

Wanneer wij het bouwen van onze wereld exclusief aan 'techies' overlaten, worden wij op een goede dag wakker om te ontdekken dat we in een gedepolitiseerd Nerdistan beland zijn. Dat is een rijk dat voortdurend gehuld gaat in een dikke datanevel en waarvan de bewoners hun geestelijke vermogens – hun vermogen om te denken, te oordelen en te willen – volledig geoutsourcet hebben aan pientere machientjes, oftewel aan bedrijven als Google en Facebook. Een kleine elite van superondernemers en whizzkids maakt er de dienst uit.

'Chronische spijt is, daar zijn alle moralisten het over eens, een hoogst onwenselijk gevoel', schrijft Huxley in het voorwoord van *Brave New World*. Chronische spijt zou ons weleens kunnen overvallen wanneer we in een

wereld komen te leven waarin de menselijke, de al te menselijke vrijheid om ondoelmatig te leven, de vrijheid om een ronde pin in een vierkant gat te zijn, verloren is gegaan.

Willen we een dergelijke horizon vermijden, dan is robuuste wetgeving onvermijdelijk. Zo is datahandel in veel opzichten als een vorm van mensenhandel te beschouwen. Door zijn ziel aan grootdatabezitters te verkopen, levert het datasubject zich uit aan de ondoorzichtige en manipulatieve logica van logaritmen, een logica die veelal door winst- en optimaliseringsmotieven wordt ingegeven. Er is veel voor te zeggen om de exploitatie van persoonlijke gegevens aan strikte beperkingen te onderwerpen. Sterker nog, iedereen zou het fundamentele recht moeten krijgen over zijn of haar eigen data te beschikken. De integriteit van burger en consument staat op het spel; het sociaal contract impliceert dat de overheid hier handelend optreedt. Naast stevige wetgeving is adequaat onderwijs cruciaal. Digitale geletterdheid wordt nu veelal verengd tot het aanleren van zogenoemde ‘21st century skills’. De vraag hoe je je kunt verhouden tot een wereld die vergaand digitaliseert of wat nu precies de dynamiek is tussen mens en technologie, komt nauwelijks in de lesboekjes voor. Een vorm van digitale bildung verdient een vaste plek in de leerplannen.

Uiteindelijk is het aan de politiek om een fundamenteel debat te entameren over zoiets als menselijke waardigheid. Denk alleen al aan het eroderende onderscheid tussen publiek en privé en de rol die technologie hierbij speelt. Wat is überhaupt de functie van dit onderscheid in relatie tot onze menswaardigheid? Is de mens een doel in zichzelf, zoals Immanuel Kant stelde, of kunnen wij prima als batterijen voor de machine leven? Zo’n debat dient niet om nieuwe technologieën af te wijzen, maar wel om ons te bezinnen op de plaats van de mens als zoön politikon – ook wel vertaald als sociaal wezen – tijdens zijn odyssee in Cyberspace. De digitale revolutie daagt ons uit na te denken over de betekenis van ons mens-zijn en over de wijze waarop we onze samenlevingen willen inrichten. Dat maakt de vraag naar digitalisering bij uitstek een politieke vraag. Een goed begin zou zijn wanneer de veelal libertarische (markt)ideologie van Silicon Valley expliciet ter tafel komt en onderwerp van discussie wordt. Daarmee krijgen we de politieke dimensie van het slimme-machine-universum in beeld en kan het politieke debat over dit onderwerp eindelijk beginnen.

Noten

- 1 Byung-Chul Han, *Psychopolitiek. Neoliberalisme en de nieuwe machtstechnieken*. Amsterdam: Van Gennep, 2015.
- 2 Yuval Noah Harari, *Homo Deus. A brief history of tomorrow*. Londen: Penguin Random House, 2015.

De onvermijdelijke opmars van referenda en de technocultureel gedreven stemmingendemocratie

Door internet en moderne ICT is het organiseren van de volksstem makkelijker en radicaal gedemocratiseerd. Grote, veelvermogende organisaties of partijen zijn hier niet meer voor nodig. De ‘stemmingendemocratie’, een democratie waarin stemmingen als emoties en als stemverklaringen hand in hand gaan, krijgt daarmee nieuwe impulsen; naast formele referenda zijn informele volksstemmingen in veel varianten in opmars. Het wegnemen van wettelijke mogelijkheden voor volksstemmingen zal geen of averechts effect sorteren. Aristotelisch burgerschap – zich wijselijk kunnen schikken én prudent naar voren kunnen treden in het publieke domein – is juist in een stemmingendemocratie zeer gewenst, maar ontstaat niet bij afroep.

---

door *Frank Hendriks*

De auteur is politiek onpartijdig en hoogleraar vergelijkende bestuurskunde aan Tilburg University. Hij schreef onder meer *Vitale democratie* (2006) en *Democratie onder druk* (2012).

AANZETTEN TOT DEMOCRATISCHE VERNIEUWING VERSCHILLEN niet alleen sterk in onderliggende filosofie, maar ook in effect op het publieke domein.¹ Neem bijvoorbeeld de voorstellen voor deliberatieve democratie – in ons taalgebied uitgevent door David Van Reybrouck, voortbordurend op een omvangrijke internationale literatuur over *deliberative minipublics*. Dit zijn kleinere steekproeven van een breder publiek, die met elkaar en

met deskundigen in overleg treden om aldus tot verfijndere publieke uitspraken te komen over een bepaald thema of terrein. Op lokaal niveau is inmiddels meermaals een eendaagse burgertop of 1000 georganiseerd. Hoewel de dag zelf doorgaans heel wat discussie oproept, zijn de mensen en de media over het externe effect vaak snel weer uitgepraat. Op nationaal niveau was dat ook heel duidelijk het geval in 2006, toen een Burgerforum Kiesstelsel enkele stelselaanpassingen opperde die nauwelijks rimpelingen in de publieke of politieke vijver veroorzaakten.²

Vergelijk dat eens met het referendum over het EU-associatieverdrag met Oekraïne. Net als bij het eerdere nationale referendum van 2005 was het publieke debat buitengewoon intensief, niet alleen in aanloop, maar ook na afloop. Mijn these, opgebouwd in eerder werk, is dat dit begrepen kan worden vanuit de kenmerken van het referendum als expressie van stemmingendemocratie.³ Hoewel referenda verschillend uitpakken in verschillende contexten, kunnen we wel stellen dat referenda altijd strijd in zich dragen, en strijd trekt nu eenmaal meer aandacht dan overleg. Referendumcampagnes dragen strijdbare boodschappen uit (zoals ‘Brexit!’, ‘Geen associatieverdrag met Oekraïne!’), maar als instrument dragen referenda zelf ook een zelfbewuste boodschap uit (‘Take back control’, ‘We gaan er zelf over’). Voor referenda geldt dus duidelijk ook: ‘The medium is the message.’

REFERENDA IN DEBAT

Het referendum organiseert niet alleen de ideeënstrijd over issues, het is zelf ook voorwerp van controverse. Zo omschreef Ton Zwaan, voormalig medewerker van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, volksstemmingen als de recente brexit- en Oekraïne-referenda als volksverlakkertje en een gevaar voor de democratie. Alle nationale referendumwetgeving zou moeten worden afgeschaft. Referenda zouden, ‘afgezien van enkele uitzonderingen’, meer bij dictatoriale regimes passen dan bij democratieën. Joost van den Akker, Twents referendumonderzoeker, reageerde meteen met tegenvoorbeelden. Referenda in respectabele democratieën als Zwitserland, Noorwegen, Zweden en Denemarken zouden laten zien dat vroegtijdig het volk raadplegen geen rampspoed oplevert, maar een Europa à la carte dat beter aansluit bij de wensen van het volk.⁴

Van den Akkers verwijzingen naar referenda in Hongarije en Griekenland, maar ook in Nederland en het Verenigd Koninkrijk – ‘vaag’ en ‘totaal de kluts kwijt’ – zullen de vrees bij Zwaan en anderen niet wegnemen dat referenda verantwoordelijke democratische politiek ondermijnen. Die vrees is juist in Nederland bijzonder sterk ontwikkeld. Het referendum is

‘die gevaarlijke plant van vreemde bodem’, zoals Ruijs de Beerenbrouck ooit zei, of ‘de bijl aan de wortel van de representatieve democratie’, zoals Hans Wiegel pleegt te zeggen, met weerklank bij velen. Het Nederlands bestuur is diepgaand doordrongen van de thorbeckeaanse notie dat democratie een ‘aristocratie des verstands’ vereist, als nadrukkelijk tegenhanger van volkse ‘onderbuikgevoelens’.

De befaamde Britse staatsrechtsgeleerde Vernon Bogdanor heeft ooit gezegd dat alle argumenten tegen het referendum uiteindelijk argumenten tegen de democratie zelf zijn – tegen het basisidee van burgerlijk zelfbestuur op basis van meerderheden. Referenda zijn directe afstammelingen van het klassieke democratische ideaal, stelt ook de politicoloog David Altman, die wereldwijd onderzoek deed naar het fenomeen.⁵ Hij laat daar-

*Referenda in alle gevallen
afwijzen is even onzinnig als
ze in alle gevallen omarmen*

bij zien dat dictatoriale regimes – anders dan Zwaan stelt – zeker niet vooroplopen in het gebruik van referenda, ook al zijn er enkele akelige precedentes. (Denk aan de volksmennende referenda van het Hitlerregime, dat overigens ook

misbruik maakte van reguliere verkiezingen.) Zwaan heeft er gelijk in dat referenda, in de verkeerde handen en onder de verkeerde omstandigheden, tot akelige uitwassen kunnen leiden. Dat dit voor meer instituties geldt – ook voor het reguliere verkiezingsproces, de publieke media, politie en strijdkrachten, om maar een paar voorbeelden te noemen – maakt de waarschuwing niet minder belangrijk. De denkfout zit in het categorische karakter van zijn waarschuwing. Referenda in alle gevallen afwijzen is even onzinnig als ze in alle gevallen omarmen.

Het effect van referenda wordt namelijk op beslissende wijze bepaald door de context waarbinnen en de manier waarop ze worden toegepast. Het van bovenaf gestuurde, volksmennende referendum is een mogelijkheid die niet is uit te vlakken (ook de recente geschiedenis laat bedenkelijke volksstemmingen zien, zoals die op de Krim, die vooral bedoeld zijn om een bepaalde politiek te legitimeren), maar voor landen met een lange democratische traditie als Nederland zijn twee andere opties toch veel realistischer als denkmodel: het Californische referendum en het Zwitserse referendum. Beide zijn ingebed in duurzame systemen van representatieve democratie, die echter een totaal andere logica kennen, waardoor het referendum ook een totaal andere dynamiek krijgt.

De vertegenwoordigende democratie is in Californië, net als in de rest van de vs, sterk majoritair van aard: voortdurend strijden twee kampen om de kiezersgunst en uiteindelijk is het telkens *the winner takes all*. Toevoe-

ging van het referendum maakt de Californische democratie als het ware majoritair in 't kwadraat. Publiek beleid slingert soms in een doldwaze pendulebeweging heen en weer. Op het ene moment dwingt de meerderheid lagere belastingen af, en op een volgend moment meer wegen of scholen, wat moeilijk met elkaar te rijmen is. In Zwitserland wordt de majoritaire logica van het referendum gecombineerd met een vertegenwoordigende democratie die juist verre van majoritair is. Vertegenwoordigers van de verschillende minderheden in dat land zoeken vanouds in brede coalities naar breed draagvlak. De sterk ontwikkelde referendumcultuur geeft extra prikkels om dat brede draagvlak te blijven zoeken, en een correctiemechanisme voor als dat onvoldoende lukt.

Dat het veelbesproken brexitreferendum plaatsvond in een sterk majoritaire, Angelsaksische context maakt de gelijkenis met Californische referenda – qua abruptheid, snelheid en finaliteit – het grootst. De interpretatie was majoritair in 't kwadraat. Het brexitkamp heeft nu eenmaal gewonnen en 'Brexit means Brexit', aldus Theresa May, de nieuwe Britse premier, die samen met haar voorganger campagne voerde voor 'bremain'. Als Nederlands premier neemt en krijgt Mark Rutte aanmerkelijk meer ruimte in de interpretatie van de 'rode kaart' die hem bij het Oekraïne-referendum werd getoond. Dat past goed bij de traditionele neiging van polderend Nederland om kiezersuitspraken ruim en creatief te interpreteren.

STEMMINGENDEMOCRATIE ALS UITDAGING

Of referenda de Nederlandse democratie meer naar het Californische model zullen trekken of juist meer naar het Zwitserse, is nog een open vraag. De Nederlandse vertegenwoordigende democratie is vanouds een schoolvoorbeeld van consensusdemocratie, diepgeworteld in het Rijnlands overlegmodel, maar dat betekent nog niet dat we automatisch het Zwitserse traject gaan doorlopen als we in Nederland meer referenda gaan krijgen. In Zwitserland is de referendumcultuur vanaf de negentiende eeuw heel geleidelijk verknoot geraakt met de consensusdemocratie. In Nederland wordt de referendumlogica veel sneller en abrupter toegevoegd aan het democratisch proces – onder eenentwintigste-eeuwse technoculturele omstandigheden.

Dat dit de vertegenwoordigende democratie gaat opschudden staat vast. Hoe dit precies vorm gaat krijgen – op productieve of onproductieve wijze – is door politici, beleids- en opiniemakers niet te dicteren, maar nog wel te beïnvloeden. Volksstemmingen 'afschaffen', zoals Zwaan voorstelde, behoort echter niet tot de mogelijkheden. De referendumlogica zal onvermijdelijk, linksom of rechtsom, om zich heen grijpen. Voor een deel via

officiële referenda, zoals het Oekraïne-referendum, maar voor een belangrijk deel ook via quasireferenda die op vergelijkbare, numerieke gronden ‘dringende adviezen’ afgeven. Via e-petities en internetpolls, via Facebooklikes of anderszins indrukwekkende *social media statistics*.

De referendumlogica past naadloos bij wat ik een stemmingendemocratie noem, een democratie waarin stemmingen als emoties en als stemverklaringen hand in hand gaan. De hedendaagse cultuur is steeds bevattelijker voor zulke stemmingen en de moderne technologie maakt ze steeds makkelijker te organiseren. Door internet en moderne ICT is het organiseren van de volksstem radicaal gedemocratiseerd; grote, veelvermogende organisaties of partijen zijn hier niet meer voor nodig. Aan de technocultureel gedreven stemmingendemocratie zitten naast kansen ook risico's vast, maar die zijn met reactionaire interventies niet te beteugelen. Het wegnemen van wettelijke mogelijkheden voor volksstemmingen zal geen of averechts effect sorteren. Ze komen, linksom of rechtsom, toch op het pad van de democratie, ‘with a vengeance’, of als de omstandigheden gunstig zijn met een nuttige bijdrage.

In Nederland maakten de referenda van 2005 en 2016 enige wraaklust los; nu het eindelijk mogelijk was om publiek ongenoegen kenbaar te maken over de almaar voortgedreven Europese integratie, wilden velen zich luid en duidelijk laten horen. In Denemarken, Zweden, Noorwegen en Zwitserland had de euroscepsis eerder een uitlaatklep kunnen vinden, waar die in Nederland zonder referenda almaar kon groeien, totdat bij volksraadplegingen in 2005 en 2016 de bom barstte. Het vroegtijdig aanbieden van een uitlaatklep, in een fase waarin het nog niet te laat is om iets met publiek ongenoegen te doen, lijkt verstandiger dan te wachten tot zo'n

Voor het ontwikkelen van een referendumpraktijk die bijdraagt aan een vitale democratie moeten we eerder in decennia denken dan in jaren

explosie van ongenoegen. Maar sommigen zullen menen dat de publieke geest überhaupt niet uit de fles gelaten moet worden, vroeger noch later. Dat mag men denken, maar het is zeer de vraag of men hierin iets te kiezen heeft.

Stel dat het zou lukken om niet alleen wetgeving voor een bindend referendum te blokkeren – bij de

aankomende tweede lezing geldt een minderheidsveto van een derde van beide Kamers –, maar ook de wetgeving voor het raadplegend referendum te discontinueren. Zou de referendumgeest dan weer keurig in de fles gaan? Het deksel dicht op de pot van de stemmingendemocratie? Dat zou dan ook moeten gelden voor de meegeëvolueerde technoculturele context,

en dat is schier onvoorstelbaar. Ik durf wel te voorspellen dat er zonder formele wet- en regelgeving alsnog volksraadplegingen georganiseerd gaan worden, maar dan gedicteerd door consortia van maatschappelijke groepen en mediapartners, onder door hen bepaalde regels en voorwaarden.⁶

In alle gevallen is het wijs om een reflectieve, onderzoekende en lerende, benadering te betrachten. Denken dat dit in één klap afdoende kan worden ontworpen en geregeld, is even misplaatst als denken dat al het gedoe met een ferm ‘teugen’ – denk aan de Nacht van Wiegel, 18-19 mei 1999 – is tegen te houden. Voor het ontwikkelen van een referendumpraktijk die meer bijdraagt dan afdoet aan een vitale democratie moeten we eerder in decennia denken dan in jaren; kijk hoelang Zwitserland heeft gedaan over het ontwikkelen van een voldragen referendumcultuur. Gezien de prilheid van de referendumpraktijk in Nederland moet volop ruimte en aandacht worden gegeven aan de ontwikkeling van voortschrijdend inzicht. De huidige Wet raadgevend referendum (art. 123) voorziet in een evaluatie van de effecten van de wet in 2018, en vervolgens telkens na vier jaren. Dat is een goed begin, maar met de gebruikelijke terugkoppeling naar de wetgever zijn we er hier nog niet. Hoe de demos mee te nemen in het leerproces? Afsluiten met een blauwdruk voor verandering zou na het voorgaande heel ongepast zijn, maar belangrijke punten voor de veranderagenda zijn wel te schetsen:

- *E-referenda*. Elektronische referenda kunnen nog niet tippen aan het ouderwetse stemhokje als het gaat om enkelvoudig, afgeschermd stemmen en gecontroleerd aggregeren van uitkomsten – ze zijn in dit opzicht vooralsnog minder betrouwbaar: hoe kunnen we erop vertrouwen dat die winnende meerderheid van 50 procent + 1 niet met oneigenlijke middelen is bereikt? – maar dat zou de komende decennia zomaar kunnen veranderen; de techniek staat niet stil. Men zou de waarschijnlijk niet volledig weg te nemen onzekerheidsmarge bij *e-voting* ook kunnen zien als aanvaardbare interpretatie- en manoeuvreerruimte rond uitslagen die extreem nipt zijn: rond de 50 procent kan dan met rede ‘too close to call’ worden verklaard, terwijl een uitslag van 65 procent of meer wel een duidelijke richting aangeeft.
- *Drempels en handtekeningen*. Over benodigde aantallen handtekeningen, opkomst- en uitkomstpercentages is veel meer te zeggen dan hier mogelijk is. Is voor sommige kwesties, constitutionele bijvoorbeeld, een gekwalificeerde meerderheid redelijk? Moet een generieke opkomst (30 procent in het algemeen)⁷ niet worden vervangen door een specifieke (bijvoorbeeld 25 procent voor welk kamp dan ook mag winnen)? Is het mogelijk om volume-eisen (thans zijn 300.000 handtekeningen nodig voor een correctief wetgevingsreferendum) mee te laten bewegen

met de toenemende technische mogelijkheden om handtekeningen te (doen) verzamelen?

- *Alternatieve referendumdesigns*. Bij referenda worden doorgaans zwart-wit keuzemogelijkheden voorgelegd aan de kiezers; ja of nee, voor of tegen, optie A of B? Ervaringen op gemeentelijk niveau laten zien dat volksraadplegingen over meerdere keuzes ook tot de mogelijkheid behoren. Referendumstemmers worden soms in de gelegenheid gesteld op geen, één, meerdere of alle voorgelegde keuzemogelijkheden te stemmen, of om een volgorde aan te geven uit een reeks van keuzemogelijkheden. Sluit een dergelijke praktijk beter aan bij de Nederlandse praktijk van consensus, compromis en consultatie? Voorkomt zo'n design al te scherpe polarisatie in samenleving en politiek? Leidt het tot duidelijke en uitvoerbare resultaten? Het loont de moeite deze noviteiten inzake het design van referenda aan een nadere studie te onderwerpen.⁸
- *Second public opinion*. Bij medische kwesties wordt geregeld een second opinion gevraagd, bij rechterlijke uitspraken is hoger beroep mogelijk, en grondwetswijzigingen moeten twee keer door beide Kamers der Staten-Generaal heen (de tweede keer zelfs met tweederdemeerderheid). Een tweede referendum lijkt dan ook het overwegen waard, niet omdat het volk een bij uitstek onbetrouwbare raadgever zou zijn, maar omdat een herbezinningsmogelijkheid voor elke beslissende instantie goed is. Er zitten wel grote kosten aan vast, ook praktisch en sociaal gezien. Om *neverenda* (referenda die maar blijven terugkomen) te ontmoedigen, zou men de lat bij een tweede referendum hoger kunnen leggen, bijvoorbeeld door meer te verzamelen handtekeningen te vereisen, of een hogere *overruling majority*: een meerderheid van 52 procent kan dan bijvoorbeeld alleen worden overtroffen met een meerderheid die 5 of 10 procent hoger is.⁹
- *Beperkt majoritaire referenda*. Het referendum is in aanleg een sterk majoritair instrument, maar er zijn ook deliberatieve elementen aan toe te voegen die het majoritaire karakter intomen of aanvullen. Een voorbeeld is het tweevoudige Nieuw-Zeelandse referendum (2015-2016) over een mogelijke nieuwe vlag. Hierin week vooral het voortraject bij het eerste referendum af van de majoritaire logica.¹⁰ De deliberatieve ruimte tussen de twee referenda werd echter nog opvallend weinig gebruikt. Variërend op Fishkins model van *deliberative polling* zou juist die tussenfase benut kunnen worden om met een nieuwe en aangescherpte blik te leren kijken naar de voorliggende vraag; niet binnen de kleine ruimte van een ingeloot 'minipubliek', maar in de bredere publieke ruimte.¹¹

- *Publiek leren*. Hoewel het referendum zelf een opvallend breed platform vormt voor publiek leren – niet alleen over een bepaalde beleidskwestie, maar ook over de achtergrond en operationalisatie van democratische principes – is er ook buiten specifieke referendumcampagnes en -debatten werk aan de winkel voor instanties en personen die een rol spelen in de ontwikkeling van democratisch burgerschap. Aristotelisch burgerschap – zich wijselijk kunnen schikken én prudent naar voren kunnen treden in het publieke domein – is juist in een stemmingendemocratie zeer gewenst. Als er nog weinig collectief geheugen is opgebouwd – wat het geval is bij de prille referendumtraditie in Nederland – zullen geleerde lessen ook uit het buitenland moeten worden gehaald.
- *Checks-and-balances*. Referenda vormen in politicologische termen een extra *veto player* en zijn daarmee onvermijdelijk van invloed op het bredere stelsel van machten en tegenmachten. Ze kunnen worden gezien als volkse aanvulling op of ‘concurrent’ van de Eerste Kamer, die op nationaal niveau vanouds een belangrijke vetomacht vertegenwoordigt. De staatscommissie die zich de komende tijd gaat buigen over de toekomstbestendigheid van het parlementaire stelsel zal dan ook niet om de uitdaging van het referendum heen kunnen.

In de huidige technoculturele omgeving kan de stemmingendemocratie haast niet anders dan groeien; linksom of rechtsom, formeel dan wel informeel, zullen volksstemmingen daar deel van uitmaken. Daar is van alles over op te merken, maar het is de vraag hoeveel de werkelijkheid zich daarvan zal aantrekken. Vergeleken met rigoureus afwijzen – blaffen tegen de maan – lijkt een reflectieve, onderzoekende en lerende benadering – proberen het beste ervan te maken, en het slechtste erin te vermijden – de betere optie.

Noten

- 1 Een deel van dit betoog verscheen eerder in *de Volkskrant*: ‘Roep om referenda is niet te stuiten’, *de Volkskrant*, 15 juli 2016.
- 2 David Van Reybrouck, *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2013. Internationale voorgangers zijn gebundeld in onder meer: John Gastil en Peter Levine (red.), *The deliberative democracy handbook. Strategies for effective civic engagement in the twenty-first century*. San Francisco: Jossey-Bass, 2005.
- 3 Het explicietst in: Frank Hendriks, *Democratie onder druk*. Amsterdam: Van Gennep, 2012.
- 4 Ton Zwaan, ‘Referenda zijn in strijd met de democratie’, *de Volkskrant*, 13 juli 2016; Joost van den Akker, ‘Referendumfobie nekt vertrouwen in Europa’, *de Volkskrant*, 14 juli 2016. En dit is dan nog maar één discursief actie-reactiepatroon, in één enkele krant die rondom het Oekraïnerferendum bol heeft gestaan van betogen voor, tegen en over het referendum. In andere kranten en periodieken is het debat naar aanleiding van het Oekraïnerferendum ook zeer intensief gevoerd.

- 5 David Altman, *Direct democracy world-wide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- 6 Elektronische hulpmiddelen kunnen niet alleen worden ingezet voor het vergaren, maar ook voor het controleren van de handtekeningen die een referendum inleiden (advies van de Kiesraad).
- 7 Ook in andere landen is gebleken dat zulke drempels voor verwarring zorgen bij de stemmers: ‘Moet ik wel of niet gaan stemmen om het resultaat te krijgen dat ik wil?’
- 8 Met dank aan Koen van der Krieken, die bij mij op lokale referenda promoveert, voor deze toevoeging, in aanvulling op andere nuttige commentaren bij dit betoog.
- 9 Zie het felle debat dat is ontstaan na het brexitreferendum, waar enerzijds voor een tweede, mogelijk herroepend referendum wordt gepleit (‘Want dan denken we er misschien anders over’) en anderzijds aan de finaliteit van een volksuitspraak wordt gehecht (‘Als het volk voor zo’n cruciale beslissing naar de stembus komt, moet de uitslag niet meteen al weer op losse schroeven staan’). Een tweede referendum, mét hogere drempelwaarden, als mogelijkheid bekend vóórdat het eerste referendum plaatsvindt (en dus niet opeens daarna gecreëerd), zou hierin een redelijke middenweg kunnen aangeven.
- 10 Nieuw-Zeelanders mochten in het voortraject van het eerste referendum over de ‘vlagkwestie’ hun voorkeursvolgorde aangeven voor vijf alternatieve vlagontwerpen, die waren gedestilleerd uit een veel groter aantal van onderop aangedragen opties. Volgens het systeem van *preferential voting* werden tweede voorkeuren meegeteld als eerste voorkeuren niet tot een absolute meerderheid leidden, enzovoort. Het ontwerp dat uiteindelijk overbleef in het meer deliberatief opgezette eerste referendum, mocht in het meer plebiscitair opgezette tweede referendum ‘battelen’ met de huidige vlag – die uiteindelijk toch met meerderheidssteun behouden bleef.
- 11 James Fishkin, *Democracy and deliberation. New directions for democratic reform*. New Haven: Yale University Press, 1991 (en later werk). Fishkins idee van deliberative polling werkt in feite ook met een eerste en twee publieke opinie, waartussen een leerproces wordt georganiseerd. Wat hier op kleine schaal wordt gedaan (vertrouwend op een ingeloot minipubliek), kan in theorie ook op grotere schaal worden uitgetest. Aan het relatieve nadeel van de grotere schaal – aan een referendum mag iedereen meedoen, terwijl een minipubliek overzichtelijk blijft – zit tegelijk een relatief voordeel vast: bij ingelote burgerfora als de Grooo komt toch vaak weer de participatie-elite opdagen, en is de link met en de legitimiteit in de buitenwereld beperkt. Had de Britse premier een uitspraak van een ingeloot minipubliek over een brexit niet heel makkelijk naast zich neergelegd?

Tineke Cleiren

‘Het strafrecht is het resultaat van beschaving; niet andersom, helaas’

Minister Asscher ligt op de sociale media geregeld onder vuur vanwege zijn Joodse afkomst. Onlangs reageerde hij in het openbaar en noemde daarbij man en antisemitisch paard. Een aangesproken tiener uit Friesland schrok toen de *Leeuwarder Courant* bij hem aanbelde voor een reactie. De hulppiet uit Oosterwolde was boos geworden op iedereen die tegen Zwarte Piet was en had zijn emoties zonder nadenken de vrije loop gelaten. Het was helemaal zijn bedoeling niet geweest om de minister te kwetsen. Hij bood zijn excuses aan en beloofde ‘voortaan wel tien keer na te denken’ voordat hij weer iets op Facebook zou zetten. De minister aanvaardde zijn excuses en beschouwde de zaak als afgedaan. Dat is niet het geval voor de twitteraars tegen wie Sylvana Simons aangifte heeft gedaan. Ook zij had in de nieuwe wereld van de digitale communicatiemiddelen de racistische volle laag gekregen. Simons besloot aangifte te doen. Grote kans dat als de politie bij deze twitteraars aanbelt, er eveneens brave borsten opendoen. Kan Simons het er dan ook bij laten zitten? Komen de oppassende huisvaders ermee weg?

‘De meeste van dit soort uitingsdelicten zijn zogenaemde klachtdelicten’, legt Tineke Cleiren uit. De Leidse hoogleraar strafrecht vergelijkt het met diefstal tussen echtelieden. Ook dat is op zichzelf een strafbaar feit, maar er kan alleen worden vervolgd als het slachtoffer daarover klaagt. ‘Het Openbaar

TINEKE CLEIREN (1955)

Hoogleraar strafrecht aan de Universiteit Leiden en raadsheer-plaatsvervanger Gerechtshof Amsterdam.

Ministerie betreedt toch een gevoelig terrein waar we de overheid zo min mogelijk uit eigen beweging willen toelaten. Alleen bij het beledigen van ambtsdragers is dat anders. Hun aanzien is van openbaar belang en daar kan het om dus zonder klacht optreden. Een klacht betekent overigens niet automatisch dat er daadwerkelijk vervolgd gaat worden. Het opstarten van een strafzaak moet eveneens opportuun zijn. Het alsnog vervolgen

van die tiener uit Oosterwolde is dat niet.’

Dat mensen zich op sociale media onbespied wanen, is een bekend argument. Maar het telt niet snel. Voor alle delicten waarbij de vrijheid van meningsuiting in het geding is, geldt dat de context waarin de uitlatingen zijn gedaan essentieel is om te bepalen of men onder de strafbepaling valt. ‘Tien familieleden die samen in een WhatsAppgroepje zitten, vormen waarschijnlijk nog wel een niet-openbaar gezelschap. Maar iemand in een groep van 25 vage vrienden van de voetbalclub moet er rekening mee gaan houden dat hij iemand buiten die groep kan beledigen. Het gaat om de kans dat iets terecht komt bij iemand voor wie het beledigend is. Als die kans aanmerkelijk is, en je accepteert die kans toch, dan neemt het strafrecht opzet aan. De verspreider van andermans beledigende teksten kan alleen gestraft worden als blijkt dat hij de inhoud zelf ondersteunt.’

‘Je zou natuurlijk kunnen zeggen dat wie zich op internet begeeft, zelf verantwoordelijk is voor de beledigingen die hij daar oploopt. Zo’n soort redenering is wel bekend in het strafrecht. Wie een kaartje voor een seksbioscoop koopt, verspeelt zijn recht om te klagen over het vertonen van zinnenprikkelende beelden. Zoiets zou je ook kunnen beweren voor moeilijk bereikbare discussiefora op internet.’ Maar het creëren van semipublieke vogelvrijheid is niet zonder risico. ‘Je moet er ontzettend mee oppassen, het is een heel gevaarlijke redenering. Heeft Asscher de antisemitische verwensingen maar te dulden omdat hij ook op Facebook wil?’

* * *

‘Veel van dit soort vragen speelden al toen niemand nog wist wat “retweeten” was. Wat doe je bijvoorbeeld met iemand die belt, maar niet weet dat hij op de speaker staat? Heeft hij

de aanmerkelijke kans voor lief genomen dat nou net de beledigde meeluistert? Sommige dingen zijn echter wel anders. Neem het straattaaltje van een specifieke groep hangjongeren uit een specifieke wijk. Dat kan er stevig aan toe gaan, met grove woorden. Als een citaat daaruit in een andere context terecht komt, kan het beledigend worden. Digitale communicatiemogelijkheden maken de grenzen tussen de verschillende contexten veel vloeier dan ze in het echte leven zijn. Wie werkelijk tegenover een minister staat, past waarschijnlijk beter op zijn woorden dan wanneer hij thuis op de bank uit de losse pols op zijn smartphone naar zijn twintig volgers tuitert. Voor het strafrecht wordt het dan ook steeds moeilijker om een uitlating goed in een context plaatsen.’

En op een fundamenteel niveau speelt nog iets anders een rol. ‘Ons strafrecht is daadstrafrecht, gebouwd op enige vrijheid van wil. Iemand doet iets en wordt verantwoordelijk gesteld voor de gevolgen. Uitingsdelicten op sociale media passen in meerdere opzichten niet heel goed bij dit uitgangspunt. Het zijn nauwelijks fysieke handelingen, alleen een paar duimbewegingen. De feitelijke gevolgen van een uitlating zijn ook moeilijk te zien. En het gebeurt allemaal vaak – net als bij de Friese tiener die Asscher beledigde – in een extreem achteloze onverantwoordelijkheid. Het gaat makkelijk en ongemerkt. Daarom gebeurt het ook zoveel.’

De vraag wordt dan wel wat het strafrecht nog kan betekenen. ‘Als er sprake is van een cultuurverandering om in de nieuwe publieke ruimte van de sociale media bot en direct met elkaar om te gaan, dan kan het strafrecht dat tij niet keren. Het strafrecht is het resultaat van beschaving; niet andersom, helaas.’

door Geerten Boogaard

De nieuwe deeleconomie: geen gemeenschap zonder bedrijf, geen bedrijf zonder gemeenschap

Bij online gemeenschappen uit de zogeheten shared economy, zoals Uber, Peerby en Airbnb, vindt een opvallende clash plaats tussen enerzijds de idealen van het vroege internet en anderzijds een hedendaags internet dat steeds meer wordt ingekapseld door allerlei publiek-private machtsconstellaties. Vertrouwen tussen deelnemers is een cruciaal uitgangspunt, maar tegelijkertijd wordt veel controle en sturing uitgeoefend. Dit samengaan van interpersoonlijk vertrouwen en top-down controle leidt niet alleen tot een andere kijk op vertrouwen, maar noopt ook de overheid om na te denken over de technologisering van het publieke domein en over de rol die zij heeft te vervullen in deze nieuwe online 'bedrijfsgemeenschappen'.

---

door *Esther Keymolen*

De auteur is universitair docent aan de Universiteit Leiden bij eLaw – Centrum voor Recht en Digitale Technologie. Zij promoveerde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op het proefschrift *Trust on the line*, een studie naar de impact van nieuwe technologieën op het tot stand komen van vertrouwen.

SINDE DE BEGINDAGEN VAN HET INTERNET bestaat er een sterk geloof in de bevrijdende, emancipatoire kracht van dit technologisch medium. Het 'netwerk der netwerken', dat tegenwoordig bijna de hele wereld omvat, zou het mogelijk moeten maken om eindelijk de ketenen van de natiestaat af te werpen en gemeenschappen te stichten die gestoeld zijn op gelijk-

gestemdheid, waarin er op wederzijds vertrouwen gevaren wordt en waarin eventuele regels door de gemeenschap zelf worden vastgesteld en gehandhaafd.

Echter, met de commercialisering van het internet vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw en de groeiende interesse van overheden om niet alleen zelf online aanwezig te zijn maar ook de interacties op het internet te reguleren en te sturen, lijkt dit idee van een online wereld als vrijplaats, losgesneden van de invloed van de 'echte' wereld, achterhaald. De invloed van bedrijven en overheden is niet langer weg te denken. Niet alleen trachten overheden steeds meer grip te krijgen op wat er plaatsvindt op het internet – met de onthullingen van Snowden over de NSA als een triest hoogtepunt – maar ook worden de platforms die mensen gebruiken om deel te nemen aan die eerdergenoemde online gemeenschappen steeds vaker geleverd door bedrijven die allang niet meer uitsluitend de idealen uit de begindagen van het internet uitdragen maar simpelweg ook 'ouderwetse' bedrijfsbelangen behartigen.

Met name bij platforms uit de zogeheten *shared economy*, zoals Uber, Peerby en Airbnb, vindt een opvallende clash plaats tussen enerzijds de idealen van het vroege internet en anderzijds een hedendaags internet dat steeds meer wordt ingekapseld door allerlei publiek-private machtsconstellaties. In deze bijdrage zal ik inzoomen op Airbnb, waar vertrouwen tussen deelnemers een cruciaal uitgangspunt is, maar waar tegelijk ook veel controle en sturing vanuit Airbnb wordt uitgeoefend. Dit – soms problematische – samengaan van interpersoonlijk vertrouwen en top-down controle leidt niet alleen tot een andere kijk op vertrouwen online – ik zal spreken van een 'interpersoonlijk systeemvertrouwen' – maar noopt ook de overheid om na te denken over de rol die zij heeft te vervullen in deze nieuwe online 'bedrijfsgemeenschappen'.

HET INTERNET: VAN OPENHEID NAAR GESLOTENHEID

Het internet is waarschijnlijk de eerste op informatie gerichte innovatie die resulteerde in een technologie waar bijna iedereen, door middel van tal van apparaten, toegang toe heeft.¹ Hoewel de ontwerpers van het internet niet gezien moeten worden als politieke activisten, sijnpelde er volgens Goldsmith en Wu toch wat van de tijdgeest van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw door in de manier waarop ze het internet vormgaven.² Deibert en collega's spreken dan ook in de beginperiode (1960-1990) van een *open commons*, oftewel een online meent waar gemeenschappelijkheid, openheid, decentrale structuren en zelfregulering centraal staan.³ Het utopische geloof dat het in cyberspace mogelijk is om te handelen zon-

der de aanwezigheid van een top-down overheid die allerlei regels oplegt, maar dat door bottom-up samenwerking er een eigen samenleving gesticht kan worden, is groot.

Deze opencommonsfase hebben we vandaag de dag echter achter ons gelaten. Bedrijven en overheden hebben overtuigend hun intrede gedaan in cyberspace. Bovendien verkiezen internetgebruikers in toenemende mate semigesloten platforms boven het vrijelijk surfen en ontwikkelen van hun eigen gemeenschappen.⁴ In plaats van online zelf op zoek te gaan naar gelijkgestemden, wordt er rechtstreeks ingelogd op bestaande, deels afgesloten platforms. Het voordeel van semigesloten platforms is dat ze vanuit het oogpunt van de bezoeker gebruiksvriendelijk zijn en goed functioneren. Bezien vanuit de curator, die de platforms bestiert, zijn semigesloten platforms gemakkelijker te controleren en ook te monetiseren dan geheel open platforms.

De trend om controle te verkiezen boven openheid is ook duidelijk waarneembaar bij de apparaten die mensen gebruiken om online te gaan. Hoe-

Hoewel internetgebruikers in de winkel vaak veel geld neertellen voor hun apparaten, worden deze in feite nooit echt helemaal van hen

wel internetgebruikers in de winkel vaak veel geld neertellen voor hun apparaten, worden deze in feite nooit echt helemaal van hen. Mobiele telefoons, tablets en laptops bundelen steeds vaker hun hardware en software, wat leidt tot wat ook wel *tethered devices* worden genoemd.⁵ Deze gesloten apparaten

blijven de facto onder controle van de leveranciers die ze op afstand kunnen updaten en aanpassen.⁶

‘WE HAVE A “PLATFORM” FOR THAT!’

Hoewel de open commons als *descriptief kader* zijn zeggingskracht heeft verloren, is *het ideaal* van een open commons nog steeds springlevend. Van platforms die het mogelijk maken om onderling geld te lenen tot platforms waarop je spullen kunt delen; het lijkt wel alsof voor elk dagelijks probleem een platform als antwoord wordt ontwikkeld. Auteurs zoals Tapscott, Chesbrough, Benkler en Bauwens onderzoeken en schrijven dan ook uitgebreid over online gemeenschapsontwikkeling, open innovatie en peer-to-peerontwikkelingen.⁷ Met name de ontwikkelingen in de shared economy trekken de aandacht.

Een van de centrale uitgangspunten in de shared economy die duidelijk voortkomt uit de opencommonsgedachte is dat het internet het mogelijk

maakt rechtstreeks met elkaar te handelen en nieuwe vormen van samenwerking te initiëren die niet gestuurd worden door ‘traditionele’ actoren. Er zijn geen grote hotelketens, banken of taxibedrijven meer nodig als we erin slagen om vraag en aanbod bij elkaar te brengen. In zo’n gemeenschap van gelijkgestemden, gefaciliteerd door het internet, is het dan mogelijk om op basis van vertrouwen interacties tot stand te laten komen.

Hoewel vertrouwen door zijn complexe karakter altijd aan een allesomvattende definitie ontsnapt, verwijst het in ieder geval naar de positieve verwachtingen die we koesteren over het gedrag en het handelen van anderen. Ook al weten we niet zeker hoe de interactie zal verlopen en zijn we ons ervan bewust dat we het risico lopen gekwetst te worden, we gaan toch uit van een positieve uitkomst. In de shared economy wordt vertrouwen gezien als iets wat zich tussen personen afspeelt en waarbij technologie voornamelijk een instrumentele rol vervult.

Botsman en Rogers leggen de link met gemeenschappen uit het verleden wanneer ze vertrouwen online beschrijven.⁸ Shared-economyplatforms zouden functioneren als de gemeenschappen van vroeger, gestoeld op sterke banden van vriendschap, wederkerigheid en reputatie. De curatoren achter het platform voorzien de gebruikers van verschillende middelen om een vertrouwensrelatie op te bouwen, maar laten het voor de rest zo veel mogelijk over aan de leden van de gemeenschap. Dit vertrouwen tussen deelnemers aan de shared economy is cruciaal. Zonder dit vertrouwen zou men al snel weer in de traditionele situatie vervallen waarbij top-down actoren met regels en beperkingen de interactie voorsorteren en bepalen.

AIRBNB: EEN BEDRIJFSGEMEENSCHAP

Eén zo’n succesvol platform uit de shared economy is Airbnb. Airbnb stelt als doel mensen die op zoek zijn naar een tijdelijk verblijf en mensen die deze ruimte aanbieden samen te brengen. Soms wordt er een kamer aangeboden in een huis, maar vaak ook volledige woningen en zelfs unieke woonruimtes zoals kastelen en boten zijn te vinden op het platform. Airbnb presenteert zichzelf nadrukkelijk als een *gemeenschap* die draait op *vertrouwen*, en investeert dan ook in de technologische mogelijkheden voor gebruikers om zelf vertrouwensrelaties op te bouwen. Zo is het mogelijk om de identiteit van een gebruiker te laten valideren via het uploaden van bijvoorbeeld een ID-kaart of rijbewijs. Airbnb checkt dan of dit een valide document is. Ook kunnen er profielen worden aangemaakt, foto’s gedeeld en interacties beoordeeld.

In feite dragen al deze *trust tools* bij aan het gezamenlijke doel om wat er in de gemeenschap gebeurt zo *transparant* mogelijk te maken voor alle

deelnemers. De achterliggende gedachte is dat wanneer de interacties inzichtelijk zijn en de identiteit van de ander klip-en-klaar is, de onzekerheid wordt verminderd en het gemakkelijker is om op basis van vertrouwen te handelen. Mochten onverhoopt al deze *trust enhancing technologies* niet het beoogde effect hebben, dan kunnen de Airbnb-leden andere deelnemers ‘vlaggen’. Door op het icoontje van een vlag te klikken (die getoond wordt in elke fase van het reserveringsproces) kunnen gebruikers bij Airbnb melden dat er iets niet pluis is, waarna Airbnb tot onderzoek kan overgaan.

Omdat het platform is opgezet als een gemeenschap en de leden van die gemeenschap de technologische middelen tot hun beschikking hebben om zelf actief vertrouwensrelaties op te bouwen, verdwijnt het bedrijf Airbnb in de ervaring al snel naar de achtergrond. Het is tenslotte aan de gebruikers van Airbnb om het platform tot leven te laten komen. Het is aan hen om de logies aan te bieden en het is aan hen om te beslissen daar al dan niet gebruik van te maken. Het is dan ook niet moeilijk om te begrijpen dat vertrouwen een cruciaal onderdeel, misschien zelfs wel het fundament onder het bedrijfsmodel van Airbnb is. Zonder vertrouwensvolle *Airbnb-gemeenschap* geen *Airbnb-bedrijf* dat inkomsten vergaart door servicekosten variërend van zes tot twaalf procent per boeking in rekening te brengen.

Het succesvol samenkomen van enerzijds de belangen van de Airbnb-gemeenschap en anderzijds de belangen van het Airbnb-bedrijf is niet vanzelfsprekend. Voor de gemeenschap is Airbnb een platform waarop gelijkgestemden ontmoet kunnen worden en waar men een-op-een kan zakendoen. Voor het bedrijf is Airbnb een platform dat gecontroleerd en gestuurd dient te worden om uiteindelijk winstgevend te kunnen zijn. Deze twee verschillende perspectieven leiden soms tot botsingen.

Zo stelt het bedrijf Airbnb grenzen aan de reikwijdte van de vertrouwensrelatie die tussen deelnemers wordt opgebouwd. Er mogen bijvoorbeeld geen telefoonnummers worden uitgewisseld voordat de boeking tot stand is gekomen. Dit om de veiligheid van de gebruiker te garanderen, zo stelt Airbnb, maar uiteraard zeker ook omdat Airbnb het risico loopt inkomsten te derven als er contact mogelijk is buiten het platform om.

Een andere uitdaging is de aanwas van professionele verhuurders die gebruikmaken van Airbnb. Het uitgangspunt dat Airbnb een gemeenschap is van gelijkgestemden die erop uit zijn ‘te leven zoals de locals’ is in tegenspraak met professionals die van het platform gebruikmaken om aan de lopende band logies aan de man te brengen als waren het hotels. Van een authentieke verblijfservaring is dan nog zelden sprake. Echter, voor Airbnb als bedrijf zijn dit lucratieve deelnemers en de incentive om hier iets aan te veranderen is dus niet zo groot.

Ten slotte zijn er ook botsingen tussen Airbnb als bedrijf en de buitenwereld. De wijze waarop het bedrijf Airbnb functioneert maakt het niet altijd eenvoudig voor overheidsinstanties om hun controlefuncties uit te oefenen en wetgeving te handhaven. Dit leidt dan ook tot confrontaties. Zo is er de afgelopen jaren een aantal spraakmakende rechtszaken geweest in onder meer de staat New York waarbij individuele verhuurders werden vervolgd voor het niet naleven van de wet- en regelgeving omtrent verhuur en verblijf.⁹ Ook werd Airbnb zelf gedwongen door de procureur-generaal in New York om aan het om een lijst te overhandigen met Airbnb-deelnemers die ervan verdacht werden op grote schaal verblijfruimtes te verhuren.¹⁰ Deze botsingen hebben op hun beurt ook weer effect op het vertrouwen in de gemeenschap van Airbnb. Toen deze zaken in het nieuws kwamen, werden er verhitte discussies gevoerd op het Airbnb-forum, onder meer over de vraag of het gestelde vertrouwen nog wel gerechtvaardigd was.¹¹

ACHTER DE INTERFACE

Het voorgaande in ogenschouw nemend, wordt het duidelijk dat er een discrepantie bestaat tussen de belangen van Airbnb als gemeenschap en die van Airbnb als bedrijf. Of, om het vanuit een technologisch perspectief te duiden: er is een verschil tussen de wijze waarop de interface de ervaringen van gebruikers op Airbnb medieert en de wijze waarop de processen achter de interface – dus aan het oog van de gebruiker onttrokken – zich de facto voltrekken. Deze tegenstelling heeft tot gevolg dat het vertrouwen tussen de gebruikers in eerste instantie wel als interpersoonlijk ervaren wordt, maar in feite door en door technologisch bemiddeld is.

Het vertrouwen tussen de Airbnb-gebruikers wordt in eerste instantie als interpersoonlijk ervaren, maar is in feite door en door technologisch bemiddeld

Deze technologische bemiddeling bevindt zich niet uitsluitend op het niveau van de gemeenschap, die via middelen als profielen, foto's en beoordelingen besluit om al dan niet met iemand in zee te gaan. Deze bemiddeling verschaft ook het bedrijf Airbnb toegang tot de interactie in de gemeenschap en maakt sturing van die interactie mogelijk.

In plaats van dus te focussen op het interpersoonlijke vertrouwen tussen de deelnemers van Airbnb, is het dan ook beter te spreken van een *interpersoonlijk systeemvertrouwen*. 'Systeem' verwijst hierbij naar zowel de technologische bemiddeling van de online interactie als ook naar Airbnb als

een bedrijf dat als derde systeemactor aan de interactie deelneemt. Airbnb is dan ook niet louter een online gemeenschap, het is een online *bedrijfs-gemeenschap* waarin de belangen van bedrijf en gemeenschap onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

ROL VOOR DE OVERHEID?

Dat Airbnb (en ook andere platforms in de shared economy) breed maatschappelijke vragen opwerpt en met name ook overheden voor uitdagingen stelt, is voor velen, ook in Nederland, nu wel duidelijk.

Met de groei van het platform zijn er ook de nodige negatieve effecten merkbaar geworden: van de ontwrichting van buurten door de voortdurende stroom van toeristen, tot de vrees dat Airbnb bijdraagt aan de kloof tussen rijk en arm (preciezer: tussen zij die een huis hebben en zij die geen huis hebben).¹² De vraag of en hoe zulke disruptieve praktijken gereguleerd moeten worden, houdt op zowel lokaal, landelijk als ook Europees niveau de gemeederen bezig. Airbnb verwijt, net als andere spelers in de shared economy, overheden dat de huidige wetgeving niet meer actueel is en zou moeten worden aangepast aan de innovatieve praktijk die de deeleconomie voorstaat. Benjamin Edelman, als associate professor verbonden aan de Harvard Business School, stelt echter dat bedrijven als Airbnb opzettelijk de randen – en mazen – van de wet opzoeken, omdat dit hun een voordeel geeft ten opzichte van hun concurrenten en dus, aan het einde van de rit, een groter marktaandeel.¹³ Wat we nu in Nederland zien is dat met name op gemeentelijk niveau schoorvoetend het voortouw wordt genomen. Er worden met Airbnb afspraken gemaakt over zaken als het innen van lokale belasting, het tegengaan van overlast en het naleven van veiligheidseisen.

In het licht van de voorgaande analyse is het interessant om te blijven volgen welke invloed deze inmenging van de overheid zal hebben op de soms ongemakkelijke verbintenis tussen Airbnb als gemeenschap en Airbnb als bedrijf. Een mogelijke ontwikkeling zou kunnen zijn dat nieuwe regelgeving ertoe leidt dat er – net zoals in het voorbeeld over de acties in New York – in eerste instantie onrust ontstaat in de Airbnb-gemeenschap en dat het vertrouwen bijgevolg danig op de proef wordt gesteld. Duidelijkheid, voorspelbaarheid en transparantie, waar regelgeving aan kan bijdragen, verlagen echter over het algemeen onzekerheid en maken het geven van vertrouwen juist gemakkelijker. De uitdaging voor het bedrijf Airbnb zal zijn om tijdens deze transitie de Airbnb-gemeenschap bij elkaar te houden.

Noten

- 1 Jonathan L. Zittrain, *The future of the internet – and how to stop it*. New Haven: Yale University Press, 2008; Tim Wu, *The master switch. The rise and fall of information empires*. New York: Alfred A. Knopf, 2011.
- 2 Jack L. Goldsmith en Tim Wu, *Who controls the internet? Illusions of a borderless world*. New York: Oxford University Press, 2008.
- 3 Ronald Deibert, John Palfrey, Rafal Rohozinski en Jonathan L. Zittrain, *Access contested. Security, identity, and resistance in Asian cyberspace information revolution and global politics*. Cambridge, MA: The MIT Press, 2012.
- 4 Chris Anderson en Michael Wolff, 'The web is dead. Long live the internet', *Wired Magazine*, 17 augustus 2010. Zie www.wired.com/magazine/2010/08/ff_webrip
- 5 Zittrain 2008.
- 6 Esther Keymolen, *Trust on the line. A philosophical exploration of trust in the networked era*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2016, p. 115.
- 7 Don Tapscott en Anthony D. Williams, *Wikinomics. How mass collaboration changes everything*. New York: Portfolio, 2006; Henry William Chesbrough, Wim Vanhaverbeke en Joel West, *Open innovation. Researching a new paradigm*. Oxford: Oxford University Press, 2006; Yochai Benkler, *The wealth of networks. How social production transforms markets and freedom*. New Haven: Yale University Press, 2006; Yochai Benkler, *The penguin and the Leviathan. The triumph of cooperation over self-interest*. New York: Crown Business, 2011; Michel Bauwens, Nicolás Mendoza en Franco Iacomella, *Synthetic overview of the collaborative economy*. Z.p. P2P Foundation/Orange, 2012.
- 8 Rachel Botsman en Roo Rogers, *What's mine is yours. The rise of collaborative consumption*. New York: Harper Business, 2010.
- 9 Zie bijvoorbeeld <http://www.scribd.com/doc/14265091/Decision-and-Order-for-NOV-35006622J> (geraadpleegd op 27 juli 2015).
- 10 Zie http://www.ag.ny.gov/pdfs/OAG_Airbnb_Letter_of_Agreement.pdf (geraadpleegd op 27 juli 2015).
- 11 Zie <http://publicpolicy.airbnb.com/huge-victory-new-york-nigel-warren-host-community> (geraadpleegd op 27 juli 2015).
- 12 Charles Gottlieb, 'Residential short-term rentals. Should local governments regulate the "industry"?', *Planning & Environmental Law* 65 (2013), nr. 2, pp. 4-9; Evgeny Morozov, 'De deeleconomie is gedwongen', *NRC Handelsblad*, 17 oktober 2014; Casper Thomas, 'Iedereen kapitalist. De deeleconomie en de idylle van het dorpsplein', *De Groene Amsterdammer*, 24 september 2014.
- 13 Benjamin Edelman, 'Digital business models should have to follow the law, too', *Harvard Business Review*, 6 januari 2015. Zie <https://hbr.org/2015/01/digital-business-models-should-have-to-follow-the-law-too> (geraadpleegd op 27 juli 2015).

Sociale netwerken tussen burgers en politiek: digitale kanalen voor democratische tegenmacht

Het gebruik van sociale media door burgers die zich als tegenmacht organiseren tegenover de politiek, stelt de politieke besluitvormers voor uitdagingen. De politieke instituties zijn aan vernieuwing toe omdat de oude verbindingen tussen burgers en politiek in de mediale netwerksamenleving in verval raken. Er is in de parlementaire instituties behoefte aan een nieuwe 'invloedsbalans' tussen politiek, maatschappelijke organisaties, marktpartijen en gewone burgers. Met behulp van sociale media slagen burgers er steeds beter in om zand in het raderwerk te strooien. Dit potentieel kan actief en in positieve zin worden aangesproken.

---

door Arthur Edwards

De auteur was tot voor kort universitair hoofddocent bestuurskunde aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is medeauteur van *De virtuele lont in het kruitvat* (2009) en van het rapport *Kansen en dilemma's van digitale democratie* (2015).

SOCIALE MEDIA BIEDEN BURGERS NIEUWE MOGELIJKHEDEN om zichzelf als tegenmacht te organiseren tegenover de overheid en de institutionele politiek. De scholierenacties die in 2007 plaatsvonden tegen de 1040 uren-norm in het voortgezet onderwijs waren hiervan in ons land een van de eerste voorbeelden. Andere voorbeelden waren de oppositie tegen de vaccinatiecampagnes tegen baarmoederhalskanker en de Mexicaanse griep in 2009, en recenter de mobilisaties rondom het referendum over het

associatieverdrag van de Europese Unie met Oekraïne. In sommige gevallen wordt een petitie gebruikt als mobilisatiekanaal. Een voorbeeld is de online petitie ‘Zwarte Piet moet blijven’ met inmiddels meer dan 343.000 handtekeningen. Deze petitie werd voorafgegaan door de Facebookactie ‘Pietitie’, die met 2,1 miljoen likes in oktober 2013 de snelst groeiende Facebookpagina in Nederland is geweest.¹

In al deze gevallen werden de beleidsmakers verrast door de snelheid waarmee het verzet om zich heen greep en de omvang die het hierdoor aannam. Hun eerste reacties getuigden vaak van enig onbegrip over de standpunten die burgers via de sociale media naar voren brachten, zoals over de risico’s van de inenting en de implicaties van het associatie-

Het gebruik van nieuwe media betekent niet dat de rol van de traditionele media is uitgespeeld

verdrag met Oekraïne. Wantrouwen ten opzichte van de overheid en onvrede over de politiek geven voedsel aan deze acties. Risicopercepties onder burgers, bijvoorbeeld over inenting, ondergrondse CO₂-opslag en immigratie, spelen vaak ook een belangrijke rol. Weten-

schappelijke kennis is meestal niet toereikend om de kloof tussen de risicopercepties van overheid en burgers te dichten. Burgers kunnen via het internet gemakkelijk toegang krijgen tot wetenschappelijke (of quasi-wetenschappelijke) kennis, die twijfels en tegenspraak oproept, en deze kennis via sociale media verspreiden.

De realiteit van de mediale netwerksamenleving haalt beleidsvoerders in. Het gebruik van sociale media door burgers plaatst besluitvormers voor strategische verrassingen. Mensen en meningen worden steeds vaker en sneller gemobiliseerd. Hoe gaan mobilisaties via sociale media in hun werk? Wat zijn belangrijke succesfactoren? Welke invloed gaat ervan uit op politieke besluitvormingsprocessen? Hoe reageert het politieke systeem? Welke lessen zijn te trekken over hoe besluitvormers hierop kunnen reageren en anticiperen?

MOBILISATIE VIA SOCIALE MEDIA

Vaak is de mobiliserende actor een kleine groep van individuen of zelfs een individuele persoon. De mobilisatie is succesvol als een sneeuwbaaleffect tot stand komt dat een grote groep mensen activeert. Een keten van snel op elkaar volgende ‘micromobilisaties’ krijgt dan een cumulatief macrokarakter.

Een eerste kenmerk is dus dat de initiatiefnemers hun eigen sociale netwerken inzetten om gelijkgestemden te mobiliseren of een netwerk

opzetten om voor potentieel gelijkgestemden een platform te bieden. Door toedoen van sociale media zijn de transactiekosten van collectieve acties drastisch verminderd. Daardoor kunnen individuele personen of kleine groepen zichzelf op grote schaal en tegen geringe kosten als tegenbeweging organiseren, naast gevestigde belangengroepen en maatschappelijke organisaties. Door hun kennis van socialemediagebruik hebben ook online netwerken van zogenoemde burgerjournalisten de mogelijkheid om hun platform te gebruiken voor succesvolle mobilisaties. Zo ging het initiatief voor het aanvragen van het Oekraïnerferendum uit van GeenPeil, in 2014 opgericht door het populaire weblog GeenStijl om bij de verkiezingen voor het Europese Parlement de uitslagen in de Nederlandse stembureaus te registreren. Voor het Oekraïnerferendum werd samengewerkt met het Forum voor Democratie en het Burgercomité EU.²

Behalve het sneeuwbaaleffect, dat zorgt voor snelheid en massaliteit, is nog een ander kenmerk van sociale media van belang. Gebruikers van sociale media handelen op basis van het principe van *delen*. Dat houdt in: delen van informatie, kennis, contacten, ervaringen en beelden. Dit maakt processen van zelforganisatie door communicatie mogelijk. Burgers kunnen zich manifesteren als een groep die handelt op grond van een gedeeld beeld van de werkelijkheid. Ons eigen onderzoek naar nieuwsgroepen van klimaatsceptici en van mensen die zich verzetten tegen vaccinatiecampagnes laat zien dat maatschappelijke onderstromen hier een ‘virtueel tehuis’ vinden en onderling alternatieve informatie en kennis uitwisselen die afwijkt van de gewaarmerkte ‘mainstreamkennis’ over klimaatverandering en vaccinaties.³ Deze onderstromen kunnen een bovenstroom worden als gebeurtenissen in de fysieke wereld daarvoor aanleiding geven. Zo raakte het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) in januari 2010 in opspraak vanwege (vermeende) fouten in zijn rapportages uit 2007. Dit gaf de klimaatsceptici op online fora de wind in de zeilen. En wat nu een bovenstroom leek in de publieke opinie, droeg bij aan een terughoudender klimaatbeleid van de Nederlandse regering.

Het gebruik van nieuwe media betekent niet dat de rol van de traditionele media is uitgespeeld. Integendeel: succesvolle mobilisatiepogingen die zich in eerste instantie online afspelen, zijn voor hun uiteindelijke succes vaak juist afhankelijk van aandacht op televisie, radio en de schrijvende pers. Cross-overeffecten tussen nieuwe media en de traditionele media, twee elkaar versterkende mediale stromen, zijn meestal een voorwaarde voor succes. Deelnemers aan mobilisaties met sociale media streven deze effecten vaak doelbewust na. Protesterende burgers weten dat journalisten regelmatig YouTube en andere sociale media bekijken, op zoek naar beelden en uitspraken met nieuwswaarde.⁴

De eerdergenoemde scholierenacties en het Oekraïnerferendum laten ook zien dat actie in de fysieke wereld belangrijk blijft. Vele vrijwilligers verzamelden op straat handtekeningen voor het referenduminitiatief. Met 427.939 door de Kiesraad geldig verklaarde handtekeningen werd de wettelijk vereiste drempel van 300.000 handtekeningen ruimschoots gehaald. Tijdens de campagne trok GeenStijljournalist Jan Roos het land in om tegen het associatieverdrag te ageren. Het blijvende belang van traditionele media-aandacht en campagnes ‘aan de grond’ betekent dus dat er niet een totaal nieuwe werkelijkheid van politieke acties is ontstaan.

SUCCESFACTOREN VOOR DE MOBILISATIE VAN BURGERS VIA SOCIALE MEDIA

- Aansluiting bij maatschappelijke onvrede, wantrouwen tegen de overheid, conflicterende risicopercepties
- Lage transactiekosten
- Het ontstaan van een sneeuwbaaleffect
- Delen van kennis, ervaringen, beelden
- Cross-overs tussen oude en nieuwe media
- Wisselwerking tussen online en offline vormen van politieke actie

Een mooi voorbeeld is ook de manier waarop het vrijhandelsverdrag TTIP tussen de vs en de EU op de publieke agenda werd geplaatst. Presentator/cabaretier Arjen Lubach zette dit onderwerp in 2015 op de kaart in zijn tv-programma *Zondag met Lubach*. Daarop kwamen maatschappelijke organisaties en burgerinitiatieven in het geweer met demonstraties en stappenplannen voor ‘TTIP-vrije’ gemeenten. Sociale media droegen bij aan de verspreiding van de onvrede.⁵ De rol van celebrity’s komt hier naar voren. Toen minister Lillianne Ploumen optrad in de eindejaarshow *2015 met Lubach* en daar garanties gaf dat TTIP geen gevaren met zich mee zou brengen voor voedselveiligheid en dierenwelzijn, leek dit op een parlementair optreden van een bewindspersoon tegenover Lubach als volksvertegenwoordiger.

INVLOED VAN SOCIALE MEDIA OP POLITIEKE BESLUITVORMING EN REACTIES VANUIT HET POLITIEK SYSTEEM

De voorbeelden van de acties tegen de urennorm in het voortgezet onderwijs, tegen het klimaatbeleid en tegen TTIP laten zien dat gebruik van sociale media – hoewel doorgaans in combinatie met andere mechanis-

men; bij de scholierenacties bijvoorbeeld was dit de steun vanuit het onderwijsveld – invloed heeft op de politieke besluitvorming. Staatssecretaris Van Bijsterveldt koos in het geval van de protesten tegen de urennorm voor een typische poldermethode door het instellen van de Commissie Onderwijstijd die zocht naar een oplossing. Bij de controverseronde rondom het IPCC-rapport vond minister Cramer een uitweg door het discours ten gunste van energiebesparing te verleggen naar de gewenste onafhankelijkheid van energie-import. Bij de ophef over TTIP was het optreden van een populaire tv-persoonlijkheid belangrijk.

De sinds kort bestaande mogelijkheid van een correctief referendum biedt burgers een ander interventiemechanisme. Kort voor het Oekraïne-referendum op 5 april was de hashtag #stemniet trending. De hashtag #stemwel deed het aanzienlijk minder goed.⁶ Deze trend werd in de uitslag

Sociale media stellen burgers in staat om hun toeschouwersrol effectiever te vervullen én om in de vorm van tegenmacht tot interventies over te gaan

gereproduceerd. Een grote meerderheid van de kiesgerechtigden kwam niet opdagen, maar de drempel van dertig procent voor een geldige uitslag werd wel gepasseerd. In verschillende commentaren is gewezen op de perverse werking van de dertigprocentdrempel op de opkomst. Op zijn beurt compliceert dit ook de interpretatie van de uit-

slag door het kabinet dat er iets mee moet doen, want een onbekend deel van de thuisblijvers was een tactisch zwijgende groep van voorstemmers. Welke invloed het gebruik van sociale media op de stembusuitslag heeft gehad weten we niet, maar er heeft veel uitwisseling plaatsgevonden tussen burgers over de vraag of en hoe te stemmen.

De algemene les die opgaat voor alle toepassingen van internet en sociale media in onze democratie is dat de invloed van sociale media afhankelijk is van de maatschappelijke context en de instituties van het politieke systeem. Het gebruik van de technologie op zich stelt politiek en bestuur weliswaar voor uitdagingen, maar alleen omdat er een context is van onvrede met de politiek en van ‘lastige burgers’ die hun stem willen laten horen. Vervolgens wordt die stem gekanaliseerd in het politiek systeem. Kernpunt is dat de oude verbindingen tussen burgers en politiek in de mediale netwerksamenleving in verval raken. Het lidmaatschap van politieke partijen is in de laatste decennia gedaald tot enkele procenten onder de volwassen bevolking. Ook slagen politieke partijen er steeds minder goed in hun klassieke functie te vervullen van het bundelen van politieke verlangens, zoals blijkt uit de versplintering van het politieke landschap

en de sterk toegenomen volatiliteit van de kiezers. Ook ervaren kiezers een grote afstand tot de besluitvorming in Den Haag. Een paradox hierbij is dat versplintering en volatiliteit leiden tot brede coalities waarin veel burgers zich niet herkennen. Afstand tussen burgers en politiek is er weliswaar altijd geweest en is ook een ‘natuurlijk’ gevolg van de arbeidsverdeling tussen kiezers en gekozenen in een representatieve democratie, maar moderne burgers hebben een grotere behoefte om te interveniëren als zij grote belangen op het spel zien staan. Sociale media stellen burgers in staat om hun toeschouwersrol effectiever te vervullen én om in de vorm van tegenmacht tot interventies over te gaan.

Dankzij de sociale media hebben burgers meer mediamacht dan voorheen. Sociale media geven echter niet alleen meer mogelijkheden in de handen van burgers, maar ook in die van overheden en bedrijven. In autoritair geregeerde samenlevingen zijn sociale media ook een wapen in de handen van de politieke machthebbers en hun veiligheidsapparaat.⁷ In westerse samenlevingen krijgen de grote mediabedrijven steeds meer zeggenschap over het domein van sociale media. Ook overheden zijn op zoek naar de juiste strategieën om om te gaan met een samenleving die zich informeert en communiceert met behulp van sociale media.

IMPLICATIES

De vraag is hoe politiek en overheid kunnen anticiperen en reageren op de strategische verrassingen die protesterende burgers in petto kunnen hebben. Wat is de betekenis van sociale media voor de relatie tussen burgers, overheid en politiek? Welke vernieuwingen in het politieke systeem zijn nodig? Uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt dat Nederlanders weliswaar in overgrote meerderheid (meer dan 79 procent) tevreden zijn over onze democratie, maar kritisch zijn over de manier waarop politieke besluiten worden genomen. Veel burgers vragen zich af of politici weten wat er onder de bevolking leeft, en ze willen meer invloed op het beleid.⁸

Politici zullen besluitvormingsprocessen meer open en interactief moeten inrichten. Volgens Stephen Coleman, een vooraanstaande Britse wetenschapper op het gebied van ‘digitale democratie’, betekent dit (1) een meer expansieve en interactieve vorm van verantwoording, (2) door een verscheidenheid van sociale netwerken aan te spreken, en (3) door nieuwe ruimtes op te zoeken om zichzelf als politicus te presenteren aan het publiek, dicht bij de ervaringswereld van mensen, maar waar ook een zekere mate van reflectie mogelijk is.⁹ Digitale instrumenten kunnen hierbij helpen. Vernieuwingen kunnen worden gezocht op het niveau van individuele

politici, politieke partijen, Kamerfracties en het parlement. Individuele Kamerleden kunnen sociale media gebruiken als platform om te klankborden met burgers over concrete vragen en ideeën op hun beleidsterrein. Ervaringen bij commissies in het Britse Lagerhuis hebben geleerd dat digitale burgerconsultaties die zijn gericht op specifieke doelgroepen en hun ervaringen, goed functioneren en een meerwaarde hebben voor deelnemers en volksvertegenwoordigers. G1000-achtige burgerjury's komen ook in aanmerking. De decentralisatie en de opkomst van collectieve burgerinitiatieven vragen om nieuwe kanalen voor feedback naar de politiek, waarmee zij haar faciliterende rol kan verrijken. De europeanisering van beleid vraagt om communicatievormen waarbij burgers meegenomen worden in de afwegingen die het nationale parlement moet maken. Zinvolle combinaties van offline en online vormen van communicatie en consultatie, zoals met de G1000 in België, hebben vaak de grootste kans van slagen. De beide Nederlandse Kamers hebben zich recentelijk uitgesproken voor het instellen van een staatscommissie die aanbevelingen moet doen om de parlementaire democratie 'toekomstbestendiger' te maken, ook vanwege het toenemende gebruik van sociale media door burgers.¹⁰ Te hopen valt dat deze staatscommissie zich niet te veel gaat bezighouden met de traditionele 'staatkundige vernieuwingen'. Voorop staat de vraag hoe het parlement gezien de uitdagingen vanuit de mediale netwerk-samenleving beter kan functioneren. Dan gaat het om procedures, werkvormen en instrumenten, vooral om burgers te betrekken bij het parlementaire werk. Er is behoefte aan een nieuwe 'invloedsbalans' in de parlementaire instituties tussen politiek, maatschappelijke organisaties, marktpartijen en gewone burgers. Maatschappelijke organisaties en marktpartijen hebben al ruime toegang tot het parlement; ook voor burgers zouden effectieve mogelijkheden voor het leveren van input geschapen moeten worden. Met behulp van sociale media slagen burgers er steeds beter in om zand in het raderwerk te strooien. Dit potentieel kan met de hiervoor geschetste vernieuwingen actief en in positieve zin worden aangesproken.

Noten

1 Arthur Edwards en Dennis de Kool, *Kansen en dilemma's van digitale democratie. Wat kan digitale burgerbetrokkenheid betekenen voor het Nederlandse parlement?* Den Haag: Rathenau Instituut, 2015.

2 <https://nl.wikipedia.org/wiki/GeenPeil>

3 Victor Bekkers, Henri Beunders, Arthur Edwards en Rebecca Moody, *De virtuele lont in het kruisvat. Welke rol spelen de oude en nieuwe media in de micromobilisatie van burgers en hun strijd om politieke aandacht?* Den Haag: Boom Lemma, 2009.

-
- 4 Victor Bekkers, Henri Beunders, Arthur Edwards en Rebecca Moody, 'New media, micromobilization, and political agenda setting. Crossover effects in political mobilization and media usage', *The Information Society* 27 (2011), nr. 4, pp. 209-219.
  - 5 http://economie.eenvandaag.nl/blogs-economie/58403/ttip_vanwaar_alle_ophef_
  - 6 Erwin Vogelaar, 'Viral. Het Oekraïne-referendum', *Nederlands Dagblad*, 5 april 2016.
  - 7 Evgeny Morozov, *The net delusion. The dark side of internet freedom*. New York: Public Affairs, 2011.
  - 8 Josje den Ridder en Paul Dekker, *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2015.
  - 9 Stephen Coleman, 'New mediation and direct representation. Reconceptualizing representation in the digital age', *New Media and Society* 7 (2005), nr. 2, pp. 177-198.
  - 10 Staten-Generaal, vergaderjaar 2015-2016, 34 430 nr. B;3: *Brief van de voorzitters van de Eerste en van de Tweede Kamer der Staten-Generaal aan de Minister-President*, 14 juli 2016.

Sander van Waveren

‘Sociale media ondersteunen echte ontmoetingen’

Signaleren, informeren, opiniëren, motiveren, interacteren, symboliseren; politicus zijn is een publiek werkwoord. En hoe meer sociale media, des te beter, zo lijkt het. Het CDA was een van de eerste partijen die succesvol sociale media inzette (Hyves), en christendemocratische volksvertegenwoordigers gebruiken volop Twitter, Facebook en WhatsApp. Sander van Waveren, voorzitter van de CDA-fractie in Utrecht en hoofd van het Bureau van de Vereniging van Gemeentesecretarissen, is zo iemand. Hij gebruikt voor zijn gemeenteraadswerk vooral Facebook, Twitter en WhatsApp. ‘Utrecht is een jonge stad, met veel studenten, die zijn vaak online te bereiken. Traditionele media worden minder gevolgd.’

‘Er zijn duidelijke verschillen in het gebruik van social media tussen hoger en lager opgeleiden. Twitter is eigenlijk een *intermedium*, tussen collega-politici, beleidsmakers, journalisten en actieve bewoners. Grote groepen in de stad, zoals studenten en lager opgeleiden, gebruiken het veel minder.’

‘Instagram en vlogs zijn meer van de jongste generaties (tot 30 jaar) en daar zullen we ook meer gebruik van gaan maken, verwacht ik. Maar het kan ook zijn dat er over twee jaar een heel ander platform populair is. In 2010 had Hyves in Nederland nog meer bezoekers dan Facebook; het veranderd razendsnel.’

‘Facebook is op dit moment van iedereen,

SANDER VAN WAVEREN (1980)

Fractievoorzitter CDA-gemeenteraadsfractie Utrecht en hoofd van het Bureau van de Vereniging van Gemeentesecretarissen.

daar zit jong en oud op, en hoog- en laagopgeleid, arm en rijk. Het is wel echt een sociaal platform. Dat betekent geen discussies uit de raadszaal uitmeten, maar informatie over waar ik zelf en de gemeente mee bezig zijn: houd het persoonlijk. En denk aan je publiek: politiek gedoe en online geruzie schrikt juist mensen af.’

* * *

De laatste maanden hebben verschillende opinieleiders hun Twitteraccount opgeheven vanwege de vergroving van het debat. Van Waveren: 'Je hebt een voorbeeldfunctie om te laten zien hoe het anders kan op het virtuele plein, maar het effect moet je niet overschatten. Ik probeer wel na te denken over hoe ik met berichten bijdraag aan beeldvorming en discussies. Bouw aan vertrouwen door zinvolle informatie te delen voor je achterban; gebruik je kennisvoorsprong als raadslid om interessant te zijn. Daarnaast kun je als politicus ook gericht informatie ophalen over wat er in de stad speelt. Sociale media werken twee kanten op; dat is misschien nog wel het grootste verschil met klassieke kanalen.'

'De nieuwe digitale media geven geen representatief beeld van vraagstukken – je moet zelf blijven filteren – maar je hoort signalen wel sneller. Waar het kan sluiten we ook low profile aan bij buurtgerichte Facebookpagina's. Toen een ontsluitingsweg van de wijk Lunetten door werkzaamheden vastliep, waren we op die manier de eerste fractie die het hoorde, en konden wij het op de raadsagenda zetten. Leden uit de buurt zorgden er vervolgens voor dat het nieuwsbericht weer gedeeld en geliket werd. Uiteindelijk is er, dankzij het CDA, een oplossing gekomen.'

'De klassieke media hebben een steeds kleiner bereik, terwijl sociale media nog steeds groeien in gebruik en bereik. Toch kun je niet zonder de traditionele media. Via sociale media kan namelijk verenging van informatie, een soort informatieverzuiling, optreden. De algoritmes achter de moderne communicatietechnologie zoeken en filteren wat bij jouw profiel past; dat betekent dat de

gebruiker steeds meer van hetzelfde ontvangt.'

'Partijen als DENK en de PVV werken al volledig op die manier. Ze praten niet of nauwelijks met journalisten, maar zorgen voor hun eigen informatiekkanalen naar de achterban. Dat is een verschraving van de democratie, want kritische vragen ontwijk je. Als uitwisseling van nieuws en kennis zo gekleurd en beperkt is, raken mensen losgezongen van de rest van de samenleving. Een goed voorbeeld zijn radicaliserende moslims: hun radicaliseringsproces begint vaak via online contacten.'

* * *

Het raadswerk zelf verandert wel als je wilt gebruikmaken van sociale media, stelt Van Waveren. 'Je moet eigen, directe communicatiekanalen naar je kiezers opbouwen. Dat betekent adressen en contactgegevens verzamelen, Facebookvrienden voor je winnen en vasthouden. Dat kost veel tijd en energie. Je kunt er ook niet een halfjaar voor de verkiezingen mee beginnen: je moet er voortdurend aan blijven werken om in de sociale nieuwsstroom van je inwoners te komen.'

Zijn sociale media daarmee het politieke gereedschap van de toekomst? Van Waveren, relativerend: 'Het landelijk beeld heeft verreweg de meeste invloed op kiezers, maar lokaal maakt het ook veel verschil als je mensen persoonlijk kent. Dan heb je ontmoeting nodig. Maar in Utrecht heeft de CDA-fractie drie raadsleden op 340.000 inwoners, dus je moet dat persoonlijk contact ondersteunen met andere kanalen. Door sociale media is in weinig tijd contact op maat mogelijk. Sociale media zijn onmisbaar, maar uiteindelijk kunnen ze echt menselijk contact nooit vervangen.'

door Bas Aghina

Sociale media: een communicatie- of een campagne-instrument?

Politici zetten sociale media vooral in als toegankelijk en permanent campagne-instrument. Sociale media bieden echter ook unieke mogelijkheden om een nauwere band met kiezers te vinden in een tijd waarin mensen niet meer standaard op 'hun partij' stemmen, zoals ten tijde van de Nederlandse verzuilingspolitiek. Via sociale media kunnen burgers zich gehoord voelen en kunnen politici de politiek een menselijk gelaat geven. De nauwere band die zo ontstaat, zou niet alleen kunnen leiden tot een stabielere kiezersbasis, maar ook tot een betere informatievoorziening vanuit de achterban richting politici. Zo'n benadering van sociale media vraagt wel om denken buiten de eigen dagelijkse politieke kaders.

---

door Niels Spierings & Kristof Jacobs

Spierings is onderzoeker aan de Radboud Universiteit bij het Nijmegen Institute for Social and Cultural Science, afdeling Sociologie, en Jacobs is onderzoeker aan de Radboud Universiteit bij het Institute for Management Research, afdeling Politicologie.

IN 2010 HAD NEDERLAND EEN WERELDWIJDE PRIMEUR: een chatdebat tussen de lijsttrekkers. Het debat op Hyves werd in het land door menig politiek commentator en politicus sceptisch ontvangen. *Trouw* noemde het 'saai' en Pechtold chatte: 'De postduif is sneller'.¹

Het belang en de houdbaarheidsdatum van de nieuwe technologie sociale media werden in twijfel getrokken. Dat is in rap tempo veranderd. In 2010 had maar 45 procent van de Kamerleden een Twitteraccount; binnen twee jaar steeg dit tot 80 procent, na de Tweede Kamerverkiezingen van 2012; en de laatste jaren ligt het percentage stabiel op 95 procent.

De Nederlandse politiek is vanaf het begin een Europese voorloper. In eerste instantie bleek dat uit de aantallen politici en partijen op deze kanalen. Tegenwoordig uit zich dat door de professionalisering van het socialemediagebruik door de partijbureaus en politici alsook door het experimenteren met nieuwe sociale media. Het professioneler omgaan met sociale media lijkt ook een eerste indicatie dat de Nederlandse politiek uit de fase groeit waarin sociale media als ‘oude wijn in nieuwe zakken’ wordt gezien: een campagnemiddel dat vergelijkbare functies vervult als de beproefde flyers, spotjes, bijeenkomsten, opiniestukken en tv-optredens. In deze logica blijft het een campagnemiddel met als doel de eigen boodschap te verkondigen en potentiële kiezers te binden. In de volgende fasen worden de unieke capaciteiten van sociale media aangeboord.

In deze bijdrage zullen we op deze praxis reflecteren. Eerst conceptualiseren we wat de (deels unieke) kenmerken van sociale media zijn. Hieruit volgt een viertal mogelijkheden die deze technologische vernieuwing biedt: deels oude wijn in nieuwe zakken, deels nieuwe wijn. Vervolgens beschrijven we hoe sociale media worden ingezet in de Nederlandse politiek en wat dit betekent voor de onderlinge machtsverhoudingen. De voorbeelden zullen zich meer toespitsen op christendemocratische politiek; de tekst is gebaseerd op breed onderzoek waarbij is gebruikgemaakt van socialemediadata, opinieonderzoek en interviews met campagneleiders en politici.² Ten slotte leggen we de mogelijkheden en de werkelijkheid naast elkaar; dan blijkt dat in ieder geval tot 2016 het socialemediagebruik toch vooral ‘nieuwe wijn in oude zakken’ is: een communicatie-instrument met nieuwe mogelijkheden dat echter veelal op klassieke campagnewijze gebruikt wordt.

KENMERKEN EN KANSEN VAN SOCIALE MEDIA

In de literatuur worden in ieder geval vijf kenmerken van sociale media benoemd. De nadruk op het ene of het andere kenmerk verschilt per platform (bijvoorbeeld Twitter, Snapchat, YouTube, Facebook), maar in algemene zin komen deze in elk sociaal medium voor. Juist de combinatie maakt sociale media tot sociale media.

- *Zonder tussenpersoon*. Op sociale media zijn politici, partijen en burgers autonoom in wat ze hun volgers voorschotelen. Journalisten en partijbazen die hun woorden kunnen verdraaien of berichten herstructuren kunnen zo omzeild worden.
- *Persoonlijk*. Sociale media leggen een een-op-eenconnectie en zijn persoonsgebonden: politici kunnen een kijkje achter de schermen geven en hun likes delen. Er is ruimte voor een eigen profiel en stijl.

- *Interactief*. Comments, @-mentions, tags, likes en al hun functionele equivalenten faciliteren een digitale conversatie. Volgers en politici of partijen kunnen gemakkelijk interageren.
- *Goedkoop*. Het openen van een sociale media-account kost geen geld en vergt relatief weinig computervaardigheden. Via smartphones kan bijna overal in Nederland snel een foto of bericht gelezen dan wel geplaatst worden.
- *Viraal*. De netwerken op sociale media faciliteren een enorm bereik als berichten gedeeld worden door volgers of als zij het erover hebben. Op deze manier heeft elk bericht de kans om in een mum van tijd viraal te gaan.

Door de nadruk te leggen op verschillende combinaties van deze kenmerken onderscheiden we in ons werk vervolgens vier mogelijkheden die sociale media bieden voor politici en politieke partijen:

- *De advertentiemachine*. Politici en partijen kunnen hun ideeën en acties, zoals verkiezingsprogramma's, kamervragen en optredens op de markt in Tubbergen, direct richting kiezers sturen. Sociale media zijn een persoonlijke en toegankelijke manier van adverteren die velen kan bereiken.
- *De salon*. In de achttiende eeuw ontmoetten de Franse opiniemakers elkaar in salons om hun mening te verkondigen of te vormen; tegenwoordig kan dat gemakkelijker op sociale media – Twitter in het bijzonder –, waar media, politici, belangengroepen en opiniemakers elkaar snel weten te vinden.
- *De menselijk maat*. Door minder gebonden te zijn aan media- en partijconventies kunnen blikjes achter de schermen gegeven worden en kunnen politici en politieke partijen zich door interactie als benaderbaar en menselijk presenteren. Ook kunnen politici middels het delen van persoonlijke ervaringen een band creëren met hun volgers.
- *De doelgroepfocus*. Een partij of politicus kan zich gemakkelijk presenteren als de vertegenwoordiger van een bepaalde sociale groep die niet perse geografisch geclusterd is en minder aandacht krijgt in de reguliere media, zoals christenen, lhbt'ers en zzp'ers. Veel van deze groepen organiseren zich ook op sociale media, wat tevens een makkelijke manier kan zijn om input te krijgen vanuit de maatschappij.

Voor de eerste twee mogelijkheden zijn de kenmerken 'zonder tussenpersoon', 'goedkoop' en 'viraal' het belangrijkste, en deze mogelijkheden zijn vooral een nieuwe manier waarop 'oude politiek' bedreven kan worden: je boodschap bij de mensen krijgen. Voor de laatste twee mogelijk-

heden is het interactieve en persoonlijke van sociale media dominant; hier zien we dat sociale media dus ook een nieuwe politieke praxis faciliteren die zich richt op bredere communicatie.

SOCIALE MEDIA ALS CAMPAGNE-INSTRUMENT

In de campagnes van 2010 en 2012 lag de nadruk sterk op de advertentiemachine- en salonfunctie van sociale media. Niet verrassend was Twitter dan ook dominant. In de woorden van een Kamerlid dat we half 2013 interviewden: ‘Facebook vind ik eigenlijk te ingewikkeld (...). Op Facebook wil iedereen ook weer een plaatje en heb je een heleboel persoonlijke meuk van mensen.’

Uiteraard zijn er behoorlijke verschillen tussen partijen (zie ook tabel 1). Vanaf het begin liepen de zogenoemde ‘postmateriële’ partijen voorop, oftewel de partijen die zich richten op individuele zelfstandigheid, emancipatie en zelfontplooiing: GroenLinks en daarachter D66 en de postmateriële vleugel van de PvdA. Intrinsieke motivatie, socialemediakennis, en de aanwezigheid van potentiële kiezers lijken daarbij cruciaal. Richting 2012 en de eerste jaren daarna maakten de groten – CDA, PvdA, VVD – een inhaalslag wat betreft hun aanwezigheid. Zo sprong de aanwezigheid van CDA-Kamerleden op Twitter van 60 procent in 2010 naar 100 procent in 2012. De groten hadden de middelen om expertise in te kopen en berichten te sponsoren om zo snel een groot netwerk op te bouwen. Het belang van de aanwezige achterban sprak ook mooi uit de voorzichtige woorden van een socialemediacampaigner van het CDA, eind 2014: ‘Onze achterban [is] over het algemeen wat traditioneler (...), waarbij dus een groot deel van de achterban niet te vinden is op sociale media.’ In termen van eigen activiteit is het CDA echter duidelijk mee, blijkens de cijfers in tabel 1: als het gaat om sociale media als advertentiemachine staat de partij in de kopgroep net achter GroenLinks, mede door de sterke activiteit op de partijaccounts (en enkele zeer actieve politici).

Wat betreft de salonfunctie zijn alle partijen ervan doordrongen hoe journalisten via sociale media aan informatie, citaten en namen komen. Zo adviseerde een geïnterviewde campagnemanager Kamerleden bijvoorbeeld om ervoor te zorgen dat ze op Twitter *issue owner* werden om zo in de kijker van de journalisten te komen. Het gemiddelde Kamerlid volgt op Twitter momenteel zeker zo’n zestig media-accounts en journalisten. En de media maken gretig gebruik van Twitter voor quotes. Tegelijkertijd hebben journalisten hun eigen logica, waarbij de provocatieve PVV, de socialemedia-voorlopers en de grootste partijen door journalisten het interessantst geacht lijken te worden. In dit gedrang zakt de aandacht voor het CDA wat weg, zo lijkt het, ook al volgen de Kamerleden zelf wel veel media-accounts.

In zijn algemeenheid lijken partijen de mogelijkheden die sociale media bieden zich vanuit de bestaande campagnelogica toe te eigenen, waardoor de advertentiemachine- en salonmogelijkheden sterk gebruikt worden. Voor een deel volgen de partijen hun kiezers, en dit zal de machtsverhoudingen tussen partijen niet sterk op z'n kop zetten. Tegelijkertijd kunnen in tijden van sterke kiezersvolatiliteit³ partijen niet achterblijven op hun directe concurrenten als het gaat om adverteren. Bovendien bieden sociale media een belangrijke toegang tot de reguliere media, wat voorlopers in de kaart lijkt te spelen.

Zoomen we in op de dynamieken en machtsverhoudingen *binnen* partijen, dan zien we dat de politieke leiders het meeste aandacht krijgen en

TABEL 1. *Indicatoren voor socialemediagebruik per partij*

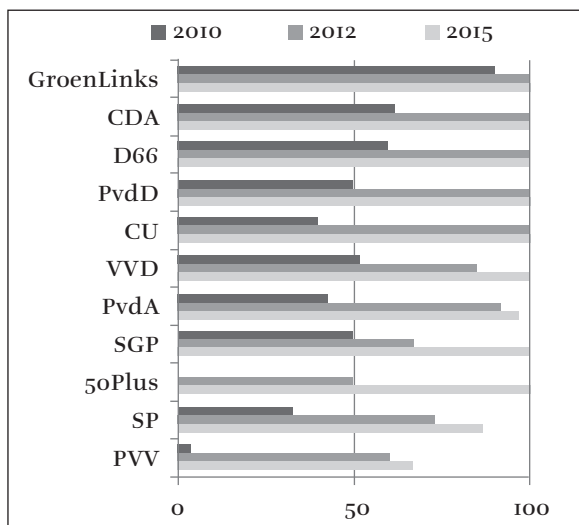
Partij	Totaal		Advertentiemachine					Salon			Menselijke maat			Doelgroepfocus	
	Rangorde	Totaal rangscore	Rangorde	Tweets per maand (per partij 2015)	Tweets per dag (alle kandidaten in campagne 2010)	Tweets per dag (alle kandidaten in campagne 2012)	Facebookberichten (per partij 2012)	Rangorde	Partij met tweets met meeste nieuws-waarde volgens journalisten (2014)	Aantal journalisten gemiddeld gevolgd uit lijst van ruim 750 media-accounts (Kamerleden aug 2016)	Rangorde	% van burgers dat zegt via sociale media aangesproken te zijn door partij (2012)	PTA (aantal mensen dat over een account spreekt op Facebook) (2012, in duizenden)	% van tweets met een @-mention (kandidaten, 2014)	Rangorde
GL	1	1	130	92	441	56	2	10%	60-65	1	12%	3	64%	1	++/-
D66	2	5	93	77	430	30	1	19%	65-70	4	11%	6	50%	1	++/-
PvdA	2	3	112	76	516	27	2	10%	60-65	2	11%	6	59%	4	+/-
VVD	4	4	76	142	499	17	7	7%	55-60	3	11%	20	52%	4	+/-
CDA	4	2	137	95	359	41	4	5%	65-70	8	5%	1	42%	4	+/-
CU	6	7	73	64	375	134	10	0%	<40	6	10%	1	55%	1	++/-
PvdD	8	5	132	22	99	145	9	5%	<40	8	-	1	52%	4	+/-
SP	8	8	64	30	618	26	5	5%	60-65	5	8%	2	63%	8	-
SGP	9	10	13	3	13	67	8	0%	60-65	7	-	1	70%	8	-
PVV	10	10	-	0	37	-	5	14%	<40	11	-	-	17%	8	-
50Plus	11	9	4	-	137	15	10	0%	<40	10	-	1	33%	8	-

Bron: Jacobs & Spierings 2016 (tabel 4.3; verdere bronvermelding daar te vinden) en nieuwe informatie uit het VIRAL-project.

door alle partijen gestimuleerd en ondersteund worden om actief gebruik te maken van sociale media.⁴ Wat betreft de rol van de andere politici is er minder eenduidigheid. De postmaterieële voorlopers stimuleren hun Kamerleden en kandidaten om actief te zijn op sociale media en trainen hen. Het risico van missers nemen ze voor lief en soms worden politici er zelfs op aangesproken als ze niet actief genoeg zijn. De grotere partijen stimuleren de brede top en faciliteren gebruik door anderen. Ze houden wel een oogje in het zeil. Bij de andere partijen overheerst onverschilligheid of wordt gebruik actief en passief ontmoedigd om de kikkers in de kruiwagen te houden. Dit beleid reflecteert zich ook in de aantallen Kamerleden en kandidaten die zich op Twitter en Facebook begeven per partij (zie figuur 1). Aangezien elk Kamerlid wel in de media wil komen, hebben ze inmiddels bijna allemaal een actief Twitteraccount.⁵

Van sociale media moeten echter geen gouden bergen verwacht worden als het gaat om bijvoorbeeld voorkeursstemmen, ook al kan een goede persoonlijke campagne op sociale media in combinatie met een bredere campagne voor sommigen net het verschil maken. Voor 2010 berekenden we dat actief tweeten met een flink netwerk tot enkele honderden stemmen extra zou hebben opgeleverd.⁶ Voor slechts twee kandidaten maakte dit mogelijk het verschil tussen wel of niet verkozen worden. Een van hen was Sabine Uitslag, die met 239 stemmen over de voorkeursdrempel ging. Ze had toen al meer dan negenduizend volgers en tweette vrij actief.

De spanning tussen partijsturing en kiezersgunst kwam mooi naar vo-

Figuur 1: % Kamerleden op Twitter

ren in 2012 rond Pieter Omtzigt's verkiezing.⁷ Met een lage plaats op de kandidatenlijst werd hij ogenschijnlijk gestraft voor zijn onafhankelijke houding in de fractie. Hij voerde vervolgens stevig campagne voor een voorkeurszetel. Zo plaatste hij in de campagne voor de Tweede Kamer-verkiezingen van 2012 meer tweets dan alle andere uiteindelijk gekozen CDA-Kamerleden samen, had hij op één na de meeste Facebookvrienden, en na de partijvoorzitter en partijleider de meeste volgers op Twitter. Middels voorkeursstemmen werd hij verkozen, en in 2016 is hij in de hiërarchie gestegen naar de vierde plek op de kandidatenlijst. Waarschijnlijk was het Omtzigt ook zonder sociale media wel gelukt om een zetel te pakken, maar dit voorbeeld maakt wel duidelijk dat sociale media het een centralistische leider lastig kunnen maken: ze verschaffen onafhankelijke politici hun eigen instrumenten en toegang tot een eigen kiezersbasis.

SOCIALE MEDIA ALS COMMUNICATIE-INSTRUMENT

De grootste vernieuwing die de technologie van sociale media mogelijk maakt, lijkt besloten te liggen in de mogelijkheden van de doelgroepfocus en de menselijke maat. Voor beide mogelijkheden biedt met name Facebook veel mogelijkheden. Het gebruik van Facebook voor politieke doeleinden is door partijorganisaties reeds lang omarmd (zie tabel 1). Het instrument sluit sterk aan bij het idee van de permanente campagne, een concept dat al zeker een decennium op partijbureaus gehanteerd wordt, en partijen zetten Facebook dan ook onder andere in om kaderleden te vinden, binden en activeren.

Gezien de personalisering van de Nederlandse politiek zijn het echter juist ook de politici die voor een verdere binding kunnen zorgen tussen politicus en burger. Zij kunnen specifieke sociale groepen een representant geven in wie mensen zich herkennen en van wie het idee bestaat dat deze persoon hun belangen vertegenwoordigt. Vooral bij politici van de voorloperpartijen zagen we dit in eerdere verkiezingscampagnes al, met Mei Li Vos die namens de PvdA zpp'ers probeerde te vertegenwoordigen, en Vera Bergkamp die via Twitter en Facebook haar lhbt-netwerk actief vroeg om input. Wat recenter zien we ook het nieuwe DENK en zijn Kamerleden als mooie voorbeelden van doelgroepgericht Facebookgebruik: zij bieden hier een inkijk in de partij en koppelen DENK aan bredere bewegingen, bijvoorbeeld door op 28 augustus de historische speech van Martin Luther King te memoreren. Zelfs bij de traditionele SGP wordt inmiddels aardig geïnteracteed via sociale media en geven Kamerleden een inkijkje in hun persoonlijke activiteiten, die vooral de gezinsmentaliteit van de partij moeten ondersteunen.⁸ Hiertegenover staan politici die nog steeds

louter zenden, zoals Geert Wilders, die niemand bevriendt en ook geen gesprekken aangaat op Twitter of Facebook. Kortom, deze meer vernieuwende functies van sociale media lijken zich te verspreiden en verder uitgediept te worden, maar voorzichtig. Helaas bestaat er nog nauwelijks systematisch onderzoek naar het gedrag van Kamerleden langs deze lijnen en moeten we ons voornamelijk baseren op anekdotische observaties.

Dat deze vormen van socialemediagebruik nog minder wijdverspreid lijken is niet geheel verrassend. Politici zijn over het algemeen huiverig om hun persoonlijke leven te delen of bang dat het delen van dat wat persoonlijk en politiek is, betekent dat de deur opengaat naar dat wat persoonlijk en privé is. En terwijl partijen wel sterk op de 'webcarelijn' zitten in het snel reageren op vragen op sociale media en dit soms ook monitoren van hun politici, wordt het gebruik van de meer vernieuwende mogelijkheden (de menselijke maat en de doelgroepfocus gestoeld op persoonlijk en interactief gebruik) van sociale media niet actief gestimuleerd. Hier lijkt ook een rol te spelen dat juist deze mogelijkheden kunnen leiden tot deelrepresentatie, wat weer spanning kan opleveren binnen de partij. Zo zouden sommige CDA-Kamerleden juist een connectie kunnen vormen met moslimburgers op de overlap die bestaat in het religieus zijn in een seculier land en christendemocratische beginselen of ideologische posities als rentmeesterschap en sociaalconservatisme, maar kan dit ook leiden tot groepsvorming binnen een partij.

CONCLUDEREND: OUDE WIJN IN NIEUWE ZAKKEN OF NIEUWE WIJN IN OUDE ZAKKEN?

Medio 2014 schreven we voor de Rob reeds dat sociale media vooral gezien worden 'als campagnemiddel vanuit een partijperspectief'.⁹ Sinds die tijd, en in het bijzonder richting de Tweede Kamerverkiezingen van 2017, heeft er in het gebruik van sociale media duidelijk weer een professionaliserings-, en in sommige gevallen ook een sterke vernieuwingsslag plaatsgevonden. Zo worden nieuwe platformen ingezet (WhatsApp, Instagram), zien partijen scherper de verschillen tussen platformen, en wordt beeldmateriaal hoogwaardiger. Het perspectief lijkt echter niet sterk veranderd: partijen en politici zien sociale media als een campagnemiddel. Centraal staat dan ook het bereiken van een groot publiek met de standpunten, capaciteiten en attitudes van de partijen en politici, direct via sociale media of indirect door met sociale media de kranten, tv en radio te halen. Daar waar interactie wordt ingezet, is dit veelal nog steeds een poging om mensen te bereiken en hen over te halen een voorkeursstem uit te brengen. In die zin zijn sociale media oude wijn in nieuwe zakken.

Sociale media bieden echter ook unieke mogelijkheden om een nauwere band met kiezers op te bouwen in een tijd waarin mensen niet meer standaard op ‘hun partij’ stemmen, zoals ten tijde van de Nederlandse verzui- lingspolitiek. Deze nauwere band zou niet alleen kunnen leiden tot een stabielere kiezersbasis, maar ook tot een betere informatief flow vanuit de achterban. De nieuwe functies die bijvoorbeeld Facebook biedt worden door sommige politici en partijen wel benut, maar dat gebeurt nog weinig gecoördineerd en zeker niet politiek-breed. Niet geheel onbelangrijk: de effecten van een dergelijk gebruik van de socialemediakansen tot doel- groepfocus en menselijke maat zijn bovendien mogelijk breder, want sociale media kunnen faciliteren dat mensen zich gehoord en gerepresen- teerd voelen en kunnen politici tot mensen en ‘de politiek’ menselijk maken. Dit betekent dat er, wanneer partijen, wellicht collectief, sociale media erkennen als communicatiemiddel en niet louter als campagne- middel, een maatschappelijk belangrijke slag geslagen kan worden. Dit vraagt echter om het denken buiten de eigen dagelijkse politieke kaders. Op dit moment worden sociale media als nieuwe wijn nog grotendeels in de oude zakken gegoten, en daarmee blijven kansen liggen die deze tech- nologische vernieuwing biedt.

Noten

- 1 Romana Abels, ‘Debat via pc. Saaiheid bij Hyves, chaos bij Twitter’, *Trouw*, 3 juni 2010.
- 2 Zie: Kristof Jacobs en Niels Spierings. *Social media, parties, and political inequalities*. New York: Palgrave Macmillan, 2016; <http://www.ru.nl/VIRAL>
- 3 Zie bijvoorbeeld: Fransje Smits en Niels Spierings, ‘Sociale integratie en het kijken naar nieuwsprogramma’s als determinanten voor het wisselen van politieke partijkeuze in de periode 1994-2006’, *Mens & Maatschappij* 87 (2012), nr. 2, pp. 150-173.
- 4 Kristof Jacobs en Niels Spierings, ‘De impact van digitale campagnemiddelen op de personalisering van politieke partijen in Nederland (2010-2014)’, *Res Publica* 57 (2015), nr. 1, pp. 57-79.
- 5 Dit betreft de periode 2010-2015; de situatie kan inmiddels gewijzigd zijn. Over de situatie op dit moment kunnen we nu geen uitspraken doen.
- 6 Niels Spierings en Kristof Jacobs, ‘Getting personal? The impact of social media on preferential voting’, *Political Behavior* 36 (2014), nr. 1, pp. 215-234.
- 7 Kristof Jacobs en Niels Spierings, ‘... Maar win je er stemmen mee? De impact van Twittergebruik door politici bij de Nederlandse Tweede Kamerverkiezingen van 12 september 2012’, *Tijdschrift voor Communicatiewetenschappen* 42 (2014), nr. 1, pp. 22-38.
- 8 Niels van den Bovenkamp en Arien van Ginkel, ‘Politici storten zich op sociale media’, *Reformatorisch Dagblad*, 25 juli 2006.
- 9 Niels Spierings en Kristof Jacobs, ‘Van leden naar “likes”? Wat sociale media politieke partijen kunnen bieden’, in: Sarah L. de Lange, Monique Leyenaar en Pieter de Jong (red.), *Politieke partijen. Overbodig of nodig?* Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur, 2014, pp. 137-150, hier p. 144.

*Het belang van
technologisch
burgerschap*

Technologisch burgerschap als dé democratische uitdaging van de eenentwintigste eeuw

Onze huidige politiek-bestuurlijke instituties stellen burgers niet in staat optimaal te profiteren van de zegeningen van technologie en slagen er niet in hen adequaat te beschermen tegen de risico's daarvan. Technologisch burgerschap is dé democratische uitdaging van de eenentwintigste eeuw. Burgerschap verwijst naar het democratisch opeisen, het vastleggen en het implementeren van rechten en plichten. Met betrekking tot technologie is elk van die drie processen op dit moment gemankeerd. Onze politiek-bestuurlijke omgang met technologie en het onderwijscurriculum dienen aangepast te worden.

---

door *Rinie van Est*

De auteur is onderzoeker bij het Rathenau Instituut. Hij publiceerde *Intieme technologie. De slag om ons lichaam en gedrag* (2014).

SINDS MENSENHEUGENIS ZET DE MENS TECHNOLOGIE IN om de natuurlijke omgeving naar zijn hand te zetten.¹ Dat levert welvaart op, maar kent ook een keerzijde: verwoesting van de natuur en vervuiling van het milieu. Sinds een halve eeuw groeit het bewustzijn dat we dienen te streven naar ecologische duurzaamheid. Dat vraagt onder meer om de inzet van andere, duurzamere technologieën. De laatste decennia zetten we technologie steeds vaker in om vorm te geven aan onze persoonlijke levenssfeer: onze lichamen, gedachten en sociale relaties.² Denk aan sociale media, robots die ouderen verzorgen, gezichts- en emotieherkenning, augmented reality (zoals *Pokémon Go*) en elektronische coaches. Dergelijke intieme technologie grijpt in op de cruciaalste elementen van ons mens-zijn, zoals ons empathisch vermogen.

In januari 2014 stuurde het Rathenau Instituut de boodschap naar ons parlement dat er een heuse – technologische, economische, sociale en politieke – strijd om ons mens-zijn gaande is.³ Intieme technologie biedt kansen tot zelfontplooiing, maar overheden, bedrijven en andere burgers kunnen die technologieën ook inzetten om te beïnvloeden of zelfs te dwingen. Hoe is de versmelting tussen mens en technologie in humane banen te leiden? Betrokkenheid van burgers en volksvertegenwoordigers bij het vormgeven van de intiem-technologische revolutie is daarvoor cruciaal. Juist technische ontwikkelingen en de kwesties die daarmee samenhangen, onttrekken zich echter vaak aan de morele radar en het politieke debat.⁴ Vanwege dit gebrek roept het Rathenau Instituut de regering op om mediawijdsheid en technologisch burgerschap te bevorderen, zodat ook burgers kunnen meepraten over de wijze waarop technologie invloed heeft op hun lichaam, geest en leefomgeving. Dit artikel beschrijft technologisch burgerschap langs twee samenkomende wegen. Eerst bespreek ik het complexe begrip burgerschap en de relatie met technologie. Daarna volg ik het pad van mediawijdsheid en de (digitale) vaardigheden die mensen in deze eenentwintigste eeuw nodig hebben. Ten slotte reflecteer ik vanuit beide perspectieven op hoe de overheid actief burgerschap met betrekking tot technologie mogelijk kan maken.

BURGERSCHAP

Burgerschap is het lidmaatschap van een democratisch politiek-bestuurlijke gemeenschap. Omdat Nederlanders ook EU-burgers zijn, zijn ze lid van ten minste twee gemeenschappen. Een dergelijk lidmaatschap brengt een verzameling aan rechten en plichten met zich mee. Een burger dient bijvoorbeeld belasting te betalen en zich aan de wet te houden. Daarnaast hebben Nederlanders tal van civiele rechten (zoals vrijheid van meningsuiting, het recht op privacy en de onaantastbaarheid van het lichaam), sociale rechten (zoals het recht op scholing en op arbeid) en politieke of participatierechten (zoals het stemrecht). Dit stelsel van regels geeft richting aan de wijze waarop de staat met zijn burgers omgaat en hoe leden van de betreffende politiek-bestuurlijke gemeenschap met elkaar omgaan. De staat dient ervoor te zorgen dat burgers hun verplichtingen nakomen jegens de staat en andere leden van de politiek-bestuurlijke gemeenschap, en tevens dat ze in de gelegenheid zijn om hun rechten ook daadwerkelijk geldend te maken. Deze politieke context biedt burgers bescherming (of juist niet) en creëert (on)mogelijkheden voor burgers om zich individueel of in groepsverband te ontplooiën.⁵ Bescherming en empowerment zijn daarmee twee kanten van de medaille die burgerschap heet.

Burgerschap is geen gegeven, maar ontwikkelt zich stap voor stap. De Britse socioloog Marshall ziet burgerschap als een *developing institution*.⁶ Drie processen spelen daarbij een rol: het opeisen van burgerrechten, het formeel vastleggen daarvan in grondrechten en wet- en regelgeving, en de implementatie van wetgeving en beleid. Het claimen van rechten via maatschappelijke strijd is een cruciaal onderdeel van burgerschap. Bekende doelen van strijd zijn bijvoorbeeld menswaardigheid, veiligheid, autonomie en emancipatie. Zo streed tussen 1894 en 1920 de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht met succes voor het grondrecht van vrouwen om te stemmen en zich als volksvertegenwoordiger kandidaat te stellen. Door het opeisen van passief en actief kiesrecht voor vrouwen, toonden de leden van deze vereniging hun burgerschap. De instelling van dat grondrecht versterkte vervolgens het burgerschap van alle vrouwen. De jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw kenmerkten zich door strijd voor emancipatie van bijvoorbeeld vrouwen, homoseksuelen en gehandicapten. Nu speelt nationaliteit een centrale rol in het debat over burgerschap. De brexit – het voornemen van Groot-Brittannië om uit de Europese Unie te treden, waarmee de Britten dus afstand doen van hun Europees burgerschap – toont dat het bij burgerschap gaat om zowel in- als uitsluiting.

Het politiek claimen van rechten en, bij succes, het formeel vastleggen daarvan is niet voldoende om daar als burger ook echt profijt van te kunnen hebben. Rechten en plichten dienen in de praktijk van alledag geïmplementeerd en waargemaakt te worden. Voor scholing zijn bijvoorbeeld goede scholen en goed opgeleide leerkrachten nodig. In Nederland werd in 1901 de leerplicht van kracht, die ouders verplicht hun kinderen naar school te brengen. Negentig jaar later kregen kinderen volgens het VN-Verdrag inzake de rechten van het kind recht op onderwijs. Om de kwaliteit van onderwijs te waarborgen geeft de overheid slechts aan scholen die aan tal van minimumvoorwaarden voldoen subsidie. De Inspectie van het Onderwijs houdt daar toezicht op. Er is dus door de jaren een complex stelsel aan regels en organisaties opgebouwd om invulling te geven aan het recht van kinderen op onderwijs.

TECHNOLOGISCH BURGERSCHAP

Ons leven en onze maatschappij zijn op allerlei manieren doordrongen van technologie. We leven in een 'technologische cultuur'.⁷ Bepaalde praktijken (zoals mobiliteit en communicatie) en maatschappelijke problemen (denk aan klimaatverandering) zijn duidelijk verbonden met technologie. Maar technologie heeft ook invloed op zaken als identiteitsvorming en burgerschap. Technologie vergroot menselijke capaciteiten. De ervaring

leert dat de inzet van technologie enorme positieve en negatieve consequenties kan hebben. Zojuist is invulling gegeven aan het begrip burgerschap; technologisch burgerschap kan dan gezien worden als de verzameling van plichten en rechten die het mogelijk maakt dat burgers profiteren van de zegeningen van technologie en die hen beschermt tegen de risico's daarvan.⁸ In dit digitale tijdperk gaat het niet alleen om risico's als schending van privacy of identiteitsdiefstal, maar ook om langetermijnkwesties, zoals wat voor mensen we willen zijn.

In 1992 introduceerde Philip Frankenfeld het begrip technologisch burgerschap in het domein van ecologische risico's.⁹ Goed technologisch burgerschap stelt burgers in staat om zicht te krijgen op vragen als de volgende: Welke risico's spelen er en hoe groot zijn die eigenlijk? Wanneer is iets veilig genoeg? Wie heeft zeggenschap over de betreffende technolo-

Technologie heeft invloed op zaken als identiteitsvorming en burgerschap

gie, en met welk recht? Door inzicht in dergelijke complexe kwesties wordt het mogelijk voor burgers om zichzelf te beschermen en om hun eigen veiligheid te verifiëren in een wereld die bol staat van de risico's; denk aan gevaarlijk chemisch en

kernafval. Naast begrip van technologie en haar sociale betekenis omvat technologisch burgerschap de politisering en democratisering van technologie, oftewel de mogelijkheid van burgers om deel te nemen aan de besluitvorming rondom technologie in al haar ontwikkelingsfasen, van onderzoek tot toepassing. Technologisch burgerschap emancipeert de gewone burger aldus ten opzichte van de expert en maker van technologie. Frankenfeld stelt dat burgers het recht hebben om goed geïnformeerd te worden en deel te nemen aan de besluitvorming rondom technologie. Dat geeft burgers wel de verantwoordelijkheid om zich te informeren en deel te nemen aan de besluitvorming.

Zonder geschikte politiek-bestuurlijke instituties is (technologisch) burgerschap een lege huls. Frankenfeld keek naar de relatie tussen burgers en technologieën waarmee we ingrijpen in onze natuurlijke omgeving en de ecologische risico's die daarmee kunnen samenhangen. Volgens hem kunnen individuen pas technologische burgers worden als ze beschermd worden door *governance*-arrangementen,¹⁰ in dit geval bijvoorbeeld het wereldwijde klimaatverdrag van Parijs. Voor de relatie tussen burgers en intieme technologieën die ingrijpen op onze persoonlijke leefwereld geldt hetzelfde. Neem privacy. Het recht op privacy is het gevolg van maatschappelijke en politieke druk. De Nederlandse volkstelling van 1971 veroorzaakte een heftige maatschappelijke discussie over privacy. In de nasleep van dit debat

werd bij de herziening van de Grondwet in 1983 privacy als grondrecht toegevoegd. Dit legde de basis voor de Wet persoonsregistratie (Wpr) in 1988, waarvan het doel thans vervuld wordt door de Europese privacyrichtlijn. Ook op dit terrein zijn geschikte governancearrangementen noodzakelijk: rechten en wetten zijn tandeloos als ze niet gewaarborgd en nageleefd worden. Zo houdt de Autoriteit Persoonsgegevens (AP) toezicht op de naleving van de wettelijke regels voor bescherming van persoonsgegevens.

DIGITALE VAARDIGHEDEN

Om met de kansen en bedreigingen van technologie om te gaan, hebben burgers – jong én oud – tal van vaardigheden nodig. De huidige discussie over mediawijsheid gaat over de digitale vaardigheden die eenentwintigste-eeuwers nodig hebben. ‘To become masters of technology instead of being mastered by it’, hebben (jonge) mensen volgens Park acht digitale vaardigheden nodig, met betrekking tot identiteit, gebruik, veiligheid (safety & security), emotionele intelligentie, communicatie, geletterdheid en rechten.¹¹ Deze skills zijn te presenteren binnen drie stromingen die van oudsher een rol spelen in de discussie over mediawijsheid of digitale intelligentie: de technologische, de protectionistische en de democratische stroming.¹²

In de *technologische* stroming staat de mens als technologisch wezen centraal, die zichzelf en de wereld om hem heen vormt door het (gebruik) maken van technologie. Deze stroming richt zich op het bijbrengen van ICT-vaardigheden met als doel empowerment van gebruikers. Het centrale idee is dat gebruikers ICT op allerlei manieren kunnen inzetten om zichzelf te verwerklijken en met anderen te communiceren en samen te werken. Dat vraagt om een bewustzijn van je online aanwezigheid en gedrag en van de impact daarvan op de korte en lange termijn. De digitale wereld vraagt om digitale geletterdheid: de vaardigheid om informatie te vinden, te gebruiken, te delen en te creëren en met digitale middelen creatief problemen op te lossen.

In de *protectionistische* stroming gaat het om de weerbare mens. Naast empowerment van gebruikers is het van belang om gebruikers te beschermen en weerbaar te maken tegen allerlei risico’s die samenhangen met ICT. Hobbs onderscheidt inhoudelijke risico’s (extreem geweld, racisme, radicalisering, haattoespraken), contactrisico’s (stalking, cyberpesten, sexting, privacyschending) en gedragsrisico’s (hacking, oplichting, illegaal downloaden, internetverslaving).¹³ Weerbaarheid vereist vaardigheden om digitale risico’s te beheersen, te vermijden en te begrenzen. Naast sociale komen daar ook technische vaardigheden bij kijken. Denk

aan de vaardigheid om cybergevaaren (zoals criminele of schadelijke software) te detecteren en geschikte veiligheidsmiddelen in te zetten voor de bescherming van data.

De *democratische* stroming benadrukt het belang van publiek debat en politieke participatie en heeft oog voor de vaardigheden die nodig zijn voor het uitoefenen van technologisch burgerschap. Daarvoor zijn ten eerste de vaardigheden die hiervoor zijn genoemd van belang, zoals kennis van de technologische mogelijkheden en risico's. In een wereld die vol staat met digitale apparaten, helpt inzicht in de werking daarvan om die wereld te begrijpen. Burgerschap vraagt ook om inzicht in de invloed van technologie en de vaardigheid om de invloed van technologie op lange termijn op systeemniveau te doordenken. Daarnaast zouden burgers moeten weten wat hun plichten en rechten zijn, zoals het recht op privacy, intellectueel eigendom, vrijheid van meningsuiting en bescherming tegen haattoespraken. Ten slotte wordt burgerschap mogelijk gemaakt door op collectief niveau rechten op te eisen, vast te leggen en te implementeren. Daarbij komt politieke participatie en de kunst van het actievoeren om de hoek kijken. Dat houdt ook herbezinning in op de waarden die de digitale wereld nodig heeft. Een belangrijke vraag is: 'Hoe kunnen we met z'n allen waarden vaststellen die sturing geven aan het leven in de digitale wereld in de komende tien jaar?'¹⁴ Waarden liggen besloten in technopolitieke instituties, maar ook in technologie. Technische kennis kan aangewend worden om de waarden die besloten liggen in software bloot te leggen en ter discussie te stellen, en ook om aan software de gewenste waarden mee te geven, zoals Resnick voorstaat: 'Als je de taal van de apparaten verstaat, kun je veel makkelijker zelf ideeën ontwikkelen over hoe je die apparaten, en dus de wereld, kunt verbeteren.'¹⁵

DE OVERHEID AAN ZET

In de technologische cultuur waarin we leven, staat of valt de democratie met actief technologisch burgerschap. Aangezien de staat de hoeder is van de democratische rechtsstaat is er voor de overheid een grote rol weggelegd om actief burgerschap met betrekking tot technologie mogelijk te maken.

Om jonge mensen voor te bereiden op een leven in een digitale economie en samenleving, dient de overheid ervoor te zorgen dat digitale vaardigheden een prominente plaats krijgen in het lager en middelbaar onderwijs. Het onderwijs moet aandacht besteden aan alle digitale vaardigheden die horen binnen de drie hiervoor benoemde mediawijsheidstromingen. Mensen moeten niet alleen geëmpowerd worden via het bijbrengen van ICT-vaardigheden (technologische stroming), maar dienen ook weerbaar te

worden tegen allerlei risico's die samenhangen met ICT (protectionistische stroming). De democratische stroming ten slotte benadrukt het belang van maatschappelijk debat en politieke participatie en dus de noodzaak van het bijbrengen van skills die nodig zijn voor het uitoefenen van technologisch burgerschap. Burgerschap vraagt om inzicht in de invloed van technologie, zowel op persoonlijk als op maatschappelijk niveau.

Burgerschap verwijst naar het democratisch opeisen, vastleggen en implementeren van rechten en plichten. Met betrekking tot technologie is elk van die drie processen op dit moment gemankeerd. Het opeisen van rechten of plichten via maatschappelijke agendering gebeurt mondjesmaat omdat geloof in vooruitgang door technologie een realistische discussie over de kansen en risico's van nieuwe technologie in de weg staat. Ook vanuit de maatschappij is er weinig druk. Terwijl op het gebied van milieuproblemen het maatschappelijk middenveld sterk georganiseerd is, is dat op het terrein van privacy en andere kwesties rondom intieme technologie veel minder het geval. Agendering vindt met name plaats vanuit de

Voor de overheid is een grote rol weggelegd om actief burgerschap met betrekking tot technologie mogelijk te maken

wetenschap en de kennisinstituten.

Als gevolg staat ook de politiek-bestuurlijke omgang met de intiem-technologische revolutie nog in de kinderschoenen.

Tegelijkertijd zet de golf van intieme technieken tal van grondrechten, reguleringskaders en

systemen van wetshandhaving onder druk. Deze snelle ontwikkelingen dwingen de overheid op allerlei manieren het stelsel van rechten en plichten en de instituties die op de uitvoering daarvan toezien te moderniseren. De WRR stelt bijvoorbeeld dat naast dataverzameling ook de analyse en het gebruik van Big Data gereguleerd dienen te worden.¹⁶ Het gaat hier om een politiek-bestuurlijke opgave van formaat. Deze reikt van de praktische vraag of de Autoriteit Persoonsgegevens wel voldoende armslag heeft om haar taak goed uit te voeren en of de veiligheid en kwaliteit van software gecertificeerd dient te worden, tot meer fundamentele kwesties, zoals de vraag of encryptie (als het briefgeheim van de eenentwintigste eeuw¹⁷) en eigenaarschap van data nieuwe grondrechten moeten worden.

DEMOCRATISCHE UITDAGING

Technologisch burgerschap is *de* democratische uitdaging van de eenentwintigste eeuw. Naast het onderwijscurriculum dient onze politiek-bestuurlijke omgang met technologie aan de technologische kansen en

risico's van de eenentwintigste eeuw aangepast te worden. Op dit moment functioneren het onderwijs en het democratisch systeem met betrekking tot de omgang met technologie zeker nog niet goed genoeg. Onze huidige politiek-bestuurlijke instituties stellen burgers niet in staat optimaal te profiteren van de zegeningen van technologie en slagen er niet in hen adequaat te beschermen tegen de korte- en langetermijnrisico's daarvan. In deze hightechsamenleving is technologisch burgerschap helaas voornamelijk nog een lege huls die gevuld dient te worden. Genoeg werk aan de politiek-bestuurlijke winkel dus.

Noten

- 1 De auteur dankt Virgil Rerimassie voor zijn nuttig commentaar op een conceptversie.
- 2 Rinie van Est, 'De mens als strijdtoneel', in: Pieter Jan Dijkman, Valerie Frissen en Jan Prij (red.), *Biopolitiek. De macht van Big Data* (CDV Herfst 2014). Amsterdam: Boom, 2014, pp. 79-89. En uitgebreid in: Rinie van Est, met medewerking van Virgil Rerimassie, Ira van Keulen en Gaston Dorren, *Intieme technologie. De slag om ons lichaam en gedrag*. Den Haag: Rathenau Instituut, 2014.
- 3 Rinie van Est en Virgil Rerimassie, 'Strijd om onze intimiteit', *Het Bericht* (2014), nr. 8.
- 4 Rinie van Est, 'De stille ideologie in het techniekdebat. Hoe de informatierevolutie in de politieke luwte ons mens-zijn verandert', *Bestuurskunde* 22 (2013), nr. 2, pp. 46-57.
- 5 Zie ook: Thomas Pfister, 'Citizenship and capability? Amartya Sen's capabilities approach from a citizenship perspective', *Citizenship Studies* 16 (2012), nr. 2, pp. 241-254.
- 6 T.H. Marshall, *Citizenship and social class*. Londen: Pluto Press, 1992, p. 18.
- 7 W. Bijker, 'Understanding technological culture through a constructivist view of science, technology, and society', in: Stephen H. Cutcliffe en Carl Mitcham (red.), *Visions of STS. Counterpoints in science, technology, and society studies*. Albany, NY: SUNY Press, 2001, pp. 19-34, hier p. 20.
- 8 Deze opvatting van technologisch burgerschap is geïnspireerd door P.J. Frankenfeld. Zie: P.J. Frankenfeld, 'Technological citizenship. A normative framework for risk studies', *Science, Technology & Human Values* 17 (1992), nr. 4, p. 459-484.
- 9 Frankenfeld 1992.
- 10 Frankenfeld 1992.
- 11 Yuhyun Park, '8 digital skills we must teach our children', *World Economic Forum*, 13 juni 2016. Zie <https://www.weforum.org/agenda/2016/06/8-digital-skills-we-must-teach-our-children>
- 12 Kathleen Tyner, 'The tale of the elephant. Media education in the United States', in: Cary Bazalgette, Evelynne Bevort & Josiane Savino (red.), *New directions. Media education worldwide*. Londen: British Film Institute, 1991, pp. 170-176.
- 13 Renee Hobbs, *Digital and media literacy. A plan of action*. Washington D.C.: The Aspen Institute, 2010, p. 29.
- 14 Howard Gardner, 'Waarden vaststellen voor de digitale wereld', in: Eva Bosgraaf & Daniël Lechner (red.), *Mediawijsheid 2005 > 2015 > 2025. Uitgave ter gelegenheid van 10 jaar mediawijsheid in Nederland*. Hilversum: Mediawijzer.net, 2016, pp. 67-68, hier p. 67.
- 15 Aad van der Drift, "'Wie kan coderen, kan creëren.'" Interview met Mitchel Resnick', in: Bosgraaf & Lechner 2016, pp. 94-97, hier p. 96.
- 16 Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid, *Big Data in een vrije en veilige samenleving*. Den Haag: WRR, 2016.
- 17 Kees Verhoeven e.a., *Techvisie D66*, Den Haag: D66, 2016. Zie <https://d66.nl/content/uploads/sites/2/2016/06/Techvisie-online.pdf>

Math Reintjens

‘De “knoppenkennis” is er wel, maar het ontbreekt aan mediawijsheid’

Math Reintjens is zelfstandig mediacoach. Hij houdt zich bezig met mediawijsheid: hoe gaan wij, hoe gaan jongeren om met de nieuwe media? Hij volgde opleidingen tot mediacoach in Nederland en België en de opleiding tot antipestcoördinator.

‘Mediawijsheid is de kennis om vaardig te kunnen omgaan met de (nieuwe) media. Vaak wordt alleen gedacht aan “knoppenkennis”, maar het is meer. Jongeren zijn heel goed op de hoogte van de technische werking van apparaten. Het ontbreekt hun alleen aan wijsheid: hoe gebruik je deze media op de juiste manier?’

‘Het is in het algemeen raadzaam om jezelf niet “te bloot” te geven op het internet. Letterlijk en figuurlijk. Ook zou het goed zijn om zelf eens op onderzoek uit te gaan en te beoordelen wat waar en niet waar is van de nieuwe media. Of om zelf materiaal te creëren, zoals vlogs en foto’s. Alleen zo leren jongeren de bedreigingen van digitale media uit de weg te gaan en de kansen ervan te benutten.’

* * *

‘Het gebruik van sociale media is in mijn ogen op zichzelf prima. Maar zoals voor alles, geldt ook hier dat te veel gebruik niet goed is. Uiteraard zien de jongeren van deze generatie dit niet zo. Ik ben van een andere generatie, uit een tijd waarin je je nog kon vervelen, samen met vrienden en vriendinnen urenlang kon kletsen. Voordelen van de nieuwe media zijn dat men contact heeft met

MATH REINTJENS (1958)

Mediacoach.

wellicht meerdere vrienden en vriendinnen, maar zijn dit échte vrienden? Is degene aan de andere kant wel degene die hij of zij zegt te zijn? De geruchten die de ronde doen op sociale media, zijn die waar of verzonnen? Kan men ook nog een normaal gesprek met iemand voeren in plaats van via die media?’

‘Ik denk dat het goed zou zijn als in het onderwijs alle leerstof wordt opgehangen

aan de kapstok “mediawijsheid”. Op die manier zou de mediawijsheid van jongeren verbeteren, en tegelijkertijd zou het onderwijs er een stuk aantrekkelijker door worden.’

‘Niet alleen docenten hebben een verantwoordelijkheid; het is natuurlijk ook een taak voor ouders om hun kinderen mediawijs te maken. Maar lang niet iedereen is zelf mediawijs genoeg om dit te kunnen doen.

*Kun je van opvoeders
verwachten dat ze continu op
de hoogte zijn van de nieuwste
trends in het medialandschap?*

Bovendien, kun je eigenlijk wel van opvoeders verwachten dat ze continu op de hoogte zijn van de nieuwste trends in het medialandschap? De ontwikkelingen gaan immers razendsnel. Ik denk dat het belangrijk is dat ouders hun kinderen wijzen op de gevaren en bedreigingen die nieuwe media met zich meebrengen, en dat ze er tegelijk op wijzen dat nieuwe media op zichzelf niet fout zijn. En het lijkt me ook zinvol om hun te laten zien dat er andere zaken in het leven van een kind belangrijk zijn, bijvoorbeeld buiten spelen of gewoon het gesprek met elkaar aangaan.’

* * *

Jongeren met een verstandelijke beperking zijn extra kwetsbaar als het gaat om nieuwe media, vertelt Reintjens. ‘Het is voor mensen zónder verstandelijke beperking vaak al moeilijk om na te gaan of een bericht waar of

niet waar is of hoe het bedoeld is – laat staan voor deze groep. Deze jongeren kunnen bijvoorbeeld emoties vaak niet lezen in geschreven berichten. Hierdoor lopen ze grote risico’s; ze kunnen uitgebuit worden, meegesleept worden in zaken die ze niet willen. Daarom is het voor deze groep nog belangrijker dan voor andere groepen om veel aandacht te besteden aan mediawijsheid, voor zover dat mogelijk is. Op het gebied van mediawijsheid is er al een kloof tussen “normale” jongeren en jongeren met een beperking; laat deze alsjeblieft niet nog groter worden.’

Reintjens is momenteel bezig met de ontwikkeling van een methodiek om bedreigingen en ook kansen voor instellingen voor mensen met een beperking in kaart te brengen, om daar vervolgens een plan van aanpak voor te schrijven. ‘Zelf denk ik dat mediawijsheid een onderdeel moet gaan worden van het meten van de kwaliteit van leven van cliënten. Net zoals het gebruik van oude en nieuwe media ons leven voor een groot, zo niet *heel* groot, deel bepaalt, bepalen die media ook het leven van jongeren met een beperking.’

‘De Tweede Kamer heeft dit jaar ingestemd met het ratificeren van het VN-verdrag uit 2006 voor gelijke rechten van personen met een beperking. Dit schept de nodige verplichtingen ten aanzien van deze personen om ze mediawijzer te maken, zowel wat betreft de gevaren als wat betreft de kansen van internet en sociale media.’

door Marjolijn van der Stel

Wie bestuurt de vliegende auto? Liever wakende dan pratende burgers bij de ontwikkeling van technologie

Met het ineengrijpen van internet, deeleconomie en disruptieve innovaties zijn publieke en private investeringen op een ingewikkelde wijze met elkaar verstrengeld geraakt. Op die manier is een technopolitieke speelruimte ontstaan waarin design en wetgeving samen optrekken. Denk aan de razendsnel verruimde regels voor experimenten met zelfrijdende auto's. Onduidelijk is wat de maatschappelijke opbrengsten precies zijn. Het meepraten van burgers over technologie zal weinig soelaas bieden. Het is beter als ze eerst de ontwikkelingen argwanend volgen en controle herwinnen over de technopolitieke ruimte. Uiteindelijk zal dit de verbeelding van technologie en politiek versterken.

---

door *Huub Dijkstra*

De auteur is hoogleraar filosofie van wetenschap en politiek aan de Universiteit van Amsterdam en is als senior onderzoeker verbonden aan de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Recent verscheen van zijn hand *Het huis van Argus. De wakende blik in de democratie* (2016).

DE INTERNATIONALE ARCHITECTUUR BIENNALE ROTTERDAM (IABR) 2016, met als thema *The Next Economy*, was versierd met een welkomstspreuk, een heel rake, van de schrijver William Gibson: 'The future is already here. It is just not evenly distributed.' Gibson is wel de *noir prophet* van cyberpunk genoemd, een sciencefictiongenre waarin hij actief is. Hij staat tevens bekend als de bedenker van de term 'cyberspace'. Wat me

aansprekt in zijn uitspraak is dat die maar liefst twee wijsheden combineert.

Dat is in de eerste plaats dat denken over de toekomst of het vormgeven ervan begint in het heden en dat wat ver weg lijkt vaak nu al in gang is gezet. Dat is ook een reden om wetenschappers en techniekontwikkelaars naar hun dromen te vragen, ook al geven ze die niet graag publiekelijk prijs, bevreesd als ze zijn voor fantast te worden uitgemaakt. Maar juist die dromen zijn vaak de zaken die ze werkelijkheid willen laten worden – en waarop hun huidige onderzoek al zinspeelt.

Wat me daarnaast bevalt is dat het verdelingsvraagstuk op de agenda wordt gezet. Tot voor kort was dat een garantie om voor communist (of erger) te worden uitgemaakt in de technowereld, maar sinds enige tijd lijkt er een kentering gaande. Dat is niet in de laatste plaats te danken aan het werk van Piketty, die het thema ongelijkheid op de agenda heeft weten te krijgen. Ook het verzet (en de angst daarvoor) tegen het zogenoemde politieke establishment in steeds meer westerse landen door groepen die zich stelselmatig economisch benadeeld weten, heeft de verdelingsproblematiek nieuw leven ingeblazen. Maar het heeft ook te maken met de al enige tijd afvlakkende productiviteitsgroei in de Verenigde Staten en de argwaan jegens het ontstaan van internet- en technobubbels.

Dat kan worden geïllustreerd met een andere uitspraak die me aanspreekt: ‘We were promised flying cars and we got 140 characters.’ Hier is iemand aan het woord die allesbehalve een criticus van Silicon Valley kan worden genoemd. De uitspraak is van Peter Thiel, een *techno lord* die schatrijk is geworden als medeoprichter van PayPal en nog stinkerder rijk met zijn vroeg verworven aandeel in Facebook (gekocht voor een half miljoen dollar, verkocht voor meer dan een miljard), en die actief is als *angel investor* en *venture capitalist*. Recent was hij in het nieuws door zijn financiële steun aan de rechtszaak van Hulk Hogan tegen Gawker. Hogan wilde deze website, een soort GeenStijl uit Californië, op de knieën krijgen omdat deze zijn seksuele geaardheid naar buiten had gebracht (exit vrijheid van meningsuiting) en kritiek had geuit op zijn steun aan Donald Trump. Over de ‘gelijke verdeling’ waar Gibson over sprak zul je Thiel niet horen. Liever wil hij met zijn maat Elon Musk, ook ex-PayPal en oprichter en CEO van SpaceX en Tesla Motors, *seasteads* (drijvende steden) voor de kust starten omdat de beide heren het belachelijk vinden dat de Verenigde Naties slechts 193 lidstaten kennen (te weinig keus), of de maan koloniseren en tot libertaire samenleving dopen omdat ze de overheid als een slecht werkend algoritme beschouwen.

Toch spreekt zijn uitspraak me aan. Terecht stelt hij aan de kaak dat ondanks de enorme hypes die er om de technologieën hangen die rond San

Francisco worden ontwikkeld, het innovatieve gehalte en de zegeningen nogal worden overschat. Iedere nieuwe versie van de iPhone is wereldnieuws en de journaals zenden trouw de beelden uit van de rush als de winkels opengaan (blijkbaar wordt er op zo'n moment niet via internet besteld). Maar wat hebben al die miljardeninvesteringen nu opgeleverd? Dat we kunnen twitteren, met gebruikmaking van honderdveertig karakters ... Ondertussen is de vliegende auto niet gekomen.

GEBREK AAN LANGETERMIJNINVESTERINGEN IN TECHNOLOGIE

Er is veel te zeggen over deze ontwikkelingen en over hoe ze gewaardeerd moeten worden, maar ik wil hier in het bijzonder ingaan op de verhouding tussen publieke en private investeringen en opbrengsten, en op de relatie tussen overheid, bedrijven en burgers. De verhouding tussen publieke en private investeringen en opbrengsten is uitvoerig geanalyseerd door onder anderen de econome Mariana Mazzucato¹ en door Stanford University-onderzoeker Evgeny Morozov, die sceptisch is over de democratische zegeningen van het internet en de cyberindustrie.² Wat beide auteurs glashelder tonen is dat overheden zich maar al te vaak de kaas van het brood laten eten als het gaat om investeringen in technologie en om wat ze daarvoor terugkrijgen. Verder laten zij zien dat de internet- en ICT-industrie uitblinkt in het simplificeren van problemen. In beide gevallen is het publieke karakter van technologie, in de betekenis van transparantie, van toegankelijkheid en verdeling, en vooral van echte maatschappelijke opbrengsten genereren, de dupe.

Een mooi voorbeeld is Mazzucato's analyse van de biografie van Steve Jobs. Het woord 'government' komt hierin niet één keer voor, terwijl de iPhone nooit mogelijk was geweest zonder de miljardeninvesteringen die

Overheden laten zich maar al te vaak de kaas van het brood eten als het gaat om investeringen in technologie en om wat ze daarvoor terugkrijgen

de Amerikaanse overheid in ruimtevaartprogramma's en in de ontwikkeling van het internet heeft gedaan. Hier wordt de inzet van publieke middelen willens en wetens uit de geschiedenis weggeschreven om het sprookje van de entrepreneur-uitvinder te laten voortbestaan. Een ander voorbeeld is Mazzucato's analyse van de mil-

jarden die de overheid steekt in wetenschappelijk onderzoek dat direct of indirect de farmaceutische industrie ten goede komt voor de ontwikkeling van medicijnen. Het is natuurlijk een goede zaak dat die medicijnen er

komen, maar de overheid laat vaak na eisen te stellen aan de prijzen die ervoor gerekend mogen worden en de winsten die erop kunnen worden gemaakt. Met dat geld zou de overheid ook andere investeringen kunnen doen, en met lagere prijzen zouden mensen echt profiteren.

Een ander voorbeeld van waar de overheid en vooral de maatschappij uiteindelijk met lege handen komt te staan is beschreven door Morozov. In Finland ondersteunde de overheid de innovatieve start-up Kutsuplus. Doel was om in Helsinki de Uber van het openbaar vervoer te worden. Met behulp van smartphones en algoritmes zouden passagiers via naadloos op elkaar aansluitende minibusjes naar hun bestemming vervoerd kunnen worden. Het was een succes: het werkte en de jaarlijkse groei was indrukwekkend. Toch trok de overheid er na enige tijd de stekker uit, omdat het ‘te duur’ was.

Maar wacht eens even: ‘te duur’? Het ging hier toch om investeringen? Fijntjes wijst Morozov erop dat Uber een miljardenwaarde vertegenwoordigt maar nog geen dollar ‘winst’ heeft gemaakt. Waar het om gaat is marktaandeel en het bereiken van een monopolie. De lange adem, de agressieve tactieken en de lobby in steden die daarvoor nodig zijn (Uber benoemde recent niet alleen oud-eurocommissaris Neelie Kroes als adviseur, maar ook de oud-burgemeesters van Houston, Philadelphia, Rome en Adelaide) vereisen jarenlange investeringen.

En juist die lange adem heeft de overheid niet. Niet slechts door onwil of kortetermijnbeleid: het geld ontbreekt eenvoudigweg. En weer wijst Morozov op een ongerijmdheid: zijn het niet diezelfde Ubers en Airbnbs die via allerlei constructies, vrijstellingen en regelrechte ontwijking onder het betalen van belastingen uitkomen? Mede door die gemiste inkomsten ontbreekt het de overheid aan middelen om langetermijninvesteringen te doen in technologieontwikkeling die wel duidelijke publieke opbrengsten genereert.

DE GEBORTE VAN EEN TECHNOLITIEKE RUIMTE

Een les die uit deze analyses kan worden getrokken is wat mij betreft *niet* dat internetbedrijven uit boeven en cowboys bestaan of dat overheden sukkelers zijn die zich moedwillig de kaas van het brood laten eten (al deed de belastingdeal die de Gemeente Amsterdam met Airbnb sloot dat wel even vermoeden). Het belangrijkste inzicht lijkt me dat er een ingewikkelde verstrengeling tussen publieke en private investeringen is ontstaan waardoor de maatschappelijke opbrengsten uit het zicht verdwijnen. Er is een technopolitieke speelruimte geboren waarin design en wetgeving samen optrekken. Denk aan de razendsnel verruimde regels voor experi-

menten met zelfrijdende auto's. Die technopolitieke speelruimte heeft Keller Easterling omschreven als *extrastatecraft*.³

Precies dit ontstaan van zo'n technopolitieke speelruimte waarin onvoldoende duidelijkheid is over wat nu als maatschappelijke opbrengst mag worden verstaan, maakt me sceptisch over democratieverhalen die burgers een belangrijke rol denken te kunnen geven in de ontwikkeling van technologie. In mijn eerdere boek *Politiek vernieuwen. Op zoek naar publiek in de technologische samenleving* was ik nog redelijk optimistisch over de mogelijkheden die er zijn om burgers te betrekken bij de vormgeving van de technologische samenleving.⁴ Althans, ik verklaarde het tot een democratische taak van die technologische samenleving dat de publieken daartoe moeten worden gesmeed. Dat was niet eens gebaseerd op een Europees idee van de verzorgingsstaat, maar op het werk van de Amerikaanse pragmatist John Dewey, juist iemand die een ondernemend ideaal van democratie nastreeft. Een onverdachte bron dus.

Toch zou ik, als mij nu wordt gevraagd *hoe* de informatie- en communicatietechnologie goed burgerschap kan versterken, terughoudend zijn. Om te beginnen zou de vraag moeten luiden *of* de informatie- en communicatietechnologie goed burgerschap kan versterken. Ik vermoed dat het antwoord ontkennend luidt. Belangrijker misschien is nog dat ik intussen een andere politieke attitude hoger waardeer. In plaats van participatie, inspraak en codesign denk ik dat meer waakzaamheid geboden is.

In mijn recente boek *Het huis van Argus. De wakende blik in de democratie* heb ik het begrip 'wantrouwen' tegen het licht gehouden.⁵ Ik denk dat die notie tekortschiet omdat die doorgaans met een te negatieve en te beperkte opvatting van democratie gepaard gaat. Wat daarentegen wel cruciaal is, is controle. Hoe kunnen burgers controle krijgen op de inrichting van een samenleving die in steeds sterkere mate technologisch is (denk aan de zogenoemde *smart cities*) en op een politiek bestel dat slechts indirect toegang biedt (via de vertegenwoordigende democratie)?

HET WAKENDE OOG

In dit verband is er de laatste jaren een interessante wending waar te nemen naar wat Jeffrey Green in *The eyes of the people* een *oculaire democratie* heeft genoemd.⁶ Daarin staat niet het meepraten centraal (deliberatie) of je stem afgeven (representatie), maar *kijken*. De oculaire democratie benadrukt het belang van het wakende oog. Deze 'zienswijze' is terug te vinden in het werk van de Franse filosoof en historicus Pierre Rosanvallon, met name zijn *Democratie en tegendemocratie*, en van de Britse politieke wetenschapper John Keane, met zijn *The life and death of democracy*, waarin hij

de opkomst van de *monitory democracy* heeft beschreven.⁷ Controle is onlosmakelijk verbonden met een democratische traditie waarin burgers worden geacht het bestuur in de gaten te houden. *Via* die controle manifesteren burgers zich even goed als dat ze dat via de collectieve wilsvorming doen. Behalve uit een manier om de zeggenschap van burgers tot uitdrukking te brengen bestaat democratie zo uit een controlerend element waarin diezelfde burgers een wakend oog op de macht houden.

Plaatst dit burgers dan niet in een passieve positie? Zet louter kijken mensen niet buitenspel, als het niet tot een gesprek komt? Inderdaad waarschuwde de eerdergenoemde John Dewey er al voor dat alleen praten

Afzijdige burgers zijn de resultante van een inkrimpende sfeer van publieksvorming. Het laatste redmiddel dat hun ten dienste staat is waakzaamheid

mensen tot *deelnemers* in een democratie maakt. Alleen kijken veroordeelt hen tot *toeschouwers*. Maar ook de ‘vocale’ democratie, zoals Green die noemt, waarin de stem centraal staat, heeft een zwakke plek. Zo heeft de politieke wetenschapper en invloedrijke *Newsweek*-columnist en CNN-commentator Fareed Zakaria in *De toekomst van*

vrijheid op vernietigende wijze betoogd dat het ideaal van Dewey voor de democratie in de Verenigde Staten totaal gecorrumpeerd is geraakt.⁸ Juist de ‘inclusieve’ gespreksbenadering van democratie maakt haar kwetsbaar voor goed georganiseerde lobbygroepen. De globalisering van het politieke circuit (zie de adviseurs die Uber benoemt) versterkt dit alleen maar.

Het codesign door burgers zal weinig soelaas bieden waar het is opgenomen in al te innige publiek-private investeringen, innovatie en wetgeving. In plaats van daarbinnen mee te praten over technologie, doen burgers daar waar extrastatecraft de dienst uitmaakt er beter aan een stap naar buiten te zetten om hun controle verder te ontwikkelen.

De ruimte die er is voor controle moet ook worden benut bij gebrek aan beter. Monitoring door bedrijven van gedrag via informatienetwerken en de technologische structurering van de openbare ruimte, zoals in de smart city, hebben het private beheer versterkt. De mogelijkheden van burgers om de *publieke ruimte* voor verkeer en voor vrije meningsvorming vorm te geven, nemen ondanks de revolutionaire ontwikkelingen in het digitale en sociale medialandschap niet noodzakelijk toe. Dat wil zeggen, de *middelen* om media te ontwikkelen en te benutten mogen toenemen, maar de *controle* ervan ligt in belangrijke mate bij private spelers. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat burgers kritisch maar afzijdig zijn. Afzijdige burgers zijn de resultante van een inkrimpende sfeer van publieksvorming.

Het laatste redmiddel dat hun ten dienste staat is waakzaamheid. Dat is misschien vanuit het oogpunt van een participatieve democratie een bedenkelijke ontwikkeling, maar het is wel een ontwikkeling die onderkend moet worden om de verkleining van de politieke speelruimte voor burgers onder ogen te zien. En om te voorkomen dat burgers *en* overheden knollen voor citroenen worden verkocht, is enige extra argwaan geen slecht idee.

Bovendien biedt controle, als die niet slechts als een vorm van wantrouwen wordt begrepen, ook ruimte voor *verbeelding*. Juist door eerst onder ogen te zien dat het publieke en het private domein verstrengeld zijn en dat burgers, bedrijven en overheden niet meer absoluut gescheiden opereren, ontstaat ruimte om de verbindingen anders te leggen. De verbeelding van de toekomst is zo geen vrijblijvende oefening of alleen een kritisch commentaar. Zij ontstaat vanuit de controlerende rol die burgers willen innemen maar waarvoor de marges smal zijn. Zoals Pallas Athena, de godin van de wijsheid, werd geboren uit het hoofd van oppergod Zeus, zo groeit verbeelding uit controle. *Te vroeg* meepraten en meedoen (participatie en deliberatie zijn hier de sleutelwoorden) leidt ertoe dat er bij aanvang te weinig een beeld is gekweekt van de gewenste publieke opbrengsten. De sneltreinvaart (magneetzweeftreinvaart is een passender term) van de ontwikkelingen stelt burgers en overheden vervolgens al snel voor voldongen feiten. Terwijl experimenteerruimte in de wettelijke kaders voor alle partijen een laboratorium moet zijn. Zoals wetenschapssocioloog Andrew Pickering terecht opmerkt: in experimenteel onderzoek blijft niets hetzelfde als de proeven eenmaal draaien. Zowel de theorie, het experiment, de feiten en de instrumenten als de onderzoeker zelf worden ‘door de mangel gehaald’.⁹ Bij die transformatie past afstand *en* betrokkenheid. De verleiding van de vocale democratie is groot omdat die directe zeggenschap suggereert, maar de opbrengsten van de oculaire democratie zouden weleens verrassend kunnen uitpakken als onderkend wordt dat controle en verbeelding hand in hand kunnen gaan.

Noten

- 1 M. Mazzucato, *The entrepreneurial state. Debunking public vs. private sector myths*. Londen: Anthem Press, 2013.
- 2 E. Morozov, *The net delusion. The dark side of internet freedom*. Philadelphia: Public Affairs, 2011; idem, *To save everything, click here. The folly of technological solutionism*. Philadelphia: Public Affairs, 2013; idem, ‘Our cities shouldn’t rely on Uber to devise new transport choices’, *The Guardian*, 1 februari 2015.
- 3 K. Easterling, *Extrastatecraft. The power of infrastructure space*. Brooklyn: Verso, 2014.
- 4 H. Dijkstra, *Politiek vernieuwen. Op zoek naar publiek in de technologische samenleving*. Amsterdam: Van Gennep, 2008.
- 5 H. Dijkstra, *Het huis van Argus. De wakende blik in de democratie*. Amsterdam: Boom, 2016.
- 6 J.E. Green, *The eyes of the people. Democracy in an age of spectatorship*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

- 7 Respectievelijk P. Rosanvallon, *Democratie en tegendemocratie*. Amsterdam: Boom, 2012; en J. Keane, *The life and death of democracy*. Londen: Simon & Schuster, 2009.
- 8 F. Zakaria, *De toekomst van vrijheid. De paradoxen en schaduwzijden van democratie*. Amsterdam: Contact, 2008.
- 9 A. Pickering, *The mangle of practice. Time, agency, and science*. Chicago: University of Chicago Press, 1995. Met dank aan filmmaker en kunstenaar Joost Rekveld voor het in herinnering brengen van dit concept.

Digitale burgerbetrokkenheid: kansen en dilemma's

In digitale middelen zit meer potentie dan er nu uit wordt gehaald. ICT kan burgerbetrokkenheid langs het hele spectrum versterken: in zowel informerende, beleidsbeïnvloedende, als directe vorm. Tegelijkertijd is technologie geen wondermiddel en al helemaal geen quick fix voor de behoefte van burgers aan meer politieke betrokkenheid. Het succes van digitale instrumenten hangt af van een duidelijke inbedding van de digitale burgerbetrokkenheid in het politieke proces, van investeringen in de communicatie rondom het instrument, en van een goed ontwerp.

---

door Iris Korthagen & Ira van Keulen

De auteurs zijn onderzoekers bij het Rathenau Instituut. Van Keulen is daarnaast ook parlementair liaison.

RECENTELIJK HEBBEN DE BEIDE KAMERS VAN DE STATEN-GENERAAL in meerderheid aangegeven dat er een staatscommissie Bezinning Parlementair Stelsel moet komen. Dat is bijzonder. Het is de wens van de meerderheid van de Kamerleden dat er een brede reflectie op de 201 jaar oude parlementaire democratie gaat plaatsvinden. De fundamenten van de parlementaire democratie zullen onder discussie komen te staan: het kiesstelsel, taken, positie en functioneren van het Nederlandse parlementaire stelsel en de parlementaire democratie worden opnieuw bekeken en gewogen. Alleen minister-president Rutte moet nu nog officieel instemmen.

Een van de belangrijkste overwegingen van de beide Kamers is dat de Nederlandse burger meer betrokkenheid bij beleid en politiek ambiert. Zo blijkt uit een van de recentste studies van het Sociaal en Cultureel Planbureau dat twee derde van de respondenten het eens is met de volgende stelling: 'Het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over

belangrijke politieke kwesties.¹ Slechts één op de tien is het daarmee óneens. De steun voor en de opkomst bij het referendum over het associatieakkoord met Oekraïne in april (ruim vier miljoen geldige stemmen) heeft deze bereidheid van burgers ook in de praktijk laten zien. Een van de belangrijke uitdagingen van de staatscommissie volgens beide Kamers zal daarom zijn: hoe kan er meer burgerbetrokkenheid georganiseerd worden bij beleid en politiek?

Daarnaast is het voor zowel de Eerste als de Tweede Kamer duidelijk dat 'digitalisering en social media onmiskenbaar invloed hebben op het karakter van de representatieve democratie en het functioneren van het parlementaire stelsel'.² Op lokaal niveau speelt technologie al een belangrijke rol in de mogelijkheden voor burgers om zich te informeren, zich te mobiliseren en actie te ondernemen. Een mooi voorbeeld daarvan is het digitale platform Hallo IJburg, waar inwoners onder andere hun 'wensen' voor de regio kenbaar maken en die van anderen kunnen steunen of aangeven dat ze willen helpen bij het realiseren ervan. Maar denk ook aan websites van lokale belangenorganisaties, zoals het Platform Vlieg hinder Regio Castricum en het gasbevingenportaal van de Groninger Bodem Beweging, die informatie aandragen en zo burgers mobiliseren en de politiek onder druk proberen te zetten. Of Argu, een digitaal forum voor dialoog waar verschillende gemeenten van gebruikmaken om debat over lokale vraagstukken te stimuleren en ideeën voor verbetering van het beleid te verzamelen. Het Rotterdamse Stadsinitiatief bood inwoners zelfs de mogelijkheid online te

stemmen op het burgerinitiatief dat volgens hen gemeentelijke financiering van een paar miljoen euro verdiende.³

In hoeverre zouden digitale instrumenten ook actief ingezet kunnen worden om meer burgerbetrokkenheid op landelijk niveau te organiseren? Digitale instrumenten bieden mogelijkheden om

Digitale instrumenten bieden mogelijkheden om burgers meer bij besluitvorming te betrekken, zeker op landelijk niveau

burgers meer bij besluitvorming te betrekken, zeker op landelijk niveau. In dit artikel bespreken we voorbeelden uit binnen- en buitenland. We zien kansen maar ook dilemma's op basis van bestaande praktijken. We sluiten daarom af met de conclusie dat digitale instrumenten op landelijk niveau als mogelijkheid nog meer verkend moeten worden, met de aantekening dat het succes van digitale burgerbetrokkenheid van veel verschillende voorwaarden afhankelijk is.

BURGERBETROKKENHEID ONTRAFELD

Het Rathenau Instituut zet in zijn onderzoek naar digitale democratie nadrukkelijk burger*betrokkenheid* centraal en niet burger*participatie*. De betrokkenheid van burgers bij parlementaire besluitvorming krijgt immers niet alleen vorm via actieve participatie. Burgers zijn ook betrokken bij de politiek door te lezen over politieke besluiten en door het onderling bediscussiëren van politieke standpunten. Dit noemen we *informatieve* betrokkenheid. Voor veel burgers is deze vorm van politieke betrokkenheid veel realistischer dan het participerende ideaal.⁴ Bovendien moeten we niet onderschatten welke kracht uitgaat van het monitorende publiek. Kritische, monitorende burgers scannen de informatie die via diverse (digitale) media tot hen komt en ondernemen actie wanneer iets hen echt raakt. Neem het voorbeeld van Loek Hermans, voormalig senator en tevens initiatiefnemer van de hiervoor genoemde staatscommissie, die waarnemend burgemeester van Zutphen zou worden – althans, dat was het idee van burgemeester en wethouders. Het liep echter anders. Nadat Hermans in opspraak kwam vanwege zijn commissariaat bij Meavita, stelden de monitorende burgers van Zutphen een online petitie op om te laten zien dat er onder de lokale bevolking geen draagvlak was voor zijn benoeming. De lokale volksvertegenwoordigers trokken vervolgens hun steun in.

Als tweede onderscheiden we (met het scp⁵) *beleidsbeïnvloedende* betrokkenheid: invloed van burgers op het beleid van een overheidsinstantie. Voorbeelden van beleidsbeïnvloeding zijn burgerconsultaties door politiek of overheid, of burgers die op eigen initiatief advies uitbrengen, zoals via het raadgevend referendum. Als derde onderkennen we *directe* burgerbetrokkenheid. Directe burgerbetrokkenheid houdt in dat burgers zelf bij meerderheid een besluit kunnen nemen, zoals via bindende referenda. De laatste vorm is *zelfredzame* betrokkenheid, waarbij burgers zelf of in samenwerking met andere partijen (waaronder de overheid) aan de slag gaan en publieke taken oppakken. Door bijvoorbeeld buurtmoestuinen of zorg- en energiecorporaties te beginnen en/of te beheren worden burgers meebeslissers; door te doen pakken ze zelf maatschappelijke vraagstukken op.⁶

INTERNATIONALE VOORBEELDEN VAN DIGITALE BURGERBETROKKENHEID

In een studie die wij nu voor het Europees Parlement verrichten, zien we in allerlei landen experimenten met digitale instrumenten die lokaal of nationaal burgerbetrokkenheid bij beleid en politiek organiseren. Zo kwamen we diverse initiatieven tegen waar burgers meewerken aan wet- en beleidsteksten. Zoals het Finse Open Ministerie, waar door middel van

crowdsourcing burgers samen met juristen en andere experts op vrijwillige basis conceptwetgeving schrijven (<http://openministry.info/>). In een aantal gevallen zijn voorstellen overgenomen door het Finse parlement, zoals de legalisering van het homohuwelijk.⁷ Of denk aan Participate Melbourne, waar de mogelijkheid werd geboden om voor iedereen zichtbare wijzigingen aan te brengen in de concepttekst van een toekomstvisie op de ruimtelijke inrichting van Melbourne. Burgers en ambtenaren werkten op die manier samen aan de concepttekst. Dat verhoogt niet alleen de interactiviteit, maar ook de transparantie van het beleidsproces. Het instrument is daarmee niet alleen een beleidsbeïnvloedende, maar ook een informatieve vorm van burgerbetrokkenheid.

Ook vonden we veel voorbeelden van participatief begroten, waarbij burgers invloed uitoefenen op of zelfs beslissingen nemen over de verdeling van publieke middelen. In de verschillende bestaande varianten spelen online tools vaak een belangrijke rol. In Parijs bijvoorbeeld kunnen burgers online voorstellen indienen voor projecten voor de stad als geheel of voor een bepaald district. Online kunnen ze elkaars voorstellen lezen, becommentariëren en/of steunen. Na een selectie door de gemeentelijke organisatie kunnen Parijzenaren online (én offline) stemmen op een voorstel. Vervolgens kunnen ze de vorderingen van de in 2015 verkozen projecten met een totaal budget van zo'n 94 miljoen euro online volgen. Via het design van de online tools kan het participatief begroten goed inzichtelijk gemaakt worden. In Berlijn-Lichtenberg werkt een initiatief dat vergelijkbaar is met het Parijse bijvoorbeeld via een feedbacksysteem: bij ieder voorstel is in één oogopslag duidelijk of het is toegekend (groen), nog in behandeling is (oranje) of is geweigerd (rood), en is daarbij een korte, begrijpelijke toelichting te vinden.

Politieke partijen als de Piratenpartij (met vooral veel steun in Duitsland en IJsland), het Spaanse Podemos en de Italiaanse Movimento 5 Stelle (Vijfsterrenbeweging) gebruiken technologie om het Atheense ideaal van directe democratie te bereiken. Leden en andere geïnteresseerden worden via collaboratieve software uitgenodigd om samen aan voorstellen en verkiezingsprogramma's te werken. Verder maken ze gebruik van digitale stelsystemen om te stemmen over voorstellen of over de politieke afvaardiging van de partij. Zo zorgen de partijen en bewegingen ervoor dat hun leden en geïnteresseerden kunnen meebeslissen, een directe vorm van burgerbetrokkenheid dus. Dat is een heel andere manier om politieke representatie vorm te geven dan andere partijen gewend zijn.

Ten slotte – hoewel dit uiteraard geen uitputtende lijst is – zijn websites die de politiek monitoren een aansprekend voorbeeld van informatieve burgerbetrokkenheid. Dit zijn websites die via statistieken en andere gegevens de activiteiten van parlementariërs monitoren – stemgedrag,

inbreng in een debat, enzovoort – en het publiek daarover informeren. Voorbeelden hiervan zijn de drukbezochte Duitse website *Abgeordnetenwatch.de* en de Franse variant *Nosdeputés.fr*.

HARD WERKEN

Maar burgerbetrokkenheid creëren is hard werken. Via technologie komt niet zomaar meer burgerbetrokkenheid tot stand. Er moet geïnvesteerd worden in het design, zodat de tool begrijpelijk is en aansluit op de leefwereld van burgers én op het besluitvormingsproces in beleid en politiek. Dat vergt vaak een behoorlijke inspanning. Om een begroting inzichtelijk te maken voor burgers zijn er vertaalslagen en herberekeningen nodig. Daarnaast is de communicatiestrategie enorm belangrijk; de bekendheid van het instrument onder de doelgroep is cruciaal voor het succes. Ten slotte is er nog de verwerking van de opbrengsten: ook daar zijn tijd en middelen voor nodig en, opnieuw, een goede communicatiestrategie die erop gericht is burgers duidelijk te maken hoe er met de opbrengsten is omgegaan in de besluitvorming.

Dat zien we ook bij de Nederlandse voorbeelden van online instrumenten op landelijk niveau, zoals het digitale platform voor wetgevingsconsultatie *www.internetconsultatie.nl*. Dit platform bestaat sinds 2009 en is de experimenteerfase lang voorbij. Via de site kunnen burgers en belanghebbende organisaties commentaar leveren op conceptwet- en -regelgeving voordat die naar de Tweede Kamer wordt gestuurd, via het beantwoorden van specifieke vragen of via een eigen document. Dit portal geniet echter nog steeds geen wijdverbreide bekendheid en daar wordt ook weinig werk van gemaakt. Bovendien is het niet altijd duidelijk wat er met de reacties wordt gedaan in het verdere wetgevingsproces, een belangrijk verbeterpunt dat vijf jaar na de eerste evaluatie nog onvoldoende is opgepakt.⁸ De systematische verwerking van de opbrengsten heeft volgens de evaluatoren een professionaliseringsslag nodig, zoals via scholing van ambtenaren in onderzoeksmethoden. Daarnaast zou het design van het portal aantrekkelijker kunnen worden gemaakt en beter kunnen aansluiten op de belevingswereld van burgers, bijvoorbeeld via dossiers op onderwerp, met relevante achtergronddocumenten, handige infographics en begrijpelijke terminologie.

Er zijn ook stappen gezet door het Nederlandse parlement. Burgers kunnen via de website van de Tweede Kamer bijvoorbeeld inzage krijgen in vergaderstukken, notulen en vragen en amendementen van Kamerleden, Kamerdebatten live volgen, en video-opnamen van plenaire Kamerdebatten terugkijken. Maar er kan meer open data beschikbaar worden gesteld om burgerbetrokkenheid te faciliteren, en dan liefst in een centrale databank, in te hergebruiken formats.⁹ Denk aan overzichten van stemgedrag

per fractie, thema of beleidsterrein. Bovendien kan de informatie meer op dossiers worden geordend, waardoor het wetgevingsproces transparanter en inzichtelijker wordt gemaakt.

Er zijn echter ook nog een hoop vraagtekens rondom digitale burgerbetrokkenheid. Ook instrumenten die internationaal als succesvol gelden hebben soms te kampen met tegenvallende participatenaantallen. En hoe bereik je een representatieve groep? De blanke man van middelbare leeftijd is vaak oververtegenwoordigd. Daar hoort ook een vraag over de doel-

*Toenemende digitale
burgerbetrokkenheid vraagt
om versterking van de
representatieve democratie*

stelling bij: is het instrument geschikt om draagvlak te meten of alleen om goede ideeën op te halen? Hoe is de burgerbetrokkenheid goed in te passen in het algehele politieke besluitvormingsproces? Het belangrijkste vraagteken kan gezet worden achter de effectiviteit

van veel van de instrumenten. Er zijn namelijk maar weinig metingen beschikbaar over de effectiviteit van de digitale instrumenten: in hoeverre hebben ze bijgedragen aan bijvoorbeeld meer tevredenheid van burgers of aan betere beslissingen?

LESSEN

Belangrijke lessen die we op basis van ons lopende onderzoek kunnen aanreiken zijn de volgende:

- *Er zijn meer experimenten met beleidsbeïnvloedende betrokkenheid bij landelijke issues nodig.* Zijn de lokale voorbeelden van digitaal georganiseerde burgerbetrokkenheid die we in ons onderzoek tegenkomen zomaar te vertalen naar de landelijke praktijk? Daar zijn twijfels over. Zo stellen Hendriks en collega's in de Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2015 dat lokale kwesties structureel meer mensen op de been krijgen dan (inter)nationale kwesties.¹⁰ Maar de vraag is tegelijkertijd of de regering en het parlement tot nu toe überhaupt voldoende mogelijkheden bieden om Nederlandse burgers betrokken te laten raken bij landelijke vraagstukken.
- *Meer betrokkenheid van burgers betekent niet minder betrokkenheid van politici.* Integendeel. Toenemende digitale burgerbetrokkenheid vraagt om versterking van de representatieve democratie.¹¹ Het zijn vaak bepaalde groepen burgers die digitale instrumenten aangrijpen om van zich te laten horen. In de uiteindelijke besluiten moeten ook minder actief betrokken burgers en minderheden zich blijven herkennen.

- *Meer beleidsbeïnvloedende en directe burgerbetrokkenheid leidt tot een verschuiving in de rolverdeling tussen burgers en politici.* Het is belangrijk dat de beoogde staatscommissie nadenkt over hoe politici zich moeten verhouden tot een verdergaande inmenging van burgers in de besluitvorming. Dat betekent dat de controlerende taak van politici belangrijker wordt, terwijl voor politiek debat minder ruimte is (depolitisering). Meer burgerbetrokkenheid betekent namelijk vaak minder ruimte voor politici om politieke standpunten in te nemen, lijnen uit te zetten en die te verdedigen.
- *Extra aandacht is nodig voor het geven van feedback: waarom honoreren politici uitkomsten van (online) burgerbetrokkenheid wel of niet?* Wanneer politici stelselmatig te weinig doen met die uitkomsten en daarover onvoldoende verantwoording afleggen, ontstaat het risico dat burgers hun vertrouwen in de politieke besluitvorming verliezen.
- *Technologie is niet neutraal.* Technologische uitgangspunten, het ontwerp van het specifieke instrument en het eventuele verdienmodel zijn sturend voor de inhoud en het proces van burgerbetrokkenheid. De huidige online omgeving met sociale media en digitale platforms voldoet niet vanzelf aan democratische voorwaarden als gelijke toegang en representativiteit.

DE OPGAVE

De toekomstige staatscommissie Bezinning Parlementair Stelsel staat voor deze belangrijke uitdaging: hoe meer burgerbetrokkenheid bij parlementaire besluitvorming te organiseren? In digitale middelen zit meer potentie dan er nu uit wordt gehaald. ICT kan burgerbetrokkenheid langs het hele spectrum versterken: in zowel informerende, beleidsbeïnvloedende, als directe vorm. Tegelijkertijd is technologie geen wondermiddel en al helemaal geen *quick fix* voor de behoefte van burgers aan meer politieke betrokkenheid. Het succes van digitale instrumenten hangt ten minste af van de volgende voorwaarden: (1) een goede communicatiestrategie rondom het instrument; (2) een duidelijke inbedding van de digitale burgerbetrokkenheid in het politieke proces; en (3) een goed ontwerp.

Oftewel: er moet een *engagementstrategie* zijn rondom het instrument. Burgers en politici – of in sommige gevallen een specifieke doelgroep – moeten ten eerste vanaf het begin weten dat het instrument bestaat, wat het doel ervan is en dat het nut heeft om mee te doen. Ten tweede moeten de betrokken partijen overeenstemming hebben over op welk moment de inbreng van burgers het besluitvormingsproces voedt, en welke status de inbreng van burgers heeft (adviserend of beslissend): kortom, hoe krijgt de inbedding

gestalte? Ten derde moet het ontwerp zorg dragen voor een brede toegankelijkheid en gebruiksvriendelijkheid van de tool. Het design kan bovendien de inbedding van de burgerbetrokkenheid in het besluitvormingsproces faciliteren, door kwesties uit de leefwereld van burgers beter te laten aansluiten bij kwesties in het besluitvormingsproces in beleid en politiek. Zo zouden bedragen in een online burgerbegroting moeten aansluiten op de officiële begroting van een overheid, zodat keuzes van burgers in de online begroting direct kunnen worden vertaald in (mogelijke)¹² keuzes in de officiële begroting. Ook zou het ontwerpen van een feedbackoptie waarin politici of beleidsmakers vertellen hoe ze zijn omgegaan met voorstellen van burgers – zoals in de tool van Berlijn-Lichtenberg – bijdragen aan die aansluiting.

Noten

- 1 Josje den Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houweligen met medewerking van Esther Schrijver, *Burgerperspectieven 2016*/1. *Kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2016, p. 35.
- 2 Staten-Generaal, vergaderjaar 2015-2016, 34 430, nr. A: *Conceptbrief van de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 7 juli 2016.
- 3 Zie respectievelijk: halloijburg.nl, vlieg-hinder.nl, opengis.eu/gasbevingen, argu.co en rotterdam.nl/stadsinitiatief.
- 4 Zie bijvoorbeeld: J.E. Green, *The eyes of the people. Democracy in an age of spectatorship*. Oxford: Oxford University Press, 2010; Arjen de Wit en Barry Hoolwerf, 'Maak lokaal actief burgerschap niet groter dan het is', *Sociale Vraagstukken*, 20 april 2015; Evelien Tonkens en Jan Willem Duyvendak, 'Graag meer empirische en minder eufore kijk op burgerinitiatieven', *Sociale Vraagstukken*, 17 januari 2015.
- 5 Pepijn van Houweligen, Anita Boele en Paul Dekker, *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014.
- 6 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Vertrouwen in burgers*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012. Aangezien deze vorm van betrokkenheid vooral op lokaal niveau plaatsvindt, behoort deze niet tot de scope van dit artikel.
- 7 Arthur Edwards en Dennis de Kool, *Kansen en dilemma's van digitale democratie. Wat kan digitale burgerbetrokkenheid betekenen voor het Nederlandse parlement?* Den Haag: Rathenau Instituut, 2015.
- 8 S.D. Broek, E. Kats, J.A. van Lakerveld, F.D. Stoutjesdijk en I.C.M. Tönis, *Doelrealisatie Internetconsultatie*. Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie, Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatie Centrum, 2016.
- 9 Algemene Rekenkamer, *Trendrapport open data 2015*. Den Haag: Algemene Rekenkamer, 2015.
- 10 Frank Hendriks, Koen van der Krieken, Sabine van Zuydam en Maarten Roelands, *Bewegende beelden van democratie. Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2015*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2016.
- 11 Evelien Tonkens, Margo Trappenburg, Menno Hurenkamp en Jante Schmidt, *Montessori-democratie. Spanningen tussen burgerparticipatie en de lokale politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.
- 12 *Mogelijke* keuzes, want dit is afhankelijk van de specifieke inbedding, waar het bijvoorbeeld gaat over de vraag of burgers mogen (mee)beslissen of dat de uiteindelijke besluitvorming bij de politiek wordt gelaten.

Josien Pieterse

‘Oefenen in burgerschapsvorming nieuwe stijl’

‘Netwerk Democratie werkt samen met anderen aan het weerbaarder maken van onze democratie door de informatiepositie van de burger te verbeteren en door de participatie van burgers te versterken met behulp van informatietechnologie. Wij vinden: voor een samenleving waarin steeds meer taken en verantwoordelijkheden bij de burger komen te liggen, is “eens in de vier jaar stemmen” een te magere opvatting en invulling van informatie- en participatierecht.’

‘Om als burger volwaardig te participeren in een democratie is het essentieel om op de hoogte te zijn van waar afwegingen gemaakt worden, door wie en waarover. In deze informatiesamenleving en netwerkmaatschappij is het van belang dat burgers toegang krijgen tot data en dat de overheid haar datasets waar mogelijk vrijgeeft. Zeker nu datahandel en data-eigenaarschap in een netwerk- en digitale-informatiemaatschappij steeds belangrijker worden.’

‘Ook moeten burgers de data kunnen lezen en er de goede vragen over kunnen stellen. Daar is nog een wereld te winnen. Zo is het onderwijs nog niet op deze burgerschapsvorming nieuwe stijl ingericht. Jongeren zouden in een vroeg stadium moeten leren programmeren, zodat ze zelf weten welke algoritmes en aannames er achter de informatie zitten.’

* * *

‘We hebben al in 2012 een *hackaton* georganiseerd, specifiek gericht op het inzichtelijk

JOSIEN PIETERSE (1974)

Directeur van Netwerk Democratie.

maken van parlementaire data voor een breed publiek. Dat was om de Tweede Kamer bewust te maken van het feit dat zij relevante data produceert die voor burgers toegankelijk moeten zijn, omdat deze ook van de burger zijn. Na die periode is langzaam overheidsbeleid ontwikkeld om parlementaire data stapsgewijs beschikbaar te stellen. De mogelijke vervanging van de Wet openbaarheid van bestuur (Wob) door de Wet open overheid (Woo) past in dat kader. Het betreft een in 2016 door de Tweede Kamer aangenomen wetsvoorstel waarmee organisaties die dicht bij de overheid staan, al hun gegevens

openbaar maken en registreren, en niet pas op verzoek. ‘Burgers faciliteren op allerlei manieren het bestuur. Zij hebben het recht te weten wat er speelt, om die informatie tot zich te nemen. Gewoon omdat ze iets willen weten, omdat het controle mogelijk maakt en voor nieuwe ideeënvorming.’

‘Behalve om dit informatierecht gaat het in de democratie ook om de vraag hoe je burgers betreft bij besluiten en hoe je hun een stem geeft in besluitvormingsprocessen. De afgelopen jaren hebben we een aantal projecten ontwikkeld. Zo hebben we mede de burgertop in Amsterdam georganiseerd, gericht op het agenderen van onderwerpen die burgers belangrijk vinden. Door dat zelf te doen, ervaren burgers wat het is om afwegingen te maken en dat het in een democratie uiteindelijk ook een kwestie van geven en nemen is. Dat compromissen sluiten gewoon bij publieke besluitvormingsprocessen hoort. Hoe je tot oplossingsrichtingen kunt komen. Wat blijkt? Burgers zijn daar best goed in, en komen met afgewogen suggesties. Dat stemt mij wel optimistisch.’

* * *

‘Dat op kleine schaal leren hoe democratie werkt, kan heel goed met behulp van digitale technologie worden gefaciliteerd. Met dergelijke praktijken zijn in diverse steden in Europa volop ervaringen opgedaan. We werken nu samen met Waag en het Ministerie van Binnenlandse Zaken aan de vertaalslag van een Europees project, D-CENT (Decentralised Citizens ENGagement Technologies). We ontwikkelen een toolbox voor de lokale democratie van de eenentwintigste eeuw. Tools die in Reykjavik, Barcelona of Helsinki zijn ontwikkeld, worden in de Nederlandse lokale context vertaald en gratis als open source op een platform aangeboden. Som-

mige tools zijn gericht op het versterken van betrokkenheid bij gevestigde partijpolitiek, andere op alternatieve vormen van participatie en besluitvorming.’

‘Dergelijke experimenten kunnen vertrouwen wekken in burgers als dragers van een veerkrachtige democratie. Er is bij politici nog huiver om burgers meer zeggenschap te geven, er is twijfel of burgers belangrijke besluiten wel aankunnen. Maar vaak zijn de resultaten verrassend; burgers zijn in staat een grondwet te ontwerpen (IJsland), toekomstscenario’s voor het land uit te zetten op het gebied van sociale zekerheid, zorg, migratie (G1000), met frisse ideeën rond stedelijke vraagstukken te komen (burgertop Amsterdam).’

* * *

‘Onze democratie zit in een transitie. Dan gaat het om meer dan digitalisering, de data-revolutie en veranderende eisen aan het onderwijs. Deze zaken hebben alles te maken met de horizontalisering van de samenleving, andere gezagsverhoudingen, andere manieren van bestuur en de opkomst van de stad en de regio als bronnen van innovatie en democratische vernieuwing. In deze context zijn onze traditionele opvattingen over representatieve democratie te beperkt.’

‘Met de ontwikkeling van internet zijn nieuwe manieren van publieke besluitvorming en participatie mogelijk geworden. Het is essentieel om ons daarin te oefenen en om burgers de kans te geven nieuwe oplossingsrichtingen vorm te geven. De veranderende verhoudingen in de samenleving vragen erom nieuwe vormen van burgerschap te exploreren; daarom zijn digitale platforms en tools nodig waarin oefenen in burgerschapsvorming nieuwe stijl de ruimte krijgt.’

door Jan Prij

Iedereen internet? Dan begint de ongelijkheid pas!

Veel beleidsmakers denken dat de digitale kloof is gedicht. Dat is allerminst het geval. Nu bijna iedereen van de Nederlandse bevolking toegang heeft tot het internet worden de verschillen in het gebruik hiervan steeds groter. Terwijl de motivatie voor het gebruik en het bezit van digitale media gelijker zijn geworden, nemen de verschillen bij de vaardigheden, het gebruik en het effect van deze media toe. Sommigen profiteren meer van het internet dan anderen. Zo versterkt het gebruik van digitale media de sociale ongelijkheid. Het is van belang dat de digitale vaardigheden via het onderwijs en het werk beter worden ontwikkeld.

---

door *Jan van Dijk*

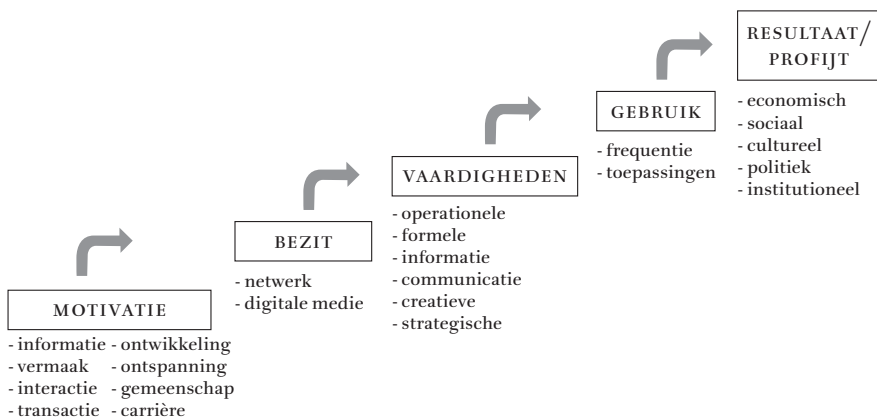
De auteur is hoogleraar communicatiewetenschap en sociologie van de informatiesamenleving aan de Universiteit Twente. Tevens is hij adviseur van de Europese Commissie en diverse Nederlandse ministeries en gemeenten op het gebied van de sociale aspecten van ICT.

BIJ DE KOMST VAN HET INTERNET DACHTEN VEEL MENSEN DAT de ongelijkheid van kennis en mediagebruik zou afnemen. Internetbronnen waren immers grotendeels gratis, overvloedig en relatief makkelijk te vinden. Een URL was voldoende. Het moeizaam zoeken in een bibliotheek was niet meer nodig. Nu we zo'n twintig jaar massaal het internet gebruiken blijkt deze veronderstelling niet uit te komen. Jarenlang onderzoek van de zogenoemde digitale kloof, in het Engels de *digital divide*, geeft aan dat de ongelijkheid alleen maar toeneemt sinds de komst van het internet. Het gebruik van internet versterkt juist de toenemende sociale en economische ongelijkheid zoals die momenteel in vrijwel de hele wereld wordt waargenomen¹ – ook in het relatief genivelleerde Nederland.

Om deze onverwachte, wellicht schokkende conclusie te demonstreren, moeten we het hele proces van toe-eigening van informatie en communicatietechnologie beschrijven. Het gaat niet alleen om het bezit van een technologie, in dit geval internet. In 2016 heeft maar liefst 97 procent van de Nederlanders een internetverbinding, aldus het Centraal Bureau voor de Statistiek. Maar gebruiken al die mensen het internet ook echt, waarvoor gebruiken zij het, en kunnen ze ermee omgaan? Het blijkt dat anno 2016 zo'n 8 procent van de Nederlandse bevolking, ofwel bijna 1,2 miljoen personen, nog nooit internet heeft gebruikt.² Deze mensen noemt men *digibeten*. Het gaat hierbij hoofdzakelijk om laagopgeleiden en ouderen. Ik schets eerst de vijf stappen in het proces van toe-eigening van digitale media. Vervolgens probeer ik de toenemende digitale ongelijkheid te verklaren. Ten slotte geef ik een aantal beleidsperspectieven, want de digitale ongelijkheid is geen natuurverschijnsel; overheid, bedrijven en consumenten kunnen er iets aan doen.

TOE-EIGENING VAN DIGITALE MEDIA

Het hele proces van toe-eigening van de digitale media omvat vijf stappen (zie figuur 1): om te beginnen (1) moeten mensen gemotiveerd zijn om digitale media te gebruiken; vervolgens (2) moeten ze deze media aanschaffen; en dan (3) moeten ze leren ermee om te gaan: ze moeten zich de zogenoemde digitale vaardigheden eigen maken. Is dat gelukt, dan kunnen ze (4) het medium gebruiken. Ten slotte (5) is het de vraag of ze ervan profiteren; er zijn immers ook andere media om een bepaald doel te bereiken. Naar deze vijf fasen hebben ik en mijn vakgroep aan de Universiteit Twente de afgelopen vijftien jaar onderzoek gedaan.³ Bij elke fase geef ik hierna een aantal onderzoeksresultaten.

Figuur 1. Fasen in de toe-eigening van digitale media

Motivatie

In de jaren tachtig van de vorige eeuw was de meerderheid van de bevolking niet gemotiveerd om een computer of een van zijn netwerken te gebruiken. Velen waren bang voor deze technologie en haar vermeende effecten. Men dacht die ook niet nodig te hebben, iets wat men toen ook vond van de mobiele telefoon. Op dit moment is dat wel anders. Al tegen het jaar 2000 wilden zelfs heel oude mensen een computer en internet gebruiken, al was het maar om met hun kleinkinderen te kunnen communiceren. Instinctief voelde men aan dat men anders in de toekomst uitgesloten zou worden. Op dit moment is meer dan 90 procent van de bevolking gemotiveerd om computer, internet en andere digitale media te gebruiken.⁴ Daarbij zijn er nog wel enorme verschillen. Aan de ene kant zijn er nog steeds verschijnselen als computervrees en technofobie. Sommige mensen, vooral ouderen, zijn bang om computers, internet en andere digitale media te gebruiken: ze denken dat ze die niet kunnen hanteren. Anderen, vooral jongeren, gebruiken juist bij voorkeur digitale media – soms zelfs liever dan te moeten praten!

De motivatie om het internet te gebruiken is ook zeer verschillend en is aan het verschuiven. Dit medium kan gebruikt worden voor informatie, vermaak, interactie of transactie. Of voor werk, opleiding, carrière en het creëren of onderhouden van gemeenschappen. Lange tijd was de informatiefunctie het belangrijkste, maar sinds een paar jaar staat in Nederland de vermaaksfunctie op de eerste plaats.⁵ Ook interactie (communicatie) en transactie (internetwinkelen) worden steeds belangrijker en winnen terrein op de informatiefunctie.

Bezit

Tussen 1990 en 2005 werd de kloof groter tussen mensen die computers en internet hadden en zij die deze niet bezaten.⁶ Mensen met een hoog inkomen en/of een hoge opleiding, jongere mensen en mannen kregen veel eerder computers en internet dan laagopgeleiden, ouderen en vrouwen. Tegen 2005 werden de verschillen kleiner en daarna hebben de mensen met een laag inkomen en/of een lage opleiding, ouderen en vrouwen de achterstand grotendeels ingehaald. Nu we het stadium van bijna universele toegang hebben bereikt, denken veel beleidsmakers dat het probleem van de digitale kloof is opgelost. Helaas is dit allerm minst het geval. Ook de ongelijkheid van bezit is nog niet verdwenen. Mensen met hogere inkomens, banen en opleidingen hebben meer en meer verschillende apparaten en betere verbindingen dan anderen. Alles bij elkaar genomen kost het gebruik van digitale media veel geld. Het gaat niet alleen om hardware en software, maar ook om abonnementen, elektriciteit en bijkomende kosten

als inkt en papier. Op het platteland is niet overal voldoende bereik voor breedband.

Vaardigheden

In ons onderzoek worden zes digitale vaardigheden onderscheiden in twee soorten.⁷ De mediumgerelateerde vaardigheden zijn de competenties waar de meeste mensen aan denken. Het zijn de operationele vaardigheden (ook wel ‘knoppenkennis’ genoemd) en de formele vaardigheden die elk medium specifiek heeft. Bij het internet gaat het om het browsen en navigeren over en tussen websites.

Daarnaast zijn er vier inhoudelijke digitale vaardigheden: informatievaardigheden, communicatievaardigheden, creatieve vaardigheden en strategische vaardigheden. De belangrijkste hiervan zijn de informatievaardigheden, zoals het vinden, selecteren en beoordelen van informatie op het internet. Een voorbeeld is het goed gebruiken van een zoekmachine. De communicatievaardigheden omvatten bijvoorbeeld het efficiënt en effectief e-mailen, een goed profiel maken en begrijpelijk online schrijven. Creatieve vaardigheden hebben mensen nodig om teksten en beelden (foto’s en video’s) voor het web te maken, want het internet is niet alleen lezen, kijken en luisteren; je kunt ook dingen toevoegen. Wie strategisch

Ouderen kunnen net zo goed op het internet opereren als jongeren, als ze maar voldoende operationele en formele vaardigheden hebben

vaardig is kan internet gebruiken voor een bepaald doel: het vinden van een baan, de goedkoopste en/of beste reis of vlucht, of bijvoorbeeld een partner of een politieke partij. Dit is de hoogste competentie.

De afgelopen jaren hebben wij een doorsnee van de Nederlandse bevolking getest op deze vaardigheden in ons laboratorium in

Twente.⁸ Anderhalf uur lang moesten honderden mensen van 18 tot 93 jaar oud internetopdrachten maken. Het waren taken waarvan bijvoorbeeld de overheid denkt dat elke burger die kan uitvoeren, zoals online een belastingformulier invullen. Er werden enorme verschillen gevonden bij de opleiding en leeftijd van de proefpersonen, maar niet bij geslacht. Hoogopgeleiden presteerden bij alle vaardigheden beter dan laagopgeleiden. Mannen deden het niet beter dan vrouwen. Het opvallendst was dat jongeren bij informatie- en strategische vaardigheden niet beter scoorden dan ouderen (55+). Jongeren hadden wel meer knoppenkennis, maar waren niet beter in het selecteren en evalueren van de gevonden informatie. De kennis en levenservaring van ouderen op allerlei terreinen bleek de doorslag te

geven. De conclusie was dat ouderen net zo goed kunnen opereren op het internet als jongeren, als ze maar voldoende operationele en formele vaardigheden hebben. Zowel bij jongeren als ouderen zijn er groepen die heel slecht en heel goed met internet kunnen omgaan.

Gebruik

Ook bij de frequentie van het internetgebruik en de toepassing ervan hebben wij in jaarlijkse representatieve enquêtes onder de Nederlandse bevolking grote verschillen gevonden. Sommige mensen zijn de hele dag bezig met het internet en voor alle denkbare toepassingen, anderen slechts af en toe, en dan enkel om een mailtje te sturen of de treintijden op te zoeken. Deze verschillen nemen toe. Frequentie en toepassingen laten verschillende beelden zien. Tot onze verrassing constateerden wij dat sinds 2011 mensen met een lagere opleiding in hun vrije tijd meer uren op het internet zitten dan mensen met een hogere opleiding.⁹ Tien en twintig jaar daarvoor was dat precies andersom. De internettijd wordt door lager opgeleiden wel heel anders ingevuld dan door hoger opgeleiden. De lange uren op het internet van de laagopgeleiden hebben te maken met toepassingen als gamen, chatten, winkelen, Marktplaats gebruiken en het downloaden van films of muziek; allemaal zaken die veel tijd vergen. Hoogopgeleiden maken meer gebruik van gerichte toepassingen voor werk, studie en financiën.

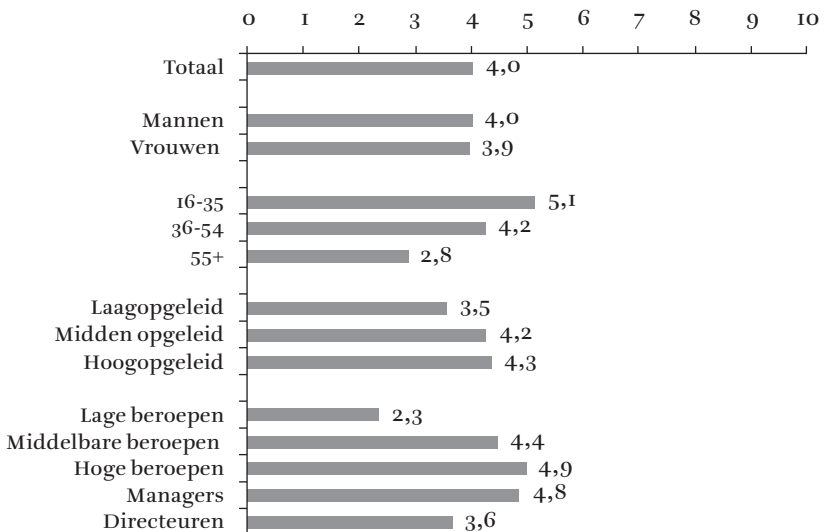
Hiermee kom ik op een trend die ik in de laatste twintig jaar in mijn onderzoek waarneem: de ontwikkeling van een gebruikskloof, misschien wel de belangrijkste soort digitale kloof. Hoogopgeleiden gebruiken significant meer zogenoemde ‘serieuze’ toepassingen op het internet, bijvoorbeeld voor hun werk, carrière, studie of financiën; laagopgeleiden gebruiken relatief meer toepassingen op het gebied van amusement, eenvoudige communicatie en consumptie. Deze trend lijkt op de kenniskloof die vanaf de jaren zeventig is waargenomen bij televisiekijken. Hoogopgeleiden halen meer kennis uit televisiekijken dan laagopgeleiden. De gebruikskloof op het internet is echter belangrijker dan de kenniskloof bij televisie: internet is ondertussen een zeer belangrijk instrument geworden voor het dagelijkse leven. Steeds meer gebeurt online: van communiceren en kopen tot studeren en het zoeken naar een baan, tot zelfs het vinden van een partner.

Resultaat/profijt

Hiermee komen we bij het profijt dat de digitale media zoals internet voor mensen hebben. Sommigen denken dat de oudere media in de praktijk hetzelfde opleveren, maar dit is niet juist. Het maakt echt uit voor allerlei belangrijke zaken in het leven of men internet heeft en kan gebruiken of niet. Dit hebben wij vastgesteld in een reeks van representatieve enquêtes

voor Nederland. Wij hebben ja-nee vragen gesteld op een reeks van terreinen: economisch, sociaal, politiek, cultureel en institutioneel (burgerrechten en -plichten). Een voorbeeld: ‘Hebt u een baan gevonden via het internet, ja of nee?’ Een paar resultaten: in de laatste enquête van 2012¹⁰ bevestigde 17 procent van de bevolking dat men online een baan gevonden had. Op politiek terrein zei 28 procent dat men er via het internet achtergekomen was op welke politieke partij men wilde stemmen. Op institutioneel vlak was 56 procent via het internet beter op de hoogte van overheidsinformatie, had 27 procent beter contact met de overheid, en ontdekte 28 procent dat men recht had op een bepaalde uitkering, subsidie of belastingverlaging. Op sociaal gebied bevestigde 33 procent dat men via het internet nieuwe vrienden gekregen had die men ook in het echt had ontmoet. Het vitaalst was de online gezondheidsinformatie. 26 procent zei dankzij de medische informatie gezonder te zijn gaan leven, en 17 procent zei dat men een ziekenhuis of kliniek gevonden had die het best of het snelst kon helpen. Helaas werd dit veel meer bevestigd door jongeren dan door ouderen, die deze informatie doorgaans het meest nodig hebben.

Al dit soort toepassingen opgeteld zijn de relatieve sociale verschillen zeer groot. Figuur 2 telt ze op voor leeftijd, geslacht, opleiding en functies. Jongeren, hoogopgeleiden en hogere beroepen profiteren het meest van het internet.

Figuur 2. Profijt bij diverse economische, sociale, politieke, culturele en institutionele internettoepassingen opgeteld op een schaal van 1 tot 10 (leeswijzer: 2,3 tot 5,1 per 10 toepassingen).

VERKLARING

De ongelijkheid in termen van gebruiksmotivatie en bezit van digitale media zoals internet is de afgelopen twintig jaar afgenomen. De ongelijkheid op het gebied van digitale vaardigheden, gebruik en profijt van digitale media is daarentegen toegenomen. Het laatste is belangrijker dan het eerste, omdat dit het daadwerkelijke effect betekent van het gebruik van deze media. De reeds lang bestaande sociale ongelijkheid weerspiegelt zich in de digitale ongelijkheid en wordt hierdoor zelfs versterkt.

Dit versterkende effect kan verklaard worden door de kenmerken van de opkomende netwerksamenleving. In deze samenleving worden posities en relaties steeds belangrijker, meer nog dan de kenmerken van individuen, zoals opleiding, inkomen en geslacht. Digitale media zijn een steeds belangrijker *instrument* voor mensen om hun sociale en economische positie te behouden of te versterken.¹¹ Zij leveren daarvoor de benodigde kennis en informatie, en wel zo snel en betrouwbaar mogelijk. Mensen die goed kunnen omgaan met sociale-media-netwerken krijgen eerder informatie, en ook betere, voor een betrekking, bestuursfunctie, belegging, toegangskaart, zorg en zelfs een levenspartner. Zij die deze kennis niet hebben of dit niet kunnen, komen op de tweede of derde plaats en vissen dus vaak achter het net.

Op deze manier worden de mensen met de beste posities (banen en opleidingen) en sociale netwerken nog sterker. Hiervoor is al aangegeven dat zij meer profijt hebben van de digitale media en deze intensief gebruiken: hoogopgeleiden voor nog betere banen, en jongeren voor een nog beter netwerk. Het gaat om het *gebruik* van kennis en informatie, en niet om het *consumeren* hiervan. Internet biedt een overvloed aan kennis, informatie en toepassingen, maar wat kan men ermee doen? Dat heeft men zich vroeger niet afgevraagd, toen men nog dacht dat het internet de kennisverschillen zou verminderen. Men kan werklozen in het kader van de re-integratie wel naar een LinkedIn-training sturen, maar als zij geen goed of werkbaar netwerk bezitten, heeft dat niet veel zin. Juist mensen die toch al kansrijk zijn op de arbeidsmarkt hebben daar baat bij.

BELEIDSPERSPECTIEVEN

Deze zorgwekkende trend is echter geen natuurverschijnsel. Als we in een tijd leefden waarin de gelijkheid toenam, zou het internet deze net zo goed kunnen versterken. Als maatschappelijke posities, bezit, kennis en informatie de laatste decennia beter verdeeld waren, dan hadden de digitale media deze nog beter kunnen verdelen. Als banen in het verleden beter waren verdeeld en kwalitatief beter gemaakt, dan hadden de fantastische

opleidingsmogelijkheden van het internet de gelijkheid kunnen versterken. Omdat dit niet het geval is, kan er nog wel een beleid gevoerd worden dat op zijn minst de bestaande ongelijkheden niet nog groter maakt.

Het eerste wat beleidsvoerders dan moeten doen is zich realiseren dat de digitale kloof niet is gedicht, maar dat deze zich juist verdiept. Het is een zeer complex probleem. Zij moeten dus niet eenvoudig denken dat iedereen tegenwoordig internet heeft en dit dan ook voor alles kan en zal gebruiken. De overheid wil al haar diensten in 2017 digitaal aanbieden. Dat is heel goed, maar politici en ambtenaren moeten niet denken dat *alle* burgers het digitale kanaal goed en bij voorkeur zullen gebruiken. Veel burgers willen nog steeds liever de balie en de telefoon. Onduidelijke of slecht toegankelijke overheidssites leiden alleen maar tot meer telefoontjes en baliebezoek. De staatssecretaris van Financiën is teruggekomen op het besluit om zeer snel de blauwe enveloppe af te schaffen. De overheid moet een multikanalenbeleid voeren waarin de burger *zelf* bepaalt welk kanaal hij/zij wil gebruiken. Zo mag de Belastingdienst nog jarenlang een blauwe envelop sturen voor pakweg een paar honderdduizend burgers. Tegelijkertijd kan de overheid de burger verleiden en helpen om het efficiëntere digitale kanaal te gebruiken. Daarbij zal zij het digitale alternatief, een berichtenbox, moeten verbeteren. Het probleem is immers niet dat deze box zo moeilijk te gebruiken is, maar dat veel burgers het voordeel ervan niet zien.

Ongelijkheden in motivatie bij het gebruik van digitale media en internettoepassingen kunnen moeilijk veranderd worden. Het is de keuze van de burger zelf. Het enige wat men kan doen is bruikbare en toegankelijke digitale diensten ontwerpen voor iedereen, dus niet alleen voor mensen met een goede opleiding. Voor het stimuleren van 'serieuze' toepassingen op het internet kan het (digitale) cultuurbeleid vernieuwd worden. In plaats van werklozen naar LinkedIntrainingen te sturen, kan de overheid beter online cursussen voor bepaalde banen ondersteunen.

Ook het bezit van digitale media blijft een probleem. Het gebruik van digitale media blijft duur, ook als de hardware goedkoper wordt. Concurrentie bij telefoon- en kabelnetwerken en hun abonnementen blijft zeer belangrijk.

Maar de allerbelangrijkste taak is het verbeteren van de digitale vaardigheden van burgers, werknemers en consumenten. Dit kan gebeuren in het formele onderwijs en in het volwassenonderwijs, of bij computeropleidingen voor het bedrijf en on the job. Daarbij moeten ouderen vooral operationele en formele vaardigheden leren, en jongeren inhoudelijke internetvaardigheden zoals informatie-, communicatie- en strategische vaardigheden. Ook een oudere leraar, met minder knoppenkennis dan een jongere, kan de leerlingen veel leren.

Noten

- 1 Jan van Dijk, *The network society* (derde editie). Thousand Oaks, CA: Sage, 2012.
- 2 CBS StatLine, 'Internet faciliteiten; particuliere huishoudens', 30 mei 2016. Geraadpleegd op 16 juni 2016 via <https://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83291NED&D1=a&D2=0-5&D3=0&D4=VW=T>; 'Internet; toegang, gebruik en faciliteiten', 30 mei 2016. Geraadpleegd op 16 juni 2016 via <https://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83429NED&D1=0&D2=0,3&D3=0&D4=a&VW=T>; Alexander van Deursen en Ellen Helsper, 'A nuanced understanding of internet use and non-use among the elderly', *European Journal of Communication* 30 (2015), nr. 2, pp. 171-187.
- 3 Voor dit fasemodel zie: Jan van Dijk, *De digitale kloof wordt dieper. Van ongelijkheid in bezit naar ongelijkheid in vaardigheden en gebruik van ICT*. Den Haag/Amsterdam: SQM/Infodrome, 2003; en Jan van Dijk, *The deepening divide. Inequality in the information society*. Thousand Oaks, CA: Sage, 2005.
- 4 Alexander van Deursen en Jan van Dijk, *Trendrapport internetgebruik 2012. Een Nederlands en Europees perspectief*. Enschede: Universiteit Twente, 2012.
- 5 Van Deursen en Van Dijk 2012.
- 6 Zie diverse CBS- en SCP-statistieken en -rapporten in deze jaren.
- 7 Jan van Dijk en Alexander van Deursen. *Digital skills. Unlocking the information society*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.
- 8 Alexander van Deursen, *Internet skills. Vital assets in an information society* (proefschrift Universiteit Twente). Enschede: Universiteit Twente, 2010; Alexander van Deursen en Jan van Dijk, 'Measuring internet skills', *International Journal of Human Computer Interaction* 26 (2010), nr. 10, pp. 891-916.
- 9 Alexander van Deursen en Jan van Dijk, 'The digital divide shifts to differences in usage', *New Media & Society* 16 (2013), nr. 3, pp. 507-526.
- 10 Van Dijk 2012.
- 11 Van Dijk 2012.

De actualiteit van

Martin Heidegger

(Meßkirch 1889-Freiburg im Breisgau 1976)

door *Gerard Visser*

De auteur was tot 2015 hoofddocent cultuurfilosofie aan de Universiteit Leiden. Recente boeken van zijn hand zijn *Heideggers vraag naar de techniek* (2014) en *Oorsprong & vrijheid* (2015).

Een unieke bezinning op het wezen van de moderne techniek

In 1938 hield Martin Heidegger een voordracht onder de titel 'Die Zeit des Weltbildes'.¹ Het tijdperk waarin wij leven, de moderne tijd, zou zich kenmerken door het *tot beeld worden van de wereld*. Mag dit laatste een halve eeuw geleden nog wat vreemd geklonken hebben, nu de recente technische vinding van de smartphone door menigeen zelfs in de auto of op de fiets niet wordt opgeborgen, maar permanent in de aanslag gehouden, mag je deze titel gerust visionair noemen. De voordracht markeert een omslagpunt in Heideggers standpunt ten aanzien van het wereldverloop. Toen hij eind 1933 op verzoek het rectoraatschap op zich nam van de universiteit van Freiburg en de

eerste nationaalsocialistische rector werd in Duitsland, koesterde hij de hoop dat de geestelijke erosie die hij in het universitaire onderwijs en onderzoek ervoer, zou kunnen worden gekeerd. In 'Die Zeit des Weltbildes' rekent hij vijf jaar later met deze illusie af.

Onderwerp van de voordracht is de vraag naar de aard van de moderne wetenschap. Bij wat ik zojuist 'geestelijke erosie' noemde, moeten we denken aan het wegvallen van een bindende factor in de wetenschap, haar uiteenvallen in specialismen en het ontbreken van een antwoord op de vraag naar het waartoe. In 'Die Zeit des Weltbildes' wordt duidelijk waarom de idee dat dit proces op korte termijn zou kunnen worden gekeerd,

op een illusie berust. De moderne wetenschap vertoont wel degelijk een grote coherente kracht, die volgens Heidegger is gelegen in haar *bedrijfsmatig* karakter. Zorgvuldig licht hij dit toe aan de hand van kenmerken als planning, controle en kwantificering. De wetenschap krijgt het karakter van research (*Forschung*), zij organiseert zichzelf in instituten en programma's, en wenst de titel 'wetenschappelijk' nog slechts te reserveren voor onderzoeksresultaten die strikt methodisch zijn verworven. Als Heidegger heel dit proces aanduidt als de verovering van de wereld als beeld, licht hij dit laatste aldus toe: 'Het woord beeld betekent nu: het product (*Gebild*) van het voorstellend voortbrengen (*vorstellendes Herstellen*).'

'Vorstellend' is Heideggers woord voor wat wij 'objectiverend' zouden noemen. We moeten het hier letterlijk verstaan als 'voorstellend', wat overigens niet per se 'voorogenstellend' hoeft te betekenen; ook een snelheidsberekening stelt de snelheid van iets zo vast dat we die voor ons hebben en over de gegevens beschikken. De uitdrukking 'tot beeld worden' blijft daarbij onverminderd van kracht, als we maar denken aan onze intussen volstrekt onmisbaar geworden beeldschermen. Daarnaast duidt 'product (...) van het voortbrengen' niet alleen op het bedrijfsmatige karakter van de wetenschappen, maar allereerst op de enorme kracht die daar volgens Heidegger verantwoordelijk voor is: de techniek.

Bij 'techniek' moeten we niet zozeer aan de apparatuur denken, maar aan het *wezen* van de techniek, dat zich volgens Heidegger al aandient in de vroegmoderne fysica, in de aard van haar benadering van de natuur. Techniek is dus geen toegepaste wetenschap, geen instrument, zoals wij geneigd

zijn te denken. Medio jaren dertig duidt hij dit wezen van de techniek als de grondtrek van het *voorstellen en ter beschikking stellen*. Als de meesten van ons tegenwoordig meerdere uren per dag doorbrengen voor hun beeldscherm, is dat mogelijk dankzij de computer. Maar die zou er niet zijn als deze 'geest' er niet op had aangedrongen. Naast 'zum Bild werden' of 'vorstellendes Herstellen' spreekt Heidegger ook kortweg van 'Machenschaft', de *teneur van de maakbaarheid*. In manuscripten uit de jaren dertig hanteert hij dit als titel voor het wezen van de moderne techniek. De term sluit aan bij de belangrijke ontdekking die hij al begin jaren twintig heeft gedaan, dat het Europese denken, in zijn oorsprong bij de Grieken, verregaand is bepaald door het paradigma van de ambachtelijke vervaardiging of de technische voortbrenging. Drie van de vijf voorbeelden uit Plato's ideeënleer stammen uit deze sfeer. Aristoteles begreep het door de mens vervaardigde als gevormde stof, maar droeg dit concept over op heel het universum.

Niet alleen de Griekse filosofie begrijpt al wat is vanuit het paradigma van *vervaardiging*, ook het christendom beschouwt het universum als een *schepping* Gods. Wanneer de Europese mens ten slotte zelf de plaats in het centrum overneemt van God, die immers het product van zijn eigen fantasie zou zijn, ontstaat een productieve macht waar niets op aarde weerstand aan vermag te bieden. In een recent 'strategisch document' van mijn universiteit ging ik door voor 'kennisswerker' en 'menselijk kapitaal'; ik zou opgaan in 'kennisintensieve bedrijvigheid' ten behoeve van de 'kennisamenleving'. Een bericht uit dagblad *Trouw* van 27 augustus 2016: 'China zal binnen tien jaar meer kennis

tegenover ons staat, maar er slechts 'staat' om zelfbestelbaar te zijn voor weer een verder bestellen. Vanuit het bestel gezien is het er noch voor zichzelf noch voor ons; het is er enkel om op zijn beurt weer iets anders te bestellen, weer iets anders op te vorderen. Zo bestelt de smartphone informatie of amusement die een aantal gebruikers aan zich moet binden, groot genoeg om reclames aan te trekken, die op de nieuwste producten attent maken – zoals een nog snellere en aantrekkelijkere smartphone. Alles rijgt zich aan en neemt ons daarin mee. Elke vorm van kennis heet tegenwoordig trouwens 'informatie' en wordt alleen nog gepruimd als er een 'beleving' bij wordt geleverd. Een groeiende onrust is het resultaat, waarbij weinig tot niets meer *in zichzelfrust*.

Heidegger onderscheidt ten aanzien van het opvorderende bestellen twee grondtrekken, die overeenstemmen met de leer van de cybernetica zoals Norbert Wiener die in de jaren vijftig zou ontwikkelen: *sturing* en *controle*. De banen waarin het opvorderen zich beweegt (productie, werking, marketing) worden gestuurd en het sturen op zijn beurt vraagt permanent om controle (beveiliging, rapportages, visitatie). Hoe zetten wij in de bio-industrie de natuur naar onze hand? Hoe vorderen wij het eindproduct op? Door het systeem van de spijsvertering, een sturingsmechanisme van de natuur zelf, onder controle te nemen. De vleesopbrengst is het grootst als overige functies, buiten die van de omzetting van voedsel in vlees, de spijsvertering, worden uitgeschakeld. Vandaar het fenomeen, tot voor kort, van kistkalfveren. Heideggers benadering is niet ethisch, maar ontologisch. Als hij al de vinger heft, is dat alleen door na te gaan welke *zijnswijze* een zijnde toekomst dat op deze

wijze wordt behandeld. Een kistkalf is geen dier meer, maar een spijsverteringsapparaat. De wereld die het bestel op deze wijze oplevert, noemt Heidegger een 'Unwelt'.

In een recent boek over de verwantschap tussen Heideggers denken en het boeddhistische, opgedragen aan zijn grootvader, die de pogroms en de Shoah overleefde, schrijft de jonge Franse filosoof Fabrice Midal: 'Indien vele dichters, zoals Cummings, Rainer Maria Rilke of ook Kafka het fenomeen van de onwereld hebben gezien, en dat tegen de prijs van een vergeefse strijd, is Heidegger de denker die het ons mogelijk maakt haar te doordenken. De onwereld is de toestand van het verdwijnen van de dingen als dingen, van de dieren als dieren en van de zijnden als zijnden. Geen ervan wordt uitgaande van het eigen zijn beschouwd, maar alleen met het oog op het potentieel dat er uit te halen valt.'³

* * *

Onverminderd blijft van kracht wat Martinus Nijhoff, in een lezing uit 1935, voor onze tijd als de bestemming van de dichtkunst zag: een 'adempauze' inlassen en 'voor de menselijke ziel kwartier maken' in de toekomst, nadat zij zich al te argeloos heeft uitgeleverd aan de techniek.⁴ Ook Heideggers denken staat in het teken van deze adempauze, van dit afstand nemen dat het ons mogelijk moet maken, zoals hij dit in de introductie van 'Die Frage nach der Technik' formuleert, om onszelf vrij tot de techniek te verhouden. Met heel zijn werk heeft hij een houding willen voorbereiden die hij vanaf medio jaren veertig, met een woord dat ooit werd gevormd door Meister Eckhart, 'Gelassenheit' noemt.

In de voordracht 'Gelassenheit' uit 1957 bepleit Heidegger een dubbele houding: een van gelatenheid ten overstaan van de techni-

sche dingen (we moeten ze zowel toelaten in ons leven als tegelijkertijd kunnen loslaten, en daarnaast een die hij de openheid voor het geheim noemt.⁵ Het laatste is voorwaarde voor het eerste. Fixaties loslaten kan pas als zich een bevrijdende ruimte eromheen heeft geopend. De techniek brengt alle dingen in ruimte en tijd nabij. Maar ervaren we nabijheid? Laat het opgevorderde ons niet leeg achter? In deze ervaring van het uitblijven echter ligt volgens Heidegger de kans op een ommekeer. Zij kan ons attent maken op het juist onontbeerlijke van ruimte en tijd, op het geheim dat iets, wat dan ook, zich pas in zijn

*Gekluisterd aan de
beeldschermen dreigen wij
weg te glijden in de modus
van informatieverwerking,
amusering en een verhevigde
stroom van communicatie*

eigen volle wezen geeft, als wij het niet ‘stellen’, maar ‘sein lassen’, als wij het de eigen *tijd en ruimte*, de eigen *zeggingskracht* laten.

Echte communicatie vraagt ook om deze voorwaarden. Gekluisterd aan de beeldschermen dreigen wij weg te glijden in de modus van niet alleen informatieverwerking en amusering, maar ook van een verhevigde stroom van communicatie. Als ergens het dubbelzinnige van de tijd van het wereldbeeld uit blijkt, dan is het uit de behoefte aan dit laatste. Wat verstond zowel Meister Eckhart als Kierkegaard onder het goede? Ruimte voor communicatie. Maar is dit ooit technisch op afroep bestelbaar?

De tijd van het wereldbeeld vraagt om een diepgaande wijsgerige bezinning op het

wezen van de moderne techniek. Vanuit de oppositionele aard van het Europese denken vatten wij techniek op als ofwel een instrument ofwel een autonome macht. Wij bepalen *het*: er gebeurt niets wat wij niet willen; of *het* bepaalt ons: de techniek trekt zich zo weinig van ons aan dat onze vervanger al op de tekentafel ligt. Heideggers ‘Ge-stell’ onttrekt zich aan deze ingesleten tegenstelling en dit fatalistisch perspectief. ‘Ge-stell’ is de titel voor een roep of aanspraak waar wij als mens aan toebehoren; de aanspraak van het zijn, waarvan het geheim nog slechts in deze vorm – het zijnde als het bestelbare – tot ons komt. Het is een roep, niet de dwang van een noodlot. Je kunt er blind aan gehoorzamen en eraan geketend raken, maar je kunt er ook, tegen de druk in, naar proberen te luisteren, zo aandachtig dat je in het *opvorderen* het *uitblijven* en in het uitblijven de ultieme opdracht van het *zijn laten* leert beluisteren.

De Grieken hoorden dit laatste nog in hun begrip van *technè* als *poièsis*, waar ons woord ‘poëzie’ op teruggaat. *Technè* was de kunst van het tevoorschijn brengen, tot aanzijn laten komen. Techniek was nog één met kunst. Heidegger wijst er in ‘Die Frage nach der Technik’ dan ook op dat de benodigde herbezinning niet alleen een taak is van het denken. Alleen de kunst immers zal de techniek daadwerkelijk kunnen herinneren aan haar *poëtische* oorsprong. Maar is zij daartoe in staat? Voor Heidegger was dit minstens zo ongewis als voor ons. De ‘verwetenschappelijking’ van de universiteit, stelt hij in 1938 vast, tast de filosofie aan, kapselt haar in of schuift haar terzijde. Maar, vraagt hij zich eveneens af, treft de kunst niet een gelijksoortig lot in het kader van het ‘cultuurbedrijf’?

Noten

- 1 M. Heidegger, *De tijd van het wereldbeeld* (vertaald, ingeleid en van commentaar voorzien door prof. dr. H.M. Berghs). Tielt/Bussum: Lannoo, 1983.
- 2 M. Heidegger, *De vraag naar de techniek* (vertaling Mark Wildschut). Nijmegen: Vantilt, 2014. Gelijktijdig verscheen bij Vantilt mijn eigen boek *Heideggers vraag naar de techniek. Een commentaar*.

- 3 Fabrice Midal, *Conférences de Tokyo. Martin Heidegger et la pensée bouddhique*. Parijs: Les Éditions du Cerf, 2012.
- 4 M. Nijhoff, *Verzameld Werk II*. Amsterdam: Bert Bakker, 1982, p. 1162.
- 5 M. Heidegger, *Gelatenheid* (vertaald, ingeleid en van commentaar voorzien door dr. Etienne van Doosselaere). Tielt/Amsterdam: Lannoo, 1979.

Boeken

Paul Frissen

Het geheim van de laatste staat. Kritiek van de transparantie

Boom | 2016 | 272 pp. | € 22,50 | ISBN 9789089539632

Optimale transparantie redt ons van maximale transparantie

door *Frank van den Heuvel*

De auteur is bestuurslid van Socires, een denktank voor maatschappelijke vraagstukken.

‘De zucht naar transparantie is net zo omvattend als het klassieke streven naar volledige geheimhouding door de dictatuur.’ Professor Paul Frissen is niet bang. Hij strijdt tegen hypocrisie, maakbaarheid en een doorgeschoten rol voor de staat. Bij de presentatie van zijn vorige boek, *De fatale staat*, zei hij dat de maakbaarheid regeert, maar onmogelijk is: ‘Het is vreemd dat wethouders boos zijn als de net voorgevallen calamiteit zich niet houdt aan het kort daarvoor opgestelde rampenplan.’ In zijn nieuwe boek start hij zijn kruistocht tegen doorgeschoten transparantie en openheid, die kunnen leiden tot totalitaire trekjes. Als iedereen alles van iedereen weet, krijgen we geen mooiere samenleving.

En zoals Frissen eerder het compromis een zegen vond boven de keuze voor de ene of de andere variant, zo is hij nu niet voor de door sommige politici nagestreefde maximale transparantie. Sterker, hij veroordeelt dit buzzword, dat een hype wordt en dan gevolgd door de onvermijdelijke vraag: ‘Wie kan er nu tegen transparantie zijn?’ De mensen die geen maximale transparantie willen, hebben dan iets uit te leggen, terwijl uiteindelijk niemand echt alles transparant wil laten zijn. Als dat zo zou zijn, zouden er wel meer naaktstranden zijn, denk ik dan maar. Inderdaad, ook hier is, zoals vaker, het optimale beter dan het maximale. In onze openheid en bereidheid om gegevens publiek te laten zijn zijn we, zegt ook Frissen, al ver gegaan. Enerzijds is het een hellend vlak dat we niet willen, maar anderzijds is transparantie ook ons eigenbelang. Waar vroeger camera’s in een uitgaansgebied als privacy-schendend en big brother gezien werden, voelen we ons nu juist comfortabel, ondanks (dankzij) de bespieding. Veiligheid gaat dan boven privacy. Middels de fantastische levens

B
O
E
K
E
N

van iedereen op Facebook gaat ijdelheid
blijkbaar ook boven privacy. Wat betreft de
doorgesloten drang naar transparantie,
annex de technologische mogelijkheden,
verwijst Frissen naar de extremiteiten van de
vroegere DDR. Daar was alles bekend en trans-
parant voor een bepaalde groep. Frissen ziet
de drang naar transparantie als een van de
vele paradoxale dubbelzinnigheden in poli-
tiek en samenleving. Transparantie leidt tot
uniformering, gelijkschakeling en middel-
matigheid, terwijl variëteit en pluriformiteit
gevraagd worden; we moeten verschillen
koesteren en beschermen.¹

* * *

De fixatie op transparantie blijkt wel uit een
initiatiefwetsvoorstel dat momenteel voor-
ligt in de Eerste Kamer. GroenLinks en D66
willen de Wet openbaarheid van bestuur
(Wob) vervangen door de Wet open overheid
(Woo). Wanneer deze wet zou worden aan-
genomen, moeten alle organisaties (publiek
en privaat) die dicht bij de overheid staan, al
hun gegevens openbaar maken en registre-
ren, en niet pas op verzoek, zoals bij de Wob.
Dat betekent dat ziekenhuizen hun patiën-
tengegevens, gemeenten in- en uitgaande
e-mails, bezwaarschriften, vergunningen,
beschikkingen enzovoort, en kennisinstel-
lingen hun samenwerkingen met onderne-
mingen actief moeten publiceren. Natuur-
lijk zijn er, uiteindelijk, mogelijkheden om
zaken niet te hoeven publiceren omwille van
veiligheid, privacy en bedrijfsvertrouwelijk-
heid, maar openbaarheid is de regel. Deze
drang naar maximale, bijna volledige, trans-
parantie werkt verlamdend, bureaucratise-
rend en kostenverhogend. Met deze Woo
staat het fenomeen transparantie zelf cen-
traal en niet het doel van een betere samen-
leving. Frissen is scherp over de drang naar

maximale transparantie: 'Omdat de staat
zowel een eerste als een laatste instantie is,
dreigen altijd grenzeloosheid en totalitaire
verleiding.'

Frissen benadrukt dat wanneer alles
openbaar wordt of eenvoudig openbaar,
transparant, kan worden, mensen geen ge-
heimen meer hebben. 'En zonder geheimen
is de burger niet vrij. Zonder geheimhou-
ding kan de staat de vrijheid van de burger
niet beschermen.' In een wereld waarin tech-
nologisch steeds meer kan, zijn het niet
enkel overheden die veel informatiemacht
hebben, maar juist ook grote bedrijven.
De bekende spelers als Amazon, Facebook
en Apple zijn de grote netwerken die volgens
het principe van *the winner takes all* grote
informatiemacht verzamelen en gebruiken.
The circle van Dave Eggers beschrijft het
perfect en angstaanjagend. Frissen geeft
daarbij aan – en dat is een pleidooi voor een
betrouwbare staat – dat het in bepaalde
gevallen goed is dat de overheid niet alles
bekendmaakt. Wanneer alles bekend, open-
baar en transparant zou moeten zijn, krijgen
we een informatiemaatschappij die we uit-
eindelijk niet echt willen, die onbetaalbaar
zou zijn en die wel erg handig is voor men-
sen met kwade bedoelingen. Mensen willen
uiteindelijk overzicht, houvast, maar zeker
niet alles weten. Dat transparantie juist ook
de verkeerde prikkels aanwakkert blijkt uit
de verplichting om salarissen en bonussen
van topfunctionarissen in ondernemingen
en de non-profitsector openbaar te maken.
Het had een sterk oprijvend effect.

* * *

Er spreekt ten diepste een groot wantrouwen
uit de drang naar maximale transparantie.
Alsof we allemaal vreselijke dingen te ver-
bergen hebben. Er mag nog iets te raden

*Er spreekt ten diepste een groot
wantrouwen uit de drang naar
maximale transparantie*

zijn. Het zal iets te maken hebben met de toenemende rationalisering in de moderne samenleving. Of zoals Frissen stelt: 'De alziende God verandert in de alziende mens.' Bij godsdienst is niet alles zeker; de ratio is niet dominant en geloof geeft juist ook aan dat er ook onbekendheden, iets mystieks, schuilt in het samenleven.

Meer of minder transparantie is het verhaal van het modern toezicht houden. Leden van raden van commissarissen en raden van toezicht moeten veel weten, dienstbaar en alert zijn, maar zij moeten waken voor eindeloos spreadsheets invullen en lijstjes afvinken, waardoor formeel alle informatie bekend is, maar het echte zicht op de zaken ontbreekt. In de politiek zien we hetzelfde. Tweede Kamerleden vragen de minister eindeloos veel informatie, omdat ze bang zijn dat ze later het verwijt krijgen hun controlerende taak niet goed gedaan te hebben. Vervolgens gooit de minister zijn informatie over de schutting van het parlement, waarmee hij aan zijn plicht voldaan heeft dat hij 'de Kamer geen informatie onthouden heeft'. Politiek gedekt. Ook hier is optimale informatievoorziening beter dan maximale. Voorbeelden zijn er te over. Hoe volledig doorgesloten dit is, bleek bijvoorbeeld uit een voorval van vorig jaar, toen minister Kamp van Economische Zaken in het kader van de toelichting op zijn Gasbesluit (hoeveel gas mag er gewonnen worden in Groningen?) een brief met achttien rapporten

naar de Tweede Kamer stuurde. Vier dagen later was er namelijk een spoeddebat over het onderwerp. Angst om niet transparant te zijn! Ik snak naar een Tweede Kamerlid dat zegt dat hij niet méér, maar gerichtere informatie wil. Niet alles openbaren is niet hetzelfde als zaken bewust 'onder de pet houden'.

Een goed politicus heeft kennis, ervaring en gerichte doortastendheid. Niet primair gedreven door kwantiteit, maar door kwaliteit van de informatie. Want, zo zegt Frissen ook, 'ontmaskering is altijd geboden'. De tragiek is dat wanneer een politicus of journalist echt een punt heeft en terecht openheid van zaken vraagt, de drang naar transparantie niet meer gewaardeerd wordt of de vervolgens geleverde info verdrinkt in andere data. Het is het verhaal dat na iedere aanslag weer meer data worden verzameld van mogelijke terroristen, waardoor de hooiberg aan informatie groeit, maar de speld even klein blijft. Doorgesloten transparantie doet onrecht aan die ene echte klokkenluider die niet meer gehoord wordt.

Frissen betoogt dus dat 'geheimhouding noodzakelijk en functioneel is voor de moderne staat, maar stuit op het ideaal van de transparantie (...). Het geheim komt daarvoor in een kwaad en verdorven daglicht te staan'. En zo, betoogt Frissen, 'kan de geheimhouding nooit totaal zijn: dan zou de staat samenvallen met de duisternis van zijn vijanden'.

* * *

Een logisch gevolg van de door veel politici bepleite transparantie en bulk aan informatie, is nieuwe wetgeving. Niet zelden leidt dat tot wetgevingstrajecten die de vorige oorlog willen winnen en hooguit het verleden codificeren. Ook Frissen hekelt, zoals

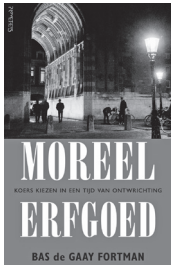
eerder in *De fatale staat*, deze wetgevingsre-flex. Want deze leidt weer tot veel informatie en nalevingsdrang. En de wetgeving is vaak niet goed toepasbaar. Een wetgevingstraject duurt zeven jaar, een parlementariër zit gemiddeld zes jaar, een minister drie jaar, en de technologie waar veel wetgeving voor bedoeld is verandert bijna dagelijks. Het is beter te streven naar, respectievelijk, minder wetgeving, kaderwetgeving, doelwetgeving en codes, die werken volgens het principe ‘pas toe of leg uit’. Dat zou meer recht doen aan de snelle ontwikkelingen en aan de creativiteit van iedereen buiten politiek en overheid. Eigenlijk zijn de encyclieken van de katholieke sociale leer perfecte richtlijnen, die enerzijds tijdloos, maar daardoor anderzijds enorm actueel zijn; goede alternatieven voor wetten. Deze ademen mee met de progressie van technologie en samenleving.

Voortdurend komt het terug in het boek: alles bekendmaken, maximale transparan-

tie, is niet wenselijk en eigenlijk ook onmogelijk. Optimale transparantie is beter, maar – en daar geeft het boek geen antwoord op – dat is wel lastig, want de invulling van wat ‘optimaal’ is, is subjectief en multi-interpretabel en afhankelijk van de visie van de zittende macht. Direct hiermee samenhangend is de vraag wat *niet* bespreekbaar is en waarom niet. We hebben het dan over taboes. In *Het geheim van de laatste staat* kondigt Frissen aan dat hij over ‘het taboe’ zijn volgende boek wil schrijven. De politiek is nog niet van Frissen af, noch de samenleving.

Noten

- 1 Dat past bij mijn eerdere pleidooi om binnen het cda de bloedgroepen juist meer onderscheidende ruimte te geven; zie: Frank van den Heuvel, ‘Geef bloedgroepen juist méér profiel, het cda in elke regio een andere toon’, *Het Financieele Dagblad*, 27 oktober 2012.

Bas de Gaay Fortman

Moreel erfgoed. Koers houden in een tijd van ontwrichting

Prometheus | 2016 | 400 pp. | € 39,95 (gebonden) | ISBN 9789035143319

Karikatuur van de christendemocratie

door *Gerrit de Jong*

De auteur is lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*, oud-lid van de Tweede Kamer namens het CDA, en oud-lid van het college van de Algemene Rekenkamer.

De Gaay Fortman heeft met *Moreel erfgoed* een lezenswaardig boek geschreven, niet alleen qua verpakking: ook de inhoud is relevant. Het valt te prijzen dat in een tijdperk van moreel verval, van toenemende huftegrigheid, iemand de koe bij de hoorns vat en van zijn hart geen moordkuil maakt. Het is vlot geschreven, leest daardoor makkelijk, en dat is mooi meegenomen voor een boek van vierhonderd bladzijden.

De uitgever wilde eigenlijk dat De Gaay Fortman zijn memoires zou schrijven, maar daar had De Gaay Fortman geen zin in. Hij wilde een boek schrijven over eeuwige beginselen, maar daar zag de uitgever geen brood in. Het werd dus een compromis tussen beide elementen. Zelf noemt De Gaay

Fortman dat een gelukkig compromis, maar het is de vraag of dat zo is. Het pièce de résistance wordt gevormd door de hoofdstukken over recht, grondwet en burgerdeugden, samen 220 bladzijden. Het is uitermate de moeite waard deze hoofdstukken te lezen, maar met alle respect hebben ze het karakter van een syllabus voor aankomende studenten, en het zou me ook niet verbazen als ze als zodanig door De Gaay Fortman zijn gebruikt. Het boek krijgt door deze opzet een wat hybride karakter. De hoofdstukken waarin De Gaay Fortman zijn politieke werdegang behandelt zijn eigenlijk te oppervlakkig en te weinig uitgediept, en de syllabusachtige hoofdstukken zijn inleidingen op het onderwerp en tamelijk standaard. In deze bespreking beperk ik me tot de hoofdstukken waarin De Gaay Fortman zijn politieke overtuiging schetst, omdat die de meeste vragen oproepen.

* * *

In de eerste plaats is de lezer uiteraard benieuwd naar de oorzaak van de breuk van De Gaay Fortman met de Anti-Revolutio-

dat ze het *niet* zijn. En zo weet De Gaay Fortman, die christelijke politiek onbestaanbaar vindt, exact aan te geven waar het CDA niet christelijk handelt. Neem bijvoorbeeld hoe in een boek over moreel erfgoed het pleidooi van premier Balkenende voor herstel van normen en waarden wordt weggezet als ‘doodgooien met preekjes over normen en waarden’. Als De Gaay Fortman in 1977 het stokje overdraagt aan Ria Beckers heeft het PPR-congres zojuist een anti-CDA-motie aangenomen; de partij wenst niet meer met de confessionelen samen te werken. Het brengt premier Van Agt tot de opmerking: ‘Wij zwaaien het ventje vriendelijk uit.’ De Gaay Fortman vindt de motie om strategische redenen niet handig. Dat terwijl hijzelf toch een wandelende anti-CDA-motie is. Ten slotte schuwt De Gaay Fortman het cliché niet om het CDA weg te zetten. Volgens hem is het CDA christelijk-conservatief. Onderbouwing wordt niet gegeven. Woldring karakteriseert de christendemocratie als een gematigd progressieve sociale beweging, maar levert daarvoor een uitgebreide onderbouwing.² Een essay, zoals De Gaay Fortman zijn boek noemt, is geen wetenschappelijke publicatie, maar beweringen uit de losse pols ont-sieren ook een essay. Woldring formuleert in dit verband twee stelregels. In de eerste plaats stelt hij dat een politieke beweging zich geen etiket kan laten opplakken door een buitenstaander. En in de tweede plaats stelt hij dat die buitenstaander er goed aan doet ‘te luisteren wat de participanten van een politieke beweging zelf ervan vinden’.³ De Gaay Fortman doet in zijn boek geen van beide.

* * *

Een derde punt is de grote verontwaardiging van De Gaay Fortman over de gedoogcoalitie

van CDA en VVD met de Partij voor de Vrijheid (PVV) van Wilders. Het komt herhaalde malen in het boek terug als een soort litanie en is zelfs de aanleiding geweest voor De Gaay Fortman om zijn boek te schrijven. Het oordeel van De Gaay Fortman is duidelijk: je aanvaardt geen gedoogsteun van een partij die discrimineert. Ook de verwijzing naar een nepparlement werkt bij De Gaay Fortman als een rode lap op een stier. Of er echter ook aan het parlementaire karakter van de PVV moet worden getwijfeld is nog maar de vraag. Boris Johnson haalt in zijn boek over Churchill een van de eerste toespraken van Churchill in het Lagerhuis aan.⁴ Churchill verwijt het Lagerhuis dat het absoluut geen afspiegeling vormt van de maatschappij. Waar zijn de arbeiders? Je kunt wel vallen over het woord nepparlement, maar dan negeer je het punt dat onze Tweede Kamer inderdaad volstrekt geen afspiegeling vormt van de maatschappij en dat kan de Kamer zich aantrekken. Maar de vraag is natuurlijk waarom je geen gedoogsteun mag aanvaarden van de PVV en wel mag fuseren met de communisten. Over dat laatste, de fusie van de PPR met de Communistische Partij Nederland (CPN), lees je nauwelijks iets. Met de opmerking dat de CPN tegen die tijd de marxistisch-leninistische veren had afgeschud en een links-feministische partij was geworden kom je niet weg. Je krijgt de hele erfenis mee.⁵ Als je kunt stellen dat de PVV en de CPN op het punt van eerbiediging van het parlementaire stelsel niet veel van elkaar verschillen, dan blijft over dat de CPN geweld niet afwees en de PVV wel. De CPN heeft zich nooit afgekeerd van Stalin, een genadeloze massamoordenaar. In het boek staat een foto van De Gaay Fortman op de schouders van Ernst Veer, zijn campagneleider in 1972 en de

latere directeur van de Nieuwe Kerk en de Hermitage. Veen verlaat de PPR wanneer die fuseert met de CPN. Met die club wil hij zich niet afgeven.⁶ De Gaay Fortman is kennelijk wat selectief in zijn verontwaardiging.

* * *

Een laatste punt is de bewering van De Gaay Fortman dat een sterk punt van de gereformeerde zuil was dat daarin geen ‘mensen van onderen’ en ‘mensen van boven’ waren. Allemaal ‘kleine luyden’ (p. 356). Het is onbegrijpelijk hoe De Gaay Fortman hier de plank mislaat. De gereformeerde zuil ken- de voormannen en die werden geadoreerd door de achterban van kleine luyden. De voormannen waren de elite en daaronder namen de De Gaay Fortmantelgen een voor- name plaats in. Mede-spijstemmer Kuiper, die in de jaren zestig tot de kring van chris- tenradicalen behoorde, maar later de ARP en het CDA trouw bleef, heeft aan deze voor- mannen een lijvig proefschrift gewijd.⁷ Tekenend voor deze elitevorming was de situatie binnen het studentencorps aan de Vrije Universiteit. Kuiper gaat er uitgebreid op in. Binnen dit corps was een klein aantal voorkamerdisputen, waar de aanstaande voormannen konden warmlopen. De rest was achterkamer. Binnen de voorkamer zat De Gaay Fortman vooraan. Zijn dispuut plantte zich grotendeels voort via inteelt. Grootvader was lid, vader eveneens en dus zoon Bas ook. Voorman zijn was erfelijk en leende zich niet voor verwatering met ‘men- sen van onderen’. Ambten binnen het corps vielen als van nature aan deze elitaire stu- denten toe. Dat leidde uiteindelijk in de jaren vijftig wel tot een opstand in de achter- kamer, maar in 1962 constateerde Kuiper in

de voorkamer nog steeds een ‘gehypertro- fieerd élitebesef’.⁸

Anne Wiarda, nom de plume van een dochter van voormalig premier Zijlstra, was in de jaren zestig kind aan huis bij de familie De Gaay Fortman in de Haagse elitewijk Marlot. Zij omschrijft de familie De Gaay Fortman als ‘een geslaagde Nederlandse imitatie van de Kennedy’s, het grote geluk- kige gezin met de vlammeende idealen’.⁹ Niet bepaald een beeld dat doet denken aan ‘klei- ne luyden’.

Kortom, De Gaay Fortman heeft vanaf zijn Olympus een lezenswaardig boek ge- schreven, vooral als het in de juiste context wordt gelezen.

Noten

- 1 H.E.S. Woldring, *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie*. Houten: Het Spectrum, 1996.
- 2 Woldring 1996, pp. 303-304.
- 3 Woldring 1996, p. 300.
- 4 Boris Johnson, *De Churchill factor. Hoe één man geschiedenis schreef*. Houten: Het Spectrum, 2015, p. 95.
- 5 In die erfenis bevindt zich bijvoorbeeld de door de CPN in de doofpot gestopte mislukte aanslag bij Putten door het voornamelijk communisti- sche verzet in de nacht van 30 september 1944 nabij Putten; zie Madelon Keizer, *Putten. De razzia en de herinnering*. Amsterdam: Bert Bak- ker, 1998, pp. 208-233.
- 6 *Trouw*, 31 oktober 2011.
- 7 D.Th. Kuiper, *De Voormannen. Een sociaal- wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930*. Mep- pel/Kampen: Boom/Kok, 1972.
- 8 D.Th. Kuiper, in: *Studentenalmanak van de Vrije Universiteit 1962*. Amsterdam: Van Soest, p. 178.
- 9 Anne Wiarda, *Bleu*. Amsterdam: De Arbeiders- pers, 1999, p. 180.

Ramona Maramis

Technologie next level

Ik geef u een telefoon. Opdat u met meerdere naasten kunt praten. Dat is niet omdat het gezellig is, maar omdat efficiency een van onze doelstellingen is.

Ik geef u een duizendpixelcamera. Opdat u de meest intense details kunt vastleggen. Die ziet u weliswaar ook met het blote oog, maar wij bieden filters, zodat u kunt sturen op emotionele effecten.

Ik geef u een 3D-printer. Zodat u een infuus kunt printen. Dat is omdat wij u eigenaar willen maken van uw medisch dossier. Opdat specialisten meer tijd krijgen om hun managementtaken beter uit te kunnen voeren. Voor ons de ultieme win-winsituatie.

Heeft u nog vragen?

In de gang bij de koffieautomaat staat een robot klaar om uw vragen te registreren. En om u, waar relevant, direct van een antwoord te voorzien.

Want tenslotte is iedereen gebaat bij het juiste antwoord op levensvragen.

Het gaat tenslotte om u.

Ramona Maramis (Haarlem, 1968) is cdv-huisdichter en schrijft voor elk cdv-nummer een gedicht naar aanleiding van het thema. Zij debuteerde in 2001 met *Duckstad aan de Amstel* bij uitgeverij Vassallucci. Haar gedichten verschenen in onder meer de bloemlezing *10 jaar Winternachten* en *Den Haag. De stad in gedichten*. Ze is lid van het cda en mentor van de cda Talent Academie.

* BEZINNING

---

door *Lútsen Kooistra*

De auteur is hoofdredacteur van het *Friesch Dagblad* en lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*.

In 1936 werd het essay *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid* van Walter Benjamin (1892-1940) gepubliceerd. Het is een originele bijdrage aan een dialectisch-materialistische kunst- en cultuurkritiek. Benjamin betoogt hoe (nieuwe) technieken kunst van haar traditionele positie en betekenis hebben beroofd. De *Mona Lisa* is door de techniek van de fotografie herhaalbaar geworden. De kern van het kunstwerk is het unieke hier en nu, van vervaardiging en van presentie. Die kern wordt door de reproductietechnieken, bijvoorbeeld film en fotografie, tenietgedaan: de *Mona Lisa* hangt bij tallozen aan de muur van de woonkamer.

De analyse van Benjamin wekt associaties op die raken aan de moderne informatie- en communicatietechnologie. In zijn redenering worden in de technische of industriële wereld natuur en cultuur tot object van mechanische reproductie; in de digitale wereld worden allerlei aspecten van het leven getransformeerd tot object van reproductie en combinatie van databestanden (dataficatie). De reproductietechnieken waarover Benjamin spreekt, beroven het kunstwerk van zijn echtheid. Berooft de informatie- en communicatietechnologie de mens van diens echtheid en uniciteit?

Die vraag komt op omdat de technieken van nu wezensvreemd zijn aan de mens. De digitale predestinatie van de mens en de dataficatie van de samenleving kunnen worden gezien als een inbreuk op het hier en nu, op de uniciteit die kenmerkend is voor de mens. Is die in het digitale tijdperk nog werkelijk mens, met alle creativiteit en verantwoordelijkheid die hij in zich heeft?

De associaties reiken verder. Het essay is geschreven tegen de achtergrond van zorgen over toepassing van de techniek. De reproductietechniek bij uitstek, film, is door de nazi's als effectief propaganda-instrument gebruikt. De nieuwe technieken dragen de mogelijkheid in zich een proces van vervreemding of zelfs ontvreemding van het eigene van de mens op gang te brengen. Technologie, ook de informatie- en communicatietechnologie, is niet neutraal of slechts een makkelijk hulpmiddeltje; ze vormt en beïnvloedt onze moraal, meer dan we wellicht beseffen. In die zin leidt de toenemende technologisering tot een ander mensbeeld, met andere grondwoorden en waarden.

IN HET VOLGENDE NUMMER

Hoop ten tijde van identiteitspolitiek

In de samenleving is een toenemend maatschappelijk onbehagen merkbaar. Het gevoel is dat het met de samenleving – economisch, sociaal en cultureel – bergafwaarts gaat en dat we onze identiteit moeten bewaken. Hoe kunnen we op dit onbehagen antwoorden? Wat is het belang van hoop en hoe kan een politiek van hoop worden vormgegeven, juist nu de ‘hoop op beter’ in onze cultuur lijkt te zijn verdamppt? En welke politieke perspectieven passen daarbij?

KERNREDACTIE:

Rob van de Beeten, Paul van Geest,
Maarten Neuteboom & Jan Prij

Burgerschap in een technodemocratie

De zogenoemde informatie- en communicatierevolutie heeft ons mens-zijn en ons samenleven ingrijpend veranderd, meer dan we soms beseffen. Mens en technologie raken steeds inniger met elkaar verweven: de computer is in de vorm van een smartphone vastgekleefd geraakt aan ons lijf. Welke gevolgen heeft de informatie- en communicatietechnologie voor de interactie tussen mensen en voor de publieke en de politieke ruimte? Hoe kan goed burgerschap in een hoogtechnologische cultuur worden versterkt?

‘Politici die zich laten verleiden door de sirenenzang van data en algoritmen, ondermijnen op den duur hun eigen bestaansrecht.’

.....

HANS SCHNITZLER *[op pagina 66]*

‘Door internet is het organiseren van de volksstem makkelijker en radicaal gedemocratiseerd. Grote partijen zijn hier niet meer voor nodig.’

.....

FRANK HENDRIKS *[op pagina 73]*

‘Een smartphone is een handig ding. Maar beseffen we ook wat dit handige met ons en de dingen doet?’

.....

GERARD VISSER *[op pagina 147]*

BOOM TIJDSCHRIFTEN

Christen Democratische Verkenningen

KWARTAALTIJDSCHRIFT VAN HET WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VOOR HET CDA

Hoop als politieke deugd

Onder redactie van

ROB VAN DE BEETEN, PAUL VAN GEEST,
MAARTEN NEUTEBOOM & JAN PRIJ

Met bijdragen van

BERT JAN LIETAERT PEERBOLTE, PAUL DEKKER,
BAS VAN STOKKOM, HANS ACHTERHUIS,
MONIQUE VAN DIJK-GROENEBOER,
ERNST HIRSCH BALLIN & MARGRIET VAN DER KOOL

En interviews met

PAUL VAN TONGEREN, GOVERT BUIJS & SYBRAND BUMA

Redactie

Drs. S.J.L. Aghina
Mr. dr. G. Boogaard
Prof. dr. Th.B.F.M. Brinkel
Drs. P. van der Burg
Drs. P.H.J. Dijkman [*hoofdredacteur*]
Drs. M.J. Fraanje
Prof. dr. P.J.J. van Geest [*voorzitter*]
Prof. dr. R.H.J.M. Gradus
Drs. P.E. Heerma
Drs. G. de Jong
Drs. L. Kooistra
Mr. M. Neuteboom
Drs. J. Prij
P.J. Schenderling MSc
Drs. M.J. van der Stel
Dr. P.J.G. van Velthoven

Poëzie

Ramona Maramis

Eindredactie

Drs. W.M. van Koppen

Redactieadres

Christen Democratische Verkenningen
Ter attentie van drs. P.H.J. Dijkman
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
e-mail dijkman.wi@cda.nl
internet cdv.boomtijdschriften.nl

Typografische verzorging

René van der Vooren [*basisontwerp*]
Pre Press Media Groep, Zeist.

Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementen-administratie van de uitgever aan te geven.

Niets uit deze uitgave mag worden vernenigvuldigd en / of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever

Uitgeverij Boom
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.uitgeverijboom.nl

Abonnementen

Bel [0522] 237 555 of mail
boomtijdschriften@uitgeverijboom.nl
voor een abonnement of een
kennismakingsnummer.

Prijzen jaarabonnement voor 2016:
Particulieren binnenland:
online € 67,50, papier en online € 79,50;
studenten en leden CDJA:
online € 30,-, papier en online € 40,50;
instellingen binnenland:
papier en online € 123,50.
Losse nummers € 19,50.
Een abonnement kan op elk
gewenst moment ingaan.
Opzeggen kan tot één maand voor
het einde van de jaargang.
cdv.boomtijdschriften.nl

Administratie

Boom Distributiecentrum
Postbus 400
7940 AK Meppel
telefoon [0522] 237 555
telefax [0522] 253 864

© 2016 Uitgeverij Boom, Amsterdam
ISSN 0167-9155

Jaargang 36

*Christen Democratische Verkenningen is
een voortzetting van Anti-Revolutionaire
Staatkunde, Christelijk Historisch
Tijdschrift en Politiek Perspectief*

Christen Democratische Verkenningen

Winter 2016

Hoop als politieke deugd

Boom Tijdschriften

Inhoud

7 Ter introductie

ACTUALITEIT

---

10 DWARS: JOS VAN GENNIP & PETER NOORDHOEK
Het CDA moet instemmen met het Oekraïneverdrag

14 HERMAN KAISER
Klank en weerklank

18 REIN JAN HOEKSTRA
Onderhoud de spelregels van onze democratische rechtsstaat

22 BINNENHOF BUITENOM: JAN DIRK SNEL
Het laatste christelijke kabinet

Hoop als politieke deugd

---

26 PAUL VAN GEEST, MAARTEN NEUTEBOOM & JAN PRIJ
Naar een politieke cultuur gedragen door hoop

BELANG EN FUNCTIE VAN HOOP

---

36 BERT JAN LIETAERT PEERBOLTE
Hoop: Paulus' brieven als oorsprong van een christelijke notie

42 PATRICK NULLENS
Hoop als de kunst van het mogelijke

50 MAARTEN NEUTEBOOM & JAN PRIJ
In gesprek met Paul van Tongeren
'Denk niet te makkelijk over hoop in de politiek'

56	PAUL DEKKER	Niet zo somber: weg uit het maatschappelijk onbehagen
64	INTERMEZZO: MARC MULDER	‘We moeten leren leven met de wond’
.....		
WEDEROPLEIVING VAN HOOP		
.....		
68	HANS ACHTERHUIS	Een kritische geschiedenis van de utopie
76	INTERMEZZO: SYBRAND BUMA	‘Zorgen van mensen moeten onze zorgen zijn’
78	BAS VAN STOKKOM	De prachtige symfonie van broederschap: sociale hoop in bange dagen
87	THEO DE WIT	Hoop voor anderen: Edith Schippers ontdekt de positieve vrijheid
96	MARTIJN BURGER, EMMA PLEEGING & STEVEN VAN DEN HEUVEL	Grondslagen van hoop, angst en afgunst in de Verenigde Staten
.....		
DRAGERS VAN HOOP		
.....		
106	AB KLINK	Hoop in populistische tijden
116	JAN PRIJ	<i>In gesprek met Govert Buijs</i> ‘Het goede de kans geven om te groeien’
121	ERIK BORGMAN	Leven van wat komt: pleidooi voor een contemplatieve politiek
130	INTERMEZZO: JOS WIENEN	‘Perspectief op meedoen betekent ook de vrijblijvendheid voorbij’
132	ERNST HIRSCH BALLIN	Moed houden, hoop geven
141	MONIQUE VAN DIJK-GROENEBOER	Jongeren als tekens van hoop

---

147 MARGRIET VAN DER KOOI De actualiteit van *Charles Péguy*

BOEKEN

152 THEO BRINKEL
Bespreking van Gert-Jan Segers
Hoop voor een verdeeld land

156 EELKE DE JONG
Bespreking van Roelf Haan
Vergeten vragen. Humanisme in economisch-theologisch perspectief

BEZINNING

161 RAMONA MARAMIS • *Hopende op uw begrip*

162 PETRA VAN DER BURG

Ter introductie

‘EEN OUDE MAN ZIET AAN HET STRAND een jongetje zeesterren teruggooien in de zee, gestrand door het teruglopend tij. De oude man gaat naar hem toe en vraagt waarom hij dat doet. Het jongetje antwoordt dat de zeester dood zal gaan als hij haar laat liggen in de hete morgenzon. “Maar het strand is kilometers lang”, zegt de oude man. “En er zijn duizenden zeesterren. Het zal je niet lukken om alle zeesterren te redden. Hoe kan jouw bijdrage een verschil maken?” De jongen kijkt naar de zeester in zijn hand en werpt deze terug in de golven: “Voor deze zeester”, antwoordt hij, “maakt het een verschil.”’

Dit verhaal staat opgetekend in het boek *To heal a fractured world* van rabbi Jonathan Sacks uit 2005 (dat onlangs in het Nederlands vertaald is als *Een gebroken wereld heel maken*). De actie van de jongen is een uiting van hoop. Natuurlijk maakt zijn handelen niet de hele wereld heel; het effect van zijn actie op het geheel is zelfs verwaarloosbaar klein. En toch is zijn handeling zinvol. In het Jodendom bestaat deze uitdrukking:

‘Redt een leven en je redt de wereld. Verander een leven en je verandert de wereld.’ Het jongetje belichaamt deze zegswijze.

* * *

Mensen willen vaak het goede doen, maar het gewicht van de problemen kan zo machteloos maken dat zij zich de levenshouding van het jongetje niet meer eigen kunnen maken. ‘En als mijn bijdrage aan het geheel er toch bijna niets toe doet, ben ik beter af door helemaal niets bij te dragen’, rekt de rationalist voor. De liberaal heeft ‘negatieve vrijheid’ hoog in het vaandel: de vrijheid als afwezigheid van hinder bij datgene wat hij wil doen. Hij ziet de overvloed aan zeesterren vooral als obstakel dat het eigen voornemen om ongehinderd langs de vloedlijn te lopen in de weg zit. Er is geen dragend verhaal voor de gemeenschap.

Deze liberale geest – tegenwoordig dominant van links tot rechts

binnen het politieke spectrum – vindt momenteel misschien wel zijn extreemste uitdrukking in het maatschappelijke onbehagen en het populisme. Als de buitenwereld niet aan mijn verlangens beantwoordt, dan levert dat vooral frustratie op. De burger is de klant die op elk moment optimaal bediend moet worden.

Maar handelen vanuit hoop biedt een ander perspectief. Een hoopvol mens ziet datgene wat op zijn pad komt als uitnodiging om het verschil te maken. Hoopvolle mensen weten dat zij morgen niet in Jeruzalem zullen aankomen en gaan toch op reis.

* * *

In deze CDV staat de vraag centraal naar de betekenis van hoop voor de politiek. Kan hoop bijdragen aan een goede samenleving, juist in een tijd van maatschappelijk onbehagen? Of is hoop als politieke deugd juist gevaarlijk en naïef in een wereld waarin vooral de machtspolitiek lijkt te zijn teruggekeerd? Het eerste deel van deze CDV gaat in op het belang en de functie van hoop. Bert Jan Lietaert Peerbolte schetst de centrale rol van het begrip ‘hoop’ in de brieven van Paulus. Patrick Nullens stelt in het verlengde hiervan dat het onze morele burgerplicht is om de oude deugd van de hoop onder het stof vandaan te halen. Paul van Tongeren waarschuwt in een gesprek met CDV vooral voor een al te lichtvaardig gebruik van hoop in de politiek tegenover het sociale pessimisme. Paul Dekker van het SCP probeert in zijn bijdrage zowel het vermeende maatschappelijk onbehagen te relativeren als de hoop handen en voeten te geven.

* * *

In het tweede deel wordt de gedachte uitgewerkt dat hoop ijdel blijkt en toch steeds weer oplaait. Hans Achterhuis stelt dat grote utopieën over een totaal andere samenleving valse hoop bieden en zelfs kunnen ontaarden in geweld. Ook Bas van Stokkom waarschuwt voor valse hoop, geïntensiveerd door populistische partijen, en analyseert waarom liberalen moeite hebben met ‘sociale’ hoop. Toch kan een samenleving volgens hem niet zonder vertellingen met een open einde die aan de verdeeldheid voorbij proberen te komen. Theo de Wit geeft weer hoe Edith Schippers in haar Elsevier/HJ Schoo-lezing van eerder dit jaar bijna tegen wil en dank de positieve vrijheid ontdekt. Martijn Burger, Emma Pleeging en Steven van den Heuvel gaan in hun bijdrage onder meer in op de vraag wat de verkiezing van Trump als president van de vs ons over valse hoop en deugd-zame hoop leren kan.

* * *

‘Dragers van hoop’, het derde deel van dit nummer, geeft aan welke perspectieven zich vanuit de deugd van de hoop aandienen. Ab Klink spitst de vraag naar de betekenis van hoop in populistische tijden toe op

de rol van elites binnen en buiten de politiek. Volgens Govert Buijs brengt hoop ons werkelijkheidszin bij en leert zij ons om te gaan met tegenslagen. Erik Borgman geeft aan hoezeer een politiek van hoop op gespannen voet staat met de neiging om problemen zo snel mogelijk onder de knie te krijgen. Voor Ernst Hirsch Ballin betekent handelen vanuit hoop een protest tegen het onrecht van een identiteitspolitiek die mensen vastpint op één kenmerk, zoals etniciteit of religie. Ten slotte gaat Monique van Dijk-Groeneboer in op de vraag in hoeverre jongeren – op het strand (zie de zeesterren) of elders – tekens van hoop zijn.

Jan Prij, redacteur van *Christen Democratische Verkenningen*

Het CDA moet instemmen met het Oekraïneverdrag [I]

Eens, maar premier Rutte is wel eerst aan zet

door *Jos van Gennip*

De auteur is directeur van Socires, een platform voor cultuur en samenleving, en lid van de academische raad van het Martens Centre, het wetenschappelijk instituut van de Europese Volkspartij.

De politieke patstelling rond het Oekraïne-referendum is allereerst te wijten aan een volstrekt amateuristisch en contraproductief optreden van Rutte en zijn regering. Hoe haalt hij het in zijn hoofd om in deze beslissende weken alles uit de kast te halen om het CDA dwars te zitten, Buma te kleineren en geen daadwerkelijke brug te slaan naar onze verantwoordelijke parlementariërs en partijgenoten? Zelfs Paul Witteman gaf in *Buitenhof* aan deze concentratie van vijandigheid en kleineerderij van de premier buitenproportioneel onbegrijpelijk te vinden. Het getuigt van weinig staatsmanschap het CDA zo te moeten treden wanneer het zo hard nodig is om een grote misstap te voorkomen.

En dat is nog niet alles: het heeft er alle schijn van dat sinds de uitslag van het referendum de regering het ontstane dilemma *à la légère* heeft behandeld. Klaarblijkelijk was het plan

om op tijdwinst te gokken. Als het brexitreferendum ten gunste van de blijvers uitvalt, zo moet men gedacht hebben, dan waait ons 'nee' ook wel over.

* * *

Vergelijk deze inzet eens met het optreden van Balkenende vanaf de eerste dag na het referendum over de Europese Grondwet in 2005. Hij mobiliseerde alle Europese regeringsleiders en vroeg: bied ons een escape en werk mee aan het amenderen van de bestaande teksten. En zo geschiedde. Dit was goed. Zijn daarentegen enkele verklaringen over de aard en status van het associatieverdrag alles wat Rutte na maanden voor zich uitschuiven te bieden heeft?

Het CDA heeft in het verleden altijd terecht gewaarschuwd tegen het aantasten van de representatieve democratie. Toen het middel van het correctief referendum er toch werd doorgedramd was het een begrijpelijke reactie om de initiatiefnemers op de blaren te laten zitten die hun actie veroorzaakt heeft. In het bijzonder geldt dat D66. Het is in dat opzicht te rechtvaardigen dat het CDA niet voor zijn beurt heeft gesproken. Laat de partij, die altijd goede sier maakte met dit kroon-

juweel, eerst maar eens met zichzelf in het reine komen. Maar toch, er staat vanuit constitutioneel, mensenrechtelijk en geopolitiek opzicht wel heel veel op het spel.

* * *

Allereerst het *constitutionele* aspect. Het was natuurlijk een fout van de CDA-fractie in de Tweede Kamer om bij voorbaat het karakter van een *raadgevend* referendum op te schalen tot een referendum met een correctieve werking. Deze automatische update van het referendum doet veel kiezers geen recht; kiezers die wellicht mede op het CDA gestemd hebben als een partij waarvan zij weten dat die voor een zo sterk mogelijke representatieve democratie staat.

Ten tweede een *mensenrechtelijk* aspect. Er zijn nogal wat redenen aan te voeren waarom we huiverig zijn de banden met Oekraïne aan te halen. Ons centrum voor cultuur en samenleving, Socires, werkt al jaren zeer intensief in dit land aan de verbetering van de positie van gehandicapte kinderen, ook juridisch. Wij ervaren daar niet alleen wat corruptie betekent, maar ook welke geestelijke verwoestingen zijn teweeggebracht bij generaties mensen als gevolg van zeventig jaar beleid om een nieuwe sovjetmens te vormen. Intussen willen in Oekraïne tientallen miljoenen burgers daar wel een andere cultuur opbouwen: een cultuur van verantwoordelijkheid, medemenselijkheid, erkenning van het belang van het gezin en andere gemeenschappen. Kortom, een cultuur van echte vrijheid. Het afwijzen van nauwere banden met het grotere Europa, juist nu, is voor hen een klap in het gezicht; een verraad, dat bovendien nog generaties kan doorwerken. Met preken alleen wordt geen corruptie bestreden, noch *good governance* bevorderd. Hier helpt ook alleen de beloning, de premie, het bieden van een alternatief.

Ten slotte komt daar, in *geopolitiek* opzicht, het eigen belang van Europa bij. We staan voor een beslissend kruispunt, waarbij de verkeerde afslag waarschijnlijk geen terugweg heeft. Uitgerekend nu wordt de kaart van het toekomstige Europa getekend. Het is geen geheim dat Poetin het liefst de ontbinding van de Sovjet-Unie – in zijn eigen woorden ‘de grootste ramp van de twintigste eeuw’ – wil terugdraaien. En als dat niet lukt, dan moet in ieder geval elke verdere toenadering (of die nou van Oekraïne of een ander land is) tot dat Europa voorkomen worden – tot elke prijs. Poetin deinst er niet voor terug over te gaan tot directe intimidatie en tot vormen van agressie, tot de instandhouding van *frozen conflicts* en tot het strooien van zand tussen de wielen van Europese eensgezindheid en daadkracht. Laat er geen misverstand over bestaan: de kaart van Europa hoeft niet gekleurd te worden in het dubbele blauw van de EU en de NATO, maar mag ook niet gekleurd worden in het neorood van Rusland. Een vastberaden Rusland tegenover een verdeeld, in zichzelf gekeerd en weifelend Europa is allerminst wenselijk. Op de Europese kaart van de komende halve eeuw is Oekraïne de grootste witte vlek. Als wij de Oekraïners niet zélf hun kaart laten inkleuren, staan anderen gretig klaar, zowel daar als aan de zuid- en de zuidoostflank van Rusland. Dit zijn legitieme belangen waarmee Europa – en dus ook het CDA – te rekenen heeft.

Maar het woord is nu wel allereerst aan premier Rutte: hij moet zijn lakse houding van het afgelopen jaar herstellen en het CDA substantieel tegemoetkomen. Want het is volstrekt onbegrijpelijk dat de premier, geplaatst voor deze historische beslissing, probeert weg te komen met louter een beroep op het verantwoordelijkheidsbesef van het CDA.

Het CDA moet instemmen met het Oekraïneverdrag [2]

Oneens, consistent ‘nee’ is de prijs waard

door *Peter Noordhoek*

De auteur is lid van het CDA en verzorgt onder meer trainingen aan politieke talenten in Oost- en Centraal-Europa.

De oproep van Rutte om mee te werken aan een oplossing voor het Oekraïne referendum is niet aan het CDA voorbijgegaan. Tot op heden heeft de Tweede Kamerfractie daarop afwijzend gereageerd. Maar wat is de prijs van een consistent ‘nee’? Waarom vasthouden aan de uitslag van een referendum als de schade – Europees en internationaal – zo groot is? Is een consistente lijn die prijs waard?

Het hoort bij het lot van een serieuze politieke partij, ongeacht of die in de oppositie zit, om van tijd tot tijd met een probleem geconfronteerd te worden waarbij bestuurlijke en electorale belangen moeilijk op één lijn te krijgen zijn. Soms kun je zo’n probleem ook naar je toe trekken. Dat laatste is wat hier is gebeurd. Natuurlijk hebben de buitenlandkundigen inhoudelijk gelijk wanneer zij zeggen dat het ergerlijk dom is om niet te ratificeren. Ja, Buma had wel wat langzamer tot tien mogen tellen voordat hij in het gat van ‘nee is nee’ stapte.

Mijns inziens zou een referendum sowieso pas de vertegenwoordigende democratie terzijde mogen zetten op het moment dat de opkomst gelijk is aan de opkomst bij de laatste verkiezingen. Alleen dan is er geen mogelijkheid dat bij een referendum een kleiner deel van de bevolking voor een afwijkende lijn kiest dan wat eerder een mandaat aan de volksvertegenwoordiging heeft gegeven.

Het standpunt van de fractie schuurt nu op meerdere manieren. Het gaat ten eerste in tegen onze constitutionele beginselen en christendemocratische opvattingen over vertegenwoordigende democratie. Ten tweede is het niet in overeenstemming met de afgewogen manier waarop Nederland handels- en buitenlandse politiek in Europa zou moeten willen bedrijven.

* * *

Maar nu de CDA-fractie eenmaal haar standpunt heeft ingenomen, heeft Buma op zijn manier groot gelijk om aan daaraan vast te houden. Een gelijk dat alleen maar groter wordt. Met elke dag dat de verkiezingen dichterbij komen lijkt de tweedeling tussen ‘de elite’ en ‘de gewone mensen’ zichtbaarder te worden. De brexit, Trump en de uitslag van het referendum in Italië geven onmiskenbaar het gevoel dat er onder delen van het electoraat een opstand broeit. Sterker nog, de de-

Klank en weerklank

door *Herman Kaiser*

De auteur is politicoloog en CDA-lid in Arnhem.

Het CDA-geluid klinkt nog onvoldoende door in het conceptverkiezingsprogramma voor de komende Tweede Kamerverkiezingen. Als de partituur niet wordt bijgesteld, komt het straks op de dirigent en het orkest aan om er een uitgebalanceerde en warmere muziekuitvoering van te maken.

De componist Gustav Mahler heeft ooit gezegd: ‘Das Wichtigste in der Musik steht nicht in den Noten.’ Daaraan moest ik denken bij het CDA-conceptprogramma. Ik ben ernaar gaan kijken als naar een partituur. Hoe klinkt het stuk straks als er daadwerkelijk muziek wordt gemaakt? Herkennen wij dan de CDA-klank? In deze bijdrage wordt het conceptprogramma belicht vanuit de volgende vraag: ‘Passen de stijl en de toonzetting voldoende bij de uitstraling die bij het CDA hoort?’

Een verkiezingsprogramma is een document

dat voor de partij de koers aangeeft voor een nieuwe kabinetsperiode. Het is een strategisch beleidsdocument. Natuurlijk is het de basis voor de verkiezingscampagne, maar het is geen campagne-instrument. Daar heb je flyers, websites, posters en andere middelen voor. Het opstellen van een verkiezingsprogramma is voor een partij telkens weer een toets of ze voldoende met zichzelf in balans is in een steeds veranderende wereld. De criteria voor de beoordeling van de toonzetting van het verkiezingsprogramma liggen in de kernwaarden die besloten zijn in de drie letters van het CDA.

Alvorens tot een oordeel te komen over de stijl en de toonzetting, maak ik helder op grond van welke criteria ik tot het oordeel kom of de authentieke CDA-klank voldoende doorklinkt in het conceptverkiezingsprogramma.

* * *

Om te beginnen de gewenste klank vanuit de C. Ten eerste moet dan worden gedacht aan liefde voor het leven. Christenen zien het leven als een geschenk van hun Schepper. De bescherming van het leven – van het prille begin tot en met het naderende einde – is een wezenlijk kenmerk van de christendemocratie. De kwaliteit van een menswaardig bestaan geldt voor eenieder. Waar mensen en het leven kwetsbaar zijn, geldt in versterkte mate dat zij bescherming verdienen door de staat. Het CDA vecht voor de rechten van mensen, ongeacht wie zij zijn,

waar ze wonen, waar ze vandaan komen. De liefde voor het leven impliceert ook liefde voor de schepping als geheel. Moeder Aarde is het huis waar onze generatie, na vele voorgaande, mag wonen. Wie zijn kinderen en kindskinderen liefheeft, zal zijn huis liefdevol onderhouden. Ten tweede omzien naar elkaar. Niemand leeft voor zichzelf. Zonder anderen kan een mens niet bestaan. Verbanden en sociale gemeenschappen zijn de natuurlijke biotoop van elk mens. Wij groeien er letterlijk mee op. Het gezinsverband (in de ruime betekenis) vormt de natuurlijke (uitvals)basis voor alle andere vormen van sociale participatie. Sterke sociale verbanden van onderop zijn een voorwaarde voor het functioneren van het subsidiariteitsbeginsel. Het subsidiariteitsbeginsel is weer een belangrijke voorwaarde voor het solidariteitsbeginsel. Beide voor de christendemocratie wezenlijke principes versterken elkaar. Zonder subsidiariteit is er geen ruimte voor solidariteit. Zonder solidariteit is er geen dragend motief voor mensen om zich te organiseren en te verbinden. Ten derde hoop als christelijke deugd. Het evangelie wordt niet voor niets de blijde boodschap genoemd. Christenen zijn mensen die leven vanuit de hoop. Juist in moeilijke tijden zijn zij geroepen om zich niet door valse profeten van de wijs te laten brengen. Christendemocratische politiek moet altijd in het teken staan van vooruitgang en hoop. Zij staat open voor hoopgevendende signalen en weet deze niet alleen te verstaan, maar vooral ook te versterken. Christendemocraten willen versterken en bemoedigen. Perspectief bieden, voor-

Christen- democraten willen ver- sterken en bemoedigen

al aan hen die moeilijk een perspectief kunnen of willen zien.

* * *

Vervolgens de gewenste klank vanuit de D. Ten eerste liefde voor de democratische rechtsstaat. Ernst Hirsch Ballin heeft weleens gezegd dat het christelijk gebod van de naastenliefde op staatkundig niveau een pendant kent, namelijk het gebod van de liefde voor de democratie. Voor christendemocraten zijn de begrippen rechtsstaat en democratie onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zij zijn strijdbaar voor een onbelemmerd functioneren van het democratisch systeem. Zij dragen ervoor zorg dat de democratie beschermd wordt en weerbaar is, zowel bij ondermijning van binnenuit als bij bedreigingen van buiten. Democratie en subsidiariteit veronderstellen dat de samenleving vrijheid in- en uitademt. De staat beschermt de vrijheid van de mensen en hun verbanden. De samenleving beschermt de staat en geeft legitimiteit om een praktische vertaling te geven aan het bonum commune. Ten tweede waakzaamheid voor vrijheid en vrede. In de geschiedenis hebben wij zelden een periode gekend van meer dan zeventig jaar leven in vrijheid én vrede. Daar zijn grote inspanningen voor geleverd. In de oorlog, maar ook daarna. Door waakzaam te zijn met bondgenoten die pal staan voor de westerse waarden. Maar ook door strijdbaarheid te tonen als het erop aankomt.

Ten derde liefde voor Europa. Vooraanstaande christendemocraten hebben aan de wieg gestaan van een herwonnen Europa, blijvend gefundeerd op de waarden uit de joods-

christelijke traditie. Een Europa in vrede en vrijheid is de basis voor welvaart en voorspoed. Landen die samen meer welvaart voortbrengen dan elk afzonderlijk zijn weer een fundament onder een stabiele vrede en goede verhoudingen. Een vrijemarkteconomie is geen doel op zichzelf, maar dienstbaar aan de Europese waardegemeenschap. Juist in tijden van globalisering en instabiliteit om ons heen is een Europa van de burgers, gebaseerd op subsidiariteit, harder nodig dan ooit.

* * *

Tot slot de gewenste klank vanuit de A. Het gaat hier om strijdbaar en actief zijn. Er wordt een appel op ons gedaan. En wij doen een appel op de samenleving. Het is niet genoeg dat wij geloven in onze kernwaarden en die uitdragen; wij moeten er ook daadwerkelijk iets mee *doen*. Politiek is niet alleen voor vergaderzalen. Politiek is meer dan praten. cda'ers staan midden tussen de mensen. Op school, in het bedrijf, in de zorg, in de sport, in de cultuur. Op pleinen en straten. Het cda moet streetwise zijn; kordaat aanpakken en doorpakken.

* * *

Zoals gezegd heb ik het programma bekeken alsof het ging om bladmuziek. Je leest, je analyseert en je probeert je een voorstelling te maken van hoe het klinkt. Anders dan bij het aflezen van de noten van het blad, hoor je de klank pas goed als de muziek wordt gespeeld. Bij deze kritische lezing heb ik vastgesteld dat de drie hiervoor geschetste soorten klankkleur van het cda slechts in beperkte mate herkenbaar zijn in de tekst van het conceptverkiezingsprogramma. Het belang van traditionele waarden wordt benoemd in de opening, maar daarna wordt het stil. Ook krijg ik bij herlezing het gevoel dat er een weerklank

is die afbreuk doet aan de muziek. Als je echt probeert te luisteren – door de noten heen – hoor je een weerklank die voortkomt uit een onbalans op de volgende punten:

- Het grootste gemis vind ik dat het stuk te weinig *hoop* laat doorklinken. De toon is vaak somber en negatief, weinig verwachtingsvol. Het voelt zeker niet als adventsmuziek op weg naar Kerstmis. Er mag meer blijmoedigheid in doorklinken. De huidige tijd vraagt om politiek leiderschap en een tegendraads geluid, maar tegendraads is voor christendemocraten juist positief en perspectief biedend.
- De liefde voor het leven en voor de *sheeping* klinkt niet krachtig genoeg. Wereldwijd krijgt de encycliek *Laudato Si'* navolging. Laat het cda deze links liggen? De betreffende onderdelen in het verkiezingsprogramma zijn te pianissimo en er ontbreken noten.
- Er komt voortdurend een *antioverheids-ton* terug. Dat is wellicht in de mode, maar het past niet bij het cda; het zijn valse noten. De overheid staat niet tegenover de samenleving. Overheid en samenleving maken samen deel uit van de staatsgemeenschap. Dat is inherent aan de democratische rechtsstaat en het subsidiariteitsprincipe.
- Het geluid uit de *rechter luidspreker* klinkt te hard. Als middenpartij moeten wij voor de goede balans zorgen. Als cda moeten wij kunnen varen op eigen kracht. Op punten dreigt de vvd rechts ingehaald te worden, zoals bij veiligheid, openbare orde, integratie en migratie.
- Er zijn punten die *opportunistisch* klinken. Die lijken bedoeld om goed voor de dag te komen, maar ze hebben weinig realiteitswaarde (coffeeshops). Sommige onderde-

len zijn detaillistisch voor specifieke doelgroepen.

- Over *Europa* klinkt de toon niet bepaald als de Negende van Beethoven. Het is schraal en technisch. De warme klanken voor Europa als samenbindende waardegemeenschap ontbreken. Er is slechts een vage echo te horen van de christendemocratische founding fathers.
- De stijl in de taal in het verkiezingsprogramma is in grote lijn fris, strak. De tekst is op bepaalde punten zeker strijdbaar en uitnodigend tot actie. Maar hier en daar slaat dit door, vooral wanneer in de wijvorm wordt gesproken over verantwoordelijkheden die niet tot de rijksoverheid be-

Op punten dreigt de VVD rechts ingehaald te worden

horen. Er is sprake van *rolverwarring*. Dat geldt met name voor taken die (nu) tot het taakveld van de gemeenten behoren.

* * *

Op grond van kritische doorlezing en toetsing aan voor het CDA belangrijke kernwaarden moet worden geconstateerd dat de authentieke grondtonen van het CDA wel

in de bladmuziek staan opgeschreven, maar dat het CDA-geluid nog niet zuiver genoeg kan doorklinken als straks de muziek moet worden gespeeld. Als de partituur niet wordt bijgesteld, komt het op de dirigent en het orkest aan om er een uitgebalanceerdere en warmere muziekkuitvoering van te maken.

Onderhoud de spelregels van onze democratische rechtsstaat

door *Rein Jan Hoekstra*

De auteur is jurist. Hij was onder meer lid van de Raad van State en informateur.

Een gedegen inzet op het onderhoud van een aantal institutionele waarborgen van de democratische rechtsstaat is essentieel om de keuzes voor een beter Nederland stevige grond te geven. De geloofwaardigheid is bovendien gebaat bij de erkenning van het geestelijk-religieuze en ethische erfgoed van de Europese en de Nederlandse cultuur.

Het conceptverkiezingsprogramma voor het CDA zet, zoals de titel luidt, in op *Keuzes voor een beter Nederland*. Om deze inzet volop tot zijn recht te kunnen laten komen is een aantal randvoorwaarden van belang. Deze voorwaarden hebben in het bijzonder betrekking op het eerbiedigen en onderhouden van de constitutionele uitgangspunten van de democratische rechtsstaat. Kort gezegd: het gaat om de spelregels van de democratie. In deze bijdrage worden er drie genoemd: handelen in overeenstemming met de constitu-

tie, gematigdheid in houding en stelsel, en het waarborgen van het evenwicht tussen de verschillende staatsmachten.

Mij bekruipt weleens het gevoel dat in de dagelijkse politiek de aandacht voor de spelregels van de democratische rechtsstaat wordt overgelaten aan hoogleraren, aan wetenschappelijke instituten van politieke partijen en aan externe (staats)commissies. Zo zijn er al geruime tijd besprekingen gaande over het – alweer – instellen van een staatscommissie; deze keer naar aanleiding van een voorstel van voormalig vvd-fractievoorzitter in de Eerste Kamer Loek Hermans. De aanleiding hiervoor ligt in de verwerping door de Eerste Kamer van een belangrijk wetsvoorstel inzake de gezondheidszorg in december 2014. Primair onderwerp van het onderzoek van de staatscommissie zou de verhouding tussen de Tweede en de Eerste Kamer moeten zijn. Mijn reactie toen en ook nu nog is: over dit onderwerp zijn al rapporten volgeschreven met concrete voorstellen; de politiek hoeft alleen maar te kiezen.

* * *

En als je dan toch een staatscommissie wilt instellen, moet deze niet bestaan uit onafhankelijke deskundigen van buiten, maar uit betrokken personen afkomstig uit de politiek zelf. Zij kunnen dan concrete voorstellen doen aan de regering en de Staten-Generaal. Zo is het gegaan bij de voorbereiding van de ingrijpende grondwetsherziening van 1848, en ook bij de grondwetsherziening van 1917,

leidend tot de onderwijspacificatie en de introductie van het algemeen kiesrecht annex de evenredige vertegenwoordiging in plaats van het districtenstelsel. Deze commissies hielden zich bezig met de voorbereiding van omvangrijke stelselherzieningen, waaraan een lange incubatietijd van maatschappelijke en politieke debatten en controverse was voorafgegaan.

In de huidige omstandigheden doet zich een overeenkomstige discussie voor over het vertegenwoordigend stelsel. Moeten daaraan geen elementen van directe democratie worden toegevoegd? Het is een discussie van alle tijden. Er zijn altijd politieke stromingen geweest die directe democratie naast de periodieke verkiezingen voor de Tweede Kamer mogelijk hebben willen maken. Vele commissies zijn daarmee dan ook bezig geweest. Zelf was ik adviserend lid van de staatscommissie-Biesheuvel in het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw, die zich ook met de wenselijkheid van referenda bezighield. Invoering van een bindend referendum vergt Grondwetsherziening, was toen de conclusie, en dat is tot nog toe de overheersende gedachte gebleven. Terecht, want zo'n instrument is in strijd met het huidige grondwettelijke stelsel. De staatscommissie-Biesheuvel heeft slechts een kleine opening naar het houden van een referendum binnen het huidige stelsel aangeduid. In een unieke situatie zou een referendum, raadplegend van karakter, mogelijk kunnen zijn; daarbij zouden, ongeacht de uitslag, regering en Staten-Generaal vrij moeten blijven om die uitslag niet te volgen. Het was dan ook verbazingwekkend dat bij het raadplegend referendum in 2005 over de Europese Grondwet en ook weer bij het raadplegend referendum over het Oekraïneverdrag in 2016, voorafbinding werd aangegaan,

ook door de CDA-fractie. Deze handelwijze werd nog extra navrant toen regering en delen van het parlement, uit misplaatst respect voor de stem van de kiezer, zich onthielden van publieke verdediging tijdens de campagne van de reeds door regering en Staten-Generaal goedgekeurde wetsvoorstellen. Na het experiment van het referendum van 2005 had afgezien moeten worden van weer een experiment. Onze constitutionele ordening vergt eerst gedegen afweging of een referendum mogelijk moet worden gemaakt, en zo ja, aan welke voorwaarden een geldig referendum moet voldoen.

Een keuze voor een ordelijke aanpak is geboden, juist en vooral met het oog op het vertrouwen van de burger in onze democratie. Mijn zorgen over het houden van een raadplegend referendum zijn versterkt nu dit bij wet als structurele mogelijkheid is ingevoerd. Weliswaar is dit gebeurd in afwachting van een Grondwetsherziening waarbij een bindend wetgevingsreferendum mogelijk wordt gemaakt – alsdan vervalt de huidige wet – maar: bezint eer ge begint. In de huidige situatie zou ik zeggen: trek in ieder geval de huidige wet in. Prioriteit moet zuiver grondwettelijk handelen zijn. Hantering van de constitutionele regels is regel nummer één van de spelregels van de democratie. Dit is dan ook terecht de inzet van het CDA-verkiezingsprogramma, dat voorstelt om het raadplegend referendum af te schaffen. Een steviger en consequenter verdediging van deze constitutionele lijn in het parlement zou daarbij echter passend zijn.

* * *

Spelregel nummer twee is gematigdheid: een houding van bedachtzaamheid en eerbiediging van representatieve besluitvormingsstructuren. Deze spelregel is voorwaarde voor

een duurzame democratie. Ik bedoel met gematigdheid niet dat discussies niet scherp mogen zijn. Integendeel: scherpte in het parlementaire debat is noodzakelijk. Dat hoort bij het vertegenwoordigend stelsel op straffe van ondermijning van dat stelsel. Dit stelsel is tot stand gekomen om leiding te geven aan het maatschappelijk debat. Is dat geen ouderwetse, betuttelende gedachte? Neen, want met het naar de mond spreken van de bevolking redt de democratie zich niet. Het electoraat spreekt zich uit bij de periodieke verkiezingen en beoordeelt de gekozene op zijn daden in de regering en de Staten-Generaal. 'Waar visie ontbreekt, komt het volk om' (Spreuken 11: 14). Deze wijsheid geeft kernachtig de essentie van de democratische rechtsstaat aan. Instandhouding en bevordering daarvan vergt visie. Onze democratische instituties dragen de verantwoordelijkheid om daaraan inhoud te geven. Hun geloofwaardigheid staat op het spel als daarin de klad komt.

De geloofwaardigheid van democratische instituties komt ook in het geding wanneer de betekenis van het geestelijk-religieuze en ethische erfgoed van de Europese en de Nederlandse cultuur niet meer wordt gezien. Zonder kennis van de invloed van dat erfgoed op onze cultuur, zoals literatuur en muziek, kennen wij onszelf niet en kunnen we niet discussiëren met andere culturen. Concentratie op alleen maar economische en financiële doelen is onvoldoende om het vertrouwen in de Europese en nationale instituties te be-

houden. Nederlandse waarden in onverbrekelijke verbondenheid met Europese waarden vormen wezenlijk onderdeel van vertrouwen. Visie op dat terrein is broodnodig. Het CDA-verkiezingsprogramma is op dit punt een belofte die stevige nadruk verdient. Zonder besef van de eigen cultuur missen normen en waarden overtuigingskracht.

* * *

Ten slotte de derde spelregel: het waarborgen van evenwicht tussen de drie staatsmachten.

Sprekend over instituties, maak ik mij ook zorgen over de verhoudingen binnen de trias politica. Tussen de wetgevende en de uitvoerende macht enerzijds en de rechterlijke macht anderzijds mag geen kloof ontstaan. Zij zijn alle drie onderdeel van de overheidsmacht en hebben daarvoor onderscheiden verantwoordelijkheid. De verhoudingen binnen de trias vergen onderhoud. Daarvoor is vertrouwen tussen de verschillende onderdelen noodzakelijk. Het is een breekbare balans. Hoe ver gaat de wetgever met vormgeving van beleid? Ik zet steeds vaker vraagtekens bij de noodzaak van een wet. De

inhoud daarvan is niet altijd rijp voor regelgeving. Laat het dus eerst aan toepassing van beleid over. Dat behoedt de rechter ook voor het betreden van een grijs gebied van toetsing van de wet aan internationale verdragen. Vaak bevatten die normen die overeenkomen met onze grondwettelijke normen. Het verbod aan de rechter om de Grondwet te toetsen dreigt door ongebreidelde toetsing aan verdragen te worden uitgehouden. Het is overi-

*Het verdient
dringend
overweging
een constitutioneel
Hof in te
stellen*

gens al lange tijd mijn overtuiging dat de wetgever zijn taak om de inhoud van de wetgeving te toetsen aan Grondwet en internationale verdragen door overbelasting niet meer adequaat kan vervullen.

Het verdient alles afwegende dringend overweging een constitutioneel Hof in te stellen, vergelijkbaar met het Bundesverfassungsgericht in Karlsruhe. Dat wil dus zeggen, een Hof dat losstaat van de rechterlijke macht. Het gaat hier om een taak die je moet onderscheiden van die van de rechter. Het gaat om

constitutionele kennis en wijsheid, en om inzicht in maatschappelijke verhoudingen. Dat vergt bijzondere werving, selectie en benoeming. De samenstelling van het Hof moet ook de pluriformiteit van de samenleving tot uitdrukking brengen. Instelling van zo'n Hof is urgent om de kwaliteit van de democratische rechtsstaat veilig te stellen. Een gedegen inzet op het onderhoud van de drie genoemde institutionele waarborgen van de rechtsstaat is essentieel om de keuzes voor een beter Nederland stevige grond te geven.

Het laatste christelijke kabinet

door *Jan Dirk Snel*

De auteur is historicus. In deze rubriek belicht hij de actualiteit vanuit parlementair-historisch perspectief.

Het was het laatste christelijke kabinet dat Nederland gekend heeft, en dat is meteen het laatste waar je aan denkt bij de door Jelle Zijlstra geleide regeringsploeg die op dinsdag 22 november 1966 aantrad en op woensdag 5 april 1967, negentien weken en één dag later, afscheid nam. Vijftig jaar geleden is dat inmiddels.

In 1959 had de nieuwe premier Jan de Quay in de regeringsverklaring gehamerd op de grote waarde van 'de christelijke grondslag onzer beschaving, welke van zoveel betekenis is voor de ontwikkeling der menselijke persoonlijkheid'. In 1963 had Victor Marijnen die woorden letterlijk herhaald. Dat waren kabinetten van KVP, VVD, ARP en CHU. Toen Jo Cals in 1965 zijn kabinet uit KVP, PvdA en ARP in de Tweede Kamer voorstelde, verkondigde hij dat het beleid gedragen zou worden 'door de geestelijke waarden die in ons volk leven en die in christendom en humanisme tot uiting komen'.

Naar een dergelijke formulering zal men vergeefs zoeken in de regeringsverklaring die Jelle Zijlstra op dinsdag 29 november aflegde. Het was een zuiver economisch en financieel verhaal. Het enige onderwerp van geestelijke aard dat werd aangestipt, betrof de Omroepwet, die minister Marga Klompé inderdaad door het parlement wist te loodsen.

Nu presenteerde de antirevolutionaire hoogleraar economie een – in zijn eigen woorden – 'overgangskabinet met extraparlamenteair karakter dat in zekere zin als een – zij het niet in onbelangrijke mate uitgebreid – rompkabinet is tot stand gekomen'. De doelstellingen waren beperkt: het uitschrijven van vervroegde verkiezingen op 15 februari 1967, alsmede het uitstellen van de verlaging van de loon- en inkomstenbelasting en het vervroegen van de verhoging van de omzetbelasting.

* * *

Maar dat is toch niet het hele verhaal. In zijn memoires typeerde Zijlstra zichzelf als afkomstig uit 'de Rotterdamse school in de economie waarvan de leerlingen altijd te herkennen zijn aan hun hang naar relativering wat economische dogma's betreft, en – voorzover het christenen zijn – aan hun spaarzaam omspringen met het etiket christelijk'. In deze roerige jaren, waarin de polarisatie begon aan te zwellen, zette Zijlstra zich – net als zijn opvolger Piet de Jong, voor wiens kabinet Zijlstra als informateur nog de basis legde – bij voorkeur neer als een apolitek bestuurder. Die trouwens zijn financieel-economische beleid helemaal niet relativeerde, maar zelfverzekerd als het enig verantwoorde voorstelde.

Het minderheidskabinet met acht ministers uit de KVP (50 zetels) en zes uit de ARP (13 zetels) bestond grotendeels uit reünisten van de equipe-De Quay, overgenomen uit het vorige kabinet en aangevuld met enkele persoonlijke vrienden. De oud-premier werd

zelfs eerste vicepremier. Het aantrekken van ministers uit de CHU was in de gauwigheid niet gelukt, maar ook al was er geen formele fractiebinding, in werkelijkheid steunde het kabinet net als het overgangskabinet-Beel (1958-1959) op de drie confessionele partijen. Daarna kon dat niet meer. In 1967 verloren ze voorgoed hun meerderheid. Op 24 april kwam de Groep van Achttien – elke partij stuurde zes gedelegeerden – bijeen in Hotel Des Pays Bas in Utrecht. De weg naar het CDA werd ingezet. Men had elkaar nodig.

* * *

Lange tijd had het daar niet naar uitgezien. Op 31 maart 1950 had P.J. Oud op de jaarvergadering van de vvd het idee van een ‘troisième force’ gelanceerd, een samenwerkingsverband van ARP, CHU en vvd op financieel en economisch gebied, tegenover het ‘staats-socialisme’ van de PvdA, waar de vooruitstrevende kvp in zijn ogen te ver in meeinging. De vvd maakte, net als de CHU, deel uit van de coalitie op brede basis. Het ging dus om invloed binnen de regering. De kvp had 32 zetels, de PvdA 27 en de veronderstelde ‘derde macht’ 30. Zo gek was het idee dus niet. De economische denkbeelden kwamen aardig overeen. En in de praktijk was de kleine vvd (8 zetels), die uitging van ‘een op christelijke grondslag berustende samenleving’, een protestantse partij, zij het van vrijzinniger snit. CHU en ARP reageerden aanvankelijk lichtelijk geamuseerd, maar toen Oud er bij de verkiezingen van 1952 een oppositioneel punt van maakte, namen ze afstand. Ook de ARP trad toe tot de rooms-rode coalitie op brede basis. Voor een gewone meerderheid waren

de twee protestantse fracties niet nodig, wel bij grondwetsherzieningen. De vvd verkoos de oppositiebanken.

Toen kvp en PvdA gaandeweg uit elkaar dreven, naderden de drie confessionele regeringspartijen elkaar vanzelf. Maar bij de verkiezingen op 12 maart 1959 kwamen ze niet verder dan 49,1 %, goed voor 75 zetels, zodat ze de vvd wel nodig hadden. In de naoorlogse jaren waren de twee protestants-christelijke partijen steeds verder gekrompen, van 23,1 % in 1948 tot 17,5 % in 1959, en dat jaar ging de vvd de ARP definitief voorbij. Op eigen kracht was ze een derde machtje geworden.

Door de PvdA expliciet uit te sluiten – Oud introduceerde de polarisatiepolitiek – zetten de voorheen linkse liberalen zich behen-

Oud introduceerde de polarisatiepolitiek

dig neer als het alternatief ter rechterzijde. Bijna ongemerkt manoeuvreerden ze de confessionele drie naar een middenpositie. Het was dat jaar dat Carl Romme, op de kvp-partijraad van 13 oktober 1959, voor het eerst een gezamenlijk verkiezingsprogramma van de drie christelijke partijen opperde en zinspelend op Ouds teloorgegangene ‘derde macht’ opmerkte dat ‘voor de ontwikkeling van de christelijke politiek in Nederland de gedachte van een eerste macht toch wel veel aantrekkelijks lijkt te hebben’.

Maar wat als ARP en CHU het voorstel van Oud nu eens wel serieus hadden genomen?

Foto: NPS/Bill Shugarts

Het Martin Luther King, Jr. National Memorial in Washington D.C. Op de zijkant van het standbeeld staat de tekst 'Out of a mountain of despair, a stone of hope', afkomstig uit de beroemde speech 'I have a dream'.

Hoop als politieke deugd

Naar een politieke cultuur gedragen door hoop

In de samenleving is in toenemende mate sprake van onbestemdheid, onzekerheid en onbehagen. Het gevoel is dat het met de Nederlandse samenleving in economisch, sociaal en cultureel opzicht bergafwaarts gaat. Hoe kunnen we op de vigerende onzekerheid en onbestemdheid antwoorden? Wat is tegen die achtergrond het belang van hoop, en hoe kan aan een politiek van hoop vorm worden gegeven, juist nu de hoop op beter in onze cultuur lijkt te zijn verdampt? Welke politieke perspectieven passen daarbij?

door *Paul van Geest, Maarten Neuteboom & Jan Prij*

Van Geest is hoogleraar kerkgeschiedenis aan Tilburg University en voorzitter van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*. Neuteboom en Prij zijn redactielid van *Christen Democratische Verkenningen*.

VANUIT ONS WESTERSE PERSPECTIEF leken de laatste tien jaar van het voorbije millennium jaren vol belofte en hoop. Hoe geheel anders is de ervaring van de prille eenentwintigste eeuw. Het gevoelen van de jaren negentig doet haast wereldvreemd aan als we analyses tot ons nemen die de huidige staat van onze westerse samenlevingen peilen. Volgens de Britse socioloog Frank Furedi leven we in een cultuur van angst en wanhoop.¹ De Britse historicus Tony Judt constateert in zijn laatste boek eveneens dat het Westen in de greep is van vertwijfeling, onzekerheid en angst: ‘We have entered an age of insecurity – economic insecurity, physical insecurity, political insecurity. (...) Insecurity breeds fear. And fear – fear of change, fear of decline, fear of strangers and an unfamiliar world – is corroding the trust and interdependence on which civil societies rest.’² Ook de politiek wordt bepaald door deze grondgevoelens van onzekerheid en angst: ‘Insecurity is once again an active ingredient of political life in Western democracies.’³ Judt stelt daarbij vast dat diezelfde politiek eerder onderdeel dan oplossing van het pro-

bleem is, want naast de angst voor terreur, voor de duizelingwekkende snelheid van veranderingen en inkomens- en werkonzekerheid is er bovenal de angst ‘that it is not just *we* who can no longer shape our lives but that those in authority have also lost control, to forces beyond their reach’.⁴

Nu is onzekerheid een ervaring van alle tijden, die mogelijk nog intenser en bepalender was in de eeuwen voor de verzorgingsstaat. In de Romeinse oudheid en de eerste eeuwen van het christendom heersten er andere ideeën over menselijke waardigheid, vrijheid van geweten en religieus en cultureel pluralisme; fysiek geweld of de dreiging daarmee in de wetgeving van het Romeinse rijk was simpelweg een feit. Van rechtswege waren vooral de niet-vrijen in de Romeinse samenleving hun leven veel minder zeker, en het veel alledaagsere geweld intensiverde in alle sociale lagen en samenlevingsverbanden de ervaring van onzekerheid over de nabije toekomst. Volksverhuizingen en het oprukken van de barbaren maakten dat de aan wanhoop grenzende onzekerheid en angst volkeren veel existentiëler in hun greep hadden dan wij ons in de eenentwintigste eeuw überhaupt kunnen voorstellen. In de middeleeuwen werden landen en volkeren bij vlagen volledig in de greep gehouden door de angst voor de pest: een angst die, meer dan de ziekte zélf, een voor ons onvoorstelbare uitwerking heeft gehad op de economie en de cultuur. Vaak werden angst en vrees tegelijk gekanaliseerd en geïntensiveerd door afschrikwekkende verbeeldingen van het Laatste Oordeel, dat collectief zeer gevreesd werd, juist omdat de dood in de middeleeuwen nooit ver weg was.⁵

De vraag is waar te midden van de huidige cultuur van angst een boodschap van hoop kan worden gevonden dan wel ontwikkeld

De vraag nu is waar te midden van de huidige cultuur van angst een boodschap van hoop kan worden gevonden dan wel ontwikkeld.⁶ Welke aanknopingspunten zijn daarvoor te vinden binnen de cultuur en hoe kan en moet de (christendemocratische) politiek een boodschap articuleren waardoor mensen wezenlijk hoopvol worden

gestemd? Hoe kunnen we vanuit de waarden en spiritualiteit van de westerse cultuur hoop binnen onze gemeenschap(en) cultiveren met het oog op onze gedeelde – en in veel opzichten onzekere – toekomst?

HOOP EN WANHOOP: CULTUREEL FENOMEEN

Hoop wordt binnen een gemeenschap al dan niet geïntensiveerd door de heersende cultuur, die zich uit in bijvoorbeeld de kunst.⁷ ‘Art is the signa-

ture of man', schrijft Chesterton in zijn bespreking van de grottekeningen van de prehistorische holbewoners.⁸ Deze tekeningen zijn er wel het bewijs van dat de mensheid reeds vroeg in haar geschiedenis medeschepper van de werkelijkheid werd. Zij was in staat om, onder andere door het scheppen van kunst, een cultuur te ontwikkelen die, zoals overigens ook de gegeven natuur, bepalend kan zijn voor de wijze waarop mensen hun leven op zich alsook hun samenleven opvatten. Het woord 'cultuur' is dan ook afgeleid van het Latijnse *cultura*, dat op zijn beurt weer te herleiden is tot het werkwoord *colere*: 'bewerken', 'versieren' en 'vereren' (vandaar 'cultus'). Later in de oudheid werd het ook gebruikt in verband met de ontwikkeling van de geest.⁹

In zijn monumentale *De Stad Gods* relateert Augustinus (354-430) de ontwikkeling van de cultuur in de oorspronkelijke klassieke betekenis van het woord aan arbeid. Enerzijds verdienen mensen 'in het zweet des aanschijns' hun brood. De noodzaak, *necessitas*, werd de moeder van elke menselijke activiteit, omdat honger moet worden gestild en dorst gelest. Anderzijds biedt werken de mens geweldige mogelijkheden tot een ont-plooiing die zich op andere gebieden uit dan alleen op dat van de bevrediging van de primaire levensbehoeften. In de bewerking van grond, de aanleg van steden, de bouwkunst, literaire activiteiten, beeldende kunsten, muziek, in de organisatie en het bestuur van kerk en staat is de grootheid van de mens als medeschepper van de Schepper waarneembaar.¹⁰ Niet al te lang voordat de barbaren in zijn regio, Noord-Afrika, het Romeinse rijk ook aan zijn randen zouden vernietigen, schetst Augustinus cultuur als draagster van hoop waarin hij de geïntensiveerde onzekerheid en wanhoop inbedt. Ditzelfde doet hij in zijn preken: de angst voor het oordeel wordt systematisch ingebed in de hoop op Gods goedheid.¹¹ Deze strategie past hij ook toe als rechter (bisschoppen spraken in de vierde eeuw recht). De confrontatie met de misdaad in een buitensporig streng inquisitoir werd gevolgd door een buitengemeen mild vonnis, opdat de angst en onzekerheid van de misdadiger uiteindelijk ingebed werden in gevoelens van dankbaarheid en hoop op een betere toekomst, nu hij eenmaal tot inzicht was gekomen in zijn eigen feilen.¹² Zo trachtte de kerkvader bij te dragen aan de ontwikkeling van een cultuur waarin, tegen de tekenen van de tijd in, mensen door hoop werden bepaald.

Onder antropologen, etnologen en sociologen heeft de term 'cultuur' uiteenlopende betekenissen. Zo wordt cultuur gezien als de uitdrukking van de menselijke behoefte aan verbondenheid, zoals die gestalte krijgt in de gedeelde eigenschap(en) van een bepaalde sociale groep.¹³ Men kan cultuur ook toespitsen op de optelsom van kunst, literatuur en humane reflectie die het beste vertegenwoordigt van wat ooit is gezegd en ge-

dacht.¹⁴ In deze zin is cultuur niet zomaar een descriptief fenomeen van gedeelde gebruiken, gedachten en gevoelens, maar een verschijnsel dat nauw verbonden is met oordelen.

In zijn boek *In de schaduwen van morgen* (1935) geeft de Nederlandse historicus Johan Huizinga een bruikbare en zinvolle beschrijving van cultuur in relatie tot hoop. Hij noemt: (a) een zeker evenwicht van geestelijke en materiële waarden; (b) een gerichtheid, die altijd een ideaal c.q. een heil is van een gemeenschap van mensen; en (c) een beheersen van de natuur, waarbij de mens zich een dienaar weet. Dit leidt tot de volgende definitie van cultuur:

‘Cultuur als gesteldheid van een gemeenschap is aanwezig, wanneer de beheersing van natuur op materieel, moreel en geestelijk gebied een toestand gaande houdt, die hooger en beter is dan de gegeven natuurlijke verhoudingen meebrengen, met als kenmerken een harmonisch evenwicht van geestelijke en stoffelijke waarden en een in hoofdzaak homogeen bepaald ideaal, waarheen de verschillende activiteiten van de gemeenschap samenstreven.’¹⁵

Huizinga problematiseert dat de moderne liberale orde zich in haar cultuurstreven niet verder kan uiten dan door te zorgen voor welstand, macht, veiligheid, vrede en orde. Maar dit zijn idealen die geschikter zijn om te verdedigen dan om te vereenigen (sic!) en zij vloeien voort uit het natuurinstinct, ‘onveredeld door de geest’, zo stelt Huizinga. Immers, ‘reeds de holbewoner kende deze idealen’. In dit alles vergeet men het paradoxale van cultuur: ‘Er is pas plaats voor cultuur, wanneer het ideaal, dat haar gerichtheid bepaalt, uitgaat buiten en boven de belangen van de gemeenschap zelve, die haar draagt. Cultuur moet metafysisch gericht zijn, of zij zal niet zijn.’¹⁶ Onomwonden brengt Huizinga hier de religieuze verworteling van cultuur naar voren, iets waarin hij niet alleen staat.¹⁷ Het woord ‘cultuur’ is niet voor niets etymologisch verwant aan ‘cultus’, zoals hiervoor opgemerkt.

Nog meer dan in de jaren dertig van de vorige eeuw zijn de oude idealen, die de westerse cultuurgemeenschap haar aanzien en sociale cohesie gaven, verbleekt: het dienen van God in de vorm van kerkgang en het ontwikkelen van diaconale instellingen en scholen, en het streven naar het vinden van gerechtigheid, deugd en bovenal de Waarheid zijn niet langer bepalend voor de maatschappelijke orde. Ook de seculiere vooruitgangsperspectieven die het liberalisme en het socialisme ons boden, lijken in de tweede helft van de twintigste eeuw te zijn verdampt. Nu de geschiedenis allerminst een eindpunt heeft bereikt, lijkt het Westen – en Europa in het

bijzonder – niet veel meer te kunnen dan zijn ‘welstand, macht, veiligheid, vrede en orde’ te verdedigen in plaats van deze ‘te veredelen met de geest’. Europa lijkt steeds meer een angstig en in zichzelf gekeerd continent geworden.¹⁸

HOOP: EEN POLITIEK AMBIVALENTE DEUGD?

Cultuur, opgevat als een streven, als een ideaal en als een gevolg van een levensorde die uitgrijpt boven het loutere overleven, is nauw verbonden met de deugd van de hoop. Het is namelijk de hoop die een bepaalde cultuur haar aanzien en gestalte geeft, zoals ook de angst voor de toekomst in de breedste zin van het woord kan worden belichaamd in een bepaalde cultuur. De geschiedenis heeft perioden gekend waarin de cultuur bepaald werd door een aan groot zelfvertrouwen grenzende hoop op het eigen kunnen, zoals in de periode van de verlichting, die voorafging aan de tijd waarin de natuur door de menselijke kennis en macht meer dan voorheen veroverd werd. Maar de geschiedenis van de mensheid heeft evenzeer fasen gekend die gekenmerkt werden door het pregnante besef dat zij het eigen toekomstlot nooit geheel in eigen hand heeft en dat zij verloren gaat in de *series calamitatum* die het leven, opgevat als tranendal (*vallis lacrimarum*), ook is. In dergelijke tijdperken is zowel het collectief als het individu bepaald door vertwijfeling, omdat men zich niet in staat waant de tijden te veranderen. De hoop komt dan evenwel weer vrij als men niet blijft stilstaan bij de gegevenheid van de dingen, maar tracht daarbovenuit te zien en de tijden te veranderen, zonder hierin te vervallen in overmoed – zo niet hoogmoed –, die maakt dat de hoop verdampt in een onvruchtbare vorm van zelfgenoegzaamheid die de geschapen werkelijkheid niet weet te ontvangen.

Het feit dat wij hopen laat dus eerder onze afhankelijkheid zien dan onze absolute autonomie. De hoop als midden tussen vertwijfeling en vermetelheid houdt de mens gaande – hoop doet leven – en is zo ook van betekenis voor cultuur en politiek. Hoop is dan ook te omschrijven als *Grundstimmung* met emotionele en cognitieve dimensies die de hopende enkeling overstijgen. Onderzoek toont aan dat hoop concreet doorwerkt in de samenleving.¹⁹ Zij vormt de kracht achter sociale betrokkenheid en bewerkt een zienswijze die, meer dan cynisme, het startpunt vormt voor het oplossen van bepaalde problemen.²⁰ Tegelijkertijd kan de hoop ook geperverteerd raken, omdat zij ook gevestigd kan worden op demagogische leiders die de giftigste ideologieën verspreiden.²¹ Is de hoop gericht op destructieve personen, dan vergroot zij uiteindelijk eerder de angst dan dat zij deze helpt overwinnen. Kleine utopieën,²² verhalen²³ of een ethiek van het

onderweg zijn²⁴ komen idealiter voort uit een vorm van hoop die in mensen het besef aanwakkert dat elke stap die zij nemen zinvol wordt geacht, ongeacht het resultaat.²⁵

DE CHRISTELIJKE OPVATTING VAN DE HOOP

In de westerse cultuur heeft de hoop een onmiskenbaar christelijke klankkleur. Maar in het christendom staat de hoop als deugd niet op zichzelf. Samen met de andere theologale deugden van hoop en liefde vormt zij een drie-eenheid; zij kunnen niet los van elkaar beschouwd worden. De hoop kan enerzijds niet zonder het geloof en anderzijds niet zonder de liefde – de liefde voor de concrete, geschapen werkelijkheid en voor de schepper daarvan. Zonder geloof, hoop en liefde vervalt een mens, in de

idee van bijvoorbeeld Paulus, tot vertwijfeling.²⁶ Op zich genomen wordt de hoop opgevat als bevrijder van het fatum en de wanhoop, maar zij is ook gekenmerkt door realisme: het is geen hoop op een rozentuin in deze wereld. Hoop is in het christendom nauw verbonden met de erkenning van de mens en de wereld als onvolmaakt, zonde

*Hoop is in het christendom
nauw verbonden met de
erkenning van de mens en de
wereld als onvolmaakt, zonder
dat dit leidt tot defaitisme*

der dat dit leidt tot defaitisme, gelatenheid, cynisme of frustratie. De hoop wordt daarbij in de klassieke theologie opgevat als een genadegave, maar zij vormt bij de kerkvaders tegelijk ook een grondkracht in mensen zélf, die maakt dat zij de moed hebben de wereld in cultuur te brengen.²⁷

De vraag rijst in hoeverre de christelijke opvatting van hoop de huidige gesecculariseerde westerse cultuur nog kan inspireren. Hoop lijkt, zoals aan het begin is betoogd, door velen als grotendeels vervlogen te worden opgevat. Zelfs de voorzichtige hoop dat onze kinderen straks beter af zijn dan wij wordt door velen opgegeven. Het onheil lijkt zich ten aanzien van Europa – en het Westen in het algemeen – van alle kanten aan te dienen: sociaal, cultureel en economisch. Gevestigde politici lijken niet zelden onmachtig, terwijl populistische politici na het benoemen van problemen niet verder komen dan vale beloften van valse hoop. Deze ervaringen leiden tot cynisme en pessimisme of tot een politiek van illusies.

Juist daarom dringt de vraag zich op wat de deugd van de hoop nu eigenlijk behelst en hoe mensen een cultuur van hoop in het leven kunnen roepen, die concreet wordt in de samenleving en in de politiek. Waar zijn sporen van hoop aan te wijzen in de cultuur? Hoe kunnen we het maat-

schappelijk onbehagen serieus nemen en tegelijkertijd niet meegaan in onheilsverhalen die maatschappelijk onbehagen of maatschappelijk pessimisme voeden?²⁸ Dient de westerse cultuur zich opnieuw te bezinnen op haar verleden waarin de hoop metafysisch verankerd was; een verleden waarin het *etsi deus daretur* (de vooronderstelling van Gods bestaan) nog gold? Of moet deze cultuur zich vooral richten op de wijze waarop de hoop bijdraagt aan de totstandkoming van eenheid in alle verscheidenheid binnen haar gemeenschappen?

Vast staat dat de vele vormen van traditionele vooruitgangsperspectieven (van liberale en socialistische snit) om verschillende redenen zijn verdamp. Het is nodig om uit een ander vaatje te tappen.²⁹ Hoe is het mogelijk uitzicht te bieden en gemeenschap te stichten zonder in de valkuil van overmoedige maakbaarheid en plannenmakerij te trappen? En hoe kan daarbij de verleiding van ‘cultureel integralisme’ vermeden worden: de neiging om mensen in keurige culturele hokjes in te delen en en passant als ‘probleem’ te diskwalificeren?³⁰

BESLUIT

In zekere zin is het begrip ‘politiek’ zoals we dat nu kennen, een manifestatie van de hoop, een teken dat mensen zelf een bijdrage kunnen leveren aan het bewerken van een goede gemeenschap (het *bonum commune*), en dat niet naakte machtspolitiek het laatste woord heeft. Dat zich in de wereld een politiek staatsbestel heeft kunnen ontwikkelen met iets van een vredesideaal als horizon en alternatief voor oorlog is allerminst vanzelfsprekend. Het vergt een voortdurende inzet van eenieder om – gedragen door hoop – de gemeenschap te dienen in het werken aan recht en vrede.³¹

Natuurlijk betekent dat niet dat we langs de weg van de politiek – of welke menselijke weg dan ook – de eeuwige vrede op aarde kunnen vestigen, maar wel dat we stap voor stap kunnen proberen het goede in de samenleving een kans te geven om te groeien. We kunnen ons oefenen in een ethiek van de weg, omdat het mens-zijn ten principale een *status viatoris* (een onderweg-zijn) is.³² Daarbij gaat het om het cultiveren van goede sociale praktijken waarin elke stap intrinsiek waardevol is en niet afhangt van het eindresultaat dat we bewerkstelligen. Zo’n ethiek van het onderweg-zijn is niet geworteld in de enkeling, maar in de wereld waarin we leven die niet een proeve is van chaos en willekeur, maar van een zinvol verband.³³ Dat grijpt uit boven het utilistische doel-middeldenken waarin de huidige politiek goeddeels gevangen zit.

De gave van de hoop kan als politieke deugd de gemeenschap op verschillende manieren zinvolle wegen wijzen in onzekere tijden. Hoop gaat

niet voorbij aan de tegenslagen en mislukkingen van het menselijk leven. Noch omvat zij een politiek die dat met (vals) optimisme, activisme of blauwdrukdenken probeert uit te bannen. Integendeel, hoop is niet revolutionair, maar begint met een houding die wordt gekarakteriseerd door ontvankelijkheid, en van daaruit dienen zich nieuwe perspectieven aan. Het eenvoudige diepmenselijke gegeven dat mensen hopen drukt uit dat mensen vertrouwen dat zij deel uitmaken van een levensorde die hen niet beschouwt als louter stof, maar juist ook het bijna-goddelijke (psalm 8) in hen ziet. Het is dit verlangen dat in de dominante procespolitiek van vandaag onvoldoende recht wordt gedaan. Een politieke cultuur van hoop stelt echter vanuit de zinvraag van het leven de waardegeladenheid van politieke vraagstukken aan de orde. Van daaruit dienen de zorgen, noden en dilemma's van mensen te worden vertolkt en te worden beantwoord met een agenda die perspectief biedt. Om mensen daarin mee te nemen zijn *Hoffnungsträger* nodig: betrokken 'dragers van hoop' die binnen en buiten de politiek, zonder mensen naar de mond te praten, een weg wijzen van praktische en realistische vergezichten. Een politiek van hoop heeft daarbij oog voor de toekomst van onze kinderen, eerlijk loon naar werken en de waarde van stabiliteit; juist als het heden onzeker is en de toekomst – zoals altijd – ongewis.

Noten

- 1 Zie vooral: Frank Furedi, *Culture of fear* (tweede, herziene editie). Londen: Continuum, 2002 (eerste editie 1997).
- 2 Tony Judt, *Ill fares the land*. Londen: Penguin, 2010, pp. 8-9.
- 3 Judt 2010, p. 217.
- 4 Judt 2010, p. 217.
- 5 Cf. Jean Delumeau, *La peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles). Une cité assiégée*. Parijs: Fayard, 1978; en idem, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident (XIIIe-XVIIIe siècles)*. Parijs: Fayard, 1983.
- 6 Zie ook het CDV-nummer *Biopolitiek: in de greep van de angst*, dat handelde over de oorzaken van de hedendaagse vormen van angst en vooruitwees naar de noodzaak van een politiek van hoop: Petra van der Burg, Pieter Jan Dijkman, Erik van de Loo & Jan Prij, *Biopolitiek: in de greep van de angst* (CDV Lente 2015). Amsterdam: Boom, 2015.
- 7 Zie ook het intermezzo met Marc Mulders in deze CDV-bundel.
- 8 G.K. Chesterton, *The everlasting man*. New York: Dover, 2007, p. 28.
- 9 Zie Cicero, *Tusculanae Disputationes*, II, 5: 13: 'Cultura autem animi philosophia est.'
- 10 Augustinus, *De Civitate Dei* 22.22; cf. idem, *De opere monachorum*, passim.
- 11 Cf. Paul van Geest, 'Timor est servus caritatis' (s. 156.13-14). Augustine's vision on coercion in the process of returning heretics to the Catholic Church and his underlying principles', in: A. Dupont, M. Gaumer, M. Lamberigts (red.), *The uniquely African controversy. Studies on Donatist Christianity*. Leuven: Peeters 2015, pp. 289-309.
- 12 Cf. Augustinus, *Epistula* 133.2.
- 13 Zie bijvoorbeeld: Roger Scruton, *Waarom cultuur belangrijk is*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2007, p. 16.
- 14 Scruton 2007, p. 17.
- 15 Johan Huizinga, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd* (vijfde druk). Haarlem: Tjeenk Willink, 1936, p. 33.
- 16 Huizinga 1936, p. 36.
- 17 Zie voor een mooie beschrijving van dit verband: T.S. Eliot, *Notes towards the definition of culture*. Londen: Faber and

- Faber, 1962. Zie Scruton 2007, pp. 38-44.
- 18 Zie bijvoorbeeld: Dominique Moïsi, *De geopolitiek van emotie. Hoe culturen van angst, vernedering en hoop de wereld veranderen*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2009. In dit boek kenschetst Moïsi Europa als de cultuur van de angst. De Franse historicus Jean Delumeau heeft in zijn boek *La peur en Occident* (1978; zie eerdere noot) betoogd dat de angst zelfs een specifiek westers verschijnsel is, omdat daar de moderne-geschiedenisdynamiek die de natuur zoekt te overwinnen, is begonnen. Denis de Rougemont noemt geschiedenis daarom het avontuur van de westerse mens.
- 19 Zie de bijdrage van Martijn Burger, Emma Pleeging en Steven van den Heuvel in deze CDV-bundel.
- 20 Zie ook het intermezzo met Sybrand Buma in deze CDV-bundel.
- 21 Zie de bijdrage van Hans Achterhuis in deze CDV-bundel.
- 22 Idem.
- 23 Zie de bijdrage van Bas van Stokkom in deze CDV-bundel.
- 24 Zie het interview met Govert Buijs in deze CDV-bundel.
- 25 Zie de bijdrage van Patrick Nullens in deze CDV-bundel.
- 26 Zie de bijdrage van Bert Jan Lietaert Peerbolte in deze CDV-bundel.
- 27 Zie het interview met Paul van Tongeren in deze CDV-bundel.
- 28 Alleen al de verschillende dimensies van maatschappelijk onbehagen geven aan hoe moeilijk het is om niet een 'vervalgeschiedenis' te vertellen.
- Het gaat dan om: 1. verlies van vertrouwen in menselijk kunnen (bependingen van beleid en technologie); 2. verlies van politieke macht; 3. verlies van ideologie, in perspectief op een betere wereld; 4. verlies van gemeenschapszin, verlies van gedeelde normen en waarden en solidariteit; 5. toenemende sociaaleconomische kwetsbaarheid. Zie voor deze aan SCP-onderzoek ontleende dimensies: Eefje Steenvoorden, *Societal pessimism. A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences* (proefschrift Universiteit van Amsterdam). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2016. Zie tevens de bijdrage van Paul Dekker in deze CDV-bundel.
- 29 Zie ook Jonathan Holslag, die in het verlengde van zijn vooral verontrustende boek over Europa, getiteld *De kracht van het paradijs*, het hoopvolle manifest *Vlaanderen 2055* schreef.
- 30 Zie Sjaak Koenis in *Het verlangen naar cultuur* (Amsterdam: Van Gennep, 2008) en eerder in *Het verlangen naar gemeenschap* (Amsterdam: Van Gennep, 1997). Zie ook: Willem Schinkel, *Denken in een tijd van sociale hypochondrie*. Kampen: Klement, 2007.
- 31 Zie ook de bijdrage van Ernst Hirsch Ballin in deze CDV-bundel.
- 32 Zie voor de relatie tussen hoop en het mens-zijn als *status viatoris* het mooie boekje van Josef Pieper: *Über die Hoffnung*. München: Kösel-Verlag, 1949.
- 33 Zie ook de bijdrage van Erik Borgman in deze CDV-bundel.

---

*Belang en functie
van hoop*

Hoop: Paulus' brieven als oorsprong van een christelijke notie

In tijden van boosheid en wanhoop is het voor de christen-democratie van belang oude begrippen weer te doen spreken. Eén van die begrippen is de term 'hoop'. Een samenleving zonder hoop is een samenleving zonder hart. Waar komt het christelijke spreken over hoop vandaan? Hoe komt het naar voren in de Bijbelse geschriften? En hoe valt hoop vruchtbaar te maken voor de huidige politieke en maatschappelijke context?

---

door Bert Jan Lietaert Peerbolte

De auteur is hoogleraar nieuwe testament aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam.

DE MEESTE MENSEN KENNEN HET WOORD 'HOOP' UIT DE TRITS die de apostel Paulus beschrijft in hoofdstuk 13 van zijn eerste brief aan de Korintiërs: geloof, hoop en liefde. Deze passage is in de loop van de geschiedenis bijzonder invloedrijk geweest en de genoemde drieslag heeft heel basale begrippen in het christelijke spreken binnengebracht. Geloof, hoop en liefde zijn volgens Paulus in 1 Korintiërs 13 de belangrijkste elementen in een mensenleven.

'Geloof' is een lastige term als het gaat om de wereld van Paulus. In onze cultuur staat het al snel voor een overtuiging, een geloof dát: 'Ik geloof dat het zus of zo zit.' Geloof is een soort synoniem geworden voor de aanname van een feit dat zich niet bewijzen laat. Met de sterke voorkeur die onze cultuur lijkt te hebben voor toetsbaarheid en empirie staat 'geloof' al snel voor een irrationele voorkeur – iets waaraan je vasthoudt zonder het zeker te weten. In de oudheid had het woord een heel andere klank. Een betere vertaling dan 'geloof' zou misschien wel 'vertrouwen' zijn. Hoe kan een mens leven zonder vertrouwen? Het sociale contract dat ten grondslag ligt aan

de samenleving kan alleen overleven wanneer mensen vertrouwen hebben in elkaar en in het verband waarin zij leven. De oude Grieken en Romeinen beschouwden *pistis* (Grieks) of *fides* (Latijn) als de smeerolie van de samenleving: mensen dienden elkaar te vertrouwen, maar ook de goden. En andersom was het ook zaak dat mensen zich in het leven van alledag, maar ook in de publieke arena, betrouwbaar opstelden.

De liefde die Paulus predikt, is feitelijk een ander woord voor 'acceptatie'. Het is voor hem de norm dat je de ander, die dus juist niet dezelfde normen heeft als jij, accepteert en aanvaardt. Er zijn diverse woorden voor 'liefde' in omloop in het Grieks waarin het Nieuwe Testament geschreven is. De Nederlandse filosoof Ad Verbrugge schreef er in 2013 een boek over.¹ Verbrugge onderscheidt daarin terecht tussen *filia*, *eros* en *agape*. Onder *filia* verstaan we bijvoorbeeld de liefde van de muzikant voor zijn instrument of van de voetballer voor zijn spel. Het is het opgaan in het moment en de eenwording met datgene waarop of degene op wie de liefde zich richt. De *eros* is de zinnelijke aantrekkingskracht, ook seksueel, maar niet uitsluitend. Het is de hitsigheid van de liefde, maar ook de onbedwingbare lust om een nieuwe auto te kopen. Daarnaast is er de *agape*, de vorm van liefde die zich het best laat karakteriseren als acceptatie. Dit is de vorm die Paulus beschrijft als fundamenteel voor de gemeenschap der christenen. Acceptatie, dat betekent dat je openstaat voor de ander, ook (juist!) wanneer die ander niet precies doet wat jou voor ogen staat.

Dan het centrale begrip van dit essay: de hoop. De hoop waar Paulus over spreekt, is een hoop dat het niet bij het onrecht van de zichtbare wereld blijft. Dat niet de tiran in Rome die bekendstaat als de 'keizer' het laatste woord heeft. Dat niet de allesvernietigende burgeroorlog in Syrië staat voor het echte leven. Dat het de uitzondering is en niet de regel. Om scherper te krijgen hoe Paulus zich die hoop voorstelt, is het de moeite waard een aantal andere passages van zijn hand onder de loep te nemen.

EENHEID EN DIVERSITEIT BIJ PAULUS

Een van de belangrijkste thema's in Paulus' brieven is de eenheid van Jood en Griek in Christus.² Het is voor Paulus een aangelegen kwestie, want volgens hem vallen 'in Christus' alle verschillen weg. Hij vat het samen in Gal. 3: 28: 'Er zijn geen Joden of Grieken meer, slaven of vrijen, mannen of vrouwen – u bent allen één in Christus Jezus.' Dit is een revolutionaire stelling. Paulus noemt hier drie categorieën die normaal gesproken gezamenlijk het hele leven van de Grieks-Romeinse oudheid reguleerden. Hij noemt een etnische tegenstelling (Jood of Griek), een sociale (vrije of slaaf) en een geslachtelijke tegenstelling (man of vrouw).

Het maakte in de oudheid nogal veel uit of je een Griekse vrije man was of een joodse slavin, om maar twee extremen te noemen. Door nu te stellen dat ‘in Christus’ deze verschillen wegvallen, benadrukt Paulus de eenheid van de mensheid. Het bracht de moderne Franse wijsgeer Alain Badiou ertoe in Paulus de uitvinder van het universalisme te zien, en niet geheel ten onrechte.³

In een korte opmerking waarmee Paulus de volgelingen van Christus afzet tegen de buitenwereld, spreekt hij over die buitenwereld als over ‘hen die zonder hoop zijn’ (1 Thess. 4: 13). De volgelingen van Christus hebben dus wel hoop, volgens Paulus. Hij vult die hoop in vanuit de gedachte dat zij ervan mogen uitgaan dat God uiteindelijk reddend zal ingrijpen in de wereldgeschiedenis. Dat zou hun duidelijk geworden moeten zijn door het optreden van Jezus Christus. Wat voor Paulus aan Christus wezenlijk is, is dat hij een fundering gelegd heeft voor die hoop.

DE BRIEF AAN DE ROMEINEN: HOPEN TEGEN BETER WETEN IN

In Paulus’ brief aan de Romeinen, geschreven ergens in het midden van de jaren vijftig van de eerste eeuw, stelt hij zichzelf voor aan een gemeente waar hij nog nooit geweest is. Hij kent de Romeinen niet en zij hem evenmin. Paulus legt zijn ideeën aan de gemeente in Rome voor in de hoop dat hij daardoor op een goede manier ontvangen zou kunnen worden en de Romeinen hem vervolgens zouden willen helpen met zijn werk. De brief waarin hij zichzelf en zijn ideeën voorstelt is een bijzonder ingewikkelde brief. Paulus’ argumentatie is niet altijd even doorzichtig, maar toch heeft hij met dit traktaat de wereldgeschiedenis veranderd. Het is deze brief die Augustinus als een bliksemschicht trof, die Luther inzichten verschafte waardoor hij de wereld veranderde en die Karl Barth in de twintigste eeuw een revolutie in kerk en theologie deed ontketenen. Paulus schetst in zijn brief aan de Romeinen hoe Abraham vasthield aan de belofte die God hem gedaan had, namelijk dat hij de stamvader van Israël zou worden. In 4: 18 legt Paulus het uit met deze woorden: ‘Hoewel het eigenlijk niet kon, bleef Abraham hopen en geloven dat hij de vader van vele volken zou worden, zoals hem was beloofd: “Zo talrijk zullen je nakomelingen zijn.”’ Abraham

zag niets van dat grote nageslacht dat hem beloofd was en hoopte tegen beter weten in.

Later, in hoofdstuk 8, komt Paulus terug op de hoop. Hij bestempelt hier eigenlijk hoop tot het centrale motief van het geloof.

Paulus bestempelt eigenlijk hoop tot het centrale motief van het geloof

Hij beschrijft hoe God volgens hem in de toekomst definitief zal ingrijpen en de dingen zal rechtzetten. Hij voegt eraan toe:

‘In deze hoop zijn we gered. Als we echter nu al zouden zien waarop we hopen, zou het geen hoop meer zijn. Wie hoopt er nog op wat hij al kan zien? Maar als wij hopen op wat nog niet zichtbaar is, blijven we in afwachting daarvan volharden. De Geest helpt ons in onze zwakheid; wij weten immers niet wat we in ons gebed tegen God moeten zeggen, maar de Geest zelf pleit voor ons met woordloze zuchten.’

Het leven van alledag krijgt dus zin door de hoop op een betere toekomst, op heil. En die hoop is het centrale motief voor de volgelingen van Jezus Christus.

KARL BARTH

In 1922 publiceert Karl Barth een bewerking van een commentaar op de brief aan de Romeinen, oorspronkelijk uitgegeven in 1919.⁴ Dit boek heeft op theologen en kerkgangers van na 1922 grote invloed gehad. Barth schreef het onder invloed van de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog en rekent in dit boek op theologische wijze af met het optimistische vooruitgangdenken van de negentiende eeuw en van de liberale theologie. Onthutst door wat het Westen had meegemaakt en nog onwetend van de verschrikkingen van de nazitijd – die alleen nog in de kiem aanwezig waren toen Barth dit schreef – schetst hij de diepe leegte en wanhoop van het geschapene, om daar de hoop tegenover te stellen. Hij doet dit in zijn overdenkingen bij Romeinen 8:

‘Waar haalt de mens (in het bijzonder de westerse mens) toch altijd weer de treurige moed vandaan om in een godvergeten optimisme de ogen te sluiten voor de leegheid, voor de afwezigheid van het scheppende leven, die toch echt uit de schoonheid (bijvoorbeeld van een menselijk lichaam) net zo goed spreekt als uit de lelijkheid, uit de grootsheid (bijvoorbeeld van de bergen) net zo goed als uit de erbarmelijkheid, uit het licht (bijvoorbeeld van de maan of van een nieuw boek) net zo goed als uit het duister van al het geschapene, die daar althans net zo goed zou spreken als we niet zo doof waren!’⁵

In meeslepende retoriek maakt Barth pijnlijk duidelijk dat al het geschapene aan verderf onderhevig is en dat optimistisch vooruitgangdenken in de materiële en geschapen wereld geen fundament heeft. De geschapen

werkelijkheid biedt geen grond tot optimisme. Barth leidt dit af uit de woorden van Paulus en gaat erop door. Alleen van gene zijde kan verlossing komen.

Barths interpretatie van Paulus benadrukt een fundamenteel inzicht dat haaks staat op de mythe van de maakbaarheid van het leven: gebrokenheid kenmerkt de schepping, en hoop heeft betrekking op God, niet op de schepping.

Waarom Barth hier genoemd? Omdat twee elementen uit zijn denken voor vandaag van belang zijn. Het ene is zijn afrekening met de maakbaarheid. Het leven is slechts zeer beperkt maakbaar en het is van belang om dat in overweging te nemen. Het andere element betreft het feit dat toch, ook voor Barth, hoop de basis blijft voor het menselijk handelen. De kern van het geloof van Paulus is volgens Barth dan ook de hoop dat God uiteindelijk zal ingrijpen en het onrecht in de wereld zal corrigeren. En bijgevolg mag de gebrokenheid van de schepping de mens er niet toe aanzetten bij de pakken neer te gaan zitten.

SPREKEN OVER HOOP IN 2017

De politieke en maatschappelijke context van 2017 is een merkwaardige. Enerzijds is de levensstandaard in Nederland nog nooit hoger geweest, delen meer mensen dan ooit in de materiële rijkdom van ons land, en staat Nederland hoog op alle lijstjes van gelukkigste landen ter wereld. Anderzijds is er grote onvrede in het land, een onvrede die zich uit op allerlei manieren, maar misschien wel het duidelijkst in de opkomst sinds 2001 van rechts-populistische politiek. Hoe kan de christendemocratie, vanuit de traditie van de hoop, een bijdrage leveren aan de maatschappelijke en politieke discussie in dit klimaat?

Het lijkt mij dat er twee inzichten aan de christelijke traditie te ontleen zijn die in de huidige politieke constellatie vruchtbaar gemaakt kunnen worden. In de eerste plaats is dat misschien wel het inzicht dat de materiële

wereld niet in staat is de mens een ander dan materieel geluk te verschaffen. Barth ontleent aan Paulus het inzicht dat het geschapene een duistere dimensie heeft. Dat de mens, in traditionele termen, zondig is en in staat is om al het goede ongedaan te maken. Uiteindelijk

Uiteindelijk komt geluk dus niet van de mens en ook niet van de materie

komt geluk dus niet van de mens en ook niet van de materie. Materialisme leidt tot een beperkte visie op het leven, en het reduceren van de mens tot

een economische factor miskent de sociale, culturele en spirituele dimensies van het leven. Vanuit christendemocratisch gezichtspunt zouden juist deze drie dimensies – de sociale, de culturele en de spirituele – benadrukt en beschermd moeten worden.

Daarnaast is van belang dat de hoop dat het toch beter zal worden (uiteindelijk wellicht door goddelijk ingrijpen?) levend blijft. Het feit dat het leven niet maakbaar is, betekent niet dat niets in het leven veranderd kan worden door menselijk gedrag. Integendeel: het maakt heel veel uit hoe je je verhoudt tot bijvoorbeeld je lichaam. Niet roken, beperkt drinken, wel sporten: het zijn keuzes die je maakt waardoor je je gezondheid kunt bevorderen. Het betekent niet dat je daardoor gevrijwaard blijft van ziekten en aandoeningen, maar je kunt wel degelijk de kwaliteit van je leven bevorderen door je gedrag.

Zo is het ook met de samenleving. Inzetten op duurzaamheid als uitgangspunt is nu harder nodig dan ooit tevoren. Een duurzame samenleving is een samenleving waarin de natuur de kans krijgt zich te herstellen. Rentmeesterschap noemden we dat. En dat rentmeesterschap geldt ook het land zelf. Een duurzame samenleving is ook een samenleving waarin mensen van heel diverse achtergronden gezamenlijk een huis vinden. Om van dat huis een thuis te maken is het belangrijk elkaars vrijheid te respecteren en elkaars veiligheid te garanderen. Al met al is de droom van Paulus zo gek nog niet: geloof, hoop en liefde als kern van het leven. Waarbij geloof dan gelijkstaat aan vertrouwen en liefde aan acceptatie.

Noten

- 1 Ad Verbrugge, *Staat van verwarring. Het offer van liefde*. Amsterdam: Boom, 2013.
- 2 Dit heb ik met name geprobeerd uiteen te zetten in mijn boek *Paulus en de rest. Van farizeeër tot profeet van Jezus*. Zoetermeer: Meinema, 2010.

- 3 Alain Badiou, *Paulus. De fundering van het universalisme*. Kampen: Ten Have, 2008.
- 4 Karl Barth, *De brief aan de Romeinen* (vertaald door Mark Wildschut; tekst bezorgd door Kees van der Kooi, Arie Spijkerboer en Katja Tolstaja). Amsterdam: Boom, 2008.
- 5 Barth 2008, pp. 287-288.

Hoop als de kunst van het mogelijke

‘Laat varen alle hoop, gij die hier binnentreedt’, zo staat er geschreven boven de hel in Dantes Divina Commedia. Zij die daar binnentreden hebben allicht veel verlangens, maar geen vooruitzicht op beterschap. Een samenleving in crisis, vol verlangens, maar zonder hoop, kan lijken op een hel. Volgens Sartre moet de moderne mens ‘leren leven zonder hoop’. Maar hoop is inherent aan ons mens-zijn en het is een immense sociale kracht, die nodig is bij de vorming van een politieke toekomstvisie. Het is daarom onze morele en burgerplicht deze oude deugd te hervinden.

---

door *Patrick Nullens*

De auteur is hoogleraar theologie en ethiek alsook rector van de Evangelische Theologische Faculteit Leuven. Hij is tevens hoofd onderzoek van het Institute of Leadership and Social Ethics (onderdeel van ETF Leuven).¹

DUM SPIRO SPERO, SCHRIJFT CICERO (‘Zolang we ademen hopen we’), en zo verbindt hij hoop aan onze levenswil. Omwille van die verbinding zal het thema hoop steeds opnieuw opduiken. Onlangs verscheen in Frankrijk een boek met de prikkelende titel *L’espoir, a-t-il un avenir?* (‘Hoop, heeft die toekomst?’) van de journaliste Monique Atlan en de filosoof Roger-Pol Droit.² In de schaduw van terrorisme, rechts-populisme en economische problemen houden de auteurs een intellectueel pleidooi voor de sociale betekenis van hoop en het belang van een politieke toekomstvisie voor ons, cynische Europeanen. Volgens Atlan en Droit is hopen niet naïef dom; integendeel, het is een specifieke vorm van slimheid, de kunst van mogelijkheden. Daarom is hoop niet alleen een christelijke deugd; het is ook een burgerlijke plicht in een democratische samenleving.³ De populaire auteur Leo Bormans voegde aan zijn eerdere werken over geluk en liefde nu ook het sluitstuk van de trilogie toe: *The World Book of Hope*.⁴ Maar liefst

honderd experts uit vijftig landen delen hier hun enthousiasme over hoop als bron voor succes en geluk. Is ‘hope in the air’? En wat is dan hoop? Is het een misleidende emotie, een uitgesproken christelijke deugd, een kracht voor verandering of een luie vlucht? Past hoop nog bij de moderne rationele mens?

Voor de gesecculariseerde wetenschappelijke mens is ‘hoop’, net als ‘geloof’, een verdachte term. Hoop komt uit de wollige wereld van poëzie, filosofie en theologie, maar past niet in de wereld van feiten. Zoals de schoolmeester in Charles Dickens’ roman *Hard times* willen we alleen nog ‘feiten’ onderwijzen, en ‘hopen’ hoort hier niet bij. Een voorbeeld van deze trend zien we bij economen die de neiging hebben om dit rijke begrip in het statistische doosje van verwachtingen, trends en consumentenvertrouwen te stoppen. Daartegenover pleit Deirdre McCloskey voor hoop als belangrijke economische deugd. Samen met geloof en liefde is het juist dat wat ons menselijk maakt. Hoop is een drijfveer die hoort bij een ondernemende en innovatieve samenleving. Samen met inzicht (prudentie) is het een noodzakelijke deugd om te komen tot groei en welvaart.⁵ Hoop heeft volgens McCloskey diepere wortels in ons menselijk vermogen tot transcendentie, openheid voor het goddelijke, het overstijgen van de zichtbare werkelijkheid.⁶ Het is illustratief dat McCloskey het mathematische pessimistische determinisme van Thomas Piketty’s *Kapitaal in de 21ste eeuw* ontzenuwt.⁷

Kortom, hopen hoort bij ons mens-zijn, bij onze diepste drijfveren. De eminente filosoof van de verlichting, Immanuel Kant, vatte de beweeggronden van de moderne filosofie samen in drie kernvragen: ‘Wat kan ik weten?’, ‘Wat moet ik doen?’, en ‘Wat mag ik hopen?’ Later in zijn leven voegt hij een vierde vraag aan dit rijtje toe: ‘Wat is de mens?’ Deze laatste vraag is meer dan een toevoeging. De vraag naar mens-zijn sluit volgens Kant de andere drie vragen in. De mens is ook voor deze moderne denker ten diepste een denkend, moreel handelend en hopend wezen. Vooral dit laatste houdt ons bezig. We leven altijd in de tijd, in verleden, heden en toekomst. De mens is niet tevreden met het tijdelijke en zoekt naar bestemming en voltooiing. Bij Kant is hoop dus een onloochenbare antropologische categorie. De natuur en geschiedenis interpreteren we vanuit een doelmatigheid en daarom is hoop een belangrijk motief (*Bewegungsgrund*) voor al ons menselijke handelen. De filosofie neemt bij Kant de opdracht van de theologie over, door hoop niet langer te funderen in metafysica maar in de geschiedenis en de mens als autonoom wezen. De onsterfelijke, het bestaan van God en zin van de geschiedenis waren voor Kant onopzegbare postulaten van de praktische rede. Hopen is voor Kant daarentegen een morele plicht.

Maar niet iedereen zal Kant hierin volgen. Het moderne vooruitgangsutopisme en geloof in de rationele mens hebben in de vorige eeuw flinke klappen gekregen en je mag stellen dat deze ontzuivering zich doorzet in onze tijd. De wetenschap maakt niet onverdeeld gelukkig en de onzichtbare hand van de vrije markt houdt veel burgers in een desperate wurgreep. Vooruitgang is een begrip geworden dat veel discussie uitlokt.⁸ Hoop die gepaard gaat met onkritisch vertrouwen in economische en tech-

*Hoop kan ons passief,
afhankelijk, manipuleerbaar
en naïef maken*

nologische vooruitgang is dus in opspraak. Hoop mag dan menselijk zijn, maar het is niet de beste kant van de mens. Hoop kan ons passief, afhankelijk, manipuleerbaar en naïef maken. Deze kritiek op hoop als deugd heeft een intellectuele traditie die teruggaat tot de Grieks-

klassieke wereld. Hoop is dan een magere misleidende troost in alle ellende.⁹ Voor Friedrich Nietzsche is hoop, net als een geloof, een uiting van zelfbedrog die weigert om de tragische werkelijkheid te erkennen. En toch, de ijver waarmee Nietzsche het begrip hoop te lijf gaat, onderstreept de prominente plaats van hoop in onze westerse traditie. Vanuit het perspectief van Nietzsche heeft de moord op God geleid tot de vergoddelijking van de mens. Paradoxaal genoeg wordt bij Nietzsche de *Übermensch* de bron van nieuwe hoop. Dus ook in het nihilisme hier wordt hoop niet uitgeschakeld; dat kan immers ook niet anders, want hopen doen we toch.

EEN FENOMENOLOGIE VAN DE HOOP

Het wordt flink lastig wanneer we het fenomeen 'hoop' trachten te definiëren. Hoop, net als liefde, is als een dartelende vlinder die we niet kunnen vastpinnen zonder dat ze de langzame dood van het definiëren sterft.¹⁰ In de realisatie dat elke definitie een reductie inhoudt, benoem ik toch enkele belangrijke aspecten van hoop. Laat me beginnen met een poëtische schets van de Tsjechische schrijver en politicus Václav Havel over hoop als een kwaliteit van onze ziel:

Diep in onszelf dragen wij hoop:
als dit niet het geval is,
is er geen hoop.
Hoop is een kwaliteit van de ziel
en hangt niet af
van wat er in de wereld gebeurt.

Hoop is niet voorspellen of vooruitzien.
Het is een gerichtheid van de geest,
een gerichtheid van het hart,
voorbij de horizon verankerd.
Hoop in deze diepe en krachtige betekenis
is niet hetzelfde als vreugde
omdat alles goed gaat
of bereidheid om je in te zetten
voor wat succes heeft.
Hoop is ergens voor werken
omdat het goed is,
niet alleen omdat het kans van slagen heeft.
Hoop is niet hetzelfde als optimisme,
evenmin de overtuiging
dat iets goed zal aflopen.
Wel de zekerheid dat iets zinvol is
afgezien van de afloop,
het resultaat.¹¹

Havel biedt ons een omschrijving van actieve hoop: ergens voor werken omdat het goed en zinvol is en niet omwille van het resultaat. Het is een mentaliteit, een gerichtheid van het hart voorbij de horizon verankerd. De bron is de menselijke ziel. Maar er is meer dan dat. Hopen kan ook kort wordt gedefinieerd als ‘ons bewustzijn van het geschenk van de mogelijkheid van het goede’.¹² Meer analytisch gesproken heeft het brede fenomeen hoop op zijn minst drie dimensies: affectief, cognitief en gedragsmatig.¹³ Daarenboven krijgt het meestal vorm als transformerende kracht in specifieke sociale structuren en instituties. Kortom, hoop is niet één ding maar een netwerk van psychologische, sociale en institutionele fenomenen.¹⁴ Bovendien dringt zich ook de vraag op naar juiste en valse hoop, (moreel) goede en slechte hoop. De complexiteit van het begrip wordt al snel duidelijk.

Een wat strakkere wetenschappelijke definitie is: ‘Hopen op een uitkomst is naar iets verlangen, een kans toekennen tussen o en i en oordelen dat er voldoende gronden zijn om zich emotioneel te engageren en er vervolgens naar te handelen.’¹⁵ Aan de hand van deze definitie wil ik kort enkele belangrijke onderscheidingen en nuances aangeven.

Ten eerste, hopen is gericht op een *uitkomst*. Dit impliceert dat er een uitkomst nodig is. Hoop vertrekt altijd van een onvolkomen of moeilijke situatie waar de mogelijke uitkomst in de onzekere toekomst ligt. Sommigen zullen kritiek hebben op een specifieke hoop die gericht is op een uit-

komst. Ze kiezen voor een meer existentiële beleving van hoop, een grondhouding van vertrouwen dat het uiteindelijk toch goed komt.¹⁶ Deze onbepaaldheid van hoop zien we ook aan het einde van het gedicht van Havel. Maar in de recente positieve psychologie gaat het bij hoop om het emotionele en mentale vermogen om haalbare doelen te stellen en oplossingsgericht te zijn. Hopen is het uitstippelen van een route naar een einddoel en de sterke motivatie om dit doel te bereiken. Het is eveneens het flexibele vermogen om oude doelen los te laten en doelen bij te stellen.¹⁷ Als de ene deur dichtgaat, gaat er wellicht een andere open. Deze uitkomstgerichtheid is zowel een aan te leren vaardigheid als een te ontwikkelen karaktereigenschap.

Ten tweede spreekt de definitie over *verlangen* en *emotioneel engagement*. Onze hoop weerspiegelt onze verlangens en, zou ik hieraan willen toevoegen, onze bekommernissen. We hopen alleen wanneer we ons ergens bij betrokken voelen.¹⁸ In dit opzicht bestaat hopen uit een complex netwerk van emoties. We streven naar een controle van onze omgeving en worden wanhopig wanneer dit niet lukt, we voelen ons verbonden met andere mensen, en we hebben een sterke drang tot overleven. Er zijn dus verlangens van controle, verbondenheid en levenswil.¹⁹ In de christelijke ethiek worden deze verlangens verder ontwikkeld en geven ze vorm aan onze hoop. Zo wordt hoop verbonden aan de liefde. Zoals de apostel Paulus schrijft: 'De liefde hoopt alles.' Maar ook het verlangen naar Gods gerechtigheid geeft richting aan onze hoop.²⁰

Ten derde gaat het om *kansen toekennen*, een risico-inschatting. Wanneer we zeker zijn dat iets gaat gebeuren is het niet langer hoop, maar een vooraf weten. Wanneer de oplossing onmogelijk is gaat het daarentegen over illusies: valse hoop. Het rationeel inschatten van kansen hoort bij het hopen. In dit opzicht zijn de gronden van de hoop gelijkaardig aan die van geloof. In de joods-christelijke traditie is hopen op God gebaseerd op zijn bewezen trouw in het verleden. Net zoals geloven is hopen niet absurd, maar evenmin is het te bewijzen. Dit toekennen van gronden en kansen verbindt hopen aan inzicht, verantwoordelijkheid en prudentie. Hopen is een vorm van denken, een manier om naar de werkelijkheid te kijken. Kortom, het is de kunst van mogelijkheden.

Ten vierde zijn er de *gronden* om te handelen. Dit zouden we kunnen lezen als synoniem aan de inschatting van kansen, maar er wordt toch meer mee bedoeld dan het inschatten van de realiteit of het eigen kunnen. De gronden zijn vooral het morele gewicht of onze waardering van de situatie. Wanneer er een leven moet worden gered, is een heel kleine kans voldoende grond om te hopen en ernaar te handelen. Wanneer we een parkeerplaats dicht bij de winkel zoeken, is een kleine kans onvoldoende om

aanhoudend rondjes te blijven rijden. Het wege van de gronden gebeurt steeds vanuit een specifieke levensvisie en een specifiek waardenkader. Moreel gegrond hopen overstijgt de eigen directe verlangens. Maar dit hangt natuurlijk af van iemands ethische kader. Je zou kunnen stellen dat gegrond hopen te maken heeft met ons morele kompas.

Ten vijfde wordt hopen verbonden aan ons *handelen*. Vooraf aan dit handelen ligt nog het willen. Het is niet alleen een gevoel, een inschatten, maar ook een wilskeuze om iets te doen. Hopen is een streven met opgestroopte mouwen. Zo onderscheiden we passieve en actieve hoop. Passieve hoop gaat over iets wat volledig buiten ons vermogen ligt, zoals de boer hoopt dat het morgen gaat regenen. Actieve hoop ligt grotendeels binnen ons vermogen, zij het niet helemaal: de boer hoopt dat hij volgende week voldoende kracht heeft om zijn land te irrigeren. Onze interesse gaat vooral uit naar actieve hoop of ‘ambitieuze hoop’: hoop met aspiraties. Dit is anders dan de hoop van de gokker of de hoop dat iemand anders onze problemen oplost. We spreken van *high agency hope*, die uitgaat van vrijheid en zelfbeschikking. Václav Havel geeft het mooi weer: ‘Hoop is niet hetzelfde als optimisme, evenmin de overtuiging dat alles goed zal aflopen; wel de zekerheid dat iets zinvol is, ongeacht het resultaat.’ Optimisten zien het leven door een roze bril. De dingen lopen zoals ze lopen. Voor de optimist

Optimisme is lui, hopen is daarentegen actief, redelijk, creatief en met een emotioneel engagement

lopen ze goed en voor de pessimist slecht. Eigenlijk zijn optimisme en pessimisme twee contrasterende vormen van fatalisme.²¹ Optimisme is lui, hopen is daarentegen actief, redelijk, creatief en met een emotioneel engagement. Optimisme op zichzelf heeft weinig kracht. Zoals de Britse filosoof Terry Eagleton

scherp opmerkt: ‘There may be many good reasons for believing a situation will turn out well, but to expect that it will do so because you are an optimist is not one of them.’²²

ETHIEK VAN DE CHRISTELIJKE HOOP

Het is onmiskenbaar dat hoop als deugd een verdienste is van het joods-christelijke denken.²³ God is de ‘God van hoop’.²⁴ De middeleeuwse theoloog en filosoof Thomas van Aquino beschreef hoop eerst als een natuurlijke passie van de ziel (universeel) en vervolgens als christelijke, bovennatuurlijke deugd (genadegave).²⁵ Samen met geloof en liefde vormen ze de theologale deugden.²⁶ Deze intrinsieke verbinding met geloof en liefde is on-

ontbeerlijk voor een juist verstaan van christelijke hoop. Geen van de genoemde drie zaken is apart verkrijgbaar. Het was Jürgen Moltmann die in de theologie en ethiek het thema hoop op de agenda zette. Aan het einde van zijn lange carrière schreef hij *Ethics of hope*, de ‘ethiek van de hoop’.²⁷ Vanuit een christelijk perspectief is hoop proleptisch: ze toont nu iets van Gods Koninkrijk. Het gebed ‘Uw Koninkrijk kome’ geeft vorm aan de keuzes die we nu maken. Hopen is een participatie in Gods waarheid en gerechtigheid. Het is een accepteren van Gods geschenk van het leven in de voorkamer van Gods aanwezigheid. Het veronderstelt een visie op het leven, het wordt gedragen door een groter verhaal waar de toekomst open is en er een mogelijkheid is tot verandering. Moltmann maakt een onderscheid tussen een ethiek van de verantwoordelijkheid en die van de hoop.²⁸ Een ethiek van verantwoordelijkheid is volgens Moltmann nog te veel een ethiek van de angst, want ze heeft de neiging om beschermend de status quo te handhaven. Verantwoordelijkheidsethiek is conservatief en risicomijdend. Moltmann, die zich baseert op Bloch, is hier wellicht wat eenzijdig, maar toch: een ethiek van de hoop zoekt vooral naar mogelijkheden. In de woorden van Moltmann: ‘We worden actief voor zover we hopen. We hopen voor zover we toekomstige mogelijkheden kunnen inschatten. We zetten onze schouders onder wat we mogelijk achten. Realisme maakt ons gevoelig voor wat reëel is – voor dat wat bestaat. Hoop wakkert ons gevoel voor mogelijkheden aan – voor wat zou kunnen bestaan. In ons concrete handelen verbinden we mogelijkheden met wat er al is, verbinden we heden en toekomst.’²⁹ Deze hoop als de kunst van mogelijkheden, gegrond in het geloof en gedreven door de liefde, is een welkome burgerlijke deugd.

Noten

- 1 Deze bijdrage was mogelijk door de steun vanuit het project ‘Hoop als drijfveer’ van de Goldschmeding Foundation.
- 2 Monique Atlan en Roger-Pol Droit, *L’espoir, a-t-il un avenir?* Parijs: Flammarion, 2016.
- 3 Zie over hoop als burgerlijke deugd en hoop in de joods-christelijke traditie het boeiende werk van de Joodse filosoof Alan Mittelman: *Hope in a democratic age. Philosophy, religion, and political theory*. Oxford/New York: Oxford University Press, 2009.
- 4 Leo Bormans, *Hoop. De bron van succes, kracht en geluk. The World Book of Hope*. Tiel: Lannoo, 2015.
- 5 Deirdre McCloskey noemt inzicht, geloof en hoop ‘bourgeois virtues’. Deze zijn essentieel voor het welzijn in een kapitalistische samenleving: Deirdre McCloskey, *The bourgeois virtues. Ethics for an age of commerce*. Chicago: Chicago University Press, 2007.
- 6 McCloskey bekritiseert uitvoerig de seculiere deugdethiek van André Comte-Sponville als een geval van anti-theïsme en ideologische aversie tegen al het transcendente (McCloskey 2007, pp. 168-172).
- 7 Voor haar scherpe kritiek op Piketty, zie: Deirdre McCloskey, ‘Measured, unmeasured, mismeasured, and unjustified pessimism. A review essay of Thomas Piketty’s *Capital in the Twenty-first Century*’, *Erasmus Journal for Philo-*

- sophy and Economics* 7 (2014), nr. 2, pp. 73-115.
- 8 Bezeten door vooruitgang en groei zijn we gevangenen geworden van een ‘wetenschappelijk-technologisch-kapitalistisch complex’; zie Ton Lemaire, *De val van Prometheus. Over de keerzijden van de vooruitgang*. Amsterdam: Ambo, 2010. Voor een positief tegengeluid, zie: Sebastien Valkenberg, *Geluksvogels, of: Waarom we het nog nooit zo goed hadden*. Amsterdam: Ambo, 2010.
- 9 We denken dan aan de mythe van de doos van Pandora volgens Hesiodus. De juiste lezing is waarschijnlijk een negatieve, waarbij hoop een magere troostprijs is in het tranendal, of, nog erger, een misleidende troost (cf. Mittleman 2009, pp. 68-71).
- 10 Atlan & Droit 2016, p. 13.
- 11 Anthony Scioli en Henry Biller, *Hope in the age of anxiety*. Oxford/New York: Oxford University Press, 2009, p. 245.
- 12 ‘Die Hoffnung ist unser Sinn für die Gabe der Möglichkeit des Guten’; Inggolf U. Dalferth, *Hoffnung*. Berlin/Boston: De Gruyter, 2016, p. 5 (eigen vertaling).
- 13 Psychologisch kan men van hoop als attitude spreken, bestaande uit cognitie, affect en gedrag (cf. Dalferth 2016, p. 34).
- 14 Zie vooral: Scioli & Biller 2009; en Adrienne M. Martin, *How we hope. A moral psychology*. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- 15 ‘... to hope for an outcome is to desire (be attracted to) it, to assign a probability somewhere between 0 and 1 to it, and to judge that there are sufficient reasons to engage in certain feelings and activities directed toward it’; Martin 2013, p. 8.
- 16 Zie bijvoorbeeld: Gabriel Marcel, *Homo Viator. Een filosofie van de hoop*. Utrecht: Bijleveld, 1960. Het gaat bij hopen niet om het ‘hebben’, dat is *l’espoir*, maar om het ‘zijn’, *l’espérance*. Ware hoop is niet gericht op een specifiek object (cf. Pierre Colin, *Gabriel Marcel. Philosophe de l’espérance*. Parijs: Cerf, 2009). Ook Jacques Ellul ziet de christelijke hoop alleen mogelijk wanneer alle menselijke hoop is uitgeput. De menselijke hoop is *l’espoir*, het optimisme dat vertrouwt op de utopie van techniek. De christelijke hoop is *l’espérance*. Het gaat dan om hoop tegen alle hoop in (Jacques Ellul, *L’espérance oubliée*. Parijs: Gallimard, 1972).
- 17 Dit zien we vooral in het model van Charles Richard Snyder. Hij benoemt drie belangrijke componenten van hoop: doel (*purpose*), zelfbeschikking (*agency*) en routes (*pathways*) (Snyder, *Handbook of hope. Theory, measures & applications*. Amsterdam: Elsevier, 2007).
- 18 Volgens Robert C. Roberts is hoop een ‘concern based emotion’ (Roberts, *Emotions. An essay in aid of moral psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003).
- 19 Scioli en Biller (2009) geven een rijke omschrijving. Ze spreken over een netwerk van beheersing, hechting en overleving.
- 20 Mat. 6:33.
- 21 Terry Eagleton, *Hope without optimism*. Charlottesville, VA: University of Virginia Press, 2015. Zie voor waarschuwingen voor naïeve hoop ook: Roger Scruton, *The uses of pessimism and the danger of false hope*. Oxford/New York: Oxford University Press, 2010.
- 22 Eagleton 2015, p. 1.
- 23 Mittleman 2009; Dalferth 2016.
- 24 Rom. 15:13.
- 25 *Summa Theologiae* 1.11 (Q17, Q40 en Q62); cf. Michael Lamb, ‘Aquinas and the virtues of hope. Theological and democratic’, *Journal of Religious Ethics* 44 (2016) nr. 2, pp. 300-332.
- 26 Paulus: ‘Ons resten geloof, hoop en liefde; deze drie, maar de grootste is de liefde’ (1 Kor. 13:13).
- 27 Jürgen Moltmann, *Ethics of hope*. Minneapolis: Fortress Press, 2012.
- 28 Dit vooral in dialoog met Hans Jonas, die de verantwoordelijkheidsethiek uitbreidde tot de volgende generaties.
- 29 Moltmann 2012, p. 34 (eigen vertaling).

‘Denk niet te makkelijk over hoop in de politiek’

In gesprek met Paul van Tongeren

---

door *Maarten Neuteboom & Jan Prij*

De auteurs zijn lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*.

Het thema ‘hoop’ zit in de lucht, maar de link tussen hoop en politiek is allesbehalve vanzelfsprekend. Het is in ieder geval te gemakkelijk om ‘hoop’ zomaar tegenover het sociale pessimisme in de samenleving te plaatsen. Het is zeker geen gewone gemoedstoestand, een optimistische toon die we in een negatief getint debat kunnen inbrengen. Het is evenmin voetstoots inzetbaar in een politiek program, zonder de aard van de hoop geweld aan te doen.

Paul van Tongeren is emeritus hoogleraar wijsgerige ethiek aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Hij publiceerde onder meer over Nietzsche en het leven als kunst. Zijn afscheidsrede aan de universiteit was getiteld *Dankbaarheid*. Van Tongerens recente onderzoek is erop gericht om het eigene van religieuze begrippen, zoals ‘dankbaarheid’ en ‘vergeving’, in seculiere contexten te vertalen. Dat geldt ook voor het begrip ‘hoop’.

Van Tongeren: ‘Het lijkt me zeer belangrijk om te zoeken naar een seculiere betekenis van wat de christelijke traditie als de deugd van de hoop aanduidt, maar die be-

tekenis moet wel de eigen aard van dat begrip recht blijven doen. We moeten van deze christelijke deugd niet iets anders maken of haar reduceren tot een soort optimisme. We zouden dat doen als we het paradoxale, het contra-intuïtieve aspect van de hoop eruit halen. Als we hoop reduceren tot datgene wat we als “gewone” hoop al kennen, zijn we het kwijtgeraakt. Hopen in de zin van de christelijke deugd is altijd hopen tegen beter weten in; het heeft een “desondanks-”, een “en-toch-karakter”.’

Het ‘desondanks-karakter’ van de hoop ziet Van Tongeren doorschemeren in vor-

men van voorbeeldgedrag: ‘In vormen van principiële politiek of getuigenispolitiek, of in vormen van politiek die het politieke spel overstijgen. Kortom, in die vormen van politiek die juist niet alles naar de menselijke hand willen zetten. Als een tegenwicht tegen al te veel activisme en veranderdrift in onze cultuur.’

‘Al vanaf de Grieken speelt hoop een duidelijke ambigue rol. In een door het christendom gestempelde cultuur werd hoop een van de theologale deugden, maar zijn ambigue karakter kreeg daar een nieuwe, zeer pregnante vorm. De vraag is wat er in onze gesecculariseerde cultuur nog van dat ambigue karakter van de hoop te bespeuren valt. Wat is er nog over van het hopen “tegen beter weten in”?’

Paul van Tongeren wil zich in ieder geval niet tevredenstellen met al te makkelijke visies over het belang van hoop in een angstige en door identiteitspolitiek gedreven samenleving. ‘Het zou mij een lief ding waard zijn als ook de auteurs van dit cdv-nummer erin slagen het ongemakkelijke van de hoop te laten zien.’

Het perspectief op verbetering lijkt voor velen verdwenen. Veel Nederlanders verwachten bijvoorbeeld dat hun kinderen het niet beter zullen hebben dan zijzelf. Kan hoop iets betekenen in deze tijd waarin sociaal pessimisme de toon van het politiek-maatschappelijke debat lijkt te bepalen?

‘Het thema “hoop” hangt onmiskenbaar in de lucht. Dat verwondert en verbaast mij. Zo heeft Verus, de vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs, onlangs de campagne ‘Ik heb hoop’ gestart. Gert-Jan Segers publi-

ceerde een boek onder de titel *Hoop*.¹ En hij is niet de enige in de politiek die het over hoop heeft. Maar juist de link tussen hoop en politiek is allesbehalve vanzelfsprekend. Het is belangrijk, lijkt me, om hoop als een bepaalde gemoedstoestand te onderscheiden van hoop als een christelijke en theologale deugd.’

‘Over het eerste is volgens mij niet veel te zeggen. Die hoop is niet meer dan een poging om iets van een optimistische toon aan te brengen in een negatief getoonzet debat. Zoals Barack Obama acht jaar geleden de Amerikanen voorhield: “Laten we niet doorgaan in het negativistische patroon dat de politiek bepaalt; iets nieuws is mogelijk.” Maar als het thema bij cdv of de cv of Verus ingebracht wordt, dan zou ik die hoop uitdrukkelijk en specifiek als een van de drie christelijke deugden willen verstaan. En ik

denk dat de drie christelijke deugden – geloof, hoop en liefde – per definitie geen politieke deugden zijn, zoals de kardinale deugden – verstandigheid, rechtvaardigheid, moed en zelfbeheersing – dat wel zijn. Politiek is de kunst van het haalbare en het maakbare, maar de christelijke deugden grijpen daaroverheen.’

Politiek is de kunst van het haalbare en het maakbare, maar de christelijke deugden grijpen daaroverheen

‘Als de politiek inderdaad de kunst van het haalbare is, dan beweegt zij zich op een heel ander niveau dan de christelijke deugden. Die zijn *supererogatoir*: ze vragen meer dan je normaal gesproken van mensen kunt vragen. Bovendien zijn het deugden die je in tegenstelling tot de klassieke Griekse deugden niet kunt oefenen via onderwijs en vorming; ze worden je gegeven. Het zijn, theologisch gesproken, genadegaven.’

‘Hoop heeft aldus iets waarvan je zegt: “Ja, ik weet wel dat het niet waarschijnlijk is en dat alles de andere kant op wijst, en toch ...” Dat “en toch” hoort volgens mij wezenlijk bij de hoop. Het is vertrouwen dat iets mogelijk is, dat het goed zal komen, ondanks het feit dat het onwaarschijnlijk is.’

‘Dit specifieke karakter van de hoop klinkt bijvoorbeeld door bij mensen die een slechte diagnose hebben gekregen in het ziekenhuis en die “desondanks” blijven hopen dat het goed komt, juist wanneer ze redelijkerwijs kunnen verwachten dat ze er met Kerstmis niet meer zullen zijn.’

U stelt dat wat in de politiek voor hoop doorgaat over het algemeen niet meer is dan optimisme. Maar zou de politiek ook iets kunnen met de theologale deugd van de hoop, die in feite – zoals u benadrukt – het politieke domein overstijgt? En zo ja, welke voorbeelden ziet u daarvan?’

‘Hoewel het niet eenvoudig is, kan het wel. Misschien kwam de veelbesproken opmerking van de Duitse bondskanselier Angela Merkel in het kader van de vluchtelingen-crisis wel een beetje in de buurt. “Wir schaffen das”, zo zei zij eind augustus 2016 toen de toestroom van vluchtelingen de spankracht van Duitsland te boven leek te gaan. Zij deed deze uitspraak waarschijnlijk in het besef dat het een vrijwel onmogelijke klus zou worden om een land mee te krijgen in zo iets, maar desondanks ... Ondanks die onwaarschijnlijkheid toch zeggen: “Ik vertrouw erop dat het mogelijk is”, dat begint te lijken op de hoop waarover we het hier moeten hebben. Als ik probeer hoop te verbinden met politiek, dan verwijst dat naar een soort van profetisch spreken. Maar ik denk ook dat we moeten vaststellen dat er niet veel recente voorbeelden van dat soort tekenen van hoop zijn.’

‘Niettemin geef ik nog een ander type voorbeeld van hoe de hoop gestalte kan krijgen. In dezelfde tijd zag ik een interview met een Duitse minister uit Merkels kabinet, die zelf twee vluchtelingen in huis had genomen. Dit refereert aan het aspect van de hoop die wordt gecultiveerd door voorbeeldgedrag. Je weet en realiseert je wel dat bepaald gedrag niet voor te schrijven is, maar je geeft zelf het goede voorbeeld. Zo stel je als het ware zelf een teken, waarmee je zelf ook aan den lijve de worsteling laat zien die

daarmee gepaard gaat. In Nederland heb ik dat soort voorbeeldgedrag niet gezien.’

‘De hoop uit de christelijke traditie is dus vanwege zijn bijzondere karakter niet vanzelfsprekend aanwezig in de politiek. Opvallend is dat hoop ook bij de Grieken al wezenlijk ambigu is. De mythe van de doos van Pandora drukt dat mooi uit. De doos van Pandora is een doos vol met ellende, vol met vergiftigde “geschenken” van de goden aan de mensen als straf voor hun hoogmoed. Wanneer Pandora deze doos opent, verspreiden de ellende en rampen zich over de aarde. Op het laatste moment wordt de doos daarom dichtgedaan, maar dan zit er nog één van de vergiftigde gaven in: de hoop ... Er zijn twee interpretatielijnen rond deze geschiedenis. De optimistische lijn stelt dat de goden ons ten minste nog de hoop laten – en hoop doet leven dus de zaak van de wereld is niet hopeeloos. De pessimistische interpretatie echter zegt dat de echte straf van de goden is dat ze de hoop in de doos hebben laten zitten – want als we de hoop niet hadden gehad, konden we gewoon zien dat het allemaal geen zin heeft en er een einde aan maken.’

‘Hoop staat volgens mij dan ook niet zonder meer tegenover cynisme. Het cynisme maakt zelf een ongemakkelijk deel van de hoop uit; het zit in het “desondanks” van de hoop verscholen. De cynicus is volgens mij de eerlijke mens bij uitstek. Hij kijkt door de dingen heen en zegt wat hij ziet, zonder opsmuk. Je moet met andere woorden eerst zo eerlijk worden als een cynicus om desondanks hoop te kunnen hebben.’

*‘De deugden leven in deze tijd in ont-
toverde vorm voort’, schrijft u in uw boek
Leven is een kunst. Elders omschrijft u
hoop als een vorm van ‘tweede naïviteit’.
Die uitdrukking komt van de Franse filo-*

*soof Paul Ricœur. Hij dicht de hoop een
duidelijke politieke functie toe, namelijk
als vredesideaal. Hoop is – gevoed door
gevoelens van onrechtvaardigheid – onze
motor, terwijl de vrede de eschatologi-
sche horizon van het politieke is. Zo kun-
nen we in elke situatie, ondanks alles, de
humaniteit hooghouden door tekenen van
hoop.*

‘Met alle hoogachting die ik voel voor Ricœur, wil ik echter ook een ander geluid laten doorklinken: juist het eschatologische en utopische karakter van de hoop als christelijke deugd maakt een verbinding met de politiek gevaarlijk. Als politiek de kunst van het haalbare en het maakbare is, dan kan zij in een verbinding met een utopische hoop gemakkelijk totalitair worden.’

‘Het lijkt me veeleer een wezenlijk element van de christelijke hoop dat die erop vertrouwt dat je zult *krijgen* wat je zelf niet kunt verwerkelijken. Voor zover de politiek erop gericht is iets voor elkaar te krijgen, kan ze slechts ruimte laten voor de genade als ze de illusie vermijdt dat ze zelf tot stand kan brengen wat ze hoopt te krijgen. Anders gezegd: hoop in de politiek zal altijd op afstand moeten blijven van politieke macht.’

*Hoe ziet u dat ontvangen van de hoop in
onze politieke gemeenschap van overheid
en samenleving dan voor zich?*

‘De hoop richt je eerder op het mogelijke dan op het werkelijke. Dit onderscheid is ontleend aan de tegenstelling bij Ernst Bloch en aan de theologie van de hoop van Jürgen Moltmann. Dat was dan ook mijn inzet in het gesprek dat ik met Verus had. Waar zie je iets van hoop? Bijvoorbeeld daar waar een leraar in zijn leerling ziet wat deze zou kun-

nen zijn. Maar wat je ook doet om je te richten op het mogelijke: of het echt lukt – of dat mogelijke ook werkelijk zal worden – dat is niet een vrucht van je eigen verdienste, maar is theologisch gesproken een gave, en seculier gesproken iets wat je overkomt. Dat is wellicht verbonden met “charisma”, een andere term die in de politiek nog weleens gebruikt wordt.’

‘In het zoeken naar het mogelijke, in het verzet tegen de manier waarop het spel momenteel gespeeld wordt, zou de politieke relevantie van de hoop kunnen zitten. Ergens voor staan *ondanks* de kosten ervan. Dat vraagt dan wel om een vorm van principiële politiek; sommigen zullen zeggen: getuigenispolitiek.’

‘Wellicht verklaart dat waarom hoop in de lucht zit: als een soort oprisping tegen verdere popularisering van alle politiek, zoals die allerwegen zichtbaar is. Het betekent dat je feitelijk een riskante politiek voert – met het risico op een afstraffing tijdens de verkiezingen – in plaats van de veelal gangbare opportunistische politiek van de berekening. Natuurlijk, uiteindelijk zal er toch ook altijd weer met compromissen moeten worden gewerkt. Maar dan blijft wat mij betreft de vraag: waar zit het getuigenis in het bereikte compromis?’

‘Het contrast tussen de wetenschappelijke instituten van politieke partijen en de fracties in het parlement zou volgens mij weleens heel belangrijk kunnen zijn op dit punt. Zij hebben naar hun aard een verschillende rol die een weg zou kunnen zijn om het principieel problematische karakter van hoop toch iets van een concrete gedaante te geven in de politiek. Waar de fracties nu eenmaal compromissen moeten sluiten, daar kunnen de wetenschappelijke institu-

ten fracties zo scherp mogelijk houden. Een voorwaarde daarvoor is wel dat spanningen en conflicten binnen een politieke partij zo veel mogelijk de ruimte krijgen.’

Op een middeleeuws fresco in het stadhuis van de Italiaanse stad Siena staan boven een figuur die de stadsgemeenschap verbeeldt de drie theologale deugden geschilderd. Rechts en links van de figuur staan politieke deugden afgebeeld, waaronder de rechtvaardigheid en de vrede. De suggestie lijkt te zijn dat de bovennatuurlijke deugden de natuurlijke kunnen versterken. Is dit mogelijk de wijze waarop de hoop verbonden kan worden met het politieke?’

‘Misschien zit daar inderdaad een mogelijke aansluiting. Iemand met hoop kan de zaak van de rechtvaardigheid vaster en moediger blijven dienen: de theologale deugd van de hoop, die een informerende of zelfs versterkende werking kan hebben op de kardinale deugden, en die langs deze weg de dienst aan de rechtvaardigheid mede mogelijk maakt. Maar tegelijkertijd zeg ik dat we moeten oppassen, want dit betekent dus juist níét dat we die rechtvaardigheid en vrede wel eens even met allerlei plannen zullen bewerkstelligen. Het is juist het activistische in onze cultuur dat de hoop bemoei-

De deugd van de hoop moet enerzijds zichtbaar zijn in ons handelen en mag anderzijds dat handelen niet tot iets eigenmachtigs maken

lijkt. De theologale deugd van de hoop moet enerzijds zichtbaar zijn in ons handelen en mag anderzijds dat handelen niet tot iets eigenmachtigs maken.’

Hoop wordt al snel geassocieerd met iets wat ons in beweging zet en houdt. U benadrukt juist dat hoop tegenover het activistische in onze cultuur staat. Hoe kan de hoop ons helpen los te laten?’

‘De theologale deugd van de hoop krijgt steeds moeilijker gestalte door het activistische karakter van onze cultuur, omdat waar wij tegenwoordig een probleem zien, we dat zo snel mogelijk proberen op te lossen – en het liefst voor altijd. Maar daarmee maken we het onszelf wel moeilijker iets te ontvangen wat we niet zelf gemaakt hebben. Als het essentieel is voor de theologale deugd dat ze ons overkomt, dat ze een genadegave is, dan moeten we wel dingen kunnen en willen toelaten.’

‘We zouden dit opnieuw met de vluchtelingencrisis kunnen verbinden. Dat is iets wat ons deels overkomen is – deels, niet helemaal; we hebben die ook mede veroorzaakt –, maar toch ... De enige manier waarop we nu over deze crisis spreken is hoe we er een einde aan kunnen maken, hoe we die kunnen beperken en hoe we die kunnen inkaderen. Het blijkt niet gemakkelijk om de vluchtelingencrisis de betekenis te geven van iets wat je overkomt. Wat mij het meest heeft gestoord in het hele debat is dat de vluchteling iemand is die in nood verkeert, maar hebben we ook ooit echt het confronterende van iemand die in nood is gezien? We spreken met elkaar over aantallen, stromen, cijfers, de problemen voor ons land;

kortom, over *onze* nood. Je vooreerst laten aanraken door de nood die dáár gebeurt, dat is misschien een voorbeeld van de paradoxale passieve activiteit die óók kenmerkend is voor de hoop. Je moet er dus iets voor doen om de hoop te laten gebeuren, maar je moet iets anders doen dan proberen het probleem weg te nemen door het op te lossen. Natuurlijk moet je doen wat je kunt, maar in het besef dat je het niet kunt oplossen zonder dat daarbij je inzet verslapt.’

‘Ook het initiatief rond euthanasie bij voltooid leven geeft aan hoe activistisch onze cultuur is geworden. De dood was een probleem, is een probleem en zal altijd een probleem blijven. Maar onze houding is nu geworden: we moeten kijken wat we eraan kunnen doen om dit probleem van de dood weg te nemen. Maar het enige wat je uiteindelijk echt kunt doen, is loslaten: je leven uit handen geven. Doordat we steeds meer kunnen doen, worden we in feite ongeschikter om met dingen om te gaan die ons zo maar gebeuren. En toch, ook als ikzelf een pilletje of drankje inneem teneinde mijn leven te beëindigen, ja, ook dan zal er met de dood iets aan mij gebeuren.’

‘De hoop wordt dus door een bepaalde mate van receptiviteit bepaald: je vertrouwt er ondanks alles op dat het goed komt. Vertrouwen is uit handen geven. Je ontkomt hoe dan ook niet aan deze paradox bij de hoop. Wie die paradox eruit haalt, zal ook de hoop kwijtraken.’

Noten

- 1 Gert-Jan Segers, *Hoop voor een verdeeld land*. Amsterdam: Balans, 2016. Zie de bijdrage van Theo Brinkel in deze CDV-bundel.

Niet zo somber: weg uit het maatschappelijk onbehagen

Politici en andere beleids- en opiniemakers zouden op moeten houden met het voortdurend bevestigen van maatschappelijk onbehagen door het rondzingen van veelal onjuiste vermoedens over een nu al oppermachtige negativiteit in Nederland. Belangrijk is het erkennen van serieuze problemen en de reële achteruitgang voor verschillende groepen mensen en het moedig tegenspreken van misplaatste klachten en verwijten. Burgers hebben meer aan een sterkere gerichtheid op concrete verbeteringen dan aan een abstract hoopgevend perspectief.

---

door *Paul Dekker*

De auteur is onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau en hoogleraar civil society aan de Universiteit van Tilburg.

AL LANGE TIJD IS ER VEEL AANDACHT VOOR DE NEGATIEVE STEMMING IN onze samenleving. Soms breed opgevat als stabiel cultuurkenmerk, als onderdeel van het pessimisme van de 'oude wereld' (Moïsi); soms specifiek als een zich vooral politiek manifesterende verdiepende kloof tussen massa en elite of tussen winnaars en verliezers van de globalisering (zichtbaar in referendumuitslagen en presidentsverkiezingen); soms als iets wat typisch voor Nederland zou zijn en dan ook nog steeds erger wordt. Dat tot verwondering van politici die het raar vinden dat de mensen niet enthousiaster reageren op de goede economische prestaties en vooruitzichten van Nederland, en bij vlagen wanhopig roepen om een visie om te vermijden dat we collectief apathisch wegzakken in de negatieve stemming.

In dit artikel richt ik me op Nederland en wil ik drie dingen doen: ten eerste enkele begrippen onderscheiden in de gepercipieerde somberheid, ten tweede het idee van een massief pessimistische stemming relativeren, en ten derde een paar suggesties doen voor politici en andere mensen die iets moeten met een negatief publiek.

BOOSHEID, PESSIMISME EN ONBEHAGEN

De drie begrippen boosheid, pessimisme en onbehagen worden vaak door elkaar gebruikt om de negatieve stemming aan te duiden: de boze burger, pessimistisch gestemd over zijn eigen toekomst, die van zijn kinderen en die van de samenleving, en daardoor behept met een moeilijk grijpbaar onbehagen. Maar boze burgers zijn vaak helemaal niet pessimistisch. Ze zijn boos omdat er in hun ogen iets fout is of dreigt te gaan, en dat staat los van hun toekomstverwachtingen en duidt zeker niet per se op onbehagen.

Onbehagen is moeilijk grijpbaar. Wat me essentieel lijkt is enige vage veelomvattendheid en een flinke dosis fatalisme. Als mensen specifiek kunnen aangeven wat het probleem is, hoe groot ook, en het idee hebben dat het anders kan en hoe men dat zou kunnen realiseren, dan hebben ze geen last van onbehagen. In onze onderzoeken meten we het maatschappelijk onbehagen met een serie vragen over globaliseringskwesaties als de EU, open grenzen en de multiculturele samenleving, normen en waarden, en gevoelens van machteloosheid en wantrouwen ten aanzien van de Haagse politiek. Tussen ontevredenheid over die uiteenlopende onderwerpen blijkt een sterke samenhang te bestaan.¹ Praten we door met burgers in interviews en in groepsgesprekken, dan blijkt het gevoel dat we steeds slechter met elkaar omgaan (verharding, egoïsme, polarisatie) een grote zorg. Daarnaast leeft bij de onbehaagden sterk het idee dat gewone mensen als zij onrechtvaardig behandeld worden en dat de politiek niet bij wille of bij machte is om daar wat aan te veranderen. Afhankelijk van wat er speelt in de politiek en wat er in de media op de voorgrond treedt, wisselen de voorbeelden van onrechtvaardigheid en van onwil en onmacht van de politiek. De afgelopen jaren ging het onder meer gepassioneerd over bevoordeling van allochtonen en vluchtelingen versus de noden van het eigen volk, over bonussen tegenover voedselbanken, en over geld naar de Grieken en bezuinigingen op de ouderenzorg. Maar uiteindelijk zijn het altijd slechts voorbeelden van een algemener ervaren onrechtvaardigheid en collectieve onmacht. In dit korte artikel zie ik verder af van een duiding en meting van het onbehagen en beperk ik me tot pessimismematen.

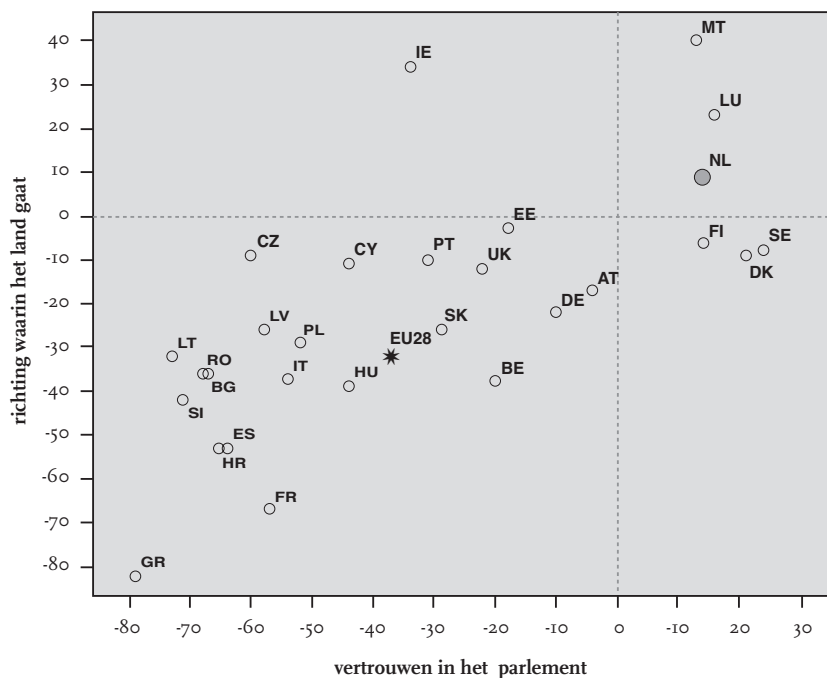
NEDERLAND NU IN PERSPECTIEF

Met twee figuren wil ik de veronderstelde negativiteit van het huidige Nederland relativeren, allereerst door EU-landen met elkaar te vergelijken. In figuur 1 staat de totale bevolking van de Europese Unie en van de 28 lidstaten geplot op twee dimensies: verticaal het optimisme over de ontwikkelingen in het land (een negatieve score geeft aan dat er meer pessimisten

dan optimisten zijn) en horizontaal het vertrouwen in het nationale parlement (een negatieve score geeft aan dat er meer mensen zijn die geneigd zijn om dat niet te vertrouwen dan om dat wel te doen). Ik heb deze kernvariabele van politiek vertrouwen erbij gehaald omdat het in de discussie over de negatieve stemming vaak over politiek gaat en maatschappelijk onbehagen en politieke onvrede nauw verweven lijken te zijn.

Figuur 1. De stemming in Europa in mei 2016: netto maatschappelijk optimisme en netto politiek vertrouwen^a

^a Weergegeven in procentpunten zijn netto-optimisme ten aanzien van het land (% 'gaat de goed kant op' - % 'gaat de verkeerde kant op' in antwoord op de vraag 'Zou u zeggen dat het over het algemeen de goede kant of de verkeerde kant op gaat in [Land]?',) en nettovertrouwen (% 'geneigd wel te vertrouwen' - % 'geneigd niet te vertrouwen' in (de belangrijkste Kamer van) het nationale parlement). Scores lager dan nul betekenen een relatieve meerderheid van pessimisten resp. mensen zonder vertrouwen. (Bron: Eurobarometer 85.2; mei 2016, bevolking van 15 jaar en ouder.)

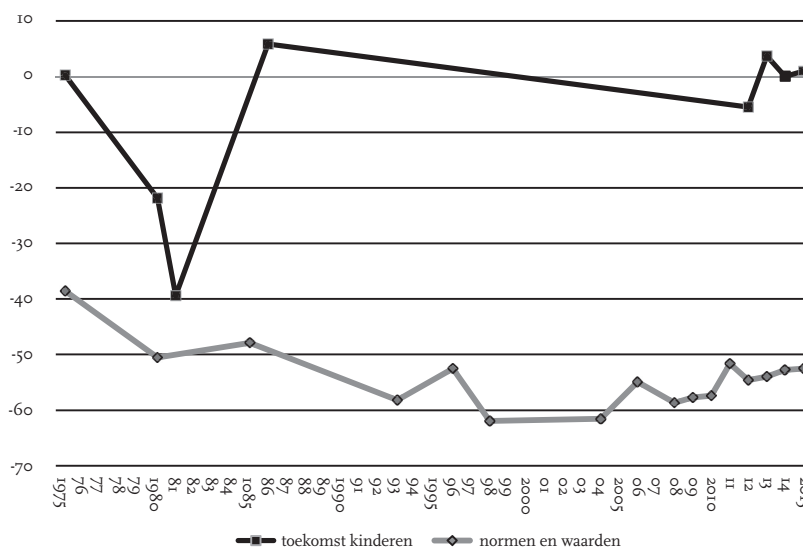
Maatschappelijk optimisme en politiek vertrouwen blijken inderdaad gerelateerd. Naarmate er in een land meer mensen positief gestemd zijn over de ontwikkelingen zijn er ook meer mensen met politiek vertrouwen. In Griekenland zijn de pessimisten en mensen zonder politiek vertrouwen

het meest in de meerderheid; in Malta, Luxemburg en ook Nederland zijn er meer optimisten dan pessimisten en meer mensen met dan zonder vertrouwen. Europees gezien is er dus heel weinig reden om zo'n drukte te maken over de negativiteit in Nederland.

Nu maken we ons daar natuurlijk ook niet landenvergelijkend druk over. Het is altijd opvallend hoeveel positiever mensen in de gespreksgroepen van ons Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) gestemd zijn als ze Nederland gaan vergelijken met wat ze denken dat elders het geval is.

Maar zijn we dan landelijk gezien toch een stuk negatiever geworden? Van generieke stemmingsmaten hebben we maar weinig tijdreeksen, maar in figuur 2 heb ik twee maten gezet die met veel onderbrekingen beschikbaar zijn voor een periode van veertig jaar: verwachtingen van ouders van jonge kinderen van de toekomst van die kinderen, en een vraag naar de ontwikkeling van normen en waarden.

Figuur 2. Netto-optimisme ten aanzien van de volgende generatie, en normen en waarden in Nederland 1975-2015^a

^a % 'veel/beetje beter' – % 'veel/beetje slechter' in antwoord op de vraag 'Denkt u dat uw kinderen het in het algemeen veel beter, een beetje beter, een beetje slechter of veel slechter zullen krijgen dan nu, of blijft het hetzelfde?' (alleen gesteld aan ouders van kinderen jonger dan 12); en % 'vooruit' – % 'achteruit' in antwoord op de vraag 'Sommige mensen zijn van mening dat de normen en waarden in ons land steeds meer achteruitgaan, andere mensen vinden juist dat ze vooruitgaan. Wat is uw mening hierover?'. Tot 2010 was sprake van 'gedrag en zeden' in plaats van 'normen en waarden', maar in die jaren werd de nieuwe vraag ook gesteld en voor de antwoorden bleek dat nauwelijks uit te maken. (Bron: Culturele veranderingen in Nederland 1975-2015.)

In 2015 verwachtte 30 procent van de ouders dat hun kinderen het beter zouden hebben en 28 procent dat hun kinderen het slechter zouden krijgen (en 41 procent hetzelfde). Veertig jaar eerder waren de ouders vergelijkbaar gestemd, en rond 1980 waren ze pessimistischer. Van alle ondervraagden zag in 2015 5 procent vooruitgang en 58 procent achteruitgang in de normen en waarden (en 37 procent zag geen verandering of een gemengd beeld). Dat is een pessimistisch beeld dat strookt met de grote zorgen die mensen in ons COB naar voren brengen als we hen vragen naar de grootste problemen in ons land. Maar het pessimisme is er de afgelopen veertig jaar voortdurend geweest. Medio jaren zeventig was het waarschijnlijk wel iets minder, maar sinds het begin van de jaren negentig lijkt geen verdere versombering te hebben plaatsgevonden.

In ons COB meten we sinds begin 2008 een aantal kenmerken elk kwartaal. Dan is er met iets meer stelligheid wat over trends te zeggen. In de 35 kwartalen tot en met het derde kwartaal van 2016 zien we dan een minieme trendmatige daling van het vertrouwen in de politiek en in de media. Het gaat om 0,01 punt per kwartaal op een schaal van 1 tot 10, dus qua rapportcijfer gaat er elke 25 jaar één punt af. Dat is een voorspelling op basis van een meetperiode met grote economische en politieke problemen. Die kunnen natuurlijk kenmerkend blijven, maar zonder dat is er weinig reden om een afname te voorspellen. Er is zeker geen reden om te spreken

Mensen zijn minder negatief over de ontwikkeling van de samenleving

over een 'steeds maar dalend' politiek vertrouwen. Juist bij het politiek vertrouwen valt op hoe veranderlijk het is.² Over de afgelopen 35 kwartalen is er géén trendmatige verandering in vertrouwen in de rechtspraak, in het sociale vertrouwen (vertrouwen in 'de meeste mensen')

en in opvattingen over de hulpvaardigheid in de samenleving en het wederzijds respect. Er is een trendmatige *toename* in het optimisme over de ontwikkeling van de samenleving.

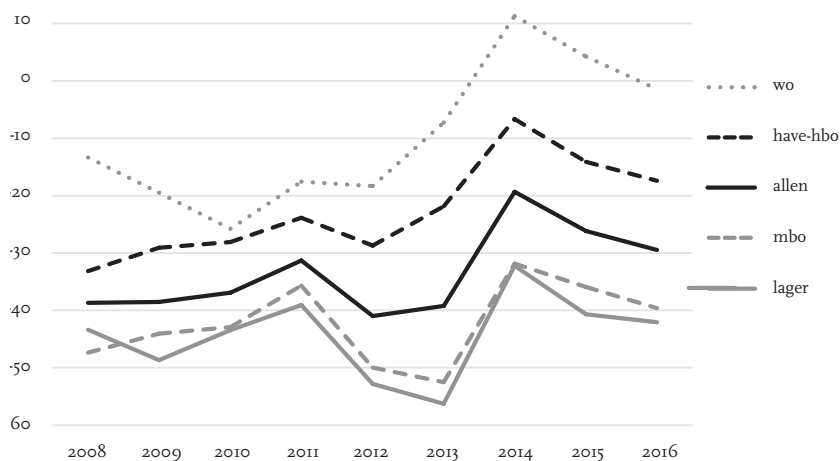
VERSCHILLEN IN MAATSCHAPPELIJK PESSIMISME

Maatschappelijk optimisme meten we op een wijze die vergelijkbaar is met de vraag in de Eurobarometer en brengen we ook weer in kaart als 'netto-optimisme' (het percentage mensen dat het meer de goede dan de verkeerde kant op ziet gaan minus het percentage dat het meer de verkeerde dan de goede kant op ziet gaan). De scores zijn nu wel lager omdat de vraag bij ons gesteld wordt na een lijst vragen over zorgen en ontwikkelingen in de

samenleving, terwijl respondenten van de Eurobarometer een Europese en landenvergelijkende bril is opgezet.

Samengevat per jaar laat figuur 3 de ontwikkelingen zien voor de hele bevolking en voor vier opleidingsniveaus. Opleidingsniveau is voor tal van opvattingen over politiek en samenleving het meest onderscheidende kenmerk van mensen, meer dan sekse, leeftijd en inkomen. In de figuur zien we de vier opleidingsniveaus ongeveer dezelfde veranderingen doormaken, met voor alle groepen in 2014 een stijging van het optimisme, of gezien het feit dat verreweg de meeste waarden lager dan nul zijn: een daling van het pessimisme. Academics (wo) zijn voortdurend het minst pessimistisch, mensen met middelbaar beroepsonderwijs (mbo) en een lager opleidingsniveau verschillen onderling nauwelijks en zitten daar steeds ver onder. Mensen met hoger beroepsonderwijs (hbo) zitten ertussenin.

Figuur 3. Netto-optimisme in de hele Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder en naar opleidingsniveau, 2008-2016 (in procentpunten)^a

^a % dat het al met al meer de goede kant op vindt gaan – % dat het al met al meer de verkeerde kant op vindt gaan met het land. (Bron: COB 2008-2016.)

Maatschappelijk optimisme houdt verband met een optimistische levenshouding en persoonlijke omstandigheden die reden geven om de toekomst met vertrouwen tegemoet te zien en heeft te maken met hoe men tegen de economie en politiek aankijkt. Verbetering van economisch perspectief helpt, zij het niet onbeperkt en niet voor iedereen. Vertrouwen in de politiek helpt ook.

De verschillen in optimisme tussen mensen met verschillende stem-

intenties (wat zou men doen als er nu Kamerverkiezingen zouden zijn?) zijn groter dan de opleidingsverschillen. vvd-stemmers zijn over de hele periode het meest optimistisch (+2) en pvv-stemmers het meest pessimistisch (-72). Hun posities liggen echter niet vast. Zo is de pvv-aanhang in de gedoojaren wat minder negatief en neemt, waarschijnlijk door een combinatie van gunstige economische vooruitzichten en vertrouwen in het kabinet, het optimisme in de vvd-aanhang met vlagen in de hele periode toe (door het optimistischer worden van mensen met een vvd-voorkeur én aantrekkingskracht van de vvd voor optimisten). In 2016 is er meer dan in 2008 een opdeling van optimisme en pessimisme in respectievelijk de traditionele volkspartijen, D66 en GroenLinks enerzijds en anderzijds de pvv, de sp en niet-stemmers. Dat lijkt een opdeling waarin zich de sinds de brexit en Trump weer veelbesproken polarisatie van (hoger opgeleide) moderniserings- en globaliseringswinnaars versus (lager opgeleide) verliezers verder zou kunnen gaan manifesteren. Dat is een weinig hoopgevend perspectief.

WAT TE DOEN?

Wat te doen? Nader onderzoek naar die polarisatie? Nader onderzoek is altijd goed, maar ook niet zonder risico's. Het gevaar dreigt dat een tweedelingsperspectief zo zwaar wordt aangezet dat feitelijke diversiteit onvoldoende wordt waargenomen en ook in de maatschappelijke en politieke werkelijkheid steeds meer wordt geïnterpreteerd in dat tweedelingsperspectief. Groepen gaan handelen als mensen met gerecht-

Het tweedelingsperspectief dreigt een selffulfilling prophecy te worden

vaardigde verongelijkheid en als mensen die met geloof in de toekomst de maatschappij draaiende houden ondanks de zielige zeurkousen. Politici kunnen zich gaan opwerpen als vertegenwoordigers van de verliezers en van de niet-deplorabelen. Het tweedelingsperspectief wordt overeenkomstig het Thomastheorema³ een selffulfilling prophecy.

Dat zou de maatschappelijke werkelijkheid geweld aandoen en levert niets op. Er is in de huidige maatschappelijke verhoudingen ook genoeg te vinden om de gevoelstemperatuur van massaal pessimisme te verbeteren en het maatschappelijk onbehagen te relativeren. Voor boosheid kunnen goede redenen zijn en enig pessimisme is misschien verstandig om grote teleurstellingen te vermijden, maar te vermijden ware dat mensen en groepen blijven hangen in fatalistisch onbehagen. Voor politici en andere be-

leids- en opiniemakers lijken me drie dingen van belang. Ten eerste ophouden met het voortdurend bevestigen van maatschappelijk onbehagen door het rondzingen van veelal onjuiste vermoedens over een nu al oppermachtige negativiteit in Nederland, van ‘steeds minder’ vertrouwen, ‘steeds stijgende’ onvrede enzovoort; zie de voorgaande figuren. Ten tweede het erkennen van serieuze problemen en reële achteruitgang voor groepen mensen. Er wordt te vaak een beroep gedaan op gemiddelde voordelen (bijvoorbeeld dat de EU Nederlandse huishoudens gemiddeld vierhonderd euro per jaar oplevert, en dat het lidmaatschap dus een goede zaak is) en globale win-winsituaties, waarbij verliezers niet mogen rekenen op compensatie maar het moeten doen met gratis medeleven van politici die er verder helaas ook niet zoveel aan kunnen doen. Ten derde een sterkere gerichtheid op concrete verbeteringen en daarover meer in gesprek gaan met ontevreden burgers dan over wat ze in het algemeen allemaal fout vinden gaan. Aan de teloorgang van traditioneel buurtleven, aan het multiculturele ongemak, aan veranderende internationale concurrentieverhoudingen en aan stijgende zorgkosten vanwege demografie en kwaliteitsverbetering valt niet zoveel te doen of zal men niet veel willen doen. Maar dat laat onverlet dat men buurten kan verbeteren, overlast kan verminderen, samenwerking rond gemeenschappelijke belangen kan bevorderen, alternatieve werkgelegenheid kan stimuleren, mensen meer zekerheid kan verschaffen over hun minimale inkomen en toekomstige zorg. Zien dat politici daar met zelfvertrouwen aan werken en meegenomen worden in discussies over verbeteringen, helpen tegen gevoelens van onmacht en fatalisme. Vast niet meteen op grote schaal, maar met hoop op resultaat als men blijft proberen het perspectief naar reële verbeteringen te verschuiven in plaats van vrijblijvend buigen voor onbehagen en oproepen tot meer optimisme.

Noten

- 1 Paul Dekker, Lonke van Noije & Josje den Ridder, m.m.v. Thijs van Dooremalen, ‘Overvloed aan onbehagen. Ontwikkelingen, concentraties, tegenbeelden en emoties van het maatschappelijke onbehagen in Nederland’, in: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2013, pp. 61-171; Eefje Steenvoorden, *Societal pessimism. A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences* (proefschrift Universiteit van Amsterdam). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2016.
- 2 Zie voor de recentste ontwikkelingen: Paul Dekker, Josje den Ridder, Pepijn van Houwelingen en Andries van den Broek, *Burgerperspectieven 2016/4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2016.
- 3 Naar het in 1928 geformuleerde inzicht van de Amerikaanse socioloog William Thomas: ‘If men define situations as real, they are real in their consequences.’

Marc Mulders

‘We moeten leren leven met de wond’

“Hoop”, “generositeit” en “moraliteit” zijn begrippen die ik via mijn werk graag omhels, sinds mijn afstuderen aan de AKV St. Joost in 1982. In de jaren tachtig en negentig waren dat vaak “verdachte items” op de burelen van de kunstredacties van de *NRC* en *de Volkskrant*. In die dagen was God overtaallig verklaard, dachten wij zonder om te kijken naar traditie elkaar te kunnen overtreffen in gulzigheid, consumentisme en cynisme ... In de soap was overspel ineens “cool”, de cabaretiers gingen voor grof en nog brutaler, en de kunsten werden hooghartig in hun conceptuele fratsen. De cultuur werd plat, gericht op snel en simpel, op entertainment, de kick, de roes, de bulk, in plaats van gericht op de aandacht, de zorg, *slowdown*, bescheidenheid. In die dagen is de voedingsbodem gelegd voor het ontstaan van de pvv; brutaliteit werd de norm, cynisme en nihilisme de trend.’

* * *

‘Ik kies ervoor de hoop te verbeelden en niet de ellende – of beter: om de hoop te laten zien die door onze geraaktheid over ellende heen schemert. Ik zie op CNN wat er voor verschrikkelijks gebeurt. Dat zijn de piëta’s van vandaag de dag. Nu we zoveel misère aanschouwen, is het zaak om beelden op te roepen die gaan over heling, over zorgvuldigheid en schoonheid. Helende beelden van licht die goeddoen en die verwondering en ontzag wekken, die onze verbeeldingskracht sterken, en gevoelens van empathie en generositeit vergroten. Dat was vroeger ook de taak van de kathedraalbouwer. We moeten

MARC MULDER (1958)

Mulders is schilder, aquarellist, fotograaf en glazenier. Hij is onlangs gekozen tot Kunstenaar 2017. Op de foto staat hij voor het Erasmusraam in de Sint-Janskerk te Gouda.

leren leven met de wond. De bühne is leeg. We hebben strijd geleverd en in onze hoogmoed gefaald. We zijn gewond geraakt en om onze wonden te genezen moeten we ons laten bijlichten, toelichten door het licht.’

* * *

‘Deze attitude van hoop wilde ik voor het Erasmusraam in de Sint-Janskerk te Gouda verbeelden door met het binnenvallende

licht een “genereus” raam te componeren; een nieuwe ruimtelijkheid te schilderen zonder grenzen, waar de erasmiaanse klanken van tolerantie, vergeving en gastvrijheid verbeeld worden in een abstract patroon van lichtschakeringen, kleurlevels en lichtflitsen. Om deze erasmiaanse melodie af te beelden, schilder ik een sterrenhemel, met God als kompas. Zo beoog ik de gebedsruimte te laten stralen met het binnenvallende licht “dat breekt in kleuren” (Martinus Nijhoff). Deze ruimte wordt zo een genereuze ruimtelijkheid en is voor mij dan ook “erasmiaans”; een “zonovergoten” onbegrensde heerlijke ruimtelijkheid waar je alleen “tegen het licht in” naar kunt kijken. De hemel niet als “eindstation”, maar als vertrekpunt, om een begin te maken met een “hemel op aarde”, wat tot ieders opdracht behoort.’

* * *

‘Ik zie vooral tekenen van hoop bij de jongere generatie. Bij jongeren is geen frustratie over het geloof; zij zijn onbevangen op zoek naar spiritualiteit, betekenis en ontmoeting. Daar begint het toch mee: de ontmoeting, die weer opgezocht moet worden. Maar we lijken in een angstige sfeer te zijn beland waarin je elkaar niet meer in de ogen durft te kijken, omdat de ander als bedreiging verschijnt. Dat moet omkeren en dat kan ook: mede door de

nieuwe technologie zijn nieuwe platforms van ontmoeting mogelijk.’

‘We moeten weer aandacht oefenen en de waarde van kleinschalige verbanden, van het ambacht opnieuw erkennen. Dat zijn ook oefenruimtes voor ontmoeting met de ander. Van hieruit kunnen we weer opnieuw liefde voor de realiteit ontwikkelen en ons thuis voelen in de wereld. Ik ben betrokken geweest bij gesprekken over de toekomst van de intensieve veehouderij, heb strijd gevoerd tegen de excessen van de megastallen en het verlies van het familiebedrijf. Ik heb gezien wat schaalvergroting kapot kan maken aan natuur en familiebanden. We vliegen spotgoedkoop de wereld rond, gaan voor economie van “de heb”, de kiloknaller, de bulk. De toekomst, misschien wel tegen de huidige trend in, is dat we de weldaden van de intimiteit van de kleine topografie gaan herontdekken: kleine wooneenheden waar je elkaar kent en waar de zorg voor elkaar centraal staat. Onderhuids is deze ontwikkeling allang gaande. Het gaat mogelijk worden via onder meer de ontwikkeling van de 3D-printer. Langzame waarden worden als vanouds verbeeld door de kunst, en de politiek zal daar weer bij moeten aansluiten.’

door Jan Prij

Wederopleving van hoop

Een kritische geschiedenis van de utopie

*Grote utopieën over een totaal andere samenleving bieden valse hoop en kunnen ontaarden in geweld. De communistische blauwdruk was een voorbeeld van zo'n ideale maatschappij, maar ook de hedendaagse utopie van de vrije markt heeft dergelijke totalitaire trekken. Zonder kleine utopische experimenten dreigt de kapitalistische utopie ons echter te verlammen. Zowel voor de kritiek op het blauwdrukdenken als voor hoopvolle suggesties om de samenleving met kleine stapjes te verbeteren, kunnen we nog steeds bij Thomas Mores klassieke boek *Utopia terecht*.*

---

door *Hans Achterhuis*

De auteur is emeritus hoogleraar wijsbegeerte aan de Universiteit Twente.

IN HET VOORWOORD VAN DE NEDERLANDSE VERTALING VAN *KAN*, waarvan ik de tweede druk uit 1956 heb, was het nog vanzelfsprekend dat *Utopia* een utopie was. Thomas More (1478-1535) wordt in de aankondiging op de flaptekst geïntroduceerd als een 'humanist die in de eerbiedwaardige wensdroom *Utopia* zijn idealen verwerkelijk zag'. Als moderne lezers zouden wij allen vanzelf 'de wens voelen opkomen in een dergelijke staat ons bestaan te mogen doorbrengen'. De ideale maatschappij van More was volgens Kan al grotendeels in de Sovjet-Unie gerealiseerd. Met instemming wordt Stalin geciteerd, die stelde dat 'het individu, bevrijd van de zorgen voor het directe levensonderhoud (...) tenslotte werkelijk vrij zal worden'. More zou hiermee, volgens Kan, 'van ganser harte kunnen instemmen'.¹

Dit soort interpretaties van *Utopia* waren indertijd algemeen gangbaar. Simpel gezegd was het een uitgemaakte zaak dat *Utopia* (1516) de eerste utopie was. Daar worden tegenwoordig steeds meer vragen bij gesteld.

In mijn recente studie *Koning van Utopia* beargumenteer ik dat More het in zijn eigen zogeheten ideale staat waarschijnlijk geen dag zou uithouden.² *Utopia* is volgens een beroemde uitspraak van Erasmus (ca. 1467-1536) eerder een grap en satire waar je hard om kon lachen, dan een serieus bedoelde ideale samenleving.

DE UTOPIE ALS MOTOR VAN DE VOORUITGANG

Het zou veel te ver voeren om de interpretatiegeschiedenis van *Utopia*, die ik in *Koning van Utopia* deels bespreek, hier uit de doeken te doen. Het is voldoende om te onderstrepen dat er tegenwoordig een vrij algemene wetenschappelijke consensus bestaat dat *Utopia* niet door More als een utopie bedoeld is. Zelf zie ik het boek graag als een vervolg op de aan More opgedragen *Lof der zotheid* van Erasmus; anderen betogen dat het juist eerder bedoeld was als een waarschuwing tegen de al te moralistische maatschappijvisie van onze grote vaderlandse humanist.

Belangrijker dan deze interpretatieverschillen is de vraag hoe we kunnen verklaren dat eeuwenlang de tekst van More als een utopie werd gelezen. Het antwoord op deze vraag ligt voor mij in wat ik als 'het vertoog van de utopie' kenschets. Het begrip 'vertoog' (discours) stamt uit de Franse filosofische traditie. Het verwijst naar een samenhangend geheel van betekenissen rondom een bepaalde thematiek. Wanneer je over die thematiek wilt schrijven, word je grotendeels meegezogen in de hoofdlijnen van het al klaarliggende vertoog. Je krijgt als het ware een bril opgedrukt om naar een bepaald thema te kijken. Daardoor kun je nog wel kleine vernieuwingen en veranderingen in het vertoog aanbrengen, maar er een blik buiten werpen is bijkans onmogelijk.

Het begin van dit vertoog van de utopie lokaliseer ik ongeveer een eeuw na de verschijning van *Utopia*. Er wordt in het begin van de zeventiende eeuw een aantal utopieën gepubliceerd die voortbouwen op en zich verhouden tot *Utopia*, waardoor ze in retrospectief deze tekst tot een utopie promoveren. Deze utopieën bieden een blauwdruk voor een ideale samenleving, die maakbaar is. Het gaat niet om een irrealistische droom; de beschreven utopieën zijn door de bewoners zelf gerealiseerd. Ze bieden daardoor de lezers een kritiek op de bestaande maatschappij, gekoppeld aan de mogelijkheid om deze te verbeteren.

De belangrijkste van deze vroegzeventiende-eeuwse utopieën is ongetwijfeld *Het nieuwe Atlantis* van Francis Bacon. Zijn ideeën over een nieuwe technologisch gerichte natuurwetenschap worden door hem geprojecteerd op een fictief eiland waar in nood geraakte Europese zeevaarders terechtkomen. De hoofdlijnen van dit scenario zijn regelrecht over-

genomen van Mores *Utopia*. Maar ook op veel andere punten gaat Bacon in gesprek met zijn voorganger, die zo achteraf tot een heuse, bewuste utopist wordt gemaakt.

Na *Het nieuwe Atlantis* zal de stroom utopieën, die het vooruitgangsgeloof van de verlichting populariseren en concretiseren, aanzwellen. De interessante bundel *Andersland. In de voetsporen van Thomas More* bevat een lijst van maar liefst veertienhonderd utopische geschriften die vanaf het begin van de zeventiende eeuw verschenen zijn.³ Verhalenderwijs begeleiden zij de filosofische beschouwingen van de verlichting.

Ik moet eerlijk toegeven dat, ondanks het feit dat ik mij al zo'n twee decennia intensief met utopieën bezighoud, ik verrast was door deze hoeveelheid aan materiaal. Ik wist hoe belangrijk utopieën waren om het westerse vooruitgangsgeloof in een betere wereld te ondersteunen en in te vullen, maar deze overvloed had ik nooit verwacht. Het leeuwendeel was voor mij dan ook onbekend.

Deze utopieën zijn niet alleen vergeten omdat het er gewoonweg te veel waren. Ze zijn tegenwoordig ook onbekend omdat ze voor belangrijke delen gerealiseerd zijn. C.A. Muijen, de vertaler van *Het nieuwe Atlantis*, stelt met recht dat Bacons denken de overgang naar onze moderne tijd

Juist omdat de moderne beschaving de vooruitgangsweg die de utopieën aanwezen, is opgegaan, zijn we ze grotendeels vergeten

markeert: 'De westerse beschaving is over het algemeen de richting ingegaan die Bacon voorstelde.' Bacon wordt zo 'de heraut van de Industriële Revolutie'; veel revolutionaire prestaties op het gebied van de natuurwetenschappen had Bacon reeds in zijn geest volbracht.⁴ Juist omdat de moderne beschaving de vooruitgangsweg die

de utopieën aanwezen, is opgegaan, zijn we ze grotendeels vergeten. De vooruitgang die zij beloofden, is geïnstitutionaliseerd; economische groei en technologische innovatie zijn vanzelfsprekend en noodzakelijk in een moderne maatschappij. Daar lijken we geen utopieën meer voor nodig te hebben. Dat deze eens belangrijke inspiratiebronnen waren, vergeten we gemakkelijk.

UTOPIE EN REVOLUTIE

Het citaat van Kan uit een eerdere vertaling van *Utopia* laat zien dat er in het verlengde van deze klassieke tekst nog een andere weg dan het westerse vooruitgangsgeloof kan worden ingeslagen. Dat is het verleidelijke,

maar ook levensgevaarlijke pad van het communisme. Karl Marx zag Thomas More duidelijk als voorloper. Binnen de marxistische traditie wordt dan ook veel aandacht aan More en zijn geschrift besteed. Op het Rode Plein in Moskou treffen we nog steeds een gedenksteen voor deze eerste communistische utopist aan.

De interpretatie van *Utopia* binnen het marxisme heeft vanuit het ver-
toog van de utopie goede papieren. More benadrukt namelijk dat zijn utopie door een radicale breuk met het verleden is gerealiseerd. De ideale maatschappij is niet via langzame vooruitgang en partiële verbetering tot stand gekomen, maar wordt door een revolutie gerealiseerd. Oorspronkelijk was, vertelt More, Utopia een deel van het vasteland. Met een massale ingenieursinspanning heeft men er in het verleden een eiland van gemaakt. Daar kon koning Utopus, ongehinderd door nefaste invloeden van buitenaf, vervolgens zijn ideale maatschappij opbouwen. Centrale kenmerken daarvan waren het gemeenschappelijke bezit en de afschaffing van het geld. Hier lag ook het einddoel waarnaar de Sovjet-Unie op weg heette te zijn. Het IJzeren Gordijn bood de garantie dat de kapitalistische verleidingen op afstand werden gehouden.

De val van de Muur in 1989 betekende het einde van de communistische utopie. Maar net als bij het vooruitgangsgeloof vergeten we vaak te snel hoe invloedrijk ook hier de utopische inspiratie was. Dat een goedwillende intellectueel als Kan erdoor betoverd werd, is duidelijk. Maar hij stond allerm minst alleen. Een belangrijk deel van de linkse intelligentsia zag in het recente verleden de Sovjet-Unie als de inlossing van de belofte van de communistische utopie. Gevangen in het ver-
toog van de utopie waren ze blind voor de schaduwzijden van het grote maatschappelijke experiment. En wanneer ze de specifieke schaduwzijden van de Sovjet-Unie wel zagen, meenden ze toch dat elders – van China tot Cuba – de communistische utopie wel gerealiseerd was.

Het denkmodel dat zij hanteerden, de bril die zij opzetten om de maatschappelijke ontwikkelingen te interpreteren, kan samengevat worden met de tegenstelling tussen revolutie en reformisme. Kleine stappen vooruit om een betere maatschappij te realiseren waren onvoldoende; er was een radicale breuk, een revolutie nodig. Sterker nog, de kleine verbeteringen zouden de slecht geachte maatschappij alleen maar vaster in het zadel helpen en zo de noodzakelijke revolutie uit- of zelfs afstellen. Van Sartre tot Marcuse zat men gevangen in dit denkmodel. De eerste had zijn utopische bril zo vast op dat hij zelfs na een bezoek aan Moskou in de jaren vijftig van de vorige eeuw kon vaststellen dat de mensen daar, in tegenstelling tot de inwoners van Parijs, vrij en gelukkig waren.

DE UTOPIE VAN DE HEBZUCHT

De aantrekkingskracht van de linkse, socialistische en communistische utopie was na de Tweede Wereldoorlog zo groot dat het liberalisme min of meer genoodzaakt werd om de eigen beginselen ook als utopie uit te werken. De grote liberale econoom en filosoof Friedrich Hayek, die bij ons door de vvd nog steeds als de belangrijkste intellectuele leidsman wordt beschouwd, bracht vanaf 1947 liberale kopstukken vanuit de hele wereld bijeen in de Société de Mont-Pèlerin. Hij riep hen op om een eigen liberale utopie te ontwikkelen. ‘Wij moeten in staat zijn een nieuw liberaal programma te formuleren dat een beroep doet op de verbeelding ... Wat ons ontbreekt is een liberale utopie (...) die niet al te direct gericht is op de praktijk en die zich niet beperkt tot wat vandaag haalbaar wordt geacht.’⁵

In *De utopie van de vrije markt* laat ik zien hoe deze oproep van Hayek door veel liberale economen werd opgepakt. Zij ontwikkelden theorieën over de samenleving waarin de markt de centrale institutie was. De totale invoering van het marktprincipe zou voor groei en welvaart zorgdragen. Deregulering en privatisering werden de leuzen waarmee overheidsvoorzieningen werden afgebroken.

Wat aan deze theorieën nog ontbrak was de door Hayek gevraagde stap naar de utopische verbeelding. Die werd in 1957 gemaakt door Ayn Rand, een in West-Europa nog steeds zo goed als onbekende, maar in de Verenigde Staten massaal gelezen auteur. *Atlas shrugged* (in de Nederlandse vertaling *De kracht van Atlantis*), haar grote utopische roman, is voor de Amerikanen al decennia het belangrijkste boek, na de Bijbel.

In West-Europa, en zeker in Nederland, hebben we weinig gevoel gehad voor de achtergrond en wervingskracht van de marktutopie. Toch is deze voor een deel gerealiseerd; we leven ermiddenin, maar onderkennen niet het utopische karakter ervan. Alan Greenspan, die als voorzitter van de FED vanaf 1987 tot vlak voor de kredietcrisis de scepter zwaaide over de wereld-economie, was de belangrijkste leerling van Rand. In zijn autobiografie *The age of turbulence. Adventures in a new world* getuigt hij uitvoerig van zijn utopische inspiratie. Die werd door ons in Europa nauwelijks onderkend. Toen Wim Kok bijvoorbeeld de ideologische, utopisch gekleurde, veren van het socialisme afschudde, zag hij niet dat hij ze voor die van een andere ideologie en utopie inruilde. Hij dacht zelf een neutrale, pragmatische en wetenschappelijk onderbouwde keuze te maken. Ook typerend voor het vaderlandse onbegrip is de vertaling van de utopisch geladen ondertitel van Greenspans autobiografie: *Een leven in dienst van de economie*.

Ayn Rand noemt de kleine exemplarische utopische gemeenschap die zij in *De kracht van Atlantis* beschrijft ‘de utopie van de hebzucht’.⁶

Hebzucht is voor haar als rationeel beoefend egoïsme de centrale deugd waaromheen zij de utopie inricht. Haar Atlantis betekent zo de radicaalste breuk in de geschiedenis van de mensheid die men zich kan voorstellen. Er ontstaat letterlijk ‘een nieuwe wereld’. Religie en filosofie hebben volgens Rand in het verleden altijd vormen van altruïsme en plichtsbesef gepropageerd. Daar moet haar utopie een einde aan maken. Mensen mogen, ja *moeten*, op rationele wijze alleen hun eigen belang najagen.

Rand, geboren Russische, maakte in haar jeugd de revolutie mee en verfoeide al snel de communistische maatschappij die de uitkomst ervan was. Ze week uit naar de Verenigde Staten, waar ze de kapitalistische utopie als de absolute tegenhanger van het communisme ging uitwerken. In *We the living*, een interessante, maar door haar Amerikaanse aanhangers nauwelijks gelezen roman, laat ze overtuigend zien dat het absoluut altruïstische mensbeeld – iedereen is kameraad van elkaar – irreëel was. Het leidde tot een algemene hypocrisie die verlamdend uitpakte. Andrei Taganov, het enige oprechte partijlid dat in het utopisch ideaal blijft geloven, wordt door ‘Het Collectief’ gemangeld. Hij wordt weggezuiverd en pleegt zelfmoord.⁷

Zelden zal het absolute mensbeeld van een totale utopie scherper zijn bekritiseerd dan in *We the living*. Een algemeen, zich tot iedere medemens uitstrekkend altruïsme leidt onvermijdelijk tot zowel maatschappelijke hypocrisie als teleurstelling bij de oprechte gelovigen. Mensen zitten ingewikkelder in elkaar; ze zijn ook op zichzelf en hun directe naasten betrokken. Wat Rand niet zag, was dat haar eigen precies tegengestelde utopische mensbeeld aan hetzelfde euvel leed. Zij riep mensen op tot rationeel egoïsme en een rationeel onderbouwde hebzucht, maar besepte niet dat dit tot meedogenloos egoïsme en vulgaire zelfzucht zou leiden. In een ideale marktrelatie waarin de partijen evenveel macht hebben, kunnen en mogen mensen misschien voor zichzelf opkomen, maar in de maatschappelijke werkelijkheid ontbreken door machtsverschillen meestal de voorwaarden hiervoor. Bovendien zijn mensen deels ook altruïstisch, en door dat af te wijzen en te veroordelen, breng je hen in situaties die aan de beroemde ‘oorlog van allen tegen allen’ van Thomas Hobbes doen denken. Onze hedendaagse moderne wereld is door de utopie van de hebzucht volgens Michel Houellebecq veranderd in een marktplaats en een strijdtoneel.⁸

LEVE DE KLEINE UTOPIE: TERUG NAAR UTOPIA

Misschien is Houellebecq (net als ikzelf met mijn verwijzing naar Hobbes) te somber. Wanneer de marktutopie inderdaad ons hele leven en de totale

maatschappij zou beheersen, lijkt de situatie uitzichtloos. Dan lijkt alleen maar een andere totale utopie uitkomst te kunnen bieden. Daar is Houellebecq in zijn latere romans dan ook naarstig naar op zoek. In zowel de beloftes van de biotechnologie als de onderwerping aan de islam verkent hij ‘de mogelijkheden van een (utopisch) eiland’.⁹ Hoe interessant dit literair ook mag zijn, naar mijn mening gaat het om gevaarlijke en doodlopende wegen, die overigens wel tot het landschap van de utopie behoren. Veel utopieën uit de traditie komen namelijk zo aantrekkelijk over omdat ze gepresenteerd worden als antwoorden op extreme crisissituaties. Hoe dieper de ellende wordt voorgesteld, hoe stralender de utopie als verlossing eruit kan worden gepresenteerd. De zeevaarders van Bacon komen al ziek en hongerig aan op een eiland vol welvaart en rijkdom.

Het diepgaande pessimisme en cynisme van Houellebecq deel ik niet. Overall om mij heen zie ik groepen en bewegingen die zich verzetten tegen de marktutopie. Opvallend is dat zij hierbij zelden een beroep doen op de grote utopische vergezichten die in het verleden veel maatschappijkritiek bepaalden. Waar dat wel gebeurde, bijvoorbeeld in de Occupybeweging, leken de mislukking en de teleurstelling al van meet af aan ingebouwd. In kleinere projecten waarin mensen gezamenlijk aan de slag gaan, is dat veel minder het geval.

In *Koning van Utopia* bespreek ik een aantal van deze hoopgevende activiteiten, van het franciscaanse milieuproject Stoutenburg tot praktische pogingen om een basisinkomen in te voeren. Hier wijs ik er alleen op dat tot mijn eigen grote verrassing een nieuwe lezing van *Utopia* mij op weg hielp bij het theoretisch nadenken erover. Daarvoor vond ik twee aanzetten in de oude tekst van More.

In de eerste plaats bevat *Utopia* naast de bekende beschrijving van dit gelukzalige eiland nog flarden van andere samenlevingen die ingezet kun-

nen worden om de eigen maatschappij te kritiseren en te verbeteren. Ik wees al op de overeenkomst tussen *Lof der zotheid* en *Utopia*. Net als Erasmus had More veel los materiaal voor zijn boek verzameld, waaronder reisverhalen van historici en ontdekkingsreizigers. Dit paste niet allemaal in zijn totaalbeschrijving van Utopia. Deze zo-

De kleine zusjes van Utopia bieden uitzicht op gerichte maatschappijkritiek en hervormingen in plaats van op een radicale breuk

geheten ‘zusjes van Utopia’ werden losjes in zijn tekst geïntegreerd. Als kritische speldenprikken werken ze overtuigender dan de totaalbeschrijving van Utopia. Ze bieden uitzicht op gerichte maatschappijkritiek en

hervormingen in plaats van een radicale breuk voor een totaal nieuwe maatschappij te suggereren.

In de tweede plaats vinden we in het eerste boek van *Utopia*, dat More na het tweede boek over het eiland zelf schreef, een vernietigende kritiek op de onteigening van de *commons*, de gemeenschappelijke vruchtbare gronden, die in het begin van de zestiende eeuw in Engeland plaatsvond. De bewoners van de Engelse dorpen, die voor hun overleven vaak afhankelijk waren van de commons, werden ervan verjaagd zodat er schapen op konden worden gehouden; de wol hiervan bracht in Vlaanderen namelijk veel geld op. Deze praktijk leidde tot een ernstige hongersnood. ‘De schapen eten de mensen op’, luidt de beroemde aanklacht van More.

Rondom het thema van de commons heeft zich de afgelopen jaren een wereldwijde beweging georganiseerd. Enerzijds verzet zij zich tegen de vele nieuwe vormen van onteigening van onze gemeenschappelijke menselijke erfenis, die via marktregels tot stand komen, anderzijds ontwerpt zij nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid en gezamenlijk delen om aan de marktorde te ontkomen. Voor beide kanten van deze maatschappelijke beweging kan de inspiratie gevonden worden via een nieuwe lezing van een boek dat vijfhonderd jaar geleden verscheen.

Noten

- 1 Thomas More, *Utopia* (vertaald en ingeleid door dr. A.H. Kan). Rotterdam: Donker, 1956, p. 20.
- 2 Hans Achterhuis, *Koning van Utopia*. Rotterdam: Lemniscaat, 2016, pp. 42-43.
- 3 Erik de Bom en Toon van Houdt (red.), *Andersland. In de voetsporen van Thomas More*. Kalmthout: Polis, 2016, pp. 321-350.
- 4 Francis Bacon, *Het nieuwe Atlantis*. Amsterdam: Ambo, 1988, pp. 31 en 13.
- 5 Sebastien Caré, *La pensée libertaire. Genèse, fondements et horizons d'un utopie libérale*. Parijs: Presses Universitaires, 2009, p. 7.
- 6 Ayn Rand, *De kracht van Atlantis*. Amsterdam: Luitingh-Sijthoff, 2012 (1957), pp. 879-953.
- 7 Ayn Rand, *We the living*. Londen: Penguin Books, 2010 (1936), p. 408.
- 8 Michel Houellebecq, *De wereld als markt en strijd*. Amsterdam: de Arbeiderspers, 2000.
- 9 Michel Houellebecq, *La possibilité d'une île*. Parijs: Fayard, 2005; Michel Houellebecq, *Soumission*. Parijs: Flammarion, 2015.

Sybrand Buma

‘Zorgen van mensen moeten onze zorgen zijn’

Aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 publiceerde Sybrand Buma onlangs een boek waarin hij aan de hand van het persoonlijke verhaal van zijn familie- en levensgeschiedenis teruggrijpt op westerse waarden en tradities. Zo wil hij een antwoord formuleren op wat door hem wordt omschreven als ‘een onbestemde spanning in onze samenleving’. In *Tegen het cynisme. Voor een nieuwe moraal in de politiek* kritiseert Buma de vluchtigheid van de huidige politiek die, in de greep van de beeldvorming, zich verliest in crisismanagement op de korte termijn. Zo’n politiek ondermijnt de fundamenten van ons samenleven en holt de dragende verhalen van Nederland en Europa uit.

‘Politiek en bestuur zijn niet meer voldoende in staat vooruit te kijken en problemen tijdig te onderkennen. Wat overblijft is het cynisme van de procespolitiek, die haar legitimatie vooral tracht te ontleen aan het bewerkstelligen van economische groei. Het is geen wonder dat dit op zijn beurt cynisme opwekt bij veel burgers: zij hebben het gevoel dat politiek er niet meer voor hen is, omdat die hun diepste zorgen – gevoelens van vervreemding, het verlies van culturele identiteit en morele onzekerheid – niet onderkent.’

‘Ook nu is dat weer zichtbaar. De economische cijfers zijn gemiddeld misschien goed, maar dat geldt ten eerste lang niet voor iedereen. Bovendien gaat die gedachte voorbij aan de oprechte zorgen die mensen sociaal-cul-

SYBRAND BUMA (1965)

Fractievoorzitter en lid van de Tweede Kamer namens het CDA.

tureel hebben. Mensen vragen zich af wat het is om Nederlander te zijn. Zij vragen zich af wat ons bindt en wat de morele basis is van dit land. Het is niet genoeg om hun zorgen te begrijpen – nee, hun zorgen moeten ónze zorgen zijn.’

* * *

Welk antwoord geeft het boek op het zojuist geconstateerde probleem? ‘In mijn boek ga

ik eerst op zoek naar de vaste grond die we onder onze voeten behoeven. In wezen gaat het dan om niets minder dan het herontdekken van waar onze democratie voor dient. Wat immers vandaag op het spel staat, is de instandhouding van een vreedzame samenleving. Dat kan alleen maar door de herontdekking van het collectieve waardesysteem dat we in de loop van eeuwen hebben opgebouwd. Dat is immers wat ons bindt.’

‘De historie van de christendemocratie is diep verbonden met de gemeenschappelijke waarden en normen, de tradities en gebruiken en de betekenis van de Europese geschiedenis waarnaar we zoeken. Het in 1980 opgerichte CDA is veel meer dan een fusiepartij; de partij kan putten uit de joods-christelijke traditie die ruim twee millennia teruggaat.’

‘Opvallend zijn bovendien de sterke parallellen tussen de politiek-maatschappelijke situatie van onze tijd en die ten tijde van de totstandkoming van de voorlopers van het CDA. Eind negentiende eeuw was er de impact van de industrialisatie, terwijl wij vandaag worden geconfronteerd met de ingrijpende omslag van de informatiesamenleving. Waren het destijds de arbeiders die in de knel kwamen en de industriëlen die profiteerden, daar zien we nu dat er scheidslijnen ontstaan tussen hen die kunnen meekomen in de wereld van globalisering en zij die dat niet kunnen. Maar het belangrijkste is misschien nog wel hoe daarop politiek werd gereageerd. Liberalen en socialisten richtten zich voornamelijk op vragen van materiële aard: hoe moet de koek worden verdeeld? Katholieken en protestanten, die het gevaar van revolutie onderkenden, zetten in op hervorming en onderkenden daarbij het fundamentele belang van de identiteit en inspiratie van mensen.’

* * *

Waaruit bestaat de hoopvolle boodschap van *Tegen het cynisme*? ‘Die zit allereerst in de waardering voor de inzet voor onze naaste, en voor rechten en plichten tegenover het ongebreidelde liberalisme, en in mijn pleidooi voor de samenleving tegenover het heersende individualisme. De hoop zit voorts in het vernieuwende dat uit de samenleving zelf komt en waar de politiek bij kan aansluiten. Kortom, hoop zit in feite in ons allemaal en is niet iets wat uit Den Haag of van de markt komt. We kunnen het leren van onze traditie, waarin geloof, hoop en liefde een belangrijke plaats innemen. Als mij één ding opnieuw duidelijk is geworden bij het schrijven van dit boek, dan is het dat de CDA-filosofie echt klopt.’

‘Het sluit zonder meer aan bij het bij velen ontloken besef dat de geschiedenis geen pad is naar een liberaal einddoel. Dat de geschiedenis niet het verhaal is van de mens die zich emancipeert van een onderdrukkend collectivisme naar een bevrijdend individualisme, maar dat een nieuw evenwicht van rechten en plichten nodig is. Ik vind dat besef ronduit hoopvol.’

‘Gelijkheid betekent niet dat we in economisch opzicht allemaal gelijk moeten zijn, maar dat er voor iedereen een taak is, dat iedereen ertoe doet. En met vrijheid bedoelen we niet “doen wat je wilt”, maar de vrijheid om het goede te doen, om verantwoordelijkheid te dragen. Vandaar mijn pleidooi voor een maatschappelijke dienstplicht. Het leven is niet alleen maar het beste uit jezelf halen, maar ook het beste uit de ander halen. Bijvoorbeeld zoals men in Crooswijk doet, waar migranten met een uitkering Nederlands leren van oudere Rotterdammers en in ruil daarvoor boodschappen voor hen doen. Dát zijn hoopvolle initiatieven.’

door Maarten Neuteboom

De prachtige symfonie van broederschap: sociale hoop in bange dagen

Voor een toekomstig hoger goed voor de gemeenschap als geheel is binnen het liberale denken weinig plaats. Niettemin hebben mensen behoefte aan toekomstverhalen die uitzicht bieden en de verbeelding voeden. Momenteel articuleren volgens velen vooral rechts-populisten meeslepende beelden van sociale hoop. Maar die hoop wordt vertolkt zonder rekening te houden met de belangen van andersdenkenden en mist de bereidheid om twisten te boven te komen. De politiek kan evenwel niet zonder ‘narratieve hoop’: vertellingen met een open einde die aan de verdeeldheid voorbij proberen te komen.

---

door *Bas van Stokkom*

De auteur is socioloog en werkzaam aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

POLITIEKE PARTIJEN HEBBEN HUN IDEOLOGISCHE VEREN AFGESCHUD.

De grote verhalen van weleer worden gewantrouwd. Politiek bedrijven is technocratisch, ambtelijk en kleurloos geworden en vermag burgers nauwelijks te inspireren. De liberale samenleving wil en kan geen sterke levensbeschouwelijke verhalen verschaffen, want die overtuigingen zouden te dik, gulzig, plakkerig of ambitieus zijn. Het gaat er louter om ieders keuzevrijheid te beschermen en gelijke kansen te verzekeren. Liberalen van linksen en rechtsen huize zijn wars van sociaal engagement en stellen zich tevreden met minimale verplichtingen. Voor ‘sociale hoop’, dat wil zeggen een toekomstig hoger goed voor de hele gemeenschap, is binnen het liberale denken weinig plaats.¹

Desalniettemin blijven mensen behoefte houden aan toekomstverhalen

die uitzicht bieden en de verbeelding voeden. Momenteel komen meeslepende beelden vooral van rechts-populistische partijen die de eigen natie en haar roemruchte verleden lof toezwaaien. Wilders beseft goed dat je met hartstochtelijke taal mensen kunt mobiliseren. Maar wat te denken van de hoop op een ‘groots vaderland’ als dat ideaalbeeld vergezeld gaat met stigmatiserende bewoordingen over de ‘anderen’? In het verleden hebben mythische verhalen over een ‘geknecht vaderland’ in zowat alle Europese naties bijgedragen aan de groei van nationalistische waanbeelden en blinde politieke geestdrift.

Ik zal in deze bijdrage eerst ingaan op enkele betekenissen van hoop. Vervolgens bespreek ik het appel op hoop en optimisme van Geert Wilders. Ik zal zijn beeld van nationale trots contrasteren met de idealen van hervormers die aan universele broederschap appelleren. Martin Luther King is daarvan een exemplarisch voorbeeld. Ten slotte betoog ik dat vormen van ‘narratieve hoop’ een zinvolle en moreel aansprekende functie kunnen vervullen indien ze losgemaakt zijn van ethnocentrisme, rekening houden met tegengestelde belangen en ruimte laten aan eigen opvattingen en gevoelens.

HOOP EN OPTIMISME: ENKELE BETEKENISSEN

De Duitse katholieke filosoof Josef Pieper spreekt over hoop als de deugd van de *status viatoris*, een ‘onderweg zijn’.² Hoop geeft mensen toekomst, een verlangen naar een ‘nog niet’. Gehoopt wordt op iets geliefds of goeds dat degene die hoopt zou kunnen toevallen. In die zin gaat hoop gepaard met vreugde: hoop is een ‘vreugdevolle verwachting’.³ Het gehoopte kan echter niet door een groot plan, een ‘socialistisch veranderingsprogramma’ bijvoorbeeld, worden gerealiseerd. Om die reden bestempelt Pieper het bekende vertoog van de filosoof Ernst Bloch over hoop als wensdenken: hoop wordt gereduceerd tot het planbare en maakbare. Datgene wat je hoopt, zegt Pieper, kun je zelf niet realiseren; het is ontrukkt aan de zeggenschap en macht van degene die hoopt. Het goede waarop we hopen is niet ter beschikking en we kunnen het ook niet door rationele beslissingen bereiken. Hoop verliest haar karakteristieke aard wanneer er voorwaarden aan worden verknoot. Hoop kan dus niet worden vastgelegd in een programma.

Anders dan Pieper suggereert is hoop niet noodzakelijk gerelateerd aan goddelijke bijstand om dingen te bereiken. Hoop is op de eerste plaats een ‘intellectuele emotie’ die georiënteerd is op een betere toekomst en die het vertrouwen schenkt dat een bepaald goed ooit zal worden gerealiseerd. In dat opzicht is hoop verwant met optimisme. Maar er zijn verschillen.

Optimisme is een positieve attitude ten opzichte van te verwachten gebeurtenissen. Hoop daarentegen is voornamelijk aanwezig in onzekere en instabiele situaties, wanneer de waarschijnlijkheid van hetgeen verlangd wordt onaannemelijk is. Die onzekere context maakt dat hoop doorgaans verbonden is met vrees.⁴

Hoop is een levendige krachtbron, die verjongt en ‘eeuwige jeugd’ geeft. Zonder hoop zouden mensen zich snel neerleggen bij penibele situaties en dat zou ten koste kunnen gaan van hun morele handelen, bijvoorbeeld hulp bieden of eerlijk zijn. Maar gaat het wel steevast om een deugd, zoals Pieper en verwante ethici beweren? Staat een poging om burgers te overtuigen van een hoopvolle toekomst wel altijd in het teken van humane doeleinden? Gaat een hoopvolle verwachting wel altijd gepaard met het moreel juiste? Feit is dat politieke leiders die weinig respect toonden voor andersdenkenden, vaak onbekommerd hebben ingespeeld op een hoopvolle toekomst voor hun eigen groep of volk.

HOOP OP EEN ‘GROOTS VADERLAND’

De rechts-populistische bewegingen, die de laatste decennia onstuimig zijn gegroeid, keren zich af van politieke pragmatiek en liberale gezapig-

heid. Ze promoten beelden van een trotse natie die een heilzame toekomst tegemoet gaat. ‘Make America great again.’ De boodschap van Wilders luidt: ‘Nederland weer van ons!’

De rechts-populistische bewegingen promoten beelden van een trotse natie die een heilzame toekomst tegemoet gaat

Het pvv-verkiezingsprogramma 2010-2015 heet expliciet *De agenda van hoop en optimisme*. De partij zegt rotsvast te geloven ‘dat de

mooiste dagen van Nederland nog steeds voor ons liggen’.⁵ Verderop lezen we: ‘Kiezen voor de islam of kiezen voor Nederland. Kiezen voor *onze* vlag of kiezen voor de vlag van de multiculturele EU-heilstaat. Kiezen voor meer van hetzelfde of kiezen voor hoop en optimisme.’⁶ Het pvv-verkiezingsprogramma 2012-2017 vermeldt: ‘Wij zijn Nederlanders en dus geloven we dat morgen beter is dan vandaag. Bang zijn is voor anderen.’⁷

Wilders gebruikt geregeld beelden die ‘het volk’ begeisteren. Tijdens zijn slotpleidooi gedurende het strafproces op 23 november 2016 – nadat hij door het om was aangeklaagd vanwege zijn ‘minder, minder’-campagne tegen Marokkanen – werpt hij zich op als ware vertegenwoordiger van de burgers: ‘Ik ben hun verkozene. Ik zeg wat zij denken. Ik spreek namens

hen.⁸ Hij betuigt zijn liefde voor het vaderland en de Nederlandse kernwaarde van vrijheid: ‘Wij Nederlanders zeggen wat ons op het hart ligt. En juist dát maakt ons land zo groot.’ Opmerkelijk is dat Wilders zich presenteert als patriot en verzetsheld die de belangen van het Nederlandse volk wil veiligstellen. ‘Onze voorouders hebben gestreden voor vrijheid en democratie. Ze hebben geleden, velen hebben hun leven gegeven. Aan deze helden danken we onze vrijheden en rechtsstaat. Maar de allerbelangrijkste vrijheid, de hoeksteen van onze democratie, is de vrijheid van meningsuiting. De vrijheid om te denken wat men wil en om te zeggen wat men denkt. Als we die vrijheid verliezen, verliezen we alles. Dan houdt Nederland op te bestaan, dan is de inzet van allen die voor ons leden en streden zinloos. Van onze strijders voor onze onafhankelijkheid in de Gouden Eeuw tot de verzetshelden in de Tweede Wereldoorlog. Ik vraag u: sta in hun traditie. Sta voor de vrijheid van meningsuiting.’ Aan het slot van zijn speech zegt hij dat er wereldwijd een beweging op gang is gekomen die ‘de politiek-correcte doctrines van de elites’ op de korrel neemt. ‘Het is een heuse democratische revolutie. Overal waait de wind van verandering en vernieuwing.’ Hij eindigt de speech met: ‘Spreek óns vrij!’

Misschien maakt deze speech deel uit van een opportunistische, op Trump afgestemde mediastrategie. Ook de vele verwijzingen naar hoop en optimisme in het partijprogramma doen een strategische benadering vermoeden die aan Amerikaanse kookboeken over electorale verleidingskunst zijn ontleend.

De deugd van patriottisme en beelden van een strijdbare en trotse natie vormen wellicht een nieuwe episode in Wilders’ politiek. Dat eerbetoon aan het vaderland staat echter op gespannen voet met de schreeuwerige taal en toon die zijn optreden in de Kamer kenmerken. Daar presenteert hij zichzelf als vechtmachine zonder openheid van geest die tegenstanders louter belachelijk wil maken. Critici worden bij voorbaat in diskrediet gebracht als ‘linkse lakeien’ die de waarheid verhullen. Er is geen spoor van twijfel te bekennen, noch is er ruimte voor ‘begrip’ of ‘begrijpen’, zeker niet als het gaat om zijn anti-islam- en anti-immigratiestandpunten. De film *Fitna*, waarin de islam als essentieel kwaad wordt opgevoerd, en slogans als ‘De islam infiltreert Nederland, nee het hele Westen’ hebben eerder een propagandistische functie.

Wilders en andere rechts-populistische leiders hebben niettemin goed begrepen dat hoop en optimisme ertoe doen om het volk emotioneel mee te nemen. Wilders’ pvv poogt zich nadrukkelijk te manifesteren als verjongingsbeweging die onverzettelijkheid en vitaliteit uitstraalt.

Belangrijker dan na te gaan welke strategieën Wilders, Trump en Le Pen benutten, is de vraag waarom veel burgers zich kunnen vinden in ‘Eigen

volk eerst'-slogans. Ondanks de grootspraak, wilde plannen en beledigingen blijken veel mensen ontvankelijk te zijn voor hun boodschap. Vooral de zogenoemde 'verliezers van de modernisering', mensen die zich voorbijgelopen en miskend voelen, worden aangesproken door het beeld van een grootse trotse natie. Het gemeenschappelijke gevoel dat niemand ongestraft inbreuk mag maken op vrijheid – 'Don't tread on me' – geeft solidariteit een nieuwe betekenis, een die paradoxaal genoeg rechts-populistische bewegingen waar ook ter wereld met elkaar delen. Tegelijk geeft de onophoudelijke aanval op het establishment de achterban het vertrouwen dat er schoon schip zal worden gemaakt.

EEN TOEKOMST DIE VERBROEDERT

Verzetsbewegingen vestigen dikwijls de hoop op afscheiding en een onafhankelijke toekomst, verlost van onderdrukkers en uitbuiters. Rechts-populisten hebben dan ook niet het patent op de promotie van vijandbeelden. Ook socialistische voormannen maakten gebruik van een geëmotioneerde en haatdragende retoriek. Velen meenden dat de bourgeoisie geen bestaansrecht had in de toekomstige heilstaat. In het strijdlid *De internationale* werden de opposanten niet gespaard: 'De staat verdrukt, de wet is logen. De rijkaard leeft zelfzuchtig voort.'

Opstandige bewegingen hebben lang niet altijd oog voor de belangen en rechten van andersdenkenden. Maar er zijn uitzonderingen. Nelson Mandela wist een burgeroorlog te voorkomen door de leidinggevende groepen van het voormalige apartheidsregime niet te laten vervolgen. In het naschrift van de Zuid-Afrikaanse grondwet van 1993 wordt expliciet gerefereerd aan verzoening en amnestie voor politieke daders. Daarmee wordt – zo zegt het naschrift – een 'nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van ons land' geopend. De symboliek van 'een nieuw begin' en 'een gedeelde toekomst' treffen we vooral aan in de redevoeringen van bisschop Tutu. Een uitweg zien te vinden uit het belaste verleden en het vizier richten op een positieve toekomst, vrij van haat, angst en slachtofferschap.

Bij hervormers als Mandela en Tutu komt een 'grootmoedige boosheid' tot uitdrukking. Die boosheid veronderstelt dat wandaden eerder voortkomen uit onvermogen dan uit kwaadwilligheid. Mede daarom zijn deze formidabele hervormers in staat om zich te ontworstelen aan de pijnlijke last van het verleden en om de taal van vijandigheid te mijden.

Die genereuze houding vinden we ook bij Martin Luther King. Illustratief is zijn legendarische rede 'I have a dream', waarmee hij op 28 augustus 1963 de 'March on Washington for Jobs and Freedom' afsloot. King begon zijn rede met een gedeelte dat hij samen met zijn vrienden de vorige nacht

in elkaar had gezet. Het ging onder andere over de ongedekte wissel die Amerika de zwarte bevolking had gegeven. Maar toen de menigte van 250.000 mensen op het veld voor het Lincoln Memorial enthousiaster werd, week hij af van de geprepareerde tekst en ging hij over op een preek zoals in baptistengemeenten gewoon is. Enkele passages:⁹

‘Ik heb een droom dat eens op de rode heuvelen van Georgia de zonen van voormalige slaven en de zonen van voormalige slavenhouders in staat zullen zijn samen aan te schuiven aan de tafel van broederschap.’

‘Ik heb een droom dat eens zelfs de staat Mississippi, een zinderende staat smorend in de hitte van onrecht en onderdrukking, zal worden herschapen in een oase van vrijheid en rechtvaardigheid.’

‘Ik heb een droom dat mijn vier kleine kinderen eens zullen leven in een land waar zij niet beoordeeld zullen worden naar de kleur van hun huid, maar naar de inhoud van hun karakter. Ik heb een droom vandaag.’

‘Dat is onze hoop. Dit is het geloof waarmee ik terugkeer naar het Zuiden. Met dit geloof zullen wij in staat zijn uit de berg van wanhoop een steen van hoop te houwen. Met dit geloof zullen wij in staat zijn de onzuivere tweedracht van ons volk te herscheppen in een prachtige symfonie van broederschap. Met dit geloof zullen wij in staat zijn samen te werken, samen te bidden, samen te strijden, samen naar de gevangenis te gaan, samen op te komen voor vrijheid, wetende dat wij eens vrij zullen zijn.’

‘Eens’ zal gerechtigheid geschieden. Maar die gerechtigheid zal niet vanzelf komen; er zijn voortdurend inspanningen voor nodig. Zoals King in

Menselijke vooruitgang komt nooit aanrijden ‘op de wielen van de onvermijdelijkheid’

een brief vanuit de gevangenis in Birmingham schreef: menselijke vooruitgang komt nooit aanrijden ‘op de wielen van de onvermijdelijkheid’. Vooruitgang komt alleen tot stand door de onvermoeibare inzet van mensen ‘die medewerkers van

God willen zijn’. De kracht van zijn toespraak schuilt in de geëvoeerde beelden van broederschap en collectieve bestemming. De toehoorders kunnen zelf betekenis geven aan die beelden en die laten aansluiten op hun eigen ervaringen, gevoelens, zorgen en verwachtingen.

TOEKOMSTPOËZIE: ENKELE KANTTEKENINGEN

Kings toekomstpoëzie – de metaforen en de gekleurde, ervaringsnabije taal – biedt een gedeelde verwachting van betekenisvolle verandering. Dat werkt louterend, niet omdat verwachtingen gerealiseerd zullen worden, maar omdat hoop aanmoedigt energiek betrokken te zijn op de toekomst. Tegelijk kan dat engagement voldoening brengen om te participeren in een gezamenlijk project.

Toch moeten we beducht zijn voor ontsporingen van poëtische taal. Zoals opgemerkt, toekomstvertellingen kunnen verwoord zijn in termen van afperking of uitsluiting van andere groepen, en ze hoeven bepaald niet te appelleren aan vrede, broederschap en gerechtigheid, zoals in de befaamde toespraak van King. Ook het rechts-populistisch geloof in een ‘gemeenschappelijk project’ versterkt de onderlinge solidariteit, zij het op basis van etnocentrisme. Rechts-populisten slagen erin krachten te mobiliseren tegen het vreemde en bedreigende, maar dat wij-gevoel blijft steken in afscherming van de boze buitenwereld. Burgers komen er niet aan toe over de eigen muren te kijken. De vreedzame omgang met tegenstanders wordt als teken van zwakte gezien. De populistische energie lijkt zich niet te kunnen vertalen in publiek vertrouwen en constructieve bijdragen aan de samenleving.

Een reden daarvoor zou kunnen zijn dat het levensbeschouwelijke engagement ontbreekt, de overtuiging dat alle mensen tellen, ook al spreken ze een andere taal of hebben ze andere ideeën. Binnen dat levensbeschouwelijke engagement is ook besef van het ‘menselijk tekort’ van belang: de erkenning van ieders feilbaarheid en dat antwoorden op existentiële vragen moeten uitblijven. Volgens de Vlaamse sociologen Elchardus en Smits bestaat de kern van levensbeschouwelijk engagement uit een zogenoemd ‘ontologisch collectivisme’, de overtuiging dat het eigen geluk afhankelijk is van anderen en dat mensen pas echt gelukkig kunnen zijn als ze ook belangeloos iets voor een ander kunnen doen. Mensen zijn elkaanders voorwaarde voor welzijn en geluk. Tegelijk zijn levensbeschouwelijk geëngageerde mensen eerder tevreden met wat het leven hun schenkt en vertalen ze ongemakken minder snel in wantrouwen ten aanzien van buitenstaanders.¹⁰

Die zelfrelativering en verbreding van horizon is overigens beslist niet kenmerkend voor alle geëngageerden en gelovigen. Zoals bekend mag binnen veel politieke of religieuze bewegingen niet aan de waarheid van de doctrine of de heilsboodschap getornd worden. Aanhangers hebben de plicht om onfeilbare waarheden te verspreiden en om degenen die ze afwijzen te verketteren. In sommige politieke ideologieën en monotheïsti-

sche religies wordt de mens afgeschilderd als een soldaat die het oorlogsveld van goed en kwaad betreedt en de strijd tegen duistere machten moet aangaan; er wacht verlossing voor de mensen die aan de goede kant staan. Religies en politieke ideologieën worden gevaarlijk wanneer het geloof gebiedt tot zekerheid, catechese en dogma, in plaats van tot het deemoedig aanvaarden van wat buiten het menselijke begrip ligt.¹¹

NARRATIEVE HOOP

Lange tijd hebben verlossingsverhalen en politieke toekomstdromen de functie gehad om maatschappelijke hoop in stand te houden. In een liberale samenleving spreken heilsverwachtingen minder tot de verbeelding. Een eeuw terug lag dat nog heel anders. Omdat de meerderheid van de bevolking in barre omstandigheden leefde en nauwelijks deelhad aan het maatschappelijk leven, vervulden dromen over een (socialistische) heilstaat een duidelijke functie. Ze dienden als inspiratiebron en schonken hoop. Hetzelfde geldt voor de miljoenen havenots in de huidige derde wereld. Achtergestelde groepen kun je moeilijk kwalijk nemen dat ze heilsverwachtingen koesteren. Ze hebben niks te verliezen. Velen zullen alleen al daarom de heilsboodschap van Jezus Christus of Mohammed omarmen.

Het idee dat we afscheid moeten nemen van iedere heilsverwachting is in het Westen erg populair. In plaats van te dromen van eenheid en harmonie moeten we leren leven met conflicten. Volgens John Gray, een eloquente woordvoerder van deze nuchterheid, moet politiek geen vehikel zijn voor universele projecten. Politiek vereist niet zozeer een visie op vooruitgang als wel het vermogen om goed om te gaan met steeds terugkerende kwaden. Het temperen van dat kwaad volstaat.

Maar zoals gezegd: mensen blijven behoefte houden aan narratieve hoop, zeker in benauwende omstandigheden. Ik geloof ook niet dat het moeilijker is geworden om toekomstdromen overtuigend te vertolken, ook niet in het 'cynische' Westen. Barack Obama slaagde er tijdens zijn verkiezingscampagne in 2008 in het volk te begeisteren en de Amerikaanse droom te revitaliseren. Probleem is dat die hoop exclusief kan worden ver-

tolkt, zonder rekening te houden met belangen van andersdenkenden en de bereidheid om twisten te boven te komen.

Idealiter zou 'narratieve hoop' kunnen appelleren aan metaforen als 'broederschap', 'verbond' en 'verzoening', de verdeeldheid voor-

Idealiter zou 'narratieve hoop' kunnen appelleren aan metaforen als 'broederschap', 'verbond' en 'verzoening'

bij. Vertellingen met een open invulling, met een scherp oog voor tegen- gestelde belangen en gericht op inclusie, vormen geen gevaar voor de democratie. Sterker nog, we zijn erop aangewezen. Politieke partijen zouden veel meer kunnen uitstralen dat samenwerken aan een betere toekomst geboden is. Sociale hoop mag voor liberalen en individualisten die hun zaakjes op orde hebben overbodig lijken, maar voor mensen die dagelijks moeite hebben de touwtjes aan elkaar te knopen en met tal van onzekerheden worstelen, ligt dat anders. Het politieke bedrijf heeft zich vervreemd van die groepen en verzuimt uitzicht en houvast te bieden. Partijen zouden het signaal moeten geven dat juist deze groepen, hoe verschillend ook, erbij horen en dat alle burgers voor hun welbevinden op elkaar zijn aangewezen.

Noten

- 1 Deze bijdrage is deels gebaseerd op het hoofdstuk 'Sociale hoop in liberale tijden', in: M. Becker (red.), *Christelijk Sociaal Denken. Traditie – Actualiteit – Kritiek*. Budel: Damon, 2009, pp. 182-196.
- 2 Josef Pieper, *Über die Hoffnung*. Leipzig: Jakob Hegner, 1935.
- 3 Josef Pieper, *Hoffnung und Geschichte*. München: Kösel, 1967, p. 24.
- 4 Aaron Ben Ze'ev, *The subtlety of emotions*. Cambridge, MA: MIT Press, 2002.
- 5 pvv, *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: pvv 2010-2015*. Den Haag: pvv, 2010, p. 5.
- 6 pvv 2010, p. 7.
- 7 pvv, *Hún Brussel, óns Nederland. pvv-verkiezingsprogramma 2012-2017*. Den Haag: pvv, 2012, p. 7.
- 8 Alle citaten in deze alinea zijn afkomstig van <https://www.pvv.nl/index.php/36-fj-related/geert-wilders/9369-laatste-woord-geert-wilders-rechtbank-23-november-2016.html>
- 9 Geciteerd uit J.P. Guépin (red.), *Schokkende redevoeringen*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1990, p. 585.
- 10 Mark Elchardus en Wendy Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel: Vubpress, 2002, p. 60.
- 11 John Gray, *Provocaties. Gedachten over vooruitgang en andere illusies*. Amsterdam: Ambo, 2004.

Hoop voor anderen: Edith Schippers ontdekt de positieve vrijheid

Edith Schippers is blij dat ze ‘in Nederland geboren is’ én beweert in de Schoo-lezing dat vrijheid ‘niet alleen over onszelf gaat maar ook over de anderen’. In de positieve vrijheidstraditie is een vrij mens een burger die een leven leidt zonder vrees en serviliteit. Wat is hoopgevender dan dat zij die het onverdiende geluk hadden in een democratische staat geboren te zijn, dit geschenk doorgeven? Daartoe is wel een drastische verbreding van de kring van de ander en zijn vrijheid nodig. Het zal Nederland, en een groot deel van Europa en de vs, bevrijden uit de hedendaagse nostalgische preoccupatie met zichzelf.

---

door *Theo de Wit*

De auteur is universitair docent sociaal-politieke filosofie aan Tilburg University.¹

DE ACHTSTE ELSEVIER/HJ SCHOO-LEZING, door minister Edith Schippers uitgesproken op 5 september 2016 in De Rode Hoed, heeft terecht veel aandacht gekregen.² Het gaat bij *De paradox van de vrijheid* om een strijdbaar betoog van een belangrijk lid van de huidige regeringscoalitie over een van de meest fundamentele vraagstukken van onze tijd: de toekomst van de democratische vrijheid.

Ik zal hier een welwillende politiek-filosofische analyse presenteren van haar betoog, waarbij ik twee van haar uitspraken nader wil onderzoeken. De eerste luidt: ‘Vrijheid gaat niet alleen over onszelf. We moeten het ook hebben over de vrijheid van anderen.’³ Welke anderen precies?, zo vraag ik mij af. De tweede uitspraak, of liever uitroep, luidt: ‘Ik ben zo ongelooflijk blij dat ik in Nederland geboren ben!’⁴ Mijn vraag hierbij zal luiden: welke

functie heeft de gelukkige omarming van dit contingente gegeven in haar betoog, vooral ook voor de vrijheid van anderen?

DE VRIJHEID VAN ANDEREN

Ik begin bij de ‘vrijheden van anderen’. Wie haar betoog heeft gelezen weet dat Schippers het dikwijls heeft over de vrijheid van vrouwen en meisjes. Zo formuleert zij treffend: ‘Ik weet niet hoe het komt, maar overal waar culturen botsen, moeten vrouwen ofwel iets uittrekken ofwel iets aantrekken.’⁵ Schippers heeft wel een vermoeden hoe dat komt: in bepaalde islamitische milieus en wijken, bijvoorbeeld de Haagse wijk Transvaal, bestaat de vrijheid om ‘iets uit te trekken’ (een hoofddoek, een boerka) niet. Haar betoog deed mij hier denken aan een column van al weer tien jaar geleden van Beatrijs Ritsema, waarin deze, eveneens in de naam van de vrijheid, fulmineerde tegen de bij enkele pubermeisjes plotseling opduikende boerka.⁶ Zij kon deze dracht – zoals vermoedelijk de meeste Nederlanders – alleen maar zien als een uiting van ‘religieus fanatisme’, en de vrouwen deden haar denken aan de ‘hongermartelaressen’ die de katholieke kerk vroeger bewierookte. Interessanter is haar argumentatie hierbij, al is ‘argumentatie’ hier niet helemaal het juiste woord. Het gaat vooral om de expressie van een diepe weerzin die wordt toegelicht door een zelfbeschrijving.

Ritsema brengt een anekdote in herinnering waarin de schrijver en wetenschapper Karel van het Reve vertelt welk ‘enorm gevoel van bevrijding’ hem overviel toen hij bij toeval op een naaktstrand verzeild raakte en in een opwelling besloot om naakt te gaan zwemmen. Voor Ritsema is dit een mooi voorbeeld van een ‘open geest’ en van de ervaring van vrijheid. ‘Soms’, zo schrijft zij, ‘betekent vrijheid alleen maar “zonder”: zonder textiel, zonder banden, zonder druk, zonder verplichtingen. Wie vrijheid nastreeft, schudt de beklemmingen van zich af.’ Het is vanuit deze overtuiging – overtuiging ook in de betekenis van ‘grens’ – dat de koppeling van het woord ‘vrijheid’ (in dit geval godsdienstvrijheid) aan het dragen van een sluier of een boerka voor haar, zoals zij schrijft, ‘onverteerbaar’ is. Maar stellen wij eerst nuchter vast wat hier fenomenologisch gebeurt. Geconfronteerd met de gesluierde vrouwen valt Ritsema terug op haar eigen kernwoorden: ‘vrijheid’ opgevat als bevrijding van knellende banden, ‘emancipatie’ als afscheid van vrouwelijk masochisme, en een ‘open geest’ die belichaamd is in de moed om het burgerlijk decorum van zich af te schudden en ook het laatste stuk textiel te laten zakken. Maar wie zal ontkennen dat dit tevens een nauwkeurige zelfbeschrijving is van de waarden van de *negatieve vrijheid* uit de generatie die in het Nederland van de jaren zestig en zeventig opgroeide?

NEGATIEVE VRIJHEID

Bij ‘negatieve vrijheid’ wordt, volgens het befaamde onderscheid van Isaiah Berlin tussen negatieve en positieve vrijheid, het begrip ‘vrijheid’ opgevat als het domein of gebied waarin de overheid of mijn medeburgers mij niet storen of hinderen. Dat gebied kan volgens Berlin niet onbepert zijn, want dan zou er een situatie ontstaan waarin ‘alle mensen zich naar hartenlust met alle andere mensen zouden kunnen bemoeien’.⁷ Deze negatieve (keuze)vrijheid wordt door hedendaagse liberalen en ook door Schippers met verve verdedigd, en daarbij komen de ‘anderen’ en hun vrijheid in beeld. Het is om te beginnen de vrijheid van haar eigen dochter van 11 om ‘zelf te beslissen hoe zij wil leven en wie zij liefheeft’, om ‘haar eigen identiteit te bepalen’, te bepalen wat zij ‘wil worden, wat zij wil doen, hoe zij zich wil kleden’.⁸ Het gaat daarnaast om de vrijheid van Nederlandse ‘moslimvrouwen die proberen wat meer vrijheid te veroveren’,⁹ om die van ‘Mohammed’, die als homo uit de kast wil komen, om transgenders, die geen keuze hebben ‘in te zijn wie ze zijn’.¹⁰ Meer in het algemeen gaat het bij deze vrijheid om de zogeheten exitoptie, het recht om ‘uit een gemeenschap te treden als je dat wilt’.¹¹ Het gaat daarnaast ook om de vrijheid om ongehinderd ‘een bedrijfje te beginnen’.¹² Net als Berlin beseft de minister dat deze vrijheid niet onbegrensd kan zijn: zij ‘wordt begrensd door de vrijheid van een ander’.¹³

Het lijkt ook geen twijfel wie voor Schippers degenen zijn die deze vrijheden aantasten of bedreigen: het is de ‘islamitische man’ die Rita Verdonk ooit weigerde de hand te schudden, het zijn de broers van het islamitische meisje dat in bikini wenst te gaan zwemmen, het moskeebestuur en in het algemeen de ‘islamitische gemeenschap’.¹⁴ Tot zover bevat haar betoog weinig nieuws – de laatste vijftien jaar lees je dagelijks verhalen met deze strekking, al is de toon van urgentie in haar lezing wel opmerkelijk. Die toon lijkt iets van doen te hebben met een angstig besef dat de geschiedenis misschien nog *niet* is afgelopen na de emancipatiestrijd van de ‘wij’ die Schippers wil vertegenwoordigen. Hier kan men

Het emancipatienarratief bij Schippers krijgt niet langer een progressief, maar eerder een conservatief en ‘offensief’ karakter

Schippers een gebrek aan fantasie verwijten. Wat, bijvoorbeeld, wanneer haar dochter *niet* braaf de waarden van ‘onze tijd’ volgt, om zo te zeggen een ketterij begaat en zomaar ... moslima wordt – iets wat heel wat ouders al is overkomen! Dat verklaart tevens waarom het emancipatienarratief bij Schippers

niet langer een progressief, maar eerder een conservatief en ‘offensief’¹⁵ karakter krijgt. De waarden van ‘onze tijd’ worden op sterk water gezet.

FRANS SECULARISME

Maar er is nóg een groepering of traditie die in het vizier komt bij de hiervoor aangehaalde formulering over vrouwen die altijd ofwel te veel ofwel te weinig aanhebben. Vrouwen die *te veel* aanhebben: vermoedelijk denkt Schippers net als wij allemaal aan de gênante foto’s waarbij een vrouw in boerkinî door enkele Franse gendarmes aan de Franse zuidkust wordt gesommeerd om dit kledingstuk uit te trekken. En terwijl de meesten van ons ervan overtuigd zijn dat de plicht om meer aan te trekken stamt uit een bepaalde duiding van een cultureel-religieuze traditie, komt de imperatief om iets uit te trekken juist uit seculier erfgoed. Die imperatief komt uit de traditie van het Franse laïcisme, de *laïcité*, de beweging die in Frankrijk reeds anderhalve eeuw de inwijding in een godsdienst poogt te vervangen door de initiatie in de seculiere ‘rede’ als voorbereiding op het Franse burgerschap, de *citoyenneté*. Het is belangrijk dit in herinnering te brengen, want Schippers zelf maakt weinig woorden vuil aan déze variant van de drang en dwang die op vrouwen wordt uitgeoefend, ditmaal in naam van de tegenpool van (fanatieke) religie, namelijk een militant laïcisme, in Frankrijk ook wel de *laïcité de combat* genoemd.¹⁶ Schippers neemt ook hier afstand van, en dat vereist enige moed, omdat er binnen haar eigen partij onmiskenbaar sympathie bestaat voor het Franse antwoord op het vraagstuk van de relatie tussen politiek en religie, bijvoorbeeld als alternatief voor (de restanten van) het Nederlandse verzuilingsdenken.¹⁷

Wat Schippers overigens wél gemeen heeft met dit laïcisme is de overtuiging dat ‘religie’ in het algemeen iets van het verleden is. ‘Religie is achterhaald’, zo heet het kort en bondig, ‘zeker in de vorm van een voorgeschreven leven volgens de lijnen van de Bijbel of de Koran.’¹⁸ Voor wie leeft in die vanzelfsprekendheid moet de terugkeer van religie en van religieus geïnspireerde verboden en geboden wel als een schok komen. ‘Wij zijn wakker geschud’, zo geeft Schippers dan ook ruitertlijk toe.¹⁹ Ongetwijfeld is het ook deze schok die Franse laïcisten er vandaag toe aanzet om vrouwen te dwingen zich uit te kleden. En we weten allemaal dat deze schok in Nederland intussen minstens één politieke partij ertoe heeft verleid om de godsdienstvrijheid van moslims radicaal ter discussie te stellen.

ROBUUSTE TOLERANTIE EN POSITIEVE VRIJHEID

Dat Schippers zo ver niet wil gaan heeft ermee te maken dat zij gelooft in democratische *tolerantie* in de eigenlijke, robuuste zin van het woord. Hier treft Schippers de kern van de moderne democratie, die bestaat in de scheiding van *waarheid* en *gelijke rechten*: terwijl we het blijvend oneens (mogen) zijn over wat het leven de moeite waard maakt (wat heilzaam, heilend, gelukbrengend is) onderschrijven we allemaal het gelijke recht van iedereen om zijn of haar versie daarvan ook openbaar te uiten en op het openbare forum in te brengen. Op dit punt verdient Schippers naar mijn mening zonder meer onze steun. Zij verwacht democratische tolerantie – een zeer bepaalde manier van omgang met de waarheidsvraag – niet met ‘onverschilligheid’²⁰ en ook niet met ‘cultuurrelativisme’.²¹

Deze tolerantie hangt wel samen met de kern van onze vrijheid. ‘De vrijheid waarvoor we strijden is juist de vrijheid van gedachten, van je eigen levensbeschouwing. Ook als we het daarmee hartgrondig oneens zijn. Ook als we die gedachten verafschuwen.’²² Om die reden is Schippers ook ‘na lang nadenken’²³ een tegenstander van het verbieden van een fundamentalistische beweging als Hizb ut-Tahrir. Wat Schippers hier verdedigt is robuuste tolerantie, tolerantie die door de Amerikaanse denker Michael Sandel *judgemental toleration* is genoemd, ‘oordelende tolerantie’: tolerantie die hand in hand gaat met een oordeel over een praktijk die je tegelijkertijd niet verbiedt.²⁴

Het is ook op dit belangrijke punt dat we bij Schippers een overgang kunnen ontwaren van een verdediging van de negatieve vrijheid naar de omarming van *positieve vrijheid*. Het regiem van democratische tolerantie dat Schippers verdedigt, geeft namelijk een antwoord op de vraag die – ook volgens Berlin – centraal staat bij positieve vrijheid, de vraag namelijk hoe wij geregeerd willen worden. Het regiem van democratische tolerantie is een bepaalde vorm van collectief zelfbestuur, van politieke autonomie. Het vraagt van burgers dan ook iets wat moeite kost: vrijheid van gedachten en van meningsuiting, ook voor mensen die je (nog) niet begrijpt, of wier levenswijze je geneigd bent af te wijzen. Maar zo’n regiem biedt ook een alternatief voor het zure conservatisme dat nu heerst: een avontuurlijker leven, zoals dat onder anderen door Adelheid Roosen wordt belichaamd met haar zogenoemde ‘wixsafari’s’ waarbij je onbekende wijkgenoten ontmoet. Dan kan het bijvoorbeeld zijn dat je gaat ontdekken dat ‘emancipatie’ (de geëmancipeerde mens die Schippers ons voorhoudt) vormen aanneemt die je eerder niet voor mogelijk had gehouden. Of dat de atheïstisch geworden, geseculariseerde mens (de mens die het Franse laïcisme nastreeft) misschien toch niet het einde van de waarheid is.

Terwijl positieve vrijheid dus samengaat met een bepaald idee van collectieve autonomie, kan negatieve vrijheid daarentegen – dat beseftte ook Berlin reeds en is na hem geregeld benadrukt – heel goed worden toegekend en gehandhaafd in een niet-democratisch regiem.²⁵ Deze positieve keuze voor het regiem van democratische tolerantie is vermoedelijk ook de achtergrond van het opmerkelijke feit dat Schippers sterke woorden gebruikt om dit regiem te verdedigen, woorden die religieus, ja ‘fundamentalistisch’ aandoen: ‘over my dead body’, zo benadrukt zij haar vastbeslotenheid om de democratische vrijheid te verdedigen tegen (islamitische) aanvallen.²⁶ Ik schrijf ‘fundamentalistisch’, want haar ‘over mijn lijk’ is een antwoord op een opmerking van Piet Hein Donner, die jaren geleden zei dat ‘als twee derde de sharia wil in Nederland, de sharia er zal komen’.²⁷ Dat is inderdaad de logica van de volkssoevereiniteit: er kan een nieuw ‘wij’ ontstaan dat het bestaande regiem (die de waarheidsvraag openlaat) terzijde schuift ten gunste van een waarheidsregiem. Wat Schippers hier zonder het misschien helemaal te beseffen zegt, is dat zij bereid is de vijand op leven en dood te bestrijden, ook al bestaat die vijand uit twee derde van de Nederlandse bevolking. Maar is dat niet juist onze definitie van politiek fundamentalisme: een bepaalde omgang met de waarheid politiek fixeren, en vervolgens iedereen dwingen tot conformiteit aan die staatswaarheid?

CULTUURRELATIVISME OF UNIVERSALITEIT?

Bij dit ‘over mijn lijk’ stuiten we echter ook op een belangrijke ambivalentie in haar betoog. Want wat bedoelt Schippers hier precies: schaart zij zich met zulke grote woorden in de lange traditie van de patriottische of nationalistische bereidheid om voor het vaderland te sterven (*pro patria mori*)?²⁸ Of is Schippers een democratische universalist die strijdt voor democratische vrijheid waar ook ter wereld? Nu eens houdt zij ons voor dat ‘de democratie moet worden beschermd’,²⁹ dan weer blijkt dat toch vooral te gaan over ‘Nederland’.³⁰ Moeten we voor Nederland opkomen of voor de democratische rechtsstaat voor iedereen? Roxane van Iperen wees er in haar reactie op Schippers’ betoog op dat dit niet zomaar op hetzelfde neer komt, zeker niet in haar eigen partij, de VVD.³¹ Zij noemde Schippers’ religieus aandoende standvastigheid voor onze normen en waarden ‘hypocriet’, omdat deze gepaard gaat met een openlijk beleden ‘realistisch buitenlandbeleid’ waar cultuurrelativisme de norm is, of het nu gaat over onderhandelingen met oorlogsmisdadigers van het type Sadat, multinationals als H&M die in Bangladesh arbeiders voor een schijntje laten werken, of handel met de salafisten van Saoedi-Arabië.

Van Iperen heeft gelijk. Liberalisme is weleens omschreven als ‘de kunst

van het scheiden',³² maar de scheiding waar liberalen zich vandaag met alle macht aan vastklampen (die tussen economische globalisering en de maatschappelijke gevolgen daarvan) blijkt elke dag minder houdbaar. Zoals Van Iperen noteert: 'Voor internationale handelsverdragen zetten alle politieke zwaargewichten zich in – maar een gemeenschappelijk asielenbeleid is jarenlang getraineed, met als uitkomst grote nationale autonomie en de chaos waarin we ons momenteel bevinden.' Die chaos – tien-duizenden steeds wanhopiger wordende vluchtelingen alleen al in Griekenland – is meer dan genoeg reden om Schippers' besef van urgentie te herformuleren en ook uitdagender en vooral hoopvoller te maken. Niets is namelijk deprimerender dan een politieke attitude die de ander alleen als een bedreiging kan waarnemen. Kortom, de kring van 'de vrijheid van anderen' waarover zij het heeft moet ook in het politieke denken van een momenteel dominante regeringspartij drastisch verbreed worden. Dat zal Nederland, en een groot deel van Europa en de Verenigde Staten, bevrijden uit de fase van nostalgische preoccupatie met zichzelf – in Nederland zoals gezegd gecombineerd met een handelsgeest en een moreel cultuurrelativisme dat de woede van strijders voor elementaire mensenrechten jegens het Westen overal op de wereld maar al te begrijpelijk maakt. Schippers' ambivalentie heeft ook een actueel-politieke kant, want de keuze voor universele democratische vrijheid dan wel de zorg dat 'Nederland Nederland moet blijven' kan weleens beslissend zijn bij de vraag of de vvd met de pvv kan gaan samenwerken. Ook 'illiberale democratie', zoals die zich nu reeds ontwikkelt in Oost-Europa, kan onze toekomst zijn.³³

BLIJ MET NEDERLAND

Nu de tweede uitspraak. Wanneer ik gelijk heb, en Schippers' betoog inderdaad, zij het met een klein duwtje, geduid kan worden als een pleidooi voor de positieve vrijheidstraditie, dan krijgt ook 'in Nederland geboren zijn' een heel specifieke betekenis. In de positieve vrijheidstraditie is een vrij mens een burger die een leven leidt zonder vrees en serviliteit en die deze status ook gunt aan anderen. Friedrich Nietzsche zou hieraan toevoegen dat een vrij mens vóór alles ook een dankbaar en genereus mens is, iemand die de ruimte heeft om andermans vrijheid uit te breiden.³⁴ In deze traditie is niet zozeer keuzevrijheid en 'je eigen ding doen' belangrijk, maar vooral (burger)participatie en de deugden die daarvoor nodig zijn. Ik ben in deze traditie pas vrij *door* de wet en binnen de gemeenschap. Je 'met elkaar bemoeien',³⁵ waarvoor ook Schippers pleit, is hier een vanzelfsprekendheid; een 'paradox' is het alleen wanneer het wordt beschouwd vanuit de negatieve vrijheid, waarop zij zoals gezegd geregeld terugvalt. Vrijheid van

meningsuiting bestaat hier niet in het recht overal uitdrukking te geven aan je opinie over iets; de ‘vrijheid’ ontstaat pas *tussen* mensen, bijvoorbeeld wanneer je gezamenlijk een nieuw idee ontwikkelt of een creatieve oplossing bedenkt die nog niet bestond toen je er alleen maar je eigen ‘opinie’ op na hield. En mensen die een religieuze erfenis met zich meedragen worden in deze traditie uitgenodigd om die erfenissen als burger in te brengen: de meeste confessies en religies beschikken over rijke bronnen die vooral oproepen tot sociale participatie en compassie, vooral ten opzichte van armen en berooide mensen. Zo leren we allemaal om ons niet te fixeren op onze (religieuze of niet-religieuze) identiteiten, maar om het regiem van democratische tolerantie vorm te geven door praktische vormen van samenwerking – eerder *orthopraxie* dan *orthodoxie* dus.

Het besef ‘in Nederland geboren te zijn’ is in deze traditie ook geen aanleiding tot nostalgische zelffelicities, die bij Schippers niet helemaal afwezig zijn. In de lijn van Frits Bolkestein beweren dat ‘onze cultuur een stuk beter (is) dan alle andere die ik ken’³⁶ is in het beste geval een vorm van angstig fluiten in het donker. Het gaat er namelijk om dat die superioriteit ook door anderen wordt *erkend*, vooral ook door minderheden, nieuwkomers, vluchtelingen. Gelukkig weet Schippers dat ook, en zij verdient lof voor haar inzicht dat we ‘niet kunnen verwachten dat mensen bij ons willen horen als wij mensen vervolgens buitensluiten’.³⁷ Eerlijk erkennen dat wij van nieuwkomers ook *afhankelijk* zijn maakt van integratie tweerichtingsverkeer en zorgt ervoor dat wij het alternatief van een ‘open’ dan wel een ‘gesloten’ houding of van ‘gastvrijheid’ versus ‘xenofobie’ achter ons kunnen laten.

‘In Nederland geboren zijn’ is niet je eigen verdienste. Het is eerder de verdienste van onze ouders en voorouders die dit land hebben opgebouwd, overigens vaak mensen die religieuze loyaliteiten hadden. Op dit punt getuigt Schippers’ betoog dus eerder van een soort ondankbaarheid. Maar terwijl je Nederlandse afkomst dus niet je eigen verdienste is, is dit toeval toch behoorlijk bepalend voor je identiteit. Het getuigt daarom van een behoorlijke dosis zelfbedrog om de illusie te verbreiden dat je dochter van 11 ‘haar eigen identiteit mag bepalen’.³⁸ *Hoe* bepalend dat is, dat arbitraire feit, de plek waar je wieg heeft gestaan? Vraag dat aan een moeder met een dochter van 11 jaar in Aleppo. Wie het ‘onverdiende geluk’³⁹ heeft gehad in een democratische rechtsstaat als Nederland geboren te zijn, gunt ook anderen die vrijheid. Er is weinig bevredigender en hoopgevender dan het doorgeven van geschenken. Om te beginnen aan de moeder met een dochter van 11 in Aleppo. Maar op dit punt heeft Schippers niet meer te bieden dan de huidige regeringsconsensus: de mensen die op gammele bootjes onze kusten bereiken ‘halen we uit de bootjes’, zo lezen we, en dan ‘brengen we ze terug naar diezelfde kust’.⁴⁰ De vrijheid van anderen houdt hier bruusk op.

Noten

- 1 Met dank aan Marin Terpstra voor zijn commentaar op een eerdere versie van deze tekst.
- 2 Edith Schippers, *De paradox van de vrijheid* (Elsevier/HJ Schoo-lezing). Amsterdam: Elsevier Boeken, 2016.
- 3 Schippers 2016, p. 21.
- 4 Schippers 2016, p. 37.
- 5 Schippers 2016, p. 21.
- 6 B. Ritsema, 'Perverse sluiers', *NRC Handelsblad*, 22 januari 2006.
- 7 Isaiah Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid*. Amsterdam: Boom, 1996, p. 43.
- 8 Schippers 2016, p. 14.
- 9 Schippers 2016, p. 20.
- 10 Schippers 2016, p. 20.
- 11 Schippers 2016, p. 15.
- 12 Schippers 2016, p. 15.
- 13 Schippers 2016, p. 17.
- 14 Schippers 2016, p. 23.
- 15 Schippers 2016, p. 34.
- 16 Zie over de varianten van Franse laïcité: Jean Bauberot, *Laïcité 1905-2005. Entre passion et raison*. Parijs: Seuil, 2004.
- 17 Zie J. Wiebenga, W. Bierens e.a., *De grenzen van de open samenleving. Migratie- en integratiebeleid in liberaal perspectief*. Den Haag: Teldersstichting, 2005.
- 18 Schippers 2016, p. 35.
- 19 Schippers 2016, p. 35.
- 20 Schippers 2016, p. 28.
- 21 Schippers 2016, pp. 18 en 40.
- 22 Schippers 2016, p. 34.
- 23 Schippers 2016, p. 33.
- 24 Michael J. Sandel, 'Judgemental toleration', in: Robert George (red.), *Natural law, liberalism, and morality. Contemporary essays*. Oxford: Oxford University Press, 2001, pp. 107-112.
- 25 Berlin 1996, p. 50: Er 'bestaat geen noodzakelijk verband tussen individuele vrijheid en democratisch bestuur'. Zie ook: Bernd Ladwig, 'Der Wert der Wahlfreiheit. Eine Kritik an Isaiah Berlins Verständnis negativer Freiheit', *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 55 (2007), nr. 6, pp. 877-887.
- 26 Schippers 2016, p. 32.
- 27 Schippers 2016, p. 32.
- 28 Zie voor de traditie van de bereidheid om voor het vaderland te sterven: Theo W.A. de Wit, 'Pro Patria Mori. De actualiteit van een politiek-theologisch vraagstuk', *Tijdschrift voor Theologie* 55 (2015), nr. 2, pp. 123-146.
- 29 Schippers 2016, p. 32.
- 30 Schippers 2016, p. 33.
- 31 Roxane van Iperen, 'Cultuurrelativisme (lees: weggijken) is exportmiddel nr. 1', *NRC Handelsblad*, 10 september 2016.
- 32 M. Walzer, 'Liberalism and the art of separation', *Political Theory* 12 (1994), nr. 3, pp. 315-330.
- 33 Zie Jacques Rupnik, 'Illiberale Demokratie. Über die Bedrohungen für Europa', *Lettre Internationale* (2016), nr. 114, pp. 11-15. Het gaat bij 'illiberale democratie' (een uitdrukking van de Hongaarse premier Orbán) om een vorm van democratie waarin 'de deling der machten, grondwettelijke gerechts-hoven en andere politiek neutrale instellingen als onwenselijke beperkingen van de volkssoevereiniteit worden beschouwd' (p. 12).
- 34 Zie over de positieve vrijheid ook: Theo W.A. de Wit, 'Democratie tussen dwang en generositeit. Over Peter Sloterdijks vrijwillige belastingstelsel', in: Paul van Geest (red.), *Vrienden met de mammon. De levensbeschouwelijke dimensie van de economie*. Almere: Parthenon, 2013, pp. 256-266; en A. van der Putte, 'Politieke vrijheid. De republikeinse kritiek van de liberale opvatting van vrijheid', *Tijdschrift voor Filosofie* 65 (2003), nr. 4, pp. 627-657.
- 35 Schippers 2016, p. 29.
- 36 Schippers 2016, p. 18.
- 37 Schippers 2016, p. 36.
- 38 Schippers 2016, p. 14.
- 39 Met dank aan Thijs Jansen, die het begrip 'onverdiend geluk' momenteel uitwerkt in zijn proefschrift.
- 40 Schippers 2016, p. 31.

Grondslagen van hoop, angst en afgunst in de Verenigde Staten

Een hoop die zich slechts richt op economische doelen is te beperkt en kan zelfs tot onethisch handelen leiden, zoals het breken of omzeilen van klimaatafspraken. We kunnen echter wél van een deugdzame hoop spreken als een samenleving zich richt op het garanderen en versterken van de bredere vermogens van haar burgers. De vervulling van die hoop is dan niet slechts een tegemoetkoming aan het ressentiment van een arbeiders- en middenklasse die zich buitengesloten voelt, maar leidt in plaats daarvan tot het creëren van nieuwe mogelijkheden, zonder aan paternalisme ten prooi te vallen.

---

door *Martijn Burger, Emma Pleeging*
& *Steven van den Heuvel*

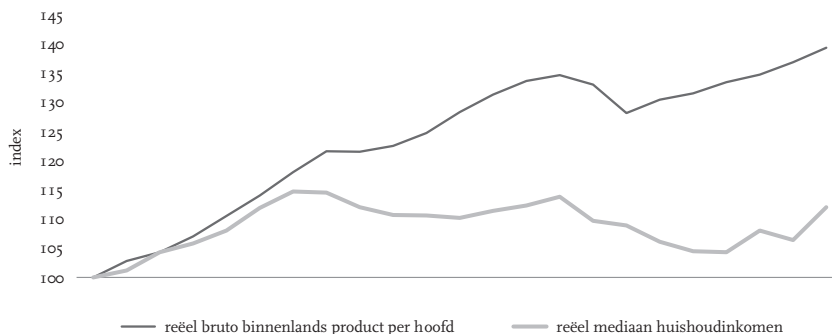

Martijn Burger is wetenschappelijk directeur van de Erasmus Happiness Economic Research Organization. Emma Pleeging is junior onderzoeker aan dezelfde universiteit. Steven van den Heuvel is onderzoeker aan de Evangelische Theologische Faculteit Leuven.

DE WINST VAN DONALD TRUMP bij de Amerikaanse presidentsverkiezingen, de keuze voor een brexit in het Verenigd Koninkrijk, en de opkomst van het populisme op het Europese vasteland lijken één en dezelfde voedingsbodem te hebben: een morrende midden- en arbeidersklasse die het gevoel heeft dat de mondialisering en de economische groei van de afgelopen decennia voornamelijk ten goede is gekomen aan een kleine elite en opkomende economieën. In welke mate is dit gevoel gerechtvaardigd? Hoe heeft een cultuur van hoop en hang naar verandering kunnen omslaan in een cultuur van angst en afgunst? En hoe kunnen we, in de huidige situatie, op een betere, nieuwe wijze over ‘hoop’ spreken? Aan de hand van de Trumpcasus wordt in deze bijdrage verder op deze vragen ingegaan.

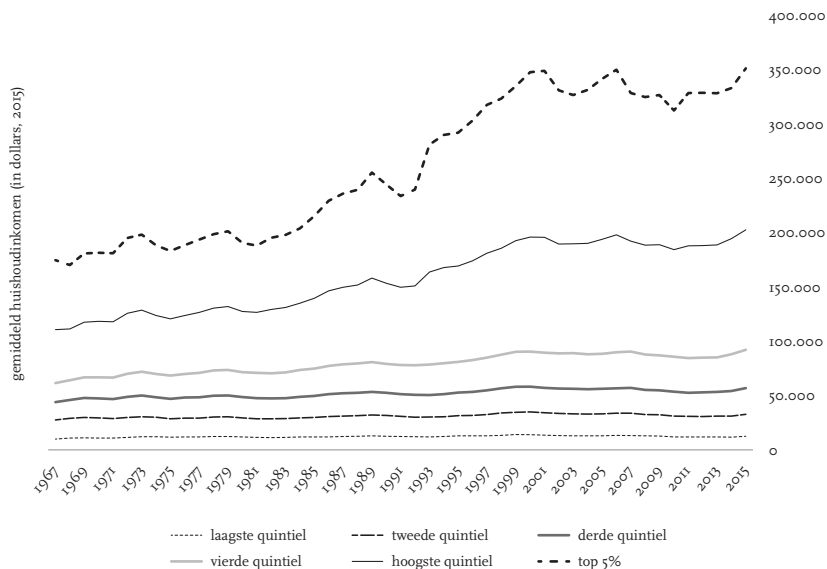
ECONOMISCHE GROEI, BESTEEDBAAR HUISHOUDINKOMEN EN
ONGELIJKHEID

Om de recente ontwikkelingen en het heersende sentiment onder de midden- en arbeidersklasse te begrijpen, is het allereerst goed te kijken naar de economische ontwikkelingen van de afgelopen decennia. Ondanks dat een flink aantal westerse landen periodes van behoorlijke economische groei heeft doorgemaakt, lijkt deze groei niet ten goede gekomen aan Jan Modaal. Zo steeg het bruto binnenlands product (bbp) per hoofd van de bevolking in de Verenigde Staten, maar is de koopkracht van huishoudens – gemeten aan de hand van de ontwikkeling van het mediaan besteedbaar huishoudinkomen – slechts beperkt toegenomen (zie figuur 1). Vooral de bedrijven en de elite lijken van de mondialisering en de economische groei geprofiteerd te hebben, hetgeen ook tot uitdrukking is gekomen in een groeiende inkomensongelijkheid in de Verenigde Staten (zie figuur 2). Waar het gemiddelde reële inkomen (oftewel het inkomen gecorrigeerd voor inflatie en gestandaardiseerd voor de tegenwoordige prijzen) van de rijkste huishoudens in de Verenigde Staten (de bovenste vijf procent) meer dan verdubbeld is, is dat van de armste huishoudens (de onderste zestig procent; het laagste tot en met het derde quintiel) niet of nauwelijks toegenomen. Vergelijkbare inkomensstrends zijn overigens ook voor ons land en andere westerse landen waarneembaar.¹ Het is aan deze laatste groep mensen, die hun besteedbaar inkomen nauwelijks zagen groeien, dat Trump tijdens zijn campagne meer werk en hogere inkomens beloofde. Het is ook niet verwonderlijk dat Amerikaanse staten die de afgelopen jaren een lagere ontwikkeling van het mediaan huishoudinkomen en werkgelegenheid doormaakten, in hogere mate op Trump stemden tijdens de voorverkiezingen.²

Figuur 1. Ontwikkeling reëel bbp per hoofd en mediaan huishoudinkomen in de Verenigde Staten (1993 = 100)³

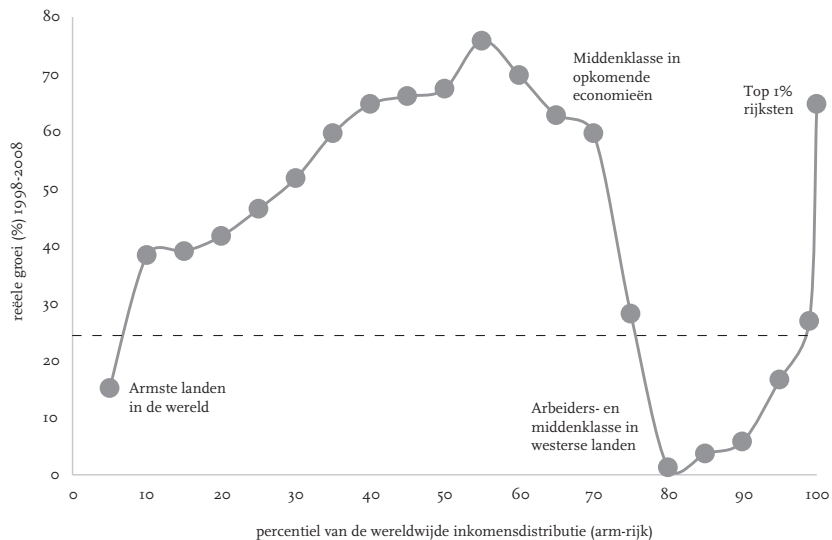

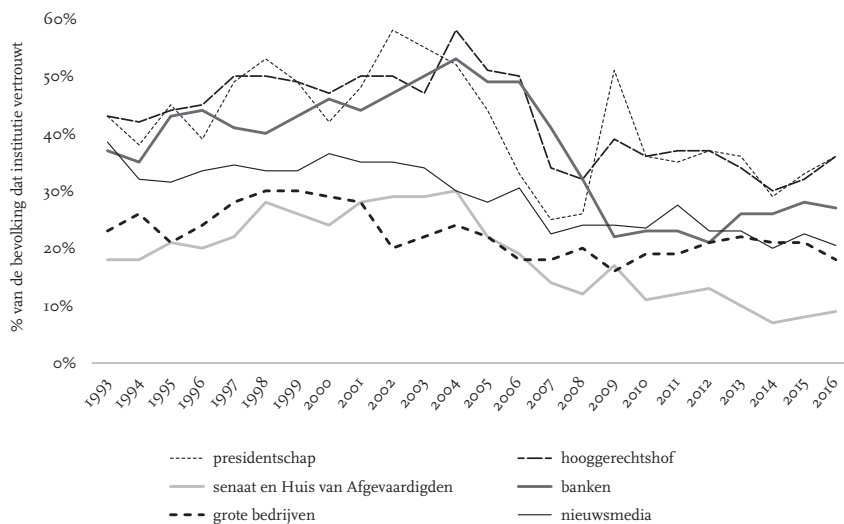
Figuur 2. Ontwikkeling reëel huishoudinkomen in de Verenigde Staten naar inkomensquintiel

Hetzelfde patroon zien we terug wanneer we kijken naar wereldwijde ontwikkelingen. Wereldbank-economen Christoph Lakner en Branko Milanovic onderzochten van alle inkomens in de wereld in welke mate deze waren toegenomen tussen 1988 en 2008.⁴ Figuur 3 laat zien dat de inkomens van de middenklasse (gecorrigeerd voor inflatie) in opkomende economieën als China en India alsmede die van de elite in westerse landen sterk groeiden in deze periode, terwijl dit niet het geval was voor de inkomens van de arbeiders- en middenklasse in de westerse landen (veelal 75ste tot 90ste percentiel).

De economische groei van de afgelopen decennia lijkt dus voor een groot deel voorbij te zijn gegaan aan de arbeiders- en middenklasse van westerse landen. Deze ongelijkheid lijkt ook tot groeiende onvrede te hebben geleid onder Amerikaanse burgers; zo is het vertrouwen in politieke organen, financiële instellingen, grote bedrijven en nieuwsmedia over de afgelopen jaren sterk afgenomen (zie figuur 4). Dit wantrouwen van de gevestigde orde, samen met een groeiende ontevredenheid over de verdeling van de welvaart, lijkt een belangrijke rol te hebben gespeeld in Trumps campagne en verkiezing.

Figuur 3. Mondiale inkomensgroei naar inkomenspercentiel (1988-2008). De stippellijn geeft de gemiddelde groei in deze periode weer⁵

Figuur 4. Vertrouwen in instituties in de Verenigde Staten, 1993-2016⁶

HOOP EN ANGST ALS DRIJFVEER

Hoewel de grond voor onvrede, in de vorm van groeiende ongelijkheid, dus al tijden aanwezig is, lijkt deze pas de afgelopen jaren in alle heftigheid in de politiek geuit te worden. Met de verkiezing van Trump draait de Amerikaanse, en daarmee wellicht ook de westerse, politieke cultuur zich geheel weg van het beleid van Trumps voorganger Barack Obama. Van hoop op een nieuwe wereld en verandering, naar angst en afgunst voor het vreemde, en een romantische nostalgie. Hoe kunnen we deze ogenschijnlijk radicale verandering begrijpen?

Ten eerste zijn Obama en Trump wel degelijk vergelijkbaar, omdat ze zich beiden, net als vele ‘beginnende’ politici, tegen de elite keerden – zowel in 2008 als in 2016 (deels) gepersonifieerd door Hillary Clinton – en beiden profiteerden van deze underdogpositie. Beide politici wijzen hun aanhangers op de tekortkomingen in de huidige situatie en stellen dat zij weten hoe ze hun omstandigheden kunnen verbeteren. Kortom, ze geven hun kiezers hoop op een betere kwaliteit van leven en een vernieuwde samenleving. En juist ook in de eigenschappen van deze (collectieve) emotie van *hoop*, kunnen we aanwijzingen vinden voor de plotselinge omwenteling van vernieuwing en toenadering (Obama) naar nostalgie en afgunst (Trump).

In zijn meest elementaire vorm kunnen we hoop definiëren als een sterk *verlangen* naar een bepaalde toekomst die we niet met zekerheid kunnen bereiken, en waarvoor we bereid zijn te *handelen*.⁷ Dit verlangen zien we

terug bij beide kandidaten; zo maakte Obama zich hard voor verandering naar een (naar zijn idee) betere, meer geïntegreerde, progressievere wereld. Maar ook de boodschap van Trump is hoopvol voor velen; zij verlangen naar een toekomst die weer meer lijkt op het verleden. In beide gevallen blijkt hoop een krachtige drijfveer te zijn

De boodschap van Trump is hoopvol voor velen; zij verlangen naar een toekomst die weer meer lijkt op het verleden

om anders te handelen of in ieder geval anders te stemmen. Hierin zien we een tweede eigenschap van hoop; het is een emotie die altijd aanzet tot handelen, wanneer dat mogelijk is. Hoop roept op tot actie – dit in tegenstelling tot optimisme: het idee dat alles (vanzelf) wel goed komt nodigt eerder uit tot passief afwachten. Precies om die reden kan juist hoop een zeer sterke drijfveer en een krachtig wapen voor politici zijn.

Waar Trump en Obama echter van elkaar verschillen, is dat Trump de

hoop op een betere toekomst combineert met afgunst en populisme. Hierbij lijkt hij gebruik te maken van het derde aspect van hoop: onzekerheid. Wanneer we er zeker van zijn dat we zullen bereiken waarop we hopen, hoeven we niet meer te handelen, en zou een hoopvolle oproep zijn drijvende kracht verliezen. Trump wakkert juist deze onzekerheid van veel Amerikanen aan en wijst zijn achterban op het uitblijven van de door Obama beloofde verbeteringen. Daartegenover zet hij beloften die in één keer de problemen zouden moeten oplossen en de onzekerheid zouden wegnemen. Zo zou een muur tussen Mexico en de vs in één klap het hele migratieprobleem oplossen, aldus Trump. Doorgaans kan de onzekerheid die met hoop gepaard gaat op twee manieren worden beantwoord: door te vertrouwen op de ander en mogelijke oplossingen, of door de (altijd aanwezige) mogelijkheid op falen te bagatelliseren. Trump lijkt voor de tweede optie te hebben gekozen. Daarnaast stelt hij dat de schuld van de hedendaagse problemen ligt bij het huidige beleid en degenen die onterecht van dit beleid hebben kunnen profiteren. Hij combineert hoop dus met het verwijt dat 'de ander' de schuldige is van de huidige problemen en daarom moet worden verdreven, en dat een terugkeer naar het verleden de zekerste weg is naar verbetering. Wanneer hoop op een betere toekomst gecombineerd wordt met een breed gedragen gevoel achtergesteld te worden, kan deze dus omslaan in angst en afgunst.

In de economische wetenschappen vinden we dit fenomeen ook terug in het 'tunneleffect', dat als eerste is beschreven door Albert Hirschman.⁸ Hirschman stelde dat wanneer tijdens een verkeersopstopping in een tunnel één van de rijstroken in beweging komt, dit de bestuurders in de overige vastgelopen rijstroken hoop geeft. Deze hoop ontstaat doordat een signaal wordt afgegeven dat het einde van de verkeersopstopping in zicht is en dat ook de andere rijstroken binnenkort in beweging zullen komen. Als er echter slechts één rijstrook beweegt en er voor een langere tijd geen beweging komt in de andere rijstroken, zal dit leiden tot afgunst en frustratie onder de bestuurders in de vastgelopen rijstroken. Deze zullen op hun beurt proberen – al dan niet tegen de regels in – van rijstrook te wisselen. In het veranderende politieke landschap in de Verenigde Staten is dit tunneleffect ook waarneembaar: het vooruitzicht van economische voorspoed kan samengaan met hoop, maar dit gevoel kan omslaan in afgunst wanneer de hoop vals blijkt en niet de beloofde verbetering tweebrengt.

Hier wringt ook de schoen met betrekking tot de eerder beschreven economische ontwikkelingen. Waar de overheid en media zich vaak richten op de groei van het bbp, is de groei van het mediaan huishoudinkomen een betere maatstaf voor de ontwikkeling van de materiële welvaart van huishoudens in een land. Dit heeft als gevolg gehad dat waar politici vaak de

loftrompet steken over economische groei, grote delen van de bevolking het gevoel hebben niet uitgenodigd te zijn op dit feest. Dit zijn de eerder geïdentificeerde ‘verliezers’ van de mondialisering en het neoliberalisme: een arbeidersklasse die banen naar het buitenland ziet verdwijnen en (steeds meer) moeite heeft de eindjes aan elkaar te knopen, en een middenklasse die er de afgelopen jaren financieel niet of nauwelijks op is vooruitgegaan.

Een te sterke focus op economische groei blijkt dus tot grote ongelijkheid, onvrede en politieke instabiliteit te hebben geleid. Deze situatie is echter niet op te lossen door enkel meer economische groei te beloven aan de westerse arbeiders- en middenklasse. Dat een grote groep zich ‘verliezer’ voelt, heeft namelijk ook te maken met het feit dat in de hedendaagse maatschappij vooruitgang automatisch wordt gekoppeld aan materiële vooruitgang; andere doelen, bijvoorbeeld rechtvaardigheid, sociale relaties en ecologie (oftewel de immateriële welvaart), lijken in deze neoliberale tijden ondergeschikt te zijn. Hoewel een minimale financiële zekerheid en stabiliteit uiteraard van het eerste belang is voor veel mensen, is immateriële welvaart voor de meesten (zo niet allen) noodzakelijk om een volwaardig en bevredigend leven te leiden.

HOOP ALS DEUGD

In dit licht is het belangrijk om een andere invulling te geven aan de doelen van onze hoop. Een hoop die zich slechts richt op de vermeerdering van het bbp, of zelfs van het mediaan besteedbaar huishoudinkomen, is te beperkt en kan zelfs tot onethisch handelen leiden, zoals het breken of omzeilen van klimaatafspraken. Om waarlijk als deugd te worden herkend is het van belang dat de doelen waarop hoop zich richt als manifestaties van ‘het goede’ worden herkend, vanuit een normatief ethisch perspectief.

Dat roept echter direct de volgende vraag op: wélk ethisch perspectief? De huidige westerse samenlevingen worden immers gekenmerkt door een wijde variëteit aan ethische en religieuze perspectieven. Dit kan resulteren in een plat cultuurrelativisme waarin bijvoorbeeld de ‘greed is good’-filosofie van Gordon Gekko als gelijkwaardig wordt gezien aan het monastieke ideaal van vrijwillige armoede en dienst aan God en de naaste. Er zijn echter toch mogelijkheden om in de context van morele diversiteit een breed gedragen normatieve visie op individuele en maatschappelijke doelen te formuleren. Een belangrijk voorstel hiertoe is de vermogensbenadering (*capability approach*), aanvankelijk ontwikkeld door de bekende Indiase econoom Amartya Sen⁹ en vervolgens nader uitgewerkt door met name de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum.¹⁰

Deze benadering identificeert een aantal centrale vermogens die worden gezien als een noodzakelijk minimum voor een goede menselijke ontwikkeling en die dermate generiek zijn dat ze door veruit de meeste religies en wereldbeschouwingen onderschreven kunnen worden. Het gaat bijvoorbeeld om het recht op lichamelijke integriteit, de mogelijkheid tot spel, de vrijheid zich emotioneel te ontwikkelen, en de mogelijkheid controle over de eigen omgeving uit te oefenen.¹¹

De vermogensbenadering is niet slechts een filosofische theorie gebleven. De Pakistaanse econoom Mahbub ul Haq heeft op basis van het werk van Sen de *Human Development Index* (HDI) ontwikkeld, die de basis vormt van de jaarlijkse *Human Development Reports* van de Verenigde Naties. De HDI wordt als graadmeter gezien of mensen in een land in staat zijn volwaardig te functioneren en een bevredigend leven te leiden. De HDI neemt daarbij niet alleen het bbp van een land als maatstaf, maar houdt ook rekening met zaken als de gemiddelde levensverwachting en met het gemiddeld aantal jaren dat kinderen naar school gaan. Behalve naar economische groei kijkt de HDI dus ook expliciet naar volksgezondheid en kennis, en hij richt zich daarmee op de ontwikkeling van welzijn in plaats van puur op de ontwikkeling van welvaart.

Alhoewel deze benadering aanvankelijk is ontwikkeld als een nieuw paradigma in de ontwikkelingssamenwerking, heeft ze ook relevantie voor onze westerse samenlevingen. Zo kan ze worden ingezet om de blijvende inkomensongelijkheid tussen mannen en vrouwen te bekritisieren.¹² Het doel van deze benadering is echter niet zozeer het ontwikkelen van een economisch egale samenleving; het gaat, veeleer, om empowerment in de

De specifieke waarde van de capability approach is dat deze een alternatief biedt voor de huidige neoliberale 'economisering' van het leven

brede zin van het woord: om het stimuleren van mensen om zichzelf te ontwikkelen tot vrije en verantwoordelijke burgers.

De specifieke waarde van deze benadering is dat deze een alternatief biedt voor de huidige neoliberale 'economisering' van het leven, waarbij alles draait om het vergro-

ten van het bbp. Zo'n benadering kan dan al snel de voedingsbodem worden voor rancune en ressentiment – de uitingen daarvan zijn ondeugdzame vormen van hoop.

We kunnen echter wél van een deugdzame hoop spreken als een samenleving zich richt op het garanderen en versterken van de vermogens van haar burgers. De vervulling van die hoop is dan niet slechts een tegemoetkoming aan het ressentiment van een arbeiders- en middenklasse die zich

buitengesloten voelt, maar leidt in plaats daarvan tot het creëren van nieuwe mogelijkheden, zonder aan paternalisme ten prooi te vallen.

Noten

- 1 Brian Nolan, Max Roser en Stefan Thewissen (2016). *GDP per capita versus median household income. What gives rise to divergence over time?* (INET Oxford Working Paper no. 2016-03). Oxford: Institute for New Economic Thinking, 2016.
- 2 Jurriaan Kalf, 'Waarom het fenomeen Trump niet zomaar zal verdwijnen', *RaboResearch – Economisch Onderzoek*. Zie <https://economie.rabobank.com/publicaties/2016/april/waarom-het-fenomeen-trump-niet-zomaar-zal-verdwijnen>
- 3 U.S. Census Bureau 2016.
- 4 Christoph Lakner en Branko Milanovic, 'Global income distribution. From the fall of the Berlin Wall to the Great Recession', *The World Bank Economic Review* 30 (2016), nr. 3.
- 5 Lakner & Milanovic 2016.
- 6 Gallup 2016.
- 7 Adrienne M. Martin, 'Hopes and dreams', *Philosophy and Phenomenological Research* 83 (2011), nr. 1, pp. 148-173.
- 8 Albert O. Hirschman en Michael Rothschild, 'The changing tolerance for income inequality in the course of economic development', *Quarterly Journal of Economics* 87 (1973), nr. 4, pp. 544-566.
- 9 Amartya Sen, 'Equality of what?', in: S.M. McMurrin (red.), *Tanner Lectures on Human Values 1*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980, pp. 195-220.
- 10 Martha C. Nussbaum, *Women and human development. The capabilities approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. Zie voor een overzicht: Ingrid Robeyns, 'The capability approach', in: Edward N. Zalta (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2011 Edition). Zie <http://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/capability-approach/>
- 11 Nussbaum 2000, pp. 78-80.
- 12 Ingrid Robeyns, 'Sen's capability approach and gender inequality. Selecting relevant capabilities', *Feminist Economics* 9 (2003), nr. 2-3, pp. 61-92.

Dragers van hoop

Hoop in populistische tijden

Vervreemding, onbegrip en verwijten domineren de verhouding tussen de elites van de westerse samenlevingen en grote delen van het electoraat. Maar er is hoop. De stille meerderheid is niet populistisch. Zij moet echter wel in stelling worden gebracht. Daartoe is een 'elite' nodig die de zorgen én dilemma's van mensen vertolkt. Vast staat dat er geen gemakkelijke oplossingen zijn, en wie pretendeert ze te hebben, bedriegt het volk met valse hoop. Om mensen daarin mee te nemen, zijn elites nodig – binnen én buiten de politiek – die tot de verbeelding spreken en de potentie hebben Hoffnungsträger te worden.

---

door *Ab Klink*

De auteur is lid van de raad van bestuur van zorgverzekeraar VGZ, deeltijd-hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam, oud-minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, en oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.¹

24 JAAR WAS IK TOEN IK MIJN EERSTE EIGEN HUIS BETROK. In de Nijenburg te Rotterdam-Zuidwijk. Het was een buurt voor de minder welgestelden, een beetje een achterbuurt. Maar ik was zielsgelukkig met de portiekwoning. Ik had alleen een beurs en mijn ouders hadden het bepaald niet breed. Armoedig was het niet, bescheiden wel.

De eerste keer dat ik er kwam was de stoep wit van het schuim. Een ongeveer 70-jarige mevrouw had zojuist de portiek geschrobd en geboend. Toen ik mijn intrek nam, enige tijd later, was ze verhuisd. De oude man die in de andere benedenwoning woonde, vroeg me binnen. Een echte Rotterdammer, maar vol met kritiek op de buitenlanders. Hij vertelde me ook dat het de bedoeling was dat ik bij toerbeurt om de acht weken de portiek bij de kelders zou schoonmaken. Op een gegeven moment begon het me te irriteren dat niet iedereen zich aan die afspraak hield. Het gevolg was natuurlijk dat die bewoners die dat wel deden, dubbel werk hadden. Maar dat was niet

eens het ergste: je had het gevoel compleet gekke Henkie te zijn. Mijn onderbuurman was echt woedend. Hij gooide het bijltje erbij neer en schold die helse bende de spreekwoordelijke Rotterdamse majem in. U begrijpt het al: in no time was het een smerige bende. Van een portiek waarin mensen het niet breed hadden maar wel waardig leefden en iets voor elkaar overhadden, waren we beland in een koude oorlog.

In die tijd bezocht ik ook af en toe de deelraadsvergaderingen van Zuidwijk. Keurig verkaveld over de politieke partijen, volgens de toenmalige grootstedelijke blokken. Ik herinner me het ongetwijfeld betrokken raadslid, die eruitzag als de sociologen van wie ik indertijd les kreeg. Hij sprak over de multiculturele samenleving. Over het enorme belang van onderwijs in eigen taal en cultuur en over de rijke verscheidenheid van de stad. Ik moet zeggen dat ik toch lichtelijk in de war was. Deze man vertegenwoordigde ook de bewoners van mijn portiek. Het was geen onzin wat hij zei, maar ik besepte ook dat de kloof nauwelijks groter kon zijn.

In het geval van de man in mijn portiek hadden critici van het establishment waarschijnlijk een punt. In veel zorgdebatten in Nederland, maar ook in Amerika, is dit evenwel niet altijd het geval. Emoties en beelden overheersen; feiten doen er niet toe. Wie ermee aankomt, maakt zich verdacht. Expertise is verdacht. Achter het stemmen op westerse populisten gaat wrok en onzekerheid schuil en soms regelrechte haat, die zich dan ook weer richt op alles wat minderheden zijn. Waar komt die wrok vandaan?

BREUKLIJNEN

Uiteraard is die vraag niet eenvoudig te beantwoorden. Boeken van rond het begin van de negentiger jaren over de (ook Amerikaanse) politiek – zoals *Fear of falling* van Barbara Ehrenreich, *The revolt of the elites* van Christopher Lasch en *Why Americans hate politics* van Eugene Dionne² – bieden het verrassende inzicht dat veel van de huidige patronen 20 tot 25 jaar geleden al zichtbaar waren en dat we er eigenlijk weinig lessen uit hebben getrokken.

Ehrenreich neemt ons mee naar 1968, hét jaar van de studentenbeweging. In Chicago was toen de Democratische Conventie, waar massaal werd gedemonstreerd tegen een van de kandidaten, Hubert Humphrey. De pacifistische, op verbroedering gerichte en antiautoritaire jeugd was met tienduizenden bijeengekomen. De burgemeester, Richard Daley, sloeg het protest meedogenloos neer. Ook toeschouwers, toevallige passanten en de media kregen ervanlangs. De media waren in alle staten, want hun werd de verslaglegging zo onmogelijk gemaakt. Kort daarop bleek maar liefst 56 procent van de bevolking achter de politie te staan. Ondertussen konden

winkeliers de vraag naar bumperstickers met de boodschap ‘We back Daley and the police’ niet meer aan.

De schok bij de media was groot. Zij realiseerden zich het gevoel en contact met de samenleving te hebben verloren. Een commentator van de NBC stelde: ‘I was stunned, astonished, *hurt*. It is the key thing that opened my eyes to the *cleavage* between newsmen and the majority.’ Nixon zou deze meerderheid later met succes bestempelen als de ‘silent majority’. De media startten op hun beurt een ware zoektocht naar de gewone man met zijn dagelijkse zorgen en besommeringen. De politiek liet zich evenmin onbetuigd. Nixon, inmiddels president, begon met een taskforce *Problems of the Blue-Collar Worker*. De silent majority werd een doelgroep, met als trefwoord ‘Middle America’.

De verkiezingsuitkomsten lieten eveneens interessante dingen zien. Diezelfde *blue-collar worker* had in 50 procent van de gevallen niet voor Nixon gestemd. Dat deed slechts 35 procent. De onafhankelijke George Wallace, gouverneur van Alabama (voorheen Democraat), kreeg 15 procent van hun stemmen. Deze stemverhoudingen zeiden wel iets. Vooreerst: het onderscheid tussen de silent majority en de non-silent majority was niet zo groot. De kloof was minder gemakkelijk te duiden in termen van klasse. Men stemde ook niet op Nixon uit angst dat hij Medicare, de verzekering voor ouderen, zou gaan kortwieken en de sociale zekerheid op de helling zou zetten. (Trump begint zich inmiddels ook te realiseren dat een inbreuk op Obamacare juist zijn kiezers raakt.) Ten slotte vallen bij Wallace zelf ook twee dingen op. Hij was op economisch gebied liberaal, maar raakte toch een snaar van welvaartschauvinisme met zijn pleidooi voor het behoud van banen door de overheid in een al te competitieve omgeving. Daarnaast was hij gekant tegen een multiculturele politiek die vooral de lagere klassen raakte. Hij was fel tegen *busing*: het verplicht mengen van witte en zwarte leerlingen, iets wat de witte elite in hun eigen wijken toch niet raakte.

Het zijn deze breuklijnen die de Amerikaanse politiek telkens verder zijn gaan bepalen. Op *politiek* niveau zien we, aldus Ehrenreich, dat nieuwrechts de verbittering en frustratie uitvergroot en aanwakkert. Een toenevende verwijdering vindt plaats van het verstedelijkte Amerika en de meer links georiënteerde Democraten, terwijl juist zij de voorzieningen op peil willen houden. Men vertrouwt het behoud van banen echter meer toe aan de rechterflank van de politiek. Aan de andere kant van het spectrum is er ook verwijdering. Latent en soms manifest is er de angst voor en verontwaardiging over deels verondersteld racisme en vreemdelingenhaat. De opmerking van Clinton over de *deplorables* die achter Trump aanhollen, verraadt daar het nodige van en werd haar feitelijk fataal.

De ontwikkelingen in de *media* hebben voornoemde verwijdering nog

verder versterkt. We zagen de schok bij de journalisten en de redacties eind jaren zestig, omdat zij zich realiseerden de aansluiting te hebben gemist. De zelfanalyse van de media was destijds dat zij te homogeen waren. Een speciale klasse zette immers de toon en de overlap met de

.....
.....
*De populaire media zijn deels
getribaliseerd*
.....
.....

Democratische agenda werd te groot geacht. Die homogeniteit is inmiddels verdwenen. Via Twitter en YouTube is iedereen zend-gemachtigde. Er zijn commerciële giganten gekomen als FOX en Breitbart die luister- en kijkcijfers willen

en daarvoor zo hard en ongenueanceerd mogelijk moeten schreeuwen. De populaire media zijn deels getribaliseerd.

Alle ingrediënten waren dus aanwezig voor vervreemding, onbegrip en verwijten. Intussen is de druk op de middenklasse en de blue-collar workers ook nog eens toegenomen. Het sociale vangnet is verdund, terwijl de flexibilisering en mondialisering van de arbeidsmarkt niet is gecompenseerd met een toerustingagenda of met ruime faciliteiten voor om- en bijscholing. Zo'n toerustingagenda is nodig om te kunnen terugvallen op een levenslooppregeling die boven op het sociale vangnet komt. Juist de middenklasse staat onder druk: als middenklassers vallen, vallen ze diep. Hun achteruitgang in inkomen en levensstandaard is het grootst bij werkloosheid of arbeidsongeschiktheid. De klap komt financieel gezien harder aan dan bij de blue-collar workers, al is deze ook voor die groep ernstig. De hogere klassen hebben een tamelijk sterke positie op de arbeidsmarkt en kunnen financieel meer hebben.

Daar komt de mondiale politieke en culturele instabiliteit nog bij. De reactie op de vluchtelingencrisis was zo heftig omdat mensen de oplossing niet zien. De situatie in het Midden-Oosten en Noord-Afrika, de demografische groei en armoede, de radicalisering en het terrorisme, de politieke islam en de druk op de verzorgingsstaat zorgen voor verstarring. De instituties die lange tijd welvaart brachten, zoals de EU en de liberalisering van de handel, lijken nu de instabiliteit alleen maar in de hand te werken. De open grenzen van de EU leiden tot Roemeense en Poolse rivalen op de arbeidsmarkt. De vluchtelingenverdragen voelen aan als een paard van Troje: hun bepalingen en wetsartikelen lijken evenzovele poorten voor een onbeheersbare toestroom van ellende en armoede. De morele conflicten die dit met zich meebrengt, krijgen geen stem. Veel mensen willen wel goed doen en zijn, maar de omvang van het probleem zorgt voor een verlamdend schokeffect. Hun zorgen zijn niet de zorgen van deplorabelen, maar van ambigue en twijfelende mensen. De politiek onderkent juist die

ambigüiteit niet, iets wat mij doet terugdenken aan mijn onderbuurman van weleer en het PvdA-deelraadslid. De keuze die men aangereikt krijgt in de hypende media en politiek zijn die van ofwel wereldvreemde wereldverbeteraar, ofwel welzijnsegoïst; ofwel moderniseringsverliezer, ofwel moderniseringswinnaar.

Er lijkt geen ruimte meer voor nuance, voor wat Charles Taylor ‘subtiele talen’ noemt. In dit klimaat komen de vertrouwde instituties onder druk te staan: de politiek vertegenwoordigende stelsels, de rechtspraak (denk aan het proces tegen Wilders), de EU en de internationale verdragen. *Fear of falling* heeft zich sinds de jaren zestig alleen maar verdiept en degenen die antwoorden moeten geven zijn in de polariserende agenda meegegaan, en geven geen of onvoldoende richting meer. Sylvester Eijffinger spreekt terecht van een ‘Bermudadriehoek van het kortetermijndenken’: ‘In de ene hoek bevindt zich de politiek, met haar voortdurende opportunisme en scoringsdrift in de media; in de andere hoek zitten de media, met hun focus op proefballonnen en relletjes; in de derde hoek zit het steeds grilliger electoraat. Elke westerse democratie loopt op dit moment het gevaar in deze Bermudadriehoek verzwolgen te worden’, zo schreef hij ruim voordat de brexit en Trump een feit waren. De driehoek zal zichzelf alleen maar versterken als Ehrenreich gelijk heeft met haar stelling dat sommige politici en stromingen de ambigüiteit uitbuiten en in de ambivalente sentimenten van afweer en soms afkeer van onder meer de elite en vreemdelingen een legitimatie zien om de eigen electorale voordelen uit te buiten en bedenkelijke vooroordelen uit te dragen.

DE OPSTAND VAN DE ELITE

De vraag rijst hoe deze elite zich gedraagt. De eerdergenoemde Lasch legt er veel nadruk op dat Amerika oorspronkelijk anders tegen de elite aankeek dan tegenwoordig. De selfmade man was altijd al een belangrijke metafoor in de vs, maar die kreeg toch een andere inkleuring dan al decenia het geval is. ‘Selfmade’ was vooral ‘zelfstandig’. Het was het sterk door het puritanisme ingekleurde ideaal van ‘people who are respectable’; mensen die hun lot dragen, maar wel betrokken zijn bij het scheppen van een gezamenlijk lot. Amerika was weinig hiërarchisch en wilde ook zeker niet de kant op van Europa, met waardigheden en posities die erfelijk waren. Iedereen moest kunnen participeren. Men benadrukte daarom de verschillende sferen: de politiek had haar domein, de kerk het hare en de economie had weer een ander gebied. Op gelijke ooghoogte moest je met elkaar kunnen omgaan. De arbeider of ambachtelijk geschoolde kon onder meer meedoen in het schoolbestuur en de lokale democratie.

De meritocratie veranderde dat gaandeweg. Volgens Lasch versterkten socialisme en kapitalisme elkaar deels. Zij streefden naar gelijke kansen voor iedereen, met een sociaal vangnet voor achterblijvers. Voorop stond echter een American dream waarin inzet wordt beloond en waarbij onder die voorwaarde verondersteld werd dat de top voor iedereen haalbaar is. Dit is één van de factoren waardoor de kloof tussen volk en elite is ontstaan. Het gevolg was ietwat kort door de bocht de gedachte dat achterblijvers hun falen aan zichzelf te danken hadden. Dit klassieke voorbeeld van *blaming the victim* leidde bij de elite tot het sentiment dat je je niet over de minderbedeelden hoeft te bekommeren en zelfs tot morele superioriteit. Achterblijvers maakten zich bovendien niet zelden zelfverwijten. Het was Martin Luther King die hierdoorheen wilde breken, toen hij zijn achterban opriep om niet massief in te zetten op (louter) betere sociale voorzieningen, maar op de participatie en inzet van iedereen vanuit een besef van waardigheid.

De verwijdering kreeg nog een impuls doordat de elite een eigen subcultuur creëerde. De brug werd opgehaald: er kwam een eigen leefwereld,

met eigen universiteiten, scholen, restaurants, afgeschermdde wijken. De 'revolt of the elites', noemt Lasch het. Niet de massa ontketende een revolutie, maar de elite. Vanuit de eigen waarden en belangen overzag men de wereld. Met het verdwijnen

*Niet de massa ontketende een
revolutie, maar de elite*

van de onderlinge contacten en de wederkerigheid, met het dominant worden van opwaartse economische mobiliteit, met het opkomen van de ideologie van de selfmade man versmalden de raakvlakken van verschillende bevolkingsgroepen en vernauwden vooral de wederzijdse percepties. Dit zag je ook terug in de sociologie. De verbindingen van weleer gingen men duiden als beheersingsmechanismen. Als de plaatselijke elite de arbeiders en *middlemen* tegenkwam in de kerk, de koren, de sportverenigingen, de politiek, dan was dat om deze armere meerderheid in bedwang te houden, te controleren en te disciplineren in het gevecht om de welvaart. Dat in die verbindingen ook veel goeds kon opbloeien, was ondenkbaar.

Evenals Ehrenreich constateert Lasch een verwijding tussen volk en elite. Laatstgenoemde vindt dat wel prima, zolang het eigen leven geleefd kan worden. De beelden verscherpen zich, vervolgens. Ambivalente emoties worden bij gebrek aan ontmoeting vijandschap, met maatschappelijke schizofrenie als effect, iets wat Dionne beschrijft in *Why Americans hate politics*. Hij stelt dat er veel common sense is bij 'het gewone volk' en ook bij de elite. Maar die common sense – en wellicht ook common ground

– krijgt geen kans om op te bloeien. De kleine man uit mijn portiek krijgt bij wijze van spreken direct het predicaat van racistisch en bekrompen opgeplakt. Mensen die anderzijds op sleutelposities zitten zijn al snel graaiers of zogenaamde ‘buitenlui’ die alleen op het eigen belang uit zijn. Zoals gezegd: media en politiek versterken dat.³ In die strijd doen cijfers er niet meer toe. Partijen, media en columnisten die gehoord willen worden, krijgen immers een belang bij antagonismen. Er is daarmee iets wezenlijks verloren gegaan: de aandacht voor de feiten als gemeenschappelijke grond voor debat en zinvol overleg.

BESLUIT: TEKENEN EN DRAGERS VAN HOOP

Maar er is hoop. In de eerste plaats lijkt het aannemelijk dat niet alleen de silent majority, maar ook de meerderheid van de minority best genuanceerd denkt. Hun oordelen zijn helemaal niet zo ongenueanceerd, maar er kon weleens te weinig ruimte zijn voor hun ambivalente opvattingen. De eerder genoemde verkiezingen van 1968 en volgende in de vs hebben dat laten zien. Ook dit jaar kreeg de zwaar impopulaire Clinton veel meer stemmen dan Trump. Velen bleven bovendien thuis. Trump haalde 25% van alle stemgerechtigden. Ook al zit hij er, ook al is de brexit een feit en ook al ademt populistisch Europa erbij op: de silent majority is niet populistisch. Maar daar schieten we anderzijds niet zoveel mee op als die majority niet of onvoldoende in stelling wordt gebracht of als antwoorden ontbreken. Dan is er te weinig politieke en maatschappelijke tegenkracht om de Bermudadriehoek van Eijffinger te doorbreken.

Daarom is er in de tweede plaats een ‘elite’ nodig die de zorgen van mensen vertolkt, maar ook hun dilemma’s. Ja, we hebben een vluchtelingenverdrag en we willen niemand ongehoord terugsturen naar oorlogsgebieden. Tegelijkertijd zijn we bezorgd over het draagvlak in de samenleving; over de impact die het heeft op onze cultuur en onze waarden als velen binnenkomen met een levensovertuiging waarin tot nu toe geen plaats is ingeruimd voor vrijheid en tolerantie; over de houdbaarheid van ons sociale-zekerheidsstelsel. Daarbij kunnen we de kop niet in het zand steken voor de dreigende overbevolking in Noord-Afrika, en voor de strategie van is en Boko Haram (en op de achtergrond Rusland) om de EU te destabiliseren via het opjagen van vluchtelingen. Dit zijn zulke dilemma’s. De analyse is vaker gemaakt, maar wat doen we eraan, in het verlengde van de Turkije-deal? Hoe realiseer je opvang in de regio zonder dat het een afschuif-systeem is, met opnieuw wegduikende elites in de rijkere werelddelen? Dat wegduiken slaat uiteindelijk als een boemerang terug; daarom moet er op internationaal-politiek, economisch en religieus-cultureel vlak een

agenda komen die perspectief biedt. Gemakkelijke oplossingen zijn er in ieder geval niet, en wie pretendeert ze te hebben, bedriegt het volk met

Vast staat dat er geen gemakkelijke oplossingen zijn, en wie pretendeert ze te hebben, bedriegt het volk met valse hoop.

valse hoop. Dat geldt voor handelsverdragen, de arbeidsmarkt, het duurzaamheidsprobleem enzovoort.

Om mensen daarin mee te nemen, is in de derde plaats een elite nodig die tot de verbeelding spreekt, van mensen die de potentie hebben *Hoffnungsträger* te worden. Dat vraagt om betrokkenheid en om

charisma. Charisma niet opgevat als narcistische persoonlijkheidstrek, maar ontleend aan waarden en realistische vergezichten. Kay van de Linde stelde onlangs terecht in *Buitenhof* dat echte leiders het volk niet naar de mond praten, maar juist voor de troepen uit lopen.⁴ Zo was de vertegenwoordigende democratie ook ooit bedoeld. Niet referenda maken de dienst uit, maar mensen die het vertrouwen van het volk krijgen en gezag ontlenen aan het vermogen om complexe maatschappelijke problemen aan te vatten middels het aanreiken van nieuwe perspectieven.

Max Weber maakte ooit het onderscheid tussen traditioneel, rationeel en charismatisch leiderschap. Het is een belangrijk onderscheid. Wat we decennialang hebben gezien zijn rationele leiders. Zij bestuurden met de cijfers van planbureaus, met CPB-doorrekeningen en met feiten het land. Maar die feiten overtuigen niet als zij geen uitdrukking kunnen geven aan de angstige dynamiek die eronder ligt. De economische groei kan prachtig zijn, maar ondertussen kan de baanonzekerheid toenemen. De integratie kan op papier slagen, maar meer diploma's en banen voor nieuwkomers zegt nog niet zo veel over culturele integratie en identificatie met de dominante waarden van ons land. De zorg kan op papier goed functioneren, maar als de spanningen tussen zorgaanbieders en -verzekeraars alleen maar toenemen, voelt en gaat het toch niet goed.

Om tot de verbeelding te spreken zijn dus realistische en praktische vergezichten nodig. Mooi, die roep om opvang in de regio, maar is het ook een uitgewerkt plan? Of is het eerder een papieren oplossing, die handig is voor een debat, maar verder niets om het lijf heeft? Klagen over flexwerk is één, maar is er een uitgewerkte toerustingsagenda? En juichen over innovaties bij duurzaamheid is ook prima, maar creëren we ook een markt door fossiele brandstoffen duurder te maken en de lat van productnormen telkens – en voorspelbaar – hoger te leggen, zodat ideële ondernemers weten waar ze aan toe zijn en kunnen investeren?

Dat brengt me bij mijn laatste punt: de elites moeten zich ook buiten de politiek bevinden. Goede initiatieven moeten uit de samenleving zelf komen. Mijn vroegere onderbuurman had waarschijnlijk het meest gehad aan een woningbouwvereniging die het voortouw had genomen en projecten had gestart waarbij problemen rond schoonmaken beginpunt waren geweest van een gesprek en van gemeenschappelijke afspraken. In Rotterdam was het de bankier Mees, elders was het op ondernemersniveau Stork. Het waren voormannen die inderdaad de brug sloegen naar de gewone man, omdat ze betrokken op en bezorgd om hen waren. Zulke voorbeelden zijn er nog steeds: met een kleinschalig initiatief zet de raad van bestuur van het Bernhovenziekenhuis in Uden verdienmodellen in de zorg op hun kop ter wille van de patiënt. De verzekeraars snijden hun contracten erop toe en laten zien dat de gemakzuchtige en populistische roep om een Nationaal ZorgFonds te overbieden en overklassen is met betrokkenheid op patiënten en een idealisme dat menswaardigheid boven verdienmodellen plaatst (en die verdienmodellen ondertussen ombuigt). Zij doen dat als een klein Gallisch dorpje dat de toon zet in het nationale debat over de toekomst van de zorg.

Onderlinge betrokkenheid is het belangrijkste antigif tegen het elkaar verketteren. Zij biedt de voedingsbodem voor de schakering die Lasch en Ehrenreich constateren; de common sense die wel degelijk oog heeft voor nuances en waardoor men wil luisteren naar subtiele talen. Maar dan is er wel werk aan de winkel. Lasch prijst in dat verband Michael Walzers boek *Spheres of justice*, dat laat zien dat de samenleving niet verengd moet worden tot politiek of economie. De revolutie van de elite is te keren als diezelfde elite op meer levensgebieden verbindingen maakt. Op een prachtige manier laat Atul Gawande, arts en hoogleraar in Boston en tegelijkertijd columnist van *The New Yorker*, zien hoe vanuit de samenleving zelf mensen en ook elites protest kunnen aantekenen, bijvoorbeeld door ongedocumenteerden op de spoedeisende hulp juist wel te helpen, of door mensen met een islamitische achtergrond juist wel een baan toe te kennen.⁵

Kortom, belangrijk blijft de notie van de subsidiariteit en een levensbeschouwing die niet bereid is om deelgebieden van het leven te verabsoluteren, en zeker niet die van de tabellen, de economie en de politiek. Wie tijdelijke dingen verabsoluteert, maakt zich afhankelijk, zou Simone Weil zeggen. Voor wie dat doet is het misschien heel moeilijk om publieke opinies en populistische modes te trotseren. 'It seems to be the destined lot of nations to mistake their foes for their friends, their flatterers for their faithful servants', zei Alexander Hamilton – één van de founding fathers van de vs – ooit.⁶ Het is zaak ons dat lot te besparen.

Noten

- 1 Deze bijdrage is een bewerking van een lezing die de auteur heeft uitgesproken tijdens de najaarsbijeenkomst van de Vrienden van Cobbenhagen, op 22 november 2016 te Tilburg.
- 2 Respectievelijk: Barbara Ehrenreich, *Fear of falling. The inner life of the middle class*. New York: Pantheon, 1989; Christopher Lasch, *The revolt of the elites and the betrayal of democracy*. New York: Norton, 1996; en E.J. Dionne, Jr., *Why Americans hate politics*. New York: Simon & Schuster, 1991.
- 3 Een goede analyse daarvan is te vinden in: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*. Den Haag: RMO, 2003.
- 4 Uitzending *Buitenhof*, 13 november 2016.
- 5 Zie <https://www.newyorker.com/magazine/2016/11/21/aftermath-sixteen-writers-on-trumps-america>
- 6 Ron Chernow, *Alexander Hamilton*. New York: Penguin, 2004, p. 427.

‘Het goede de kans geven om te groeien’

In gesprek met Govert Buijs

---

door *Jan Prij*

De auteur is redactielid van Christen Democratische Verkenningen.

Hoop brengt ons werkelijkheidszin bij en leert ons om te gaan met tegenslagen. Dit besef zit sterk in het joodse besef van cultuuroverdracht: met de volgende pogrom voor de deur leren we je toch de Thora te lezen. We beseffen dat we morgen niet in Jeruzalem zullen aankomen, en toch gaan we op weg. Alleen zo houd je de wereld aantrekkelijk voor een volgende generatie. Hoop schetst een ‘ethiek van de weg’ die hoe dan ook zinvol is om te gaan en geeft het goede in de samenleving de kans om te groeien.

Govert Buijs bekleedt de Abraham Kuiper Chair in Political Philosophy and Religion en de Frits Goldschmeding Chair for Civil Society and Economics aan de Vrije Universiteit Amsterdam en doet onderzoek naar de wisselwerking tussen filosofie, politiek en economie. Zijn these is dat politiek niet zonder hoop kan: ‘Het politieke debat wordt veel te veel getekend door optimisme en te weinig door hoop.’

Wat onderscheidt hoop van optimisme en waarom is hoop volgens u ook politiek gezien belangrijk?

‘Essentieel is dat hoop iets anders is dan optimisme. Dit onderscheid is mooi verwoord in het gedicht van Václav Havel over hoop.¹ Bij optimisme zit je helemaal in de sfeer van het vooruitgangsgeloof: morgen wordt alles beter. Bij hoop is dat anders: het kan meezitten of het kan tegenzitten, soms zelfs heel erg. Je neemt als het ware ook de moeite en tranen mee de toekomst in. Morgen zal evenmin bepaald gemakkelijk of zorgeloos zijn, maar op een bepaalde manier zullen we erdoorheen komen. Deze notie is ook politiek gezien belangrijk. We hebben veel te veel optimisme en veel te weinig hoop.’

'Optimisme kan ook heel gemakkelijk omslaan in pessimisme, als er zich daadwerkelijk iets voordoet wat niet tot een directe verbetering leidt. In grote lijnen is dat precies wat we eind vorige eeuw hebben zien gebeuren. Neem 1989: de Muur valt. In 1990: Mandela wordt vrijgelaten. Er ontstaat een sfeer van optimisme, alsof het vanaf nu alleen maar crescendo kan gaan. Zo'n vooruitgangsgeloof is heel naïef. Dan volgen op 11 september 2001 de terroristische aanslagen in de vs, en plotseling krijgt angst ons in de greep. In deze fase zitten we nu nog steeds. Zo'n pendelbeweging van optimisme naar pessimisme heeft alles te maken met het feit dat we alleen maar eendimensionaal kunnen denken: het wordt beter of het wordt slechter. Hoop daarentegen is niet zo zwart-wit. Hoop vraagt inzet, juist omdat je gelooft dat het goede niet vanzelf komt, maar wel komen kan.'

Kunt u de politieke functie van hoop illustreren?

'Kijk naar Churchill. Churchill beloofde in zijn rede tot het volk op 13 mei 1940 niet alleen "bloed, gezwoeg, zweet en tranen", maar verwees ook naar de komende overwinning. Daarmee overspeelde hij strikt genomen vreselijk zijn hand: de kansen op die overwinning waren op dat moment cijfermatig bepaald niet hoog. Maar juist dat is hoop. Het gaat dan om iets waarvoor het intrinsiek waardevol is om te vechten, omdat het verwijst naar het goede. Ik denk dat dat een belangrijke houding is om cynisme en terugtrekkende bewegingen uit de publieke sfeer tegen te gaan.'

'Hoop, en dat lijkt me ook een belangrijk onderscheid, is deels een emotie, maar in de

christelijke traditie is het ook een deugd, iets wat nagestreefd dient te worden en in een levenshouding geïntegreerd kan zijn. Weliswaar is het een theologale deugd die wordt gegeven, maar zij dient ook geoefend te worden. Deze kanten zitten allebei aan de hoop. Als houding is hoop kennelijk intrinsiek waardevol. En waarom is dat? Je kunt het verbinden met wat Hannah Arendt zegt over nataliteit: de geboorte, of "geboortigheid" van mensen. Elke keer begint de wereld weer opnieuw in het kind. Dat is een ultiem teken van hoop, van de mogelijkheid tot vernieuwing.'

'Daarbij heb je ook de opdracht, de verantwoordelijkheid om de wereld over te dragen aan de volgende generatie. In zichzelf is deze cultuuroverdracht al een teken van hoop. Dit besef is heel sterk doorleefd in

de joodse traditie. Om zelfs in de moeilijkste omstandigheden te werken aan de overdracht van cultuur, is heel fundamenteel. Met de volgende pogrom voor de deur leren we je toch de Thora te lezen. We beseffen dat we morgen niet in Jeruzalem zullen aankomen, en toch gaan we op weg. Alleen zo houd je de wereld aantrekkelijk voor een volgende generatie. Het is cruciaal om steeds weer de wereld als perspectiefrijk neer te zetten. Maar dat is dus ook een wereld waarin echt een bijdrage van jou verlangd wordt, omdat het niet makkelijk zal zijn en het ook niet vanzelf goed komt.’

‘Vanuit de hoop zet je een aantal stappen in de goede richting. Waar je uitkomt, weet of zie je niet van tevoren. Goudzwaard noemde dat een “ethiek van de weg”. Hoop zet dus niet in op een programma, maar op een (steeds weer bij te stellen) richting. Bij optimisme, dat zoals gezegd samenhangt met het vooruitgangsgeloof, speelt veel meer het gevaar van een toekomst die de mens gaat maken, iets wat eenvoudig totalitaire trekken kan krijgen. Als er tegenslag komt, dus als de gang van de werkelijkheid niet beantwoordt aan het spoorboekje dat je daarvoor in je hoofd had zitten, dan ga je daarvoor gewelddadige oplossingen bedenken. Een spoorboekje en het daarbij horende schema van “het doel heiligt de middelen” past dus niet bij de hoop. Elke stap moet in

Hoop is het tegenovergestelde van de maakbaarheidsgedachte

zichzelf verantwoord zijn. Hoop is zo gezien het tegenovergestelde van die maakbaarheidsgedachte. Het heeft veel meer te maken

met aanspreekbaarheid; je present stellen om stappen in de goede richting te zetten.’

‘Neem Zuid-Afrika; het verzoeningsproces dat Mandela in gang heeft gezet samen met Desmond Tutu. Dat is echt te herleiden tot de kracht van de hoop; zonder hoop was zoiets ondenkbaar geweest. Juist als we het moeilijke in het heden – in dit geval ook van het verleden – onder ogen zien, is een andere toekomst mogelijk. Uiteindelijk moeten we nu helaas constateren dat het overdragen van die erfenis naar de volgende generatie niet goed gelukt is, maar – en dat zit ook in de hoop – dat gegeven maakt het niet minder zinvol. In elk geval is een dreigende hel voorkomen. Dat geldt ook voor onze politici nu. Het samenleven van mensen is moeilijk. Het is een zwaar proces, zeker met een enorme diversiteit aan culturen. Maar als je hier niet bewust kiest voor hoop als een deugd die je oefent, dan weet je zeker dat het mislukt.’

‘Weet je bij de keuze voor de hoop zeker dat het lukt? Nee, dat weet je niet. Maar je gaat een avontuur aan waarin je, misschien is dat wel de kern, het goede de kans geeft om te groeien. Het is heel makkelijk om het goede die kans om te groeien te ontnemen. Dat is wat cynisme is. Ik denk dat dat juist voor de politiek heel belangrijk is, om niet met die cynische blik te kijken naar wat mensen doen. Je kunt wel denken vanuit wantrouwen en “het zal wel misgaan” en een controlesystematiek uitrollen waarmee je alles wilt beheersen, maar dan geef je die kans tot groei van het goede niet.’

Kan hoop iets uitrichten tegen de cultuur van het onbehagen?

‘Het is moeilijk te begrijpen waarom wij tegenwoordig zo chagrijnig zijn, zulke korte

lontjes hebben, zo gefrustreerd en angstig zijn. Op allerlei manieren is het leven eigenlijk redelijk goed. Er zijn maar heel beperkt dreigingen. De kans dat je door een terroristische aanslag omkomt, is vrijwel nul. Ook de vooruitgang in de gezondheidszorg en in onze levensstandaard is groot. Objectief zijn er niet heel veel redenen om ontzettend bezorgd te zijn (behoudens de milieuproblemen, die op zijn zachtst gezegd nu juist niet op de agenda van de populistische partijen staan). Ook de werkloosheid hier is niet heel hoog, ondanks de “ergste economische crisis sinds de jaren dertig”. Is het dan misschien de aantasting van onze nationale identiteit? Opvallend is in dat verband dat bijvoorbeeld veel aanhang van Wilders zit in gebieden waar weinig allochtonen te vinden zijn.’

‘Kortom: dat onbehagen heeft iets heel ongrijpbaars en heeft volgens mij eerder te maken met het feit dat we nauwelijks meer in staat zijn om te gaan met iets wat mogelijkere wijs ons totale geluk in de weg staat. Onze verwachtingen van het leven zijn ontzettend hoog geworden. We willen volkomen gelukkig zijn en eisen, alsof het een recht is, dat het leven ons toelacht. Zodra dat recht niet vervuld wordt, zijn we boos. Een beetje meer fatalisme zou in dat opzicht buitengewoon behulpzaam zijn: dingen gaan gewoon soms mis, zowel in grote organisaties als in ons privéleven. Daar zit lang niet altijd een kwaadaardig gepland complot achter dat boosheid zou rechtvaardigen. Het vermogen om met tegenslag om te gaan zijn we kwijtgeraakt. Dat idee zit wel heel sterk in religie. Zo’n tekst als uit Job, “De Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen, de naam van de Heer zij geloofd” (Job 1: 20-21), vinden we nu verschrikkelijk en onbegrijpelijk.’

‘Juist religie oefent ons om te gaan met de

schaduwkanten van het bestaan. Het is niet toevallig dat het verschijnsel van angstige boosheid begint op te komen na de jaren zestig, de tijd van de revolutie die in het teken stond van afscheid van de religie, individualisering en maakbaarheid van de samenleving. In feite stellen wij collectief en ook individueel opgeklopte eisen aan de toekomst. Met een enorme druk omtrent wat er allemaal uit het leven gehaald moet worden. De eisen die we aan totale levensvervulling stellen zijn enorm hoog geworden, waardoor de teleurstelling overal op de loer ligt en je ook heel snel slachtoffers gaat zoeken. Dat zijn de korte lontjes. Elk vermeend obstakel naar het volmaakte geluk wordt voorwerp van onbegrensde woede. Of het nu Sylvana Simons is die mij mijn Zwarte Piet afneemt of de partner met wie ik mij in een vechtscheiding werp. De frustratietolerantiegrens wordt lager en dat heeft te maken met de fixatie op de toekomst als recht op geluk. Daartegenover is hoop veel bescheidener en rekent die ook met tegenslag.’

‘Ook politiek is het heel belangrijk om te laten zien dat er gefaald wordt en dat dat mag. We doen ons best, maar soms mislukken dingen. Desalniettemin moeten we steeds stappen zetten om het goede te realiseren. Hoop betekent in dit verband ook aan verwachtingenmanagement doen: het indammen van overdreven verwachtingen. Mensen als Hirsch Ballin en Donner deden dat heel bewust. Maar op dit punt is er nog heel veel te winnen in de politiek.’

Zijn we het hopen dan misschien verleerd met de secularisatie, die zeker in de jaren zestig gemeengoed is geworden? Hoe kan de hoop in een seculiere context betekenis krijgen? Bestaat er zoiets als ‘seculiere hoop’?

‘Het opvoeden van een kind is een daad van hoop – bijna per definitie. De toekomstgerichtheid, de onvoorspelbaarheid, het niet-maakbare karakter, de ziekten, de teleurstellingen, de verrassingen; die combinatie geeft het karakter van hoop. Naast religie zijn er natuurlijk ook andere manieren van omgaan met het onvolmaakte, met teleurstelling en beperktheid, bijvoorbeeld in de hedendaagse psychologie en de zelfhulp literatuur. Ook veel van wat heden ten dage onder de categorie van “levenskunst” aan de orde komt, komt hier soms bij in de buurt. Maar dit lijkt sterk individueel te blijven en weinig publieke of maatschappelijke dimensies te krijgen.’

‘In het seculiere kader zie ik toch eerder de permanente switch van optimisme en pessimisme, en beide zijn – analoog aan wat Havel ooit zei over ideologieën – “verwrongen manieren van omgaan met de werkelijkheid”. Er is vrijwel altijd meer goedheid in het leven dan de pessimist wil toegeven; er is altijd meer kwaad dan de optimist gelooft.’

Kunt u meer voorbeelden geven waaruit blijkt hoe de deugd van de hoop te oefenen en te cultiveren is?

‘Dan kun je denken aan de maatschappelijke stage in het onderwijs. Zelf meemaken en ervaren dat het zin heeft om je in te zetten voor een ander. Ook in het moeilijke proces in sterk multiculturele wijken waar mensen van heel verschillende achtergronden en culturen met elkaar samen moeten wonen. Dat proces moeten we niet onderschatten. Maar er worden ook allerlei initiatieven genomen om dat samenleven goed mogelijk te maken. Om elkaar te leren kennen, elkaar te leren begrijpen. Denk aan het fameuze

theedrinken, of aan de interreligieuze dialogen die plaatsvinden. Je kunt cynisch doen over dergelijke kleinschalige initiatieven, maar toch is het belangrijk dat zulke initiatieven er zijn en een podium krijgen. Dat je laat zien dat verbindingen leggen tussen mensen mogelijk is, ook al is dat soms moeilijk. Het is een van de grote uitdagingen voor de komende decennia. Als je uitdagingen niet met een houding van hoop tegemoet treedt, als je groepen tegen elkaar uitspeelt en vastpint op hun etniciteit of religie, dan weet je bijna zeker dat dat explosief gaat worden.’

‘Voor de goede orde: “de uitdagingen met hoop tegemoet treden” bedoel ik niet als een krampachtig moeten, als een zaak die ook nog op het af te vinken takenlijstje staat. Hoop is een te oefenen deugd, maar inderdaad moet ze je ook gegeven worden. Dat kun je als een transcendente gave van Godswege zien, maar ook meer in “wereldse” zin verstaan. Hoop is iets wat je elkaar kunt geven – als vertrouwen dat je schenkt, tegen het risico in dat het vertrouwen geschonden wordt. Vertrouwen dat gegeven wordt kan beschaamd worden, maar wordt over het algemeen in positieve zin beantwoord. Het ontstaan van wederzijds vertrouwen maakt de kans op versterking van het goede in de samenleving groter. Hopen is dus niet een heroïek van “Ik moet hoopvol zijn”, maar is meer dat je elkaar vertrouwen geeft tegen het risico van misbruik in. Het heeft ook weer met cultuuroverdracht te maken: datgene wat goed is koesteren en doorgeven aan elkaar.’

Noten

- 1 Zie voor dit gedicht de bijdrage van Nullens in deze cdv-bundel.

Leven van wat komt: pleidooi voor een contemplatieve politiek

De bange westerse cultuur verliest zich in steeds fanatiekere daadkracht en controledrift. Maar er is geen manier om goed en kwaad in de greep te krijgen. In het gemis woont het geluk; door wat ons gegeven en wat ons gevraagd wordt, wordt onze hoop gewekt. Dit vraagt geen sturing en controle, maar alertheid voor wat zich in het ongecontroleerde, in het weerbarstige en in de ongedachte effecten van onze plannen en acties aandient. Daartoe is een contemplatieve politiek nodig die in alles wat gebeurt de hoopvolle toekomst ziet aanbreken, die naar christelijke overtuiging van God komt.

---

door Erik Borgman

De auteur is hoogleraar theologie aan de Universiteit van Tilburg en leken-dominicaan.

DAT HET HEEL MOEILIJK IS ANGST TE BESTRIJDEN, weet eenieder die als tiener weleens een ouder heeft proberen duidelijk te maken dat er echt geen reden was voor diens bezorgdheid. Elke ‘Er gebeurt heus niets’ loopt stuk op ‘Dat weet je niet’ – want inderdaad: je *weet* het niet! En wat je dus altijd *wel* weet, is dat er echt gevaar dreigt. Er zijn in onze wereld aanslagen en schietpartijen en dat zijn tekenen dat terrorisme aan betekenis wint. Hierdoor vallen gewonden, doden. Indien bepaalde ontwikkelingen voortgaan, zal dat tot problemen leiden en zullen we niet zomaar kunnen blijven leven zoals we nu doen. Zoals we ook in het verleden problemen het hoofd hebben moeten bieden en vandaag niet leven zoals we gisteren leefden, of gisteren dachten dat we vandaag zouden leven. Maar wie leeft er vanuit het besef dat we nooit anders dan tijdelijke levensvormen hebben

gevonden, en betrekkelijke veiligheid? Onze samenleving is een *liquid society*, zegt de Britse socioloog Zygmunt Bauman, en daarin is verandering de enige constante.¹ Op verandering willen we dus voorbereid zijn en we zetten in op flexibiliteit, aanpassingsvermogen, de noodzaak steeds de nieuwe kennis op te doen die van ons gevraagd zal worden.

Wij proberen ons voor te bereiden op de toekomst zoals we ons op brand voorbereiden: door te oefenen met wat ons dan te doen staat. Maar wie realiseert zich dat je niet kunt oefenen voor het onbekende en dat met het oog hierop juist een fundamentele verbondenheid nodig is met de wereld waarin wij ons bevinden? Deze verbondenheid wordt nu juist bedreigd door de snelheid waarmee wij leven en achter de ontwikkelingen aan denken te moeten lopen. Wij zijn bang om niet voorbereid te zijn op de toekomst, en we zijn bang dat de toekomst, waarop we ons zozeer proberen voor te bereiden, ons uiteindelijk onthouden wordt. Zo wordt vloeibaarheid de aanleiding om in te zetten op nog weer meer beheersing. Als er een aanslag plaatsvindt in Europa – of iets wat ook maar enigszins lijkt op een aanslag – roepen politieke leiders dat ‘onze manier van leven’ wordt aangevallen. Of anders denken mensen het zelf wel: wat de socioloog Willem Schinkel ‘sociale hypochondrie’ heeft genoemd, blijkt wijdverspreid.²

Het onvoorziene is in zichzelf een affront voor onze cultuur: wat we niet zagen aankomen begrijpen we blijkbaar niet en wat we niet begrijpen, onttrekt zich daarmee aan onze controle. We moeten de zaak dus beter in de greep krijgen om ons beter tegen het onbekende te kunnen verdedigen. De westerse cultuur is bang en zoekt bescherming. De oorlogsretoriek waarmee dit in toenemende mate gepaard gaat, lijkt inmiddels zelf substantieel bij te dragen aan de kans dat de situatie uit de hand loopt. Als we dan in oorlog zijn, laten we die oorlog dan ook voeren, wordt er geroepen. Laten we degenen die zich tegen ons keren, die zich niet scharen achter wat ons dierbaar is, die het vreemde en het onbeheersbare vertegenwoordigen buiten houden. Laten we hun verontrustende aanwezigheid actief bestrijden. In de parlementen van de westerse wereld klinken steeds vaker agressieve uitspraken, ons internet wordt overstroomd door scheldkanonnades en het gonst op onze radio- en televisiezenders en in onze kranten van de oproepen om de zaken nu eindelijk eens effectief aan te pakken en definitief op te lossen. Binnenkort wordt het presidentschap van het machtigste land ter wereld bekleed door iemand die deze mentaliteit bij uitstek belichaamt.

Waar vinden we onder deze omstandigheden hoop? Veel meer dan door hoop op het onbekende wordt onze tijd gekarakteriseerd door angst en wantrouwen. En door vermoeidheid.

TWEEMAAL GEBOREN

De Amerikaanse filosoof en psycholoog William James (1842-1910) meende dat juist in een dergelijke situatie van chronische ontevredenheid en vermoeidheid religie relevant is. James had zelf aanleg tot depressiviteit en kende van nabij het besef 'dat elk moraalsysteem niets meer is dan een pleister die een ongeneeslijke wond verbergt, en al ons weldoen niets dan een armzalig surrogaat voor het *welzijn* waarin ons leven hoorde te zijn geworteld, maar helaas (!) niet is'.³ Wetenschappelijke en politieke analyses zijn volgens James niet in staat dit gevoel van uitzichtloosheid te doorbreken.

James deed breed onderzoek naar de uiteenlopende vormen van religieuze ervaring en de effecten ervan. Hierdoor had hij naar zijn overtuiging ontdekt dat uitgerekend religie op dit gevoel *wel* een weerwoord heeft.

Als de gebruikelijke manieren van leven en kijken doodlopen, kan dit vanuit religieus perspectief zichtbaar worden niet als noodlottig einde, maar als veelbelovend nieuw begin. James sprak in dit verband van tweemaal geboren religie: *twice born religion*.⁴

Wat James betreft zou de boodschap van religie in één zin kunnen worden

samengevat met een tegendraadse verwijzing naar het Bijbelboek Prediker: 'Alles is *geen* lucht en leegte, ondanks de mogelijke schijn van het tegendeel.' Hij licht toe: 'De wereld ziet er in sommige godsdiensten tragisch genoeg uit, maar de tragedie wordt als loutering begrepen en men gelooft in het be-

De religieuze grondboodschap is dat zelfs twijfel en wanhoop nog betekenis hebben en niet nergens toe leiden

staan van een weg tot bevrijding.' Religie vrijwaart niet van pijnlijke en diepe twijfel, zelfs niet van wanhoop. Maar de religieuze grondboodschap is dat zelfs twijfel en wanhoop nog betekenis hebben en niet nergens toe leiden.⁵

TE MIDDEN VAN ALLES

Religie plaatst ons in een groter geheel. 'In het begin schiep God de hemel en de aarde', zeggen de Schriften. Naar Bijbelse voorstelling begint het dus niet met ons. In wat de Bijbeltekst zelf noemt 'de geschiedenis van het ontstaan van de hemel en de aarde, zoals ze geschapen zijn' aan het begin van het eerste Bijbelboek, krijgt de mens een plaats in een geordende en zich

ordenende kosmos. Er is al licht en donker, er is al hemel boven en aarde beneden, er is al zee en land, er zijn al planten, hemellichamen, dieren. Ook wanneer een mensenkind geboren wordt, treft het een wereld aan vol met dingen, planten, dieren en mensen waarmee het kind de ruimte deelt en die het kind gezelschap houden. Het komt bovendien terecht in een netwerk van min of meer vastliggende verhoudingen en gecodificeerde omgangsvormen. Een mens moet zich de cultuur waarin hij is terechtgekomen eigen maken, hij moet zich in de taal die gesproken wordt leren uitdrukken. Niet om alles bij het oude te laten, maar juist om aan vernieuwing bij te dragen, want om te zeggen wat jij alleen zeggen kunt, is het nodig dat je spreekt op een manier die je deelt met degenen om je heen. Om te doen wat jou te doen staat, moet je weten hoe datgene of diegenen voor en met wie je iets moet doen, de dingen doen, en dan in hun midden je weg vinden.⁶ Maar ook ontdekken wat er gebeuren moet en te doen valt, kan alleen vanuit een specifieke plaats binnen een omvattend geheel dat je in zekere zin en in zekere mate begrijpt, dat je in zijn ordening doorziet en in zijn onderdelen respecteert, en waarin je daarom zinvol kunt bewegen.

In de manier waarop we tegenwoordig spontaan over onszelf en onze plaats in de wereld denken, gaat het daarentegen om wat wij willen, over de doelen die wij stellen, over onze planning en uitvoering, over onder onze regie te bereiken en bereikte resultaten. Het probleem van deze manier van denken en leven wordt eigenlijk ook al door de Bijbelse verhalen gesignaleerd. Als in de tuin van Eden de slang Eva en Adam verleidt te eten van 'de boom van de kennis van goed en kwaad' midden in die tuin, dan is het probleem niet het verlangen van de eerste mensen om goed en kwaad te kennen. Er is vaak gesuggereerd dat het Bijbelverhaal het streven naar kennis zou afwijzen als vorm van *hybris*. Dat is echter het punt niet. Het probleem is dat Adam en Eva deze kennis niet willen opdoen via het bewerken en beheren van de tuin, zoals hun is opgedragen. Verleid door de slang zoeken zij een shortcut, een manier om goed en kwaad in de greep te krijgen en erover te beschikken. Als je ervan verzekerd bent dat wat jij doet het goede is, hoef je je verder door niemand te laten gezeggen en kun je je eigen gang gaan.

De ironie van het verhaal is natuurlijk dat de eerste mensen door van de boom van de kennis te eten een nogal ongemakkelijke waarheid ontdekken: ze zijn naakt. Mensen zijn kwetsbaar en beperkt en daarom niet in staat vanuit zichzelf te bepalen wat goed en kwaad is en dan vanuit deze zekerheid te leven. Eva en Adam worden aan het einde van het verhaal in al hun naaktheid, die ze hooguit kunnen bedekken met een schaamschort van vijgenbladeren, geplaatst midden in de weerbarstige werkelijkheid en het dubbelzinnige leven. Daar is geen voedsel en beschutting zonder moei-

te, geen geluk zonder pijn, geen toekomst zonder gevaar, geen leven zonder dood. De confrontatie met deze dubbelzinnigheid wordt vanaf dat moment de weg waarlangs mensen verkrijgen wat ze in het begin al wisten dat zij nodig hadden: kennis van het onderscheid tussen goed en kwaad. Deze weg is pijnlijk en gevaarlijk. Je kunt hem alleen gaan met vallen en opstaan. En zij duurt en duurt maar voort, het hele leven, de hele geschiedenis. Er vallen ook steeds opnieuw slachtoffers, vaak heel veel. In deze situatie hebben wij te leven en onze verantwoordelijkheid te dragen. Er is geen andere manier.

CONTEMPLATIEF STANDPUNT

Hierbij draait het – en dit is misschien de allermoeilijkste stap – opnieuw niet om ons. Niet onze individuele en collectieve wensen zijn van centraal belang, en het gaat niet om het realiseren van onze voorkeuren. Het gaat erom dat wij opnieuw leren zien en leren doen wat goed is – en dus niet: leren besluiten wat goed is en dat realiseren! In een weerbarstige wereld hebben schepsels om te kunnen leven zorg nodig, bescherming, voedsel, steun. Die zaken moeten worden gevonden, geconstrueerd en geteeld, die moeten worden geboden. Er moet met de dingen, de planten, de dieren en de andere mensen worden samengewerkt, er moet van hen worden ontvangen en er moet aan hen worden gegeven, er moet vriendschap mee worden gesloten en wij moeten hun de mogelijkheid bieden ons als vrienden te behandelen. Leugen en kwaad moeten worden doorzien, blootgelegd en bestreden. Waar gevangenschap of onderdrukking is, moet worden ontdekt waar die vandaan komt en hoe die te doorbreken valt. Waar verlatenheid is, moeten vormen van gemeenschap worden ontwikkeld. Het gaat er steeds weer om te ontdekken wat waar is en goed, om vorm te geven aan wat leven geeft, leven doet, in leven houdt.

Dit is iets geheel anders dan plannen maken op basis van keuzes en die dan vervolgens realiseren – zelfs al zijn deze plannen bevrijdend bedoeld. Het plan dat erom vraagt gevolgd te worden, ontvouwt zich gaandeweg in wat zich als goed aandient door het te volgen. Natuurlijk is het goed om gecoördineerd op te treden en gaat orde boven chaos, visie boven willekeur en kunnen regels en structuren helpen – maar het gaat steeds opnieuw om het innemen van wat ik met paus Franciscus aanduid als ‘een contemplatief standpunt’. Contemplatief noemt paus Franciscus een standpunt te midden van een cultuur

‘dat de God ontdekt die in haar huizen, in haar straten, op haar pleinen woont. De tegenwoordigheid van God begeleidt het oprechte zoeken

van mensen en groeperingen om steun en zin voor hun leven te vinden. Hij leeft onder de burgers en bevordert de solidariteit, de broederlijkheid, het verlangen naar het goede, naar waarheid, naar gerechtigheid.⁷

In een preek die de paus tijdens zijn bezoek vorig jaar aan de Verenigde Staten hield, spitste hij dit als volgt toe:

‘Dat Jezus door onze straten blijft gaan, zich op een vitale manier met zijn volk blijft mengen en mensen in een unieke heilsgeschiedenis blijft engageren, vervult ons met hoop – hoop die bevrijdt van de krachten die ons willen isoleren en ongeïnteresseerd maken voor het leven van de anderen, voor het leven van onze stad. (...) Hoop die niet bang is zich te engageren door als gist te zijn overal waar wij leven en werken. Hoop die ons uitnodigt te midden van de smog God aanwezig te zien die door onze stad blijft gaan. Want God is in de stad.’⁸

Het gaat dus niet om de hoop die wij weten op te brengen, maar om de hoop die wij ontvangen van datgene en diegene – het rijk van God en Jezus de Gezalfde – dat en die ons vooruit zijn. Hoop is niet een perspectief dat we opleggen, maar een gegeven waarin wij ons voegen.

NIEUW BEGIN

In de jaren vijftig van de vorige eeuw putte de Duits-Amerikaanse filosoof Hannah Arendt (1906-1975) hoop uit het feit dat de menselijke wereld in zekere zin steeds opnieuw begint. In een situatie waar totalitarisme een reële mogelijkheid is gebleken – de volle omvang van wat er in de vernietigingskampen van de nazi’s was

gebeurd en van wat nog bezig was plaats te vinden in de stalinistische goelag begon door te dringen – schuilt de hoop voor haar in het feit dat iedere mens het begin kan zijn van iets nieuws en onherleidbaars. ‘Beginnen’, schrijft Arendt, ‘is voordat het een historische gebeurtenis

*In de gegeven mogelijkheid
van een nieuw begin ligt voor
Arendt de redding van de
wereld*

wordt, de opperste macht van de mens; politiek gesproken is het identiek aan de vrijheid van de mens.’⁹ En in deze vrijheid ligt voor haar de redding van de wereld:

‘Het wonder dat de wereld als de sfeer van het menselijk handelen reedt, is uiteindelijk het feit van de nataliteit, waarin het feit van de actie geworteld is. Het is met andere woorden de geboorte van nieuwe mensen en het nieuwe begin, de actie waartoe zij in staat zijn doordat ze zijn geboren. Alleen de volledige ervaring van deze macht kan aan het menselijk handelen geloof en hoop toeschrijven ...’

Met een eigenzinnige verwijzing naar de Bijbel vervolgt zij: ‘Dit geloof in en deze hoop voor de wereld hebben misschien hun beste en kortste uitdrukking gevonden in de paar woorden waarmee de evangelies hun “goede boodschap” verkondigden: “Een kind is ons geboren” (Jesaja 9: 5).¹⁰

Mensen geven dus hoop, volgens Arendt, niet omdat zij doen wat altijd gedaan is, maar omdat zij nieuwe dingen kunnen doen en ook feitelijk doen. Wij leven niet van het vasthouden aan wat is, maar aan het nieuwe dat aan ons gedaan zal worden. Wat zich in de huidige situatie vaak voordoet als een verontrustende ongrijpbaarheid van de wereld, is uiteindelijk onze redding. Tenminste, dat is mijn theologische bewering, die tegelijkertijd – ik besef het ten volle – een tamelijk vergaande bewering is over de toekomst van onze cultuur.

Deze toekomst wordt ons gegeven wanneer we in ons het vermogen laten wekken opnieuw van de wereld te houden vanwege dat wat bezig is zich in haar te ontwikkelen, wat ontkiemt en wat zich aan tot nog toe ongedachts en ongerealiseerds aandient, en daaraan onze hoop te ontlene.¹¹ Niet alleen waar nieuwe menskinderen geboren worden, maar overal waar mensen, dieren, planten of dingen werkelijk worden waargenomen, serieus worden genomen in hun noden en angsten, hun behoeften en verlangens, hun hoop en hun vreugden, verandert de wereld waar zij met al het andere deel van uitmaken. Zij breken zo de culturen open waarin zij leven en die hen proberen te reduceren tot hun functie, en laten deze ook openbreken.

CONTEMPLATIEVE POLITIEK

God ‘bracht de dingen voort opdat zijn goedheid zou worden overgebracht op de schepselen en door hen vertegenwoordigd zou worden’, zegt Thomas van Aquino.¹² God en zijn goedheid gaan in zijn visie schuil in de dingen die ons gezelschap houden, voeden, kleden, beschutting bieden, vreugde en hoop geven te midden van alle verdriet en angst die ons ten deel vallen en niet zelden overspoelen. Met een dramatische metafoor heeft de Franse filosoof, activiste en mystica Simone Weil (1909-1943) onze positie in de

wereld vergeleken met een gevangenis: twee gevangenen, in aangrenzende cellen, onderhouden met elkaar verbinding door te kloppen op de muur. Die muur scheidt hen van elkaar, maar stelt hen tevens in staat met elkaar te corresponderen. Zo is het ook met ons en God. Iedere scheiding is een verbinding.¹³

Deze scheiding die een verbinding is, brengt de Amerikaanse dichter en essayist Christian Wiman, als kankerpatiënt periodiek geconfronteerd met helse pijnen die hem dreigen op te sluiten in zichzelf, tot het uitspreken van het verlangen 'één keer / vrienden [te] maken met / je eigen eenzaamheid' en 'iets [te] maken / van de pijn'. Met een onthutsend en intrigerend beeld ziet hij zijn positie weerspiegeld in

<i>... a bee,</i>	een bij
<i>banging</i>	bonzend
<i>against one</i>	tegen één
<i>paine</i>	ruit
<i>like an attack</i>	als een aanval
<i>of happiness</i>	van geluk ¹⁴

Het bonzen tegen de pijnlijke ruit – *paine*, 'ruit', is in klank en woordbeeld verbonden met *pain*, 'pijn' – is geluk omdat het een antwoord belichaamt op het licht dat tot verlangen aanzet. Het is de liefde vanuit de wereld die

liefde voor de wereld wekt, een omarming door het geluk die een aanval van geluk uitlokt. Aldus is het geluk te midden van alle ongeluk die het geluk onbereikbaar maakt, niettemin de dragende kracht.

In het gemis woont het geluk; door wat ons gegeven en wat ons gevraagd wordt, wordt onze hoop

*In het gemis woont het geluk;
door wat ons gegeven en wat
ons gevraagd wordt, wordt
onze hoop gewekt*

gewekt. Dit vraagt geen sturing en controle, maar alertheid voor wat zich in het ongecontroleerde, in het weerbarstige en in de ongedachte effecten van onze plannen en onze acties aandient. Ik pleit daarom voor een politiek die deze alertheid tot haar grondslag maakt: een politiek die aansluit bij wat paus Franciscus een contemplatief standpunt noemt: een contemplatieve politiek die in alles wat gebeurt de hoopvolle toekomst ziet aanbreken, die naar christelijke overtuiging van God komt.¹⁵

Noten

- 1 Te beginnen met *Liquid modernity* (2000) verscheen van Baumanns hand bij Polity Press een reeks boeken met het woord *liquid*, ‘vloeibaar’, in de titel. De serie vervolgt met *Liquid love. On the frailty of human bonds* (2003), *Liquid life* (2005), *Liquid times. Living in an age of uncertainty* (2006), *Liquid fear* (2006), *Culture in a liquid modern world* (2011), en *Moral blindness. The loss of sensitivity in liquid modernity* (2013).
- 2 Vgl. Willem Schinkel, *Denken in een tijd van sociale hypochondrie*. Kampen: Klement 2008.
- 3 William James, *The varieties of religious experience. A study in human nature*. Cambridge: Harvard University Press, 1985 (1902), p. 45. Nederlandse vertaling: *Vormen van religieuze ervaring. Een onderzoek naar de menselijke aard*, Amsterdam: Abraxas, 2010, p. 40.
- 4 James 1985, pp. 139, 289, 385. Cf. James 2010, pp. 127, 270, 362.
- 5 James 1985, p. 39. Cf. James 2010, p. 34.
- 6 Deze visie op de verhouding tussen ingroei in en verandering van de wereld, de samenleving en de cultuur is in grote lijnen gebaseerd op de gedachtegang die Hannah Arendt ontwikkelt in *Between past and future. Eight exercises in political thought*. New York: Penguin, 2006 (1961). Nederlandse vertaling: *Tussen verleden en toekomst*. Leuven: Garant, 1994.
- 7 Paus Franciscus, *Evangelii Gaudium* (apostolische exhortatie), 24 september 2013, nr. 71.
- 8 Paus Franciscus, homilie tijdens de eucharistieviering in Madison Square Garden, New York, 25 september 2015.
- 9 Hannah Arendt, *The origins of totalitarianism*. San Diego: Harcourt, 1973 (1951), p. 479.
- 10 Hannah Arendt, *The human condition*. Chicago: University of Chicago Press, 1989 (1958), p. 247.
- 11 Deze zin betekent zowel instemming als polemiek met het concept van *amor mundi*, ‘liefde voor de wereld’, zoals Hannah Arendt dat ontwikkelt. Het voert in de huidige context te ver om hier in detail op in te gaan. In het boek waaruit dit artikel een voorpublicatie is (zie de laatste noot), doe ik dat wel.
- 12 *Summa Theologiae* 1, Quaestio 47, articulus 1.
- 13 Simone Weil, *La pesanteur et la grâce*. Parijs: Plon, 1988 (1947), p. 164.
- 14 Christian Wiman, *My bright abyss. Meditation of a modern believer*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2013, pp. 128-130. Nederlandse vertaling: *Mijn heldere afgrond. Overpeinzingen van een modern gelovige*. Barneveld: Brandaan, 2016, pp. 142-143. Ik heb de vertaling van het gedicht door Willem Jan Otten in één detail aangepast. Wiman gaat in op de metafoer van Weil in verband met zijn dan kortgeleden ontdekte ziekte in zijn *Ambition and survival. Becoming a poet*. Port Townsend: Copper Canyon Press, 2007, pp. 239-245: ‘Love bade me welcome’ (2006).
- 15 Dit artikel bestaat grotendeels uit fragmenten uit mijn nieuwe boek *Leven van wat komt. Een katholiek uitzicht op de samenleving*, dat in het voorjaar van 2017 zal verschijnen bij uitgeverij Meinema. Daarin is het pleidooi voor een ‘contemplatieve politiek’ deel van een visie op onder meer ‘contemplatieve verbondenheid’, ‘contemplatieve solidariteit’, een ‘contemplatieve samenleving’, een ‘contemplatieve gemeenschap’ en een ‘contemplatieve economie’.

Jos Wienen

‘Perspectief op meedoen betekent ook de vrijblijvendheid voorbij’

‘We moeten stevig optreden tegen radicalisering en maatschappelijke apathie. Zorgen dat mensen kunnen meedoen, stevig investeren in de toerusting van mensen én in het stellen van eisen. Als we dat doen, zijn stappen ten goede mogelijk. Dan zijn er overal tekenen van hoop te zien. We moeten, kortom, aan de vrijblijvendheid voorbij zien te komen. Ook inzake de bewaking van de Nederlandse identiteit, die bestaat uit respect voor verscheidenheid, voor de mogelijkheid van participatie, met de daarbij horende rechten en plichten.’

‘Forse economische veranderingen, de ICT-revolutie en de migratiestromen roepen een gevoel van onzekerheid op. In deze tijden van globalisering is alles vloeibaar geworden. Industrieën en winkelketens staan niet als een huis, maar blijken te kunnen omvallen. Ook nationale symbolen blijken niet onaantastbaar te zijn, maar roepen tegenspraak op. De discussie rond Zwarte Piet is daar een voorbeeld van. Gecombineerd met de komst van mensen met een andere culturele achtergrond roept dat gevoelens van onbehagen en onmacht op.’

* * *

‘Maar dat hoeft niet het laatste woord te zijn. Hoopgevend is dat als er ontmoeting is, en er een normale menselijke relatie ontstaat, de verschillen veel minder bedreigend zijn. Dat geldt niet voor iedereen, moet ik er eerlijk-

JOS WIENEN (1960)

Burgemeester van Haarlem en onder meer voorzitter van de asielcommissie van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en redactievoorzitter van *Bestuursforum*.

heidshalve bij zeggen, maar ik zie dat wel heel vaak.’

‘Dat neemt niet weg dat er enorme risico’s zitten in de manier waarop we de samenleving hebben ingericht. Het gaat dan niet zozeer om het asieldebat, maar bijvoorbeeld om problemen onder jongens binnen gezinnen uit met name de Marokkaanse gemeen-

schap. We zien dat die moeite hebben om zich het hier geldende waarden-en-normenpatroon toe te eigenen. Dat moeten en kunnen we niet negeren; de vrijblijvendheid moet ervanaf.’

‘Ik denk dat we hard werk moeten maken van integratie, zowel voor ingezetenen als voor nieuwkomers. Iedereen moet in de gelegenheid worden gesteld om mee te doen. We hebben ons veel te makkelijk neergelegd bij de enorme werkloosheidscijfers. We zouden ook niet moeten accepteren dat van sommige groepen asielzoekers negentig procent in een uitkeringssituatie terecht komt en dat de route naar werk voor sommige migrantengroepen uitermate ingewikkeld is.’

* * *

‘Er is echter ook een andere kant. Ik hoorde onlangs een gesprek op de radio over problemen in het Westland: er zijn bedrijven die dreigen om te vallen omdat daar minder Poolse werknemers naartoe komen. Men zoekt nu mensen uit weer andere landen, omdat werkloze Nederlanders voor dit werk allang niet meer te porren zijn.’

‘Er zijn gelukkig hoopvolle illustraties te geven van waar het statushouders door een juiste aanpak wel lukt om te participeren. Neem het volgende voorbeeld: een groep statushouders wordt gehuisvest in een verzorgingshuis, krijgt intern een opleiding en kan in de zorg gaan werken. Je ziet de mensen opbloeien, en je ziet dat er contacten ontstaan met Nederlanders. Zo’n aanpak is kansrijk en loopt echt geweldig goed.’

‘Het verschil in perspectief en levenslust tussen zij die meedoen en mensen die aan de kant staan is onaanvaardbaar groot. De benadering van inactieven moet daarom over de hele linie veel actiever worden. We moeten eisen stellen aan iedereen. Het is simpel. Als

je in deze samenleving wilt meedoen, moet je de handen uit de mouwen steken.’

* * *

‘Wat ik hoopgevend vind, is dat de Nederlandse identiteit is opgebouwd uit respect voor verscheidenheid. We hebben nooit een eenvormige identiteit gehad. Nederland heeft altijd fundamenteel van elkaar verschillende groepen gekend, geworteld in tolerantie voor verschillende levensovertuigingen c.q. geloofsachtergronden, zonder dat het hierin naïef was. Ik vind in dit verband de verwijzing naar het ontstaan van de Nederlandse staat, de Nederlandse opstand en de Unie van Utrecht, instructief. In de Unie van Utrecht werd letterlijk gesteld dat “de tolerantie er moest zijn voor de katholieken, tenzij zij zich vijanden toonden”.’

‘Laat een ding vandaag de dag helder zijn: er kan en mag geen ruimte zijn voor radicale groepen. Niet dus voor de radicale islam, die zelf geen verdraagzaamheid kan en wil opbrengen. Dat laten bestaan, is vragen om problemen. Zo’n visie op de samenleving staat vijandig op de onze en daar moeten we zonder meer paal en perk aan stellen. De in onze Nederlandse geschiedenis en traditie gewortelde tolerantie vraagt om een actieve verdediging. Zo’n verdediging gaat op het scherpst van de snede, want voor je het weet ben je zelf onverdraagzaam in naam van de verdraagzaamheid. En ja, dat is lastig en precair. Het vraagt om een voortdurende balanceract. Maar één ding staat vast: bedreigingen van de rechtsstaat, zowel van binnenuit als van buitenaf, kun je niet op hun beloop laten vanwege het feit dat het om gecompliceerde vraagstukken gaat.’

door Jan Prij

Moed houden, hoop geven

George Maduro was een van degenen die met moed, beleid en trouw – het devies van de Militaire Willems-Orde, waarmee hij postuum is onderscheiden – offers heeft gebracht voor een samenleving waarin ieders persoonlijke waardigheid ongeacht herkomst en afkomst wordt beschermd. Daarvoor binnen de EU en het Koninkrijk der Nederlanden te blijven opkomen, tegen de stroom in van nieuwe nationalismen en vijandbeelden, is onze gezamenlijke verantwoordelijkheid. Dit vergt moed, want onzekerheden zijn er te over. Een democratische rechtsstaat moet worden gedragen door een politieke cultuur die dit erkent.

---

door *Ernst Hirsch Ballin*

De auteur is hoogleraar aan de juridische faculteiten van Tilburg University en de Universiteit van Amsterdam.¹

ONORA O'NEILL, EEN BRITSE FILOSOFE, gaf in 2002 in haar *BBC Reith Lecture* een scherpe analyse van de 'crisis of public trust' die zij toen al waarnam.² *Trust*, 'vertrouwen', wordt op verschillende manieren ondermijnd, bijvoorbeeld door terroristisch geweld, maar ook door het bedrieglijk vertellen van verhalen die mensen in diskrediet brengen. Nieuwe informatietechnologieën die dit verspreiden mogen dan antiautoritair zijn, ze tasten ook het democratische bestel aan. Dat bestel moet worden gedragen door een ethos van verantwoordelijkheid, met wederzijdse rechten en plichten.

Eind 2016 hield Onora O'Neill de jaarlijkse Tobias Asserlezing, georganiseerd door het T.M.C. Asser Instituut voor Internationaal en Europees recht.³ Het vertrouwen in nationale, Europese en internationale instituties is de afgelopen jaren verder aangetast. Geweld en wantrouwen versterken elkaar. Dat blijkt uit een groeiend aantal conflicten zonder uitweg, onder andere in het gebied van de uiteengevallen vroegere Sovjet-Unie en in het

Nabije Oosten. Bevolkingsgroepen zijn daar niet alleen tegen elkaar opgezet, maar ook tegen al die politici die hebben geprobeerd hun land als geheel te dienen. De in de jaren twintig van de vorige eeuw door Carl Schmitt geformuleerde opvatting dat politiek een strijd is tussen groepen die elkaar als vijanden bestrijden, lijkt daardoor te worden gerealiseerd – terwijl we toch dachten dat in 1945 door dit soort opvattingen een streep was gezet.

De stroom van populisme die zich tegen groepen mensen keert (met moslims en immigranten als favoriete collectieve zondebokken) is in Europa verder aangezwollen. Dat wordt ongetwijfeld in de hand gewerkt door bewegingen zoals Daesh (de ‘Islamitische Staat’) die, met een vervalsing – dat is de communis opinio van alle gezaghebbende moslimgeleerden – van de islam jonge mensen mobiliseert.

Staten en volkeren worden nauwelijks nog gedragen door idealen; in plaats daarvan heersen bij velen wantrouwen en angsten. Anderen waaien al snel met de wind mee, wat ontmoedigend werkt. De instellingen van de rechtsstaat moeten bescherming bieden tegen discriminatie van personen en groepen die het onderspit delven, wat sommige populistische politici – niet alleen in de vs – ertoe brengt ook naar de onafhankelijke rechterlijke macht uit te halen. Deze stroom is krachtig, maar dat mag ons er niet van weerhouden daartegen in te gaan en vertrouwenwekkende alternatieven te ontwikkelen.

Tegen deze achtergrond heb ik mij de afgelopen jaren verdiept in de levensgeschiedenissen van enkele mensen die onder veel moeilijker omstandigheden moed hielden en daardoor aan anderen hoop gaven: zoals pater Titus Brandsma, die de bisschoppen hielp om de *nsb* buiten de deur te houden bij katholieke maatschappelijke instellingen, de ontslagen Joodse president van de Hoge Raad, mr. L.E. Visser, en de Surinaamse activist Anton de Kom.⁴ Hun idealen gaven aan hun moed en strijdbaarheid voor ons betekenis. Zulke idealen moeten het recht en de instellingen van de rechtsstaat tot leven brengen.

DE LEVENSGESCHIEDENIS VAN GEORGE MADURO

Natuurlijk waren zij niet de enigen die zo’n voorbeeld hebben gesteld. In het honderdste jaar na zijn geboorte is George Maduro (1916-1945) op verschillende manieren en plaatsen herdacht. Zijn persoonlijke moed, zowel in mei 1940 na de Duitse inval als later in het verzet, is een bron van inspiratie; zijn onverschrokkenheid een aansporing om etnische scheidslijnen uit ons denken uit te bannen. Dat geeft het herdenken zin en waarde voor heden en toekomst.

*Maduro's onverschrokkenheid
in de slag om Holland
is een vermaning voor
iedereen die etniciteit als
beoordelingskader misbruikt*

De op Curaçao geboren Sefardisch-Joodse Antilliaanse Nederlander George Maduro was in mei 1940 24 jaar oud. Hij studeerde rechtsgeleerdheid in Leiden en was reserveluitenant der tweede klasse van de cavalerie toen de Duitse Wehrmacht op 10 mei Nederland binnenviel – *overviel*, beter gezegd,

want Nederland had na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 zijn neutraliteit strikt in acht genomen. Het ging dus evident om agressie in de volkenrechtelijke betekenis. Ondanks de grote Duitse overmacht bood de Nederlandse krijgsmacht gedurende vier dagen taai weerstand. Het Duitse aanvalsplan was erop gericht met luchtlantingstroepen de regio Den Haag, dat het centrum van regering en militair commando was, onmiddellijk onder Duitse controle te brengen, evenals de havenstad Rotterdam: de slag om Holland. Die opzet mislukte, deels door fouten aan Duitse zijde, deels door manmoedig verzet en zelfs kleine tegenoffensieven van Nederlandse zijde. Eén daarvan was de succesvolle ‘stormaanval op parachutisten die zich aan de Vliet, in een huis waar vier oude dames woonden, verschanst hadden’. Die aanval werd uitgevoerd onder leiding van luitenant Maduro, die met zijn kleine groep dappere militairen elf Duitse parachutisten krijgsgevangen wist te maken.⁵ De door de Duitse Wehrmacht ondervonden tegenslagen hebben weliswaar de Nederlandse capitulatie slechts vertraagd tot 14 mei, maar daarmee ontstond wel de ruimte waardoor eerst het prinselijk gezin en vervolgens koningin Wilhelmina en haar regering naar Engeland konden uitwijken. Dit heeft de uitvoering bemoeilijkt van Hitlers voornemen om een tot inschikkelijkheid gedwongen Nederlands volk in het Groot-Germaanse imperium te integreren.

De herovering van dit huis – villa Dorrepaal, eerder villa Leeuwenbergh genaamd – had dan ook veel meer dan enkel symbolische betekenis. De capitulatie van de Nederlandse krijgsmacht op 14 mei 1940 bracht mee dat George Maduro net als de andere militairen krijgsgevangen werd gemaakt. De meesten werden al na enkele weken vrijgelaten, maar Maduro werd een halfjaar vastgehouden. Na zijn vrijlating werd hij geconfronteerd met de eerste tekenen van de Jodenvervolging; hij liep als Joodse burger meer gevaar dan anderen. Hij sloot zich aan bij het verzet en dook onder bij de – later als Nederlands politica zeer bekend geworden – freule ‘Bob’ Wttewaal van Stoetwegen, de zus van zijn vriend Oncko. Oncko en George probeerden in 1943, langs hetzelfde spoor als waarlangs Ernest Cohen

Henriquez via Spanje naar Curaçao was gevlucht, te ontkomen, maar werden in Noord-Frankrijk gepakt. Op 9 februari 1945 bezweek George in het concentratiekamp Dachau aan vlektyfus, net als Anne Frank rond dezelfde tijd in Bergen-Belsen.

HET CATEGORISEREN VAN MENSEN ALS BRON VAN KWAAD

George Maduro is 28 jaar oud geworden: een kort leven waarin hij desalniettemin een onvergetelijke indruk heeft nagelaten. Als Nederlandse militair kan men in hem een man zien die bereid was te vechten en te sneuvelen voor vorst en vaderland, zoals men dat toen graag zei. Er is alle reden om aan te nemen dat ook voor hem koningin Wilhelmina en het huis van Oranje-Nassau, net als voor de freule, een persoonlijk betekenisvol ankerpunt vormden. Vanuit Antilliaans gezichtspunt was en is hij echter een landskind, *yu di Korsou*, iemand die net als andere Antillianen een vaak vergeten bijdrage aan de geallieerde strijd tegen nazi-Duitsland heeft geleverd. In het mozaïek van de Curaçaose samenleving was hij een van de Sefardiem die – als nazaten van de uit Spanje en Portugal verdreven Joden – in West-Europa, rond de Middellandse Zee en aan de kusten van West-Indië en Zuid-Amerika een grote bijdrage aan cultuur en handel hebben geleverd, tot op de dag van vandaag. Maar voor de nazi's telde dat laatste in het geheel niet: voor hen was hij enkel één van de leden van het gehate Joodse volk, dat zij met een ongekend doeltreffende verbeterheid hebben willen vernietigen.

Identificatie van een persoon kan en mag niet een rubricering zijn in een of andere categorie die tegenover andere categorieën wordt geplaatst. George Maduro's veelzijdige identiteit is een voor ons voortlevende weerlegging van wat de nazi's trachtten te doen: het reduceren van mensen tot een exemplaar uit een door hen gehate soort – zoals de Joden, of de Sinti, de Roma en andere door hen verachte volkeren – dan wel uit de door hen geprivilegieerde soort: de Ariërs.

Het rubriceren van mensen in een soort die zichzelf als de betere ziet en in vijandige soorten hoeft geen genocidale trekken aan te nemen, zoals bij de nazi's het geval was (of in Rwanda in 1994). Het kan zich ook 'onschuldiger' voordoen en alleen maar op segregatie of discriminatie uitdraaien. Nu ja, 'alleen maar'? Wanneer sollicitanten, omdat hun achternaam als die van een 'allochtoon', zoals dat tot voor kort officieel heette, wordt herkend, niet worden opgeroepen, wordt de kiem gelegd van frustraties die de sociale cohesie verscheuren. En wanneer mensen, enkel wegens hun religie of herkomst, worden aangemerkt als dragers van een terroristisch risico, worden angsten opgeroepen bij medeburgers en raakt de geest uit de fles van alleen maar meer angsten en frustraties.

Wie eerlijk over zichzelf en de samenleving denkt, zal zulke rubriceringen afwijzen en deze noch over zichzelf, noch over anderen willen afroepen. Toch worden ze in de politiek, hier en elders, en in die media die men merkwaardigerwijs ‘sociaal’ noemt, steeds dominanter. Nationalistische autoritaire politici komen, zelfs in landen van de Europese Unie, democratisch aan de macht en knijpen vervolgens minderheden af. Maar ook waar vooralsnog de rechtsstaat stevig verankerd is, winnen ‘identitaire’ stromingen – oftewel stromingen die een eenzijdig gedefinieerde eigenheid tot maatstaf van normaliteit maken – aan invloed. Integratie wordt opgevat als het omkatten van mensen (zie bijvoorbeeld de integratienota van het eerste kabinet-Rutte), immigratie wordt benaderd als een te keren ‘vloedstroom’, en fundamentele rechten, zoals dat op bescherming van vluchtelingen, worden gezien als een relict uit andere tijden. Frustraties onder hier opgegroeide Marokkaanse jongemannen worden door hen opnieuw afgereageerd op Joodse medeburgers. Het verhaal dat Joden als internationale complotteurs voorstelt (in zijn laatnegentiende-eeuwse versie de ‘protocollen van de wijzen van Zion’), doet in moderne varianten nog steeds de ronde.⁶

EENHEID IN VERSCHIEDENHEID: HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

Deze ontwikkelingen raken ieder staatsbestel dat mensen met verschillende religieuze, culturele of etnische achtergronden als burgers heeft, zoals het Koninkrijk der Nederlanden. Niemand zal beweren dat het samenleven in diversiteit vanzelf gaat. Verschillen in opleiding en taalbeheersing bemoeilijken de ervaring van gemeenschappelijkheid. Maar dat is geen onveranderlijke omstandigheid. De WRR heeft in een recent advies bepleit om, in plaats van asielzoekers langdurig in de wachtstand te zetten, zo snel mogelijk ruimte te maken voor arbeid en scholing. Eén staatsburgerschap vereist een voor het hele staatsbestel gemeenschappelijke mogelijkheid van communiceren, dus ofwel de gelijkwaardigheid van meer naast elkaar gebruikte en steeds naar elkaar vertaalde talen, zoals in Zwitserland, ofwel een algemene vaardigheid om dezelfde taal te gebruiken, desgewenst naast erkende regionale talen, zoals in Italië. Daarom werd in 2010, als een van de laatste resultaten van het vierde kabinet-Balkenende, kennis van de Nederlandse taal ingevoerd als algemene eis

*Het waarden van eenheid
in verscheidenheid is geen
‘cultureel relativisme’*

voor het verkrijgen van het Nederlanderschap, ook voor degenen die in de Caribische delen van het Koninkrijk wonen.

Het waarden van eenheid in verscheidenheid en van verschei-

denheid in eenheid is geen ‘cultureel relativisme’, zoals een helaas steeds krachtiger stroom van een nieuw, in nette bewoordingen vervat nationalisme ons wil doen geloven. Eerder zou men het ‘cultureel realisme’ kunnen noemen, dat ruimte maakt voor wisselwerking, nieuwe ideeën en openheid jegens anderen die geen vreemden hoeven te blijven.

George Maduro ging met heldenmoed tegen het militaire geweld in, zocht daarna wederom met grote persoonlijke moed een uitweg uit het bezette Nederland, en manifesteerde zich zelfs in het concentratiekamp nog als iemand die men niet zomaar onder de duim kreeg. Kunnen wij ook nog iets leren van de mentale kracht van iemand als hij, die zich niet laat reduceren tot een exemplaar van een door anderen gehate soort?

Ik ga terug naar de vraag die ik eerder stelde. Antilliaan, Curaçaoënaar, Hagenaar, Nederlander, Sefardiem, Jood, militair, verzetsman: hoe zullen wij George Maduro identificeren? Geen van zulke rubriceringen mag nog afdoen aan dat wat een rechtsstaat aan *eenieder* verschuldigd is, namelijk dat hij of zij als persoon in staat moet worden gesteld levensplannen te verwirkelijken en als staatsburger een aandeel te nemen in het publieke leven, met rechten en plichten.

Het Koninkrijk der Nederlanden heeft één ongedeeld staatsburgerschap. Deze in het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden (1954) neergelegde keuze behoort tot de grondslagen van ons gecompliceerde, uit vier landen met eigen en gemeenschappelijke instituties opgebouwde staatsbestel. Het besef dat dit staatsbestel wordt gekenmerkt door één staatshoofd, de Koning, is – zo lijkt het – levendiger dan dat er één staatsburgerschap is. Toch is dat laatste niet minder belangrijk (en het een heeft ook met het ander te maken). Het ene staatsburgerschap is geen beletsel voor gedifferentieerde identiteit. De leden van de Staten-Generaal en de Staten van de Caribische landen van het Koninkrijk leggen bij de inhuldiging van de Koning een eed of belofte van trouw af ‘namens de volkeren van het Koninkrijk’, aldus de in 1992 vastgestelde tekst.⁷ De voordien geldende tekst voorzag in een eed of belofte van de leden van de Staten-Generaal ‘namens het Nederlandsche volk’.

Men kan daaruit afleiden dat de parlementsleden allemaal een veelheid van volkeren vertegenwoordigen: het Koninkrijk der Nederlanden als veelvolkerenstaat dus. Dit is in overeenstemming met de sinds de Tweede Wereldoorlog aanvaarde gedachte dat het volkenrechtelijke zelfbeschikkingsrecht van volkeren kan worden uitgeoefend door de bevolking van de vroegere koloniën. Het Statuut verstaat zichzelf ook als een uitoefening van het zelfbeschikkingsrecht. Al wordt een herleiding tot de ‘volkeren’ vermeden (mogelijk omdat een associatie met volkssoevereiniteit toen nog op veel weerstand stuitte), blijktens de officiële toelichting ging het daar

wel om: ‘De [toen] drie landen gevoelen zich verbonden met het Koningshuis en onder hun bevolkingen bestaan gemeenschappelijke rechtsovertuigingen. Zij zijn derhalve van oordeel dat met de nieuwe rechtsorde ideële en materiële belangen van hun volken zijn gediend.’ De Grondwet en de Staatsregelingen kennen alle vier een eigen volk, dat door het parlement wordt vertegenwoordigd, bijvoorbeeld artikel 39 van de Staatsregeling van Curaçao: ‘De Staten vertegenwoordigen het gehele Curaçaose volk.’ Uit artikel 43 blijkt vervolgens wie daartoe kiesgerechtigd zijn: alle meerderjarige ‘ingezetenen van Curaçao met de Nederlandse nationaliteit’. (Een gevolg van de in 2010 gemaakte keuze is dat de Bonairiaanse, Sabaanse en Eustatiaanse Nederlanders tot het Nederlandse volk in de zin van artikel 50 Grondwet worden gerekend.)

Af en toe gaan in de Nederlandse politiek stemmen op om vestiging vanuit de Caribische delen van het Koninkrijk in Nederland aan beperkingen of vergunningen te binden, maar zeker nu *alle* Nederlanders ook burgers van de Europese Unie zijn, zijn de mogelijkheden voor zo’n regeling uiterst beperkt. Zulke regelingen zouden afbreuk doen aan het ongedeelde staatsburgerschap als constitutioneel fundament van het Koninkrijk. Enkele jaren geleden kwam in een van de huidige regeringsfracties de gedachte op om de paspoorten van Nederlandse staatsburgers van een kleurte te voorzien naargelang van het land waaraan de houder werd toegerekend. Dat juridisch onuitvoerbaar en bovendien nogal aanstootgevende idee is gelukkig intussen overgewaaid.

De Nederlander, uit welk land van het Koninkrijk ook afkomstig, wordt doordat hij zich in een ander land van het Koninkrijk vestigt, opgenomen in de daar geldende rechtsorde. Hij krijgt daar bijvoorbeeld kiesrecht, terwijl hij het in het land dat hij heeft verlaten, verliest. De conflictregels van het internationaal en interregionaal privaatrecht voegen zich in zulke

situaties ook naar het land van vestiging c.q. van gewone verblijfplaats. We kunnen dan ook de beoogende vaststelling doen dat ons constitutionele recht, met het ene staatsburgerschap voor vier volkeren, een in onze tijd passend open burgerschap – een *transnational citizenship* avant la lettre – heeft gecreëerd. Dit biedt ruimte voor

Ons constitutionele recht, met het ene staatsburgerschap voor vier volkeren, heeft een transnational citizenship avant la lettre gecreëerd

mensen wier levensloop zich in verschillende levensfasen op verschillende plaatsen afspeelt, zonder dat zij de banden van hun netwerken hoeven door te snijden.

Het Nederlandschap creëert dus een burgerschap in het gehele Koninkrijk en daarbuiten (want er is één type paspoort voor alle Nederlanders, van rechtswege tevens Unieburgers, met de daarbij horende herkenningstekens). Het is daarom teleurstellend dat de Caribische landen van het Koninkrijk nog steeds vasthouden aan de uit de koloniale tijd voortgekomen vestigingsregelingen, die onderscheid maken naargelang van de herkomst van iemand met de Nederlandse nationaliteit. Niet minder merkwaardig is de regeling van artikel B1 van de Kieswet. Deze bepaling kent het actief kiesrecht voor de Tweede Kamer mede toe aan Nederlanders die buiten Nederland gevestigd zijn, bijvoorbeeld in Venezuela of Colombia, maar zondert daarvan de personen uit die ingezetenen van Aruba, Curaçao of Sint-Maarten zijn (blijkbaar met de gedachte dat die hun eigen volksvertegenwoordiging hebben). Op die uitzondering wordt vervolgens een uitzondering gemaakt voor de Nederlander die weliswaar *nu* ingezetene van een der Caribische landen is, maar ten minste tien jaar ingezetene van Nederland is geweest of aldaar in Nederlandse overheidsdienst werkzaam is, alsmede zijn of haar echtgenoot, partner of kind.

NOODZAAK OPNIEUW TEGEN DE STROOM IN TE GAAN

De Raad van State heeft in 2004 een rapport gepubliceerd over de toekomst van het Koninkrijk, onder de veelzeggende titel *Verdieping of geleidelijk uiteengaan*?⁸ Verdieping moet via constitutionele rechtsontwikkeling mogelijk worden gemaakt, maar kan alleen maar werken als ze wordt gedragen door een levend gevoel van wederzijdse betrokkenheid en solidariteit.

Die voorwaarde is nu, helaas, niet vervuld. De afgelopen jaren is steeds duidelijker geworden dat de voorstelling van identiteit en cultuur als een enkelvoudig persoonskenmerk daaraan in de weg staat. Dat uit zich op allerlei inofficiële en officiële manieren. Arubaanse, Curaçaose en Sint-Maartense Nederlanders werden tot voor kort als ‘allochtonen’ gekenmerkt, als ‘niet-westerse’ allochtonen zelfs. Het Nederlandschap wordt in de versimpeling van publiciteit en politiek gewoonlijk omschreven als ‘het hebben van een Nederlands paspoort’, ook in de West – als een gemak schenkend gebruiksvoorwerp dus, in plaats van als de kwaliteit van staatsburger, met rechten en plichten. Pleidooien in allerlei vorm om nationale eigenheid te beschermen mogen als monumentenzorg welkom zijn, maar een cultuur die zich afsluit voor interacties met andere culturen houdt op zich te ontwikkelen.

Dat zijn de reële vragen waarmee wij worden geconfronteerd wanneer we ons afvragen voor wie of wat helden als George Maduro streden en het leven lieten. Dat was – in hoop – voor een toekomst in vrijheid en open-

heid; een toekomst waarin de rijkdom van verbindingen die mensen met anderen leggen niet meer angstig wordt onderdrukt en waarin ieders persoonlijke waardigheid wordt beschermd en verdedigd. Daarvoor te kiezen, tegen de stroom in van nieuwe nationalismen en vijandbeelden, is *onze* verantwoordelijkheid. De Caribische delen van het Koninkrijk staan niet voorop in de steeds meer naar binnen gekeerde Nederlandse politieke discussie, maar ook daar gaat het om een waardige toekomst van mensen die ook medeburgers zijn.

Noten

- 1 Deze bijdrage is een bewerking van de lezing die ik op 10 mei 2016 hield ter herdenking van de honderdste geboortedag van George Maduro. Zie over zijn leven: Kathleen Brandt-Carey, *Ridder zonder vrees of blaam. Het leven van George Maduro 1916-1945*. Houten: Het Spectrum, 2016.
- 2 Onora O'Neill, *A question of trust. The BBC Reith Lectures 2002*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 91.
- 3 Onora O'Neill, *Accountable institutions, trustworthy cultures* (tweede jaarlijkse Asserlezing), Den Haag, 8 december 2016.
- 4 Daarom schreef ik over hen in mijn essaybundel: Ernst Hirsch Ballin, *Tegen de stroom. Over mensen en ideeën die hoop geven in benarde tijden*. Amsterdam: Querido, 2016.
- 5 Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1970, p. 136.
- 6 Wolfgang Benz, *Die Protokolle der Weisen von Zion. Die Legende von der jüdischen Weltverschwörung*. München: Beck, 2011, pp. 96-104.
- 7 Rijkswet van 27 februari 1992, Stb. 121, ter uitvoering van artikel 47 Statuut en artikel 31 Grondwet.
- 8 Raad van State, *Verdieping of geleidelijk uiteengaan?* Den Haag: RvS, 2004.

Jongeren als tekens van hoop

Het is prachtig om hoop te hebben teneinde de moed niet te verliezen. Opvallend is echter dat jongeren het woord 'hoop' nauwelijks in de mond nemen. Ze leven niet tussen hoop en vrees, maar veelal in het nu. In hun eigen woorden: 'De wereld is zoals die is, ik groei erin op en ga er mijn toekomst bouwen.' Paradoxaalwijs gaat van deze jongeren in zekere zin hoop uit, zoals ook hun gevoel van eigenwaarde en hun streven om iets moois in de wereld te gaan doen inspirerend voor oudere generaties kunnen zijn.

---

door *Monique van Dijk-Groeneboer*

De auteur is universitair docent godsdienstsociologie en coördinator van de Lerarenopleiding Godsdienst en Levensbeschouwing aan de Tilburg School of Catholic Theology (Tilburg University).

ER KAN BIJNA GEEN GROTERE KLOOF BESTAAN tussen de twee concepten 'jongeren' en 'hoop'. Ze komen uit twee verschillende taalwerelden. 'Hoop' is een woord dat oudere mensen gebruiken die vinden dat er iets zou moeten veranderen in de wereld. 'Hoop' hebben parochiebesturen en kerkenraden als er weer eens enkele jongeren op een activiteit zijn afgekomen; dat geeft hoop voor het voortbestaan van de kerk en doet hen hopen dat er ooit weer volle kerken zullen zijn. 'Hoop' hebben ouders van wie de kinderen zo puberen dat ze vrezen dat het nooit meer iets wordt, dat ze volstrekt hedonistisch door het leven zullen gaan en dat drank en drugs wellicht hun hersenen kapotmaken; zij hopen dan dat de kinderen eroverheen groeien en dat 'het weer goed komt' als ze volwassen zijn.¹

Het is dus prachtig om hoop te hebben om zo de moed niet te verliezen, maar jongeren zullen zelf nauwelijks het woord 'hoop' in de mond nemen. Het woord 'jongere' ook niet trouwens; niemand onder de 20 noemt zichzelf een 'jongere'. Net zoals bij het concept 'hoop' praten we over 'jongeren' vanuit het perspectief van een oudere.

Zijn jongeren dan 'hooploos'? Leven ze zonder verwachtingen, zonder

toekomstperspectief? Dit doen zij niet. Onderzoek wijst uit dat al dan niet met angst of vrees in verband staande hoop voor hen geen bepalende betekenis heeft. Zij zijn gewoon jong, leven nu hun leven en vinden de wereld zoals die zich nu aan hen aandient 'gewoon'. In onderzoek worden ze de millennials genoemd,² de 'generatie ik',³ of de internetgeneratie.⁴ Jongeren hebben geen moeite met de 24 uursmaatschappij, de enorme impact van globalisering en digitalisering, de verdwijnende instituties, de secularisering of multiculturaliteit. Dit *is* hun wereld en zij groeien erin op. In deze samenleving zoeken ze naar hun identiteit: naar wie ze willen zijn, met wie ze willen leven, wat ze willen worden en waar ze willen wonen; het huisje-boompje-beestje-idee anno nu.

JONGEREN EN HUN ZINGEVING

In onze masteropleiding theologie, en in het bijzonder in de lerarenopleiding godsdienst en levensbeschouwing, leiden we mensen op die met jongeren het gesprek aangaan over hun kernwaarden, over wat hen drijft en motiveert in het leven bij het maken van keuzes. Als daar echt een open dialoog over plaatsvindt, blijken die waarden ook vaak verbonden te kunnen worden met de christelijke waarden van naastenliefde, openheid, respect. Deze waarden herleiden zij naar de christelijke traditie die ons land bepaald heeft. Dát waarden dus kunnen worden teruggevoerd op een rijke traditie geeft jongeren wel vaak kracht en extra houvast in al die keuzes die zij de hele dag door moeten maken. Het besef geworteld te zijn maakt hen sterker bij het afwegen van al die keuzes, en geeft hun het vertrouwen dat ze mogen worden wie ze echt zijn.

Ik doe ten behoeve van de genoemde lerarenopleiding al jaren onderzoek naar jongeren, hun religie en zingeving.⁵ Correlaat hiervan is dat ik de hoop bij (oudere) mensen intensiveer; mensen die zich zorgen maken om de huidige generatie jongeren. Ik begin bij de jongeren zelf en tracht te denken vanuit hun perspectief. Vervolgens zoek ik in hun uitspraken naar hun diepere lagen, hun spiritualiteit, hun zingeving. In het kader van dit artikel wil ik enkele waarden bespreken die jongeren belangrijk vinden.

De jongeren krijgen een lijst voorgelegd van 23 waarden die ze heel belangrijk, belangrijk, neutraal, onbelangrijk of heel onbelangrijk kunnen vinden; ze scoren deze waarden dus op een zogenoemde vijfpuntsschaal.

De drie antwoorden die door de meeste leerlingen (15- tot 18-jarigen) als belangrijk of heel belangrijk worden gescoord zijn: blij zijn met jezelf, van het leven genieten, vrij en onafhankelijk zijn (91-93%). Op deze leeftijd zijn jongeren dus vooral met zichzelf bezig, zo lijkt het. Dat is ook niet zo verwonderlijk. Het lichaam ontwikkelt zich tot een volwassen lijf. De jongeren

zitten nog op school en moeten daar van alles wat niet altijd even relevant lijkt voor hun eigen leven. Zij wonen meestal nog thuis, en ook hun ouders hebben zo hun verwachtingen over hoe hun kinderen zich moeten gedragen en wat zij belangrijk moeten vinden. Vrij zijn van al die opgelegde wensen en verwachtingen is op dat moment het liefste wat zij willen.

Toch komen ook meer christelijke waarden in de lijst van deze scholieren zeker niet op de laatste plaats. Men vindt rechtvaardig zijn (81 % belangrijk), je inzetten voor een rechtvaardige maatschappij (55 %) en altijd klaarstaan voor anderen (78 %) zeker niet irrelevant. Echt geloofsgerelateerde waarden bevinden zich evenwel onderaan in de lijst. Een leven begeleid door God, vertrouwen hebben in God, en geloof hebben kunnen zich niet verheugen in veel belangstelling van middelbare scholieren; 47-64 % vindt deze waarden onbelangrijk tot zeer onbelangrijk.

Een interessante waarde die ik uit deze lijst met waarden nog wil noemen is het genieten van stille momenten (door 36 % belangrijk gevonden en slechts door 17 % onbelangrijk). Vaak vinden oudere mensen dat het leven van jongeren veel te vol zit. Ze zijn vergroeid met hun mobiele telefoon en staan voortdurend in contact met anderen. Zij doen ook meerdere dingen tegelijk, zoals huiswerk maken, muziek luisteren, film kijken en chatten met vrienden. Men wenst de jeugd de rust om eens na te denken over hun keuzes, om te verstillen in alle drukte, om hun kernwaarden te overdenken om deze vervolgens tot uiting te kunnen laten komen. Weder-

Als wij jongeren vertrouwen en helpen om sterke mensen te worden in de wereld waarin zij groot worden, is de vrees voor de toekomst minder gegrond

om is dit een wens vanuit het perspectief van hun eigen jeugd. Maar voor de jongeren van nu is het ondenkbaar om zonder mobiele telefoon door het leven te gaan; voor hen is de wereld nu eenmaal dag en nacht via internet bereikbaar voor alle antwoorden. Klinkt dit vrij hopeloos? Het is nu eenmaal zoals het is. Als wij hen vertrouwen en

helpen om sterke mensen te worden *in het hier en nu*, in de wereld waarin zij groot worden, is de vrees voor de toekomst minder groot en komt hoop vrij, die niettemin geen centrale notie in hun denken is.

JONGEREN EN HUN ZORGEN

Omgekeerd evenredig aan het zoeken naar redenen voor hoop is het achterhalen van redenen waarom jongeren bezorgd zijn. In onze vragenlijst komt de volgende vraag voor: 'Waar maak jij je zorgen over?' De zorg

om slechte cijfers staat daarbij bovenaan (deze wordt door 66 % van de leerlingen aangekruist). Uiteraard is het halen van goede cijfers en daarmee het afronden van een schoolopleiding voor de meeste scholieren een belangrijk streven. Zorgen over een dierbaar persoon die ziek is of is overleden staat op de tweede plaats (door 49 % aangekruist) en problemen met ouders staat op de derde plaats (40 %). 19 % kruist 'de samenleving' aan als iets waarover men zich zorgen maakt. Het zou bijzonder interessant zijn te weten wat ze daarmee nu precies bedoelen, maar helaas leent een kwantitatieve enquête zich er niet goed voor om dit te achterhalen. Als dit in een kwalitatief onderzoek in de toekomst wel nagestreefd zou worden, dan kan ook het aspect van hoop in de belevingswereld van jongeren – of het ontbreken ervan – wellicht een genuanceerdere inhoud krijgen.

In het onderzoek onder scholieren waren wij ook nog benieuwd naar wie men toe gaat als men zich zorgen maakt. Daarbij staan ouders bovenaan (door 65 % genoemd). Dit laat zien dat de band tussen kinderen en ouders gekarakteriseerd wordt door wederzijds vertrouwen. Vrienden komen op de tweede plaats (58 %). De veelgehoorde uitspraak dat peers het belangrijkste zijn voor jongeren klopt dus niet: bezorgde scholieren delen hun zorgen dus liever met hun ouders dan met vrienden.

Kennen jonge mensen nog voorbeeldfiguren of idolen die hen inspireren in deze tijd? Op deze vraag konden de leerlingen diverse mensen aankruisen. Iemand in de eigen omgeving wordt daarbij het meest gekozen (58 %), gevolgd door een filmster, popster of muzikant (55 %). Ook mensen uit de sport fungeren als voorbeeldfiguur (48 %), evenals wereldleiders of politici (40 %), kunstenaars en schrijvers (39 %) en mensen met een ideaal (38 %). Wereldleiders en politici die met name genoemd worden zijn Barack Obama (15 %) en Nelson Mandela (3 %). Landelijke politici worden sporadisch genoemd, zoals Geert Wilders (2 %), Mark Rutte en Diederik Samsom (beiden minder dan 1 %). Mensen met een ideaal zijn in de ogen van jonge mensen bijvoorbeeld Nelson Mandela, Gandhi en Martin Luther King. Ook stichtingen of verenigingen als Greenpeace, Unicef, Artsen zonder Grenzen en het Wereldnatuurfonds worden als inspirerend voorbeeld genoemd. Stichters van een religie of godsdienst worden iets minder vaak als voorbeeldfiguur gezien (35 %). Hierbij werden Jezus (6 %) en Mohammed (2 %) het meest genoemd.

JONGEREN EN HUN GELOOF

Zoals gezegd is met een kwantitatief onderzoek niet te achterhalen waar respondenten precies aan denken als ze een bepaald antwoord aankruisen. Verstaan zij onder de genoemde begrippen hetzelfde als de onderzoekers

die de lijst hebben samengesteld? Wat vinden ze nu eigenlijk zelf? Daarom hebben we ook een open vraag ingevoerd waarin de leerlingen kunnen aangeven wat ze zelf belangrijk vinden op het gebied van geloof, levensbeschouwing, religie en zingeving. Daar komen bijzonder mooie reacties op. Het voert te ver om er hier dieper op in te gaan, maar enkele antwoorden wil ik u niet onthouden:

‘Het vertrouwen op God en het vasthouden aan hem als je het moeilijk hebt, en je naasten liefhebben en niet oordelen over de mensen om je heen. En ook geen zorgen hebben voor de toekomst, want daar voorziet God in, en genieten van de talenten die God je gegeven heeft en alles om je heen.’

‘Als jij je maar verbonden voelt met iets of iemand, dan komt het goed.’

‘Het geloof moet mensen rust geven en het gevoel geven dat zij ook bestaan en niet zomaar een nummertje zijn.’

‘Ik vind het belangrijk om mijn dromen na te jagen, want daardoor voelt het alsof mijn leven een beetje zin heeft.’

‘Ik vind het belangrijk om voor mezelf te weten wat ik belangrijk vind in mijn leven, om zelf over dit soort dingen na te denken en om er anderen over te horen. Het liefst van mensen die mij inspireren en zelf weer aan het denken zetten.’

In deze uitspraken proef je de positiviteit van de scholieren. Ze zijn ervan overtuigd dat ze er zelf toe doen en dat ze het leven aankunnen. Ze klagen niet over het vele gebruik van internet, over de globalisering en het ver-

dwijnen van instituties. In hun antwoorden, onze gegevens dus, vinden we geen tekens van angst en dus ook geen tekens van hoop. Zij leven in het hier en nu en zijn optimistisch. Bovendien blijkt dat jongeren ook graag echt gezien, gerespecteerd en serieus genomen willen worden. Zij willen gewaar-

Jongeren willen gewaardeerd worden, en niet alleen worden gezien als bron van hoop voor angstige oudere mensen

deerd worden, en niet alleen gezien worden als bron van hoop voor oudere mensen die ten diepste door angst worden bepaald.

JONGEREN INSPIREREN

Als onderzoeker neem ik dus als uitgangspunt datgene wat bij jongeren leeft aan zingeving en spiritualiteit, en zoek ik naar waarden in het leven. Zoals gezegd kan ik dan niet anders dan concluderen dat zij hun leven niet vanuit vrees of hoop gestalte geven, maar ‘gewoon’ in het ‘nu’ leven. Paradoxalerwijs put ik daar, als onderzoeker en als ouder mens, in zekere zin hoop uit, zoals ook hun gevoel van eigenwaarde en hun streven om iets moois in de wereld te gaan doen inspirerend kunnen werken op mensen van mijn generatie. Voorwaarde is wel dat jongeren door de voorgaande generaties moeten worden gezien zoals zij werkelijk zijn, en dat zij niet in het licht van de vrees voor de toekomst die in deze generaties leeft, worden gezien als zorgwekkend. Evenmin dienen zij te worden beschouwd als degenen die verbetering moeten aanbrengen, omdat de ouderen vrezen dat het anders niet goed zal gaan in de wereld. Juist omdat jongeren niet tussen hoop en vrees laveren, dient de oudere generatie deze ook niet in hen te projecteren. Zo bezien kan het woord ‘hoop’ voor jongeren gewoon uit hun taalgebruik blijven, want bij hen is er geen angst en geen hoop; het *is* al goed.

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld: Bert Roebben, *Godsdienstpedagogiek van de hoop. Grondlijnen voor religieuze vorming*. Leuven: Acco, 2007; Sara Savage, Sylvia Collins-Mayo en Bob Mayo (red.), *Making sense of Generation Y. The world view of 16- to 25-year-olds*. Londen, 2006; Ton Zondervan (red.), *Bricolage en bezieling. Over jongeren, cultuur en religie*. Avebode: Altiora, 2008; Marisa Crawford en Graham Rossiter, *Reasons for living. Education and young people's search for meaning, identity and spirituality. A handbook*. Camberwell: ACER Press, 2006; Hans-Georg Ziebertz en Ulrich Riegel, *Letzte Sicherheiten. Eine empirische Untersuchung zu Weltbildern jugendlicher*. Freiburg: Herder, 2008.
- 2 Neil Howe en William Strauss, *Millennials rising. The next great generation*. New York: Vintage, 2000.
- 3 Ofwel ‘Generation Me’; Jean M. Twenge, *Generation Me. Why today's young Americans are more confident, assertive, entitled – and more miserable than ever before*. New York: Free Press, 2014.
- 4 Ofwel ‘Net Generation’; Ian Shapira, ‘What comes next after Generation X?’, *The Washington Post*, 6 juli 2008.
- 5 Vijfjaarlijkse enquête onder middelbare scholieren. Zie voor rapportages: Monique van Dijk-Groeneboer en Jacques Maas, *Op zoektocht. Levenslang!* Utrecht: Katholieke Theologische Universiteit, 2001; Monique van Dijk-Groeneboer en Jacques Maas, *Geloof? Ef checke! Onderzoek naar jongeren en zingeving*. Utrecht: KtU, 2005; Monique van Dijk-Groeneboer, Jacques Maas en Hans van den Bosch, *‘Godsdienst? Lekker belangrijk!’ Onderzoek naar jongeren en zingeving*. Tilburg: Katholieke Faculteit Theologie, 2008; en Monique van Dijk-Groeneboer en Bernice Brijan, *Kerk uit zicht? Jongeren inspireren ...!* Tilburg: Tilburg University, 2013.

De actualiteit van

Charles Péguy

(Orléans 1873-Villeroy 1914)

---

door *Margriet van der Kooi*

De auteur is geestelijk verzorgster in het Zuwe Hofpoort Ziekenhuis en het Regionaal Psychiatrisch Centrum in Woerden.

Het kleine meisje van de hoop

‘We are in the season of hope’, zei president Obama een paar jaar geleden in een decembertoespraak. Het *NOS Journaal* vertaalde lafjes: ‘Het loopt tegen de kerstdagen.’ Het bericht werd er ineens onbetekenend en plat door. Ik begreep de keus van de vertaler niet.

Obama bepaalde ons bij de tijd van het jaar, het seizoen van de hoop. Na de onverwachte uitslag van de Amerikaanse verkiezingen, na de brexit, na het Oekraïne referendum in eigen land, bepalen onzekerheid, vrees en beven meer de stemming dan hoop.

Opmerkelijk is dat het thema hoop ‘in’ is. Het thema wanhoop ook. Cynici zeggen graag dat hoop de projectie is van onze fantasie. We kunnen tegenwerpen dat dat even-

goed van de wanhoop gezegd kan worden. Wanhoop slaat lam, genereert apathie en angst. Hoop wakkert mensen aan om elke deur te openen, om mogelijkheden te verkennen, om verbindingen met anderen aan te durven. Hoop oefent het verlangen, weerstaat de wanhoop, vernieuwt visioenen. Maar waarop zouden we hopen?

In zijn prachtige tekst over de tweede van de drie christelijke deugden – geloof, hoop en liefde – roept de Franse literator Charles Péguy het beeld op van de hoop die als klein meisje tussen haar twee grote zussen loopt, haast verloren tussen hun ruisende rokken. Tussen haar twee grote zussen Geloof en Liefde in lijkt het of Hoop zich voorttrekken

laat. Maar wie goed kijkt ziet dat het net andersom is: zij is het die haar twee grote zussen vooruithelpt. Zij, het kleine meisje Hoop, geeft richting en moed. 'Wat Mij het meest bij de mensen verbaast', laat Péguy God zeggen, 'is de hoop. De mensenkinderen, ze zien toch wat er in de wereld allemaal gebeurt. En toch geloven ze dat het morgen beter gaat. Ja, dat is wel het grootste wonder dat Ik gemaakt heb. Ik ben er Zelf ondersteboven van.'

* * *

Charles Péguy was nog maar 41 jaar toen hij in de Eerste Wereldoorlog sneuvelde, op 5 september 1914 tijdens de Eerste slag bij de Marne. Als ik zijn levensverhaal lees, voel ik me verbonden, hoewel de tijd ons een eeuw van elkaar scheidt. Hij was een man die zich sterk sociaal geëngageerd had en die zich met hart en ziel inzette voor grote waarden als waarheid en gerechtigheid, en die waarden steeds meer vanuit zijn katholieke geloof fundeerde: 'Wie de waarheid niet uitschreeuwt als hij haar kent, maakt zichzelf medeplichtig aan liegen en verdraaien.' Hij was van boerenafkomst, groeide op in het gebied rond de kathedraal van Chartres – die hij 'mijn kathedraal' noemde. Hij was op een oorspronkelijke en diepe wijze vroom, met een grote verering voor Maria, maar keerde als jongeman zijn rooms-katholieke Kerk een tijdlang de rug toe. Hij sloot zich aan bij de socialistische beweging, tenderde zelfs naar het marxisme, maar bekeerde zich later opnieuw tot het katholicisme en was bekend als patriot. Hoewel hij geen kerkganger werd, de sacramenten niet ontving en zijn kinderen niet liet dopen – hij trouwde een vrouw die vrijdenkster was – waren zijn politieke opvattingen sterk gekleurd door zijn spiritualiteit.

Zo koos hij in de affaire-Dreyfus partij voor de Joodse officier in het Franse leger, die beschuldigd werd van landverraad en spionage. De zaak rond Alfred Dreyfus was een grootschalig schandaal rond de eeuwwisseling dat grote gevolgen had voor de Franse politiek. Émile Zola bracht in 1898 de zaak aan het licht door een open brief aan de Franse president van de (Derde) Franse Republiek in de literaire krant *L'Aurore*: 'J'accuse ...!' Hierin beschuldigde Zola speciaal de toenmalige minister van Oorlog en diens ministerie van het opzettelijk gebruikmaken van vals bewijsmateriaal om de kapitein van Joodse afkomst veroordeeld te krijgen wegens hoogverraad. Zola, Jaurès en Péguy behoorden tot de leidende figuren in het pro-Dreyfuskamp. De zaak verdeelde de Franse maatschappij in twee kampen, geleid door respectievelijk de Ligue des Droits de l'Homme (Liga voor de Mensenrechten) en de Ligue de la Patrie Française, waarbij de vraag centraal stond of het individu ondergeschikt mag worden gemaakt aan of zelfs opgeofferd mag worden voor het collectief. Péguy meende dat dat nooit mocht: elk mens heeft recht om in vrijheid zichzelf te zijn en een menswaardig bestaan te leiden. Niemand mocht buitengesloten of gemarginaliseerd worden. Niet zozeer 'eenheid' was voor hem het sleutelwoord, maar 'cohesie'.

De verschillen van inzicht en opvatting met zijn socialistische kameraden bleken te diep en te fundamenteel. In 1899 brak hij met de socialistische beweging, in 1908 bleek hij overtuigd katholiek te zijn geworden – een geloof dat in het verlengde van zijn sociaal-humanistische opvattingen lag. Péguy was bezorgd 'over de instorting van het maatschappelijk en intellectueel leven', over 'hoe kwade eerzucht en hebzucht ont-

ketend werden in naam van vrijheid, gelijkheid en broederschap' en over de politiek die zich afkeerde van de tradities van zijn land. Het troost en verontrust me tegelijkertijd dat er zoveel overeenkomsten met onze tijd zijn aan te wijzen.

En toch koos Péguy niet voor cynisme. Hij wees een weg waarop ik hem volg:¹ het speuren naar sporen van hoop en het ontwikkelen van de houding van hoop. Niet zonder reden is hij de geschiedenis ingegaan als de apostel of de dichter van de hoop. In een lange en wonderlijke tekst vol associaties en herhalingen voert hij het beeld op van God die zich verwondert over het mysterie van zijn schepping.² Hij laat God zeggen:

Van het geloof sta Ik niet versteld.

Dat is niet verbazingwekkend.

Ik kom zozeer aan het licht in mijn schepping.

In de zon en in de maan en in de sterren.

In al mijn schepselen.

...

Van de liefde, zegt God, sta ik niet versteld.

Dat is niet verbazingwekkend.

Die arme schepselen zijn zo ongelukkig dat ze, als ze tenminste geen hart van steen hebben, wel van elkaar moeten houden.

...

Maar waar Ik versteld van sta, zegt God, is de hoop.

Die hoop verbaast Mij.

Dat die arme kinderen zien hoe het allemaal gebeurt en dat ze geloven dat het morgen beter zal gaan.

Dat is verbazingwekkend en het is wel het grootste wonder van onze genade.

En Ik sta er zelf versteld van.

En mijn genade moet inderdaad ongelooflijk krachtig zijn.

En het is gemakkelijk, een gevaarlijke neiging, om te wanhopen en dat is een grote bekoring.

Vervolgens voert Péguy het beeld op van Geloof, Liefde en Hoop als drie vrouwenfiguren. Geloof en Liefde zijn twee grote zussen in ruisende rokken, een beetje verkreukeld door het leven. Vermoeid sjouwen ze over de aarde, een eindeloze weg:

Het geloof is een trouwe bruid ...

De liefde is een toegewijde moeder ...

Maar de hoop is een heel klein meisje.

Daar stapt ze, de kleine hoop, tussen haar beide grote zussen.

Zij, de kleinste, trekt alles op gang.³

Over dat meisje van de hoop weidt Péguy ruim tweehonderd bladzijden uit. Het is een ongebruikelijk soort tekst, springerig, levendig als het meisje zelf, vertederend, warrig soms, poëtisch, houterig af en toe, maar Péguy's verrukking spat van de bladzijden af: dat dat toch bestaat, de hoop!

Waar haalt dat kind zoveel zuiver water en zoveel helder water vandaan.

Een of ander mysterie.

– Beste mensen, zegt God, zo ingewikkeld is dat niet.

Haar mysterie is niet ingewikkeld.

... zij maakt juist met vies water haar bronnen van zuiver water.⁴

* * *

‘Met vies water toch zuiver water maken.’ Sinds ik dit beeld van Péguy leerde kennen zie ik haar overal lopen, dat kleine meisje van de hoop, dat ‘met vies water toch haar bronnen van zuiver water maken kan’. Ik houd van dat beeld. Ik zie haar vaak rondgaan, sinds ik dit gedicht dertig jaar geleden voor het eerst las: dat kleine meisje van de hoop. Ze ritselt in de uniformen van twee Italiaanse politiemannen over wie ik een bericht in *Trouw* las. Er was de melding geweest van een zeer oud echtpaar, blijkbaar zo overgelaten aan zichzelf dat de vrouw uit het niets was gaan gillen. Het verhaal ging dat de twee politiemannen binnenkwamen, de situatie aanzagen en zonder omhaal begonnen te kijken wat er in huis was aan voorraad, dat op het aanrecht zetten en een eenvoudige pastamaaltijd klaarmaakten. Ze dekten de tafel en aten mee. Dat bracht rust en vrede.

Zuiver water maken met vies water. Dat is wat zo’n bericht bewerkt; mijn hart springt ervan op, hoop! Denk alleen niet dat hoop je komt aanwaaien. Aan alles wat kostbaar is, hangt een prijskaartje. We moeten moeite

Hoop bewerkt geen gezapige levenshouding, maar zet aan tot activiteit

doen voor de hoop. ‘Met mij bij je zul je geen rust hebben,’ zegt Péguy’s meisje van de hoop, ‘ik zal je geen rust gunnen.’ Hoop bewerkt geen gezapige levenshouding, maar zet aan tot activiteit. Dat kan gebeuren als de zussen Geloof en Liefde in de buurt zijn en

tussen hen in of ver voor hen uit het kleine meisje van de hoop rent, ‘als een hondje, ze komt terug, gaat weer weg, ze gaat twintig keer heen en weer’. Het kleine meisje van de hoop wordt nooit moe. *Haar grote geheim is dat ze een kind is.*⁵

* * *

Gelukkig, er gebeurt veel goedheid. Dat zet de deur open naar hoop. Wat mij betreft refereren alle meisjes (en jongetjes) van de hoop op de één of andere manier naar het verhaal dat we *terecht* hopen dat het goed komt met onze wereld. Gods wereld. Van Hem wordt gezegd dat Hij een gunnende God is, die niet loslaat waar Hij mee begonnen is. Dat is ongehoord groot nieuws; er zijn immers veel profeten die andere boodschappen afgeven. Veel films en boeken in onze tijd zijn juist erg hopeloos over de toekomst en het einde van de wereld. Schrijvers en filmmakers vertellen wat sinds mensenheugenis geweten wordt: de mensen zijn soms goed, vaak ook niet. Er is een oud verhaal⁶ waarin verteld wordt dat het God de Schepper berouwde, smartte, dat Hij ooit aan het project ‘mens’ begonnen is. Christelijk geloof heeft daar taal voor. Kwaad. Zonde. Tekort. Gezegd de mensen die woorden en verhalen hebben, want zij staan niet met hun mond vol tanden. Dat is wat anders dan dat christenen een antwoord zouden hebben op alle vragen. Dat hebben zij niet, maar ze hebben wel genoeg antwoord om het met die vragen uit te houden. En zij hopen soms op mensen, maar vooral op God.

* * *

‘Fundamenteel is de hoop op het goede van de mens’, zegt Sigrid Kaag in een interview op NPO Radio 1 bij *Dit is de Dag*, ter gelegenheid van de aan haar toegekende prijs voor

haar vredesinitiatieven. De prijs is zeer terecht en haar gegund, maar wat ze over hoop zegt is me te weinig. We hebben meer nodig: een omvattend verhaal dat verwijst naar goede redenen waarom we überhaupt woorden als 'hoop' in de mond zouden durven nemen. Van een politieke partij als het cda mag verwacht worden dat ze grote begrippen invult: de traditie waarop de partij zich beroept kan daarin voorzien – mits men de verlegenheid voorbijkomt.⁷

'Het geloof is de zekerheid dat de dingen die we verwachten, ook werkelijkheid zullen worden. Het is het bewijs van de dingen die wij nog niet zien', zegt de Hebreënbrieff ons voor. Het zijn de inleidende woorden op de beroemde passage over al die gelovigen zoals Abraham die de stad verwachtten waarvan God de kunstenaar-architect is. Abraham had het soort hoop dat met geloof in deze God te maken had, hoop dat het goed komt met deze wereld; hij was op weg naar de beloofde stad.

Op de dag na de Amerikaanse verkiezingsuitslag ontvang ik uit dat land van belofte een wanhopige mail van een vriend die daar geboren en getogen is. 'Waar gaat het met ons land heen? Waar gaat het met de wereld heen? Wat een verkwanseling van waarden. Hoe kan ik leven met mensen die zo ver staan van wat ik onder christelijk leven versta?', verzucht hij. Ik voel de zwaarte van zijn hart mee; mijn dag is ook zwaar geworden vanwege zorg om de toekomst. Hoe komt het hart tot rust? Ik kijk veel tv op deze dag. En daar is ze ineens, het kleine meisje van de hoop, in de gestalte van de eerste zwarte president van Amerika.

Hij zegt verbindende woorden, roept op tot samenwerking en meedoen. En dan zegt hij met een glimlach: 'De zon is weer opgekomen.' Ik weet niet of hij het met opzet zegt, hij heeft het wel in huis. Hoe dan ook: hij herinnert mij aan de oude woorden van hoop die Jeremia lang geleden al voorgoed verbonden heeft aan het opgaan van de zon, teken van Gods trouw.

Noten

- 1 Daarvan doe ik onder andere verslag in het volgende onlangs verschenen boek: Margriet van der Kooi, *Het kleine meisje van de Hoop*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2016.
- 2 Charles Péguy, *Het portaal van het mysterie van de tweede deugd* (vertaald door Norbert van der Sluis). 's-Hertogenbosch: Betsaida, 2014, pp. 35 e.v.
- 3 Naar een vertaling van Kristiaan Depoortere in: *Klei en Adem. Over leven, geloven, beminnen en hopen*. Tiel: Lannoo, 1982, pp. 195 e.v.
- 4 Péguy 2014, pp. 177 e.v.
- 5 De laatste zin uit het boek van Péguy, p. 223.
- 6 NBG Genesis 6: 5-9. Ik geef hier de voorkeur aan de vertaling van de NBG. De NBV maakt ervan dat God spijt kreeg dat Hij de mensen gemaakt had en zich gekwetst voelde. Dat miskent de diepte en de ernst van wat de tekst zegt.
- 7 Zie: Kees van der Kooi, 'Politici schuwen het grote verhaal'. Pleidooi om ons te laten 'storen' door grote verhaaltradities: geen moraal zonder verhaal. *Trouw*, 26 februari 2011; en Ad Koppejan, 'Hoogste tijd voor discussie over koers en visie van het cda', *Ad Koppejan.nl* (zie <http://www.adkoppejan.nl/weblog/weblog-bericht/article/hoogste-tijd-voor-discussie-over-koers-en-visie-van-het-cda/>), waarin Koppejan zegt: 'Juist van het cda mag een eigen authentiek verhaal gevraagd worden. Een visionair verhaal dat inspireert, mensen in beweging zet en bij elkaar brengt.' Deze woorden hebben nog niets aan actualiteit ingeboet.

Gert-Jan Segers
Hoop voor een verdeeld land

Balans | 2016 | 236 pp. | € 18,95 | ISBN 9789460031915

Bondgenoot of concurrent?

door *Theo Brinkel*

De auteur is bijzonder hoogleraar militair-maatschappelijke studies aan de Universiteit Leiden, universitair docent aan de Nederlandse Defensie Academie, en lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*.

‘Ik vraag de heer Buma dus nogmaals wat hij partijen verwijt die juist zijn partij en de mensen die dit aanhangen alle ruimte geven.’ Bij de Algemene Politieke Beschouwingen van afgelopen september was Sybrand van Haersma Buma, fractievoorzitter van het CDA, bezig met een betoog over de vrijheid van godsdienst en over de grenzen aan de vrijheid van meningsuiting toen D66-leider Alexander Pechtold hem met deze woorden interrompeerde. Er zit venijn in de woorden ‘partijen die juist zijn partij en de mensen die dit aanhangen alle ruimte geven’. Alsof de vrijheid van godsdienst een gunst is die de secularistische partijen aan de christelijk geïnspireerde partijen verlenen.

In een politiek klimaat waarin dit soort

opmerkingen quasi-achteloos de revue passeren, lijkt de ChristenUnie een bondgenoot voor het CDA. Dat is de eerste indruk die het boek *Hoop voor een verdeeld land* van Gert-Jan Segers wekt. Segers is fractievoorzitter van de ChristenUnie in de Tweede Kamer. In zijn boek benadrukt hij dat het burgers moet worden gegund om vanuit hun diepste motivaties te kunnen handelen, hoe wonderlijk die aanvankelijk misschien ook zijn. Als mensen alleen in zogenaamd neutrale organisaties kunnen werken, doet hen dat tekort. In die opstelling staat Segers dicht bij de christendemocratie.

* * *

Hoop gaat over breuklijnen in Nederland en over de vraag hoe die kunnen worden overstegen. Segers put uit zijn eigen ervaringen en uit gesprekken met bekende en minder bekende Nederlanders. Thema’s die aan de orde komen betreffen de verschillen tussen succesvollen en achterblijvers, gelovigen en seculieren, zieken en gezonden, ouderen en jongeren, en langgevestigden en nieuwkomers. Hij werkt dat uit naar de groeiende

groep gepensioneerde ouderen en de kleiner wordende groep werkenden. Of naar oudere werknemers, die steeds minder kans maken op de arbeidsmarkt, en jongeren, die alleen nog maar flexbanen aangeboden krijgen. Met het boek wil Segers het pessimisme doorbreken en, zoals de titel suggereert, hoop uitstralen voor de toekomst.

Er zijn nog meer thema's waarop Segers een bondgenoot is. Dat betreft zijn zorgen over de verdeeldheid in Nederland. Het land verbrokkelt, schrijft hij, en hij noemt dat de nieuwe sociale kwestie. De grote afstand tussen elite en achterblijvers, tussen hoger en lager opgeleiden, gaat gelijk op met de achteruitgang van de traditionele partijen en de groei van populistische partijen. In alle politieke partijen zijn de hoger opgeleiden oververtegenwoordigd, maar de rest van de bevolking is mondiger geworden en pikt niet zomaar alles meer. Segers haakt ook in op de Zwarte Pietendiscussie. Die is niet alleen een probleem omdat veel mensen zich niet meer thuis voelen in eigen land. Het is temeer zorgwekkend omdat veel mensen vrezen dat we als land een van de weinige momenten van saamhorigheid verliezen. En daar is al zo weinig meer van over.

* * *

Segers laat het niet bij het beschrijven van zijn zorgen. Jezus is voor hem het voorbeeld. Hij heeft de grootste kloof – die tussen God en de mensen – overbrugd. Daarom moeten ook andere kloven worden overbrugd. Zo gaat Segers op zoek naar een 'wij-samenleving' waarin waarden, de publieke moraal en de rechtsstaat mensen aan elkaar verbinden. 'Een rechtsstaat kan alleen functioneren als burgers erin geloven en zich er uit overtuiging aan onderwerpen. Als je alleen vrijheid waardeert zolang je minderheid

bent en die wil afschaffen zodra je de meerderheid hebt, dan is vrijheid aan jou niet besteed. We zullen daarom keer op keer elkaar en de nieuwe generaties moeten uitleggen waarom we zo van onze rechtsstaat houden, wat de schoonheid en de grootheid van onze Grondwet is' (p. 191). Volkomen terecht, dat pleidooi.

En dan komt Segers met concrete voorstellen: een preambule op de Grondwet, hervatting van het pleidooi voor het Nationaal Historisch Museum en een herdenking van de Pacificatie van 1917 als een soort symbolische verbondssluiting tussen bijzonder onderwijs en algemeen kiesrecht. Ontmoetingen organiseren, in de buurt, op school en op sportverenigingen. Een sociale dienstplicht invoeren, zodat jongeren uit alle rangen en standen weer leren samen te werken. In de zorg denkt Segers aan grotere macht voor patiëntenorganisaties, en tegelijk pleit hij voor veel grotere transparantie van zorginstellingen en verzekeraars. Ook kan ik mij goed herkennen in de passages over de beschermwaardigheid van het leven en Segers' kritische beschrijving van de mogelijke gevolgen van prenatale screening en van de ontwikkelingen op het gebied van euthanasie.

* * *

Tegelijk ziet Segers terecht dat het de overheid zelf niet kan zijn die zingeving kan bieden. Daarover staan sterke passages in zijn boek: 'De aantrekkingskracht van de jihad laat zien dat er een gat in ons hart zit dat niet met een havodiploma, loonsverhoging of seks gevuld kan worden. De tragedie is alleen dat die leegte ook nooit met jihad, bloed en bommen kan worden opgevuld. (...) die leegte kan niet met een politieke oplossing worden gevuld. Er is weinig zo eng

B
O
E
K
E
N

als een regering die zingeving probeert te bieden. Het zal aankomen op een geloof dat het gat in ons hart wel kan opvullen en op mensen die dat geloof uitdragen' (p. 215).

Dat spreekt mij aan. Het geldt wat Segers betreft alleen niet voor de islam. Hij vindt wel dat zijn christelijk geloof hem oproept moslims lief te hebben, en hij beschouwt de meeste moslims als bondgenoot in de strijd tegen het jihadisme, maar, schrijft hij: 'Ik ontkom er niet aan om te concluderen dat het hart van het evangelie en het hart van de islam haaks op elkaar staan' (p. 209). En verderop staat: 'De hedendaagse islam heeft een groot probleem met vrijheid' (p. 211). Zou hier de politicus aan het woord zijn die een publiek ambt vervult? Of zijn dit persoonlijke uitspraken van de christen Segers? Het is lastig voor de politicus om die rollen uit elkaar te houden.

Duidelijk is wel dat Segers – de politicus vermoed ik – aan gelovigen van alle religies de ruimte wil bieden. Hij was tegen het wetsvoorstel om rituele slacht te verbieden. Segers: 'Het ging om een symbolisch wetje, waarbij de grote meerderheid van Nederland niets hoefde aan te passen, maar waardoor een kleine minderheid de gevolgen juist door en door voelde. Voor orthodoxe joden is koosjere slacht geen gimmick, maar een kwestie van to be or not to be' (p. 90). Ook een seculiere meerderheid kan zich, in de woorden van Segers, onnodig breed maken en onevenredig veel ruimte innemen.

* * *

In al die opzichten is *Hoop* het werk van een bondgenoot. Segers put uit het denken van Abraham Kuyper, het eerste Christelijk Sociaal Congres en uit de encycliciek *Rerum Novarum*. Het boek vertoont sterke overeenkomsten met het nieuwe verkiezings-

programma van het cda. Het bevat allemaal pleidooien die binnen het cda heel herkenbaar zijn. Sommige ideeën, zoals het pleidooi voor het Nationaal Historisch Museum, lijken letterlijk 'geleend'.

Des te raadselachtiger is het waarom de passages in *Hoop* over uitgerekend het cda in zo'n negatieve context staan. Met de PvdA

Raadselachtig is het waarom passages over uitgerekend het cda in zo'n negatieve context staan

en zelfs met de sr kan Segers op bepaalde issues goed samenwerken, zo schrijft hij. Maar van coalities met het cda kan hij geen voorbeelden geven. Hij heeft in 1994 wel stage gelopen bij het w1. Daarover schrijft hij: 'Een stage bij het Wetenschappelijk Instituut voor het cda deed me kennismaken met een klassieke machtspartij – die juist in 1994 haar zwaarste crisis beleefde en bijna werd gehalveerd bij verkiezingen. Ik heb er verstandige mensen leren kennen, maar de fixatie op macht bevreedde me en zeker de paniek toen die macht verdampte' (p. 79).

Als ik schrijf over het cda, zo zal Segers gedacht hebben, moet ik dat in verband brengen met 'fixatie' op de macht, en dan kan ik bij de uitslag van de verkiezingen van 1994 tevreden vaststellen: 'Met de macht van het cda was het *eindelijk* gedaan' (p. 79; cursivering ThB). Segers zet het cda weg als machtspartij, zonder dat begrip verder uit te werken. Dan klinkt het als iets vies, iets onbetrouwbaars, iets waar je voor moet uit-

kijken. ‘De kleine christelijke partijen hadden indirect enige invloed op het CDA gehad, die immers hun orthodoxe flank tevreden moest houden’ (p. 79). Dan denk ik: ook Segers doet aan *fact, free politics*. Ik kan me niet herinneren dat bij de vormgeving van de politieke overtuiging van het CDA ooit sprake is geweest van enige indirecte invloed van SGP, GPV, RPF of ChristenUnie.

Segers’ boek *Hoop voor een verdeeld land* is interessant en inspirerend. Het raakt de belangrijkste issues waar Nederland op dit moment mee te maken heeft. Maar: als je zo graag op zoek wilt naar de verbinding tussen mensen in een verdeeld land, waarom zijn de negatiefste woorden in je boek dan uitgerekend gericht tegen degene die je beste bondgenoot kan zijn?

B

O

E

K

E

N

Roelf Haan

Vergeten vragen. Humanisme in economisch-theologisch perspectief

Skandalon | 2016 | 248 pp. | € 22,95 | ISBN 9789492183194

Sympathieke visie op ontspoorde economie roept vooral vragen op

door *Eelke de Jong*

De auteur is hoogleraar internationale economie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Vergeten vragen is geschreven uit onvrede met de commentaren van economen en politici over de economische actualiteit. Men aanvaardt de actualiteit volgens Haan te veel als een gegeven en stelt te weinig de vraag waartoe de economie dient. Om een onafhankelijker inzicht in de economische actualiteit te krijgen, behandelt Haan het denken over de economie van twee niet-economen, te weten Johannes Calvijn (1509-1564) en Jacques Ellul (1912-1994). Calvijn wordt gekozen omdat hij leefde in een overgangperiode van de traditionele naar de moderne samenleving – een periode die volgens de auteur veel verwantschap vertoont met de huidige tijd. Ellul is gekozen omdat hij heeft gewezen op de gevol-

gen van de toenemende invloed van techniek op de huidige samenleving.

De keuze voor beiden is dus ingegeven door de huidige problemen. Calvijn is dan verbonden met de ‘eerste moderniteit’, die wordt gekenmerkt door de overheersing van het economisch denken, vervat in de term ‘kapitalisme’. Ellul vertegenwoordigt de ‘tweede moderniteit’, die gekenmerkt wordt door een veralgemenisering van de ‘technische methode die op ieder terrein naar de in eigen termen meest efficiënte oplossing streeft’ (p. 29).

De eerste zeven hoofdstukken van het boek behandelen de eerste moderniteit. Aan bod komen de verhouding tussen Calvijn en het kapitalisme, de ideologische richting van het huidige economisch denken, een vergelijking van de economische context in de tijd van Calvijn en nu, het denken van Calvijn over de economie en in het bijzonder over rente, en ten slotte de denkbeelden van het calvinisme na Calvijn over de economie. Daarna volgen hoofdstukken over de tweede moderniteit, die handelen

B
O
E
K
E
N

over de verhouding tussen de disciplines economie en theologie, de betekenis van Calvijn voor de eenentwintigste eeuw en een concluderend hoofdstuk getiteld ‘Vooruitlopend op de toekomst’.

* * *

Zoals Haan zelf in het voorwoord schrijft, is dit boek geschreven door een econoom en worden de denkbepelden van Calvijn gebruikt om een licht te laten schijnen op onze eigen samenleving. Men mag daarom geen volledige exegese van alle geschriften van Calvijn verwachten, maar meer een poging om de huidige samenleving vanuit de gedachten van Calvijn te analyseren. Aansprekend is dat het volgens Haan bij Calvijn om het concrete gaat. Niet grootse, abstracte theorieën zijn van belang, maar een analyse van de werkelijkheid. Wat zijn de gevolgen in de praktijk? Binnen dit raamwerk ligt de nadruk bijvoorbeeld op de gevolgen voor de armen; kunnen die structureel participeren in de maatschappij? Verder geldt dat niemand mag worden uitgesloten. Voor nationalisme is geen plaats. Nieuw voor mij waren de passages in het slothoofdstuk over Gods almacht en het in eschatologische termen denken over de economie. Gods

.....
.....
*Het eschatologisch denken
over de economie impliceert
dat het vooruitloopt op de
toekomst; het is een denken
vanuit de hoop*
.....
.....

almacht bestaat hierin dat deze onafhankelijkheid creëert. Het eschatologisch denken over de economie impliceert dat het vooruitloopt op de toekomst; het is een denken

vanuit de hoop. Tot zover de korte samenvatting van de inhoud, zoals ik die heb begrepen.

* * *

Het boek is vlot geschreven in goed leesbare zinnen die niet te lang of te ingewikkeld zijn geformuleerd. En toch is het geen lopend betoog. Dit komt doordat alinea's te vaak met een auteur beginnen, hetgeen het betoog (onnodig) onderbreekt. Hetzelfde geldt voor de soms lange citaten. Het gevolg is dat de lezer de draad kwijtraakt en de tekst de indruk wekt van het ene naar het andere deelonderwerp te springen.

Zoals hiervoor is aangegeven betoogt Calvijn volgens Haan dat de theologie en economie concreet moeten zijn. Ze moeten ons helpen kijken naar de effecten in de werkelijkheid. Hier ben ik het volledig mee eens. Zelf formuleert Haan echter erg algemeen, waardoor het juist vaag blijft. Een voorbeeld kan een en ander verduidelijken. Hij schrijft (p. 165): ‘Het systeem produceert middelen voor nog meer middelen. En aangezien die middelen betaald moeten worden, wordt de consument in een situatie gebracht dat hij meer blijft besteden ook al beschikt hij reeds over adequaat inkomen en een bevredigend consumptieniveau. Om aan de eis van het systeem te voldoen moet hij gaan lenen tegen rente.’ Dit had wellicht een afsluitende tekst kunnen zijn van een serie voorbeelden waarin de hier beschreven mechanismen zouden zijn beschreven, maar dat is het niet en daardoor ontgaat mij de logica. In het algemeen geldt dat het boek stukken van het denken van Calvijn en Ellul behandelt zonder de volledige argumentatie met concrete voorbeelden te geven. De conclusies komen daardoor los te staan en zijn inhoudelijk moeilijk te volgen,

B
O
E
K
E
N

tenzij de lezer ze in goed vertrouwen wil geloven. Met name in het deel over Ellul wekt dit de indruk dat de mens aan een allesvernietigende machine is overgeleverd. In het slothoofdstuk wordt echter geconcludeerd dat de mens altijd verantwoordelijk is. Dit wordt gekoppeld aan het begrip 'almachtige God'. Al met al een conclusie die ik op grond van de voorafgaande hoofdstukken niet had verwacht.

* * *

Haan probeert in zijn boek verschillende stromingen kort samen te vatten. Dit roept evenwel de nodige vragen op. Zo wordt van de economische wetenschap alleen een sterk neoklassieke versie beschreven. Deze was gedurende de laatste decennia wel dominant, maar is niet de enige stroming in de economie. Volgens Haan beweert Calvijn dat geld niet mag worden gebruikt voor accumulatie, maar dat het een uitdrukking moet zijn van wederzijdse communicatie tussen mensen (p. 51). Geld mag dus niet als oppotmiddel worden gebruikt. Maar moeten we dan bijvoorbeeld pensioenfondsen afschaffen en mensen tot hun tachtigste laten werken? Zo zijn er op veel plaatsen tal van vragen te stellen.

Fundamenteel is echter deze vraag: kan Haan of wie dan ook met deze methode (zie hiervoor de eerste alinea) ons helpen onze tijd beter te verstaan? Ik heb mijn twijfels. Het zou kunnen als Calvijn, Ellul of welke andere denker dan ook als een onpartijdig ankerpunt zou kunnen fungeren. Dat kan echter niemand. Elke denker is beïnvloed door de omstandigheden waarin hij is opgevoed en waarin hij tijdens zijn leven verkeert. Dit geldt ook zeker voor religieuze denkers. In wezen geeft Haan dat in zijn boek ook aan, wanneer hij beweert dat na

Calvijn het calvinisme het spoor bijster is geraakt. Ook voor Calvijn geldt dat hij beïnvloed is door zijn tijd. Hij leefde in het financiële hart van de toenmalige wereld en had bankiers onder zijn gehoor. Dan is het niet verwonderlijk dat hij vindt dat rente (mits niet te hoog) redelijk is. Maarten Luther, die ongeveer tegelijkertijd op het platteland leefde, zag hoe de boeren door de nieuwe rijken uit de stad werden uitgemolken. Hij bleef aanhanger van het verbod op het betalen van rente. Tegenwoordig zullen vele christenen in continentaal Europa zich niet kunnen vinden in de denkbeelden van hun Amerikaanse geloofsgenoten over menig economisch vraagstuk. Dit geldt ook voor theologen. Zeer recent was ik getuige van een debat tussen een Amerikaanse en een Duitse theoloog over de sociale leer van de rooms-katholieke kerk. Ze waren het hartgrondig met elkaar oneens, maar vertolkten, ongewild wellicht, de denkbeelden die dominant zijn in het land waar ze geboren en getogen zijn.¹

Hoe moet het dan wel? Ik denk dat er niets anders op zit dan grondig de werkelijkheid te bestuderen en waar mogelijk gebruik te maken van verschillende visies. Men moet zich wel bewust zijn van de eigen positie in het spectrum van de theorieën. Als Nederlandse christen deel ik met Haan de mening dat bij de analyse en beleidsaanbevelingen de positie van de zwaksten bijzondere aandacht verdient. Het goede leven zou er voor iedereen moeten zijn. Dat is ook in het belang van degenen die niet zwak zijn. In deze visie is de mens een sociaal wezen dat gericht is op het welzijn van de medemens. Om met de vader van de moderne economie, Adam Smith, te spreken: mensen zijn we-

B
O
E
K
E
N

derkerig op elkaar betrokken en lijden als ze een ander zien lijden. Of de denkebeelden van Calvijn of van een andere geestelijke denker dan behulpzaam zullen zijn, hangt van de situatie en het onderwerp af. Hiermee ben ik toch weer bij een centraal thema van het boek. Houd het concreet, kijk naar de werkelijkheid, redeneer van daaruit, en

wees je bewust van de bril die je daarbij opzet.

Noten

- 1 Zie: F. Dokman, *Aid in the Age of Markets: Social Enterprises and Catholic Social Thought*. Nijmegen: Nijmegen Institute for Mission Studies, 2016.

Ramona Maramis

Hopende op uw begrip

Wij bouwen huizen voor elke doelgroep
vergulde minaretten en torens dicht op elkaar
grote vierkante raampartijen afgevinkt door projectontwikkelaars
oudbouw bedekken wij discreet met duurzaam gekloonde
groenvoorziening.

Wij reorganiseren literatuur voor het volk
voor wie boeken isolatiemateriaal zijn
wij hebben bestaansrecht omdat wij civiliseren
via leesmoeders met groteske verhalen als dank voor de permanente
subsidiekraan.

Wij schenken u een kamervoorzitter
een vrouw die haatzaaiende boodschappen linea recta door de shredder
haalt (want daar is voor doorgestudeerd)
wij knutselen graag die gezamenlijke stip op de (nog voor te bereiden)
horizon (beleidsnotitie).

Want wij herkennen uw onbehagen, verdriet en frustratie volledig
gisteren legden onze ambtenaren nog een luisterend oor tegen het
wijkcentrum
het resultaat daarvan hebben wij gekopieerd in een woon-, cultuur- en
kamernota.

Wij hebben ons best gedaan
nu is het aan u te kiezen welke nota het best aan uw irreële angst
appelleert
lees aandachtig en u zult zien dat u (volgens het CBS) daar significant van
opknaapt.

Ramona Maramis (Haarlem, 1968) is CDV-huisdichter en schrijft voor elk CDV-nummer een gedicht naar aanleiding van het thema. Zij debuteerde in 2001 met *Duckstad aan de Amstel* bij uitgeverij Vassallucci. Haar gedichten verschenen in onder meer de bloemlezing *10 jaar Winternachten* en *Den Haag. De stad in gedichten*. Ze is lid van het CDA en mentor van de CDA Talent Academie.

* BEZINNING

---

door *Petra van der Burg*

De auteur is lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*.

Wanneer Jotham is ontsnapt aan de slachting die de nieuwe koning onder zijn broers heeft aangericht, klimt hij op de berg Gerizim en vertelt de burgers van Sichem het volgende verhaal (zie Richteren 9): ‘De bomen gingen een koning kiezen. Zij vroegen de olijfboom: “Wilt u onze koning zijn?” De olijfboom antwoordde: “Zou ik ophouden mijn olie af te staan aan de mensen, om wat te wuiven boven de andere bomen uit?” Toen vroegen ze het aan de vijgenboom. “En u, wilt u koning zijn?” Maar de vijgenboom antwoordde: “Zou ik ophouden mijn zoete vruchten af te staan, om wat te wuiven boven de andere bomen uit?” Toen vroegen ze het aan de wijnrank. Maar ook de wijnrank wilde liever het sap blijven geven dat de harten van mensen en goden verheugt. Toen wendden alle bomen zich tot de doornstruik. En de doornstruik antwoordde: “Als u mij werkelijk tot uw koning wilt zalven, kom dan maar hier, in mijn schaduw is het goed toeven. Maar zo niet, dan zal er uit mijn takken een vuur komen dat de ceders van de Libanon zal verteren.”’

De Israëlieten zijn onderling verdeeld en worden omringd door vijanden. Ze zijn bezorgd. Er moet en er zal een koning komen die vrede garandeert en welvaart brengt. Als ze daarin niet direct slagen, kiezen ze voor een verlegenheidsoplossing. Een kind kan zien dat daar ellende van komt. De doornstruik geeft geen vruchten en hij belooft iets wat hij nooit kan geven: schaduw. Ook is hij gevaarlijk: je kunt je lelijk aan hem openhalen en zijn dorre hout is licht ontvlambaar. Voor je het weet staat het hele land in lichterlaaie.

Waarom kiezen mensen en masse voor een koning die hun nooit zal geven waar ze naar verlangen? Aloude krachten van gemakzucht, angst en hebzucht spelen een rol en dat brengt veel ellende.

Maar er is hoop. De vijgenboom, de olijfboom en de wijnrank zijn trouw aan zichzelf en aan hun taak. Ze laten zich niet in een rol duwen die niet bij hen past, maar ze geven verzachtende olie, voedende vruchten en wijn die de ziel verkwikt. Misschien staat er wel ergens zo’n boom of rank bij u in de buurt?

IN HET VOLGENDE NUMMER

De toekomst van politieke partijen

Politieke partijen vervullen in een democratie vanouds een cruciale rol in de verbinding tussen samenleving en openbaar bestuur. Het probleem van de gevestigde partijen ligt niet zozeer in hun belang voor het openbaar bestuur, maar veeleer in de band met de samenleving.

Gevestigde partijen peilen meer dan ooit wat 'het volk' vindt. Toch krijgen ze het verwijt de ijsschots te zijn die steeds meer afdrijft van de waardeoriëntaties, noden en zorgen van burgers. Wat is het belang van politieke partijen? Hoe kunnen gevestigde partijen hun maatschappelijke basis herontdekken? Kan met opinieonderzoek de kloof met burgers worden overbrugd?

KERNREDACTIE:

Evert Jan van Asselt, Peter Cuyvers,
Jan Jacob van Dijk & Pieter Jan Dijkman

Hoop als politieke deugd

In de samenleving is een toenemend maatschappelijk onbehagen merkbaar. Het gevoel is dat het met de samenleving – economisch, sociaal en cultureel – bergafwaarts gaat. Hoe kunnen we op dit onbehagen antwoorden? Wat is daarin het belang van de deugd van de hoop? Hoe kan een politiek van hoop worden vormgegeven, juist nu de ‘hoop op beter’ in onze cultuur lijkt te zijn verdampt? En welke politieke perspectieven passen daarbij?

‘Optimisme is lui, hopen is daarentegen actief, redelijk, creatief en met een emotioneel engagement.’

.....
PATRICK NULLENS [op pagina 47]

‘Vast staat dat er geen gemakkelijke oplossingen zijn, en wie pretendeert ze te hebben, bedriegt het volk met valse hoop.’

.....
AB KLINK [op pagina 113]

‘In het gemis woont het geluk; door wat ons gegeven en wat ons gevraagd wordt, wordt onze hoop gewekt.’

.....
ERIK BORGMAN [op pagina 128]

BOOM TIJDSCHRIFTEN